

C. NO - 1158

015, 1A2

D4

1689

015, 1A1 1158
D4

Shri Mahabharatam:
Vanparva &
Viratparva

RU VISHWARADHYA
SAN JNANAMANDIR
BRARY

adi Math, Varanasi
1158

1158

[illegible]

1128

1128

1128

श्रीमहाभारतम्।

वन पर्व।

अथारण्यकपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरा-
त्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निष्कृत्या द्विजसत्तम ॥ १ ॥
आविताः परुषा वाचः हजद्विवैरमुत्तमम् । किमकुर्वत कौरव्या
मम पूर्वपितामहाः ॥ २ ॥ कथञ्चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःख-
मीशुषः । वने विजह्मिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३ ॥ के वै
तानन्ववर्त्तन्त प्राप्तान् व्यसनमुत्तमम् । किमाचाराः किमाहाराः
क्व च वासो महात्मनाम् ॥ ४ ॥ कथञ्च द्वादश समा वने तेषां महा-
सुने । व्यतीर्षुर्बाह्यणश्चेष्ट शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५ ॥ कथञ्च
राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् । पतिव्रता महाभागा सततं
सत्यवादिनी ॥ ६ ॥ वनवासमदुःखांही दारुणं प्रत्यपद्यत । एत-
दाचक्ष मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥ श्रोतुमिच्छामि चरितं
भूरिद्रविणतेजसाम् । कथ्यमानं त्वया विप्र परं कीदृशं हि मे ॥ ८ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च
दुरात्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्धुगंजसाहयाव् ॥ ९ ॥

सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २५ ॥ येषां त्रीण्यवदातानि
विद्या योनिश्च कर्म च । तान् सेवेतैः समाख्या हि शास्त्रेभ्यो
हि गरीयसी ॥ २६ ॥ निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २७ ॥ असतां दर्श-
नात् स्पर्शात् संजल्प्याच्च सहासनात् । धर्माचाराः प्रहीयन्ते
सिद्ध्यन्ति च न मानवाः ॥ २८ ॥ बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह
समागमात् । मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ २९ ॥
अनीचेर्नीचविषयेर्नीधर्मिष्ठैर्विशेषतः । ये गुणाः कीर्त्तिता लोके
धर्मकामार्थसम्भवाः । लोकाचारेषु सम्भूता वेदोक्ताः शिष्ट-
सम्भवाः ॥ ३० ॥ ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवैह सङ्गृह्याः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकाञ्छिणः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाञ्जर्माह्वयप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३२ ॥ तदहं भ्रातृ-
सहितः सर्वान् विज्ञापयामि वः । नान्यथा तद्धि कर्त्तव्यमस्मात्-
स्नेहानुकम्पया ॥ ३३ ॥ भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी
च मे । सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३४ ॥ ते
त्वस्माद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः । युष्माभिः सहिताः सर्वे
शोकसन्तापविह्वलाः ॥ ३५ ॥ निवर्त्ततागता दूरं समागमन-
शापिताः । स्वजने न्यासभूते मे कार्ष्णी स्नेहान्विता मतिः ॥ ३६ ॥
एतद्धि मम कार्ष्ण्याणां परमं हृदि संस्थितम् । कृता तेन तु
तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथाबुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः
प्रजाः । चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं हा राजन्निति संहताः ॥ ३८ ॥
युष्मान् पार्थस्य संस्मृत्य दुःखात्ताः परमातुराः । अक्रामाः संन्य-
वर्त्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३९ ॥ निवृत्तेषु तु पीरेषु
रथानास्थाय पाण्डवाः । आजग्मुर्जाङ्गवीतीरे प्रमाणाख्यं

महावटम् ॥ ४० ॥ ते तं दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 ऊषुक्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ॥ ४१ ॥ उदके-
 नैव तां रात्रिमूषुक्ते दुःखकर्षिताः । अनुजग्मुश्च तत्रैतान्
 स्नेहात् केचिद्विजातयः ॥ ४२ ॥ साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिव्यगण-
 बान्धवाः । स तैः परिवृतो राजा शुश्रुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४३ ॥
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां सुहृत्ते रम्यदारुणे । ब्रह्मवोषपुरस्कारः
 संजल्पः समजायत ॥ ४४ ॥ राजानन्तु कुरुक्षेत्रं ते हंसमधुर-
 खराः । आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकेपर्वणि पौरप्रत्यागमने
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । प्रभातायान्तु शर्वर्षां तेषामक्लिष्ट-
 कर्मणाम् । वनं यियासतां विप्रास्तस्युर्भिन्नाभुजोऽग्रतः ॥ १ ॥
 तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । वयं हि हृतसर्वस्वा
 हृतराज्या हृतश्रियः ॥ २ ॥ फलमूलामिषाहारा वनं गच्छाम
 दुःखिताः । वनञ्च दोषवज्जलं बज्जव्याजसरोद्धपम् ॥ ३ ॥ परि-
 क्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति । ब्राह्मणानां परिक्लेशो
 दैवतान्यपि सादयेत् । किं पुनर्मांमितो विप्रा निवर्त्तध्वं यथे-
 ष्टतः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । गतिर्या भवतां राजन् वयं हि गन्तु-
 मुद्यताः । नार्हस्यस्नान् परित्यक्तुं भक्तान् सङ्घर्षदर्शिनः ॥ ५ ॥
 अनुकम्पां हि भक्त्यो देवता ह्यपि कुर्वते । विशेषतो ब्राह्मणेषु
 सदाचारावलम्बिषु ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा हिजाः ।
 सहायविपरिभ्रंशस्तयं सादयतीव माम् ॥ ७ ॥ आहरेद्युरिमे

येऽपि फलमूलकग्रास्तथा । त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमो-
हिताः ॥ ८ ॥ द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च । दुःखा-
र्हि तानिमान् क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९ ॥

बाह्याणां जघः । अस्मत्पोषणजा चिन्ता माभूत्ते हृदि
पार्श्वे । स्वयमाहृत्य चान्दानि उपयोक्ष्यामहे वयम् ॥ १० ॥
अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव । कथाभिधाभिरम्याभिः
सह रंस्यामहे वयम् ॥ ११ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्न सन्देहो रमेऽहं सन्ततं द्विजैः ।
नूनभावात् पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२ ॥ कथं द्रक्ष्यामि
यः सर्वान् स्वयमाहृत्य भोजिनः । मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्
धिकं पापान् दृतराष्ट्रजान् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स नृपः शोचन् निषसाद्
महीतले । तमध्यात्मरतो विद्वान् शौनको नाम वै द्विजः । योगे
सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ शोकस्थानसह-
स्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न
पण्डितम् ॥ १५ ॥ न हि ज्ञानविरहेषु बह्वदोषेषु कर्मसु ।
अयोधातिषु सज्जन्ते बह्विमन्तो भवद्विधाः ॥ १६ ॥ अष्टाङ्गां
बुद्धिमाकुर्यात् सर्वाअयोऽभिधातिनीम् । श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां
राजन् सा त्वय्यवस्थिता ॥ १७ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु
स्वजनस्य च । शरीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८ ॥
श्रूयताञ्चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा । आत्मव्यवस्थानकरा
गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९ ॥ मनोदेहससुत्याभ्यां दुःखा-
भ्यामर्दितं जगत् । तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु
॥ २० ॥ व्याधेरनिष्टमस्पर्शात् अमादिष्टविवर्जनात् । दुःखं
चतुर्भिः शरीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २१ ॥ तदा तत् प्रति-
काराच्च सततं वाविचिन्तनात् । आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोग-

द्वयेन च ॥ २२ ॥ सतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वन्ते ।
 मानसस्य म्रियाख्यानैः सञ्ज्ञोगोपनयेर्नृणाम् ॥ २३ ॥ मानसेन
 हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते । अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवो-
 दकम् ॥ २४ ॥ मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाञ्जना ।
 प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शरीरमुपशान्त्यति ॥ २५ ॥ मनसो दुःख-
 मूलन्तु स्नेह इत्युपलभ्यते । स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोग-
 मुपैति च ॥ २६ ॥ स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि
 च । शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात् प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥ स्नेहा-
 ज्ज्ञावोऽनुरागश्च प्रजज्ञे विषये तथा । अग्रेयस्कातुभावेतौ पूर्व-
 स्तत्र गुह्यः स्मृतः ॥ २८ ॥ कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं
 हरेत् । धर्मार्थौ तु तथात्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९ ॥
 विप्रयोगेन तु त्यागी दोषदर्शी समागमे । विरागं भजते जन्तु-
 र्निर्वैरो निरवयहः ॥ ३० ॥ तस्मात् स्नेहं न लिप्सेत मित्वेभ्यो
 धनसञ्चयात् । स्वशरीरसमुत्पद्य ज्ञानेन विनिवर्त्तयेत् ॥ ३१ ॥
 ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु । न तेषु सज्जते स्नेहः
 पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२ ॥ रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परि-
 कल्प्यते । इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्द्धते ॥ ३३ ॥ तृष्णा
 हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्देगकरी स्मृता । अधमेवज्जना चैव घोरा
 यापानुबन्धिनी ॥ ३४ ॥ या दुःखजा दुर्मतिभिर्या न जीर्णति
 जीर्णतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्
 ॥ ३५ ॥ अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् । विना-
 शयति भूतानि अयोनिज इवानलः ॥ ३६ ॥ यथैधः स्वसमु-
 त्थेन वङ्गना नाशमिच्छेति । तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन
 विनश्यति ॥ ३७ ॥ राजतः सलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं हृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८ ॥ यथा ह्यामिष-
 माक्षाग्रे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि । भक्ष्यते सलिले मनुष्यैस्तथा

सर्वत्र वित्तवान् ॥ ३८ ॥ अर्थ एव हि केषाञ्चिदर्थं भजते
 गृणाम् । अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ॥ ४० ॥
 तस्मादर्थागमाः सर्वे लोभमोहविवर्द्धनाः । कार्पण्यं दर्पमानौ
 च भयसुद्वेग एव च ॥ ४१ ॥ अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखा-
 न्येतानि देहिनाम् । अर्थस्थोत्पादने चैव पालने च तथा क्षये
 ॥ ४२ ॥ सहन्ति च महद्दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् । अर्था-
 द्दुःखं परित्यक्तं पालिताश्चैव शत्रवः ॥ ४३ ॥ दुःखेन चाधिगम्यन्ते
 तस्मान्नाशं न चिन्तयेत् । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति
 पण्डिताः ॥ ४४ ॥ अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखम् ।
 तस्मात् सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४५ ॥ अनित्यं
 यौवनं रूपं जीवितं रत्नसङ्घयः । एष्वर्थं प्रियसंवासो गृध्रे क्षत्र
 न पण्डितः ॥ ४६ ॥ त्यजेत सञ्चयांस्तस्मात्तज्जान् क्लेशान् सहेत
 च । न हि सञ्चयवान् कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः । अतश्च धार्मिकैः
 पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ ४७ ॥ धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वर-
 न्तस्य निरीहता । मत्तालनादि पङ्क्तस्य श्रेयो न स्पृशं न गृणाम्
 ॥ ४८ ॥ युधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि । धर्मेण यदि
 ते कार्यं विसृजेच्छो भवार्थतः ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नार्थोपभोगकिञ्चार्थमिदमर्थेषु ता मम ।
 भरणार्थन्तु विप्राणां ब्रह्मन् कांक्षे न लोभतः ॥ ५० ॥ कथमस्मा-
 दिधो ब्रह्मन् वर्त्तमानो गृह्णाश्रमे । भरणं पालनं वापि न
 कुर्व्यादनुयायिनाम् ॥ ५१ ॥ सखिभागो हि भूतानां सर्वेषामेव
 दृश्यते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृह्णमेधिना ॥ ५२ ॥ तृणानि
 भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनुता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छि-
 द्यन्ते कदाचन ॥ ५३ ॥ देयमार्त्तस्य शयनं स्थितः आन्तस्य
 चासनम् । तृपितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५४ ॥
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात् सुभाषिताम् । उत्थाय चासनं

दद्यादेष धर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्वी-
न्यायेन चाच्च नाम् । अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिवान्ववाः
॥ ५६ ॥ पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्दहेयुरपूजिताः । आत्मने
पाचयेन्नान्नं न वृथा घातयेत् पशून् । न च तत् स्वयमश्रीया-
द्विधिवद्यन्नं निर्वपेत् ॥ ५७ ॥ श्वस्यश्च श्वपचेश्यश्च वयोभ्यश्चावपे-
क्षुवि । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं मातश्च दीयते ॥ ५८ ॥
विषसाशौ भवेत्तस्मान्नित्यञ्चाहृतभोजनः । विषसो भुक्तशेषन्तु
यज्ञशेषं तथाहृतम् ॥ ५९ ॥ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च
सूनुताम् । अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६० ॥ यो
दद्यादपरिक्लिष्टमन्त्रमध्वनि वर्त्तते । आन्तायादृष्टपूर्वाय तस्य
मुखफलं महत् ॥ ६१ ॥ एवं यो वर्त्तते हृत्तिं वर्त्तमानो गृहा-
श्रमे । तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्वसे ॥ ६२ ॥

शौनक उवाच । अहोवत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्नपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६३ ॥ शिञ्जोदरकृतेऽप्राज्ञः
करोति विषसं बहु । मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः
॥ ६४ ॥ क्षियते बध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः । विमूढ-
संज्ञो दुष्टाश्चैरङ्गान्तैरिव सारथिः ॥ ६५ ॥ षडिन्द्रियाणि विषयं
समागच्छन्ति वै यदा । तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसङ्कल्पजं मनः
॥ ६६ ॥ मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम् । तस्यौत्-
सुक्यं सन्नवति प्रवृत्तिशोपजायते ॥ ६७ ॥ ततः सङ्कल्पबीजेन
कामेन विषयेषुभिः । विह्वः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्
पतङ्गवत् ॥ ६८ ॥ ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेष्टया । महा-
मोहे सुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६९ ॥ एवं पतति संसारे
तासु तास्विह योनिषु । अविद्याकर्मदण्डाभिर्भ्राज्यमाणोऽयं
चक्रवत् ॥ ७० ॥ ब्रह्मादिषु दण्डान्तेषु भूतेषु परिवर्त्तते । जले
भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अबुधानां गति-

ख्लेषा बुधानामपि मे शृणु । ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो
जनाः ॥ ७२ ॥ तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । तस्मा-
द्धर्मानिमान् सर्वान्नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७३ ॥ इत्या-
ध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः । अन्नोभ इति मार्गोऽयं
धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७४ ॥ अत्र पूर्ववत्तुर्वर्गः पितृयानपथे
स्थितः । कर्त्तव्यमिति यत्काव्यं नाभिमानात् समाचरेत् ॥ ७५ ॥
उत्तरो देवयानस्तु सद्गिराचरितः सदा । अष्टाङ्गेनैव मार्गेण
विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७६ ॥ सस्यक् सङ्कल्पसम्बन्धात् सस्यक्
चेन्द्रियनिग्रहात् । सस्यग्व्रतविशेषाच्च सस्यक् च गुरुसेवनात्
॥ ७७ ॥ सस्यगाहारयोगाच्च सस्यक् चाध्ययनागमात् । सस्यक्
कर्म्मोपसंन्यासात् सस्यक् चित्तनिरोधनात् ॥ ७८ ॥ एवं कर्माणि
कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता
गताः ॥ ७९ ॥ बद्धाः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथ तथाश्चिनौ ।
योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८० ॥ तथा त्वमपि
कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् । तपसा सिद्धिमन्विच्छ योग-
सिद्धिञ्च भारत ॥ ८१ ॥ पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी
च ते । तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८२ ॥
सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वन्ते तदनुग्रहात् । तस्मात्तपः समा-
स्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ८३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यके पर्वणि पाण्डवानां प्रव्रजनं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । पुरोहितसुपागम्य आत्ममध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
न चास्मि पोषणे शक्तो बह्वदुःखसमन्वितः ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न

शक्तोऽस्मि दानशक्तिश्च नास्ति मे । कथमत्र मया काञ्चं प्रब्रूहि
भगवन्मम ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुहृत्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य
तां गतिम् । युधिष्ठिरस्तुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतास्वरः ॥ ४ ॥

धौम्य उवाच । पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया
मृशम् । ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५ ॥
गत्वोत्तरायणं तेजो रसातुद्वृत्य रश्मिभिः । दक्षिणायनमावृत्तो
महो निविशते रविः ॥ ६ ॥ क्षेत्तुभूते ततस्तस्मिन् ओषधीरोषधी-
पतिः । दिवस्तेजः समुद्वृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७ ॥ निषिक्त-
सन्द्वेतेजोभिः स्वयोनौ निर्गते रविः । ओषध्यः षड्रसा मेध्या-
स्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८ ॥ एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राण-
धारणम् । पितैव सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९ ॥
राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः । उद्धरन्ति प्रजाः
सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १० ॥ भीमेन कार्त्तवीर्येण
वैन्द्येन नहुषेण च । तपोयोगसमाधिस्यैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः
॥ ११ ॥ तथा त्वमपि धर्मात्मन् कर्मणा च विशोधितः । तप
आस्थाय धर्मेण द्विजातीन् भर भारत ॥ १२ ॥

जनमेजय उवाच । कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधि-
ष्ठिरः । विप्रार्थमारोपितवान् सूर्ध्वं मङ्गु तदर्शनम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणुष्वारहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समा-
हितः । क्षणञ्च कुरु राजेन्द्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १४ ॥ धौम्येन
तु यथापूर्वं पाथीय सुमहात्मने । नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व
महामते ॥ १५ ॥

धौम्य उवाच । ओं सूर्ध्वोऽर्ध्वं मा भगवत्पृष्टा पूषार्कः सविता
रविः । गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ १६ ॥
यथैवापच तेजश्च खं वायुश्च परायणम् । सोमो वृहत्स्यतिः शुक्रो

बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १७ ॥ इन्द्रो विवस्वान् दीप्तांशुः शुचिः
 शौरिः शनैश्वरः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः
 ॥ १८ ॥ वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः । धर्मध्वजो
 वेदकर्त्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ १९ ॥ कृतं त्वेता द्वापरश्च कलिः
 सर्वमन्त्राययः । कला काष्ठा सुहृत्तांश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः
 ॥ २० ॥ सम्बत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः । पुरुषः
 शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २१ ॥ कालाध्यक्षः प्रजा-
 ध्यक्षो विश्वकर्मा तमोलुदः । वरुणः सागरोऽग्रश्च जीमूतो
 जीवनोऽरिष्टा ॥ २२ ॥ भूताययो भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 खड्गश्च सख्यर्त्तको वज्रिः सर्वस्यादिरत्नोलुपः ॥ २३ ॥ अनन्तः
 कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः । जयो विशालो वरदः सर्व-
 धातुनिघेचिता ॥ २४ ॥ मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राण-
 धारणः । धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितेः सुतः ॥ २५ ॥
 द्वादशाक्षारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः । स्वर्गद्वारं प्रजा-
 द्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥ देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा
 विश्वतोमुखः । चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः कल्याण्वितः ॥ २७ ॥
 एतद्वै कीर्त्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः । नामाष्टशतकृद्धेदं प्रोक्त-
 मेतत् स्वयम्भुवा ॥ २८ ॥ सुरगणपितृयज्ञसेवितं ह्यसुरनिशा-
 चरसिद्धवन्दितम् । वरकनकज्जताशनप्रभं प्रणिपतिताऽस्मि हिताय
 आस्करम् ॥ २९ ॥ सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत् स पुत्र-
 दारान् धनरत्नसञ्चयान् । लभेत् जातिस्मरतां नरः सदा र्ष्टितश्च
 मेधाश्च स विन्दते पुमान् ॥ ३० ॥ इमं स्तवं देववरस्य मानवः
 प्रकीर्त्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः । विमुच्यते शोकदवाग्नि-
 सागराल्लभेत कामान्मनसा यथेष्टितान् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तसु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ॥ ३२ ॥ धर्मराजो विश्व-

ह्यात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् । पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवा-
कारम् ॥ ३३ ॥ सोऽवगात्त जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।
योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्ष्यो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥ गाङ्गेयं
पर्बुपसृष्ट्य प्राणायामेन तस्थिवान् । शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा
स्रोत्रमारध्ववांस्ततः ॥ ३५ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । त्वं भानी जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहि-
नाम् । त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियाव्रताम् ॥ ३६ ॥
त्वं गतिः सर्वसाङ्गानां योगिनां त्वं परायणम् । अनादृतागं-
हारं त्वं गतिस्त्वं सुमुच्यताम् ॥ ३७ ॥ त्वया सन्धार्यते लोकस्त्वया
लोकः प्रकाश्यते । त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया
॥ ३८ ॥ त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । स्वशाखा-
विहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चितम् ॥ ३९ ॥ तव दिव्यं रथं यान्त-
मनुयान्ति वरार्थिनः । सिद्धचारुगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥ ४० ॥
तयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः । सोपेन्द्राः समहे-
न्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ ४१ ॥ उपयान्त्यर्चयित्वा तु
त्वां वै प्राप्तामनारयाः । दिव्यमन्दारमालाभिस्तूष्णं विद्याधरो-
त्तमाः ॥ ४२ ॥ गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामिव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ ४३ ॥ वसवो
मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः । बालिखिल्यादयः सिद्धाः
श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ ४४ ॥ सन्नद्धकेषु लोकेषु सप्तस्वय-
खिलेषु च । न तद्भुतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ॥ ४५ ॥
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च । न तु तेषां
तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ॥ ४६ ॥ ज्योतींषि त्वयि
सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः । त्वयि सत्यञ्च सत्त्वञ्च सर्वं
भावाश्च सात्त्विकाः ॥ ४७ ॥ त्वत्तेजसा कृतञ्चक्रं सुनाभं विश्व-
कर्मणा । देवारीणां मदी येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ ४८ ॥

त्वन्मादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् । सर्वोपधिरसानाच्च पुनर्वर्षासु दृष्टसि ॥ ४८ ॥ तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्यन्ये तथा घनाः । विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्राहुषि रश्मयः ॥ ५० ॥ न तथा सुख्यत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः । शोतयात्तादितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ५१ ॥ त्रयोदशहोपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् । त्वयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥ ५२ ॥ तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् । न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्त्ते रश्मनीषिणः ॥ ५३ ॥ आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः । त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मज्ञत्रविशां गणैः ॥ ५४ ॥ यदहो ब्रह्मणः प्रोक्तं सच्छ्रुगसम्मितम् । तस्य त्वमादिरन्तश्च कावचैः परिकीर्त्तितः ॥ ५६ ॥ मनूनां मनुष्याणां जगतो मानवस्य च । मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ॥ ५७ ॥ संसारकाले सञ्जाते तव क्रोधविनिर्मुक्तः । सस्वर्त्त-काग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्वावतिष्ठते ॥ ५८ ॥ त्वद्वोधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः । सैरावताः साग्रनयः कुर्वन्त्याङ्गत-संभवम् ॥ ५९ ॥ कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः । संहृत्येकार्णावं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ६० ॥ त्वामिन्द्र-नाङ्गस्त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः । त्वमग्निस्त्वं मनः सूर्यश्च प्रभुस्त्वं ब्रह्मा शाश्वतम् ॥ ६१ ॥ त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली हृषाकपिः । विवस्वान्मिहिरः पूषा भित्तो धर्मस्तथैव च ॥ ६२ ॥ रुद्रश्चरश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवाम्यतिः । मातृगण्डोऽर्क्षो रविः सूर्यः शरव्यो दिनकृत्तथा ॥ ६३ ॥ दिवाकरः सप्ततप्तिर्धाम-केशी विरोचनः । आप्पुगामी तमोघ्नश्च हरिताम्रश्च कीर्त्तये ॥ ६४ ॥ सप्तस्थामथ वा षष्ट्यां भक्त्या पूजां करोति यः । अतिर्विष्णोऽनङ्गहारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ॥ ६५ ॥ न तेषामापदः सन्ति नाभयो व्याधयस्तथा । ये तवानन्यमनसः कुर्वते ह्यभि-

वन्दनम् ॥ ६६ ॥ सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविषर्जिताः । त्वद्-
भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ॥ ६७ ॥ त्वं ममाप्यन्त्र-
कामस्य सर्वातिथ्यञ्चिकीर्षतः । अन्नमन्नपते दातुमभितः अद्वया-
हंसि ॥ ६८ ॥ ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरादण्डदण्डाद्यास्त्रांस्तान् वन्देऽशनिक्षभान् ॥ ६९ ॥ क्षमया
सहिता मैत्री याद्यान्या भूतमातरः । ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु
मां शरणागतम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास
पाण्डवम् । दीप्यमानः खवपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ७१ ॥

विवस्त्रानुवाच । यत्तेभिक्षपितं किञ्चित्तत्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ७२ ॥ गृह्णीष्व
पिठरं तान्नं मया दत्तं नराधिप । यावद्वर्तस्यति पाञ्चाली
मात्रेणानेन सुव्रत ॥ ७३ ॥ फलमूलाभिषं शाकं संस्कृतं यन्महा-
जने । चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षन्ते भविष्यति । इतश्चतुर्दशे वर्षे
भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना पठेद्दिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।
तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत् सुदुर्लभम्
॥ ७५ ॥ यच्छेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः । पुत्रार्थी
लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥ ७६ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां
पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः । उभे सन्ध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो
यदि ॥ ७७ ॥ आपदं प्राप्य सुच्येत बद्धो सुच्येत बन्धनात् ।
एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ॥ ७८ ॥ शक्राच्च नारदः
प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् । धौम्याद्युधिर्षष्ठः प्राप्य सर्वान्
कामानवाप्तवान् ॥ ७९ ॥ संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलश्चाप्नुया-
दसु । मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । लक्ष्मणा वरन्तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्ष्य
धर्मवित् । जग्राह पादौ धौस्यस्य आतुं च परिष्वज्य ॥ ८१ ॥
द्रौपद्या सह सङ्गम्य बन्धमानस्तया प्रभो । महानसे तदानीन्तु
साधयामास पाण्डवः ॥ ८२ ॥ संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्न-
क्षतुर्विधम् । अक्षयं वर्द्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ८३ ॥
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वाशुजानपि । शेषं विधससंनन्तु
पथाङ्गुलैः शुधिष्ठिरः ॥ ८४ ॥ शुधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति
पार्श्वती । द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥ ८५ ॥
एवं दिवाकरात् प्राप्य दिवाकरसमप्रभः । कामान् मनोऽभि-
लषितान् ब्राह्मणेभ्योऽददात् प्रभुः ॥ ८६ ॥ पुरोहितपुरोगाश्च
तिथिनक्षत्रपर्वसु । यज्ञियार्थाः प्रवर्त्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः
॥ ८७ ॥ ततः कृतस्वस्थयना धौस्येन सह पाण्डवाः । द्विजसङ्घैः
परिवृताः प्रययुः काश्यकं वनम् ॥ ८८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि काश्यवनप्रवेशे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु प्रज्ञाचक्षु-
स्तथमानोऽम्बिकेयः । धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो
वाक्यमुवाच राजा ॥ १ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव श्रुत्वा धर्मश्च त्वं
धर्मं वेत्स्यस्वक्षमम् । समथ त्वं सम्यतः कौरवाणां पथ्यक्षैषां मम
चैव ब्रवीहि ॥ २ ॥ एवं गते विदुर यदद्य काश्यं पौराक्षमे कथ-
मस्मान् भजेरन् । ते चाप्यस्मान्नोद्धरेद्यः समूलास्तत्त्वं ब्रूयाः साधु
क्लाव्याणि वेत्सि ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यक्षेदं धर्म-

मूलं वदन्ति । धर्मो राजन् वर्त्तमानः स्वयत्तया पुमान् सर्वान्
 पाप्मि पाण्डोः सुताञ्च ॥ ४ ॥ स वै धर्मो विप्रसख्यः सभायां
 मापात्मभिः सौवर्लेयप्रधानैः । आहूय कुन्तोसुतमचवत्यां परा-
 जैषीत् सत्यसत्त्वं सुतस्ते ॥ ५ ॥ एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजन्
 शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् । यथा पुत्रस्त्वव कौरव्य पापान्मृक्तो
 लोके प्रतितिष्ठेत साधु ॥ ६ ॥ तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्वाजन्मभिहृष्टं त्वयासीत् । एष धर्मः परमो यत् स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७ ॥ यशो न नश्येज्ज्ञाति-
 भेदस्य न स्याद्दर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् । एतत् काश्यं तव
 सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनिश्चावमानः ॥ ८ ॥ एवं शेषं यदि
 पुत्रेषु ते स्यादेतद्वाजंश्वरमाणः कुरुष्व । तथैतदेवं न करोषि
 राजन् भुवं कुरूणां भविता विनाशः ॥ ९ ॥ न हि कृच्छ्रो भीम-
 सेनोऽर्जुनो वा श्रेष्ठं कुर्यात् शत्रुवायामनीके । येषां योद्धा
 सख्यसाची कृतास्त्रो धनुर्वेषां गाण्डिवं लोकसारम् ॥ १० ॥ येषां
 भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किन्तु न प्राप्यमस्ति ।
 उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्ते हितमासीत्तदानीम्
 ॥ ११ ॥ पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ ।
 इदञ्च राजन् हितमुक्तं न चेत्स्वमेवं कर्त्ता परितप्तासि पश्चात्
 ॥ १२ ॥ अद्येतदेवममुमन्ता सुतस्ते संप्रीयमाणः पाण्डुवैरेक-
 राव्यम् । तापो न ते भविता प्रीतियोगान्न चेन्निरुद्धोऽप्य सुतं
 सुखाय ॥ १३ ॥ दुःखोऽधनक्त्वहितं वै निरुद्ध पाण्डोः पुत्रं
 प्रकुरुष्वधिपत्ये । अजातशत्रुर्हि विमुक्तराजो धर्मयोगेमां पृथिवीं
 शान्तु राजन् ॥ १४ ॥ ततो राजन् पार्थिवाः सर्व एव वैश्या
 इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः । दुःखोऽधनः शकुनिः स्मृतपुत्रः प्रीत्या
 राजन् पाण्डुपुत्रान् भजन्तु ॥ १५ ॥ दुःशासनेन याचतु भीम-
 सेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजाञ्च । सुधिष्ठिरं त्वं परिसाम्प्रयस्व

राज्यं नैनं श्यापयस्वामिपूज्य । त्वया पुष्टः किमहमन्यद्वदेय-
जेतत् कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं
पाण्डवान् प्राप्य ज्ञासुः । हितं तेषामर्हितं नामकानाजेतत् सर्वं
मम नावैति धेतः ॥ १७ ॥ इदम्विद्वद्वाणीं कुत एव निश्चितं तेषा-
मर्थे पाण्डवानां यदाह । तेषां मत्ते नासि हितो ममेति कथं
हि पुत्रं पाण्डुवार्धे त्यजेयम् ॥ १८ ॥ असंशयं तेषां ममेव
पुत्रा दुर्व्योधनस्तु मम देहात् प्रसूतः । खं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
कोऽनु ब्रूयात् समतामन्यवेद्य ॥ १९ ॥ स मां जिह्वां विदुर नवं
ब्रवीषि मानस्य तेषामधिकं धारयामि । यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ
वा त्वं सुमान्त्वामाना ह्यसती स्त्री जहाति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वेश्म
सहस्रीत्याय राजन् । नेदमशीत्यथो विदुरो भाषमाणः सम्भा-
द्रवद्यत्त पार्था बभूवुः ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरवाक्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रयसुर्ज्जाङ्गवीकृत्वात् कुरुक्षेत्रं सहासुगाः ॥ १ ॥ सरस्वतीदृष-
हृत्यो यसुनाश्च निषेव्य ते । यसुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां
दिशम् ॥ २ ॥ ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु । काश्यपं
नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३ ॥ तत्र तं न्यवसन् वीरा
घने बल्लसृगं हजे । अन्वास्त्रमाना मुनिभिः सान्त्वमानाश्च भारत
॥ ४ ॥ विदुरस्तपि पाण्डूनां सदा दर्शनलासतः । जगामेतरथे-
नैव काश्यपं वनसृष्टिमत् ॥ ५ ॥ ततो गत्वा विदुरः काश्यपं

तच्छीघ्रैरश्वैर्बाहिना स्यन्दनेन । ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्तो
 सार्द्धं द्रूपद्या भ्रातृभिर्बाह्मणैश्च ॥ ६ ॥ ततोऽपश्यद्विदुरं दृग्-
 मारादभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा । अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं
 किं नु चत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७ ॥ कञ्चिन्नायं वचनात्
 सौवजस्य समाह्वाता देवनायोपयातः । कञ्चित् क्षुद्रः शकुनि-
 र्नायुधानि जेष्वत्यस्मान् पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८ ॥ समाहृतः
 केनचिदाद्रवेति नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् । गाण्डीवै च
 संशयिते कथं नु राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत उत्याय विदुरं पाण्डवेयाः प्रत्य-
 ग्दृष्ट्वान्नृपते सर्व एव । तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथो-
 चितं पाण्डुपुत्रान् समेयात् ॥ १० ॥ समाश्वस्तं विदुरं ते नर-
 र्षभास्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् । स चापि तेभ्यो विस्तरतः
 शशंस यथावृत्तो हतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११ ॥

विदुर उवाच । अवोचन्मां हतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजातशत्रो परि-
 गृह्णाभिपूज्य । एवं गते समतामभ्युपेत्य पथ्यन्तेषां मम चैव
 ब्रवीहि ॥ १२ ॥ मयाप्युक्तं यत् क्षमं कौरवाणां हितं पथ्यं हत-
 राष्ट्रस्य चैव । तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति ततश्चाहं क्षममन्वन्त
 मन्ये ॥ १३ ॥ परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवा-
 नाम्बिकेयः । यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचतेस्त्रास्य तदुच्य-
 मानम् ॥ १४ ॥ न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो स्त्री श्रोत्रियस्येव
 गृहे प्रदुष्टा । ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्ष्वा इव षष्टि-
 वर्षः ॥ १५ ॥ ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां न वै श्रेयो हतराष्ट्रः
 परैति । यथा च पर्यो पुष्करस्यावसिक्तं जलं न तिष्ठेत् पथ्यमुक्तं
 तथास्मिन् ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो हतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां यस्मिन् अहम्
 भारत तत्र याहि । नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीनिमां
 पातयितुं दुरं वा ॥ १७ ॥ सोऽहं त्यक्तो हतराष्ट्रः राज्ञा

प्रशासितुं त्वासुपयातो नरेन्द्र । तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
तद्वाञ्छन्तां तत् प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८ ॥ क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः
सपत्नैः क्षमां कुर्वन् कालमुपासते यः । संवर्द्धयंस्तोकमिवाग्नि-
मात्मवान् स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९ ॥ यस्याविभक्तं वस्तु
राजन् सहायैस्तस्य दुःखेय्यं शभाजः सहायाः । सहायानामेष
संग्रहणेऽभ्युपायः सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २० ॥ सत्त्वं
श्रेयः पाण्डव विप्रलापं तुल्यश्चान्नं सह भोज्यं सहायैः । आत्मा
क्षैषामग्रतो न स्था पूज्य एवंवृत्तिर्वर्द्धते भूमिपालः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां बुद्धि-
मुपगम्याप्रमत्तः । यज्ञाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं तद्वै वाच्यं तत्
करिष्यामि कृतकम् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरनिर्वासे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तु विदुरे राजन्नायमं पाण्डवान्
प्रति । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्वतपथत भारत ॥ १ ॥ विदुरस्य
प्रभावश्च सन्धिविग्रहकारितम् । विवृद्धिश्च परां मत्वा पाण्ड-
वानां भविष्यति ॥ २ ॥ स सभाद्वारमागम्य विदुरस्त्मारमोहितः ।
समक्षं परिधिर्वेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ ३ ॥ स तु लब्ध्वा
पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् । समीपोपस्थितं राजा सञ्ज्ञयं
वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।
तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्घंतीव मे ॥ ५ ॥ तमानयस्व
धर्मज्ञं मम आतरमाशु वै । इति ब्रुवन् स नृपतिः कृपणं
पर्वदेवयत् ॥ ६ ॥ पश्चात्तोपाभिसन्तप्तो विदुरस्त्मारमोहितः ।
आतस्नेहादिदं राजा सञ्ज्ञयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ सञ्ज्ञय

ज्ञानीहि ज्ञातरं विदुरं मम । यदि जीवति रोषेण मया पापेन
निर्जितः ॥ ८ ॥ न हि तेन मम ज्ञाता सुखेच्छामपि क्षिप्तम् ।
व्यक्तीकं कृतपूर्वं वै प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ ९ ॥ स व्यक्तीकं परं
प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् । त्वय्यामि जीवितं प्राञ्ज तं गच्छा-
नय सञ्जय ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञश्चमनुमान्य च ।
सञ्जयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्रुपत् काश्यपं प्रति ॥ ११ ॥ सोऽचिरेण
समासाद्य तद्वचनं यत्न पाण्डवाः । रौरवाजिनसंवीतं ददर्शय
बुधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रयः ।
ज्वाहृमिषाभिसंगुप्तं देवैरित प्ररन्दरम् ॥ १३ ॥ बुधिष्ठिरसुपा-
गस्य पूजयामास सञ्जयः । भीमार्जुनयमाथापि तद्युक्तं प्रति-
पेदिरे ॥ १४ ॥ राजा पृष्टः स कुशलं सुखासीनय सञ्जयः ।
ग्रशंसागमने हेतुमिदं ज्ञेयवाक्प्रवीर्यः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । राजा स्मरति ते जतर्धृतराष्ट्रोऽस्मिका-
स्तुतः । तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६ ॥
सोऽनुमान्य नरयेष्ठान् पाण्डवान् कुरुमन्दन । नियोगाद्राज-
सिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान् स्वजन-
वत्सलः । बुधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाज्ञजाह्वयम् ॥ १८ ॥ तमब्र-
वीन्महातेजा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ
दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १९ ॥ अयं चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरत-
र्षभ । प्रजागरे प्रपश्यामि विचितं देहमालनः ॥ २० ॥ सोऽङ्क-
मानीय विदुरं सुईत्याध्याय चैव ह । क्षम्यतामिति चोवाच
यदुक्तोऽसि मयानघ ॥ २१ ॥

विदुर उवाच । ज्ञान्तमेव मया राजञ् शुद्धमे परमो भवान् ।
एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दृश्यं परायणः ॥ २२ ॥ भवन्ति हि नर-
व्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः । दीनाभिपातिनो राजन्नात्त काली

विचारणा ॥ २३ ॥ पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत ।

दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान् प्रति ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अन्योऽन्यमनुनीयैवं आतरौ द्वौ महा-
द्युती । विदुरो दृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां सुदम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरप्रत्यागमनं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परि-
सान्वितम् । दृतराष्ट्रात्मजो राजा पथ्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १ ॥
स सौवलेयमानाञ्च कर्णदुःशासनौ तथा । अब्रवीद्वचनं राजा
प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २ ॥ एष प्रत्यागतो मन्त्री दृतराष्ट्रस्य
धीमतः । विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान् हिते रतः ॥ ३ ॥
यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति । पाण्डवानयने ताव-
न्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४ ॥ अथ पथ्याम्यहं पार्थान् प्राप्तानिह
कथञ्चन । पुनः शोषं गमिष्यामि निरञ्जनिं रवग्रहः ॥ ५ ॥
विषसुहृन्मनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् । करिष्ये न हि तावद्वान्
पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच । किं वालिशमतिं राजन्नास्थितोऽसि विशा-
म्यते । गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७ ॥ सत्य-
वाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ । पितुस्ते वचनं तात न
ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८ ॥ अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति
वा पुरम् । निरस्य समयं सर्वे पणोऽस्त्राकं भविष्यति ॥ ९ ॥ सर्वे
भवामो मध्यस्था राज्ञश्चन्दानुवर्त्तिनः । छिद्रं बद्ध प्रपश्यन्तः
पाण्डवानां सुसंहताः ॥ १० ॥

दुःशासन उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११ ॥

कार्यं उवाच । काममीक्षामहे सर्वे दुर्धनो धन तवेक्षितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामेव कक्षये ॥ १२ ॥ नागमिष्यन्ति
 ते धीरा अहत्वा काकसंविदम् । आगमिष्यन्ति चेन्मोहात् पुन-
 र्द्युतेन तान् जय ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्धनो धनतदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत् स पराङ्मुखः ॥ १४ ॥ उपलभ्य
 ततः कर्णो विष्टत्य नयने शुभे । रोषाद्दुःशासनञ्चैव सौवल्लस्य
 तमेव च ॥ १५ ॥ उवाच परमक्रुद्ध उद्यस्यात्मानमात्मना । अथो
 मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६ ॥ प्रियं सर्वे करि-
 ष्यामो राज्ञः किङ्करपाणयः । न चास्य शक्तमः स्थातुं प्रिये
 सर्वे क्षातन्त्रिताः ॥ १७ ॥ वयन्तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय
 दंशिताः । गच्छामः संहिता इन्तुं पाण्डवान् वनगोचरान्
 ॥ १८ ॥ तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् । निर्विवादा
 भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९ ॥ यावदेव परिद्यूना
 यावच्छोकपरायणाः । यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं
 मम ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः । बाढ-
 मित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः स्तूतजं तदा ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सुमंरन्वा
 रथैः सर्वे पृथक् पृथक् । निर्ययुः पाण्डवान् इन्तुं संहिताः क्षत-
 निचयाः ॥ २२ ॥ तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३ ॥ प्रतिप्रिधाय
 तान् सर्वान् भगवान् लोकपूजितः । प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचा-
 भ्येत्य सत्वरम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासागमने

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

व्यास उवाच । दृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
 वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १ ॥ न मे प्रियं
 महाबाहो यज्ञताः पाण्डवा वनम् । निवृत्त्या निर्जिताश्चैव दुर्ध्वो-
 घनपुरोगमैः ॥ २ ॥ ते स्मरन्तः परितोषान् वर्षे पूर्णे तयोदये ।
 विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३ ॥ तदयं किन्तु
 पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः । पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतो-
 र्जिघांसति ॥ ४ ॥ वार्ष्णेयां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्यांस्तानयं हन्तुमिच्छन् प्राणान् विमोक्ष्यति ॥ ५ ॥ यथा हि
 विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् । यथा कृपश्च द्रोणश्च
 तथा साधुर्धैवानपि ॥ ६ ॥ विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विग-
 र्हितः । अघर्ष्य मयशस्यश्च मा राजन् प्रतिपद्यथाः ॥ ७ ॥ समीक्षा
 यादृशी ह्यस्य पाण्डवान् प्रति भारत । उपेक्ष्यमाणा सा राजन्
 महान्तमनयं स्मृशेत् ॥ ८ ॥ अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु
 ते सुतः । पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९ ॥
 ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः । यदि स्यात् कृत-
 कार्थोऽद्य भवेत्स्वं मनुजेश्वर ॥ १० ॥ अथ वा जायमानस्य
 यच्छीलमनुजायते । श्रूयते तन्महाराज नाश्वतस्यापसर्पति ॥ ११ ॥
 कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोऽपि वा । भवान् वात-
 क्षमं कार्यं पुरा वोऽर्थो निवर्त्तते ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासवाक्ये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—

दृतराष्ट्र उवाच । भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसम्भवम् ।
 मन्ये तद्विधिनाकृष्य कारितोऽस्मीति वै सुने ॥ १ ॥ नैतद्रोचयते
 भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च । गान्धारी नैच्छति द्यूतं तत्

मोहात् प्रवर्त्तितम् ॥ २ ॥ परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्बोधनमचे-
तनम् । पुत्रस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । वैचित्तवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं विद्वान् परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४ ॥ इन्द्रोऽप्यश्रुनिपा-
तेन सुरस्या प्रतिबोधितः । अन्यैः सखैरप्यर्थैर्न सुतान्नन्यते
यरम् ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् । सुर-
स्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशास्यते ॥ ६ ॥ त्रिपिष्टपगता राजन्
सुरभी प्रारुदत् किल । गवां माता पुरा तात् तामिन्द्रोऽन्व-
क्षपायत ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । किमिदं रोदिषि शुभे कञ्चित् क्षेमं दिवौ-
कसाम् । मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८ ॥

सुरभिरुवाच । विनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९ ॥ पश्यैनं
कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं जाङ्गलेन
च पीडितम् ॥ १० ॥ निषीदमानं सोत्कण्ठं बध्यमानं सुराधिप ।
क्षपाविष्टास्त्रि देवेन्द्र मनसोद्विजते मम ॥ ११ ॥ एकस्त्रय बलो-
पेतो धुरमुद्वहतेऽधिकाम् । अपरोऽप्यवकप्राणः क्षणो धमनि-
सन्ततः ॥ १२ ॥ क्षप्त्वा दुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव ।
बध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ॥ १३ ॥ नैव शक्नोति तं
भारमुद्वोढुं पश्य वासव । ततोऽहं तस्य शोकात्तां विरौमि भृश-
दुःखिता । अश्रूणावर्त्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । तव पुत्रसदृशेषु पीड्यमानेषु शोभने । किं
क्षपायितमस्त्यत्र पुत्र एकत्र जन्यति ॥ १५ ॥

सुरभिरुवाच । यदि पुत्रसदृखाणि सर्वत्र समतैव मे ।
दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका क्षपा ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशस्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७ ॥ प्रथमवर्षं च
तत्रैव सहसा तोयमुल्लङ्घयम् । कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान्
पाकशासनः ॥ १८ ॥ तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।
सुतेषु राजन् सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९ ॥ यादृशो मे
सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक । विदुरस्य महाप्राज्ञः स्नेहा-
देतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २० ॥ चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत ।
पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥ २१ ॥ कथं
जीवेयुरत्यन्तं कथं बह्वैरित्यपि । इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे
परितप्यते ॥ २२ ॥ यदि पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि ।
दुर्धर्षेणनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि सुरभ्युपाख्याने

नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो सुने ।
अहञ्चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १ ॥ भवांश्च मन्यते
साधु यत् कुरूणां महोदयम् । तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो
द्रोणश्च मां सुने ॥ २ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दया यदि ।
अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्धर्षेणं मम ॥ ३ ॥

व्यास उवाच । अयमायाति वै राजन् मैत्रेयो भगवानृषिः ।
अन्विष्य पाण्डवान् भ्रातृनिहैवास्मद्दिदृक्षया ॥ ४ ॥ एष दुर्धर्ष-
धनं पुत्रं तव राजन् महानृषिः । अनुशास्ता यथान्यायं शमा-
यास्य कुलस्य च ॥ ५ ॥ ब्रूयाद्यदेष कौरव्य तत्कार्त्स्न्यमविशङ्कया ।
अक्रियायान्तु कार्त्स्न्यस्य पुत्रं ते शश्वते रुषा ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्य-
हृष्यत । पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७ ॥ अर्घा-

ह्याभिः क्रियाभिर्वै विद्यान्तं मुनिसत्तमम् । प्रशयेणाब्रवीद्राजा
 धृतराष्ट्रोऽस्त्विकासुतः ॥ ८ ॥ सुखेनागमनं कञ्चिद्भगवन् कुरु-
 जाङ्गलात् । कञ्चित् कुशलिनो वीरा आतरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९ ॥
 समये स्थातुमिच्छन्ति कञ्चिच्च भरतर्षभाः । कञ्चित् कुरूणां
 सौभ्रातमव्यच्छिन्नं भविष्यति ॥ १० ॥

मैत्रेय उवाच । तीर्थयात्रामनुकामन् प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्ग-
 लान् । यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान् काव्यके वने ॥ ११ ॥ तं
 जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् । समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं
 सुनिगणाः प्रभो ॥ १२ ॥ तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव
 विश्रमम् । अनयं व्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितम् ॥ १३ ॥
 ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया । सदा ह्यभ्यधिकः
 स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४ ॥ नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि
 भीष्मे च जीवति । यदन्योऽन्येन ते पुत्रा विरोध्यन्ते कथञ्चन
 ॥ १५ ॥ मेढीभूतः स्वयं राजन्विग्रहप्रग्रहे भवान् । किमर्थमनयं
 घोरसुत्यद्यन्तमुपेक्षसे ॥ १६ ॥ दसूनामिव यदृक्तं सभायां कुरु-
 नन्दन । तेन न भ्राजसे राजंस्त्वापसानां समागमे ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो व्यावृत्त्य राजानं दुर््योधनमभ-
 र्षणम् । उवाच श्रुत्वा वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८ ॥

मैत्रेय उवाच । दुर््योधन महाबाहो निबोध वदताम्बर ।
 वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९ ॥ मा द्रुहः पाण्ड-
 वान्राजन् कुरुष्व प्रियमात्मनः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च लोकस्य
 च नरर्षभ ॥ २० ॥ ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्वे नागाशुतप्राणा वज्रसंजनना दृढाः ॥ २१ ॥ सत्यव्रतधराः
 सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः । हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां काम-
 रूपिणाम् ॥ २२ ॥ हिडिम्बकमुख्यानां किमीरस्य च रक्षसः ।
 इतः प्रद्वृतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ॥ २३ ॥ आदृत्य

भागं रौद्रात्मा तस्यौ गिरिरिवाचलः । तं भीमः समरश्चाधी
बलेन बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ जघान पशुमारेण व्याघ्रः चुद्रङ्गं
यथा । पश्य दिग्विजये राजन् यथा भीमेन पातितः ॥ २५ ॥
जरासन्धो महेश्वासो नागाद्युतबलो युधि । सखन्धी वासुदेवश्च
श्यालाः सर्वे च पार्षताः ॥ २६ ॥ कस्तान् युधि समासीत जरा-
मरणवान्तरः । तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ । कुरु मे
वचनं राजन् मा मन्यवशमन्वगाः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवन्तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विश्राम्यते ।
छरं गजकराकारं करेणाभिजघान सः । दुर्घोर्धनः स्त्रितं कृत्वा
चरणेनोत्लिखन्महीम् ॥ २८ ॥ न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेषास्तस्यौ
किञ्चिदवाङ्मुखः । तमशुश्रूषमाणन्तु विलिखन्तं वसुन्धराम्
॥ २९ ॥ दृष्ट्वा दुर्घोर्धनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् । स कोप-
वशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ विधिना सम्यगुदितः
शापायास्य मनो दधे । ततः स वार्ष्णेपस्यृश्य कोपसंरक्तलोचनः
॥ ३१ ॥ मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपदुष्टचेतसम् । यस्मान्न मा-
मनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि । तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः
फलमवाप्नुहि ॥ ३२ ॥ त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महतम् ।
तत्र भीमो गदाघातैस्तवोरं भेत्स्यते वनी ॥ ३३ ॥ इत्येवमुक्ते
वचने हृतराष्ट्रो महीपतिः । प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवि-
ष्यति ॥ ३४ ॥

मैत्रेय उवाच । शमं यास्यति चेत् पुत्रस्तव राजन् यदा
तदा । शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विलक्ष्यंस्तु राजेन्द्रो दुर्घोर्धनपिता
तदा । मैत्रेयं प्राह किर्मरिः कथं भीमेन पातितः ॥ ३६ ॥

मैत्रेय उवाच । नाहं वक्ष्यामि ते भूयो न ते शुश्रूषते
सुतः । एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३७ ॥ इत्येव-

सुक्ता मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् । किमीरवधसखिग्नो बहि-
र्दुर्जोधनो ययौ ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि मैत्रेयवाक्ये

दशमोऽध्यायः समाप्तश्चाण्यकपर्व ॥ १० ॥

अथ किमीरवधपर्व ।

दृतराष्ट्र उवाच । किमीरस्य वधं क्षतः श्रोतुमिच्छामि कथ्य-
ताम् । रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत् समागमः ॥ १ ॥

विदुर उवाच । ऋणु भीमस्य कर्मदमतिमानुषकर्मणः । श्रुत-
पूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २ ॥ इतः प्रयाता राजेन्द्र
पाण्डवा व्यूतनिर्जिताः । जग्मस्त्रिभिरहोरात्रैः काश्यपं नाम
तद्वनम् ॥ ३ ॥ रात्रौ निशेधे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये वृष । प्रचारे
पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४ ॥ तद्वनं तपसा नित्यं
गोपाश्च वनचारिणः । दूरात् परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्
क्विल ॥ ५ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत । दीप्ताक्षं
भीषणं रक्षः सोल्लुप्य कं प्रत्यपद्यत ॥ ६ ॥ बाहू महान्तौ कृत्वा च
तथास्यश्च भयानकम् । स्थितमावृत्य पश्यान् येन यान्ति कुरू-
हृदाः ॥ ७ ॥ स्पष्टाष्टदंष्ट्रं ताव्नाक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् । सार्क-
रस्मितद्विज्ज्वलं सबलाकमिवाव्युदम् ॥ ८ ॥ हृजन्तं राक्षसीं
मायां महानादनिनादितम् । मुञ्चन्तं विपुलान्नादान् सतोयमिव
तोयदम् ॥ ९ ॥ तस्य नादेन सन्त्रस्ताः पक्षिणः सर्वती दिशम् ।
विमुक्तनादाः सम्पेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १० ॥ सम्पद्रुत-
खगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् । तद्वनं तस्य नादेन सम्प्रस्थित-
मिवाभवत् ॥ ११ ॥ तस्योरुवाताभिहतास्तान्पल्लववाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समस्त्रियन्ति पादपान् ॥ १२ ॥ तस्मिन्

क्षयोऽथ प्रववौ मावतो भृशदारुणः । रजसा संवृतं तेन नष्ट-
 न्योतिरभून्नभः ॥ १३ ॥ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महा-
 रिपुः । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेश इवातुलः ॥ १८ ॥ स
 दृष्ट्वा पाण्डवान् दूरात् कृष्णाजिनसमावृतान् । आष्टयोत्तदन-
 द्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १९ ॥ तं समासाद्य वितस्ता कृष्णा
 कमललोचना । अदृष्टपूर्वं संतासान्वमीलयत लोचने ॥ २० ॥
 दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा । पञ्चपर्वतमध्यस्था नदी-
 वाकुलतां गता ॥ २१ ॥ मोसुह्यमानां तां तत्र जगद्वृद्धः पञ्च
 पाण्डवाः । इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ २२ ॥
 अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् । रक्षोघ्नैर्विविधै-
 र्वन्त्रैर्धौस्यः सस्यक् प्रयोजितैः ॥ २३ ॥ पश्यतां पाण्डुपुत्राणां
 नाशयामास वीर्यवान् । स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारिते-
 क्षणः ॥ २४ ॥ काममूर्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।
 तसुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ को भवान्
 कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् । प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो
 धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २६ ॥ अहं वकस्य वै भ्राता किमर्थं
 हूतिविश्रुतः । वनेऽस्मिन् कास्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः
 ॥ २७ ॥ युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् । के यूय-
 मभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता समान्तिकम् । युधि निर्जित्य वः सर्वान्
 भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरा-
 क्षनः । आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्र-
 मागतः । सहितो आहूभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ ३० ॥
 हृतराज्यो वने वासं वसुं कृतमतिस्ततः । वनमभ्यागतो घोर-
 मिदं तव परिग्रहम् ॥ ३१ ॥

विदुर उवाच । किमीरस्वन्वीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
 उपपादितमद्येह चिरकालान्धनोगतम् । भीमसेनवधार्थं हि
 नित्यमश्रुवृत्तायुधः ॥ ३२ ॥ चरामि पृथिवीं क्षतृक्षां नैनद्यासा-
 दवाव्यहन् । सोऽवमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा कांचितश्चिरम्
 ॥ ३३ ॥ अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः । वेव-
 कीयवने राजन् ब्राह्मणच्छत्ररूपिणा ॥ ३४ ॥ विद्यावल्लभुपा-
 धित्व न ह्यस्यस्यौरसं वयम् । हिङ्गिष्वद्य सखा मर्त्यं ददितो
 वनगोचरः ॥ ३५ ॥ इतो दुरात्मनानेन खसा चास्य हता पुरा ।
 सोऽयमवस्थागतो मूढो ममेदं गहनं वलम् ॥ ३६ ॥ प्रचारसमये-
 ऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते समे । अद्यास्य पातयिष्यामि तद्वैरं चिर-
 सन्मृतम् ॥ ३७ ॥ तर्पयिष्यामि च वकं रुधिरियास्य भूरिणा ।
 अद्याहमवृणो भूत्वा भ्रातुः सख्यस्तथैव च ॥ ३८ ॥ शान्तिं
 कृत्वास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्डकम् । यदि तेन पुरासुक्तो
 भीमसेनो वकेन वै ॥ ३९ ॥ अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते सुधि-
 ष्ठिर । एनं हि विप्लवप्राणमयं हत्वा वकोदरम् ॥ ४० ॥
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागच्छो महासुरम् । एषसुक्तस्तु धर्मात्मा
 सत्यसन्धो सुधिष्ठिरः ॥ ४१ ॥ नैतदस्मीति संक्रुद्धो भर्तृसया-
 मास राक्षसम् । ततो भीमो महाबाहुराज्यं तरसा द्रुमम्
 ॥ ४२ ॥ दशव्यासमथोद्विष्टं निघ्नतमकरोत्तदा । चकार सज्वं
 गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ॥ ४३ ॥ निमेषान्तरमात्रेण तथैव
 विजयोऽर्जुनः । निवार्ष्य भीमो जिष्णुं तं तद्रुद्धो मेघनिखनम्
 ॥ ४४ ॥ अभिद्रुत्यान्वीडाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत । इत्युक्तं न-
 मभिक्रुद्धः कक्षामुत्पीड्य पाण्डवः ॥ ४५ ॥ निर्घृष्य पाणिना
 पाणिं संदष्टौष्ठपुटो वली । तमभ्यधावद्देगेन भीमो वृक्षायुध-
 क्षदा ॥ ४६ ॥ यमदण्डप्रतीकाद्यं ततस्तं तस्य मूर्धनि । पातया-
 मास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४७ ॥ असम्भ्रान्तस्तु तद्रुद्धः

समरे प्रत्यदृश्यत । चिक्षेप चोच्छ्रुकं दीप्तमग्निं ज्वलिताग्निव
 ॥ ४८ ॥ तद्बुद्धस्तमस्तातन्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सन्धेन
 चिक्षेप तद्रुचः पुनराव्रजत् ॥ ४९ ॥ किमीरचापि सहसा वृक्ष-
 मुत्पाद्य पाण्डवम् । दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥ ५० ॥
 तद्बुद्धयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् । बालिसुग्रीवयोर्भ्रातोर्यथा
 स्त्रीकांचिद्योः पुरा ॥ ५१ ॥ शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिडु-
 नैकधा तयोः । यथैवोत्पन्नमात्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ५२ ॥
 मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तान् पादपाः । चौराणां व द्युदस्तानि
 रेजुस्तान् महावने ॥ ५३ ॥ तद्बुद्धसुद्धमभवन्नुद्धर्तुं भरतर्षभ ।
 राक्षसानाञ्च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ ततः शिलां
 ससुत्क्षिप्य भीमस्य सुधि तिष्ठतः । प्राहिण्योद्गात्तः क्रुद्धो भीमश्च
 न चचाल ह ॥ ५५ ॥ तं शिलाताडनजडं पर्वधावत राक्षसः ।
 बाहुविचित्रकिरणः स्वर्भातुरिव भास्करम् ॥ ५६ ॥ तावन्त्योऽन्यं
 समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि चकाशेते प्रवृत्तौ
 वृषभाविव ॥ ५७ ॥ तयोरासीत् सुतमुक्तः संमहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव हृत्तयोः ॥ ५८ ॥ दुर्व्योधननिका-
 राञ्च बाहुवीर्याञ्च दर्पितः । कृष्णाकटाक्षदृष्ट्य व्यवर्द्धत वृको-
 दरः ॥ ५९ ॥ अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग-
 मिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुष्मम् ॥ ६० ॥ स चात्येजं ततो रक्तः
 प्रतिजग्राह वीर्यवान् । तमाक्षिपद्भीमचेनो बलेन बलिनास्वरः
 ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषाद्बुभयोर्बलिनोस्तदा । शब्दः सम-
 भवहोरो वेणुस्फोटसमो सुधि ॥ ६२ ॥ अथैनमाक्षिप्य नलाङ्गुल्य
 मध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन बाहुचण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥
 स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे । व्यसन्दत यथाप्राणं
 विचकर्षं च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलब्ध
 वृकोदरः । योक्तयामास बाहुभ्यां प्रभुं रशनया यथा ॥ ६५ ॥

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली । आनयामास सुचिर
 विस्फुरन्तमचेतनम् ॥ ६६ ॥ तं विषीदन्तमाज्ञाय राजसं पाण्डु-
 नन्दनः । प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६७ ॥
 आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राजसाधनम् । पीडयामास
 पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ॥ ६८ ॥ अथ जर्जरसर्वाङ्गं
 व्याविष्टुनयनाम्बरम् । भूतले आनयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह
 ॥ ६९ ॥ हिडिम्बकयोः पाप न त्वमशुप्रमार्जनम् । करिष्यसि
 गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ७० ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरसं
 राजसं क्रोधपरीतचेताः । विस्त्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्गन्ति-
 चित्तं व्यसृज्युत्ससर्ज ॥ ७१ ॥ तस्मिन् हते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः । भीमं प्रशस्याय गुणैरनेकैर्हृष्टा-
 स्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ७२ ॥

विदुर उवाच । एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ७३ ॥ ततो निष्कण्ठकं
 कृत्वा वनं तद्वपराजितः । द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसन्ति तामुवास
 ह ॥ ७४ ॥ समाश्वस्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः । प्रहृष्ट-
 मनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्दृकोदरम् ॥ ७५ ॥ भीमबाहुबलोल्लिख्ये
 विनष्टे राजसे ततः । विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्ठकम्
 ॥ ७६ ॥ स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः । वने महति
 दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७७ ॥ तत्राश्रीषमहञ्चैतत् कर्म
 भीमस्य भारत । ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन् समागताः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं रक्षसां
 वरम् । श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासान्तं वत्तदा ॥ ७९ ॥

इति आरण्यपर्वणि किर्मीरबधपर्वणि विदुरवाक्ये
 एकादशोऽध्यायः समाप्तश्च किर्मीरबधपर्व ॥ ११ ॥

अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । भोजाः प्रव्रजितान् श्रुत्वा वृष्णयस्यान्वकैः
सह । पाण्डवान् दुःखसन्तप्तान् समाजग्मुर्महावने ॥ १ ॥ पञ्चा-
लस्य च दायादा दृष्टकेतुश्च चेदिपः । कैकेयाश्च महाधीर्ष्यां
भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २ ॥ वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रोधामर्षं-
समन्विताः । गह्वर्यन्तो धार्तराष्ट्रान् किं कुर्म इति चान्नुवन्
॥ ३ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः । परिवार्ष्योप-
विविशुद्धर्मराजं वृधिष्ठिरम् । अभिवाद्य कुरुक्षेत्रं विषमः केश-
वोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच । दुर्धनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुर्गमनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५ ॥ एतान्निहत्य
समरे ये च तेषां पदानुगाः । तांश्च सर्वान् विनिर्जित्य सञ्चि-
तान् सनराधिपान् ॥ ६ ॥ ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं वृधि-
ष्ठिरम् । निक्षत्योपचरन् बध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जना-
र्दनम् । अर्जुनः शमयामास दिग्घ्नन्तमिव प्रेक्षाः ॥ ८ ॥ संक्रुद्धं
केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः । कीर्त्तयामास कर्माणि सत्य-
कीर्त्तर्महात्मनः ॥ ९ ॥ पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । दशवर्षसहस्राणि यत्नसायं गृहो मुनिः ।
व्यचरस्व पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ११ ॥ दशवर्षसह-
स्राणि दशवर्षशतानि च । पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्
पुरा ॥ १२ ॥ ऊर्द्ध्वबाहुर्विशालायां वदर्थ्यां मधुसूदन । अतिष्ठ
एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १३ ॥ अवकष्टोत्तरासङ्गः कथो
धमनिसन्ततः । आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्ने द्वादशवार्षिके ॥ १४ ॥
प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् । तथा कृष्ण महा-

तेजा दिव्यं वर्षसहस्रिकम् । अतिष्ठस्व यद्येकेन पादेन नियम-
 स्थितः ॥ १५ ॥ लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो समाब्रवीत् ।
 क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ॥ १६ ॥ निधानं तपसां
 कृष्ण यज्ञस्त्वच्च सनातनः । निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणि-
 कुण्डले । प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्चमवाहजः ॥ १७ ॥ कृत्वा
 तत् कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् । अबधीस्व रणे सर्वान्
 समेतान् दैत्यदानवान् ॥ १८ ॥ ततः सर्वेश्वरत्वञ्च सम्प्रदाय
 शचीपतेः । मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १९ ॥
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परन्तप । ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च
 धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ २० ॥ वायुर्वैश्वणो रुद्रः कालः खं
 पृथिवी दिशः । अजश्चराचरगुरुः स्त्रुष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २१ ॥
 परायणं देवमूर्द्धं क्रतुभिर्मधुसूदन । अयजो भूरितेजा वै कृष्ण
 क्षेत्ररथे वने ॥ २२ ॥ शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २३ ॥ अदितेरपि
 पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन । त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो
 विभुः ॥ २४ ॥ शिशुर्भूत्वा दिवं खञ्ज पृथिवीञ्च परन्तप । त्रिभि-
 र्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २५ ॥ संप्राप्य दिव-
 माकाशमादित्यसदने स्थितः । अत्यरोचय भूतात्मन् भास्करं
 स्वेन तेजसा ॥ २६ ॥ प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
 अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २७ ॥ सादिता
 सौरवाः पाशा गिसुन्दनरकौ हतौ । हतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं
 प्राग्व्योतिषं प्रति ॥ २८ ॥ जारूथ्यामाहुतिः कायः शिशुपालो
 जनैः सह । जरासन्धश्च शैव्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २९ ॥
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा । अवाप्सीर्महिषीं भोज्यां
 रणे निर्जित्य शक्तिशम् ॥ ३० ॥ इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च
 कसेरुमान् । हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभञ्च पातितम् ॥ ३१ ॥

द्वारावत्यां हतो भोजः कार्त्तवीर्यसमो द्युधि । गोपतिस्त्राल-
केतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ ३२ ॥ ताञ्च भोगवतीं पुण्या-
क्षपिकां तां जनार्दन । द्वारकामालसात् कृत्वा ससुद्रं गमयि-
ष्यसि ॥ ३३ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं नावृतं मधुसूदन ।
त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न वृशस्यं कुतोऽवृजुः ॥ ३४ ॥ आसीनं
चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा । आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाच-
न्ताभयमच्युत ॥ ३५ ॥ युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मनैवात्मसात् कृत्वा जगदासीः परन्तप ॥ ३६ ॥ युगादौ तव
वाष्णेय नाभिपद्मादजायत । ब्रह्मा चराचरगुरुर्ब्रह्मस्येदं सकलं
जगत् ॥ ३७ ॥ तं हन्तुमुद्यतौ घोरो दानधी मधुकैटभौ । तयो-
र्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ॥ ३८ ॥ ललाटाज्जातवान्
शम्भुः शुक्तपाणिस्त्रिभुवनः । इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीर-
समुद्भवौ ॥ ३९ ॥ तन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।
तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४० ॥ इष्टवांस्त्वं महा-
सत्रं कृण्व चैत्ररथे वने । नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि
वा ॥ ४१ ॥ यानि कर्माणि देव त्वं बाण एव महाबलः । कृत-
वान् पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् । केलासभवने चापि ब्राह्मणै-
र्न्यवसः सद्यः ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य
पाण्डवः । तुष्णीमासोत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ४३ ॥
ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते । यस्त्वां हेष्टि स मां हेष्टि
यस्त्वामनु स मामनु ॥ ४४ ॥ नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष हरिर्नारायणो
ह्यहम् । काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ४५ ॥
अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तथाहं तथैव च । नावयोरन्तरं शक्यं
वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु बधने केशवेन महात्मना ।

तस्मिन् वीरसमावाये संख्येष्वथ राजसु । दृष्टद्युम्नसुखैर्वीरै-
र्जातभिः परिवारिता ॥ ४७ ॥ पाञ्चाक्षी पुण्डरीकाक्षमासीन
जातभिः सह । अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरण्यं शरण्यैपिणी ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच । पूर्वे प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
स्रुष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ विष्णुस्त्वमसि
दुर्धर्षं त्वं यज्ञो मधुसूदन । यथा त्वमसि यद्व्यो जामदग्न्यो
यथाब्रवीत् ॥ ५० ॥ ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यश्च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ५१ ॥ साध्याना-
मपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर । भूतभावन भूतेश यथा त्वां
नारदोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मशङ्करश्चाद्यैर्देवैर्वन्द्यैः पुनः पुनः ।
क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बाह्वः क्रीडनकैरिव ॥ ५३ ॥ द्यौश्च ते शिरसा
व्याप्ता पृथ्वाश्च पृथिवी प्रभो । जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि
सनातनः ॥ ५४ ॥ विद्यातपोऽभिस्तप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनतप्तानां ऋषीणामसि सत्तमः ॥ ५५ ॥ राजर्षीणा-
मप्युक्ततामाहवेष्वा निवर्त्तिनाम् । सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः
पुरुषर्षभ । त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ५६ ॥
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश । नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च
त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥ मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं
दिवौकसाम् । त्वयि सर्वं महाबाहो लोककाङ्क्षं प्रतिष्ठितम्
॥ ५८ ॥ सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन । ईगस्त्वं
सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५९ ॥ कथं नु भार्या
पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो । दृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां
कथ्येत मादृशी ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्मिणी वेपमाना शोणितेन समु-
क्षिता । एकवस्त्रा विकृष्टास्त्रि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६१ ॥
राज्ञां मध्ये सभायान्तु रजसाभिपरिप्लुता । दृष्ट्वा च मां धार्तर-
राष्ट्राः प्राहसन् पापचेतसः ॥ ६२ ॥ दासीभावेन मां भोक्तुमीषुखे

मधुसूदन । जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च दृष्टिषु ॥ ६३ ॥
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य दृतराष्ट्रस्य चोभयोः । क्षुधा भवामि धर्मेण
 खाद्यं दासीकृता बलात् ॥ ६४ ॥ गर्हये पाण्डुवांस्त्वेव युधि
 श्रेष्ठान्महाबलान् । यत् क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नौ यशस्विनीम्
 ॥ ६५ ॥ धिक्कृतं भीमसेनस्य धिक् पार्यस्य च गाण्डिवम् । यौ
 मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ६६ ॥ शाश्वतोऽयं धर्म-
 पथः सङ्घिराचरितः सदा । यद्भाष्यां परिरचन्ति भर्तारोऽल्प-
 बला अपि ॥ ६७ ॥ आर्ष्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६८ ॥ आत्मा हि
 जायते तस्यां तस्मात् जाया भवत्युत । भर्ता च भार्यया रक्ष्यः
 कथं जायान्ममोदरे ॥ ६९ ॥ नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति
 कदाचन । ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७० ॥
 पञ्चाभिः पतिभिर्जाताः कुमारो मे महौजसः । एतेषामप्यवेद्याद्यं
 ज्ञातव्यास्मि जनार्दन ॥ ७१ ॥ प्रतिविन्धो युधिष्ठिरात् सुतसोमो
 वृकोदरात् । अर्जुनात् श्रुतकीर्त्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ७२ ॥
 कनिष्ठात् श्रुतकर्मा च सर्वे सत्यपराक्रमाः । प्रद्युम्नो यादृशः
 कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७३ ॥ नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया
 युधि शाल्वैः । किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्वर्तीयसाम् ॥ ७४ ॥
 अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वं दासाः कृतास्तथा । सभायां परि-
 कृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ७५ ॥ नाधिज्यमपि यत् शक्यं
 कर्तुमन्येन गाण्डिवम् । अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधु-
 सूदन ॥ ७६ ॥ धिक्कृतं भीमसेनस्य धिक् पार्यस्य च पौरुषम् ।
 यत्र दुर्व्योधनः कृष्ण सुहृत्तमपि जीवति ॥ ७७ ॥ य एता-
 नाक्षिपद्गात्रात् सद्य मात्नाविहिंसकान् । अधीयानान् पुरा बालान्
 व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७८ ॥ भोजने भीमसेनस्य पापः प्राचेपय-
 द्विषम् । कालकूटं नवन्तीक्ष्णं सम्भृतं लोमहर्षणम् ॥ ७९ ॥

तज्जीर्णमविकारेण सहाज्जेन जनार्दन । सशेषत्वान्नहावाहो
 भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८० ॥ प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं
 वृकोदरम् । बद्धैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ८१ ॥
 यदा विदुः कौन्तेयस्तदा संक्षिप्य बन्धनम् । उदतिष्ठन्महा-
 बाहुभीमसेनो महाबलः ॥ ८२ ॥ आशीविषैः कृष्ण सर्पैर्भीम-
 सेनमदंशयत् । सर्वेष्वङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८३ ॥
 मतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान् सर्पानपोथयत् । सारथिञ्चास्य
 दधितमपङ्क्तो न जन्निवान् ॥ ८४ ॥ पुनः सुप्तानुपाधाक्षीहात-
 कान् वारणावते । शयानानार्ज्यया सार्द्धं को वु तत् कर्तु-
 मर्हति ॥ ८५ ॥ यत्पार्श्वं रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महद्भयसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ८६ ॥ हा हातस्त्रि
 कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानन्तात् । अनाथा विनशिष्यामि
 बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८७ ॥ तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपरा-
 क्रमः । आर्ज्यामाश्लासयामास आतृष्यापि वृकोदरः ॥ ८८ ॥
 वैनतेयो यथा पक्षी गरुडान् पतताम्बरः । तथैवाभिपतिष्यामि
 भयं वो नेह विद्यते ॥ ८९ ॥ पार्श्वमङ्कुलेन वामेन राजानं
 दक्षिणेन च । अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च ॥ ९० ॥
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् । आतृनार्ज्याञ्च बल-
 वान् मोक्षयामास पावकात् ॥ ९१ ॥ ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह
 माता यशस्विनः । अथगच्छन्महारथं हिडिम्बधनमन्तिकात्
 ॥ ९२ ॥ आन्ताः प्रसुप्तास्तत्र मे माता सह सुदुःखिताः । सुप्ता-
 स्त्रैवान्धमच्छिद्धिद्विस्वः नाम राक्षसी ॥ ९३ ॥ सा दृष्ट्वा पाण्डवां-
 स्तत्र सुप्तान्माता सह क्षिती । हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेन-
 मकामयत् ॥ ९४ ॥ भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व जलद्वारे ततो-
 ऽवसा । पार्श्वमर्हत संहृष्टा कल्याणी सहपुष्पिणी ॥ ९५ ॥
 तामबुध्यदमेयात्मा बलवान् सत्यविक्रमः । पार्श्वं पृच्छत तां भीमः

किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ १६ ॥ एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी
कामरूपिणी । भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता ॥ १७ ॥
पलायध्वमितः क्षिप्रं समञ्जातैष वीर्यवान् । आगमिष्यति वो
हन्तुं तस्माद्गच्छत मा चिरम् ॥ १८ ॥ अथ भीमोऽभ्युवाचैनां
साभिमानमिदं वचः । नोद्विजेयमहं तस्मान्निहिन्येऽहमागतम्
॥ १९ ॥ तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधराः । भीम-
रूपो महानादान् विवृजन् भीमदर्शनः ॥ १०० ॥

राक्षस उवाच । केन सार्धं कथयसि आनयेनं ममान्तिकम् ।
हिङ्गिस्त्रे भक्षयिष्यामी न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ १०१ ॥ सा लपा-
संगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी । जैवमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशा-
दनिन्दिता ॥ १०२ ॥ स नादान् विनदन् घोरान् राक्षसः पुरु-
षादकः । अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ १०३ ॥ तम-
भिहृत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली । अगृह्णात् पाणिना पाणिं
भीमसेनस्य राक्षसः ॥ १०४ ॥ इन्द्राग्रनिसमस्यग्रं वज्रसंहननं
दृढम् । संहृत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत् सहसा करम् ॥ १०५ ॥
गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा । नास्त्यत महा-
बाहुस्तत्क्रुध्यद्दृकोदरः ॥ १०६ ॥ तदासीत्तुल्यं सुखं भीम-
सेनहिङ्गिस्त्रयोः । सर्वास्त्रविदुषोर्वीरं वृत्रवासवयोरिव ॥ १०७ ॥
विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ । निजघान महा-
वीर्यस्तं तदा निर्वलं बली ॥ १०८ ॥ हत्वा हिङ्गिस्त्रं भीमोऽथ
प्रस्थितो ज्वाटभिः सह । हिङ्गिस्त्रामग्रतः कृत्वा वस्यां जातो
घटोत्कचः ॥ १०९ ॥ ततः संप्राद्रवन् सर्वे सह माता परन्तपाः ।
एकचक्रामभिसुखाः संहता बाह्याणवजैः ॥ ११० ॥ मस्थाने व्यास
एषाञ्च मन्त्री प्रियहिते रतः । ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः
शंसितव्रताः ॥ १११ ॥ तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलम् ।
पुरुषाहं प्रतिभयं हिङ्गिस्त्रेनैव सम्मितम् ॥ ११२ ॥ तच्चापि विनि-

हृत्पद्मं भीमः प्रहरताम्बरः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य
 पुरं ययौ ॥ ११३ ॥ कञ्चाहमपि यत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकालम्बा ॥ ११४ ॥ एवं
 सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन । स्वयम्बरे महत् कर्म कृत्वा
 न सुकरं परैः ॥ ११५ ॥ एवं ह्येतेः सुवज्रभिः क्लिश्यमाना
 सुदुःखिता । निवसास्यास्यं या हीना कृष्ण धौम्यपुरःसरा ॥ ११६ ॥
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्याधिकाः परैः । निहीनैः परि-
 क्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथम् ॥ ११७ ॥ एतादृशानि दुःखानि
 सहन्ती दुर्वलीयसाम् । दीर्घकालं प्रदोषास्त्रि पापानां पाप-
 कर्मणाम् ॥ ११८ ॥ कुले महति जातास्त्रि दिव्येन विधिना
 किञ्च । पाण्डवानां प्रिया भार्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ११९ ॥
 कचग्रहमनुप्राप्ता सास्त्रि कृष्ण वरा सती । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां
 प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२० ॥ इत्युक्त्वा प्राणदत् कृष्ण सुखं प्रच्छाद्य
 पाणिना । पद्मकोषप्रकाशेन सृदुना हृदुमाषिणी ॥ १२१ ॥
 खनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणी । अथ्यवर्षत पाञ्चाली
 दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ १२२ ॥ चक्षुषी परिमार्जन्ती निश्चसन्ती
 पुनः पुनः । वाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १२३ ॥
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः । न भ्रातरो न च
 पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२४ ॥ ये मां विप्रकृतां दुद्रूपेक्ष्यं
 विशोकवत् । न च मे शास्यते दुःखं कर्णो यत् प्राहसत्तदा
 ॥ १२५ ॥ चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्त्रि नित्यशः ।
 सम्बन्धाद्गौरवात् सख्यात् प्रभुत्वेनैव केशव ॥ १२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ तामब्रवीत् कृष्णस्तस्मान् वीरसमा-
 गमे ॥ १२७ ॥

वासुदेव उवाच । रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि
 भाविनि । वीरभक्तपुत्रसंस्कृतान् शोणितौघपरिप्लुतान् । निह-

तान् वल्लभान् वीक्ष्य शयानान् वसुधातले ॥ १२८ ॥ यत् समं
पाण्डवानां तत् करिष्यामि मा शुच । सत्यं ते प्रतिजानामि
राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १२९ ॥ पतिद्वौर्हिंसवान् शीघ्रं तु
पृथिवी शकलीभवेत् । भुष्येत्तोयनिधिः कृष्णो न मे सोऽयं वचो
भवेत् ॥ १३० ॥ तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमयाच्युतात् ।
साचीकृतमवैक्षत् सा पाञ्चाची मध्यमं पतिम् ॥ १३१ ॥ आवभापे
महाराजद्रौपदीमर्जुनसदृश । मा रोदीः शुभतास्त्राजि यथाह
मधुसूदनः । तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ १३२ ॥

पृष्टव्यञ्च उवाच । अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पिता-
महम् । दुर्व्योधनं भोमसेनः कर्णं हन्ता धनञ्जयः ॥ १३३ ॥
रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्युरणे स्वसः । अपि हतइष्या
सुहृदे किं पुनर्हतराष्ट्रजैः ॥ १३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुप-
स्थिताः । तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्याश्वासने
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । नैतत् कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान् स्यादनुधा-
धिप । यद्यहं हारकायां स्यां राजन् सन्निहितः पुरा ॥ १ ॥
आगच्छेयमहं द्यूतमनाहृतोऽपि कौरवैः । आस्विकेयेन दुर्वर्षे
राज्ञा दुर्व्योधनेन च ॥ २ ॥ वारयेयमहं द्यूतं बहून् दोषान्
प्रदर्शयन् । भीष्मद्रोणौ समानाञ्च कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ३ ॥
वैचित्तवीर्यं राजानामलं द्यूतेन कौरव । पुत्राणां तत्र राजेन्द्र
त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४ ॥ तत्राचक्षमहं दोषान् यैर्भवान्
व्यतिरोपितः । वीरसेनसुतो यैसु राज्यात् प्रशंसितः पुरा ॥ ५ ॥

अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशाम्यते । सातत्यश्च प्रसङ्गस्य वर्ण-
 येयं यथातथम् ॥ ६ ॥ स्त्रियोऽक्षा ऋगया पानमेतत् कामसमु-
 त्यितम् । दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो अश्नते त्रियः ॥ ७ ॥ तत्र
 सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः । विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते
 पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८ ॥ एकाहाद्रव्यनाशोऽत्र भुवं व्यसनमेव च ।
 अभुक्ताशचार्यानां वाक्पाठ्यश्च केवलम् ॥ ९ ॥ एतच्चान्यच्च
 कौरव्य प्रसङ्गिकटुकोदयम् । द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्या-
 भिकासुतम् ॥ १० ॥ एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरुणां कुरुवर्द्धन ॥ ११ ॥ न चेत् स मम
 राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः । पथ्यश्च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां
 बलेन तम् ॥ १२ ॥ अथैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 सभासदोऽनुवर्त्तेरंक्षाश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३ ॥ असान्निध्यन्तु
 कौरव्य ममानर्त्तेष्वभूत्तदा । येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूत-
 कारितम् ॥ १४ ॥ सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अश्रीषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्ययाययम् ॥ १५ ॥ श्रुत्वैव चाहं
 राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः । दूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो
 विशाम्यते ॥ १६ ॥ अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ । योऽहं
 त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदरैः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वासुदेववाक्ये
 तयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीदृष्टि-
 नन्दन । क्व चासीद्विप्रवासस्ते किञ्चाकार्षीः प्रवासतः ॥ १ ॥

कृष्ण उवाच । शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २ ॥ महातेजः

महाबाह्वयः स राजा महायशः । दमघोषात्मजो वीरः शिशु-
पालो मया हतः ॥ ३ ॥ यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽहंणां
प्रति । स रोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तं
निहतं शाल्वस्त्रीवरोषसमन्वितः । उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे
मयि भारत ॥ ५ ॥ स तत्र योधितो राजन् कुमारैर्वृष्णिपुङ्गवैः ।
आगतः कामगं सौभमाहत्यैवं वृशंसवत् ॥ ६ ॥ ततो वृष्णि-
प्रवोरांस्त्रान् बालान् हत्वा बह्वंस्तदा । पुरोद्यानानि सर्वाणि
भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७ ॥ उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णि-
कुलाधमः । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८ ॥ तस्य
सुहृदर्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्त्राहम् । आनर्त्ताः सत्यमाख्यात
तत्र गन्तास्त्रि यत्र सः ॥ ९ ॥ तं हत्वा विनिवर्त्तिष्ये कसकेशि-
निहृद्नम् । अहत्वा न निवर्त्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १० ॥
कासौ कासाविति पुनस्तत्र तत्र प्रधावति । मया किल रणे
योद्धुं काञ्चमाणः स सौभराट् ॥ ११ ॥ अद्य तं पापकर्माणं
क्षुद्र विश्वासवातिनम् । शिशुपालबधामर्षाङ्गमयिष्ये यमक्षयम्
॥ १२ ॥ मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः । शिशुपालो
महीपालस्तं बधिष्ये महीतले ॥ १३ ॥ भ्राता बालश्च राजा च
न च संग्राममूर्खनि । प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम्
॥ १४ ॥ एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः । कामगेन
स सोभेन चित्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५ ॥ तमश्रौषमहं गत्वा यथा-
वृत्तः स दुर्मतिः । मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्त्तिकारवतको वृषः
॥ १६ ॥ ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुलमानसः । निश्चित्य
मनसा राजन् बधायास्त्र मनो दधे ॥ १७ ॥ आनर्त्तेषु विमर्द्देषु
क्षेपश्चात्मनि कौरव । प्रवृद्धमवलेपञ्च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८ ॥
ततः सौभबधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते । स मया सागरावर्त्ते
दृष्ट आसीन् परीक्षता ॥ १९ ॥ ततः प्रक्षाय जलजं पाञ्चजन्य-

महं नृप । आह्वय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २० ॥
तन्मुहूर्त्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह । वशीभूताश्च मे सर्वे
भूतले च निपातिताः ॥ २१ ॥ एतत् काव्यं महाबाहो येनाहं
नागमं तदा । श्रुत्वेव हास्तिनपुरं द्यूतञ्चाविनयोल्लिखितम् । द्रुत-
मागतवान् युष्मान् द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि सौभवघोषाख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

—

युधिष्ठिर उवाच । वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि त्वय्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । इतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रव-
नृप । उपायाङ्गरतश्चेष्ट शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २ ॥ अरु-
न्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन । शाल्वो वैहायसञ्चापि तत्
पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३ ॥ तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास
तां पुरीम् । अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत ॥ ४ ॥ पुरी
समन्ताद्विहिता सप्ततानका सतोरणा । सचक्रा सङ्कडा चैव
सयन्त्रखनका तथा ॥ ५ ॥ सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाट्टालकगो-
पुरा । सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६ ॥ सोद्विका
भरतश्चेष्ट सभेरीपनवानका । सतोमराङ्कुशा राजन् सशतघ्नीक-
लाङ्गला ॥ ७ ॥ सभृशुण्डाश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा । लोह-
चर्मवती चापि साग्निः सगुडशृङ्गिका ॥ ८ ॥ शास्त्रदृष्टेन
विधिना संयुक्ता भरतर्षभ । रथैरनेकैर्विविधैर्गदशाखोद्धवादिभिः
॥ ९ ॥ पुरुषैः कुरुशाट्कुल समर्थैः प्रतिवारणे । अतिख्यात-
कुलैर्वीरैर्हृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १० ॥ मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः
सा सुरक्षिता । उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सप्ततानकिभिः ॥ ११ ॥

अधोषितञ्च नगरे न पातव्या सुरेति वै । प्रसादं परिरचङ्गि-
 रग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२ ॥ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्व्याच्छालो
 नराधिपः । इति कृत्वा प्रमत्तास्ते सर्वे वृष्णान्वकाः स्थिताः ॥ १३ ॥
 आनर्त्ताश्च तथा सर्वे नटनत्तं कगायनाः । वह्निर्निर्वासिताः क्षिप्रं
 रचङ्गिर्वित्तसञ्चयम् ॥ १४ ॥ संक्रमा भेदिताः सर्वे नावद्य प्रति-
 पेक्षिताः । परिखाद्यापि कौरव्य कीलैः सुनिधिताः कृताः ॥ १५ ॥
 उदपानाः कुरयेष्ठ तथेवाप्यम्बरीषकाः । समन्तात् क्रोशमानश्च
 कारिता विषमा च भूः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च
 सुरचितम् । प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७ ॥
 सुरचितं सुशुभञ्च सर्वायुधसमन्वितम् । तत् पुरं भरतयेष्ठ
 यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८ ॥ न चासुद्रोऽभिनिर्याति न चासुद्रः
 प्रवेक्ष्यते । वृष्णान्वकपुरे राजंस्तदा सौभसमागते ॥ १९ ॥ अनु-
 रध्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव । बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूत-
 गजवाजिमत् ॥ २० ॥ दत्तवेतनभक्तश्च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
 कृतोपधानश्च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१ ॥ न कुप्यवेतनी
 कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी । नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः
 ॥ २२ ॥ एवं सुविदिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा । आङ्ग-
 केन सुशुभा च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

—

कृष्ण उवाच । तां हृषयातो राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
 प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश च ॥ १ ॥ समे निविष्टा सा सेना
 प्रभूतसलिलागये । चतुरङ्गबलीपेना शाल्वराजाभिपालिता ॥ २ ॥
 वर्जयित्वा प्रशानानि देवतायतनानि च । बलीकांश्चैत्यवृक्षांश्च

तन्निविष्टमभूद्वनम् ॥ ३ ॥ अनीकानां विभागेन पथ्यान्ः संहता-
भवन् । प्रवणानि च नैवासन् शाल्वस्य शिविरे वृष ॥ ४ ॥ सर्वा-
युधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् । रथनागाश्वकलिलं पदाति-
ध्वजसंकुलम् ॥ ५ ॥ तुष्टपुष्टवलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् । विचित्र-
ध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६ ॥ सन्निवेश्य च कौरव्य
द्वारकायां नरर्षभ । अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत्
॥ ७ ॥ तदापतन्तं संहस्य बलं शाल्वपतेस्तदा । निर्याय योध-
यामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८ ॥ असहन्तोऽभियानं तत्
शाल्वराजस्य कौरव । चारुदेष्याश्च शास्त्रश्च प्रद्युम्नश्च महारथः
॥ ९ ॥ ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः । संसक्ताः
शाल्वराजस्य वज्रभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १० ॥ गृहीत्वा कार्मुकं शास्त्रः
शाल्वस्य सचिवं रथे । योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिश्चमूपतिम्
॥ ११ ॥ तस्य बाणमयं वर्षं जाश्ववत्याः सुतो महत् । सुमोच
मरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रहृक् ॥ १२ ॥ तद्वाणवर्षं तु सुलं विषेहे
स चमूपतिः । क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३ ॥
ततः शास्त्राय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्वयम् । सुमोच माया-
विहितं शरचालं महत्तरम् ॥ १४ ॥ ततो मायामयं चालं माय-
यैव विदीर्ष्य सः । शास्त्रः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५ ॥
ततः स विद्धः शास्त्रेण क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः । अपायाज्जवनैरश्वैः
शास्त्रवाणप्रपीडितः ॥ १६ ॥ तस्मिन् विप्रवृत्ते क्रूरे शाल्वस्याय
श्चमूपतौ । वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवहली ॥ १७ ॥ अभि-
मन्त्रसु राजेन्द्र शास्त्रो वृष्णिकुलोद्भूतः । वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ
वीरो विधारयन् ॥ १८ ॥ स वेगवति कौन्तेय शास्त्रो वेगवतीं
गदाम् । चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९ ॥
तया त्वभिहतो राजन् वेगवान् न्यपतद्भुवि । वातरुग्ण इव
क्षुखो जीर्णमूखो वनस्पतिः ॥ २० ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे

गदानुन्ने महासुरे । प्रविश्य महतीं सेनां योषयामास मे सुतः
 ॥ २१ ॥ चारुदेष्येन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः । महारथः
 समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२ ॥ ततः सुतमुक्षं युद्धं
 चारुदेष्यविविन्ध्ययोः । वृत्रवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथा-
 भवत् ॥ २३ ॥ अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योऽन्यं जघ्नतुः शरैः । विन-
 दन्तौ महारावान् सिंहाविव महाबली ॥ २४ ॥ रौक्मिण्येयसतो
 बाणमग्न्यर्कोपमवर्च्चसम् । अभिमन्य महास्त्रेण सन्दधे शत्रु-
 नाशनम् ॥ २५ ॥ तं विविन्ध्याय सक्रोधः समाह्वय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन् स गतासुरधापतत् ॥ २६ ॥ विविन्ध्यं
 निहतं दृष्ट्वा ताञ्च विक्षोभितां चमूम् । कामनेन स सौभेन शाल्वः
 धुनरुपागमत् ॥ २७ ॥ ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्यं नृपते तदा ॥ २८ ॥ ततो निर्याय
 कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलम् । आनर्त्तानां महाराज प्रद्युम्नो
 वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सर्वे भवन्तस्त्रिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां धुधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात् सौभं सराजकम् ॥ ३० ॥ अयं सौभ-
 पतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव । धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाभ्यद्य
 यादवाः ॥ ३१ ॥ आश्वसध्वं न भीः कार्ष्णी सौभराडव नश्यति ।
 मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रुवति
 संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन । धिष्ठितं तद्वलं वीर द्युधुधे च यथा-
 सुखम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा रौक्मिण्येयो यादवान् भरतर्षभ ।
 दंशितैर्हरिभिर्दुक्तं दधमास्थाय काञ्चनम् ॥ १ ॥ उज्झित्य मकरं

केतुं व्यात्ताननमिवान्तकम् । उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्
 परान् ॥ २ ॥ विधिपन्नादयं चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । दृष्ट्वा
 खड्गधरः शूरो बभ्रुगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३ ॥ स विबुच्छुरितश्चापं
 विहरन् वै तदात्तकम् । मोहयामास दैतेयान् सर्वान् सौभ-
 निवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य विक्षिपतश्चापं सन्धानस्य चासकृत् ।
 नान्तरं ददृशे कच्चिन्निघ्नतः शानवान्नये ॥ ५ ॥ सुखस्य वशो न
 विकल्पतेऽस्य चेक्षुश्च गात्राणि न चापि तस्य । सिंहोन्नतं चाप्य-
 भिगर्जतोऽस्य शूराव लोकोऽद्भुतवीर्यमग्रम् ॥ ६ ॥ जलेचरः
 काञ्चनयष्टिसंख्यो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी । विनाशयन्नाजति
 बाहसुख्ये शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्रः ॥ ७ ॥ ततस्तूर्णं विनि-
 ष्यत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः । शाल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं
 नृप ॥ ८ ॥ अभियानन्तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे । नामर्षयत
 संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ९ ॥ स रोषमदमत्तो वै कामगा-
 दवरुह्य च । प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरञ्जयः ॥ १० ॥
 तयोः सुतुमुलं सुहं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः । समेता ददृशुर्लोक-
 वलिवासवयोरिव ॥ ११ ॥ तस्य मायामयो वीर रथो ह्येवपरि-
 ष्कृतः । सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स दृष्टवान् ॥ १२ ॥ स
 तं रथवरं ग्रीमान् समारुह्य किल प्रभो । सुमोच वाणान् कौरव्य
 प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३ ॥ ततो वाणमयं वर्षं व्यहजत्तरसा
 रणे । प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४ ॥ स तै-
 रभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् । शरान्दीप्ताग्निसङ्काशान्
 सुमोच तनये मम ॥ १५ ॥ तानापततो वाणौघान् सञ्चिच्छेद
 महाबलः । ततश्चान्यान् शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६ ॥
 स शाल्ववाचै राजेन्द्र विद्धो बकिणीनन्दनः । सुमोच वाणं
 त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १७ ॥ तस्य वर्मविभिद्याशु स वाणो
 मत्सुतैरितः । विव्याध हृदयं पत्नी स सुमोह पपात च ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि । संप्राद्रवन् दानवेन्द्रा
 दारयन्तो वसुन्धराम् ॥ १९ ॥ हाहाकृतमभूत् सैन्यं शाल्वस्य
 पृथिवीपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभमतौ वृषे ॥ २० ॥
 तत उल्याय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । सुमोच वाण्यान्
 सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१ ॥ तैः स विद्धो महाबाहुः
 प्रद्युम्नः समरे स्थितः । जलुदेशे भ्रष्टं वीरो व्यवसीदद्रुधे तदा
 ॥ २२ ॥ तं स विद्धा महाराज शाल्वो दक्षिणानन्दनम् ।
 जनाद् सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३ ॥ ततो मोहं
 समापन्ने तनये मम भारत । सुमोच वाण्यांस्वरितः पुनरन्यान्
 दुरासदान् ॥ २४ ॥ स तैरभिहतो वाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
 निष्पृष्टः कौरव्येष्ट प्रद्युम्नोऽभूद्रूपाजिरे ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । शाल्ववाणार्हिते तस्मिन् प्रद्युम्ने बलि-
 नाखरे । वृष्णयो भग्नसङ्कल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १ ॥
 हाहाकृतमभूत् सर्वं वृष्णान्वकबलं ततः । प्रद्युम्ने मोहिते राजन्
 परे च सुदिता भ्रष्टम् ॥ २ ॥ तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथि-
 र्जवनैर्हयैः । रणादपाहरत्तूर्णं शिञ्चितो दारुकिस्तदा ॥ ३ ॥
 नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् । धनुर्गृहीत्वा यन्तारं
 लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ सौते किन्ते व्यवसितं कक्षाद्यासि
 पराङ्मुखः । नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५ ॥ कञ्चित्
 सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे । विषादो वा रणं दृष्ट्वा
 ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच । जानार्दने न मे मोहो नार्पि मां भयमाविशत् ।

अतिभारन्तु ते मन्ये शाल्वं केशवमन्दन ॥ ७ ॥ सोऽपयामि शनै-
र्वीर वत्त्वानेष पापकृत् । मोहितस्य रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना
रथी ॥ ८ ॥ आयुष्मन्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९ ॥ एकस्यासि
महाबाहो बहवस्यापि दानवाः । न समं रौक्मिण्येयाहं रणे
मत्वापयामि वै ॥ १० ॥

वासुदेव उवाच । एवं ब्रुवति स्मृते तु तदा मकरकेतुमान् ।
उवाच स्मृतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः ॥ ११ ॥

प्रद्युम्न उवाच । दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्पीः कथञ्चन ।
व्यपयानं रणात् सीते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२ ॥ न स
वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सङ्गरम् । यो वा निपतितं
हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥ १३ ॥ तथा स्त्रियश्च यो हन्ति
बालं वृद्धं तथैव च । विरथं विप्रकीर्णश्च भग्नशस्त्राशुघ्नं तथा
॥ १४ ॥ त्वञ्च स्मृतकुले जातो विनीतः स्मृतकर्मणि । धर्मज्ञ-
स्यासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५ ॥ स जानंश्चरितं
कृत्स्नं वृष्णीनां दृढनामुखे । अपयानं पुनः सीते मैवं कार्पीः
कथञ्चन ॥ १६ ॥ अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम् ।
गदाग्रजो दुरोधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७ ॥ केशवस्या-
ग्रजो वार्पि नीलवासा मदोत्कटः । किं वक्ष्यति महाबाहुर्बल-
देवः समागतः ॥ १८ ॥ किं वक्ष्यति शिनेर्नृणां नरसिंहो महा-
धनुः । अपयातं रणात् स्मृत शस्त्रस्य समितिञ्जयः ॥ १९ ॥
चारुदेष्णश्च दुर्द्धर्षस्तथैव गदसारणौ । अक्रूरश्च महाबाहुः किं
मां वक्ष्यति सारथे ॥ २० ॥ शूरं सम्भाषितं शान्तं नित्यं पुरुष-
मानिनम् । स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संहताः ॥ २१ ॥
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्वक्त्वा महाह्वयम् । धिगेनमिति वक्ष्यन्ति
न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२ ॥ धिग्वाचा परिहासोऽपि मम

वा महिषस्य वा । अत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपया; पुनः
॥ २३ ॥ भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः । यज्ञं
भारतसिंहस्य न हि शक्नोऽद्य सर्पितुम् ॥ २४ ॥ कृतधर्मा मया
वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः । श्रात्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठत्वमिति
सूतज ॥ २५ ॥ स च सम्भावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६ ॥ उपयान्तं
दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् । पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि
महाभुजम् ॥ २७ ॥ सात्यकिं बलदेवञ्च ये चान्येऽन्धकटुष्णयः ।
मया स्पर्द्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा
रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः । त्वयापनीतो विषयो न
जीवेयं कथञ्चन ॥ २९ ॥ सन्निवृत्तं रथेनागु पुनर्द्धारकानन्दन ।
न चैतदेवं कर्त्तव्यमप्यापतुसु कथञ्चन ॥ ३० ॥ न जीवितमहं
सौते बहु मन्ये कथञ्चन । अपयातो रणाङ्गीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः
शरैः ॥ ३१ ॥ कदाच सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्दितम् ।
अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२ ॥ न युक्तं भवता
त्यक्तं संग्रामं दारुकात्मज । मयि युद्धार्थिनि भ्रष्टं स त्वं याहि
यतो रणम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि सौभधोपाख्याने

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

—

वासुदेव उवाच । एवमुक्तुः कौन्तेय सूतपुत्रस्ततोऽब्रवीत् ।
प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं मधुरं श्लक्ष्णमञ्जसा ॥ १ ॥ न मे भयं
रौक्मिण्येव संग्रामे यच्छतो हयान् । युद्धज्ञानोऽस्मि वृष्णोनां
नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा ॥ २ ॥ आयुष्मानुपदेशस्तु सारथ्ये वर्त्तता
स्मृतः । सर्वाधेषु रथी रक्ष्यस्वङ्गापि भ्रष्टपीडितः ॥ ३ ॥ त्वं हि

शाल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशम् । कश्मलाभिहतो वीर ततो-
ऽहमपयातवान् ॥ ४ ॥ स त्वं सात्वतमुख्याय कब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिल्पां केशवनन्दन ॥ ५ ॥ दारुकेणाहमुत्-
पन्नो यथावच्चैव शिञ्चितः । वीतभीः प्रविशास्येतां शाल्वस्य
प्रथितां चम्पू ॥ ६ ॥

वासुदेव उवाच । एवमुक्त्वा ततो वीर हयान् सञ्चोद्य सङ्ग्रहे ।
रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतन्नदा ॥ ७ ॥ मण्डलानि
विचित्राणि यमकानीतराणि च । सव्यानि च विचित्राणि
दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८ ॥ प्रतोदेनाहता रौजन्मश्लिभिश्च
समुद्यताः । उत्पतन्त इवाकाशे व्यचरन्ते हयोत्तमाः ॥ ९ ॥
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय दृष्ट दारुकिम् । दह्यमाना इव तदा
नास्यृशंशरणैर्महीम् ॥ १० ॥ सोऽपसव्यां चम्पू तस्य शाल्वस्य
भरतर्षभ । चकार नातियत्नेन तदङ्गुतमिवाभवत् ॥ ११ ॥
अमृष्यमाणोऽपसव्यां प्रद्युम्नेन स सौभराट् । यन्तारमस्य सहसा
त्रिभिर्वाणैः समार्दयत् ॥ १२ ॥ दारुकस्य सुतस्तत्र बाणवेग-
मचिन्तयन् । भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३ ॥ ततो
वाणान् बद्धविधान् पुनरेव स सौभराट् । मुमोच तजये वीर
मम रौक्मिणिनन्दने ॥ १४ ॥ तानप्राप्तान् शितैर्वाणैश्चिच्छेद पर-
वीरहा । रौक्मिण्येयः स्त्रितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥
छिन्नान् दृष्ट्वा तु तान् वाणान् प्रद्युम्नेन स सौभराट् । आसुरीं
दारुणीं मायामाख्याय व्यसृजत् शरान् ॥ १६ ॥ प्रयुज्यमान-
माज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलम् । ब्रह्मास्त्रेणान्तरा कृत्वा मुमो-
चान्यान् पतत्त्रिणः ॥ १७ ॥ ते तदस्त्रं विधूयास्तु विव्यधूर्ध्वधिरा-
शनाः । शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८ ॥
तस्मिन्निपतिते क्षुब्धे शाल्वे वाणप्रपीडिते । रौक्मिण्योऽपरं
बाणं सन्दधे शत्रुनाशनम् ॥ १९ ॥ तमर्च्चितं सर्वदशार्चपूजे-

राशीविघ्नग्नज्वलनप्रकाशम् । दृष्ट्वा शरं व्यामभिनीयमानं बभूव
 हाहाकृतमन्तरीक्षम् ॥ २० ॥ ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सह-
 धनेश्वराः । नारदं प्रेषयामासुः श्वसनञ्च मनोजवम् ॥ २१ ॥
 तौ रौक्मिण्येयनागय्य वचोऽब्रूतां दिवौकसांम् । नैष बभूवस्त्वया
 वीर शाल्वराजः कथञ्चन ॥ २२ ॥ संहरस्व पुनर्वाणमवध्योऽयं
 त्वया रणे । एतस्मै च शरस्याजौ नाबध्योऽस्ति पुमान् कश्चित्
 ॥ २३ ॥ मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः । कथाः सङ्क-
 ल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४ ॥ ततः परमसंहृष्टः
 प्रद्युम्नः शरसुत्तमम् । संजहार धनुःश्रेष्ठाक्षणे चैव न्यवेशयत्
 ॥ २५ ॥ तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमकुर्मनाः । व्यापायात्
 सबलसूणं प्रद्युम्नगरपीडितः ॥ २६ ॥ स द्वारकां परित्यज्य
 क्रूरो वृष्णिभिरर्हितः । सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवसाचक्रमे
 तदा ॥ २७ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 छनविंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

—

वासुदेव उवाच । आनन्तं नगरं सुतं ततोऽहमगमं तदा ।
 महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते मृपते तव ॥ १ ॥ अपश्यं द्वारका-
 स्त्राहं महाराज हतत्विवम् । निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषण-
 वरस्त्रियम् ॥ २ ॥ अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च । दृष्ट्वा
 शङ्कोपपन्नोऽहमदृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३ ॥ अस्वस्थनरनारीक-
 मिदं वृष्णिकुलं शृणुम् । किमिदं नरशार्दूल योतुमिच्छामि
 तत्त्वतः ॥ ४ ॥ एवमुक्ताः स तु मया विखारेणोदमब्रवीत् । रोधं
 मोक्षञ्च शाल्वेन हाहिक्यो राजसत्तम ॥ ५ ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ
 श्रुत्वा सर्वमशेषतः । विनाशे शाल्वराजस्य तद्देवाकरवं मतिम्

॥ ६ ॥ ततोऽहं भरतश्चेष्ट समाश्वास्य पुरे जनम् । राजानमाहु-
 कश्चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ॥ ७ ॥ सर्वान् वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षय-
 न्ब्रुवं तदा । अममाहः सदा काव्यो नगरे यादवर्षभाः ॥ ८ ॥
 शाल्वराजविनायाय प्रयातं मां निबोधत । नाहत्वा तं निव-
 र्त्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ९ ॥ सशाल्वं सौभनगरं हत्वा
 द्रुष्टास्त्रि वः पुनः । त्रिःसुता हन्यतामेवा दुन्दुभी शत्रुभीषणा
 ॥ १० ॥ ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ । सर्वे माम-
 न्नयन् दृष्टाः प्रयाहि जहि शत्रुवान् ॥ ११ ॥ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरै-
 राशीर्भिरभिनन्दितः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रयाज्य गिरसा
 भवम् ॥ १२ ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनागादयन् दिशः । प्रध्माय
 शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं वृष ॥ १३ ॥ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन
 मङ्गता वृतः । क्लृप्तेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाश्रिना ॥ १४ ॥
 समतीत्य बहून् देशान् गिरींश्च बद्धपादपान् । सरांसि सरित-
 श्चैव नात्ति कावतमासदम् ॥ १५ ॥ तत्ताग्र्यमं नरव्याघ्र शाल्वं
 सागरमन्तिकात् । प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वियाम्
 ॥ १६ ॥ ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः । समुद्र-
 नाभ्यां शाल्वोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १७ ॥ स समालोक्य
 दूरान्मां स्वयन्निव युधिष्ठिर । आह्वयामास दुष्टात्मा वृद्धायैव
 सुहृर्मुहुः ॥ १८ ॥ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्वज्रभिर्मर्मभेदिभिः । पुरं
 नासाद्यत शरैश्चातो मां रोष आविशत् ॥ १९ ॥ स चापि पाप-
 प्रकृतिर्दैतेयापसदो वृष । मज्जवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः
 ॥ २० ॥ सैनिकान्मम स्मृतञ्च हयांश्च समवाकिरत् । अचिन्त-
 यन्तस्तु शरान् वयं युध्याम भारत ॥ २१ ॥ ततः शतसहस्राणि
 शराणां नतपर्वणाम् । त्रिचिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदा-
 युगाः ॥ २२ ॥ ते हयांश्च रथञ्चैव तदा दारुकमेव च । ह्यादया-
 मासुरसुरास्तैर्वाणैर्मर्मभेदिभिः ॥ २३ ॥ न हया न रथो वीर-

न यन्ता मम दारुणः । अदृश्यन्त शरैश्चक्षुषाश्चाहं सैनिकाश्च
 मे ॥ २४ ॥ ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान् बहून् । आम-
 न्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २५ ॥ न तत्र
 विषयस्वासीनाम सैन्यस्य भारत । खे विषक्तं हि तत् सौभं
 क्रोधमात्र इवाभवत् ॥ २६ ॥ ततश्च मेघकाः सर्वे रङ्गवाट इव
 स्थिताः । हर्षयामासुर्वर्षां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २७ ॥ मत्-
 कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा । अङ्गेषु रुदिरापाङ्गा
 विविधुः शक्तभा इव ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये
 व्यवर्द्धत । बध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पतताञ्च महार्णवे ॥ २९ ॥
 ते निहतभृङ्गस्तन्वाः कवन्वाकृतिदर्शनाः । नदन्तो भैरवान्नादा-
 न्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ ३० ॥ पतितास्तोऽपि भक्ष्यन्ते ससुद्राग्नी-
 निवासिभिः । ततो गोचीरकुन्देन्दुहृत्पालरजतप्रभम् ॥ ३१ ॥
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणोनाहमपूरयम् । तान् दृष्ट्वा पतितास्तत्र
 शाल्वः सौभपतिस्ततः ॥ ३२ ॥ मायाशुद्धेन महता योधयामास
 मां युधि । ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ॥ ३३ ॥
 अस्रयः शक्तिकुलिशपाशर्षिक्कनपाः शराः । घट्टिशश्च भुषुण्डश्च
 प्रापतन्वनिशं मयि ॥ ३४ ॥ तामहं माययैवाशु प्रतिमृच्छ व्यना-
 शयम् । तस्यां हतायां मायायां गिरिभृङ्गैरयोधयत् ॥ ३५ ॥
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् । दुर्दिनं सुदिनञ्चैव
 शीतमुष्णञ्च भारत ॥ ३६ ॥ अङ्गारपांशुवर्षञ्च शस्त्रवर्षञ्च भारत ।
 एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७ ॥ विज्ञाय
 तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् । यथाकालन्तु युद्धेन व्यधमं
 सर्वतः शरैः ॥ ३८ ॥ ततो व्योम महाराज शतसूक्ष्मं मिवाभवत् ।
 शतचन्द्रश्च कौन्तेय सञ्ज्ञायुततारकम् ॥ ३९ ॥ ततो नाज्जायत
 तदा दिवारात्रं तथा दिशः । ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं
 समयोजयम् ॥ ४० ॥ ततस्तदहं कौन्तेय घृतं वृषमिवानिलैः ।

तथा तदभवद्युद्धं तुलुं लोमहर्षणम् । लब्धालोकसु राजेन्द्र
पुनः शत्रुमथोधयम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

— —

वासुदेव उवाच । एवं स पुरुषव्याघ्रः शाल्वराजो महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये विषदभ्यगमत् पुनः ॥ १ ॥ ततः शतघ्नीश्च
महागदाश्च दीप्तांश्च शूलान्मुषलानसौंश्च । चिक्षेप रोषाक्षयि
मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकांची ॥ २ ॥ तानीशुगै-
रापततोऽहमाशु निवार्य हन्तुं खड्गमान् श्व एव । द्विधा त्रिधा
चाच्छिदमाशु सुक्तशतोऽन्तरीक्षे निनदो बभूव ॥ ३ ॥ ततः
शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् । दारुकं वाजिनश्चैव रथस्य
समवाकिरत् ॥ ४ ॥ ततो मामब्रवीद्दीर दारुको बिभृक्षन्निव ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्ववाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ अवस्थातुं न
शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति । इति तस्य निशम्याहं सारथेः
कारुण्यं वचः ॥ ६ ॥ अवेचमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् । न
तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ॥ ७ ॥ अन्तरं पाण्डव-
श्चेष्ट पश्चात्प्रयत्नचित्तं शरैः । स तु वाणवरोत्पीडाहिस्त्रवत्यहगु-
ल्बणम् ॥ ८ ॥ अतिवृष्टे यथामेघे गिरिर्गैरिकधातुमान् । अभीषु-
हस्तं तं हृष्टा नीदग्नं सारथिं रणे ॥ ९ ॥ असह्ययं महाबाहो
शाल्ववाणप्रपीडितम् । अथ मां पुरुषः कथिहारकानिलयोऽब्र-
वीत् ॥ १० ॥ त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत । आऊ-
त्स्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ॥ ११ ॥ विपश्यः सशकण्डेन
तन्निबोध युधिष्ठिर । द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाऊको वचः
॥ १२ ॥ केशवैहि विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् । उप-

आयाय शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ॥ १३ ॥ विषक्ते त्वयि
 दुर्द्वर्ष हतः शूरसुतो बलात् । तदलं साधुयुद्धेन निवर्त्तस्व
 जनार्दन ॥ १४ ॥ द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव । इत्थं
 तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ॥ १५ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि
 कर्त्तव्यस्येतरस्य वा । सात्यकिं बलदेवञ्च प्रद्युम्नञ्च महारथम्
 ॥ १६ ॥ जगहं मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् । अहं हि
 द्वारकायाश्च पितुश्च कुबेरनन्दन ॥ १७ ॥ तेषु रक्षां समाधाय
 प्रयातः सौभपातने । बलदेवो महाबाहुः कञ्चिज्जीवति शत्रुहा
 ॥ १८ ॥ सात्यकीरौक्लिण्येयश्च चारुदेण्यश्च वीर्यवान् । शम्भु-
 प्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १९ ॥ एतेषु हि नरव्याघ्र
 जीवतु न कथञ्चन । शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम्
 ॥ २० ॥ हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तञ्चैते पराभवः । बलदेव-
 मुखाः सर्व इति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥ सोऽहं सर्वविनाशं
 तं चिन्तयानो सुदुर्मुहुः । सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयो-
 धयम् ॥ २२ ॥ ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा । सौभातु
 शूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २३ ॥ तस्य रूपं प्रप-
 ततः पितुर्मम नराधिप । ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव मही-
 तलम् ॥ २४ ॥ विशीर्णमलिनोष्णीषः प्रकीर्णस्वरमूर्धनः ।
 प्रपतन् दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २५ ॥ ततः शार्ङ्गं
 धनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम । मोहापन्नञ्च कौन्तेय रथो
 पश्य उपाविशम् ॥ २६ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गत-
 चेतनम् । मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २७ ॥
 प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि । रूपं पितुर्मे विबभौ
 शकुनेः पततो यथा ॥ २८ ॥ तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टि-
 पाणयः । अभिघ्नन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २९ ॥
 ततो मुहूर्त्तात् प्रतिलभ्य सज्जामहं तदा वीर महाबिम्बे । न

तत्र सौभं न रिपुषु शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ ३० ॥
 ततो ममासीन्मर्नास मायेयमिति निश्चितम् । प्रबुद्धोऽस्मि ततो
 भूयः शतशोऽवाकिरन् शरान् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभबधोपाख्याने
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वासुदेव उवाच । ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य बचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभात् शिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १ ॥ शरांश्चाशी-
 विषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः । प्रैषयं शाल्वराजाय शार्ङ्गं सुक्तान्
 सुवाससः ॥ २ ॥ ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह । अन्त-
 र्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३ ॥ अथ दानव-
 संघास्ते विकृताननमूर्धजाः । उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि
 भारत ॥ ४ ॥ ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारथे ।
 अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५ ॥ इतास्ते दानवाः
 सर्वे यैः स शब्द उदीरितः । शरैरादित्यसङ्काशैर्ष्वलितैः शब्द-
 साधनैः ॥ ६ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् । शब्दो-
 ऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७ ॥ एवं दशदिशः सर्वा-
 स्तिर्ष्वगूर्ध्वं च भारत । नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया
 ॥ ८ ॥ ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत । सौभं काम-
 गमं वीरो मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९ ॥ ततो लोकान्तकरणो
 दानवो दारुणाकृतिः । शिलावर्षेण महता सहसा मां समा-
 वृणोत् ॥ १० ॥ सोऽहं पर्वतवर्षेण बध्यमानः पुनः पुनः । वल्मीक
 इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११ ॥ ततोऽहं पर्वतचितः
 सहयः सहसारथिः । अप्रमत्तातिमियां राजन् सर्वतः पर्वतै-
 र्वृतः ॥ १२ ॥ ततो वृष्णिमवीरा ये ममासन् सैनिकास्तदा । ते

भवार्त्ता दिशः सर्वे सहसा विप्रदुष्टवः ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृत-
 मभूत् सर्वं किल विशास्यते । द्यौश्च भूमिश्च खड्गैवाहश्यमाने
 तथा मयि ॥ १४ ॥ ततो विषममनसो मम राजन् सुहृज्जनाः ।
 बहदुशुकुशुसैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५ ॥ द्विषताश्च प्रहर्षो-
 भूदार्त्तिश्चाद्विषतामपि । एवं विजितवान् वीर पश्चादश्रीष-
 मप्युत ॥ १६ ॥ ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपापाण्यभेदनम् । वज्र-
 सुद्यम्य तान् सर्वान् पर्वतान् समशतयम् ॥ १७ ॥ ततः पर्वत-
 भारार्त्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः । हया मम महाराज वेपमाना
 दूषाभवन् ॥ १८ ॥ मेघजात इषाकाग्रे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
 दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहास्यन् पुनः ॥ १९ ॥ ततः पर्वत-
 भारार्त्तान् मन्दप्राणविचेष्टितान् । हयान् सन्दृश्य मां कृतः
 प्राह तात्कालिकं वचः ॥ २० ॥ साधु सम्यग्ग बाष्ण्य शाल्वं
 सौभषतिं स्थितम् । अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ॥ २१ ॥
 मार्दवं सन्विताञ्चैव शाल्वादय व्यपाहर । जहि शाल्वं महाबाहो
 जैनं जीवय केशव ॥ २२ ॥ सर्वैः पराक्रमैर्वीर बध्यः शत्रुरमित-
 हन् । न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २३ ॥ योऽपि
 स्थात् पीठगः कश्चित् किं पुनः समरे स्थितः । स त्वं पुरुष-
 शादूर्ल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ॥ २४ ॥ जहि हृष्यकुलयेष्ठ मा त्वां
 कालोऽत्यगात् पुनः । नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा
 तव ॥ २५ ॥ येन त्वं योषितो वीर हारका चावमर्दिता । एव-
 मादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ॥ २६ ॥ तत्त्वमेतदिति
 ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् । बधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च
 निपातने ॥ २७ ॥ दारुकक्षाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ।
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवान् ॥ २८ ॥ आग्नेयमस्त्रं
 दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् । योजयं तत धनुषा दानवान्तकरं
 दणे ॥ २९ ॥ यक्षाणां राजसानाञ्च दानवानाञ्च संभुगे । राज्ञाञ्च

प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ ३० ॥ क्षुरान्तममलं चक्रं
 कालान्तकयमोपमम् । अनुमन्त्याहमतुलं द्विषतां विनिवर्हणम्
 ॥ ३१ ॥ जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम । इत्युक्त्वा
 भुजवीर्येण तस्मै प्राहिण्वं द्रुपा ॥ ३२ ॥ रूपं सुदर्शनस्यासी-
 दाकाशे पततस्तदा । द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः
 ॥ ३३ ॥ तत्प्रसादाद्य नगरं सौभं व्यपगतविषम् । मध्येन
 पाटयामास क्रकचो दार्विवोञ्छितम् ॥ ३४ ॥ द्विधा कृतं ततः
 सौभं सुदर्शनबलाद्भुतम् । महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा
 ॥ ३५ ॥ तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात् करं मम । पुनश्चादाय
 वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६ ॥ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमावि-
 श्यन्तं महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७ ॥
 तस्मिन् विनिहते वीरे दानवाः स्तब्धचेतसः । हाहाभूता दिशो
 जग्मुरदिता मम शायकैः ॥ ३८ ॥ ततोऽहं समवस्थाय रथं
 सौभसमीपतः । शङ्खं प्रक्षाय हर्षेण सुहृदः पर्व्वहर्षयम् ॥ ३९ ॥
 तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् । दह्यमानमभिप्रेक्ष्य
 स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवः ॥ ४० ॥ एवं निहत्य समरे सौभं शाल्वं
 निपात्य च । आनर्त्तान् पुनरागम्य सुहृदं प्रीतिमावहम् ॥ ४१ ॥
 तदेतत् कारणं राजन् यदहं नागसाह्वयम् । नागसं परवीरघ्न
 न हि जीवेत् सुतोधनः ॥ ४२ ॥ मर्यागतेऽथ वा वीर द्यूतं न
 भविता यथा अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥ ४३ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषो-
 त्तमः । आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्धुसूदनः ॥ ४४ ॥
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं सुधिष्ठिरम् । राज्ञा मुहुर्न्युपा-
 ब्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५ ॥ परिष्वक्तयार्जुनेन यमा-
 भ्याश्चाभिवादितः । सम्मानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्च्चितो-
 ऽशुभिः ॥ ४६ ॥ सुभद्रामभिमन्युश्च रथमारोप्य काञ्चनम् ।

आसुरो ह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७ ॥ शैव्यसुग्रीव-
 सुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा । द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वस्य
 बुधिष्ठिरम् ॥ ४८ ॥ ततः प्रयाते द्वागार्हे दृष्टव्युज्जोऽपि पार्षतः ।
 द्रौपदेशानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९ ॥ दृष्टकेतुः स्वसा-
 रथं समादायाथ चेद्दिवात् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रथ्यां शुक्ति-
 मतीं पुरीम् ॥ ५० ॥ कैकेयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौ-
 जसा । आमन्त्र्य पाण्डवान् सर्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणाश्च विप्रश्चैव तथा विप्रयवासिनः । विद्वज्यमानाः सुभृशं
 न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ५२ ॥ समवायः स राजेन्द्र सुमहा-
 द्भुतदर्शनः । आसीन्महात्मनां तेषां कास्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
 बुधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् काले
 रथान् योजयतेति वै ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् द्वागार्हाधिपतौ प्रयाते बुधि-
 छिरो भीमसेनार्जुनौ च । यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथा-
 न्महार्हान् परमाश्वयुक्तान् ॥ १ ॥ आख्याय वीराः सहिता
 वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वसनानि
 गात्रं प्रदाय शिवाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २ ॥ प्रेष्याः पुरो विंशति-
 रान्तगच्छा धनुंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् । मौर्वीश्च यन्त्राणि
 च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यमीशुः ॥ ३ ॥ ततश्च वासांसि
 च राजपुत्र्या धातृश्च दास्यश्च विभूषणञ्च । तदिन्द्रसेनस्वारतः
 प्रगृह्य जघन्यसेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥ ततः कुरुक्षेत्रमुपेत्य पौराः
 प्रदक्षिणञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः । तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन् प्रसन्ना मुख्याश्च

सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५ ॥ स चापि तानभ्यवदत् प्रसन्नः सहैव
 तैर्धर्मादभिधर्मराजः । तस्यौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं
 कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६ ॥ पितेव पुत्रेषु स तेषु भावचक्रे कुरूणा-
 मृषभो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्हे तदा बभूवुः
 पितरीव पुत्राः ॥ ७ ॥ ततस्तस्मासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं
 परिवार्य तस्युः । हा नाथ हा धर्म इति ब्रवाणा ह्रीताश्च सर्वे-
 ऽश्रुमुखाश्च राजन् ॥ ८ ॥ वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितेव
 पुत्रानपह्नाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदांश्च सर्वान् हित्वा
 प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९ ॥ धिग् धार्तराष्ट्रं सुवृक्षंसबुद्धिं
 धिक् सौबलं पापमतिश्च कर्णम् । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा-
 ये धर्मनित्यस्य सतस्तवैवम् ॥ १० ॥ स्वयं निवेष्ट्याप्रतिमं महात्मा
 सुरं महादेवपुरप्रकाशम् । शतक्रतुप्रस्थममेयकर्मा हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ ११ ॥ चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयौ-
 देवसभाप्रकाशाम् । तां देवगुप्तामिव देवमायां हित्वा प्रयातः
 क्व नु धर्मराजः ॥ १२ ॥ तान् धर्मकामार्थविदुत्तमौजा बीभत्सु-
 रुचैः सहितानुवाच । आदास्यते वासमिमं निरुध्य वनेषु राजा
 द्विषतां यथासि ॥ १३ ॥ द्विजातिसुख्याः सहिताः पृथक् च भवद्भि-
 रासाद्य तपस्विनश्च । प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथार्थसिद्धिः
 परमा भवेन्नः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्व-
 वर्णाश्च राजन् । सुदाभ्यनन्दन् सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणां धर्म-
 भृतां वरिष्ठम् ॥ १५ ॥ आमन्त्र्य पार्यश्च वक्रोदरश्च धनञ्जयं
 याज्ञवेनीं यमौ च । प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतङ्गपां सुधिष्ठिरेणानुमता
 यथास्वम् ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेय; सत्यसङ्गरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा ध्यातृन् सर्वान् सुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ द्वादशेमाः
समाख्याभिर्वस्तव्यं निर्जने वने । समीक्ष्य च महारथ्ये देशं बहु-
च्छगद्विजम् ॥ २ ॥ बद्धपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतम् ।
यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३ ॥ एवमुक्ते मृत्यु-
वाच धर्मराजं धनञ्जयः । गुरुवन्द्यानवगुरुं मानयित्वा मन-
स्विनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । भवानिव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषे लोके भवती नास्ति किञ्चन ॥ ५ ॥ त्वया ह्युपा-
सिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ । द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च
महातपाः ॥ ६ ॥ यः सर्वलोकहाराणि नित्यं सञ्चरते वंशी ।
देवलोकान्द्रवक्ष्यलोकं गन्धर्वाश्चरसामपि ॥ ७ ॥ अनुभावांश्च
जानासि ब्राह्मणानां न संशयः । प्रभावांश्चैव वेत्य त्वं सर्वेषामेव
पार्थिव ॥ ८ ॥ त्वमेव राजन् जानासि श्रेयः कारणमेव च ।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९ ॥ इदं द्वैतवनं
नाम सरः पुण्यजलोचितम् । बद्धपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषे-
वितम् ॥ १० ॥ यत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये । यदि
तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । समाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत् समुदा-
हृतम् । गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्म-
चारिणः । ब्राह्मणैर्बद्धभिः सार्द्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३ ॥
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः । स्वाध्यायिनो भिन्न-
वय तथैव वनवासिनः ॥ १४ ॥ बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिव्रु-
र्युधिष्ठिरम् । तपःसिद्धा महात्मानः शतशः संश्रितव्रताः ॥ १५ ॥
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बद्धभिर्ब्राह्मणैः सह । पुण्यं द्वैतवनं रम्यं

विविधभूतर्षभाः ॥ १६ ॥ तन्नालतालास्रमधूकनीपकदम्ब-
 सर्जार्जुनकर्णिकारैः । तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्र-
 पतिर्ददर्श ॥ १७ ॥ महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थुर्मनोरमां वाच-
 सुदोरयन्तः । मयूरदात्यूहचक्रोरसङ्घातस्त्रिन् वने वर्हिण्यकोकि-
 लाश्च ॥ १८ ॥ करेणुयूथैः सह यूथपानां मदीत्कटानामचल-
 प्रभायाम् । महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्त्रिन् वने राष्ट्र-
 पतिर्ददर्श ॥ १९ ॥ मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चीर-
 जटाधराणाम् । तस्त्रिन् वने धर्मभृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षि-
 गणाननेकान् ॥ २० ॥ ततः स यानादवरोह्य राजा सन्नाटकः
 सजनः काननन्तत् । विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र
 इवामितौजाः ॥ २१ ॥ तं सत्यसन्धं सहिताभिपेतुर्दिदृजवशारण-
 सिद्धसङ्घाः । वनौकसथापि नरेन्द्रसिंहं मनस्त्रिनं तं परिवार्य
 तस्थः ॥ २२ ॥ स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान् प्रत्यर्चितो राज-
 वद्देववच्च । विवेश सर्वैः सहितो द्विजायैः क्षताञ्जलिर्धर्मभृतां
 वरिष्ठः ॥ २३ ॥ स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्त्रिभिर्धर्म-
 परैरुपेत्य । प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्थोपविवेश
 राजा ॥ २४ ॥ भौमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा
 नरेन्द्रम् । विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तलोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः
 ॥ २५ ॥ क्षतावतानावनतः स पाण्डवैर्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।
 बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिवारणयूथपैरिव ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखो-
 सिता वासमुपेत्य कृच्छम् । विजह्नुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सर-

स्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १ ॥ यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वान्
तस्मिन् वने मूलफलैरुदयैः । द्विजार्तमुख्यान्वृषभः कुरूणां सन्त-
र्पयामास महाबलभावः ॥ २ ॥ इष्टींश्च पितृयाणि तथाक्रियाश्च
महावने वसतां पाण्डवानाम् । पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार
धौस्यः पितृवन्नुपाणाम् ॥ ३ ॥ अपेत्य राष्ट्राहसतान् तु तेषां ऋषिः
पुराणोऽतिथिराजगाम । तमाश्रमं तीव्रसङ्घतेजो मार्कण्डेयः
श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४ ॥ तमागतं ज्वलितहताशनप्रभं महा-
मनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः । अपूजयत् सुरऋषिमानवार्चितं
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्वशीर्षवान् ॥ ५ ॥ स सर्वविद्ग्रीपदीं वीक्ष्य
कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च । संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमथ्येऽस्त्रायतामितौजाः ॥ ६ ॥ तं धर्मराजो विमना इवा-
ब्रवीत् सर्वे ह्यिया सन्ति तपस्विनोऽमी । भवानिदं किं स्त्रायतीव
हृष्टस्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । न तात हृष्यामि न च स्त्रायामि प्रहर्षजो
मां भजते न दर्पः । तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाश-
रथिं स्मरामि ॥ ८ ॥ स चापि राजा सह लङ्कायोन वने निवासं
पितुरेव शासनात् । धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा
ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९ ॥ सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य
नेता नमुचेष्ट हन्ता । पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं वासं वने दाश-
रथिश्चकार ॥ १० ॥ स चापि शक्रस्य समप्रभावो महाबलभावः
समरेष्वजेयः । विहाय भोगानचरद्दनेषु नेशे बलस्येति चरे-
दधर्मम् ॥ ११ ॥ वृषाश्च नाभागभगीरथादयो महीममां साग-
रान्तां विजित्य । सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्नेशे बलस्येति
चरेदधर्मम् ॥ १२ ॥ अलर्कमाज्जनैरवय्यं सन्तं सत्यव्रतं काशि-
ककूषराजम् । विहाय राज्यानि वस्त्रानि चैव नेशे बलस्येति चरे-
दधर्मम् ॥ १३ ॥ धान्ना विधिर्धौ विहितः पुराणैश्च पूजयन्तो

नरवर्ष्य सन्तः । सप्तर्षयः पार्थ द्विवि प्रभान्ति नेशे बलस्येति
चरेदधर्मम् ॥ १४ ॥ महाबलान् पर्वतकूटमानान् विषाणिनः
पश्य गजाननरेन्द्र । स्थितान्निदेशे नरवर्ष्य धातुर्नेशे बलस्येति
चरेदधर्मम् ॥ १५ ॥ सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथा-
बहिष्ठितं विधाना । स्वयोनितः कर्म सदा चरन्ति नेशे बलस्येति
चरेदधर्मम् ॥ १६ ॥ सत्येन धर्मेण यथाह्वत्वा ह्विया तथा सर्व-
भूतान्यतीत्य । यश्च तेजश्च तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्कर-
स्यैव पार्थ ॥ १७ ॥ यथाप्रतिज्ञश्च महानुभाव कृष्णं वने वास-
मिमं निरुध्य । ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव
कौरवेभ्यः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये
सहितं सुहृद्भिः । आमन्य धौम्यं सहितांश्च पार्थांस्ततः प्रतस्ये
दिशमुत्तरां सः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि हैतवनप्रवेशे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । वसत्सु वै हैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीणं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥ द्रैव्यमाणेन सततं
ब्रह्मघोषेण सर्वशः । ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद् हैतवनं सरः ॥ २ ॥
यजुषामृचां सान्नाश्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः । आसीदुच्चार्यमाणानां
निखनो हृदयङ्गमः ॥ ३ ॥ ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च
धीमताम् । संसृष्टं ब्रह्मणा चतुर्भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥
अथाब्रवीदकी दाह्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । सन्ध्यां कौन्तेय-
मासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५ ॥ पश्य हैतवने पार्थ ब्राह्म-
णानां तपस्विनाम् । होमवेलां कुरुत्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६ ॥

चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिन्स्वया युता धृतव्रताः । ऋगवोऽङ्गिरसश्चैव
वाशिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥ आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेया-
श्चोत्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः सङ्गतास्वया ॥ ८ ॥
इदन्तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम । आत्मभिः सह कौन्तेय
यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥ ब्रह्मा क्षत्रेण संवृष्टं क्षत्रञ्च ब्रह्मणा
सह । उदीर्ये दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमावृतौ ॥ १० ॥ ना-
ब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषेदिच्छन्निमं लोकोममुष्य जेतुम् । विनीत-
धर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं बुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११ ॥
चरन्त्रैः श्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् । नाथ्यगच्छद्वलिलोके
तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२ ॥ अन्यूनमासीदसुरस्य कामैर्वैरो-
चने श्रीरपि चाक्षयासीत् । लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्ते-
ष्वाचरन् दुष्टमथो व्यनश्यत् ॥ १३ ॥ नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
र्वयं द्वितीयं भजते चिराय । समुद्रनेमिनर्मते तु तस्मै यं
ब्राह्मणः शास्त्रि नयैर्विनीतम् ॥ १४ ॥ कुञ्जरस्येव संग्रामे परि-
गृह्णाङ्कुशग्रहम् । ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५ ॥
ब्राह्मण्यानुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् । तौ यदा चरतः
साक्षं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६ ॥ यथा हि सुमहानग्निः
कक्षं दहति सानिलः । तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं
रिपुम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणश्चरेत् । अल-
ब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८ ॥ अलब्धलाभाय च
लब्धवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय । यशस्विनं वेदविदं विप्र-
श्चितं बद्धश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्ति-
स्ताव नित्यं युधिष्ठिर । तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २० ॥
वैशम्पायन उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वकं दातव्यमपू-
जयत् । युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१ ॥
हैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः । इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च

कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२ ॥ कर्णश्चर्षाश्च सुञ्जश्च लवणाश्च
काश्यपः । हारीतः स्यूलकर्णश्च अग्निवेशोऽथ शौनकः ॥ २३ ॥
कृतवाक् च सुवाक् चैव वृहदश्वो विभावसुः । ऊर्ध्वरेता वृषा-
मित्तः सुहोत्रो होतवाहनः ॥ २४ ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः
संगितव्रताः । अजातशत्रुः मानर्जुः पुरन्दरमिवर्षयः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे
षष्ठे विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वनगताः पार्थाः सायाङ्गे सह
कृष्णया । उपविष्टाः कथाञ्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १ ॥ प्रिया
च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता । अथ कथा धर्मराज-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

द्रौपद्युवाच । न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
विद्यते धार्तराष्ट्रस्य दृष्टं सस्य दुरात्मनः ॥ ३ ॥ यस्त्वां राजन्
मया साहसमजिनैः प्रतिवासितम् । वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्व-
तप्यत दुर्मतिः ॥ ४ ॥ आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं व्येष्टं कृत्वाय्यथावयत्तदा ॥ ५ ॥ सुखोचितमदुः-
स्वाहं दुरात्मा ससहज्जनः । ईदृशं दुःखमानीय मोदते पाप-
पूरुषः ॥ ६ ॥ चतुर्थांशेव पापानामस्त्वं न पतितं तदा । त्वयि
भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७ ॥ दुर्बोधनस्य कर्णस्य
शकुनेन दुरात्मनः । दुर्भर्तास्य चोग्रस्य राजन् दुःशासनस्य
च ॥ ८ ॥ इतरेषाम्नु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम । दुःखेनाभि-
परीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९ ॥ इदञ्च शयनं दृष्ट्वा यच्चा-
सीत्ते पुरातनम् । शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखो-
चितम् ॥ १० ॥ दान्तं यच्च सुभामभ्ये आसनं रत्नभूषितम् ।

दृष्ट्वा कुशटुषीक्षेमां शोको मां बन्धयत्ययम् ॥ ११ ॥ यदपश्यं
 सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् । तच्च राजन्पश्यन्त्याः का
 शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२ ॥ या त्वाहं बन्धनादिग्रहमपश्यं स्तूर्ण-
 वच्चसम् । सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा सुह्यामि भारत ॥ १३ ॥
 या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा । दृष्टवत्यस्मि
 राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चीरिणम् ॥ १४ ॥ यच्च तद्भुक्त्रपात्री-
 भिर्नाह्वाणेभ्यः सहस्रशः । ह्लियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्व-
 कामिकम् ॥ १५ ॥ यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजन्ततीव गुणवत् प्रभो ॥ १६ ॥ सत्कृतानि
 सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे । सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजं
 यथा द्विजान् ॥ १७ ॥ तच्च राजन्पश्यन्त्याः का शान्तिर्हृद-
 यस्य मे । यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १८ ॥
 अभोजयन्त मिष्टान्नैः स्त्रुदाः परमसंस्कृतैः । सर्वांस्तानद्य पश्यामि
 वने वन्द्येन जीविनः ॥ १९ ॥ अदुःखाहं न्यगुप्येन्द्र नोपश्रायति
 मे मनः । भीमसेनमिमच्छापि दुःखितं वनवासिनम् ॥ २० ॥
 ध्यायतः किं न मन्यस्ते प्राप्ते काले विवर्द्धते । भीमसेनं हि
 कर्माणि स्वयं कुर्वीणमच्युतम् ॥ २१ ॥ सुखाहं दुःखितं दृष्ट्वा
 कक्षान्धन्युर्न वर्द्धते । सत्कृतं विविधैर्यानिर्वस्त्रैश्चावचैस्तथा
 ॥ २२ ॥ तन्ते वनगतं दृष्ट्वा कक्षान्धन्युर्न वर्द्धते । अयं कुरू-
 ऋणे सर्वान् हन्तुमुत्सृजते प्रभुः ॥ २३ ॥ त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीचंस्तु
 सहतेऽयं वृकोदरः । योऽर्जुनेनार्जुनसुख्यो द्विबाह्वर्ज्जवाहना
 ॥ २४ ॥ शरावमर्हं शीघ्रवात् कालान्तकयमोपमः । यस्य शस्त्र-
 प्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥ यत्ने तव महाराज
 ब्राह्मणानुपतस्थिरे । तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ॥ २६ ॥
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कक्षाद्भ्राजन् कुप्यसि । दृष्ट्वा वनगतं पार्थ-
 मदुःखाहं सुखोचितम् ॥ २७ ॥ न च ते वर्द्धते मन्युसेन सुह्यामि

भारत । यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्माश्चैकरथोऽजयत् ॥ २८ ॥ तं
 ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्नन्युर्न वर्द्धते । यो यानैरङ्गुताकारैर्हयै-
 र्नागैश्च संवृतः ॥ २९ ॥ प्रसक्त्य विज्ञान्यादत्त पार्थिवेभ्यः पर-
 न्तपः । क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवाणशतानि यः ॥ ३० ॥ तं ते
 वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्नन्युर्न वर्द्धते । श्यामं वृहन्तं तद्वर्णं चर्मिण्या-
 युत्तमं रणे ॥ ३१ ॥ नकुलं ते वजे दृष्ट्वा कस्मान्नन्युर्न वर्द्धते ।
 दर्शयिष्ये च धूमश्च माद्रीपुत्रं सुधिष्ठिर ॥ ३२ ॥ सहदेवं वने
 दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव । नकुलं सहदेवश्च दृष्ट्वा ते दुःखिता-
 वुभौ ॥ ३३ ॥ अदुःखाद्यैर्मनुष्येन्द्र कस्मान्नन्युर्न वर्द्धते । द्रुपदस्य
 कुले जातां स्त्रुषां पाण्डोर्महात्मनः ॥ ३४ ॥ दृष्ट्व्युज्जस्य भगिनीं
 वीरपत्नीमनुव्रताम् । मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव
 ॥ ३५ ॥ नूनञ्च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम । यत्ते ज्ञातुं च
 माञ्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३६ ॥ न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति
 लोके निर्वचनं स्मृतम् । तदह्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीत-
 वत् ॥ ३७ ॥ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते । सर्व-
 भूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३८ ॥ तत्त्वया न क्षमा
 कार्ष्णी शत्रून् मति कथञ्चन । तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं
 नात्र संशयः ॥ ३९ ॥ तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशम्यति ।
 अम्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रैव च नश्यति ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरिताप-
 वाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

—

द्रौपद्युवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । प्रह्ला-
 दस्य च संवादं बलिवैरोचनस्य च ॥ १ ॥ असुरेन्द्रं महाभ्रातृन् धर्माणा-
 मागतागमम् । बलिः प्रमच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २ ॥

बलिदवाच । क्षमा स्विच्छेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
एतन्नो संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥ अथो यद्वच
धमेन्न ब्रूहि मे तदसंशयम् । करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनु-
शासनम् ॥ ४ ॥ तस्मै प्रोषाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः । सर्व-
निश्चयवित् प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच । न अथः सततं तेजो न नित्यं अथसी
क्षमा । इति तात विजानीहि हयमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥ यो नित्यं
क्षमते तात बहून् दोषान् स विन्दति । भत्याः परिभवन्त्येन-
मुदासीनास्तथारयः ॥ ७ ॥ सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदा-
चन । तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८ ॥ अव-
ज्ञाय हि तं भत्या भजन्ते बहुदोषताम् । आदातुश्चास्य वित्तानि
प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९ ॥ यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् शयनान्यास-
नानि च । भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥
आददीरन्नधिकता यथाकाममचेतसः । प्रदिष्टानि च देयानि न
दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११ ॥ न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथ-
ञ्चन । अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि । प्रेष्याः पुत्राश्च भत्याश्च
तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३ ॥ अध्यास्य दारानिच्छन्ति परिभूय
क्षमावतः । दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४ ॥ तथा
च नित्यमुदिता यदि नास्त्वमपीश्वरात् । दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति
दुष्टाश्चाप्यप्रकुर्वते ॥ १५ ॥ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः
क्षमावताम् । अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्ध क्षमावताम् ॥ १६ ॥
अस्याने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः । क्रुद्धो दण्डान्
प्रणयति विविधान् खेन तेजसा ॥ १७ ॥ मितैः सह विरोधञ्च
प्राप्नोते तेजसा वृतः । आप्नोति ह्येषताञ्चैव लोकात् खजनतस्तथा
॥ १८ ॥ सोऽवमानादर्थहरानिमुपाकृन्ममनादरम् । सन्तापहेष-

मोहांश्च शत्रूँश्च लभते नरः ॥ १९ ॥ क्रोधाद्दण्डान् मनुष्येषु विवि-
 धान् पदघोऽदयान् । अश्रयते शीघ्रमैश्वर्यात् प्राणोभ्यः स्वजना-
 दपि ॥ २० ॥ योपकर्तुंश्च हन्तुंश्च तेजसैवोपगच्छति । तस्माद्बु-
 द्विजते लोकः सर्पाद्देश्मगतादिव ॥ २१ ॥ तस्माद्बुद्धिजते लोकः
 कथं तस्य भवो भवेत् । अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते भ्रुवम्
 ॥ २२ ॥ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं ऋदुर्भवेत् । काले
 काले तु संप्राप्ते ऋदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥ काले ऋदुर्यो
 भवति काले भवति दारुणः । सर्वै सुखमवाप्नोति लोकेऽसुप्ति-
 न्निहैव च ॥ २४ ॥ क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
 ये ते नित्यमसन्त्याज्या यथाप्राज्जर्मनीप्रियः ॥ २५ ॥ पूर्वोपकारी
 यस्ते स्यादपराधे गरीयसि । उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपरा-
 धिनः ॥ २६ ॥ अबुद्धिमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् । न
 हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २७ ॥ अथ ये बुद्धिजं
 कृत्वा ब्रूयुस्ते तद्बुद्धिजम् । पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादप-
 राधे तथावृजून ॥ २८ ॥ सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो
 भवेत् । द्वितीये सति बध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥
 अजानता भवेत् कश्चिदपराधः कृतो यदि । क्षन्तव्यमेष तस्याहुः
 सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥ ऋदुना दारुणं हन्ति ऋदुना हन्त्य-
 दारुणम् । नासाध्यं ऋदुना किञ्चित्तस्मात्तीव्रतरं ऋदु ॥ ३१ ॥
 देशकालौ तु संग्रहेषु बलावलमथात्मनः । नादेशकाले किञ्चित्-
 स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥ तथा लोकमयाञ्चैव क्षन्तव्य-
 मपराधिनः । एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परीक्षीर्णिताः
 ॥ ३३ ॥ अतोऽन्यथावृत्तं तसु तेजसः काल अश्रयते । तदहं
 तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ॥ ३४ ॥ धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु
 सततञ्चापकारिषु । न हि कश्चित् मक्षाकालो विद्यतेऽय कुरुन्
 प्रति ॥ ३५ ॥ तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टमर्हसि । ऋदु-

अथत्यवज्ञातन्तीच्छाद्बुद्धिजते जनः । काले प्राप्ते हयैतद्यो वेद
स महीपतिः ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वीपदीवाख्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता
पुनः । इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥ यो
हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने । यः पुनः पुरुषः क्रोधं
नित्यं न सहते शुभे । तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः
॥ २ ॥ क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते । तत् कथं
मादृशः क्रोधस्तु हृजे लोको नाशनम् ॥ ३ ॥ क्रुद्धः पापं नरः
कुर्वीत् क्रुद्धो हन्याद्भुवनपि । क्रुद्धः परप्रया वाचा श्रेयसो-
ऽप्यवमन्यते ॥ ४ ॥ वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हि-
चित् । नास्माभ्यं सस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५ ॥
हिंस्यात् क्रोधादबध्यांसु बध्यान् संपूजयीत च । आत्मानमपि
च क्रुद्धः प्रेरयेद्यमसादनम् ॥ ६ ॥ एतान् दोषान् प्रपश्यद्भिर्जितः
क्रोधो मनीषिभिः । इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चासुखं चोत्तमम्
॥ ७ ॥ तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधत्तरेत् । एतद्द्वीपदि
सन्धाय न मे मन्युः प्रवर्द्धते ॥ ८ ॥ आत्मानञ्च परांश्चैव त्रायते
महतो भयात् । क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन् हयोरेष चिकित्सकः ॥ ९ ॥
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुह्यतेऽशक्तिमान्नरः । बलीयसां मनु-
ष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ॥ १० ॥ तस्यात्मानं सन्त्यजतो
लोका नश्यन्त्यात्मनः । तस्माद्द्वीपद्युशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम्
॥ ११ ॥ विहांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति । अनाश-
यित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति ॥ १२ ॥ तस्माद्बलवता चैव

दुर्बलेन च नित्यदा । क्षन्तव्यं पुरुषेणाङ्गरापत्स्वपि विजानता
 ॥ १३ ॥ मन्योहिं विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः । क्षमावतो
 जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४ ॥ सत्यश्चानृततः श्रेयो
 नृशंसानृशंसता । तमेवं बहुदोषन्तु क्रोधं साधुविवाजितम्
 ॥ १५ ॥ मादृशः प्रवृज्येत कक्षात् सुयोधनबधादपि । तेजस्वीति
 यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ॥ १६ ॥ न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य
 भवतीति विनिश्चितम् । यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिषाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७ ॥ क्रुद्धोहि
 कार्यं सुश्रोणि न यथावत् प्रपश्यति । न कार्यं न च मर्त्यादां
 नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८ ॥ हृत्यबध्मानपि क्रुद्धो गुरुन् क्रुद्ध-
 सुदत्यपि । तस्मात्तेजसि कर्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 दाह्यं ह्यमर्षः शौर्व्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः । गुणाः क्रोधाभि-
 भूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २० ॥ क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः
 सम्यक् तेजोऽभिपद्यते । कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुः-
 सहम् ॥ २१ ॥ क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् ।
 रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति ॥ २२ ॥ तस्माच्छश्व-
 त्यजेत् क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् । श्रेयान् स्वधर्मानवगो न
 क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३ ॥ यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचे-
 तसाम् । अतिक्रमो महिषस्य कथं स्यात् स्विदनिन्दिते ॥ २४ ॥
 यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात् सन्धि-
 र्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५ ॥ अभिषक्तो ह्यभिषजे-
 दाह्न्याङ्गुरणा हतः । एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो
 भवेत् ॥ २६ ॥ आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् । प्रति-
 ह्न्याहृतश्च तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७ ॥ हन्युर्हि पितरः
 पुत्रान् पुत्राद्यापि तथा पितॄन् । हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्
 भार्यास्तथैव च ॥ २८ ॥ एवं संक्रुपिते लोके जन्म कृष्णे न

विद्यते । प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २१ ॥
 ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे । तस्मान्नन्यु-
 विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ २० ॥ यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते
 क्षमिणः पृथिवीसमाः । तस्माज्जन्म च भूतानां भवस्य प्रतिपद्यते
 ॥ २१ ॥ चन्तव्यं पुरुषेणैव सर्वापत्सु सुशोभने । क्षमावतो
 हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥ आकुष्टसाङ्गितः
 क्रुद्धः क्षमते यो वकीयसः । यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तम-
 पूरुषः ॥ २३ ॥ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनश्चल्यविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ २४ ॥ अत्राप्युदा-
 हरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् । गीता क्षमावता कृष्णे
 काश्यपेन महात्मना ॥ २५ ॥ क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः
 क्षमा श्रुतम् । य एतदेवं जानाति स सर्वं जन्तुमर्हति ॥ २६ ॥ क्षमा
 ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च । क्षमा तपः क्षमा शौचं
 क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ २७ ॥ अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिणः
 प्राप्नुवन्ति च । अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम्
 ॥ २८ ॥ अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा । क्षमा-
 वतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ २९ ॥ क्षमा तेजस्विनां
 तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् । क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः
 क्षमा शमः ॥ ३० ॥ तां क्षमां तादृशो कृष्णे कथमस्मद्विधस्यजेत् ।
 यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥ ३१ ॥ चन्तव्य-
 मेव सततं पुरुषेण विजानता । यदाहि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्य-
 द्यते तदा ॥ ३२ ॥ क्षमावतामयं लोकः पश्यैव क्षमावताम् ।
 इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ३३ ॥ येषां मन्यु-
 र्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा । तेषां परतरे लोकास्तस्मात्
 क्षान्तिः परा मता ॥ ३४ ॥ इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं
 क्षमावताम् । श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥ ३५ ॥

पितामहः शान्तनवः शर्मं सम्पूजयिष्यति । कृष्णश्च देवकीपुत्रः
 शर्मं सम्पूजयिष्यति ॥ ४६ ॥ आचार्यो विदुरः क्षत्ता शर्ममेव
 वदिष्यतः । कृपश्च सञ्जयश्चैव शर्ममेव वदिष्यतः ॥ ४७ ॥ सोम-
 दत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च । पितामहश्च नो व्यासः शर्मं
 वदति नित्यशः ॥ ४८ ॥ एतैर्हि राजा नियतश्चोद्यमानः शर्मं
 प्रति । राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेच्छोभान्नाशिष्यति ॥ ४९ ॥
 कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये । निश्चितं मे सहैवेतत्
 पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५० ॥ सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न
 विन्दति । अर्हस्तदाहमित्येवं तस्मान्नां विन्दते क्षमा ॥ ५१ ॥
 एतदात्मवतां वृत्तमेव धर्मः सनातनः । क्षमा चैवानृशंस्यश्च तत्
 कर्त्ता स्मरहमञ्जसा ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्वीपदी-
 संवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

द्वीपद्युवाच । नमो घात्रे विधात्रे च यौ मोहश्चक्रतुस्तव ।
 पिष्टपेतामहे वृत्ते बोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १ ॥ कर्मभिश्चिन्तितो
 लोको गत्यां गत्यां पृथग्विधः । तस्मात् कर्माणि नित्यानि
 लोभान्मोहं यियासति ॥ २ ॥ नेह धर्मानृशंस्त्राभ्यां न चान्या
 नार्जवेन च । पुरुषः श्रियमाप्नोति न वृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥
 त्वाद्येक्ष्यमनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् । यस्त्वं नार्हसि नापीमे
 श्वातरस्ते महौजसः ॥ ४ ॥ न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं
 नाद्य भारत । धर्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥
 धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मायं जीवितञ्च ते । ब्राह्मणा गुरवश्चैव
 जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६ ॥ भीमसेनार्जुनौ चेमौ माद्रेयौ च
 मया सह । त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजे ॥ ७ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः । इति मे श्रुतमार्थाणां
 त्वान्तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥ अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा
 धर्ममेव ते । बुद्धिः सततमन्येति ह्यायेव पुरुषं निजा ॥ ९ ॥
 नावमंस्या हि सहशान्नावरान् अयेसः कुतः । अवाप्य पृथिवीं
 क्षतस्त्रां न ते शृङ्गमवर्जत ॥ १० ॥ स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजा-
 भिरपि च द्विजान् । दैवतानि पितॄन्धैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिणः । यतयो मोक्षाय-
 धैव गृहस्थाधैव भारत ॥ १२ ॥ भुञ्जते दक्षपात्रीभिर्यत्नाहं
 परिचारिका । आरण्यकेभ्यो कौद्यानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते
 शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥ तद्वत्वा तियिभूतेभ्यो राजन्
 शिष्टेन जीवसि । इष्टयः पशुबन्धाश्च कास्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा । अस्मिन्नपि महारण्ये
 विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥ राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नाव-
 सीदति । अश्वमेधो राजस्त्रयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ॥ १७ ॥
 एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परीतया बुद्ध्या
 विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥ राज्यं वस्त्रान्वायुधानि भ्रातृन्माञ्चापि
 निर्जितः । ऋजोऽर्द्धोर्वदान्यस्य ह्यीमतः सत्यवादिनः ॥ १९ ॥
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति
 मनश्च परिदूयते ॥ २० ॥ निशास्य ते दुःखमिदमिमाञ्चापद-
 मीदृशीम् । अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ २१ ॥
 ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा । धातैव खलु भूतानां
 सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥ दधाति सर्वमीशानः पुरस्तात्
 शुक्रसुचरन् । यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ॥ २३ ॥
 ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः । आकाश इव भूतानि
 व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥ ईश्वरो विदधतीह कल्याणं

यच्च पापकम् । शकुनिस्तनुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ॥ २५ ॥
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठेन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः । मणिः स्तूत्र इव प्रीतो
 नख्योत इव गोष्ठयः ॥ २६ ॥ धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि
 तदर्पणः । नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन । खोतसो
 मध्यमापन्नः कृत्वा हृत्त इव न्युतः ॥ २७ ॥ अज्ञो जन्तुरनीशोऽय-
 मात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव
 च ॥ २८ ॥ यथा वायोऽक्षुणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः । धातु-
 रेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९ ॥ आर्य्यकर्मणि
 युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः । व्याप्य भूतानि चरते न चाय-
 मिति लक्ष्यते ॥ ३० ॥ हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञि-
 तम् । येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१ ॥ पृथ-
 कायाप्रभावोऽयमोश्वरेण यथा कृतः । यो हन्ति भूतैर्भूतानि
 मोहयित्वात्ममायया ॥ ३२ ॥ अन्यथा परिदृष्टानि सुनिभस्तत्त्व-
 दर्शिभिः । अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३ ॥
 अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च । अन्यथैव प्रभुस्तानि
 करोति विकरोति च ॥ ३४ ॥ यथा काष्ठेन वा काष्ठमग्निना-
 स्त्राग्निना पुनः । अयसो चाप्ययञ्जिन्त्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३५ ॥
 एवं स भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः । हिनास्त भूतै-
 र्भूतानि कृत्वा सुविष्टिर ॥ ३६ ॥ संप्रयोज्य वियोज्यायं
 कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान् भूतैर्बालक्रीडनकैरिव ॥ ३७ ॥
 न मातृपितृवद्भाजन् धाता भूतेषु वर्त्तते । रोषादिव प्रवृत्तोऽयं
 यथायमितरो जनः ॥ ३८ ॥ आर्य्यान् शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो
 वृत्तिर्कार्षितान् । अनार्य्यान् सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया
 ॥ ३९ ॥ तवेमामापदं दृष्ट्वा सखद्विच्य सुयोधने । धातारं गर्हये
 पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४० ॥ आर्य्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे
 धर्मापचारिणि । धार्तराष्ट्रे अयं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते

॥ ४१ ॥ कर्म चेत् कृतमन्वेति कर्त्तारं नान्यमृच्छति । कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२ ॥ अथ कर्मकृतं पापं नचेत् कर्त्तारमृच्छति । कारणं बलमेवेह जनान् शोचामि दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्रौपदी-
संवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । वत्स, चित्रपदं शृण्वं याज्ञसेनि त्वया वचः । उक्तं तत् श्रुतमस्याभिर्नास्ति क्वन्तु प्रभाषसे ॥ १ ॥ नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराभ्युत । ददामि देयमित्येष यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥ अस्तु वात्स फलं मा वा कर्त्तव्यं पुरुषेण यत् । गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥ धर्मचरामि ह्यश्रोणि न धर्मफलकारणात् । आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे वृत्तम् । धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ ५ ॥ न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति । यच्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्ति क्वात् पापचेतनः ॥ ६ ॥ अतिवादाददास्येष मा धर्ममभि-
शङ्कथाः । धर्माभिशङ्की पुरुषस्तिर्व्यगतिपरायणः ॥ ७ ॥ धर्मो यस्याभिशङ्कः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः । वेदान् शूद्र इवापेयात् स लोकादजरामरात् ॥ ८ ॥ वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि । स्यविरेषु च योक्तव्यो राजर्षिर्धर्मचारिभिः ॥ ९ ॥ पापीयान् स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते । शास्त्रातिगो भन्दर्बाद्विर्धो धर्ममभिशङ्कते ॥ १० ॥ प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषि-
र्गच्छन् महातपाः । मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११ ॥ व्यासो वशिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः । अन्ये

च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्
 दिव्ययोगसमन्वितान् । शापालुग्रहणे शक्तान् देवेभ्योऽपि गरी-
 यसः ॥ १३ ॥ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानघे । कर्त्तव्य-
 ममरप्रस्थाः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४ ॥ अतो नार्हसि कल्याणि
 धातारं धर्ममेव च । राज्ञि मूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च
 ॥ १५ ॥ उन्नतान्नन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् । धर्माभि-
 शङ्क्य नान्यस्मात् प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६ ॥ आत्मप्रमाणं उन्नतः
 श्रेयसो ह्यवमन्यकः । इन्द्रियप्रीतिसम्बद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
 एतावन्नन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तं न
 तस्यास्ति यो धर्ममभिगच्छते । ध्यायन् स क्षपणः पापो न
 लोकान् प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥ प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थ-
 निन्दकः । कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 यस्तु नित्यं कृतमतिधर्ममेवाभिपद्यते । अशङ्कमानः कल्याणि
 शोऽसुत्रानन्यमश्नुते ॥ २० ॥ आर्षं प्रमाणमुत्क्रुध्य धर्मं न प्रति-
 पालयन् । सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं चक्षुः न विन्दति ॥ २१ ॥
 यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि । नैव तस्य परो
 लोको नायमस्तीति निश्चयः ॥ २२ ॥ शिष्टैराचरितं धर्मं लक्ष्ये
 सा ह्याभिगच्छिष्यः । पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः
 ॥ २३ ॥ धर्म एव श्रवो नात्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् । सैव
 नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४ ॥ अफलो यदि
 धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः । अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेद-
 निन्दिते ॥ २५ ॥ निर्वाणं नाधिगच्छे युर्जीवेयुः पशुर्जीविकाम् ।
 विद्यया नैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ॥ २६ ॥ तपश्च ब्रह्म-
 चर्यश्च यज्ञः स्वाध्याय एव च । दानमार्जवमेतानि यदि स्युर-
 फलानि वै ॥ २७ ॥ नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परतरे च ये ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २८ ॥ ऋषयश्चैव

देवाश्च गन्धर्वांश्चुरराक्षसाः । ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्म-
 मादृताः ॥ २९ ॥ फलदन्ति हि विज्ञाय धातारं ये यसि भुवम् ।
 धर्मन्ते व्यचरन् कृष्णे तद्धि शर्म सनातनम् ॥ ३० ॥ स नाय-
 मफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि । दृश्यन्तेऽपि हि विज्ञानां
 फलानि तपसां तथा ॥ ३१ ॥ त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे
 यथाश्रुतम् । वेद्य चापि यथाजातो दृष्टव्यः प्रतापवान् ॥ ३२ ॥
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं द्युचिच्छिते । कर्मणां फलमाप्नोति
 धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥ बज्जनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्य-
 न्यबुद्धयः । तेषां न धर्मजं किञ्चित् प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः ॥ ३४ ॥
 कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलोदयः । प्रभवन्त्यात्ययस्यैव
 देवगुह्यानि भाविनि ॥ ३५ ॥ नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्तेऽत्र
 प्रजा इमाः । अपि कल्पसहस्रेण न स अयोऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः । कृताशाश्च वता-
 शाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ३७ ॥ प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्य-
 न्येतानि वै हिजाः । न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः
 ॥ ३८ ॥ यदृष्यश्च प्रयत्नेन दातव्यश्चानसूयता । कर्मणां फल-
 मस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतम् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदपि-
 वेद कश्यपः । तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ॥ ४० ॥
 व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज । ईश्वरश्चापि भूतानां
 धातारं मा च वै क्षिप । शिक्तस्त्वेन नमस्त्वेन मा तेऽभूद्वद्वि-
 दीदृशी ॥ ४१ ॥ यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे मावमंस्याः कथञ्चन ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगनपर्वणि सुधिष्ठिरद्वीपदी-

संवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्रौपद्युवाच । नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथञ्चन ।
 ईश्वरं कृत एवाहमवमंस्थे प्रजापतिम् ॥ १ ॥ आर्त्ताहं प्रलपा-
 मीदमिति मां विद्धि भारत । भूयश्च विलपिष्यामि सुमनाख्यं
 निबोध मे ॥ २ ॥ कर्म खल्विह कर्त्तव्यं जानतामित्रकर्षण ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्यावरा नेतरे जनाः ॥ ३ ॥ यावज्जो-
 खनपानाञ्च यावच्छायोपसेवनात् । जन्तवः कर्मणा वृत्तिमाप्नु-
 वन्ति युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 दृच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५ ॥ उत्थानमभि-
 जानन्ति सर्वभूतानि भारत । प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकः
 साक्षिकम् ॥ ६ ॥ सर्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायमुदके वकः ॥ ७ ॥ अकर्मणां वै
 भूतानां वृत्तिः स्यान्नहि काचन । तदेवाभिप्रपद्येत न विह-
 न्यात् कदाचन ॥ ८ ॥ स कर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव
 दंशितः । कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च
 ॥ ९ ॥ तस्य चापि भवेत् कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा । भक्ष्यमाणो
 ह्यनादानात् क्षीयते हिमवानपि ॥ १० ॥ उत्सीदेरन् प्रजाः
 सर्वा न कुर्व्युः कर्म चेद्भुवि । तथा ह्येता न बह्वेरन् कर्मचेद्-
 फलं भवेत् ॥ ११ ॥ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन ॥ १२ ॥ यश्च
 दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिकः । उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धि
 प्रशस्यते ॥ १३ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं श्रयेत् ।
 अवसीदेत् सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४ ॥ तथैव हठदुर्बुद्धिः
 शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् । आसीत् न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः
 ॥ १५ ॥ अक्रुद्धादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः । तं हठे-
 नेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १६ ॥ यच्चापि किञ्चित्
 पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत । दैवेन विधिना पार्थ तद्वैवमिति

निश्चितम् ॥ १७ ॥ यत् स्वयं कर्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति
 पुरुषः । प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत् पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १८ ॥
 स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् । तत् स्वभावा-
 ल्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १९ ॥ एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभा-
 वात् कर्मणस्तथा । यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम्
 ॥ २० ॥ धातापि हि स्वकर्मेव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः । विदधाति
 विभज्येह फलं पूर्वकृतं वृणाम् ॥ २१ ॥ यद्ययं पुरुषः किञ्चित्
 कुरुते वै शुभाशुभम् । तद्वाट्विहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम्
 ॥ २२ ॥ कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि वर्तते । स यथा
 प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २३ ॥ तेषु तेषु हि कृत्येषु विनि-
 योक्ता महेश्वरः । सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४ ॥
 मनसार्थान् विनिश्चित्य पश्चात् प्राप्नोति कर्मणा । बद्धिपूर्वं
 स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५ ॥ संख्यातुं नैव शक्यानि
 कर्माणि पुरुषर्षभ । अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी
 ॥ २६ ॥ तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः । धिया
 धीरो विजानीयादुपायश्चास्य सिद्धये ॥ २७ ॥ ततः प्रवर्तते
 पश्चात् कारणैस्तत्र सिद्धये । तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मजामिह
 जन्तवः ॥ २८ ॥ कुशलेन कृतं कर्म कर्ता साधु स्वनुष्ठितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९ ॥ इष्टापूर्त्तं फलं न
 स्थान् शिष्यो न गुरुर्भवेत् । पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमका-
 रणम् ॥ ३० ॥ कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते । असिद्धौ
 निन्दते चापि कर्त्ता नासीत्कथन्निह ॥ ३१ ॥ सर्वमेव हठनैके
 दैवेनैके वदन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्तेष्वमेतान्नरुच्यते ॥ ३२ ॥
 न चैवैतावता कार्ष्णं मन्यन्त इति चापरे । अस्ति सर्वमदृश्यन्तु
 दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३ ॥ दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य
 सन्ततिः । किञ्चिद्देवाहठात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्वभावतः ॥ ३४ ॥

पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् । कुशलाः प्रति-
 जानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५ ॥ तथैव धाता भूताना-
 मिष्टानिष्टफलप्रदः । यद्दि न स्यान्न भूतानां कृपयो नाम कश्चन
 ॥ ३६ ॥ यं यमर्थमभिप्रेक्षुः कुरुते कर्म पूरुषः । तत्तत्सफल-
 मेव स्याद्यदि न स्यात् पुराकृतम् ॥ ३७ ॥ निहाराभ्यर्थसिद्धिन्तु
 नानुपपद्यन्ति ये नराः । तथैवानर्थसिद्धिञ्च यथैवात्मा तथैव ते
 ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यमेव कर्मेति सनोरेष विनिश्चयः । एकान्तेन
 ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३९ ॥ कुर्वतो हि भवत्येव
 प्रायेषोऽयं युधिष्ठिरः । एकान्तफलसिद्धिन्तु न विन्दत्यलसः क्वचित्
 ॥ ४० ॥ असम्भवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु लक्षयेत् । कृते
 कर्मणि राजेन्द्र तथावृत्त्यमवाप्नुते ॥ ४१ ॥ अलक्ष्मीराविशत्येनं
 शयानमलसं नरम् । निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिसुपाप्नुते
 ॥ ४२ ॥ अनर्थाः संगयावस्थाः सिध्यन्ते सुक्तसंशयाः । धीरा
 नराः कर्मरता ननु निःसंशयाः क्वचित् ॥ ४३ ॥ एकान्तेन ह्यन-
 र्थोऽयं वर्त्ततेऽस्मात्तु साम्प्रतम् । स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि
 कर्मण्यवस्थिते ॥ ४४ ॥ अथवा सिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव
 वै । वक्रोदरस्य वीभक्षोर्ध्वात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४५ ॥ अन्येषां
 कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः । विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा
 यथाफलम् ॥ ४६ ॥ पृथिवीं लाङ्गलेनेह भित्त्वा वीजं वपत्युत ।
 आस्रोऽयं कर्षकस्तुष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७ ॥ वृष्टि-
 र्हेन्नानुगृह्णोयादनेनास्तत्र कर्षकः । यदन्यः पुरुषः कुर्वात् कृतं
 तत् सफलं मया ॥ ४८ ॥ तच्चेदफलमस्माकमपराधो न मे
 क्वचित् । इति घीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४९ ॥
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति च भारत । निर्वदो नात्र कर्त्तव्यो
 द्वावन्यौ ह्यत्र कारणम् ॥ ५० ॥ सिद्धिर्वाप्यथ वासिष्ठिरप्र-
 वृत्तिरतोऽन्यथा । बहूनां समवाये हि भावानां कर्मसिद्ध्यः ॥ ५१ ॥

शुष्माभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च । अनाद्यस्ये तु न फलं न
 शुष्मो दृश्यते क्वचित् ॥ ५२ ॥ दैशकाकावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति-
 वृक्षये । सुनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथावत्तम् ॥ ५३ ॥ अम-
 मत्तेन तत् क्लृप्तं सुप्रदेष्टा पराक्रमः । भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सिद्धि-
 देव पराक्रमः ॥ ५४ ॥ यत्न धीमानवेक्षेत अयांश्च बह्वभिर्गुणैः ।
 सान्त्वयैवायं ततो विभ्रमेत् कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥ व्यसन-
 चास्य कांचेत विवासं वा दृधिष्ठिर । अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं
 पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५६ ॥ अख्यानयुक्तः सततं परेषामन्तरैवणे ।
 आशुष्यमानोति नरः परस्त्रालन एव च ॥ ५७ ॥ न त्वेवात्माव-
 मन्तव्यः पुरुषेण कदाचन । न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति
 शोभना ॥ ५८ ॥ एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 तत्र सिद्धिगतिः प्रोक्ता कात्यायन्याविभागतः ॥ ५९ ॥ बाह्यार्थं
 मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् । सौंपि सर्वाभिनां प्राह
 पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६० ॥ नीतिं दृढस्मृतिप्रोक्तां श्वातन् मे-
 ऽग्राहयत् पुरा । तेषां सकाशाद्व्यौषमजसेतज्ञदा गृहे ॥ ६१ ॥
 स मां राजन् कर्मवतीमागतालाह सान्त्वयन् । शुश्रूषमाणा-
 मासीनां पितुरहं दृधिष्ठिर ॥ ६२ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि अर्जुनाभिनसनपर्वणि द्वीपदीवाक्ष्यं

नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । याज्ञसेनो वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यम-
 र्धणः । निःश्वसन्नुपसङ्गम्य कुक्षौ राजानमब्रवीत् ॥ १ ॥ राज्यस्य
 पदवीं धर्म्यं व्रज सत्पुरुषोचिताम् । धर्मकामार्थहीनानां किं
 नो वसुं तपोवने ॥ २ ॥ नैव धर्मेण तद्वाज्यं नार्जयेन न
 चौजसा । अक्षकूटमधिष्ठाय कृतं दुस्त्रोधनेन वै ॥ ३ ॥ गोमास-

नेव सिंहाणां दुर्बलेन बलीयसाम् । आभिषं विषसाशेन तद-
 द्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४ ॥ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्म-
 कामयोः । अर्थसुखज्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५ ॥
 भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् । अहास्यमपि शक्येण
 शुभं गाण्डीवधन्वना ॥ ६ ॥ कुण्डीनामिव विल्लानि पङ्कूनामिव
 धेनवः । हृतमैश्वर्यमस्त्राकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७ ॥ भवतः
 प्रियमित्येवं महद्यसनमीदृशम् । धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः
 स्म भारत ॥ ८ ॥ कर्षयामथ मित्राणि नन्दयामथ शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियस्य भरतर्षभ ॥ ९ ॥ यद्वयं न तद्वै-
 वैतान् धार्तराष्ट्रान्निहन्महि । भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति
 दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अथैनानमन्ववेत्तस्व ऋगचर्यामिवात्मनः । दुर्ब-
 लाचरितं राजन्न बलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११ ॥ यां न कृणो न
 वीभत्सुर्नाभिमन्युर्न हृष्टयाः । न चाहमभिनन्दामि न च
 माद्रोसुताबुधौ ॥ १२ ॥ भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कञ्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम् ॥ १३ ॥ दुर्मनुष्या
 हि निर्वेदमफलं स्वार्थघातकम् । अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः
 कुर्वते प्रियम् ॥ १४ ॥ स भवान् दृष्टिमान् शक्तः पश्यन्स्त्रासु
 पौरुषम् । आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५ ॥ अस्मा-
 नमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः । अशक्तानिव मन्यन्ते
 तद्दुःखं नाहवे बधः ॥ १६ ॥ तत्र चेदुध्यमानानामजिह्वामनि-
 वर्त्तिनाम् । सर्वशो हि बधः श्रेयान् प्रेत्य लोकां लभेमहि ॥ १७ ॥
 अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ । आददीमहि गां सर्वां
 तथापि श्रेय एव नः ॥ १८ ॥ सर्वथा कार्ष्णमेतन्नः स्वधर्ममनु-
 तिष्ठताम् । काञ्चतां विपुलां कीर्त्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १९ ॥
 आत्मार्यं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे । अन्यैरपि हृते राज्ये
 प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २० ॥ कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणा-

मात्मनस्तथा । व्यसनं नाम तद्राजन् न स धर्मः कुधर्मं तत् ॥ २० ॥
 सर्वथा धर्मनित्यन्तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् । त्यजतस्मात् धर्मार्थी
 प्रेतं दुःखमुखे यथा ॥ २१ ॥ यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशमाप्नो-
 स पण्डितः । न स धर्मस्य वेदाद्यं स्तूय्यं स्थान्यः प्रभामिव ॥ २२ ॥
 यस्य चात्मार्यमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः । रक्षेत भूतको-
 ऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः ॥ २३ ॥ अतिवेलां हि योऽर्थार्थी
 नेतरावनुतिष्ठति । स बध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २४ ॥
 सततं यच्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति । मिथ्याणि तस्य नश्यन्ति
 धर्माध्यायान् च हीयते ॥ २५ ॥ तस्य धर्माधीनस्य कामान्ते
 निघनं ध्रुवम् । कामतो रममाणस्य मीनस्येवान्धसः क्षये ॥ २६ ॥
 तस्माद्धर्माधीनोऽर्थोऽर्थं न प्रमादयन्ति पण्डिताः । प्रकृतिः सा हि
 कामस्य पावकस्यारगिर्यथा ॥ २७ ॥ सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्म-
 स्यार्थपरिग्रहः । इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २८ ॥
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते । स कामश्चित्तसङ्कल्पः
 शरीरं नास्य दृश्यते ॥ २९ ॥ अर्थार्थी पुरुषो राजन् दृढन्तं
 धर्ममिच्छति । अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥ ३० ॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् । उपयोगात् फल-
 स्यैव काष्ठाङ्गमेव पण्डितः ॥ ३१ ॥ इमान् शत्रुनकाजान् हन्ति
 वैतसिको यथा । एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥ ३२ ॥
 कामाङ्गोभाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति । स बध्यः सर्वभूतानां
 प्रेत्य चेह च दुमेतिः ॥ ३३ ॥ व्यक्तां ते विदितो राजन्मार्थो द्रव्य-
 परिग्रहः । प्रकृतिश्चापि वेत्यास्य विकृतिश्चापि भूयसीम् ॥ ३४ ॥
 तस्य नाशे विनाशे वा जरया मरणेन वा । अनर्थ इति मन्यन्ते
 सोऽयमस्मात्सु वर्तते ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणाञ्च पद्मानां मनसो
 हृदयस्य च । विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ३६ ॥
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् । एवमेव पृथग्दृष्ट्वा

धर्मार्थौ काममेव च ॥ ३७ ॥ न धर्मपर एव स्थान्न चार्थपरमो
 नरः । न कामपरमो वा स्थात् सर्वान् सेवेत सर्वदा ॥ ३८ ॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् । अहन्यनुचरेद्देव-
 सेष शास्त्रज्ञतो विधिः ॥ ३९ ॥ कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये
 धर्ममाचरेत् । अहन्यनुचरेद्देवसेष शास्त्रज्ञतो विधिः ॥ ४० ॥
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च यथावद्वृद्धतां धर । विमलस्य काले कालज्ञः
 सर्वान् सेवेत पण्डितः ॥ ४१ ॥ मोक्षो वा धर्मः श्रेय एषां राजन्
 सुखार्थिनाम् । मासिर्वा बुद्धिमास्तु यः शोभायां कुर्वन् नन्दन ॥ ४२ ॥
 तद्वाशु क्रियतां राजन् मासिर्वाप्यविमल्यताम् । जीवितं ह्या-
 तुरस्येव दुःखमन्तरवर्त्तिनः ॥ ४३ ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सततं
 चरितश्च ते । जानन्तस्त्वयि श्रृंक्षन्ति सुहृदः कर्म बोधनाम् ॥ ४४ ॥
 दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् । एष धर्मः परो
 राजन् वशवान् प्रेत्य चेष्ट च ॥ ४५ ॥ एष नार्थविहीनेन शक्यो
 राजन्निषेवितुम् । अश्लिष्टाः पुरुषस्यात्र गुणाः स्थूर्यद्यपीतरे ॥ ४६ ॥
 धर्मं भूखमिदं राजन् नान्यद्वर्माद्विशिष्यते । धर्मश्चार्थेन मग्नता
 शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७ ॥ न चार्थो भैक्षचर्च्येण नापि
 क्लैव्येन कर्हिचित् । वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्म-
 बुद्धिना ॥ ४८ ॥ प्रतिपद्य ह्येते याचका यथा सिध्यति वै
 द्विजः । तेजसैवार्थलिप्तायां यतस्व दुःखवर्धनम् ॥ ४९ ॥ भैक्षचर्चा
 न विहिता न च विट्शूद्रजीविका । क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मसु
 बलमौरसम् ॥ ५० ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कश्चि शत्रून् समा-
 गतान् । धार्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५१ ॥
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहृष्टमनीषिणः । उदारं प्रतिपद्यस्व
 नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५२ ॥ अष्टबुधस्य राजेन्द्र वेद्य धमान्
 सनातनान् । क्रूरवर्माभिजातोऽसि यस्याहुर्द्विजते जगः ॥ ५३ ॥
 प्रजापालनशुभ्रतं कर्तुं तव न गर्हितम् । एष ते विहितो राजन्

क्षत्रधर्मः सनातनः ॥ ५४ ॥ तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं
 गमिष्यसि । स्वधर्माहिं मनुष्याणां चक्षनं न प्रशस्यते ॥ ५५ ॥
 स चात्र हृदयं हत्वा त्यक्त्वा दं शिथिलं मनः । वीर्यमास्थाय
 कौरव्य धुरसुवह धुर्व्ववत् ॥ ५६ ॥ न हि केवलधर्मात्मा पृथिवी
 जातु कश्चन । पार्थिवो व्यजयद्राजन् भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५७ ॥
 जिह्वां दत्त्वा बद्धनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् । निक्षत्या लभते
 राज्यमाश्वारमिव शल्यकः ॥ ५८ ॥ आतरः पूर्वजाताश्च सुस-
 ख्वाश्च सर्वशः । निक्षत्या निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवधर्म ॥ ५९ ॥
 एवं बलवतः सर्वमिति ब्रह्मा महीपते । जहि शत्रून् महाबाहो
 परान्निक्षतिमास्थितः ॥ ६० ॥ न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योधो
 धनुर्धरः । भविता वा पुनः कश्चिन्नात्मसौ वा गदाधरः ॥ ६१ ॥
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । न प्रमाणेन नोत्साहात्
 सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६२ ॥ सत्त्वं हि मूढमर्थस्य वितथं
 यदतोऽन्यथा । न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६३ ॥
 अर्थत्यागोऽपि कार्श्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता । वीजौपम्येन
 कौन्तेय मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ६४ ॥ अर्थेन तु समो नार्थो यत्र
 लभ्येत नोदयः । न तत्र विपश्यः कार्श्यः खरकण्डूयितं हि
 तत् ॥ ६५ ॥ एषमेतन्मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वात्यकं नरः । दृढन्तं
 धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६६ ॥ अमित्रं मित्रसम्पन्नं
 मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः । भिन्नैर्भिन्नैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते-
 ऽवशम् ॥ ६७ ॥ सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । नोद्य-
 मेन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६८ ॥ सर्वथा संहतै-
 रेव दुर्बलैर्बलवानपि । अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा अमरैरिव
 ॥ ६९ ॥ यथा राजन् प्रजाः सर्वाः स्त्र्यः पाति गभस्त्रिभिः ।
 अन्ति चैव तथैव त्वं सहशः सवितुर्भव ॥ ७० ॥ एतज्ज्ञापि तपो
 राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् । मिथिना पालनं भूमेर्यत्कृतं

नः पितामहैः ॥ ६८ ॥ न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति
 क्षत्रियः । यथा दृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ६९ ॥ अपे-
 द्यात् किल भा स्तूय्यात् लक्ष्मीशन्द्रमसस्तथा । इति कोको व्य-
 सितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७० ॥ भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दा-
 भिरितरस्य च । कथा युक्ताः परिषदः पृथग्राजन् समागताः
 ॥ ७१ ॥ इदमत्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते । समेताः
 कथयन्तीह सुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७२ ॥ यन्न मोहान्न कर्प-
 णान्न लोभान्न भयादपि । अमृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थ-
 कारणात् ॥ ७३ ॥ यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो दद-
 ङ्गमान् गाश्च राजन् सहस्रशः । मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्यः इव
 चन्द्रमाः ॥ ७५ ॥ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सृष्टद्ववालसहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७६ ॥ श्वदृतौ क्षीर-
 मासक्तं ब्रह्म वा दृष्टले यथा । सत्यं स्नेहे बलं नार्थं । राज्यं
 दुर्बोधने तथा ॥ ७७ ॥ इति लोके निर्वचनं पुनश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥ ७८ ॥ इमा-
 मवस्थाञ्च गते सहास्राभिररिन्दम । हन्त नष्टाः स्म्य सर्वे वै
 भवतोपद्रवे सति ॥ ७९ ॥ स भवान्नयमास्थाय सर्वोपकरणा-
 न्वितम् । त्वरमाणोऽभिनिर्ख्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८० ॥
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् । अस्त्रविद्धिः परि-
 वृतो आतृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८१ ॥ आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भि-
 रिव वृत्रहा । अमितान् तेजसा मृदून्सुरानिव वृत्रहा । श्रिय-
 मादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२ ॥ न हि गाण्डीव-
 मुक्तानां शराणां गार्ह्ववाससाम् । स्पर्शमाशीविषाभाणां मर्त्यः
 कश्चन संसहेत् ॥ ८३ ॥ न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वो-
 ऽस्ति भारत । यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४ ॥

हृज्जयोः सह कैकेयैर्दृष्टानीनां दृष्टभेण च । कथंस्वद्युधि कौन्तेय
न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८५ ॥ शत्रुहृत्सगतां राजन् कथंस्वि-
न्नाहरेर्भहीम् । इह यत्नसुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये
तयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । स एवसुक्लस्तु महातुभावः सत्यव्रतो
भीमसेनेन राजा । अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै धैर्यान्वितो वाक्य-
मिदं बभाषे ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन्
वाक्यशल्यैः क्षिणोपि । न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयादि
व्यसनं व आगात् ॥ २ ॥ अहं ह्यज्ञानन्वपद्यं जिहीषन् राज्यं
सराष्ट्रं दृतराष्ट्रस्य पुत्रात् । तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत्
सुयोधनाथं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३ ॥ महाभायः शकुनिः पार्वतीयः
सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् । अमायिनं मायया प्रत्यजेषीत्ततो-
ऽपश्यं हजिनं भीमसेन ॥ ४ ॥ अजांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्
कामातुकूलानयुजो युजश्च । शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु
हन्तात् पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५ ॥ यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नहः । न ते वाचो भीमसेनाभ्यस्तूये मन्ये
तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६ ॥ स नो राजा दृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्यसने राज्यमिच्छन् । दास्यच्च नोऽगमयद्भोमसेन यत्रा-
भवच्छरणं द्रौपदो नः ॥ ७ ॥ त्वद्यापि तद्वेत्स्य धनञ्जयश्च पुन-
र्द्युतायागतानां सभां नः । यन्माब्रवीद्दृतराष्ट्रस्य पुत्रः एक-
ग्लहार्यं भरतानां समक्षम् ॥ ८ ॥ वने समा हादश राजपुत्र
यथाकामं विजितमजातशत्रो । तथापरश्चाविदितश्चुरेथाः सर्वैः

सह आह भिक्षुः शृणुः ॥ ९ ॥ त्वाञ्चेत् श्रुत्वा तात तथाचरन्त-
 मवभोत्स्यन्ते भारतानाधराश्च । अन्याश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्तथा
 त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १० ॥ चरैसेन्नो विदितः
 कालमेतं युक्तो राजन्सोहयित्वा महीयान् । ब्रवीमि सत्यं कुरु-
 संसदीह तवैव ता भारत यच्चनयः ॥ ११ ॥ वयश्चैतद्भारत सर्वं
 एव त्वयाजिताः कालमपास्य भोगान् । वसेम इत्याह पुरा स
 राजा मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२ ॥ तत्र द्यूतमभवन्नो
 जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे । इत्यञ्च देशानवुसञ्च-
 रामो वनानि कृच्छाणि च कृच्छरूपाः ॥ १३ ॥ सुयोधनस्यापि न
 शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् । उद्योजयामास
 कुरूंश्च सर्वान् ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १४ ॥ तं सन्धि-
 मास्थाय सतां सक्राष्टे को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः । आस्य स्य
 मन्थे मरणाङ्गरीयो यद्धर्ममुत्कस्य महीं प्रशासेत् ॥ १५ ॥ तदैव
 चेदीरकर्मा करिष्यो यदा द्यूते परिघं पर्व्वञ्चतः । बाहू दिध-
 चन्वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १६ ॥
 प्रागेव चैवं समयाक्रियायां किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तु
 कालं त्वभिपद्य पश्चात् किं मामिदानीमतिवेलमात्य ॥ १७ ॥
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विषस्येव रसं हि पीत्वा ।
 यद्याज्ञसेनो परिक्लिश्यमानां संदृश्य तत्क्षान्तमिति ह्य भीम
 ॥ १८ ॥ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पङ्क्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १९ ॥
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकृन्तेत् वैरं सपुण्यं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवणोके
 ॥ २० ॥ प्रियञ्च लोके लभते समग्रां मन्ये चास्मै शत्रवः संन-
 मन्ते । मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति
 चैनम् ॥ २१ ॥ समं प्रतिज्ञाश्च निषोध सत्यां वृणो धर्मममृता-

ज्जीविताच्च । राज्यञ्च पुत्राश्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यस्य कला-
सुपैति ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि वृषिष्ठिरवाक्ये
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

—

भीम उवाच । सन्धिं हत्वैव कालेन ह्यन्तर्केन पतत्त्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेण शीतसा सर्वहारिणा ॥ १ ॥ प्रत्यक्षं मन्यसे
कालं मर्त्यः सन् कालवन्धनः । फेनधर्मा महाराज फलधर्मा
तथैव च ॥ २ ॥ निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते । सूक्ष्मे-
वाङ्मनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३ ॥ यो नूनममितायुः
स्यादथ वातिप्रमाणवित् । स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शि-
वान् ॥ ४ ॥ प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुधोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५ ॥ शरीरिणां हि
मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् । प्रागेव मरणात्तस्माद्वाज्यायैव
घटामहे ॥ ६ ॥ यो न याति प्रसङ्गानमसृष्टो भूमिबर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७ ॥ यो न यात-
यते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् । अफलं जन्म तस्याहं मन्ये
दुर्ज्जातजायिनः ॥ ८ ॥ हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भर्वात पार्थिवी ।
हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भङ्गस्त्व बाह्वर्जितं वसु ॥ ९ ॥ हत्वा वै
पुरुषो राजन् विकर्त्तारमरिन्दम । अल्लाय नरकं गच्छेत् स्वर्गे-
णास्य स सन्धितः ॥ १० ॥ अमर्षजो हि सन्तापः पावकाद्दीप्ति-
मत्तरः । येनाहमभिसन्तप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११ ॥ अयञ्च
पार्थो योमत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं
सिंह दूवाशये ॥ १२ ॥ योऽयमेकोऽभिभनुते सर्वान् लोके धनु-
र्भृतः । सोऽयमालजसुष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३ ॥

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः । तथैव प्रियमिच्छन्त
 आसते जडमूकवत् ॥ १४ ॥ सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह
 लज्जयैः । अहमेकश्च सन्तप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५ ॥
 प्रियमेव तु सर्वेषां यदुब्रवीत्युत किञ्चन । सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः
 सर्वे बुद्धाभिनन्दिनः ॥ १६ ॥ नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्
 भविष्यति । यन्त्री नीचैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७ ॥
 शीलदोषादृणाविष्ट आनृशंस्यात् परन्तप । क्लेशांस्तितिक्त्वा
 राजन्नान्यः कश्चित् प्रशंसति ॥ १८ ॥ अत्रियस्येव ते राजन्नान्द-
 कस्यापि पथितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १९ ॥
 दृष्ट्वा ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रेषु जायथाः । अस्यां हि योनौ
 जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २० ॥ अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान् यथा
 वै मनुरब्रवीत् । क्रूरान्निष्कृतिसम्पन्नान् विहितानशमालकान्
 ॥ २१ ॥ धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः । कर्त्तव्ये
 पुण्यपव्याघ्र किमासुस पीठसर्पवत् ॥ २२ ॥ बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः
 श्रुतेनाभिजनेन च । तृणानां सुष्टिर्नैकेन हिमवन्तश्च पर्वतम्
 ॥ २३ ॥ कृन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान् संवर्त्तुमिच्छसि ।
 अज्ञातचर्च्चां गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ॥ २४ ॥ दिवीव पार्थ
 सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया । वृहत्शाल इवानूपे शाखा-
 पुष्पपलाशवान् ॥ २५ ॥ हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णु-
 चरिष्यति । इमौ च सिंहसङ्काशौ आतरो सहितौ | शिशू ॥ २६ ॥
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः । पुण्यकीर्त्ती राजपुत्री
 द्रौपदी वीरसूरियम् ॥ २७ ॥ विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ
 चरिष्यति । माश्वापि राजन् जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः
 ॥ २८ ॥ नाज्ञातचर्च्चां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् । तथैव
 बहवोऽस्माभीराष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ॥ २९ ॥ राजानो राज-
 पुत्राश्च दृतराष्ट्रमनुवताः । न हि तेऽप्यपश्यान्ति निकृता वा

निराकृताः ॥ ३० ॥ अवश्यं तैर्निवर्तय्यमस्त्राकं तत्प्रियैषिभिः ।
तेऽप्यस्त्रासु प्रशुक्तीरन् प्रच्छन्नान् सुबद्धंचरान् । आचक्षीरंच
नो ज्ञात्वा ततः स्थात् सुमहद्भयम् ॥ ३१ ॥ अस्त्राभिद्विषिताः
सम्यग्बले मासास्त्रयोदश । परिमाणेन तान् पश्य तावतः परि-
वत्सरान् ॥ ३२ ॥ अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राङ्मन्नीषिणः ।
पूतिकासिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ अथवानुष्ठुहे
राजन् साधवे साधुवाहिने । सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रति-
सुच्यते ॥ ३४ ॥ तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो बुधि-
ष्ठिरः । निश्चस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदधौ परन्तपः ॥ १ ॥ श्रुता मे
राजधर्माश्च वर्णानाञ्च विनिश्चयाः । आयत्याञ्च तदात्वे च यः
पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥ धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्रां सुदु-
र्विदाम् । कथं बलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ॥ ३ ॥
स सुहृत्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिक्त्यताम् । भीमसेनमिदं
वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत् समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५ ॥ महापापानि
कर्माणि यानि केवलसाहसात् । आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते
तानि भारत ॥ ६ ॥ सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुशक्ते सुविचारिते ।
सिद्धान्त्यथा महाबाहो दैवज्ञानं प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥ यत्तु केवल-
चापत्याद्वलदूर्पोत्थितः स्वयम् । आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे

शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥ भूरिग्रवाः शलक्षैव जलसन्धस्य वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णस्य द्रोणानुतस्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ धार्तराष्ट्रा
 दुराधर्षा दुर्बोधनपुरुषमाः । सर्व एव कृतास्त्राश्च सततश्चात-
 तायिनः ॥ १० ॥ राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्त्राभिरुपतापिताः ।
 संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्त्रेहास्य तं प्रति ॥ ११ ॥ दुर्बोधन-
 हिते युक्ता न तथास्त्रासु भारत । पूर्णकोषबलोपेताः प्रयति-
 व्यन्ति सङ्गरे ॥ १२ ॥ सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि मात्वाभिर्भीमैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥ दुर्बोधनेन ते
 वीरा मानिताश्च विशेषतः । प्राणांस्त्यज्यन्ति संग्रामे इति मे
 निश्चिता मतिः ॥ १४ ॥ समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्त्रासु तेषु
 च । द्रोणस्य च महाबाहोः कृपस्य च महात्मनः ॥ १५ ॥ अवश्यं
 राजपिण्डस्यैर्निवेश्य इति मे मतिः । तस्मान्त्यज्यन्ति संग्रामे
 प्राणानपि सुदुस्त्वजान् ॥ १६ ॥ सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्म-
 मरायणाः । अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७ ॥
 असंर्षो नित्यसंरक्ष्यस्तत्र कर्णो महारथः । सर्वास्त्रविदनाष्ट्रयो-
 ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८ ॥ अनिर्जित्य रथो सर्वानेतान् पुरुष-
 सत्तमान् । अशक्नो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्बोधनस्त्वया ॥ १९ ॥
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर । अति सर्वान् धनु-
 र्ग्राहान् खूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 बभूव विमनास्त्रलो न चैवोवाच किञ्चन ॥ २१ ॥ तयोः संवदतो-
 रैवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः । आजगाम महायोगी व्यासः सत्य-
 वतीसुतः ॥ २२ ॥ सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदताम्बरः ॥ २३ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २४ ॥ भीष्मात् द्रोणात्

कृपात् कर्णात् द्रोणपुत्राच्च भारत । दुर्धर्षानां नृपसुतात्तथा
 दुःशासनादपि ॥ २५ ॥ यत्ते भयममित्रघ्न हृदि सम्परिवर्तते ।
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २६ ॥ तच्छ्रुत्वा
 धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय । प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः
 क्षिप्रं प्वरं जहि ॥ २७ ॥ तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधि-
 श्ठिरम् । अत्रवीडुपपन्नार्यमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८ ॥ अयसस्ते
 परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम । येनाभिभविता शत्रून्त्रणे पार्थो
 धनञ्जयः ॥ २९ ॥ गृहाण्येमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्त्तिमन्ती-
 मिव । विद्यां प्रतिस्मृतं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति । अस्त्रहेतोर्महेन्द्रश्च
 रुद्रश्चैवाभिगच्छतु ॥ ३१ ॥ वरुणश्च कुबेरश्च धर्मराजश्च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येष सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२ ॥ ऋषिरेष
 महातेजा नारायणसहायवान् । पुराणः शाश्वतो देवस्वजेयो
 जिष्णुरच्युतः ॥ ३३ ॥ अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव
 च । समादाय महाबाहुर्महत् कर्म करिष्यति ॥ ३४ ॥ वना-
 दस्त्राच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् । निवासाध्याय यद्युक्तं
 भवेद्दः पृथिवीपते ॥ ३५ ॥ एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो
 भवेत् । तापसानाञ्च सर्वेषां भवेदुद्देगकारकः ॥ ३६ ॥ अगाणा-
 सुपयोगश्च वीरदोषधिसंक्षयः । विभर्षिं च बहून् विप्रान् वेद-
 वेदाङ्गपारगान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः ।
 प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८ ॥ धर्मराजाय
 धीमान् स व्यासः सत्यवतोमुतः । अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवा-
 न्तरधीयत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तदुब्रह्म मनसा यतः ।
 धारयामास मेघावी काले काले सदाभ्यसन् ॥ ४० ॥ स व्यास-
 वाक्यमुदितो वनाद्वैतवनात्ततः । ययौ सरस्वतीक्षूले काश्यपं

नाम तद्वनम् ॥ ४१ ॥ तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२ ॥ ततः काश्यप-
 मासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः । न्यवसन्त महात्मानः सामात्याः
 सपरिच्छदाः ॥ ४३ ॥ तत्र तेन्यवसन्नाजन् कश्चित्कालं मन-
 स्विनः । धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वन्तो वेदमुत्तमम् ॥ ४४ ॥
 चरन्तो ऋगायां नित्यं ब्रुह्वैर्वाणैर्ऋगार्थिनः । पितृदैवतविप्रेभ्यो
 निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि काश्यपवनप्रवेशे
 षट्तिशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कस्य चित्तव्य कालस्य धर्मराजो युधि-
 शिरः । संस्मृत्य मुनिसन्देशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ विविक्ते
 विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभम् । सान्त्वपूर्वं स्थातं कृत्वा पाणिना
 परिमंस्तृणम् ॥ २ ॥ स सुहृत्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिन्दनः ।
 धनञ्जयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च
 भारत । धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वप्य प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ ब्राह्म-
 दैवं मानुषञ्च वायव्यं सचिकित्सितम् । सर्वास्त्राणां प्रयोगश्च
 तेऽभिजानन्ति हतस्त्रयः ॥ ५ ॥ ते सर्वे हतराष्ट्रस्य पुत्रेण परि-
 सान्त्विताः । संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवक्त्रेषु वर्त्तते ॥ ६ ॥ सर्व-
 योधेषु चैवास्य सदा प्रीरितुत्तमा । आचार्या मानितास्तुष्टाः
 शान्तिं व्यवहरन्त्युत ॥ ७ ॥ शक्तिं न ह्यपयिष्यन्ति ते काले
 प्रतिपूजिताः । अद्य चेयं मही कृतस्त्रा दुर्घोर्धनवशानुगा ॥ ८ ॥
 सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा । भवानिव प्रियोऽस्माकं त्वयि
 भारः समाहितः ॥ ९ ॥ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम ।

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १० ॥ तथा प्रयुक्तया
सम्यक् जगत् सर्वं प्रकाशते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुस-
माहितः ॥ ११ ॥ देवतानां यथाकाञ्चं प्रसादं प्रतिपालय ।
तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२ ॥ धनुष्मान् कवचो
खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातो-
त्तरां दिशम् ॥ १३ ॥ इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धन-
ञ्जय । एताङ्गीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४ ॥ तान्येक-
स्यानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे । शक्रेणैव प्रपद्यस्व स
तेऽस्त्राणि प्रदास्यति । दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं
पुरन्दरम् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिनानेन धृतवाक्कायमानसम् ॥ १६ ॥ अनुजज्ञे तदा
वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः । निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुर-
न्दरम् ॥ १७ ॥ धनुर्गाण्डीवमादाय तथान्वये महेषुधी ।
कवचो सतनुत्वाणो बद्धगोधाङ्गुलितवान् ॥ १८ ॥ ऊताग्निर्ब्राह्मणा-
न्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः । प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीत-
शरासनः ॥ १९ ॥ वधाय धार्तराष्ट्राणां निश्चस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ।
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ॥ २० ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः
सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च । क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा
यद्यदिच्छसि ॥ २१ ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्यमिति कृत्वा जया-
शिषः । संसाधयस्व कौन्तेय भ्रुवोऽस्तु विजयस्तव ॥ २२ ॥ तं
तथा प्रस्थितं वीरं शाकश्वान्वोदमर्जुनम् । मनांस्त्रादाय सर्वेषां
कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

कृष्णोवाच । यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्वनञ्जय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । मास्त्राकं क्षत्रिय-
कुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं

येषां भैक्ष्येण जीविका । इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयो-
 घनः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन् राजसंसदि ।
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ॥ २६ ॥ यत्तत्
 परिषदो मध्ये बह्व्युक्तमभाषत । नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः
 प्रजागरे ॥ २७ ॥ रंश्यन्ते वीर कर्माणि कथयन्तः पुनः पुनः ।
 नैव नः पार्य भोगेषु न धने नोत जीविते ॥ २८ ॥ तुष्टिर्बुद्धि-
 र्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि । त्वयि नः पार्य सर्वेषां सुख-
 दुःखे समाहिते ॥ २९ ॥ जीवितं मरणञ्चैव राज्यमैश्वर्यमेव
 च । आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ ३० ॥
 बलवद्भिर्विरुद्धं न कार्यमेतच्च यानघ । प्रयात्त्वविघ्नेनैवाशु विज-
 याय महाबल ॥ ३१ ॥ नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ
 ह्यनामयम् । ह्यीः श्रीः कीर्तिर्द्युतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सर-
 स्वती ॥ ३२ ॥ इमा वै तव पान्यस्य पातयन्तु धनञ्जय । ज्येष्ठा-
 पचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ॥ ३३ ॥ प्रपद्येऽहं बहून्
 रुद्रानादित्यान् समरुद्गणान् । विश्वे देवांस्तथा साध्यान् शान्त्यर्थं
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ स्वस्ति तेऽस्त्रन्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा शिषः कृष्णा विरराम यश-
 स्विनी । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन् धौस्यश्च पाण्डवः ॥ ३६ ॥
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः । तस्य मार्गादपा-
 क्रामन् सर्वभूतानि गच्छतः ॥ ३७ ॥ सुक्तस्यैन्द्रेण योगेन परा-
 क्रान्तस्य शुष्मिणः । सोऽगच्छत् पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान्
 ॥ ३८ ॥ दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परन्तप । अगच्छत् पर्वतं
 पुण्यमेकाङ्गैव महामनाः ॥ ३९ ॥ मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो
 यथानिलः । हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ॥ ४० ॥ अत्य-
 क्रामत् सुदुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः । इन्द्रकीलं समासाद्य

ततोऽतिष्ठद्वनञ्जयः ॥ ४१ ॥ अन्तरीक्षेऽतिशुश्राव तिष्ठेति स
वचस्तदा । तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं पारयामास पाण्डवः ॥ ४२ ॥
अथापश्यत् सद्यसाचीं वृक्षमूले तपस्विनम् । ब्राह्मणा श्रिया
दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं केशम् ॥ ४३ ॥ सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र
स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तात इह सख्याप्तो धनुष्मान् कवची
शरी ॥ ४४ ॥ निबद्धासितललाणः क्षात्रं धर्ममनुव्रतः । नेह
शस्त्रेण कर्त्तव्यं शान्तानामेष आलस्यः ॥ ४५ ॥ विनीतक्रोध-
हर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् । नेहास्ति धनुषा काशं न
संग्रामोऽत्र कर्हिचित् ॥ ४६ ॥ निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां
गतिम् । ओजसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥ ४७ ॥
तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोर्जुनमब्रवीत् । न चैनञ्चालया-
मास धर्म्मात् सुष्ठतनिश्चयम् ॥ ४८ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स
द्विजः प्रहसन्निव । वरं वृणीष्व भद्रन्तं शक्रोऽहमरिस्तदन ॥ ४९ ॥
एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनञ्जयः । प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा
शूरः कुण्डकुलोदहः ॥ ५० ॥ ईक्षितो ह्येष वै कामो वरञ्चैनं
प्रयच्छ मे । त्वत्तोऽय भगवन्नस्त्वं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५१ ॥
प्रत्युवाच महेन्द्रस्त्वं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । इह प्राप्तस्य किं कार्य-
मस्त्वं क्षव धनञ्जय ॥ ५२ ॥ कामान् वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोऽसि
परमां गतिम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ॥ ५३ ॥
न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् । न च सर्वामरै-
श्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ५४ ॥ भ्रातॄन्तान् विपिने त्यक्त्वा
वरमप्रतियात्य च । अक्रोर्त्तिं सर्वलोकेषु गच्छेय शाश्वतीः
समाः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच हतहा पाण्डुनन्दनम् । सान्व-
यन् श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५६ ॥ यदा द्रव्यसि
भूतेशं त्यक्तं शूलधरं शिवम् । तदा दातास्मि ते तात दिव्या-
न्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ५७ ॥ क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमे-

ष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः सर्वमेष्यसि ॥ ५८ ॥
इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः । अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव
तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः समाप्तश्च अर्जुनाभिगमनपर्व ॥ ३७ ॥

अथ कैरातपर्व ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि पार्थस्यास्तिष्ठ-
कर्मणः । विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १ ॥
यथा च पुरुषव्याघ्रो दीर्घवाह्मर्धनञ्जयः । वनं प्रविष्टस्तेजसी
निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २ ॥ किञ्च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मावित्तम ।
कथञ्च मगवान् स्याण्डेवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥ एतदिच्छा-
व्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्विजोत्तम । त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यश्च मानुष-
श्चैव वेत्स्य ह ॥ ४ ॥ अत्यङ्गु ततमं ब्रह्मन् शोमहर्षणमर्जुनः । भवेन
सह संग्रामं चकारार्घातिमं किल ॥ ५ ॥ पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः
संग्रामेष्वपराजितः । यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविश्रु-
यात् ॥ ६ ॥ शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे ।
यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७ ॥ न ह्यस्य निन्दितं
जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये । चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्व
प्रकीर्तय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महा-
त्तमः । दिव्यां कीरवशादूर्ण महतीमङ्गु तोषमाम् ॥ ९ ॥ गात्र-
संस्पर्शसम्बद्धां त्यस्मकेण सहानघ । पार्थस्य देवदेवेन शृणु सस्यक्
समागमम् ॥ १० ॥ सुविष्टिरनियोगात् स जगामामितविक्रमः ।

शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवञ्च शङ्करम् ॥ ११ ॥ दिव्यं तद्वदु-
 राहाय खड्गञ्च कनकत्वरम् । महाबलो महाबाहुरर्जुनः काव्य-
 सिद्धये ॥ १२ ॥ दिशं क्षुदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन् सर्वलोकमहारथः ॥ १३ ॥ त्वरया
 परया युक्तस्तपसे दृतनिश्चयः । वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्व-
 पद्यत ॥ १४ ॥ नानापुष्पफलोपेतं नानापद्मिनिषेवितम् । नाना-
 ऋगण्याकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५ ॥ ततः प्रयाते कौन्तेये
 वनं मानुषवर्जितम् । शङ्खानां पठङानाञ्च शब्दः समभवद्विवि-
 ॥ १६ ॥ पुष्पवर्षञ्चा सुमहन्निपपात महीतले । मेघजालञ्च विततं
 छादयामास सर्वतः ॥ १७ ॥ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं
 महागिरेः । शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८ ॥
 तत्रापश्यद्द्रुमान् फुल्लान् विहगैर्वल्गुनादितान् । नदीञ्च विपुला-
 वर्त्ता वैदूष्यं विमलप्रभाः ॥ १९ ॥ हंसकारण्डवोज्जीताः सारसा-
 भिरुतास्तथा । पुंस्त्र्योऽकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवर्हिण्यनादिताः ॥ २० ॥
 मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्तिरथोऽर्जुनः । पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्
 प्रीतमनाभवत् ॥ २१ ॥ रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्त्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२ ॥ दर्भचीरं निव-
 स्थाय दण्डाजिनविभूषितः । शीर्यञ्च पतितं भूमौ पर्यं समुप-
 युक्तवान् ॥ २३ ॥ पूर्णं पूर्णं तिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४ ॥ तृतीयमपि
 मासं स पक्षेणाहारमाचरत् । चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरत-
 सत्तमः ॥ २५ ॥ बाहुभक्षी महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः । ऊर्ध्व-
 बाह्वर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठग्रधिष्ठितः ॥ २६ ॥ सदोपस्पर्शना-
 ञ्चास्य बभूवुरमितौजसः । विद्युदम्भोरुहनिभा जटालस्य महा-
 त्मनः ॥ २७ ॥ ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् । निवे-
 दयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महा-

देवं शशंसुः पार्थकर्म तत् । एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठ-
मास्थितः ॥ २९ ॥ उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमायचन्द्रिशः ।
तस्य देवेश न वयं विदुः सर्वे चिकीर्षितम् ॥ ३० ॥ सन्तापयति
नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां
भावितात्मनाम् । उमापतिर्भूतपतिर्वीर्यमेतदुवाच च ॥ ३१ ॥

महादेव उवाच । न वो विषादः कर्त्तव्यः फाल्गुनं प्रति
सर्वशः । शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः । अहमस्य
विजानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितम् ॥ ३२ ॥ नास्य स्वर्गस्यृष्टा
काचिन्नैश्वर्यं स्य तथायुषः । यत्त्वस्य काञ्चित् सर्वं तत् करिष्ये-
ऽहमद्य वै ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा शर्ववचनस्रष्टयः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जम्बुयंथा खान् पुनराक्षयान् ॥ ३४ ॥

इति आरख्यपर्वणि कैरातपर्वणि मुनिशङ्करसंवादे
अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाक्षपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः ॥ १ ॥ कैरातं वैश-
म्पाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् । विश्वाजमानो विपुलो गिरि-
मेरुरिवापरः ॥ २ ॥ श्रीमद्भुतुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
निष्पपात महावेगो दह्नो देहवानिव ॥ ३ ॥ देव्या सहोमया
श्रीमान् समानव्रतवेशया । नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा
॥ ४ ॥ किरातवेशसंच्छन्नः स्त्रभिश्चापि सहस्रशः । अशोभत तदा
राजन् स देशोऽतीव भारत ॥ ५ ॥ क्षयेन तदनं सर्वं निःशब्द-
मभवत्तदा । नादः प्रखवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत ॥ ६ ॥
स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्यास्तिष्ठकर्मणः । भूकं नाम दनोः पुत्रं

दृष्ट्वा तदर्थं नमः ॥ ७ ॥ वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवा-
 र्जुनम् । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ॥ ८ ॥ गाण्डीव-
 धनुरादाय शरांश्चाशीविधोपमान् । सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्या-
 घोषेण निनादयन् ॥ ९ ॥ यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहा-
 गतम् । तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताद्य यमसादनम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा
 तं प्रहृष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम् । किरातरूपी सहसा
 वारयामास शङ्करः ॥ ११ ॥ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रनीलसम-
 ग्रभः । अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः ॥ १२ ॥
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः । प्रसुमोचाशनिप्रेत्यं
 शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३ ॥ तौ सुतौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र
 निपेततुः । मूकस्य गावे विस्तीर्ण्य शैलसंहनने तदा ॥ १४ ॥
 यथाशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्य च पर्वते । तथा तयोः सन्निपातः
 शरयोरभवत्तदा ॥ १५ ॥ स विद्धो बल्लभिवर्णौर्हीनास्यैः पन्नगै-
 रिव । समार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६ ॥ स
 दृष्ट्वा ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् । किरातवेशसंच्छन्नं
 स्त्रीसहायममित्रहा ॥ १७ ॥ तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रह-
 सन्निव । को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंहतः ॥ १८ ॥ न
 त्वमस्मिन् वने घोरे विभेदि कनकप्रभ । किमर्थञ्च त्वया विद्धो
 वराहो मत्प्ररियहः ॥ १९ ॥ मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽय-
 मिहागतः । कामात् परिभवाद्वापि न मे जीवन् विमोक्षसे ॥ २० ॥
 न ह्येष खगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि । तेन त्वां स्तंभयि-
 ष्यामि जीवितात् पर्वताश्रय ॥ २१ ॥ इत्युक्तः पाण्डवेयेन
 किरातः प्रहसन्निव । उवाच शृङ्गाया वाचा पाण्डवं सव्यसाचि-
 नम् ॥ २२ ॥ न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्ष्णं वनमन्तिकात् ।
 इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वसतां वने ॥ २३ ॥ त्वया तु दुष्करः
 कस्मादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु बल्लसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपो-

धन ॥ २४ ॥ भवांसु कृष्णवर्णाभिः सुकुमारः सुष्णोचितः । कथं
शून्यमिमं देशमेकाकी विचारिष्यति ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्नि-
भान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६ ॥ एष
चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो
हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७ ॥

किरात उवाच । मयैष धनुर्भिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
वाणैरभिहतः श्रेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८ ॥ ममेष लक्ष्य-
भूतो हि मम पूर्वपरिश्रमः । ममैव च प्रहारेण जीविताद्यप-
रोपितः ॥ २९ ॥ दोषान् स्वान्मार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अवजिप्तोऽसि मन्दात्मन् न मे जीवनं विमोक्षसे ॥ ३० ॥ स्थिरो
भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव । घटस्व परया शक्या मुञ्च
त्वमपि सायकान् ॥ ३१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुन-
स्तदा । रोषमाहारयामास ताडयामास चेष्टुभिः ॥ ३२ ॥ ततो
हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्द-
मन्देत्युवाच ह ॥ ३३ ॥ प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
इत्युक्तो वाणवर्षं स सुमोच सहस्रार्जुनः ॥ ३४ ॥ ततस्तौ तत्र
संरन्ध्रौ गर्जमानौ सुहृर्मुक्तः । शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते पर-
स्परम् ॥ ३५ ॥ यतोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवाहजत् । तत्
प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ३६ ॥ सुहृत्तं शरवर्षं
तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरि-
रिवाचलः ॥ ३७ ॥ स दृष्ट्वा वाणवर्षन्तु मोषीभूतं धनञ्जयः ।
परमं विस्मयच्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ अहोऽयं
सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवसुक्तान्नाराचान् प्रति-
गृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९ ॥ कोऽयं देवी भवेत् साक्षात् रुद्रो ययः
सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४० ॥

न हि मद्वाणजालानासुत्पृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सहितुं
वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ४१ ॥ देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रा-
दन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्त्रीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२ ॥
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन्
मयूखानिव भास्करः ॥ ४३ ॥ तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान्
लोकभावनः । शूलापाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४ ॥
क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भीक्षैनमाविश-
त्तोत्रा तं दृष्ट्वा शरसंचयम् ॥ ४५ ॥ चिन्तयामास जिष्णुश्च
भगवन्तं ऊताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ दूष्यौ येनास्य खाण्डवे
॥ ४६ ॥ किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः ।
अयञ्च पुरुषः कोऽपि वाणान् असति सर्वशः ॥ ४७ ॥ हत्वा चैनं
धनुष्कोट्या शूलाग्रेणैव कुक्षरम् । नयामि दण्डधारस्य यमस्य
सदनं प्रति ॥ ४८ ॥ प्रगृह्णाथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।
सृष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९ ॥ संप्रयुद्धो
धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह
गिबिगोचरः ॥ ५० ॥ ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यान्तमभीष्टान् वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१ ॥ तस्य मूर्ध्नि
शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि । मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य
कुरुनन्दनः ॥ ५२ ॥ तस्य मूर्ध्निमासाद्य पफालासिवरो हि सः ।
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ५३ ॥ तदा
वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः । किरातरूपी भगवां-
स्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४ ॥ सृष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्मसुत्पादयन्
मुखे । प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५५ ॥ ततः
शक्राशनिसमैर्मृष्टिभिर्हृशदारुणैः । किरातरूपी भगवानर्दया-
मास पाण्डवम् ॥ ५६ ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुधोरः समपद्यत ।
पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७ ॥ सुसुहृत्तन्तु

तद्युद्धमभवत्सोमहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं दृत्रवासवयोरिव ॥ ५८ ॥
जघानाथ ततो जिष्णुः किरातसुरसा वली । पाण्डवश्च विचेष्टन्तं
किरातोऽप्यहनद्वली ॥ ५९ ॥ तयोर्भुजविनिघ्नेषात् सङ्घर्षेणो-
रसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६० ॥
तत एनं महादेव; पोड्य गालैः सुपीडितम् । तेजसा व्यक्रमद्रोषा-
च्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१ ॥ ततोऽतिपीडितैर्गालैः पिण्डीकृत
इवावभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२ ॥ निरु-
च्छासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूत्यां निश्चेष्टो गत-
सत्त्व इवाभवत् ॥ ६३ ॥ स मुहूर्तान्तथा भूत्वा सचेताः पुन-
रुत्थितः । रुधिरैर्णाश्रुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥ ६४ ॥ शरणं
शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । क्षन्त्यं स्थण्डिलं कृत्वा माल्ये-
नापूजयद्भवम् ॥ ६५ ॥ तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि
स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्चेष्टो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः ॥ ६६ ॥
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघ-
गम्भीरगीर्हरः । जातविस्मयमालोक्य तपःक्षीणाङ्गसंघातम् ॥ ६७ ॥

भव उवाच । भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
श्रीर्ष्येणानेन दृष्ट्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ६८ ॥ समं
तेजश्च वीर्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं मच्चावाहो पश्य
मां भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषि-
भवान् । विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान् दिवौकसः ॥ ७० ॥
प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो
मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणि-
नम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२ ॥
स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं
पार्थः परपुरुञ्जयः ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच । कपर्दिन् सर्वदेवेश भगनेत्रनिपातन । देव-
देव महादेव नीलग्रीव जटाधर । कारणानाञ्च परं ज्ञाने त्वां
त्यस्मकं विभुम् ॥ ७४ ॥ देवानाञ्च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं
जगत् । अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः स देवासुरमानुषैः ॥ ७५ ॥ शिवाय
विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । दक्षयज्ञविनाशाय हरि-
रूद्राय वै नमः ॥ ७६ ॥ कलाटाक्षाय सर्वाय भीटुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोमूत्रे स्तब्धाय माज्जीवीयाय वेधसे ॥ ७७ ॥ प्रसादये
त्वां भगवन् सर्वभूतमहेष्ट्वर । गणेशं जगतः शङ्खं लोककारण
कारणम् ॥ ७८ ॥ प्रधानपुरुषातीतं परं स्तब्धतरं हरम् । व्यति-
क्रमं मे भगवन् क्षन्तुमर्हसि शङ्कर ॥ ७९ ॥ भगवद्दर्शनाकांक्षी
प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् । दत्तं तव देवेश तापसालयसुत्तमम्
॥ ८० ॥ प्रसादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतम् । न मे स्याद-
पराधीऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ८१ ॥ कृतो मयायमज्ञानात्
विमर्दो यस्त्वया सह । शरणं प्रतिपन्नाय तत् क्षमस्वाद्य शङ्कर ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तन्नुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रमृष्टा रुचिरं बाहुं चान्तमित्येव फाल्गुनम् ॥ ८३ ॥ परिष्वज्य
च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान् हरः । पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच
वृषभध्वजः ॥ ८४ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि महादेवखवे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

देवदेव उवाच । नरस्त्वं पूवंदेहे वै नारायणसहायवान् ।
वदस्व तां तप्तबालुग्रं तपो वर्षायुतान् बहून् ॥ १ ॥ त्वयि वा परमं
तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे । सुवाच्यां पुरुषाग्रयाभ्यां तेजसा
धार्यते जगत् ॥ २ ॥ शक्राभिषेके सुमहद्भगुर्जलदनिःस्वनम् ।

[१५] ग १८

प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३ ॥ तदेतदेव
गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् । सायामाख्याय यज्ञस्तं मया
पुरुषसत्तम ॥ ४ ॥ त्वणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ।
अविध्यति शरीरञ्च नीरुजं कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ प्रीतिमानस्मि ते
पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः । गृहाण वरमस्मत्तः काञ्चित् पुरुषो-
त्तम ॥ ६ ॥ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान् मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा वर्त्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिन्दम ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । भगवन् ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या
वृषभ्वज । कामये दिव्यमस्त्रं तद्द्वोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८ ॥ यत्तु
ब्रह्माग्निरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् । युगान्ते दाक्षणे प्राप्ते
कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ९ ॥ कर्णभीष्मकपद्रोणैर्भविता तु महा-
हवः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान् यथाविधि ॥ १० ॥
दहेयं येन संग्रामे दानवान्जीक्षसांश्चथा । भूतानि च पिशा-
चांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ११ ॥ यस्मिन् शूलसहस्राणि गदा-
श्लोत्रप्रदर्शनाः । शराश्चाशीविषाकाराः सम्भवन्त्यनुमन्त्रिते ॥ १२ ॥
बुध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च । स्मृतपुत्रेण च रणे
नित्यं कटुकभाषिणा ॥ १३ ॥ एष मे प्रथमः कामो भगवन्
भगनेत्रहन् । त्वत्प्रसादाद्विनिर्द्वैतः समर्थः स्त्रामहं यथा ॥ १४ ॥

भव उवाच । ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥ १५ ॥ नैतद्देद
महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् । वरुणोऽप्यथ वा वायुः
कुतो वेत्स्यन्ति सानवाः ॥ १६ ॥ न त्वेतत् सहसा पार्थ मोक्तव्यं
पुरुषे क्वचित् । जगद्दिनाशयेत् सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७ ॥
अवध्यो नाम नाख्यस्य त्रैलोक्यं सचराचरे । मनसा चक्षुषा
वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समा-

हितः । उपसङ्गम्य विश्वेशमधीष्येत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ तत-
 स्त्वध्यापयामास सरस्वत्यनिवर्त्तनम् । तदस्त्रं पाण्डवयोऽष्टं मूर्त्ति-
 मन्तमिवान्तकम् ॥ २० ॥ उपतस्थे च तत्पार्थं यथा त्वजसुमा-
 पतिम् । प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१ ॥ ततश्च चाल-
 यथिवी सपर्वतवनद्रुमा । ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा
 ॥ २२ ॥ शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणाश्च सहस्रशः । तस्मिन् युद्धेर्त्त-
 संप्राप्ते निर्घाताश्चापतन्तुजः ॥ २३ ॥ अथास्त्रं जाञ्जलहो-
 वस्थामितीजसः । मूर्त्तिमहै स्थितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः
 ॥ २४ ॥ स्पृष्टस्य त्वत्स्वकेनाथ फाल्गुनस्यामितीजसः । यत्किञ्चि-
 दद्गुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत् ॥ २५ ॥ स्वर्गं गच्छेत्यनु-
 ज्ञातस्त्वत्स्वकेन तदार्जुनः । प्रणम्य शिरसा राजन् प्राञ्जलिर्देव-
 मैक्षत ॥ २६ ॥ ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महाद्युति-
 गिरिशं जमापतिः शिवः । धनुर्महद्वितिजपिशाचक्षूदनं ददौ
 भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७ ॥ ततः शुभं गिरिवरमीश्वर-
 स्तदा सहोमया सिततटसानुकन्दरम् । विहाय तं पतगमर्षि-
 सेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि शिवप्रस्थाने

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सम्यश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभ-
 ध्वजः । जगामादर्शनं भानुर्लोकस्थेवास्तमीयिवान् ॥ १ ॥ ततो-
 ऽर्जुनः परश्वक्रे विश्वायं परवीरहा । मया साक्षात्सहादेवो दृष्ट-
 इत्येव भारत ॥ २ ॥ धन्योऽस्मानुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्वत्स्वको
 हरः । पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३ ॥
 कृतार्थश्चावगच्छामि परमात्मानमाहवे । शत्रून् विजितान् सर्वान्

निर्वृत्तञ्च प्रयोजनम् ॥ ४ ॥ इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामित-
 तेजसः । ततो वैदूर्ध्यवर्णाभो भासयन् सर्वतो दिशः ॥ ५ ॥
 यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः । नागैर्नर्देनदीभिश्च
 दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ॥ ६ ॥ वरुणो यादसां भर्ता वशी तं
 देशमागमत् । अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिष्ठा ॥ ७ ॥
 कुबेरः समनुप्राप्तो यच्चैरनुगतः प्रभुः । विद्योतयन्निवाकाशमङ्गुतो-
 यमदशनः ॥ ८ ॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ।
 तथा लोकान्तकृत् श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान् ॥ ९ ॥
 मर्त्यमूर्त्तिधरैः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः । दण्डपाणिरचि-
 न्द्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ॥ १० ॥ वैवस्वतो धर्मराजो विमाने-
 नावभासयन् । त्रील्लोकान् शुद्धकाञ्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ॥ ११ ॥
 द्वितीय इव मार्त्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते । ते भानुमन्ति चित्राणि
 शिखराणि महागिरेः ॥ १२ ॥ समास्थायार्जुनं तत्र ददृशु-
 स्तपसान्वितम् । ततो मुहुर्त्तार्जुनगवानैरावतशिरोगतः ॥ १३ ॥
 आजगाम महेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्हृतः । पाण्डुरेणातपत्त्रेण
 त्रियमाणेन मूर्ध्नि ॥ १४ ॥ शुशुभे तारकाराजः सितमभ्र-
 मिवास्थितः । संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ १५ ॥
 शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूक्ष्मं द्रवोदितः । अथ मेघस्वनो
 श्रीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ १६ ॥ यमः परमधर्मज्ञो
 दक्षिणां दिशमास्थितः । अर्जुनार्जुनं पश्यात्मान् लोकपालान्
 समागतान् ॥ १७ ॥ दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनम् ।
 पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ॥ १८ ॥ नियोगाद्-
 ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः । त्वया च वसुसंभूतो महा-
 वीर्यः पितामहः ॥ १९ ॥ भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणे-
 ऽनघ । क्षत्रध्वान्निसमस्यर्थं भारद्वाजेन रक्षितम् ॥ २० ॥ दान-
 वाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः । निवातकवचाश्चैव दानवाः

कुर्वन् नन्दन ॥ २१ ॥ पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
 कर्णश्च सुमहावीर्यस्त्वया बध्यो धनञ्जय ॥ २२ ॥ अंशाय क्षिति-
 सम्प्राप्ता देवदानवरक्षसाम् । त्वया निपातिता युद्धे स्युर्ममकल-
 निर्जिताम् ॥ २३ ॥ गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथा स्यामरि-
 कर्षण । अक्षया तव कीर्त्तिश्च लोके स्यास्यति फाल्गुन ॥ २४ ॥
 त्वया साक्षान्महादेवसोषितो हि महाश्वधे । क्षुधो वसुमती
 चापि कर्त्तव्या विष्णुना सह ॥ २५ ॥ गृहाणास्त्रं महाबाहो
 दण्डमप्रतिवारणम् । अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करि-
 ष्यसि ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत् कुर्व-
 नन्दन । समन्त्रं सोपचारञ्च समोक्षविनिवर्त्तनम् ॥ २७ ॥ ततो
 जलधरश्शामो वरुणो यादसां पतिः । पश्चिमां दिग्मास्याव
 गिरसुक्षारयन् प्रभुः ॥ २८ ॥ पार्थ क्षत्रियसुखस्त्रं क्षत्रधर्मे
 व्यवस्थितः । पश्य मां पृथुतास्त्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २९ ॥
 मया समुद्यतान् पाशान् वारुणाननिवारितान् । प्रतिगृह्णीष्व
 कौन्तेय सरहस्यनिवर्त्तनान् ॥ ३० ॥ एभिस्तदा मया वीर
 संग्रामे तारकामये । दैतियानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम्
 ॥ ३१ ॥ तस्मादिमान् महासत्त्व मत्प्रसादसमुत्थितान् । गृहाण
 न हि ते भुञ्चेदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ ३२ ॥ अनेन त्वं यदास्त्रेण
 संग्रामे विचरिष्यसि । तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न
 संशयः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कैलासनिलयो घनाध्यक्षोऽभ्यभा-
 षत । दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४ ॥ प्रीतोऽह-
 मपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल । त्वया सह समागम्य अजि-
 तेन तथैव च ॥ ३५ ॥ सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्माभिर्भवान् आन्तः पुराकल्पोषु नित्यशः ॥ ३६ ॥ दर्शनात्ते

त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ । अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जया-
 नपि जेष्यसि ॥ ३७ ॥ मत्तस्यैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य ध्व्यसि ॥ ३८ ॥ तदिदं प्रति-
 गृह्णीष्व अन्तर्धानं प्रियं मम । अोजस्रेजो द्युतिकरं प्रस्थापन-
 मरातिनुत् ॥ ३९ ॥ महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४० ॥ त्वदर्थमुद्यत-
 स्त्रेदं मया सत्यपराक्रम । त्वमर्हो धारणे चास्य मेघप्रतिमगौरव
 ॥ ४१ ॥ ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत् कुरुनन्दनः । कौवेर-
 मभिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२ ॥ ततोऽब्रवीद्देवराजः
 पार्थमस्तिष्टकारिणम् । सान्त्वयन् शूच्या वाचा मेघदुन्दुभि-
 निस्त्रनः ॥ ४३ ॥ कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिङ्गतः ॥ ४४ ॥ देवकार्यं नु
 सुमहत्त्वया कार्यं मरिन्दम । आरोढव्यस्त्रया स्वर्गः सज्जीभव
 महाद्युते ॥ ४५ ॥ यथो मातलिसंयुक्त आगन्ता तत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्वस्त्राणि कौरव ॥ ४६ ॥ तान् दृष्ट्वा
 लोकपालांस्तु समेतान् गिरिमूर्ध्वनि । जगाम विस्मयं धीमान्
 कुन्तीपुत्रो घनञ्जयः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्
 समागतान् । पूजयामास विधिवद्वाग्भिरङ्घ्रिः फलेरपि ॥ ४८ ॥
 ततः प्रतियद्युर्देवाः प्रतिमान्य धनञ्जयम् । यथागतेन विबुधाः
 सर्वे काममनोजवाः ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनो मुदं लेभे जव्वास्त्रः
 पुरुषर्षभः । कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ५० ॥

इति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि इन्द्रादिदेवप्रस्थाने एक-
 चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च कैरातपर्व ॥ ४१ ॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । गतेषु लोकापालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हेणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति ॥ १ ॥ ततश्चिन्तय-
मानस्य गुडाकेशस्य धीमतः । रथो मातलिसंयुक्त आजगाम
महाप्रभः ॥ २ ॥ नभो वितिमिरं कुर्वन् जलदान् पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३ ॥ असयः शक्तयो भीमा
गदाश्वौग्रप्रदर्शनाः । दिव्यप्रभावाः प्रासाद्य विद्युत्तच्च महाप्रभाः
॥ ४ ॥ तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः । वायुस्तोटाः सनि-
घाता महामेघस्त्रनास्त्रया ॥ ५ ॥ तत्र नागा महाकाया ज्वालि-
तास्याः सुदारुणाः । सिताश्वकूटप्रतिमाः संहताश्च तथोपलाः
॥ ६ ॥ दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् । वहन्ति ये
नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यन्महानीलं वैज-
यन्तं महाप्रभम् । ध्वजमिन्दीवरश्चामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८ ॥
तस्मिन्नथे स्थितं स्तुतं तप्तहेमविमूषितम् । दृष्ट्वा पार्थो महाबाहु-
र्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९ ॥ तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ मातलिः ।
सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १० ॥

मातलि उवाच । भो भोः शक्रात्मज श्रीमान् शक्रस्त्वं द्रष्टु-
मिच्छति । आरौहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सन्नतम् ॥ ११ ॥
आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः । कुन्तीसुतमिह प्राप्तं
पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२ ॥ एष शक्रः परिहृतो देवैर्ऋषिगणै-
स्तथा । गन्धर्वैरश्वरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३ ॥ अस्मा-
ल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् । आरौह त्वं मया साहं
कव्यास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारौहस्व रथो-
त्तमम् । राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५ ॥
पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्ज्वभिर्भूरिदक्षिणैः । देवतेर्षां समारौहं

दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६ ॥ नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो
महारथः । द्रष्टुं वाप्यथवा स्पृष्टुमारोढुं कुत एव च ॥ १७ ॥
त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि । पश्चादहमधारोक्ष्ये
सुकृती सत्यं यथा ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्र-
सारथिः । आरुरोह रथं शीघ्रं हयान् येमे च रश्मिभिः ॥ १९ ॥
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाब्रुतः भुवि । जजाम जयं
कौन्तेयो विधिवत् कुरुनन्दनः ॥ २० ॥ ततः पितॄन् यथान्यायं
तर्पयित्वा यथाविधि । मन्दरं शैलराजन्तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २० ॥
साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् । त्वं सदा संश्रयः
शैल स्वर्गमार्गाभिकाञ्चिणाम् ॥ २१ ॥ त्वत्प्रसादात् सदा शैल
ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः । स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति सदा देवैः सह गत-
व्यथाः ॥ २२ ॥ अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् । गच्छा-
व्यामन्तयित्वा त्वां सुखमस्मृषितस्त्वयि ॥ २३ ॥ तव सानूनि
कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्त्रवणानि च । तीर्थानि च सुपुण्यानि मया
दृष्टान्यनेकशः ॥ २४ ॥ फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि तत-
स्ततः । सुसुगन्धाश्च वाष्प्योष्माश्चच्छरौरविनिःसृताः ॥ २५ ॥
अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्त्रवणोदकाः । शिशुर्यथा पितु-
रङ्गे सुसुखं वर्तते नग ॥ २६ ॥ तथा तवाङ्गे ललितं शैलराज
मया प्रभो । अस्मरोगणसङ्कीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ॥ २७ ॥
सुखमस्मृषितः शैल तव सानुषु नित्यदा । एवमुक्त्वाऽर्जुनः शैल-
मामन्त्र्य परवीरहा ॥ २८ ॥ आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव
भास्करः । स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाङ्गुतकर्मणा ॥ २९ ॥
ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरुनन्दनः । सोऽदर्शनपथं यातो
मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ॥ ३० ॥ ददर्शाङ्गुतरूपाणि विमा-
नानि सहस्रशः । न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः

॥ ३१ ॥ स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते मुख्यतश्चया । ताराकूपाणि
यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ॥ ३२ ॥ दीपवद्विप्रकटत्वात्तन्नुनि
सुमहान्यपि । तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ॥ ३३ ॥
ददर्श स्वेषु धिष्णोषु दीप्तिमन्ति स्वयार्द्धिना । तत्र राजर्षयः
सिद्धा वीराश्च निहता बुधि ॥ ३४ ॥ तपसा च जितं स्वर्गं
संपेतुः शतसङ्घमः । गन्धर्वाणां सद्यस्त्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम्
॥ ३५ ॥ गुह्यकानादृषीणाञ्च तथैवाक्षरसां गयान् । लोका-
नात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयाम्बतः ॥ ३६ ॥ पप्रच्छ
मातलिं प्रीत्या स चाप्येनसुवाच ह । एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु
धिष्णोष्ववस्थिताः ॥ ३७ ॥ यान् दृष्टवानसि विभो ताराकूपाणि
भूतले । ततोऽपश्यत् स्थितं द्वारि शुभं वैजयिनं गजम् ॥ ३८ ॥
ऐरावतश्चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् । स सिद्धमार्गमाक्रम्य
कुशपाण्डवसत्तमः ॥ ३९ ॥ व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थि-
वोत्तमः । अतिचक्राम लोकान् स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ४० ॥
एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः । ततो ददर्श शक्रस्य
पुरीं ताममरावतीम् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि शक्रपुरीदर्शने
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । स ददर्श पुरीं रथ्यां सिद्धचारण-
सेविताम् । सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १ ॥
तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् । अद्भुतमानो
मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिनाम् ॥ २ ॥ नन्दनञ्च वनं दिव्यमक्षरो-
गणसेवितम् । ददर्श दिव्यकुसुमैराक्षयङ्गिरिव द्रुमैः ॥ ३ ॥ ना-
तप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना । स लोकः पुण्यकर्तृणां

नापि युद्धे पराङ्मुखैः ॥ ४ ॥ नायज्वङ्गिर्नात्रतिकैर्न वेदश्रुति-
 वर्जितैः । नानाङ्गुताङ्गैस्त्रीर्षेषु यज्ञदानवर्षिष्कतैः ॥ ५ ॥ नापि
 यज्ञजनैः क्षुद्रैर्दृष्टुं शक्यः कथञ्चन । पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसा-
 दैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६ ॥ स तद्दिव्यं वनं पश्यन् दिव्यगीतनिना-
 दितम् । प्रविवेश महावाङ्मनः शक्रस्य दक्षितां पुरीम् ॥ ७ ॥ तत्र
 देवविमानानि कामगानि सहस्रशः । संस्थितान्यभियातानि
 ददर्शाद्युतशस्तदा ॥ ८ ॥ संक्षूयमानो गन्धर्वैरश्वरोभिश्च पाण्डवः ।
 पुष्पगन्धर्वैः पुष्पैर्वायुभिश्चाबुवीजितः ॥ ९ ॥ ततो देवाः सग-
 न्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमस्तिष्ठ-
 कारिणम् ॥ १० ॥ आशीर्वादैः क्षूयमानो दिव्यवादित्रनिखनैः ।
 प्रतिपेदे महावाङ्मनः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११ ॥ नक्षत्रमार्गं
 विपुलं सुरवीथीतिविश्रुतम् । इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः क्षूयमानः
 समन्ततः ॥ १२ ॥ तत्र साध्यास्तथा विश्वे भरतोऽथाश्विनौ तथा ।
 आदित्या वसवो ब्रह्मास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च
 बहवो दिलीपप्रमुखा वृषाः । तुष्यन् नारदश्चैव गन्धर्वौ च
 हाहाह्वह ॥ १४ ॥ तान् सर्वान् स समागम्य विधिवत् कुरु-
 नन्दनः । ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः ॥ १५ ॥ ततः
 पार्थो महावाङ्मनो वतीर्ष्य रथोत्तमात् । ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं
 याकशासनम् ॥ १६ ॥ पाण्डुरेयातपत्नेयं हेमदण्डेन चारुणा ।
 दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७ ॥ विश्वावसुप्रभृ-
 तिभिर्गन्धर्वैस्तुतिवन्दिभिः । क्षूयमानं द्विजाग्रैश्च ऋग्यजुःसाम-
 सम्भवैः ॥ १८ ॥ ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यगमद्वली । स
 चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९ ॥ ततः शक्रासने
 पुष्पे देवर्षिगणसेविते । शक्रः पाण्थी गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके
 ॥ २० ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाधाय देवेन्द्रः परवीरहा । अङ्गमारो-
 पयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१ ॥ सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः

शक्रासनं गतः । अथ्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२ ॥
 ततः प्रेक्षा वृत्रशत्रुर्जुनस्य शुभं मुखम् । पश्यर्षं पुण्यगन्धेन
 करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३ ॥ प्रमार्ज्यमानः शनैर्कैर्वाह चास्या-
 यतौ शुभौ । ज्याशरत्नेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्ययौ ॥ २४ ॥
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् । मुहुर्मुहुर्वज्रधरो
 बाहू चास्तोटयञ्चनैः ॥ २५ ॥ स्त्रायन्निव गुडाकेशं प्रेक्ष्यमाणः
 सहस्रदृक् । हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चादृश्यत हतहा ॥ २६ ॥
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयाश्चक्रतुः सभाम् । सूर्वाचन्द्रमसौ
 व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७ ॥ तत्र स्य गाथा गायन्ति सान्ता
 परमवल्लभा । गन्धर्वास्तुब्धश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८ ॥
 वृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयम्भवा । उर्वशी मित्रकेशी
 च दण्डगौरी वरूथिनी ॥ २९ ॥ गोपाली सहजान्या च कुम्भ-
 योनिः प्रजागरा । चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना
 ॥ ३० ॥ एताद्यान्याश्च नष्टुक्तत्र तत्र सहस्रशः । चित्तप्रसादने
 युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१ ॥ महाकाटितटयोण्यः कम्प-
 मानैः पयोधरैः । कटाक्षहावमाधुर्ध्वेतोबुद्धिमनोहरैः ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि इन्द्रसभादर्शने
 निचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततो देवाः सगन्धर्वा समादायाध्य-
 युक्तमम् । शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्जुनरञ्जसा ॥ १ ॥ पाव्य-
 माचमनीयश्च प्रतिग्राह्य वृषालजम् । प्रवेशयामासुरथो पुरन्दर-
 निवेशनम् ॥ २ ॥ एवं सम्पूजितो जिष्णुश्चास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि संहाराराणि पाण्डवः ॥ ३ ॥ शक्रस्य हस्ता-
 ह्रियतं वज्रमस्त्रञ्च दुःसहम् । अशनोश्च महानादा मेववर्हिण-

लक्षणाः ॥ ४ ॥ गृहीतास्तु कीन्तेयो ज्ञातृन् सखार पाण्डवः ।
 पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत् सुखी ॥ ५ ॥ ततः शक्रोऽब्र-
 वीत् पार्थं कृतास्तं काल आगते । नृत्यं गीतञ्च कीन्तेय चित्र-
 सेनादवाभुहि ॥ ६ ॥ वादित्वं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जुनस्य कीन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७ ॥ सखायं प्रददौ
 चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः । स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थो निरा-
 मयः ॥ ८ ॥ गीतवादिनृत्त्यानि भूय एवादिदेश च । तथापि
 नालभच्छर्म तरुणी द्यूतकारितम् ॥ ९ ॥ दुःशासनवधामर्षी
 शकुनेः सौमलस्य च । ततस्तेनातुलां प्रीतिसुपागम्य क्वचित्
 क्वचित् । गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादिनृत्तौपलब्धवान् ॥ १० ॥ स
 शिक्षितो नृत्यगुणाननेकान् वादिनृत्तार्थगुणांश्च सर्वान् । न
 शर्म लेभे परवीरहन्ता ज्ञातृन् खरन्नातरञ्चैव कुन्तीम् ॥ ११ ॥

इति आरख्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अर्जुनास्त्रादि-
 शिक्षायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । कदाचिदथ तं शक्रश्चित्रसेनं रजोऽब्र-
 वीत् । पार्थस्य चक्षुर्वर्ष्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १ ॥ गन्धर्व-
 राज गच्छाद्य प्रक्षितोऽश्चरसां वराम् । सर्वशीं पुरुषव्याघ्रं
 सोपतिष्ठतु फाल्गुनम् ॥ २ ॥ यथार्चितो गृहीतास्तौ विद्यया
 मन्त्रियोगतः । तथा त्वया विधातव्यः स्त्रीषु सङ्गविशारदः ॥ ३ ॥
 एवमुक्तश्चेत्यक्ता सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् । गन्धर्वराजोऽश्चर-
 समभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागते-
 नार्चितस्तया । मुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत्
 ॥ ५ ॥ विदितं तेऽसु सुयोनि प्रक्षितोऽहमिहागतः । त्विदिव-
 खेकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६ ॥ यस्तु देवमनुष्येषु

प्रख्यातः सङ्गैर्गुणैः । श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ॥ ७ ॥
 प्रख्यातो बलवीर्येण सम्मतः प्रतिभानवान् । वर्ज्यस्वी तेजसा
 युक्तः क्षमावान् वीर्यमत्सरः ॥ ८ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतु-
 राख्यानपञ्चमान् । योऽधोते सुखं शुभ्रं पां मेधाश्चाष्टगुणाययाम्
 ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च । एको वै रक्षिता
 चैव त्रिदिवं सधवानिव ॥ १० ॥ अकथनो मानयिता स्थूल-
 लब्धः प्रियस्वदः । सुहृदस्यान्वपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥ ११ ॥
 सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहङ्गतः । भक्तानुकम्पी कान्तश्च
 प्रियश्च स्थिरसङ्गरः ॥ १२ ॥ प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरणोपमः ।
 विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ तव शक्रा-
 थ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां
 धनञ्जयः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा स्मितं कृत्वा सम्मानं बद्ध मन्य च ।
 प्रत्युवाचोर्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १५ ॥ यस्त्वस्य कथितः
 सत्त्वो गुणोद्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वा व्यथयं पुंसो वृणुयां कि-
 मतोऽर्जुनम् ॥ १६ ॥ महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
 तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्त्रया । गच्छ त्वं हि यथा-
 काममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चित्रसेनोर्वशी-
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विहृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचि-
 स्मिता । उर्वशी चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनलाजसा ॥ १ ॥
 स्नानालङ्कारणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः । धनञ्जयस्य रूपेण
 शरैर्मन्त्रयचोदितैः ॥ २ ॥ अतिविद्धेन मनसा मन्त्रयेन प्रदी-
 पिता । दिव्यास्तरणसंस्तीर्णं विस्तीर्णं शयनोत्तमे ॥ ३ ॥ चित्त-

सङ्कल्पभावेन स्वचित्तानन्यमानसा । मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं
 हि फाल्गुनम् ॥ ४ ॥ निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
 प्रस्थिता सा पृथुश्रीणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥ ५ ॥ ऋदुकुक्षित-
 दीर्घेण कुसुमोत्करधारिणा । केशहस्तेन ललना जगामाथ
 विराजती ॥ ६ ॥ मूर्च्छेपातापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयापि
 च । शशिनं वक्त्रचन्द्रेण सा ह्वयन्तीव गच्छती ॥ ७ ॥ दिव्याङ्ग-
 रागौ सुसुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ । गच्छन्त्या हारविष्णवी स्नानौ
 तस्या ववल्गुतुः ॥ ८ ॥ स्नानोद्बह्नसंचोभान्नस्यमाना पदे पदे ।
 त्रिवलीदामचित्तेण मध्येनातीव शोभिना ॥ ९ ॥ अधोभूधर-
 विष्णीर्णं नितम्बोन्नतपीडरम् । मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादाम-
 भूषितम् ॥ १० ॥ ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ॥ ११ ॥ गूढगुल्फधरौ
 पादौ ताम्बायततलाङ्गुली । कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्कि-
 णीकिणौ ॥ १२ ॥ सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टाय मदनेन च ।
 विलासनेन विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥ १३ ॥ सिद्धचारण-
 गन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी । बह्वाश्रयैऽपि वै स्वर्गे दर्श-
 नीयतमाकृतिः ॥ १४ ॥ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तन्वभ्राह्मण्यवता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ॥ १५ ॥ ततः प्राप्ता
 क्षणेनैव मनःपवनगामिनी । भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचि-
 क्षिता ॥ १६ ॥ तत्र हारमनुप्राप्ता हारस्थैश्च निवेदिता । अर्जु-
 नस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ १७ ॥ उपातिष्ठत तद्देशे
 निर्मलं सुमनोहरम् । स शङ्कितमना राजन् प्रत्यङ्गच्छत तां
 निशि ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः । तदा-
 भिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच । अभिवादे त्वां शिरसा प्रवराश्वरसां वरे ।
 किमात्रापयसे देवि प्रेक्ष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ २० ॥ फाल्गुनस्य

वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी । गन्धर्ववचनं सर्वं आबधामास
तं तदा ॥ २१ ॥

उर्वशुवाच । यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२ ॥ उपस्थाने
महेन्द्रस्य वर्त्तमाने मनोरमे । तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य पर-
मोत्सवे ॥ २३ ॥ बद्धाणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोच्चैव वस्तूनाञ्च नरोत्तम ॥ २४ ॥ महर्षीणाञ्च
सङ्घेषु राजर्षिप्रवरेषु च । सिद्धचारणयज्ञेषु महोरगगणेषु च
॥ २५ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः । ऋद्ध्या प्रज्वतमानेषु
अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ॥ २६ ॥ वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्र-
नन्दन । दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७ ॥ सर्वा-
श्चरःसु सुख्यासु प्रवृत्तासु कुबह्वह । त्वं किलानिमिषः पार्थ
मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८ ॥ तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौ-
कसान् । तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९ ॥
तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः । अपि चान्याश्च शत्रुघ्न
तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३० ॥ ततः शक्रेण सन्दिष्टचित्रसेनो
ममान्तिकम् । प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ॥ ३१ ॥
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि । प्रियं कुब महेन्द्रस्य
मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२ ॥ शक्रतुल्यं रणे शूरं सदीदार्यगुणा-
न्वितम् । पार्थ प्रार्थय सुश्रीणि त्वमित्येव तदाब्रवीत् ॥ ३३ ॥
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ । तवान्तिकमनुप्राप्ता
शुश्रूषितुमरिन्दम ॥ ३४ ॥ तङ्गुणाष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतो-
ऽर्जुनः । उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच । दुःश्रुतं मेऽसु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।

सुखदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ३७ ॥ यथा कुन्ती
महाभागा यथेन्द्राणी शची मम । तथा त्वमपि कल्याणि नात
काङ्क्षी विचारया ॥ ३८ ॥ यच्चैचितासि विध्यष्टं विशेषेण मया
शुभे । तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्त्रिते ॥ ३९ ॥ इयं
पौरववंशस्य जननी सुदितेति च । त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञा-
योत्फुल्ललोचनः ॥ ४० ॥ न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातु-
मप्सरः । युरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्जिनी ॥ ४१ ॥

उर्वशुवाच । अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
सुखस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहाहंसि ॥ ४२ ॥ पुरोवंशे
हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः । तपसा रमयन्त्यक्षान्न च
तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३ ॥ तत् प्रसीद न मामार्त्तां विसर्जयितु-
मर्हसि । हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्ताञ्च भज मानद ॥ ४४ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशयैव विदिशय सदेवताः ॥ ४५ ॥ यथा कुन्ती
च माद्री च शची चेह ममानघे । तथा च वंशजननी त्वं हि
मेऽद्य गरीयसी ॥ ४६ ॥ गच्छ मूर्द्धा प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते
वरवर्णिनि । त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोध-
मूर्च्छिता । वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाय धनञ्जयम् ॥ ४८ ॥

उर्वशुवाच । तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागताम् ।
यस्यान्मां नाभिनन्देयाः कामवाणवशङ्कताम् ॥ ४९ ॥ तस्यात्त्वं
नर्त्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अप्रमानिति विख्यातः
षण्डवद्विचरिष्यसि ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वस-
न्त्यथ । पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ ५१ ॥ ततो-
ऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्तसेनमरिन्दमः । संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या

यथा तथा ॥ ५२ ॥ निवेद्यामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
तत्र चैवं यथावृत्तं शापञ्चैव पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ निवेद्यञ्च शक्रस्य
चित्रसेनोऽपि सर्वशः । तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः
॥ ५४ ॥ सान्त्वयित्वा श्रुभैर्वाण्यैः क्षयमानोऽथभाषत । सुपु-
त्राद्य पृष्ठा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ॥ ५५ ॥ ऋषयोऽपि हि
धैर्येण जिता वै ते महासुज । यत्त दत्तवती शापमुर्वशी तव
मानद ॥ ५६ ॥ स चापि तेऽर्थवृत्तात् साधकश्च भविष्यति ।
अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलोऽनघ ॥ ५७ ॥ वर्षे तयोदधे
वीर तं तत्र क्षपयिष्यसि । तेन नर्त्तनवेशेन अपुंस्त्रेण तथैव च
॥ ५८ ॥ वर्षमेकं विहृत्यैवं ततः पुंस्त्रमवाप्स्यसि । एवमुक्तस्तु
शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ॥ ५९ ॥ ब्रुहं परमिकां लेभे न च
शापं व्यचिन्तयत् । चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ॥ ६० ॥
देसे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । न इहं नृणामानित्यं
वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै । न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते
॥ ६१ ॥ इदममरवरात्मजस्य घोरं श्रुचिचरितं विनिश्चय्य फाल्गु-
नस्य । व्यपगतमहदम्भरागहोपास्त्रिदिवगताभिरमन्ति मान-
वेन्द्राः ॥ ६२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रकोकाभिगमनपर्वणि चर्वशीश्लाघे

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कदाचिद्वृत्तमानस्तु महर्षिरुत कोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिहचया ॥ १ ॥ स समेत्य नमस्कृत्य
देवराजं महासुनिः । ददर्शाह्वासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ २ ॥
ततः शक्राभ्यनुज्ञात् आसने विष्टरोत्तरे । निपसाद द्विजश्रेष्ठः
पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३ ॥ तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्यमिन्द्रासने

स्थितम् । कथन्तु क्षत्रियः पार्थः शक्रासुनमवाप्तवान् ॥ ४ ॥ किं
 तस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः । स एवमनुसम्प्राप्तः
 स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ ५ ॥ तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो वृत्त-
 निस्तूदनः । लोमशं प्रहसन् वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् । नायं केवलमर्थो वै
 मानुषत्वमुपागतः ॥ ७ ॥ महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महा-
 भुजः । अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कष्टाञ्चित् कारणान्तरात् ॥ ८ ॥
 अहो नैनं भवान् वेत्ति पुराणवृषिसत्तमम् । शृणु मे वदतो
 ब्रह्मन् योऽयं यज्ञास्य कारणम् ॥ ९ ॥ नरनारायणौ यौ तौ
 पुराणावृषिसत्तमौ । ताविभावसुजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ
 ॥ १० ॥ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी । कार्त्तार्य-
 मवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ ११ ॥ यन्न शक्यं सुरै-
 र्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्माभिः । तदायमपहं पुण्यं वदरीनाम-
 विश्रुतम् ॥ १२ ॥ स निवासोऽभवद्विम विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
 यतः प्रवहते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ १३ ॥ तौ मन्त्रियोगाद्-
 ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती । भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ
 करिष्यतः ॥ १४ ॥ उद्धृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थितास्त्राकं वरदानेन मोहिताः ॥ १५ ॥ तर्कयन्ते
 सुरान् हन्तुं बलदर्पसमन्विताः । देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्त-
 वरा हि ते ॥ १६ ॥ पाताकवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महा-
 बलाः । सर्वदेवनिकाया हि नाहं योधयितुं हि तान् ॥ १७ ॥
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिस्तूदनः । कपिलो नाम
 देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ १८ ॥ येन पूर्वं महात्मानः खन-
 माना रसातलम् । दर्शनादेव निहताः सागरस्यात्मजा विभो
 ॥ १९ ॥ तेन कार्त्तं महत् कार्त्तमस्त्राकं द्विजसत्तम । पार्थेन च
 महाद्युद्धे ससेताभ्यां न संशयः ॥ २० ॥ सोऽसुरान् दर्शनादेव

शक्तो हन्तुं सहायुगान् । निवातकवचान् सर्वान् नागानिव
महाह्वदे ॥ २१ ॥ किन्तु नात्मेन कार्त्तव्यं प्रबोध्यो मधुसूदनः ।
तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः मदहेज्जगत् ॥ २२ ॥ अयं तेषां
समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने । तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति
मानुषान् ॥ २३ ॥ भवानस्त्वनियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
काश्यके द्रुह्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ स वाच्यो
मम सन्देशाच्चर्मात्मा सत्यसङ्गरः । नोत्कण्ठा फाल्गुने कार्त्तवी-
रतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ २५ ॥ नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकस्त्रेण वा
रणे । भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ २६ ॥
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः । वृत्तवादित्रगीतानां
दिव्यानां पारमीयवान् ॥ २७ ॥ भवानपि विविक्तानि तीर्थानि
मनुजेश्वर । भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिन्दम ॥ २८ ॥
तीर्थेष्वान्यत्र पुण्येषु विपाशा विगतज्वरः । राज्यं भोक्ष्यसि
राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ २९ ॥ भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पण्य-
टन्तं महीतलम् । त्रातुमर्हति विप्रश्च तपोबलसमन्वितः ॥ ३० ॥
गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च । वसन्ति राज्ञसा रौद्रा-
स्त्रेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३१ ॥ एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सु-
रपि क्षोभशम् । उवाच प्रवतो वाच्यं रक्षेयाः पाण्डुनन्दनम्
॥ ३२ ॥ यथाशुप्तस्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम । दानं दद्या-
द्यथा चैव तथा कुरु महासुने ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेति सम्प्रतिज्ञाय क्षोभशः सुमहा-
तपाः । काश्यकं वनमुद्दिश्य ससुपायान्महीतलम् ॥ ३४ ॥ ददर्श
तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिन्दमम् । तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः
परिवारितम् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि क्षोभशगमने
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

जनमेजय उवाच । अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
 दृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजास्त्रिका-
 सुतः । हैपायनादृषिभ्येष्ठात् सञ्जयं वाच्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । श्रुतं मे ह्युत कात्स्त्रेण कर्म पार्थस्य
 धीमतः । कश्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३ ॥
 प्रमत्तो ग्रास्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिधयः । मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः
 दृष्टिवो घातयिष्यति ॥ ४ ॥ यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि
 महात्मनः । त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य घनञ्जयः ॥ ५ ॥
 अस्त्यतः कर्णिनाराचांस्त्रीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् । कोऽर्जुनस्या-
 ग्रतस्त्रिष्ठेदपि नृत्यजरातिगः ॥ ६ ॥ मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे
 हृत्युवशालुगाः । येषां युद्धं दुराधर्षैः प्राण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७ ॥
 तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः । अनिशश्चित्तयानोऽपि
 य एनसुदियाद्गृही ॥ ८ ॥ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि
 न्ना रथे । महान् स्यात् संशयो लोके तत्र पश्यामि नो जयम्
 ॥ ९ ॥ दृष्टी कर्णः प्रसादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः । अमर्षी
 बलवान् पार्थः संरन्ध्रो दृढविक्रमः ॥ १० ॥ सम्भवेत्तुमुलं युद्धं
 सर्वशोऽप्यपराजितम् । सर्वे ह्यक्षविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्ययः
 ॥ ११ ॥ अपि सर्वेश्वरत्वं हि ते वाञ्छन्त्यपराजिताः । बधे नूनं
 भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा ॥ १२ ॥ न तु हन्तार्जुनस्यास्ति
 जेता वास्य न विद्यते । मन्यस्तस्य कथं शास्येन्माञ्चैव प्रतिसंहितः
 ॥ १३ ॥ त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । जिगाय
 पार्थिवान् सर्वान् राजसूये महाकृतौ ॥ १४ ॥ शेषं कुर्वाङ्गिरे-
 र्वज्जो निपतन्यूद्धिं सञ्जय । न तु कुर्युः शराः शेषं क्षिप्तास्नात
 किरीटिना ॥ १५ ॥ यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चरा-
 चरम् । तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तपन्ति मत्सुतान् ॥ १६ ॥

अपि तद्रथबोधेण भयार्ताः सव्यसाचिनः । प्रतिभाति विदीर्णैव
सर्वतो भारती चमूः ॥ १७ ॥ यदुदमन् प्रवपञ्चैव वायान् स्थाता-
ततायी समरे किरीटो । हृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधाता भवे-
द्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविवापे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

— —

सञ्जय उवाच । यदेतत् कथितं राजंस्त्वया दुर्बोधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्निध्या महीपते ॥ १ ॥ मन्युना हि समा-
विष्टाः पाण्डवास्ते महीजसः । दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्म-
पत्नीं यशस्विनीम् ॥ २ ॥ दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारु-
णोदयाः । कर्णस्य च महाराज जगुश्चन्तीति मे मतिः ॥ ३ ॥
श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे । एकादशतनुः स्यानु-
र्धनुषा परितोषितः ॥ ४ ॥ कैरातं वेशमास्थाय योधयामास
फाल्गुनम् । जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान् स्वयम् ॥ ५ ॥
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युते । अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं
तपसा कौरवर्षभम् ॥ ६ ॥ नैतदुत्सृजते चान्यो लब्धमन्यत्र फाल्गु-
नात् । साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ७ ॥ महे-
श्वरेण यो राजन् जीर्णो ह्यष्टमूर्त्तिना । कस्तमुत्सृजते वीरो
युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ ८ ॥ आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोम-
हर्षणम् । द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ ९ ॥
यत्तु प्रस्तुरमायौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् । दृष्ट्वा दुर्बोधने-
नोरु द्रौपद्यां दर्शितावुभौ ॥ १० ॥ ऊहं भेत्स्यामि ते पाप
गदया भीमवेमया । तयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्व्यूतदेविनः ॥ ११ ॥
सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः । सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो

देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ १२ ॥ मन्थे मन्थुससुद्धताः पुत्राणां तव
संयुगे । अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्यामर्षसमन्विताः ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । किं कृतं सूत कर्णेन वदता परमं वचः ।
पथ्यास्तं वैरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभां गता ॥ १४ ॥ अपी-
दानीं मम सुतास्त्रिष्टेरन्मन्दचेतसः । येषां भ्राता सुवृज्येष्ठो
विनये नावतिष्ठते ॥ १५ ॥ ममापि वचनं सूत न शृण्वीषति
मन्दभाक् । दृष्ट्वा मां चक्षुषा ह्रीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ १६ ॥
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवल्कादयः । ते तस्य भूयशो
दोषान् वर्धयन्ति विचेतसः ॥ १७ ॥ स्वैरमुक्ता ह्यपि शराः
पार्थेनामिततेजसा । निर्दहेयुर्मम सुतान् किं पुनर्मन्युसेविताः
॥ १८ ॥ पार्थवाज्जबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृता । दिव्यास्त्र-
मन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ १९ ॥ यस्य मन्त्री च गोप्ता
च सुहृच्चैव जनार्दनः । हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न
निर्जितम् ॥ २० ॥ इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह सञ्जय । महा-
देवेन बाह्मभ्यां यत्प्रमेत इति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य
ष्वाण्डवे यत्कृतं पुरा । फाल्गुनेन सहायार्थे वज्रोर्दामोदरेण
च ॥ २२ ॥ समर्था न हि मे पुत्राः सहामात्याः ससौवलाः ।
क्रुद्धे भीमे च पार्थे च वामुदेवे च सात्वते ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रखेदे
एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

जनमेजय उवाच । यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै
श्रुते । प्रवाज्य पाण्डवान् वीरान् सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १ ॥
कथञ्च राजा पुत्रं तमुपेक्षेताल्पचेतसम् । दुर्व्योधनं पाण्डुपुत्रान्
कोपयानं महारथान् ॥ २ ॥ किमासीत् पाण्डुपुत्राणां वने
भोजनमुच्यताम् । वानेयमथवा कष्टमेतदाखातु नो भवान् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । वानियञ्च खगाञ्चैव द्रुष्ट्वैर्वाणैर्निपा-
तितान् । ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषर्षभाः ॥ ४ ॥ तांस्तु
शूरान् महेष्वासांस्तदा निवसतो वने । अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्
साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि ज्ञातकानां
महात्मनाम् । दश मोक्षविदां तत्र यान् विभर्त्ति सुधिष्ठिरः ॥ ६ ॥
रुक्मन् कृष्णखगाञ्चैव मेध्याञ्चान्यान् वनेचरान् । वाणैरुन्मथ्य
विविधैर्ब्राह्मणैश्चो न्यवेदयत् ॥ ७ ॥ न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो
वापि दृश्यते । कश्चो वा दुर्वको वापि दीनो भीतोऽपि वा पुनः
॥ ८ ॥ पुत्रानिव प्रियान् आतृन् ज्ञातीनिव सहोदरान् । पुपोष
कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो सुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पतौश्च द्रौपदी सर्वान्
द्विजातींश्च यशस्विनी । मातृवद्भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा
॥ १० ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ
वायुदीचीम् । धनुर्द्धरा मांसहेतोर्खगाणां चयश्चक्रुर्नित्यमेवोप-
गम्य ॥ ११ ॥ तथा तेषां वसतां काश्यपे वै विहीनानामर्जुने-
नोत्सुकानाम् । पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतोद्युरधीयतां जपतां
जुह्वताञ्च ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने
पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमङ्गु-
लम् । चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥ दीर्घ-
मुष्णश्च निश्चलश्च दतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । अब्रवीत् सञ्जयं स्रुत-
मामन्त्य पुरुषर्षभः ॥ २ ॥ न रात्रौ न दिवा स्रुतं शान्तिं प्राप्नोमि
वै क्षणम् । सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरं पुत्राणां द्यूतजं हि यत् ॥ ३ ॥
तेषामसह्यवीर्याणां शौख्यं धैर्यं धृतिं पराम् । अन्योऽन्यमनु-

रागश्च भ्रातृणामतिमानुषम् ॥ ४ ॥ देवपुत्री महाभागी देव-
 राजसमव्युती । नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५ ॥
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ । श्रीमहस्ती दृढक्रोधौ
 नित्यवृत्तौ तरस्विनौ ॥ ६ ॥ भीमार्जुनौ घुरोघाय यदा तौ रण-
 मूर्धनि । स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७ ॥ न
 शेषं हि प्रपश्यामि मम सैन्यस्य सञ्जय । तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे
 देवपुत्री महारथौ ॥ ८ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्रोशं न च संस्थेते त्वम-
 विण्यौ । वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाळा वा मञ्जौजसः ॥ ९ ॥
 युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः । प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः
 पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १० ॥ रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां
 ह्यतनन्दन । न शक्यः सहितुं वेगः सर्वेहोरपि संयुगे ॥ ११ ॥
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः । शैब्यश्च वीरघातिन्या
 गदया विचरिष्यति ॥ १२ ॥ तथा गाण्डीवनिर्घोषं विष्कूजित-
 मिवाशनेः । गदावेगश्च भीमस्य नाभं सोढुं नराधिपाः ॥ १३ ॥
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्व्योधनवशानुगः । स्मरणीयाः स्मरिष्यामि
 मया या न कृताः पुरा ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । व्यतिक्रमोऽयं सुभङ्गस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात् पुत्रस्ते न निवारितः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा हि
 निर्जितान् द्यूते पाण्डवान् मधुसूदनः । त्वरितः काश्यके पार्थान्
 समभावयदच्युतः ॥ १६ ॥ द्रुपदस्य तथा पुत्रा दृष्टव्युन्नपुरो-
 गमाः । विराटो दृष्टकेतुश्च कैकेयाश्च महारथाः ॥ १७ ॥ तैश्च
 यत् कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान् । चारेण विदितं
 सर्वं तन्मया विदितञ्च ते ॥ १८ ॥ समागम्य वृत्तस्तत्र पाण्डवै-
 र्मधुसूदनः । सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान् हरिः
 ॥ १९ ॥ अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २० ॥ या सा सञ्चक्षिः

पार्श्वानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह । राजसूये मया दृष्टा दृष्टैरन्यैः
सुदुर्लभा ॥ २१ ॥ यत्र सर्वान्महीपालान् शस्त्रतेजोभयादितान् ।
सर्वङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रोद्भान् सचोलद्राविडान्धकान् ॥ २२ ॥ साग-
रान्पकांश्चैव ये च पत्तनिवासिनः । सिङ्गलान् वर्वरान् क्लेच्छान्
ये च लङ्कानिवासिनः ॥ २३ ॥ पश्चिमानि च राट्प्राणि शतशः
सागरान्तिकान् । पल्लवान् दरदान् सर्वान् किरातान् यवना-
ञ्चकान् ॥ २४ ॥ हारह्वयांश्च चीनांश्च तुखारान् सैन्यवांस्तथा ।
जागुडान्नमटान् ह्वणान् स्त्रीराज्यान्तथ तङ्गणान् । कैकेयान्ता-
लवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ॥ २५ ॥ अद्राक्ष्यमहमाहृतान्
यज्ञे ते परिवेशकान् । सा ते सखद्वियैरात्ता चपला प्रतिसारिणी
॥ २६ ॥ आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् । रामेण
सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ २७ ॥ अक्रूरगदसाख्यैश्च प्रद्यु-
म्ननाङ्गकेन च । दृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २८ ॥
दुर्जोधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णञ्च भारत । दुःशासनं सौवलेयं
यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २९ ॥ ततस्त्वं हास्तिनपुरे आतृभिः
सहितो वसन् । धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम्
॥ ३० ॥ अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे । शृण्वत्सु तेषु
वीरेषु दृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ३१ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जना-
र्दन । अमितान्ये महाबाहो सायुबन्धान् हनिष्यसि ॥ ३२ ॥
वर्षात्तयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां क्रुध केशव । प्रतिज्ञातो वने वासो
राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ ३३ ॥ तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभा-
सदः । दृष्टद्युम्नपुरोगास्ते श्रमयामासुरञ्जया ॥ ३४ ॥ केशवं
मधुरैर्वाक्यैः काञ्चद्युत्तैरमर्षितम् । पाशालीं प्राञ्जुरक्लिष्टां वासु-
देवस्य शृण्वतः ॥ ३५ ॥ दुर्जोधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवि-
तम् । प्रतिजानीमहे सत्यं मां प्रुचो वरवर्णिनि ॥ ३६ ॥ ये आ

तेऽक्षजितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा । मांसानि तेषां खादन्ती
 हसिष्यन्ति वृकद्विजाः ॥ ३७ ॥ पास्यन्ति बधिरं तेषां गृध्रा
 गोमायवस्तथा । उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टासि सभातले
 ॥ ३८ ॥ तेषां द्रव्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले । क्रव्यादैः
 क्षयमाणानि भक्ष्यमाणानि चासक्तम् ॥ ३९ ॥ परिक्षिष्टासि यै-
 स्त्रयैश्चापि ससुपेक्षिता । तेषामुत्कृष्टतश्चिरसां भूमिः पास्यति
 शोणितम् ॥ ४० ॥ एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुर्भरतर्षभाः । सर्वे
 तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ४१ ॥ ते घर्मराजेन हता
 वर्षादूर्द्ध्वं तयोदशात् । पुरस्कृत्योपव्यास्यन्ति वासुदेवं महागथाः
 ॥ ४२ ॥ रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च प्रद्युम्नश्चाश्वौ युधामन्युभीमौ ।
 माद्रीसुतौ कैकयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३ ॥
 एतान् सर्वान् लोकवीरानजेयान् महात्मनः साधुबन्धान् ससै-
 न्यान् । को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केध-
 रिणो यथैव ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यन्मां ब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्ड-
 वान् जेष्यसि चेन्नरेन्द्र । भुवं कुरुणामयमन्तकालो महाभयो
 भविता शोणितौघः ॥ ४५ ॥ मन्ये तथा तद्भवितीति स्मृतं यथा
 क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् । असंशयं भविता युद्धमेतद्भूते काले
 पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविज्ञापि
 एकपञ्चाशोऽध्यायः समाप्तश्च इन्द्रलोकाभिगमनपर्वः ॥ ५१ ॥

अथ नलोपाख्यानपर्वः ॥

जनमेजय उवाच । अस्महेतोर्गते पार्थे शकलोकं महात्मनि ।
 सुधिक्षिरप्रभृतयः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । अल्लहेतोरगते पार्थ शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन् कृष्णया सार्द्धं कारयके भरतर्षभाः ॥ २ ॥ ततः कदा-
 चिदेकान्ते विविक्त इव शादले । दुःखात्तां भरतश्चेष्टा निषेडः
 सह कृष्णया ॥ ३ ॥ धनञ्जयं शोचमानाः साम्बुकण्डाः सुदुः-
 खिताः । तद्वियोगार्दितान् सर्वान् शोकः समभिप्लुवे ॥ ४ ॥
 धनञ्जयवियोगाच्च राज्यञ्च शाच्च दुःखिताः । अथ भीमो महा-
 बाहुर्धुधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥ निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ
 भरतर्षभः । अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः
 ॥ ६ ॥ यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् । सात्यकि-
 वीसुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७ ॥ योऽसौ गच्छति धर्मात्मा
 बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । भवन्नियोगाद्वीभत्सुस्ततो दुःख-
 तरं नु किम् ॥ ८ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताश्च मेदिनीम् ॥ ९ ॥ यस्य
 प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः । नीता लोकमसुं सर्वे धार्तरा-
 षाः ससौवजाः ॥ १० ॥ ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११ ॥ वयं हि सह
 कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान् परान् । स्वबाहुविजितां हतृक्ष्णं
 प्रशासेम वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ भवतो ह्यूतदोषेण सर्वे वयमुप-
 प्लुताः । अहीनपीडिता बाला बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३ ॥ क्षात्र-
 धर्मं महाराज त्वभवेद्वितुमर्हति । न हि धर्मो महाराज क्षत्रि-
 यस्य वनाश्रयः ॥ १४ ॥ राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
 स क्षत्रधर्मविद्राजा धर्म्यान्मा नीनशः पथः ॥ १५ ॥ प्राग्वादश-
 समा राजन् धार्तराष्ट्रान्निहन्नाहि । निवर्त्य च वनात् पार्थ-
 मानाञ्च जगार्दनम् ॥ १६ ॥ व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव
 महामते । धार्तराष्ट्रानसुं लोकं गमयामि विशाम्यते ॥ १७ ॥
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान् ससौवजान् । दुष्योधनश्च

कर्णश्च यो वान्यः प्रतियोत्स्रते ॥ १८ ॥ मया प्रशमिते पक्षी-
 ज्वमेप्यसि वनं पुनः । एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विशाम्यते
 ॥ १९ ॥ यज्ञैश्च विविधैश्चात कृतं पापमरिन्दम । अवधूय
 महाराज गच्छेम स्वर्गं सुत्तमम् ॥ २० ॥ एवमेतद्भवेद्राजन् यदि
 राजा न वाक्षिषः । अस्त्राक्रं दीर्घह्रन्ः स्थाज्ञवान् धर्मपरायणः
 ॥ २१ ॥ निहत्या निहतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । न हि
 जैकृतिकं हत्वा निहत्या पापमुच्यते ॥ २२ ॥ तथा भारत धर्मेषु
 धर्मज्ञैरिह दृश्यते । अहोरात्रं महाराज तुल्यं सम्बत्सरेण च
 ॥ २३ ॥ तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो । संवत्सरो महा-
 राज पूर्यो भवति कच्छतः ॥ २४ ॥ यदि वेदाः प्रमाणास्तो दिव-
 सादूर्द्ध्वमच्युत । तयोदशसमाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५ ॥
 कालो दुर्ध्वो धनं हन्तुं शानुवन्धमरिन्दम । एकाग्रं पृथिवीं सर्वां
 धुरा राजन् करोति सः ॥ २६ ॥ द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा
 तद्भवता कृतम् । प्रायेणाज्ञातचर्च्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७ ॥
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्त्रान् सुदुर्जनः । न विज्ञायति
 दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८ ॥ अधिगम्य च सर्वान्नो
 वनवासमिमं ततः । प्रव्राजयिष्यति पुनर्निहत्या धमपूरुषः ॥ २९ ॥
 यद्यस्त्रानभिगच्छेत् पापः स हि कथञ्चन । अज्ञातचर्च्यामुत्ती-
 र्णान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३० ॥ द्यूतेन ते महाराज पुन-
 र्द्यूतमवर्त्तत । भवांश्च पुनराहृतो द्यूतेनैवापनेष्यति ॥ ३१ ॥
 स तथाक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतनः । चरिष्यसि महाराज
 वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२ ॥ यद्यस्त्रान् न महाराज कृपणान्
 कर्तुमर्हसि । यावज्जीवमवेक्ष्यस्व वेदधर्मांश्च कृतस्त्रयः ॥ ३३ ॥
 निहत्या निहतप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । अनुज्ञातस्त्रया
 गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ॥ ३४ ॥ यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहे-
 द्दनिहसारथिः । हनिष्यामि तथा मन्दमनुजाना तु मे भवान् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्च्छापात्राय पाण्डवम् ॥ ३६ ॥
असंशयं महाबाहो हनिष्यासि सुयोधनम् । वर्षात्त्रयोदशादूर्द्ध्वं
सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७ ॥ यत्त्वं मां भाषसे पार्थ प्राप्तः काल
इति प्रभो । अमृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३८ ॥
अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् । हन्ता त्वमसि
दुर्द्धवं सानुवन्धं सुयोधनम् ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्म-
राजे युधिष्ठिरे । आजगाम महाभागो वृहदश्वो महावृषिः ॥ ४० ॥
तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा सञ्जातं धर्मचारिणम् । शास्त्रवन्धधुपर्केण
पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१ ॥ आश्वस्त्यैव न मासीनसुपासीनो
युधिष्ठिरः । अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ४२ ॥
अक्षयूते च भगवन् धनं राज्यञ्च मे हतम् । आहूय निकृति-
प्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३ ॥ अनक्षत्रस्य हि सतो निकृत्या
पापनिश्चयैः । भाष्यां च मे सभां नीता प्राणेश्वोऽपि गरीयसी
॥ ४४ ॥ पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् । प्रात्राजय-
न्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५ ॥ अहं वने दुर्वसतीर्वसन्
परमदुःखितः । अक्षयूताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः
॥ ४६ ॥ आर्त्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् । अहं
हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४७ ॥ यस्मिंश्चैव
समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि । विना महात्मना तेन गतसत्त्व
इवाभवम् ॥ ४८ ॥ कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ।
प्रियवादिनमक्षुद्रं दयाशुक्लमतन्द्रितम् ॥ ४९ ॥ अस्ति राजा मया
कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि । भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा
क्वचित् । न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५० ॥
वृहदश्व उवाच । यदुब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते
क्वचित् । अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५१ ॥

अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि श्रुश्रूषसेऽनघ । यस्त्वत्तो दुःखिततरो
राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
द्रुमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५३ ॥

बृहदश्व उवाच । शृणु राजन्भवहितः सङ्ग आहभिरच्युत ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत् पृथिवीपते ॥ ५४ ॥ निषधेषु
महीपालो वीरसेन इति श्रुतः । तस्य पुत्रोऽभवन्मान्ना नखो
धर्मार्थकोविदः ॥ ५५ ॥ स निहत्या जितो राजा पुष्करेणेति
नः श्रुतम् । वनवासं सुदुःखात्तौ भार्गवा न्यवसत् सङ्ग ॥ ५६ ॥
न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः । वने निवसतो
राजन् शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ५७ ॥ भवान् हि संवृतो वीरै-
र्भ्रातृभिर्देवसन्निभैः । ब्रह्मकल्पैर्विजाग्रैश्च तस्मान्नार्हसि शोचि-
तुम् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विस्तरेणाहमिच्छामि तत्तस्य सुमहा-
त्मनः । चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वयुधिष्ठिर-
संवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

बृहदश्व उवाच । आसीद्राजा नखो नाम वीरसेनसुतो
बली । उपपन्नो युगैरिष्टैरूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
न्ननुजेन्द्राणां सुहृद् देवपतिर्यथा । उपर्युपरि सर्वेषामादित्य
इव तेजसा ॥ २ ॥ ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३ ॥ ईक्षितो नर-
नारीणामुदारः संयतीन्द्रियः । रचिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षा-
दिव मनुः स्वयम् ॥ ४ ॥ तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

भूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५ ॥ स प्रजार्थे परं
यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम
भारत ॥ ६ ॥ तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७ ॥ तस्मै प्रसन्नो
दमनः सभाख्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारान् च त्रीशुदारान्
महायशाः ॥ ८ ॥ दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥ ९ ॥ दमयन्ती
तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु च लोकेषु यशः
प्राप सुमध्यमा ॥ १० ॥ अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समञ्ज-
ङ्कृतम् । शतं शतं सखीनाञ्च पशुपासच्छचोमिव ॥ ११ ॥ तत्र
स्य राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता । सखीमध्येऽनवद्याङ्गी
विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२ ॥ अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायत-
लोचना । न देवेषु न यक्षेषु तादृशूपवती क्वचित् ॥ १३ ॥ मातु-
षेष्वपि चान्येषु दृष्टरूपाथ वा श्रुता । चित्तप्रसादनी बाला
देवानामपि सुन्दरी ॥ १४ ॥ नलञ्च नरशार्दूलो लोकोक्षप्रतिमो
भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्च्छिमानभवत् स्वयम् ॥ १५ ॥ तस्याः
समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् । नैषधस्य समीपे तु दम-
यन्तीं पुनः पुनः ॥ १६ ॥ तयोरदृष्टः कामोऽभूत् शृण्वतः सततं
गुणान् । अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्द्धत हृच्छयः ॥ १७ ॥
अशक्रुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्तःपुरसमीपस्थे
वन आसौ रजोगतः ॥ १८ ॥ स ददर्श ततो हंसान् जातरूप-
परिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९ ॥
ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । हन्तव्योऽस्मि न ते
राजन् करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २० ॥ दमयन्तीसकाशे त्वां कथ-
यिष्यामि नैषध । यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित्
॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो हंसमुत्सर्ज्य महीपतिः । ते तु हंसाः

समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२ ॥ विदर्भनगरौ गत्वा दम-
यन्त्यास्तदन्तिके । निपेतुस्ते गदत्सन्तः सा ददर्श च तान् गणान्
॥ २३ ॥ सा तानङ्गुतरूपान् वै दृष्ट्वा सखिगणायता । हृष्टा
ग्रहीतुं खगमांस्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४ ॥ अथ हंसा विसहस्र-
सर्वदा प्रमदावने । एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रवन्
॥ २५ ॥ दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके । स मांनुषीं
गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २६ ॥ दमयन्ति नलो नाम निष-
धेषु महीपतिः । अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयम् ॥ २७ ॥ तस्य वै यदि
भाष्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि । सप्तवन्ते भवेज्जन्त रूपचेदं सुम-
ध्यमे ॥ २८ ॥ वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् । दृष्टवन्तो न
चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २९ ॥ त्वच्चापि रत्नं नारीणां नरेषु
च नलो वरः । विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥ ३० ॥
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशास्यते । अब्रवीत्तत्र तं हंसं
त्वमप्येवं नले वद ॥ ३१ ॥ तथेत्युक्ताण्डजः कन्यां विदर्भस्य
विशास्यते । पुनरागस्य निषधान्तले सर्वे न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि हंसवाक्ये

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
ततः प्रवृत्तिं न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १ ॥ ततश्चिन्तापरा
दीना विवर्णवदना कृशा । बभूव दमयन्ती तु निश्वासपरमा
तदा ॥ २ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना । पाण्डुरवर्णा
क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३ ॥ न शय्यासनभोगेषु रतिं
विन्दति कर्हिचित् । न नक्तं न दिवा शेते हाहेति बहती

पुनः ॥ ४ ॥ तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जग्मुरिहितिः ।
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ॥ ५ ॥ न्यवेदयत्ताम-
स्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वरे । तच्छ्रुत्वा वृपतिभीमो दमयन्ती-
सखीगणात् ॥ ६ ॥ चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत् स्वां सुतां
प्रति । किमियं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लब्धते ॥ ७ ॥ स
समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् । अपश्यदालना
कार्यं दमयन्त्याः स्वयम्बरम् ॥ ८ ॥ स संनिमन्त्रयामास मही-
पालान् विशाम्पतिः । अनुभूयतामयं वीराः स्वयम्बर इति प्रभो
॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयम्बरम् । अभिजग्मु-
स्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ १० ॥ हस्यश्वरधधोप्रेण
पूरयन्तो वसुन्धराम् । विचित्रमाल्याभरणैर्वलैर्हृद्यैः स्वनङ्कतैः
॥ ११ ॥ तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महाालनाम् । यथार्ह-
मकरोत् पूजां तेष्वसंस्तव पूजिताः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु
सुराणाञ्छसिप्तमौ । अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ
॥ १३ ॥ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ । देवराजस्य
भवनं विविशते सुपूजितौ ॥ १४ ॥ तावर्चयित्वा मधवा ततः
कुशलमव्ययम् । पप्रच्छानामयश्चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५ ॥

नारद उवाच । आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर ।
लोके च मधवन् कृत्स्ने वृषाः कुशलिनो विभो ॥ १६ ॥

बृहदश्व उवाच । नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवत्तदा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७ ॥ शस्त्रेण
निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः । अयं लोकोऽचयस्तेषां यथैव
मम कामधुक् ॥ १८ ॥ क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि
तानहम् । आगच्छतो महीपालान् दयितानतिथीन् मम ।
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ १९ ॥

नारद उवाच । शृणु मे मधवन् येन न हस्यन्ते महीक्षितः ।

विदर्भराजो दुहित्वा दमयन्तीति विश्रुता । रूपेण समतिष्ठान्तां
 पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ २० ॥ तस्याः स्वयम्बरः शक्र भविता न
 चिरादिव । तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २१ ॥
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः । काञ्चन्ति स्त्र
 विशेषेण बलवत्तनिसूदन ॥ २२ ॥ एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोक-
 पाताञ्च शान्तिकाः । आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः
 ॥ २३ ॥ ततस्ते श्रुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् । श्रुत्वैव
 चानुवन् हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २४ ॥ ततः सर्वे महाराज
 सगणाः सहवाहनाः । विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे मही-
 क्षितः ॥ २५ ॥ नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छददीनाम्ना दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २६ ॥ अथ देवाः पश्चि
 नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् । साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं
 रूपसम्पदा ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते आजमानं यथा
 रविम् । तस्युर्विगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसम्पदा ॥ २८ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवीकसः । अब्रवीन्वैषधं राज-
 न्नवतीर्षं नमस्तलात् ॥ २९ ॥ ओ भो निषधराजेन्द्र नल सत्य-
 व्रतो भवान् । अस्माकं कुल साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलदीर्घे

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा च । तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्ये इति आरतः ।
 अथैतान् परिप्रच्छ कृताञ्जलिर्नृपस्थितः ॥ १ ॥ के वै भवन्तः
 कक्षासौ यस्याहं दूत ईक्षितः । किञ्च तद्वो मया कार्त्तं कथ-
 यध्वं यथातथम् ॥ २ ॥ एवमुक्ते नैषधेन भववानभ्यभाषत ।
 अमरान् वै निबोधास्मान् दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३ ॥ अहमिन्द्रो-

यमग्निश्च तथैवायमपान्मतिः । शरीरान्तकरो नृणां यमोऽय-
मपि पार्थिव ॥ ४ ॥ त्वं वै समागतान्छान् दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षुः ॥ ५ ॥ प्राप्नु-
मिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं
पतित्वे वरयस्व ॥ ६ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण नक्षः प्राञ्जिखिर-
वीत् । एकार्थसमुपेतं मां न प्रेपयितुमर्हथ ॥ ७ ॥ कथन्तु जात-
सङ्कल्पः स्त्रियमुत्सृजते पुमान् । परार्थभीदं वक्तुं तत् क्षमन्तु
ममेश्वराः ॥ ८ ॥

देवा जज्ञः । करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मात् नैषध । न
करिष्यसि कक्षात्त्वं व्रज नैषध मा चिरञ्ज ॥ ९ ॥

बृहदश्व उवाच । एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सृजे ॥ १० ॥ प्रवेक्ष्यसीति
तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत । स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवे-
शनम् ॥ ११ ॥ ददर्श तत्र वैदर्भी सखीगणसमावृताम् । देदीप्य-
मानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १२ ॥ अतीवसुकुमाराङ्गीं
तनुमध्यां सुलोचनाम् । आक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन
तेजसा ॥ १३ ॥ तस्य दृष्ट्वेव ब्रुधे कामस्ताश्चारुहासिनीम् ।
सत्यश्चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४ ॥ ततस्ता नैषधं
दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः । आसनेभ्यः सधुत्पेतुस्तेजसा तस्य
धर्षिताः ॥ १५ ॥ प्रशशंसुश्च सुप्रोता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्रयपूजयन् ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो-
कान्तिरहो घैष्णं महामनः । कोऽयं देवोऽथ वा यत्नो गन्धर्वो
वा भविष्यति ॥ १७ ॥ न तास्तं शक्रुर्वन्तिस्त्र व्याहर्तुमपि
किञ्चन । तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥
अथैनं स्त्रियमानन्तु स्त्रितपूर्वाभिर्भाषिणी । दमयन्ती नलं वीर-
मभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥ कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छय-

वर्द्धनः । प्राप्तोऽस्यमरवहीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २० ॥ कथं
मागमनञ्चेह कथञ्चासि न लक्षितः । सुरक्षितं हि मे वैष्णव राजा
चैवोग्रशासनः । एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ॥ २१ ॥

नल उवाच । नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ।
देवास्तां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । तेषामन्यतमं
देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२ ॥ तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽह-
मलक्षितः । प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३ ॥
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः । एतच्छ्रुत्वा श्रुभे बुद्धिं
प्रकुरुष्व यथैच्छसि ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

—

हृददृष्ट उवाच । सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथायुद्धं राजन् किं करवाणि ते ॥ १ ॥ अहञ्चैव हि
यज्ञान्यन्ममास्ति वस्तु किञ्चन । तत्सर्वं तव विप्र्यब्धं कुरु प्रणय-
मीश्वर ॥ २ ॥ हंसानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव । त्वत्-
कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३ ॥ यदि त्वं भज-
मानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विप्रमग्निं जलं रज्जुमाख्यास्ये
तव कारणात् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठतु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५ ॥ येषामहं
लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् । न पादरजसा तुल्यो मन-
स्तेषु प्रवर्त्तताम् ॥ ६ ॥ विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां हृत्यु-
ह्यच्छति । त्राहि मामनवद्याङ्ग वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७ ॥
विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चिताः खजस्तथा । भूषणानि च
मुखाणि देवान् प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ॥ ८ ॥ य इमां पृथिवीं

कृत्स्नां सन्धिष्य असते पुनः । ऊताशमीशं देवानां का तं न वर-
 येत् पतिम् ॥ ९ ॥ यस्य दण्डभयात् सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
 धर्ममेवानुबध्यन्ति का तं न वरयेत् पतिम् ॥ १० ॥ धर्मात्मानं
 महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् । महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्
 पतिम् ॥ ११ ॥ क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे । वरुणं
 लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२ ॥ नैषधेनैवमुक्ता सा
 दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समाधुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ
 वारिणा ॥ १३ ॥ देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते । वृणो
 त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १४ ॥ तामुवाच ततो राजा
 वेपमानां कृताञ्जलिम् । दौत्ये नागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधी-
 यताम् ॥ १५ ॥ कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः । परार्थे
 यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६ ॥ एष धर्मो यदि स्वार्थो
 ममापि भविता ततः । एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रं
 विधीयताम् ॥ १७ ॥ ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचि-
 स्त्रिता । प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥ उपा-
 योऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर । येन दोषो न भविता तव
 राजन् कथञ्चन ॥ १९ ॥ त्वच्चैव हि नरश्रेष्ठ देवाद्येन्द्रपुरोगमाः ।
 आयान्तु संहिताः सर्वे मम यत्र स्वयम्बरः ॥ २० ॥ ततोऽहं
 लोकपालानां सन्धिधौ त्वां नरेश्वर । वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं
 दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलो राजा विशा-
 म्यते । आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२ ॥ तम-
 पश्यंस्तथायान्तं लोकपाला महेश्वराः । दृष्ट्वा चैनं ततोऽष्टच्छन्
 वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३ ॥ कञ्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन् दमयन्ती
 शुचिस्त्रिता । किमब्रवीच्च नः सर्वान् बहू भूमिपतेऽनघ ॥ २४ ॥

नल उवाच । भवद्विरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकाशं दण्डिभिः स्यविरैर्दृष्टम् ॥ २५ ॥ प्रविशन्तश्च

मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः । ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव
 तेजसा ॥ २६ ॥ सख्यश्चास्या मया दृष्टास्त्राभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चाभवन् सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७ ॥ . वर्य-
 मानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना । मामेव गतसङ्कल्पा वृणीते
 सा सुरोत्तमाः ॥ २८ ॥ अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः
 सुराः । त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयम्बरः ॥ २९ ॥ तेषा-
 महं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध । एवं तव महाबाहो दोषो
 न भवितेति ह ॥ ३० ॥ एतावदेष विबुधा यथावत्तसुदाहृतम् ।
 मया शेषे प्रमाणान्तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१ ॥

इति आरख्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

— —

दृष्टदृष्ट उवाच । अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे
 तथा । आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्बरे ॥ १ ॥
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः । त्वरिताः समुपा-
 जग्मुर्दमयन्तीमभीष्टवः ॥ २ ॥ कनकस्रग्भरुचिरं तोरणेन विरा-
 जितम् । विविशुक्ते वृषा रङ्गं महासिंहा इवाचलम् ॥ ३ ॥
 तत्रासनेषु विविधेष्वसीनाः पृथिवीक्षितः । सुरभिस्त्र्यम्बराः सर्वे
 प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४ ॥ तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोग-
 वतीमिव । सम्पूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिशुहामिव ॥ ५ ॥ तत्र स्र-
 षीना दृश्यन्ते बाहवः परिधोपमाः । आकारवर्णसुसज्जताः पञ्च-
 शीर्षा इवोरगाः ॥ ६ ॥ सुकेशान्तानि चारुणि सुनासाक्षि-
 म्बुवाणि च । सुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि
 ॥ ७ ॥ दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना । सुष्णन्ती प्रभया
 राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ८ ॥ तस्या गात्रेषु पतिता तेषां

हृष्टिर्महात्मनाम् । तत्र तत्रैव सक्ताभून् च चाल च पश्यताम् ॥ ९ ॥
ततः सङ्कीर्त्य मानेषु राज्ञां नामसु भारत । ददृशं भैमी पुत्र-
षान् पञ्चतुल्याकृतीन् य ॥ १० ॥ तान् समीक्ष्य ततः सर्वान्
निर्विशेषाकृतीन् स्थितान् । सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं
वृषम् ॥ ११ ॥ यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं वृषम् ।
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्या तर्कयामास भाविनी ॥ १२ ॥ कथं हि
देवान् जानीयां कथं विद्यां नलं वृषम् । एवं सच्चिन्तयन्ती सा
वैदर्भी ऋशङ्खिता ॥ १३ ॥ श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास
भारत । देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ॥ १४ ॥
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये । सा विनिश्चित्य बहुधा
विचार्य च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ शरणं प्रतिदेवानां प्राप्तकाल-
ममन्यत । वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६ ॥
देवेभ्यः प्राक्कलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् । हंसानां वचनं श्रुत्वा
यथा मे नैषधो वृतः ॥ १७ ॥ पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदि-
शन्तु मे । मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराभ्यङ्गम् ॥ १८ ॥
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे । यथा देवैः स मे भर्ता
विहितो निषधाधिपः ॥ १९ ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदि-
शन्तु मे । यथेदं व्रतमारब्धं नक्तस्याराधने मया ॥ २० ॥ तेन
सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे । स्वच्चैश्च रूपं कुर्वन्तु लोक-
पाला महेश्वराः ॥ २१ ॥ यथाहमभिजानीयां पुण्यस्रोतं नरा-
धिपम् । निश्चय्य दमयत्यास्तत् करुणं परिदेवितम् ॥ २२ ॥
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागञ्च नैषधे । मनोविशुद्धिं बुद्धिञ्च भक्तिं
रागञ्च नैषधे ॥ २३ ॥ यथोक्तञ्चकिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ।
सापश्यद्विबुधान् सर्वानस्वेदांस्तत्त्वलोचनान् ॥ २४ ॥ हृषितस्व-
ग्रजोहीनान् स्थितानस्पृशतः क्षितिम् । क्वायाद्वितीयो ज्ञान-
स्वग्रजः स्वेदसमन्वितः ॥ २५ ॥ भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च

सूचितः । सा समीक्ष्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकञ्च भारत ॥ २६ ॥
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव । विलज्जमाना वस्त्रान्ते
 जग्राहायतलोचना ॥ २७ ॥ स्तब्धदेशेऽहजत्तस्य स्त्रजं परम-
 शोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २८ ॥ ततो
 हाहेति सहसा सुक्तः शब्दो नराधिपैः । देवैर्मर्षिर्भिन्नत-
 साधुसाध्विति भारत ॥ २९ ॥ विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भि-
 र्नलं वृषम् । दमयन्तीन्तु कौरव्य वीरसेनसुतो वृषः ॥ ३० ॥
 आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना । दत्त्वं भजसि कल्याणि
 पुमांसं देवसन्निधौ ॥ ३१ ॥ तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने
 रतम् । यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ॥ ३२ ॥
 तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्व्रवीमि ते । दमयन्ती तथा
 वाग्भिरभिवन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥ तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा
 त्वग्निपुरोगमान् । तानेव शरणं देवान् जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४ ॥
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः । प्रहृष्टमनसः सर्वे
 नलायाष्टौ वरान् ददुः ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिञ्चानुत्तमां
 शुभाम् । नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६ ॥
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः । लोकानात्मप्रभाञ्चैव
 ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७ ॥ यमस्त्वनरसं प्रादाद्धर्मे च परमां
 स्थितिम् । अपाम्पतिरपाम्मावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३८ ॥
 स्त्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः । वरानेवं प्रादायास्य
 देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३९ ॥ पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं
 विस्मयान्विताः । दमयन्त्याश्च सुदिताः प्रतिजरमुर्थयागतम्
 ॥ ४० ॥ गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं
 कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४१ ॥ उष्य तत्र यथाकामं
 नैषधो द्विपदास्वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्
 ॥ ४२ ॥ प्रवाप्य नारीरत्नान्तु पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः । तेने

सह तया राजन् शक्येव बलवत्तया ॥ ४३ ॥ अतीव मुदितो
 राजा आजमानोऽशुमानिव । अरञ्जयत् प्रजा वीरो धर्मेण परि-
 पालयन् ॥ ४४ ॥ ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाज्जघः ।
 अन्यैश्च बलभिर्वीमान् क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४५ ॥ पुनश्च रम-
 णीयेषु वनेषूपवनेषु च । दमयन्त्या सह नलो विजहारामरो-
 पमः ॥ ४६ ॥ जनयामास च ततो दमयन्त्यां मञ्जामनाः । इन्द्र-
 सेनं सुतश्चापि इन्द्रसेनाश्च कन्धकाम् ॥ ४७ ॥ एवं स यजमानश्च
 विहरंश्च नराधिप । ररत्न वसुसम्पू र्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीस्वयम्बर-
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

— —

बृहदश्व उवाच । वृते तु नैषधे भैरव्या लोकपाला मही-
 जसः । यान्तो दहधुरायातं द्वापरं कलिना सह ॥ १ ॥ अथा-
 ब्रवीत् कलिं शक्रः सम्भेद्य बलवत्तया । द्वापरेण सहायेन कले
 ब्रूहि क्व आस्यसि ॥ २ ॥ ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वय-
 म्बरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मन ताङ्गतम् ॥ ३ ॥
 तमब्रवीत् महस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयम्बरः । वृत्तस्तया नलो
 राजा पतिरस्त्यमीपतः ॥ ४ ॥ एवमुक्तुः शक्रेण कलिः कोप-
 समन्वितः । देवानामनन्य तान् सर्वांश्चुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५ ॥
 देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवे-
 न्न्यः विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युत्सृजे
 द्विवीकसः । अस्त्राभिः समनुज्जाते दमयन्त्या नलो वृत्तः ॥ ७ ॥
 का च सर्वगुणोपेतं नाशयेत नलं वृषम् । यो वेद धर्मानखिलान्
 यथावच्चरितव्रतः ॥ ८ ॥ योऽधीते चतुरो वेदान् सर्वानाख्यान-
 पद्यमान् । नित्यं तप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९ ॥

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं वृत्ति-
 ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ॥ १० ॥ भुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोक-
 पालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ ११ ॥
 आत्मानं च शपेन्मूढो हत्यादात्मानमात्मना । एवङ्गुणं नलं यो वै
 कामयेच्छपितुं कले ॥ १२ ॥ कृष्णे स नरके मज्जेद्गाधे विपुले
 हृदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरश्च दिवं ययुः ॥ १३ ॥ ततो
 गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् । संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले
 वत्स्थानि द्वापर ॥ १४ ॥ अंशयिष्यामि तं राज्यान् भैरव्या सह
 रंक्षते । त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिदेवसंवादे

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वृहदश्व उवाच । एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १ ॥ स नित्यमन्तर-
 प्रेषुर्निषधेष्ववसञ्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्त-
 रम् ॥ २ ॥ कृत्वा मूत्रमुपसृज्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः । अकृत्वा
 पादयोः शौचं तन्नैनं कलिराविशत् ॥ ३ ॥ स समाविश्य च नलं
 समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीप्य नलेन वै
 ॥ ४ ॥ अचक्षूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया । निषधान्
 प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तसु कलिना
 पुष्करो नलमभ्ययात् । कलिसैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्य-
 गात् ॥ ६ ॥ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्या-
 वेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ न चक्षमे ततो राजा
 समाह्वानं महामनाः । वैदर्भ्याः प्रेक्ष्यमाणायाः पणकालममन्यत
 ॥ ८ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानद्युग्यस्य वाससाम् । आविष्टः

कलिना द्यूते जीयते न नलस्तदा ॥ १० ॥ तमन्त्रमदसंमत्तं
सुहृदां न तु कथन । निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिन्दमश्च
॥ १० ॥ ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सद्य भारत । राजानं
द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११ ॥ ततः स्मृत अपागव्य
दमयन्त्यै न्यवेदयत् । एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्त्तिक-
वान् ॥ १२ ॥ निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३ ॥ ततः सा
वाप्यकलया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच नैषधं भैमी शोको-
पहतचेतना ॥ १४ ॥ राजन् पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
मन्त्रिभिः सहितः सर्वैराजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५ ॥ तं द्रष्टुमर्हसी-
त्येवं पुनः पुनरभाषत । तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं
तथाविधाम् ॥ १६ ॥ आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७ ॥ नायमस्तीति
दुःखान्तां व्रीडिता जम्बुरालयान् । तथा तदभवद्भूतं पुष्करस्थ
नलस्य च । सुधिष्ठिर बह्वन् मासान् पुण्यशोकस्त्वजीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलद्यूते

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वृहदश्व उवाच । दमयन्तो ततो दृष्ट्वा पुण्यशोकं नरा-
धिपम् । उन्मत्तवदुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १ ॥ भयशोक-
समाविष्टा राजन् भौमसुता ततः । चिन्तयामास तत् कार्त्तिकं
सुमहत्पाथिवं प्रति ॥ २ ॥ सा शङ्कमाना तत् पापं चिकीर्षन्ती
च तत्प्रियम् । नलञ्च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
वृहत्सेनामतिशयां तां धात्रीं परिचारिकाम् । हितां सर्वार्थ-
कुशलामतुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४ ॥ वृहत्सेने व्रजामात्यानाञ्च

नलशासनात् । आचक्ष्य यद्वृतं द्रव्यमवशिष्टञ्च यद्वसु ॥ ५ ॥
 ततस्तु मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् । अपि नो भागधेयं
 स्यादित्युक्त्वा नलमात्रजम् ॥ ६ ॥ तास्तु सर्वाः प्रहतयो द्वितीयं
 ससुपास्थिताः । न्यवेदयद्भीमसुता न च स मत्पुनन्दत ॥ ७ ॥
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा । दमयन्ती पुनर्वैश्व
 व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ निशस्य सततं चाक्षान् पुण्यश्लोक-
 पराङ्मुखान् । नलञ्च हतसर्वस्वं धात्रीं पुनरवाच ह ॥ ९ ॥
 वृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्ण्यं नलशासनात् । स्मृतमानय कल्पाणि
 महत्कार्यं सुपस्थितम् ॥ १० ॥ वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या
 प्रभाषितम् । वाष्ण्यं वमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ११ ॥
 वाष्ण्यं वन्तु ततो भैमी सान्त्वयन् हृदया गिरा । उवाच देश-
 कालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२ ॥ जानीधे त्वं यथा राजा
 सत्यग्वृत्तः सदा त्वयि । तस्य त्वं विषमस्यस्य साहाय्यं कर्तु-
 मर्हसि ॥ १३ ॥ यथा यथा हि वृपतिः पुष्करेणैव जीयते ।
 तथा तथास्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिबर्द्धते ॥ १४ ॥ यथा च
 पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्त्तिनः । तथा विपर्ययस्यापि नल-
 स्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५ ॥ सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति
 च । ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६ ॥
 नूनं मन्ये न दोषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः । यत्तु मे वचनं
 राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७ ॥ शरणं त्वां प्रपन्नास्त्रि
 सारधे कुरु महचः । न हि मे श्रुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि
 ॥ १८ ॥ नलस्य दयितानश्चान् योजयित्वा मनोजवान् । इह-
 मारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १९ ॥ मम ज्ञातिषु
 निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनन्तथा । अश्वांश्चेमान् यथाकामं वस
 चान्यत्र गच्छ वा ॥ २० ॥ दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वाष्ण्यो नल-
 सारथिः । न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु सुख्यशः ॥ २१ ॥ तैः

समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते । ययौ मिथुनमारोप्य
विदर्भांस्तेन वाहिना ॥ २२ ॥ इयांस्तत्र विनिश्चित्य कृतो रथ-
वरश्च तम् । इन्द्रसेनाञ्च तां कन्यामिन्द्रसेनञ्च बालकम् ॥ २३ ॥
आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्त्रलं नृपम् । अटमानस्ततो-
ऽयोध्यां जगाम नगरीन्तदा ॥ २४ ॥ ऋतुपर्णं स राजानसुप-
तस्थे सुदुःखितः । अतिश्चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि नलद्युते

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वृहदश्व उवाच । ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हतं राज्यं यच्चान्यदसु किञ्चन ॥ १ ॥ हतराज्यं नलं
राजन् प्रहसन् पुष्करोऽब्रवीत् । द्यूतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपायो-
ऽस्ति कस्तव ॥ २ ॥ शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यज्जितं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३ ॥ पुष्करेणैव
मुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्यना । व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चि-
दब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममनुमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५ ॥ एकवासा
ह्यसंवीतः सुहृच्छ्लोकविवर्द्धनः । निश्चकाम ततो राजा त्यक्त्वा
सुविपुलां श्रियम् ॥ ६ ॥ दमयन्त्येकवस्त्राय गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्व-
गात् । स तया वाह्यतः साद्वै त्विरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७ ॥
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे । नले यः सम्यगातिष्ठेत्
स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ८ ॥ पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विहे-
षणेन च । पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥
स तथा नगराभ्यासे सत्कारार्हो न सत्कृतः । त्विरात्रमुपितो
राजा जलमात्रेण वर्त्तयन् ॥ १० ॥ पीड्यमानः क्षुधा तत्र फल-

भूतानि कर्षयन् । प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमेवगात्
 ॥ ११ ॥ क्षुधया पीड्यमानस्तु नक्षो बद्धतिथेऽहनि । अपश्यत्
 शकुनान् कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ १२ ॥ स चिन्तयामास
 तदा निषधाधिपतिर्वली । अस्ति भव्यो ममाद्यायं वसु चेदं
 भविष्यति ॥ १३ ॥ ततस्तान् परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तदस्त्रमादाय सर्वे जगसुर्विहायसा ॥ १४ ॥ उत्पतन्तः प्लवा
 वाक्यमेतदाज्ज्ञातो नक्षम् । दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीन-
 मधोमुखम् ॥ १५ ॥ वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६ ॥ तान्
 समीपगतानक्षानात्मानञ्च विवाससम् । पुण्यश्लोकस्तदा राजन्
 दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ येषां प्रकोपादैश्चर्ष्यात् प्रच्युतोऽह-
 मनिन्दिते । प्राणयात्रान्न विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः ॥ १८ ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः । इमे ते शकुना भूत्वा
 वासो भीरु हरन्ति मे ॥ १९ ॥ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो
 गतचेतनः । भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ॥
 एते गच्छन्ति बहवः पथ्यानां दक्षिणापथम् । अवन्तीश्चक्षवन्तश्च
 समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१ ॥ एष विन्ध्यो महाशैलः पयोणी च
 समुद्रगा । अश्रमाश्च महर्षीणां बद्धमूलफलान्विताः ॥ २२ ॥
 एष पथ्या विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलाम् । अतः परञ्च
 देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३ ॥ एतद्वाक्यं नक्षो राजा
 दमयन्तीं समाहितः । उवाचासक्तदार्त्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत
 ॥ २४ ॥ ततः सा वाघकलया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच
 दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २५ ॥ सदेजते मे हृदयं
 सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः । तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुब्धमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्जने वने ॥ २७ ॥ आन्तस्य ते

क्षुधाक्षस्य चिन्तयानस्य तत् सुखम् । वने घोरे महाराज नाश-
यिष्याम्यहं क्षमम् ॥ २८ ॥ न च भाष्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां
मतम् । औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ २९ ॥

नल उवाच । एवमेतद्यथा त्वं दमयान्ति सुमध्यमे । नास्ति
भाष्यासमं मिलं नरस्याक्षस्य भेषजम् ॥ ३० ॥ न चाहं त्यक्तु-
कामस्त्वी किमलं भीरु शङ्कसे । त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वा-
मनिन्दिते ॥ ३१ ॥

दमयन्त्युवाच । यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहैच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पत्न्याः समुपदिश्यते ॥ ३२ ॥ अवैमि चाहं
श्रुते न तु मां त्यक्तुमर्हसि । चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा
महीपते ॥ ३३ ॥ पत्न्यां हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
अतो निमित्तं शोकं मे वर्धयस्वमरोपम ॥ ३४ ॥ यदि चाय-
मभिप्रायस्तव ज्ञातीन् व्रजेदिति । सहितावेव गच्छावो विद-
भान् यदि मन्यसे ॥ ३५ ॥ विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति
मानद । तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलयात्राया-

मेकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

— —

नल उवाच । यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विप्रमस्यः कथञ्चन ॥ १ ॥ कथं सखदो
गत्वाहं तव हर्षविवर्द्धनः । परिच्युतो गमिष्यामि तव शोक-
विवर्द्धनः ॥ २ ॥

वृहदश्व उवाच । इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः
पुनः । सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्द्धेन संवृताम् ॥ ३ ॥
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः । क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां

काञ्चिदुपेयतुः ॥ ४ ॥ तां सभामुपसंख्याय तदा स निषधाधिपः ।
 वैदर्भ्यां सहितो राजा निषसाद् महीतले ॥ ५ ॥ स चैकवस्त्रो
 मलिनो विकटः पांशुगुण्डितः । दमयन्त्या सह आन्तः सुस्नाप
 धरणीतले ॥ ६ ॥ दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहता ततः ।
 सञ्जसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७ ॥ सुप्तायां दम-
 यन्त्यान्तु नलो राजा विशास्यते । शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म
 शेते यथा पुरा ॥ ८ ॥ स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागश्च सर्वशः ।
 वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९ ॥ किं तु मे
 स्यादिदं कृत्वा किं तु मे स्यादकुर्वतः । किं तु मे मरणं श्रेयः
 परित्यागो जनस्य वा ॥ १० ॥ मामियं ह्यनुरक्तैव दुःखं प्राप्नोति
 मत्कृते । सहिष्णीना त्वियं गच्छेत् कदाचित् स्वजनं प्रति ॥ ११ ॥
 मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राश्रयत्यनुव्रता । उत्सर्गे संशयः स्यात्तु
 विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य
 च पुनः पुनः । उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३ ॥
 न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि । यशस्विनी महा-
 भागा मङ्गलकृत्यं पतिव्रता ॥ १४ ॥ एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां
 न्यवर्तत । कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १५ ॥
 सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्वाप्येकवस्त्रताम् । चिन्तयित्वाभ्यगा-
 द्राजा वस्त्रार्हस्यावकर्त्त नम् ॥ १६ ॥ कथं वासो विकर्त्तयं न च
 बुध्येत मे प्रिया । विचिन्तैव नलो राजा सभां प्रव्यं चरत्तदा
 ॥ १७ ॥ परिधावन्नथ नल इतश्चेतथ भारत । आससाद् सभो-
 द्वेशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १८ ॥ तेनाहं वाससञ्छित्वा निरस्य
 च परन्तपः । सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवङ्गतचेतनाम् ॥ १९ ॥
 ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् । दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा
 करोद् निषधाधिपः ॥ २० ॥ यां न वायुर्न चाहित्यः पुरा पश्यति
 मे प्रियाम् । सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनायवत् ॥ २१ ॥

हृयं वस्त्रावकर्त्तुं न संवीता चारुहासिनी । उन्मत्तेव वरारोहा
 कथं बुद्धा भविष्यति ॥ २२ ॥ कथमेका सती भैमी मया विर-
 हिता शुभा । चरिष्यति वने घोरे खगव्यालनिधेविते ॥ २३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्धयौ । रचन्तु त्वां महा-
 भागे धर्मेणासि समाहृता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपे-
 णाप्रतिमां भवि । कलिनापहतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५ ॥
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति समां युज्जः । आह्वयमायः
 कलिना सौहृदेनावकथ्यते ॥ २६ ॥ द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्या-
 भवत्तदा । दोलेव सुहुरायाति याति चैव समां प्रति ॥ २७ ॥
 अवकष्टु कलिना मोहितः प्राद्वन्नलः । सुप्तासुतृह्य तां
 भार्यां विलप्य कथणं बहु ॥ २८ ॥ नष्टात्मा कलिना स्मृष्टस्त-
 द्विगणयन्नपः । जगामैकां वने शून्ये भार्यासुतृह्य दुःखित ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य दमयन्ती-

त्यागे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

—

बृहदश्व उवाच । अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गत-
 क्लमा । अबुध्यत वरारोहा संतप्ता विजने वने ॥ १ ॥ अपश्य-
 माना भर्त्तारं शोकदुःखसमन्विता । प्राक्शुशुभैः संतप्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २ ॥
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि माम् । हा हतास्त्रि विनष्टास्त्रि भीतास्त्रि विजने वने ॥ ३ ॥
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि । कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तासुतृह्य कानने ॥ ४ ॥
 कथमुतृह्य गन्तासि दक्षां भार्यामनुव्रताम् । विश्वतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५ ॥
 शक्यसे ता गिरः सस्यक् कर्त्तुं मयि नरेश्वर । याज्ञोषां लोका-
 पालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६ ॥ नाकाले विहितो ज्ञत्यु-

[११] अ २१

मर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्नं कान्ता त्वयोत्प्रेष्य सुहृत्तमपि जीवति
 ॥ ७ ॥ पथ्याप्तः परिहासोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताह-
 मतिदुर्हर्षं दर्शयाम्भानमीश्वर ॥ ८ ॥ दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष
 दृष्टोऽसि नैषध । आवाञ्छं गुह्यैरात्मानं किं सां न प्रतिभाषसे
 ॥ ९ ॥ वृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवं गतामिह । विजयपत्नीं
 समागच्छ नास्त्रासयसि पार्थिव ॥ १० ॥ न शोचास्यहमात्मानं
 न चान्यदपि किञ्चन । कथं नु भवितास्येक इति त्वां वृष
 शोचिभि ॥ ११ ॥ कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः अमकर्मितः ।
 सायाङ्गे वृक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ॥ १२ ॥ ततः सा
 तीव्रशोकात्तर्तां प्रदीप्तेव च मन्युना । इतश्चेतश्च रुदती पथ्य-
 धावत दुःखिता ॥ १३ ॥ सुहृद्वत्पतते बाला सुहृदः पतति विजयला ।
 सुहृदराज्ययते भीता सुहृदः क्रोधति रोदिति ॥ १४ ॥ अतीव-
 शोकसन्तप्ता सुहृदनिश्वस्य विजयला । उवाच भैमी निश्वस्य रुद-
 त्यथ पतिव्रता ॥ १५ ॥ यस्याभिशापाद्दुःखात्तर्तां दुःखं विन्दति
 नैषधः । तस्य भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६ ॥
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् । तस्माद्दुःखतरं प्राप्य
 जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७ ॥ एवन्तु विजयपत्नी सा राज्ञो भार्या
 महात्मनः । अन्वेषमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८ ॥
 उन्मत्तवङ्गीमसुता विजयपत्नी इतस्ततः । हाहा राजन्निति मुहु-
 रितश्चेतश्च धावति ॥ १९ ॥ तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव
 वाशतीम् । कद्वयं बहु शोचन्तीं विजयपत्नीं सुहृदमुहृदः ॥ २० ॥
 सहसाभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्त्तिनीम् । जग्राहाजगरो ग्राहो
 महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१ ॥ सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन
 च परिश्रुता । नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २२ ॥
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् । ग्राहेणानेन विजने
 किमर्थं नाबुधावसि ॥ २३ ॥ कथं भविष्यसि पुनर्मां मनुस्मृत्य

नैषध । कथं भवान् जगामाद्य सासुतृह्य वने प्रभो ॥ २४ ॥
 शापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिञ्चेतो धनानि च । आन्तस्थे ते क्षुधा-
 र्त्तस्य परिस्तानस्थे नैषध ॥ २५ ॥ कः अमं राजशार्ङ्गं नाश-
 यिष्यति तेऽनघ । ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ॥ २६ ॥
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह । तां तु दृष्ट्वा तथा
 ग्रस्तासुरगेणायतेक्षणाम् ॥ २७ ॥ त्वरमाद्यो ऋगव्याधः समति-
 क्रम्य वेगतः । सुखतः पाटयासास शस्त्रेण निशितेन च ॥ २८ ॥
 निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य ऋगजीवनः । भोक्षयित्वा स तां
 व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ २९ ॥ समाध्वास्य कृताकारामथ
 पप्रच्छ भारत । कस्य त्वं ऋगशावाचि कथञ्चाभ्यागतं वनम् ॥ ३० ॥
 कथञ्चेदं महत् कष्टं प्राप्तवत्यसि भाविनि । दमयन्ती तथा तेन
 पृच्छमाना विशास्यते ॥ ३१ ॥ सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षतेऽस्य
 भारत । तामर्द्धवल्लसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ ३२ ॥ सुकु-
 मारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अरालपद्मनयनां तथा
 मधुरभाषिणीम् ॥ ३३ ॥ लक्षयित्वा ऋगव्याधः कामस्य वश-
 मीयवान् । तामेवं श्लक्ष्णया वाचा लब्ध्वाको हृदुपूर्वया ॥ ३४ ॥
 सान्त्वयामास कामार्त्तं क्षदबुध्यत भाविनी । दमयन्त्यपि तं दुष्ट-
 मुपलभ्य पतिव्रता ॥ ३५ ॥ तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजन्वालिव मन्थना ।
 स तु पापमतिः क्रुद्धः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ ३६ ॥ दुर्धर्षान्तर्कया-
 मास दीप्तामग्निशिखामिव । दमयन्ती तु दुःखार्त्ता पतिराज्य-
 विनाकता ॥ ३७ ॥ अतीतवाक्पथे काले शशापेनं रुषान्विता ।
 यद्यहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ॥ ३८ ॥ तथायं पततां क्षुद्रः
 परासुहृगजीवनः । उक्तमात्रे तु वचने तथा स ऋगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नक्षोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसर्पश्रास-

लोचने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वृहदश्व उवाच । सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं भूत्वा भिक्षिकागणनादितम् ॥ १ ॥ सिंहद्वीप-
 द्रव्याम्रमहिषर्चमृगैर्युतम् । नानापक्षिगणाक्रियं स्नेच्छतस्कार-
 सेवितम् ॥ २ ॥ सालवेणुधवाश्वत्यतिन्दुकेक्षुदकिंघ्रुकैः । अर्जुना-
 रिष्टसंच्छन्नं स्यन्दनैश्च सशालजलैः ॥ ३ ॥ जम्बवान्तोध्रुवदिर-
 शालवेत्तमाकुलम् । पद्मकामलकञ्जचक्रदम्बोडम्बरावृतम् ॥ ४ ॥
 वदरीविलसच्छन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् । प्रियालतालखर्जूर-
 हरीतकविभीतकैः ॥ ५ ॥ नानाधातुशतैर्नृणाम् विविधानपि-
 चाचलान् । निकुञ्जान् परिसङ्कुष्टान् दरीयाङ्गुतदर्शनान् ॥ ६ ॥
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च गङ्गाद्विजान् । सा बह्वन् भीम-
 रूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७ ॥ पल्लवानि तडागानि गिरि-
 कूटानि सर्वशः । सरितो निर्भरांश्चैव ददर्शाङ्गुतदर्शनान् ॥ ८ ॥
 यूथशो दृष्टो तत्र विदर्भाधिपनन्दिनी । महिषांश्च वराहांश्च
 ऋक्षांश्च वनपन्नगान् ॥ ९ ॥ तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च
 परया युता । वैदर्भीश्च विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ १० ॥
 नाविभ्यत्या वृपसुता भैमी तन्नाय कस्यचित् । दारुणामटवीं
 प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११ ॥ विदर्भतनया राजन् विललाप
 दुःखिता । भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमयाश्रिता ॥ १२ ॥

दमयन्त्युवाच । अद्भोरस्तु महाबाहो नैषधानां जनाधिप ।
 क्व तु राजन् गतोऽस्य ह्यविहज्य विजने वने ॥ १३ ॥ अश्वमेधा-
 दिभिर्भूरि क्रतुभिर्भूरिर्दक्षिणैः । कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या
 प्रवर्त्तसे ॥ १४ ॥ यत्त्वयोक्तं नरयेष्ट मत्समक्षं महाद्युते ।
 अर्चुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५ ॥ यत्त्वोक्तं विहगै-
 र्हंसैः समीपे तव भूमिप । मत्समक्षं यदुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि
 ॥ १६ ॥ चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः । स्वधीता
 मनुजव्याघ्र सत्यमेकं विलोकितः ॥ १७ ॥ तस्मादर्हसि शत्रुघ्न

सत्यं कर्तुं नरेश्वर । उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः
 ॥ १८ ॥ हा वीर नल नामाहं नष्टा किञ्च तवानघ । अस्या-
 मटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९ ॥ भक्षयत्येष मां
 रौद्रो व्यात्तास्थो दाहणाकृतिः । अरण्यात् क्षुधाविष्टः किं मां
 न त्रातुमर्हसि ॥ २० ॥ न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियास्तीत्यववीः
 सदा । तावतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतौ नृप ॥ २१ ॥
 उन्मत्तां विलपन्तौ मां भाव्यमिष्टां नराधिप । ईक्षिताभीक्षि-
 तोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २२ ॥ कृशां दीनां विवर्णांश्च
 मर्त्तिनां वसुधाधिप । वस्त्रार्द्धप्राष्टतामेकां विलपन्तीमनाथवत्
 ॥ २३ ॥ यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन । न मानयसि
 मामार्य्य ददतीमरिकर्षण ॥ २४ ॥ महाराज महारण्ये अह-
 मेकाकिनी सती । दमयन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे
 ॥ २५ ॥ कुलशीलोपसम्पन्नं चाक्षसर्वाङ्गशोभनम् । नाद्य त्वा-
 मनुपश्यामि गिरावस्त्रिन्नरोत्तम ॥ २६ ॥ वने चास्त्रिन्नहाघोरे
 सिंहव्याघ्रनिषेविते । शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप
 ॥ २७ ॥ प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्द्धन । कं नु पृच्छामि
 दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ॥ २८ ॥ कञ्चिद्दृष्ट्वयारण्ये सङ्ग-
 त्येह नलो नृपः । को नु मे वाथ प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन् प्रस्थितं
 नलम् ॥ २९ ॥ अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् । यम-
 न्येषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ॥ ३० ॥ अयं स इति
 कस्याद्य ओष्यामि मधुरां गिरम् । अरण्याराड्यं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो
 महाहनुः ॥ ३१ ॥ शार्दूलोऽभिसुखोऽभ्येति व्रजाभ्येनमशङ्किता ।
 भवान् सृगाणामधिपस्त्वमस्मिन् कानने प्रभुः ॥ ३२ ॥ विदर्भ-
 राजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् । निषधाधिपतेर्भाष्यां नल-
 स््यामितवधातिनः ॥ ३३ ॥ पतिमन्वेष्टतीमेकां कपणां शोक-
 कर्षिताम् । आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४ ॥

अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि । मां श्लादय मृगश्रेष्ठ
 दुःखादस्मादिमोचय ॥ ३५ ॥ श्रुत्वारण्ये विलपितं न मामाश्वा-
 सयत्ययम् । यामीमां स्वादुसलिलामापगां सागररङ्गमाम् ॥ ३६ ॥
 इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गेर्वहुभिरुच्छितम् । विराजद्भिरिवानेकै-
 र्नेकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३७ ॥ नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपल-
 भूषितम् । अंश्वारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ॥ ३८ ॥
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगाद्युतम् । पतत्रिभिर्वह्निविधैः सम-
 न्तादनुनादितम् ॥ ३९ ॥ किंशुकाशोकवकुलपुन्नागैरुपशोभि-
 तम् । कर्णिकारधवञ्जैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥ ४० ॥ सरिद्धिः
 सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् । गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि
 नृपतिं प्रति ॥ ४१ ॥ भगवन्नचक्ष्येष्ट दिव्यदर्शनं विश्रुतः ।
 शरण्यं बहुकल्याणं नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२ ॥ प्रणमे त्वाभि-
 गम्याहं राजपुत्रौ निबोध माम् । राज्ञः स्नुषां राजभार्यां
 दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४३ ॥ राजा विदर्भाधिपतिः पिता
 मम महारथः । भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४ ॥
 राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् । आहर्ता पार्थिव-
 श्रेष्ठः पृथुचारश्चित्तेक्षणः ॥ ४५ ॥ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवा-
 गनसूयकः । शीलवान् वीर्यसम्पन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४६ ॥
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः । तस्य मां विद्धि
 तनयां भगवंस्त्वामुपस्थितान् ॥ ४७ ॥ निपद्येपु महाराज श्वशुरो
 मे नरोत्तमः । गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्मृत् ॥ ४८ ॥
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । क्रमप्राप्तं पितुः
 स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४९ ॥ नलो नामारिहा श्यामः
 पुण्यश्लोक इति श्रुतः । ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत् सोमपो-
 ऽग्नमान् ॥ ५० ॥ यथा दाता च योद्धा च सत्यक् चैव प्रशा-
 सिता । तस्य मामवलां श्रेष्ठां विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५१ ॥

त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् । अन्वेषमाणां
 भर्तारं त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२ ॥ सप्तस्त्रिंशद्विरेतैर्हि त्वया
 षडङ्गशतैर्नृपः । कञ्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दादयो नलः ॥ ५३ ॥
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः । विक्रान्तः सत्व-
 वान्वीरो भर्ता मम महायशः ॥ ५४ ॥ निषधानामाघपतिः
 कञ्चिद्दृष्टस्त्वया नलः । किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्व-
 लाम् ॥ ५५ ॥ गिरा नाश्वासयस्वद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ।
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसन्ध महीपते ॥ ५६ ॥ यद्यस्यस्मिन्
 वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना । कदा सुस्त्रिंशद्विरेतैर्जीमूत-
 स्वनसन्निभाम् ॥ ५७ ॥ ओष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोप-
 माम् । वैदर्भीत्येव विष्यष्टां द्रुमां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८ ॥
 आन्वायसारिणीसङ्घां मम शोकविनाशिनीम् । भीतामाश्वासय च
 मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९ ॥ इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिव-
 नन्दिनी । दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिग्भुजराम् ॥ ६० ॥ सा
 गत्वा त्रीनहोरात्रान् ददर्श परमाङ्गना । तापसारख्यमतुलं दिव्य-
 काननशोभितम् ॥ ६१ ॥ वशिष्ठसृग्वलिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२ ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षेण
 पण्याहारैस्तथैव च । जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गं दिदृक्षुभिः ।
 वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३ ॥ तापसाश्च पितं
 रस्य ददर्शाश्चममण्डलम् । नानामृगगणैर्जुष्टं शाखासृगगणायुतम्
 ॥ ६४ ॥ तापसैः समुपेतञ्च सा दृष्ट्वैव समाश्रसत् । सुम्नः सुयोगी
 सुश्रोणी सुकुचा बुद्धिजानना ॥ ६५ ॥ वर्जस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसि-
 तायतलोचना । सा विवेशाश्चमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६ ॥ योषि-
 द्रुतं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी । साभिवाद्य तपोद्वान्
 विनयावनता स्थिता ॥ ६७ ॥ स्वागतन्तु इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्ताप-
 सैश्च सा । पूजाश्चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८ ॥

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे । तानुवाच वरारोहः ।
 कच्चिन्नगवतामिह ॥ ६९ ॥ तपस्यग्निषु धर्मेषु स्वर्गपक्षिसु चानघाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ७० ॥ तैरक्ता कुशलं
 भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी । ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किञ्च
 चिकीर्षसि ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिञ्च परमामिह ।
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा श्रुचः ॥ ७२ ॥ अस्या-
 रण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभूतः । अस्याथ नद्याः कल्याणि
 वद सत्यमनिन्दिते ॥ ७३ ॥ साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य
 देवता । न चाप्यस्य गिरेर्दिवा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४ ॥
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः । विस्तरेणाभि-
 धास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५ ॥ विदर्भेषु महीपालो
 भोमो नाम महीपतिः । तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विज-
 सत्तमाः ॥ ७६ ॥ निषधार्धिपतिर्धोमान्नलो नाम महायशः ।
 वीरः संग्रामजिह्विह्वान्मम भर्ता विशास्यतिः ॥ ७७ ॥ देवता-
 भ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः । गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा
 महाबलः ॥ ७८ ॥ सत्यवान् धर्मवित् प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान् परपुरुञ्जयः ॥ ७९ ॥ नलो नाम
 नृपश्चोष्ठो देवराजसमद्युतिः । मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्द्र-
 वदनोऽरिहा ॥ ८० ॥ आहर्ता क्रतुसुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मध्ये हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ८१ ॥ स कैश्चिन्निकृति-
 प्रज्ञैरनायैरुक्तताम्रभिः । आह्वय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरा-
 यणः ॥ ८२ ॥ देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ।
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्यां राजर्षभस्य वै ॥ ८३ ॥ दमयन्तीति
 विख्यातां भर्तुर्दृशं नलालसाम् । सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि
 सरितस्तथा ॥ ८४ ॥ पल्लवानि च सर्वाणि तथारण्यानि सर्वशः ।
 अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ॥ ८५ ॥ महात्मानं

कृतास्तु च विचरामीह दुःखिता । कञ्चिद्भगवतां रम्यं तपोवन-
 मिदं नृपः ॥ ८६ ॥ भवेत् प्राप्नो नलो नाम निषधानां जना-
 धिपः । यत्कृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्ना भृशदारुणम् ॥ ८७ ॥
 वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलखगसेवितम् । यदि कैचिद्दहोरात्रैर्न
 द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ॥ ८८ ॥ आलानं येयसा योक्ष्ये देहस्यास्य
 विमोचनात् । कोऽनु मे जीवितेनार्थस्तद्वत् पुनर्धर्मम् ॥ ८९ ॥
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता । तथा विलपती-
 मेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ॥ ९० ॥ दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः
 सत्यदर्शिनः । उदकंस्तव कल्याणि कल्याणो भविता भुभे ॥ ९१ ॥
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् । निषधानामधिपतिं
 नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ९२ ॥ भेमि धर्मज्ञतां येषुं द्रक्ष्यसे विगत-
 प्वरम् । विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९३ ॥ तदेव
 नगरं येषुं प्रशासन्तमरिन्दमम् । द्विपतां भयकर्तारं सुहृदां
 शोकनाशनम् ॥ ९४ ॥ पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं
 नृपम् । एवमुक्त्वा नक्षत्रेष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ॥ ९५ ॥
 तापसान्तर्हिताः सर्वे साग्निहोत्रायमासृथा । सा दृष्ट्वा महदा-
 यर्ष्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ॥ ९६ ॥ दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीर-
 सेननृपसुधा । किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहामवत्
 ॥ ९७ ॥ क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् । क्व सा
 पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ॥ ९८ ॥ ध्यात्वा चिरं
 भीमसुता दमयन्ती मुचिस्मिता । भर्तृशोकपरा दीना विवर्ण-
 वदनाभवत् ॥ ९९ ॥ सा गत्वाथ परां भूमिं वाघसन्दिग्धया
 गिरा । विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुन्ततः ॥ १०० ॥ उप-
 गम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने । पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गै-
 रनुनादितम् ॥ १०१ ॥ अहो वतायमगमः श्रीमानस्मिन् वना-
 न्तरे । आपीडैर्वज्रभिर्भाति श्रीमान् पर्वतराडिव ॥ १०२ ॥

विशोका कुरु मां क्षिप्रमशोकं प्रियदर्शन । वीतशोकभयावाधं
 कञ्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ १०३ ॥ नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः
 प्रियं पतिम् । निषधालामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०४ ॥
 एकवस्त्राह्वंसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् । व्यसनेनार्दितं वीरमरण्य-
 सिदमागतम् ॥ १०५ ॥ यथा विशोका गच्छेद्यमशोकं नगं तत्
 कुरु । सत्यनामा भवाशोकः क्षशोकः शोकनाशनः ॥ १०६ ॥ एवं
 साशोकवृक्षन्तमार्त्ता वै परिगम्य च । जगाम दारुणतरं देशं
 भैमी वराङ्गना ॥ १०७ ॥ सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरित-
 स्तथा । नैकाश्च पर्वतान् रस्यान् नैकाश्च जगपक्षिणः ॥ १०८ ॥
 कन्दराश्च नितम्बाश्च नदीषाङ्गुतदर्थनाः । ददर्श सा भीमसुता
 पतिमन्वेषती तदा ॥ १०९ ॥ गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती
 शुचिस्त्रिता । ददर्शाथ महासाथं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ११० ॥
 उत्तरन्तं नदीं रस्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् । सुशान्ततोयां विसीर्यां
 हृदिनीं वेतसैव ताम् ॥ १११ ॥ प्रोद्भूतां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोप-
 कृजिताम् । कूर्मग्राहकपाकीर्यां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११२ ॥
 सा दृष्ट्वैव महासाथं नलपत्नी यशस्विनी । उपसर्प्य वरारोहा
 जनमर्ध्यं विवेश च ॥ ११३ ॥ उन्मत्तरूपा शोकात्ता तथा वस्त्रार्द्ध-
 संवृता । कृशा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११४ ॥
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुर्ध्रुवः । केचिच्चिन्तां परां
 जग्मुः केचित्तत्र विचक्रुशुः ॥ ११५ ॥ ग्रहसन्ति स्म तां केचि-
 दभ्यसूयन्ति चापरे । अकुर्वन्त दयां केचित् पप्रच्छुश्चापि भारत
 ॥ ११६ ॥ कासि कस्यासि कल्याणि किं वा जगयसे वने । त्वां
 दृष्ट्वा व्यथिताः स्नेहं कञ्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११७ ॥ वद सत्यं
 वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः । देवता त्वं हि कल्याणि त्वां
 वयं शरणं गताः ॥ ११८ ॥ यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि
 वराङ्गना । सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ ११९ ॥

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमो शीघ्रमितो व्रजेत् । तथा विधत्स्व
 कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ १२० ॥ तथोक्त्वा तेन सार्थेन
 दमयन्ती वृषात्मजा । प्रत्युवाच ततः सार्थी भर्तृ व्यसनपीडिता
 ॥ १२१ ॥ सार्थवाहश्च सार्थश्च जना ये तत् केचन । सुवस्त्रविर-
 बालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२ ॥ मानुषीं मां विजानीत
 मनुजाधिपतेः सुतान् । वृषस्त्रुषां राजभार्यां भर्तृ दर्शनलाल-
 साम् ॥ १२३ ॥ विदर्भराड् भूमिपिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं भार्गव्यपराजितम् ॥ १२४ ॥ यदि
 जानीत वृषतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् । नलं पुरुषशार्दूलममित-
 गणसूदनम् ॥ १२५ ॥ ताम्रवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम ऋणु कल्याणि महचः ॥ १२६ ॥ अहं
 सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्त्रिते । अनुभ्यं नलनामानं न
 पश्यामि यथास्थानि ॥ १२७ ॥ कुञ्जरद्वीपमहिषशार्दूलर्क्षस्तगा-
 नपि । पश्याम्यस्त्रिन् वने क्षतस्ते क्षमनुष्यनिषेविते ॥ १२८ ॥
 ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने । तथा नो यत्तराड्व्य
 मणिभद्रः प्रसोदतु ॥ १२९ ॥ साव्रवीद्वणिजः सर्वान् सार्थवाहश्च
 तं ततः । क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३० ॥
 सार्थवाह उवाच । सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुवाहीः सत्य-
 दर्शिनः । क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीविलापे

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वृहदश्व उवाच । सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
 जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥ अथ काले बह-
 तिथे वने महति दाहणे । तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं

मङ्गत् ॥ २ ॥ ददृशुर्वृष्णिजो रथ्यं प्रभूतयवसेन्वनम् । बद्धपुष्प-
 फलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३ ॥ निर्मलखादुसल्लिलं मनो-
 हारि सुशीतलम् । सुपरिआन्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः
 ॥ ४ ॥ सम्मते सार्यवाहस्य विविश्रुर्वनशुत्तमम् । उवास सार्यः
 सुमहान् वेलाभासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥ अथाहंरात्रसमये नि-
 शब्दस्तिमिते तदा । सुप्ते सार्ये परिआन्ते हस्तियुधमुपागमत्
 ॥ ६ ॥ पानीयायं गिरीनदीं मदप्रस्त्रवणाविलाम् । अथापश्यत्
 सार्यन्तं सार्यजान् सुबहून् गजान् ॥ ७ ॥ ते तान् आस्यगजान्
 दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा । समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्-
 कटाः ॥ ८ ॥ तेषामापततां वेगः करिष्ठां दुःसहोऽभवत् । नगा-
 ग्रादिव ग्रीष्मिणां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥ स्यन्दतामपि
 नागानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः । मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः
 सार्यशुत्तमम् ॥ १० ॥ ते तं समर्द्धः सहसा चेष्टमानं महीतले ।
 हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्यिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥ वनशुल्कांश्च
 धावन्तो निद्रान्धा बहुवोऽभवन् । केचिद्दन्तैः करैः केचित् केचित्
 पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥ निहतोऽप्राञ्च बहुलाः पदातिजन-
 संकुलाः । भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥ घोरा-
 न्वादान् विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले । वृक्षेष्वारुह्य संरुद्धाः
 मतिता विपक्षेषु च ॥ १४ ॥ एवं प्रकारैर्बद्धभिर्देवेनाक्रुध्य
 हस्तिभिः । राजन् विनिहतं सवं सृष्ट्वं सार्यमण्डलम् ॥ १५ ॥
 आरावः सुमहान्वासीत् लोकाभयकारकः । एषोऽग्निवर्त्यितः कष्ट-
 स्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥ रत्नराशिर्विश्रीणोऽयं गृह्णीध्वं
 किं प्रधावत । सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्यावचनं मम ॥ १७ ॥
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा । पुनरेवाभिधास्यामि
 चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दारुणे
 जनसंचये । दंसयन्ती च बुबुधे भयसन्तस्तमानसा ॥ १९ ॥

अपश्यद्वैशं तत्र सर्वलोकभयङ्करम् । अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला
 पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥ संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात् केचिदविच्छताः ॥ २१ ॥ तेऽब्रुवन्
 सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् । नूनं न पूजितोऽस्माभि-
 र्मणिभद्रो महायशः ॥ २२ ॥ तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै
 वैश्ववर्णः प्रभुः । न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३ ॥
 शकुनानां फलं वाय विपरीतमिदं भ्रुवम् । अद्या न विपरीतास्तु
 किमन्यदिदमागतम् ॥ २४ ॥ अपरे त्वब्रुवन् दीना ज्ञातिद्रव्य-
 विनाकृताः । यासावद्य महासार्थे नारी क्षुब्धतदर्शना ॥ २५ ॥
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् । तथेयं विहिता पूर्वं
 माया परमदारुणा ॥ २६ ॥ राक्षसी वा भ्रुवं यक्षी पिशाची
 वा भयङ्करी । तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्ष्णं विचारणा ॥ २७ ॥
 यदि पश्याम तां पापां सार्थज्ञीं नैकदुःखदाम् । लोष्ट्रभिः पांशु-
 भिस्यैव तणैः काष्ठैश्च मृष्टिभिः ॥ २८ ॥ अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य
 किल कृत्यकाम् । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम्
 ॥ २९ ॥ ह्वीता भीता च संविग्ना प्राद्वषद्यत्र काननम् । आशङ्क-
 माना तत्पापमात्मानं पृच्छं देवयत् ॥ ३० ॥ अहो ममोपरि विधेः
 संरम्भो दारुणो महान् । नानुवम्राति कुशलं कस्येदं कर्मणः
 फलम् ॥ ३१ ॥ न ह्युराख्यशुभं किञ्चित् कृतं कस्यचिदण्वपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२ ॥ नूनं
 जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् । अपश्चिमामिमां कष्टामापदं
 प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३ ॥ भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाञ्च पराजयः ।
 भर्ता सह वियोगश्च तनयाभ्याश्च विव्युतिः ॥ ३४ ॥ निर्नाथता
 वने वासो बद्धव्यालनिषेविते । अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा
 जनास्तदा ॥ ३५ ॥ देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य ह्यगोचन् वैशं कृतम् ।
 ज्ञातरं पितरं पुत्रं सखायञ्च नराधिप ॥ ३६ ॥ अशोचत्तत्र

वैदर्भी किं तु मे दुष्कृतं कृतम् । योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये सं-
 प्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७ ॥ स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्या-
 न्ममैव तत् । प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८ ॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् । या नाहमद्य
 ऋदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९ ॥ न ह्यद्वैवक्तं किञ्चिन्नरा-
 णामिह विद्यते । न च मे बालभावेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतम्
 ॥ ४० ॥ कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् । मन्ये स्वय-
 म्वरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१ ॥ प्रत्याख्याता मया तत्
 नलस्यार्थाय देवताः । नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम्
 ॥ ४२ ॥ एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना । प्रला-
 पानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३ ॥ हतशेषैः सह
 तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी
 ॥ ४४ ॥ गच्छन्ती सा चिराद्वाला पुरमासादयन्महत् । सायाङ्गे
 चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ॥ ४५ ॥ अथ वस्त्रार्द्धसंवीता
 प्रविवेश पुरोत्तमम् । तां विह्वलां क्षणां दीनां सुक्तकेशीममा-
 र्जिताम् ॥ ४६ ॥ अन्धतामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ।
 प्रविशन्तीन्तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ॥ ४७ ॥ अनुजग्मुः
 स्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुद्वहलात् । सा तैः परिहृतागच्छत्
 समीपं राजवेश्मनः ॥ ४८ ॥ तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैः
 र्वताम् । धात्रीसुवाच चैवैनामानयेह समान्तिकम् ॥ ४९ ॥
 जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी । यादृग्रूपञ्च पश्यामि
 विद्योतयति मे गृहम् ॥ ५० ॥ अन्धतवेशा कल्याणी श्रीरिवा-
 यतलोचना । सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ॥ ५१ ॥
 आरोप्य विष्टिता राजन् दमयन्तीमपृच्छत । एवमप्यसुखाविष्टा
 विभर्षिं प्ररमं वपुः ॥ ५२ ॥ भासि विद्युदिवाग्नेषु शंस मे कासि
 कस्य वा । न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ५३ ॥

असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्वमरप्रभे । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या
 भैमी वचनमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं
 समनुव्रताम् । सैरिन्ध्रीं जातिसम्पन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम्
 ॥ ५५ ॥ फलमूलाग्रनामेकां यत्नसाद्यप्रतिययाम् । असह्येय-
 गुणो भर्ता माञ्च नित्यमनुव्रतः ॥ ५६ ॥ भक्ताहमपि तं वीरं
 छायेवालुगता पथि । तस्य दैवात् प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने
 ॥ ५७ ॥ द्यू ते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान् । तमेकवसनं
 वीरमुन्नतमिव विह्वलम् ॥ ५८ ॥ आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्य-
 गमं वनम् । स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित् कारणान्तरे ॥ ५९ ॥
 क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् । तमेकवसना नग्न-
 मुन्नतवदचेतसम् ॥ ६० ॥ अनुव्रजन्ती वज्रता न स्वपामि निशा-
 स्तदा । ततो वज्रतिथे काले सुप्तमुत्खल्य मां क्वचित् ॥ ६१ ॥
 वाससोऽहं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् । तं मार्गमाणा
 भर्तारं दक्ष्यमाना दिवानिग्रम् ॥ ६२ ॥ साहं कमलगर्भाभमप-
 श्यन्ती हृदि प्रियम् । न विन्दास्यमरप्रस्थं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम्
 ॥ ६३ ॥ तामश्चुर्गर्गपूर्णार्चीं विलपन्तीं तथा वज्र । राज-
 माताब्रवीदार्त्तां भैमीमार्त्तस्वरां स्वयम् ॥ ६४ ॥ वसस्व मयि
 कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि । मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं
 पुरुषा मम ॥ ६५ ॥ अपि वा स्वयमागच्छेत् परिधावन्वितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारसुपलम्भसे ॥ ६६ ॥ राजमातुर्वचः
 श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीर-
 प्रजायिनि ॥ ६७ ॥ उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्वां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान् प्रभाषेयं कथञ्चन ॥ ६८ ॥ प्रार्थयेद्यदि मां
 कश्चिद्दृष्ट्वा स पुमान् भवेत् । बध्यश्च तं सक्तानन्द इति मे
 व्रतमाहितम् ॥ ६९ ॥ भर्तुरन्वेषणार्थन्तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यद्येवमिह वत्स्यामि तत्प्रकाशे न संशयः ॥ ७० ॥ अतोऽन्यथा

न मे वासो वर्त्तते हृदये क्वचित् । तां प्रहृष्टेन मनसा राज-
मातेदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ सर्वमेतत् करिष्यामि दृष्ट्वा ते व्रतमीदृ-
शम् । एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशास्यते ॥ ७२ ॥ उवा-
चेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत । सैरिन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे
देवरूपिणीम् ॥ ७३ ॥ वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भव-
त्वियम् । एतया सह मोदस्व निरद्विग्नमनाः सदा ॥ ७४ ॥
ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् । दमयन्तीमुपादाय
सखीभिः परिवारिता ॥ ७५ ॥ सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती
व्यनन्दत । सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्धे गावसन्तदा ॥ ७६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्ती-

चेदिराजगृहवासे पञ्चप्रष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

बृहदश्व उवाच । उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशा-
स्यते । ददर्श दारं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १ ॥ तत्र शुश्रुव
शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्य-
श्लोकेति चासन्नत् ॥ २ ॥ माभेरिति नलस्योक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य
तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३ ॥ स
नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलन्तदा । उवाच मां विद्धि
राजन् नागं कर्कोटकं वृष ॥ ४ ॥ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः
सुमहातपाः । तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५ ॥
तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि तत्र
त्वं शापान्नाक्षसि मत्कृतात् ॥ ६ ॥ तस्य शापान्नशप्तोऽस्मि
पदाद्विचलितुं पदम् । उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्नातुमर्हति मां
भवान् ॥ ७ ॥ सखा च ते भविष्यामि मत्समी नाशि पन्नगः ।

लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा
स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः । तं गृहीत्वा नक्षः प्रायाद्देशं
दावविवर्जितम् ॥ ९ ॥ आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं क्षणवर्त्मना ।
उत्खट्टकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ पदानि
गणयन् गच्छ स्थानि नैषध कानिचित् । तत्र तेऽहं महाबाहो
श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११ ॥ ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशदशमे
पदे । तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२ ॥ स दृष्ट्वा
विस्मितस्तस्यावात्मानं विवृतं नक्षः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श
स महीपतिः ॥ १३ ॥ ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति ॥ १४ ॥ यत्कृते
चासि निवृतो दुःखेन महता नल । विषेण स मदीयेन दुःखं
त्वयि निवत्स्यति ॥ १५ ॥ विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमो-
क्ष्यति । तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ ॥
अनागा येन निवृतस्त्वमनर्हो जनाधिप । क्रोधादस्त्वयित्वा तं
रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७ ॥ न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रु-
तोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८ ॥
राजन् विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । संग्रामेषु च
राजेन्द्र शशज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥ गच्छ राजन्नितः स्तुतो
बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपस्तुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः
॥ २० ॥ अयोध्यां नगरौ रक्ष्यामद्य वै निषधेश्वर । स तेऽक्ष-
हृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ॥ २१ ॥ इत्याकु कुलजः श्रीमान्
मित्तञ्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाक्षजः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा
॥ २२ ॥ सममेष्यसि दारैस्त्वं मास्व शोके मनः कथाः । राज्येन
तनयाभ्याश्च सत्यमेतदुबधीमि ते ॥ २३ ॥ स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टु-
मिच्छेथास्त्वं नराधिप । संस्मर्त्तव्यसादा तेऽहं वाससेहं निवा-
सयेः ॥ २४ ॥ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । इत्युक्त्वा

प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५ ॥ एवं नलश्च सन्दिश्य वासो
दत्त्वा च कौरव । नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलककोटक-

संवादे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वृहदश्व उवाच । तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधी नगः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दृशमेऽहनि ॥ १ ॥ स राजानमुपातिष्ठ-
द्वाङ्गकोऽहमिति ब्रुवन् । अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति
मत्समः ॥ २ ॥ अर्यैरुच्छ्रेषु चैवाहं प्रपृथ्यो नैपुण्येषु च । अन्न-
संस्कारमपि च जानास्यन्त्यैर्विशेषतः ॥ ३ ॥ यानि शिल्पानि
लोकेऽस्मिन् यज्ञैवान्यत् सुदुष्करम् । सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुं हतु-
मर्थं भरस्व माम् ॥ ४ ॥

ऋतुपर्ण उवाच । वस बाहुक भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यामि ।
श्रीम्रयाने सदा बुद्धिर्भ्रियते मे विशेषतः ॥ ५ ॥ स त्वमातिष्ठ
योगं तं येन श्रीम्रा हया मम । भवेयुरश्वाभ्यक्षोऽसि वेतनं ते
शतंशताः ॥ ६ ॥ त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवली ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्द्धं वस वै मयि बाङ्गक ॥ ७ ॥

वृहदश्व उवाच । एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८ ॥ स वै तत्रावसद्राजा
वैदर्भीमनुचिन्तयन् । सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद
ह ॥ ९ ॥ क नु सा क्षुत्पिपासान्तां आन्तां श्रेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तं
राजानं निशायां जीवलीऽब्रवीत् । कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतु-
मिच्छामि बाङ्गक ॥ ११ ॥ आबुध्मन् कस्य वा नारी यामेवमनु-

शोचसि । तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥
 आसीद्वृद्धमता नारी तस्या दृढतरं वचः । स वै केनचिदर्थेन
 तया मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३ ॥ विप्रयुक्तः स मन्दात्मा अमत्यसुख-
 पीडितः । दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ १४ ॥
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स गायति । स विश्वमन्यही-
 सर्वां क्वचिदासाद्य किञ्चन ॥ १५ ॥ वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवा-
 नुसंस्मरन् । सा तु तं पुरुषं नारी कञ्चेऽप्यनुगता वने ॥ १६ ॥
 त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति । एका बालानभिज्ञा
 च मार्गाणामतथोचिता ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं
 यदि जीवति । श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥ १८ ॥
 त्यक्ता तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष । इत्येवं नैषधो राजा
 दमयन्तीमनुस्मरन् । अज्ञातवासं न्यवसद्राजस्य निवेशने ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलविलापे
 सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

बृहदश्व उवाच । हृतराज्ये नले भीमः सभाध्ये प्रेष्यताङ्गते ।
 द्विजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनकाक्षया ॥ १ ॥ सन्दिदेश च
 तान् भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् । खगयध्वं नलश्चैव दम-
 यन्तीच्च मे सुताम् ॥ २ ॥ अस्मिन् कर्मणि सम्पन्ने विज्ञाते निष-
 धाधिपे । गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ३ ॥
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसम्मतम् । नचेच्छकाविहानेतुं
 दमयन्तो नलोऽपि वा ॥ ४ ॥ ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां
 दशशतं धनम् । इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम्
 ॥ ५ ॥ पुरराट्प्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्गवा । नैव कापि

प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६ ॥ ततश्चेदिपुरीं रस्यां
सुदेवो नाम वै द्विजः । विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि
॥ ७ ॥ पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् । मन्दं
प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिभेण ताम् ॥ ८ ॥ निबद्धां धूमजालेन
प्रभामिव विभावसोः । तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां
क्षयाम् । तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९ ॥

सुदेव उवाच । यथेयं मे पुरा दृष्ट्वा तथारूपेयमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वां लोककान्तामिव श्रियम् । पूर्णचन्द्रनिभां
श्यामां चारुवत्तपयोधराम् ॥ १० ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वां
वितिमिरा द्विजः । चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ॥ ११ ॥
इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव । विदर्भसरसस्तस्माद्देव-
दोषादिवोद्भूताम् ॥ १२ ॥ मलपद्मानुलिप्ताङ्गीं क्षणालीमिव
चोद्भूताम् । पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ॥ १३ ॥
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्त्रोतां नदीमिव । विध्वस्तपर्यंकमलां
वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ १४ ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टां व्याकुलामिव
पद्मिनीम् । सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ १५ ॥
दह्यमानामिवार्केण क्षणालीमिव चोद्भूताम् । रूपौदार्यगुणो-
पेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ १६ ॥ चन्द्रलेखामिव भवां
व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् । कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धु-
जनेन च ॥ १७ ॥ देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाञ्चया । भर्ता
नाम परं नास्ती भूषणं भूषणैर्विना ॥ १८ ॥ एषा हि रहिता
तेन शोभमाना न शोभते । दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं होनो यदनया
नष्टः ॥ १९ ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति । इमा-
मसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षयाम् ॥ २० ॥ सुखार्हां दुःखितां
दृष्ट्वा मन्त्रापि व्यथते मनः । कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति
वै शुभा ॥ २१ ॥ भर्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी शशिनो

यथा । अस्या नूनं पुनर्लाभाद्वैषधः प्रीतिमेव्यति ॥ २२ ॥ राजा
राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीम् । तुल्यशीलवयोयुक्तां
तुल्याभिजनसंघं ताम् ॥ २३ ॥ नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तल्लेयमसिते-
क्षणा । युक्तान्तस्याप्रमेयस्य वीर्यं सत्त्ववती मया ॥ २४ ॥ समा-
श्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनलालसाम् । अहमाश्वासयाम्येनां
पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्तां ध्यानतत्-
पराम् ॥ २५ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । एवं विचक्ष्य विविधैः कारणैर्लक्षणेभ्य
ताम् । उपगम्य ततो भैरवो सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥
अहं सुदेवो वैदर्भीं भ्रातुस्ते दयितः सखा । भीमस्य वचनाद्राज-
स्वामन्वेष्टमिहागतः ॥ २७ ॥ कुशली ते पिता राज्ञि जननी
भ्रातरश्च ते । आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ
॥ २८ ॥ त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते । अन्वेष्टारो
ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ २९ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
पृच्छच्छत तान् सर्वान् क्रमेण सुहृदः स्वकान् । बरोद च
भ्रशं राजन् वैदर्भीं शोककर्षिता ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा सुदेवं सहसा
भ्रातुरिष्टं द्विजोक्तमम् । ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोक-
कर्षिता ॥ ३१ ॥ सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीश्च भारत । जनित्याः
कथयामास सैरिन्ध्री रुदती भृशम् ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणेन सहागम्य
तां वेद यदि मन्यसे । अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा
॥ ३३ ॥ जगाम यत्र सा बाणा ब्राह्मणेन सहाभवत् । ततः
सुदेवमानाञ्च राजमाता विशाम्यते ॥ ३४ ॥ पप्रच्छ भार्या
कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी । कथञ्च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा
वामलोचना ॥ ३५ ॥ त्वया च विदिता विप्र कथमेवङ्गता सती ।
एतदिच्छास्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ॥ ३६ ॥ तत्त्वेन हि

ममाचक्षुष्टच्छन्त्या देवरूपिणीम् । एवमुक्तस्तथा राजन् सुदेवो
द्विजसत्तमः । सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसुदेव-
संवादे अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

— —

सुदेव उवाच । विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महा-
द्युतिः । सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १ ॥
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नृपः । भार्येयं तस्य कल्याणी
पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २ ॥ स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो
महीपतिः । दमयन्त्या गतः सार्द्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥ ३ ॥
ते वयं दमयन्त्यथं चरामः पृथिवीमिमाम् । सेयमासादिता बाला
तव पुत्रनिवेशने ॥ ४ ॥ अस्या रूपेण सहशी मानुषो न हि
विद्यते । अस्या ह्येष ब्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्पुबुत्तमः ॥ ५ ॥
श्यामायाः पद्मसङ्काशो ललितोऽन्तर्हितो मया । मलेन संवृतो
ह्यस्याञ्जनोऽभ्येव चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं
धात्रा विनिर्मितः । प्रतिपत्कलुषस्यन्दोर्लेखा नातिविराजते
॥ ७ ॥ न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् । असंस्कृत-
मपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८ ॥ अनेन वपुषा बाला
पिप्पु नानेन सूचिता । ललितेयं मया देवो निवृतोऽग्निरिवो-
ष्मणा ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विश्राम्यते । सुनन्दा
शोधयामास पिप्पुप्रच्छादनं मलम् ॥ १० ॥ स मलेनापकृष्टेन
पिप्पुस्तस्या व्यरोचत । दमयन्त्या यथा व्यभ्रं नभसीव निशा-
करः ॥ ११ ॥ पिप्पुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य सुहृत्तमिव तस्थतुः ॥ १२ ॥ चतुर्द्वय
वाप्यं शनकैराजमातृदम्बवती । भगिन्या दुहिते मेऽसि पिप्पु-

नानेन स्तुचिता ॥ १३ ॥ अहञ्च तव माता च राज्ञस्तस्य महा-
 ल्लनः । सुते दशार्णाधिपतेः सुदान्नश्चाद्दर्शने ॥ १४ ॥ भीमस्य
 राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः । त्वन्तु जाता मया दृष्टा
 दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५ ॥ यथैव ते पितुर्गेहं तथैव मम भाविनि ।
 यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६ ॥ तां प्रहृष्टेन
 मनसा दमयन्ती विशास्यते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अज्ञायमानापि सती सुखमस्त्रुपिता त्वयि ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८ ॥ सुखात्
 सुखतरं वासो भविष्यति न संशयः । चिरविप्रोषितां मातर्मा-
 मनुजानामर्हसि ॥ १९ ॥ दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र
 बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकात्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २० ॥
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्नयि कर्तुमिच्छहेसि । विदभान् यातु-
 मिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१ ॥ वाढमित्येव तासुक्ता
 दृष्टा मातृस्वसा नृप । गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः
 ॥ २२ ॥ प्रास्थापयद्भ्राजमाता श्रौमतीं नरवाहिना । यानेन
 भरतश्रेष्ठ खन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३ ॥ ततः सा नचिरादेव
 विदभानगमत् पुनः । तान्तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत्
 ॥ २४ ॥ सर्वान् कुशजिनो दृष्ट्वा बान्धवान् दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरश्चोभौ सर्वज्ञैव सखीजनम् ॥ २५ ॥ देवताः पूजया-
 मास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती
 विशास्यते ॥ २६ ॥ अतर्पयत् सुदेवश्च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७ ॥ सा व्यष्टा
 रजनीन्तत्र पितुर्वेक्षन्ति भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं
 वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥

दमयन्त्युवाच । माञ्चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि
 ते । नरवीरस्य वै तस्य नक्षत्रानयने यत ॥ २९ ॥ दमयन्त्या

तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता । वाघेनापिहिता राज्ञी
 नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३० ॥ तदवस्थान्तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तः-
 पुरं तदा । हाहाभूतमतीवासीद्भृशञ्च प्ररुद ह ॥ ३१ ॥ ततो
 भीमं महाराजं भाव्यां वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता
 भर्तारमनुशोचति ॥ ३२ ॥ अपक्वञ्च च लज्जां सा स्वयमुक्तवती
 नृप । प्रयतन्तु तव प्रेथ्याः पुण्यहोक्स्य मार्गणे ॥ ३३ ॥ तया
 प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान् वशवर्त्तिनः । प्राख्यापयद्दिशः सर्वां
 यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४ ॥ ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणा-
 स्सदा । दमयन्तीमथो हृत्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ॥ ३५ ॥ अथ
 तानब्रवीद्भूमौ सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः । ब्रूयात्सज्जनसंसत्सु तत्र
 तत्र पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ क्व तु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो
 मम । चत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७ ॥ सा
 वै यथा त्वया दिष्टा तथास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना भृशं
 बाला वस्त्रार्द्धेनाभिसंष्टता ॥ ३८ ॥ तस्या रुदन्याः सततं तेन
 शोकेन पार्थिव । प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३९ ॥
 एवमन्यञ्च वक्तव्यं कृपां कुर्वीद्यथा मयि । वायुना धूयमानो
 हि वनं दहति पावकः ॥ ४० ॥ भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि
 पतिना सदा । तन्नष्टमुभयं कक्षाहर्मजस्य सतस्तव ॥ ४१ ॥
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान् सदा । संवृत्तो निर-
 नुक्रोशः शङ्के मङ्गाग्यसंचयात् ॥ ४२ ॥ तत् कुरुष्व नरव्याघ्र
 दयां मयि नरप्रेम्भ । आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः
 ॥ ४३ ॥ एवं ब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन । स नरः
 सर्वथा ज्ञेयः कथासी क्व तु वर्त्तते ॥ ४४ ॥ यच्चैवं वचनं श्रुत्वा
 ब्रूयात् प्रतिवचो नरः । तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजो-
 त्तमाः ॥ ४५ ॥ यथा च वो न जानीयाद्ब्रूवतो मम शासनात् ।
 पुनरागमनञ्चैव तथा कार्त्तमतन्द्रितैः ॥ ४६ ॥ यदि वासी

समृद्धः स्याद्यदि वायुधनो भवेत् । यदि वायुसमर्थः स्याज्ज्ञेय-
मस्य चिकीर्षितम् ॥ ४७ ॥ एवमुक्तास्त्वगच्छंस्तु ब्राह्मणाः सर्वतो
दिशः । नक्तं सृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८ ॥ ते
पुराणि सराङ्गाणि ग्रामान् घोषांस्तथाश्रमान् । अन्वेपन्तो नक्तं
राजन्वाधिजग्म हिजातयः ॥ ४९ ॥ तच्च वाक्यं तथा सर्वं तत्र
तत्र विशास्यते । आवशाच्चकिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ५० ॥

इति आरग्यपर्वणि नक्तोपाख्यानपर्वणि नलान्वेषणे

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

वृहदश्व उवाच । अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णोदो नाम वै
द्विजः । प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ नैषधं
खगयाणेन दमयन्ति मया नक्तम् । अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गा-
सुरिरुपस्थितः ॥ २ ॥ आवितथ मया वाक्यं त्वदीयं स महा-
जने । ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा
नाब्रवीत् किञ्चिद्वतुपर्णो नराधिपः । न च पारिषदः कश्चि-
द्भाषमाणो मयासकृत् ॥ ४ ॥ अतुजाभन्तु मां राज्ञा विजने
कश्चिदब्रवीत् । ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५ ॥
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः । शीघ्रयानेषु कुशलो
मिष्टकर्ता च भोजने ॥ ६ ॥ स विनिश्चस्य बद्धो रुदित्वा च
पुनः पुनः । कुशलञ्चैव मां दृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥
वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना
सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥ रक्षिता भर्तृभिश्चैव न
कुप्यन्ति कदाचन । प्राणांश्चारितकवचान् धारयन्ति वरस्त्रियः
॥ ९ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन तु । यत् सा तेन परि-
त्यक्ता तत्र न क्रोद्धमर्हति ॥ १० ॥ प्राणयातां परिप्रेक्षोः शत्रु-
नैर्द्वैतवाससः । आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धमर्हति ॥ ११ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा यथागतम् । अष्टबाज्यं श्रिया
 हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितो-
 ऽहमिहागतः । श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १३ ॥
 एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विश्राम्यते । दमयन्ती रजो-
 ऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ अयमर्थो न संवेद्यो भीमे
 मातः कदाचन । त्वत्पत्निधौ नियोज्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम्
 ॥ १५ ॥ यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् । तथा त्वया
 प्रकर्तव्यं मम चेत् प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥ यथा चाहं समानीता
 सुदेवेनाशु बान्धवान् । तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम्
 ॥ १७ ॥ समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः । विश्रान्तन्तु
 ततः पश्चात् पर्णादं द्विजसत्तमम् ॥ १८ ॥ अर्चयामास वैदर्भी
 धनेनातीव भाविनी । नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु
 ॥ १९ ॥ त्वया हि मे बहु कृतं यदन्यो न करिष्यति । यङ्गत्वाहं
 समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २० ॥ स एवसुक्तोऽथाश्वस्य
 आशीर्वादैः सुमङ्गलैः । गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः
 ॥ २१ ॥ ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्ती सुधिष्ठिर । अव्रवीत् सन्निधौ
 मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २२ ॥ गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं
 नृपम् । ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३ ॥ आस्था-
 स्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयस्वरम् । तत्र गच्छन्ति राजानो
 राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४ ॥ यथा च गणितः कालः श्लोभूते स
 भविष्यति । यदि सम्भावनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ॥ २५ ॥
 सूर्ध्वोदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति । न हि स ज्ञायते
 बीरो नलो जीवति वा नवा ॥ २६ ॥ एवं तया यथोक्तो वै गत्वा
 राजानमब्रवीत् । ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीपुनःस्वय-

स्वरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

वृहदश्व उवाच । श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 सान्त्वयन् शृण्वया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ विदर्भो
 यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्बरम् । एकाङ्गा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे
 यदि बाहुक ॥ २ ॥ एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य च ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३ ॥ दमयन्ती
 भवेदेतत् कुर्ष्याद्दुःखेन मोहिता । अस्मदर्थे भवेद्वायमुपाय-
 क्षिन्तितो महान् ॥ ४ ॥ वृशंसं वत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ।
 मया क्षुद्रेण निशता क्षपणा पापबुद्धिना ॥ ५ ॥ स्त्रीस्वभाव-
 शक्तो शोके मम दोषश्च दाहयः । स्यादेवमपि कुर्ष्यात् सा
 विशासाङ्गतसौहृदा ॥ ६ ॥ मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनु-
 मध्यमा । नैवं सा कर्हिचित् कुर्ष्यात् सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
 यदत्र सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् । ऋतुपर्णस्य वै
 काममात्मार्थश्च करोम्यहम् ॥ ८ ॥ इति निश्चित्य मनसा बाहुको
 दीनमानसः । कृताञ्जलिर्वाचेदच्छतुर्ण्यं नराधिपम् ॥ ९ ॥
 प्रतिजानामि ते बाष्पं गमिष्यामि नराधिप । एकाङ्गा पुरुष-
 व्याघ्र विदर्भनगरीं वृष ॥ १० ॥ ततः परीक्षामश्नानाशुक्रं राजन्
 स बाहुकः । अश्वशालामुपागम्य भाङ्गासुरिवृषाज्ञया ॥ ११ ॥
 स त्वर्ष्यमाप्नो बह्वश ऋतुपर्णेन बाहुकः । अश्वान् जिज्ञासमानो
 वै विचार्य च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ अध्यगच्छत् कृशानश्वान् सम-
 र्थानध्वनि जमान् । तेजोबलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान्
 ॥ १३ ॥ वर्जितान् लक्षणेर्हीनैः पृथुप्रोधान्महाहनुन् । शुङ्गान्
 दशभिरावर्तैः सिन्धुजान् वातरंजसः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तानब्रवी-
 द्राजा किञ्चित् कोपसमन्वितः । किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रल-
 व्यव्या न ते वयम् ॥ १५ ॥ कथमल्पबलप्राणा वक्षन्तीमे हया
 मम । सहदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशं ॥ १६ ॥

बाहुक उवाच । एको जलाटे द्वौ भूर्जि द्वौ द्वौ पार्श्वोप-

पार्श्वयोः । द्वौ द्वौ वचसि विज्ञेयौ प्रयागे चैक एव तु ॥ १७ ॥
एते हया गर्मिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः । यानन्यान्मन्यसे
राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ॥ १८ ॥

ऋतुपर्ण्यं च वाच । त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
यान् मन्यसे समर्थांश्च क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९ ॥ ततः सद-
श्वांसुतुरः कुलशीलसमन्वितान् । योजयामास कुशलो जवयुक्ता-
व्यधे नलः ॥ २० ॥ ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
अथ पर्व्वपतन् भूमौ जानुभिस्तो हयोत्तमाः ॥ २१ ॥ ततो नर-
वरः श्रीमान्नलो राजा विशास्यते । सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजो-
बलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ रश्मिभिश्च समुद्यस्य नलो यातुमिषेष्ट-
सः । स्तूतमारोप्य वाष्णोयं जवमाश्याय वै परम् ॥ २३ ॥ ते
चोद्यमाना विधिवद्वाङ्मनेन हयोत्तमाः । ससुतपेतुरथाक्राशं
रथिनं मोहयन्निव ॥ २४ ॥ तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान् वहतो वात-
रंहसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ॥ २५ ॥
रथघोषन्तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणञ्च तत् । वाष्णोयश्चिन्तयामास
बाङ्गकस्य हयज्ञताम् ॥ २६ ॥ किं नु स्यान्मातलिंरथं देवराजस्य
सारथिः । तथा तल्लक्षणं वीरे बाङ्गके दृश्यते महत् ॥ २७ ॥
शालिहोत्रोऽथ किन्नु स्यादयानां कुलतत्त्ववित् । मानुषं समनु-
प्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २८ ॥ अताहोस्त्रिजवेद्राजा नलः
परपुरुञ्चयः । सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २९ ॥
अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तोमेव बाङ्गकः । तुल्यं हि लक्ष्ये
ज्ञानं बाङ्गकस्य नलस्य च ॥ ३० ॥ अपि चेदं वयस्तुल्यं बाङ्गकस्य
नलस्य च । नायं नलो महावीर्य्यस्तद्विद्युश्च भविष्यति ॥ ३१ ॥
प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीभिमान् । देवेन विधिना
युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३२ ॥ भवेन्न मतिभेदो मे गात्र-
वैरूप्यतां प्रति । प्रमाणात् परिशीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३३ ॥

वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपश्यन्ति । नलं सर्वगुणैर्दुर्लभं मन्ये
 बाहुकमन्ततः ॥ ३४ ॥ एवं विचार्य बह्वर्गो वाष्पेयः पश्य-
 चिन्तयत् । हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारयिः ॥ ३५ ॥
 ऋतुपर्णं च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयव्रताम् । चिन्तयन्मुमुदे राजा
 शङ्खवाष्पेयसारयिः ॥ ३६ ॥ ऐकाग्रश्च तथोत्साहं हयसंग्रहणं
 च तत् । परं यत्नञ्च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णविदर्भः-

गमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

बृहदश्व उवाच । स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि
 च । अचिरेणातिचक्राम खेखरः खे चरन्निव ॥ १ ॥ तथा प्रयाते
 तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । उत्तरीयमधोऽपश्यद्भ्रष्टं परपुर-
 ञ्जयः ॥ २ ॥ ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा । ग्रही-
 त्वाभीतिं तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥ निगृह्णीष्व महा-
 बुद्धे हयानेतान् महाजवान् । वाष्पेयो यावदेतं मे पटमानय-
 तामिह ॥ ४ ॥ नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे श्रष्टः पटस्तव । योजनं
 समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥ एवमुक्तो नलेनाथ
 तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद् वने राजन् फलवन्तं विभी-
 तकम् ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि
 स्मृतं पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७ ॥ सर्वः सर्वं न जानाति
 सर्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे
 क्वचित् ॥ ८ ॥ वृक्षेऽस्थिन् यानि पर्णाणि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितान्यपि यान्यत्र तन्नैकमधिकं शतम् ॥ ९ ॥ एकमत्राधिकं
 पत्रं फलमेकञ्च बाहुक । पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च

शाखयोः ॥ १० ॥ प्रचिनु क्षस्य शाखे हे याथाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसङ्ख्ये हे पद्मो न शतमेव च ॥ ११ ॥ ततो रथमव-
 स्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् कथ्यसे
 शत्रुर्कषण ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शतयित्वा विभीतकम् ।
 अथात्र गणिते राजन् विद्यते न परोक्षता ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते
 महाराज शतयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवे-
 देवं न वेति वा ॥ १४ ॥ संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जना-
 धिप । मुहूर्त्तमपि वाष्णो यो रश्मीन् यच्छतु वाजिनान् ॥ १५ ॥
 तमब्रवीन्नृपः स्मृतं नायं कालो विलम्बितुम् । बाहुकस्त्वब्रवीदेनं
 परं यत्नं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथवा त्वरते
 भवान् । एष याति शिवः पत्न्याः याहि वाष्णो यसारथिः ॥ १७ ॥
 अब्रवीदुत्तुपर्णस्तु सान्वयन् कुबनन्दन । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्मि
 ष्ठयिव्यामपि बाहुक ॥ १८ ॥ त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भां
 हयकोविद । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 कामश्च ते करिष्यामि यन्त्रां वक्ष्यसि बाहुक । विदर्भां यदि
 यात्वाद्य स्तूयं दर्शयितासि मे ॥ २० ॥ अथाब्रवीद्बाहुकस्तं
 संख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भां यास्यामि कुरुष्वैवः वचो
 मम ॥ २१ ॥ अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । एक-
 देशश्च शाखायाः समादिष्टं मयानघ ॥ २२ ॥ गणयस्वास्त्य तत्त्वज्ञ
 ततस्त्वं प्रीतिमावह । सोऽवतीर्य रथात्तूयं शतयामास तं
 द्रुमम् ॥ २३ ॥ ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २४ ॥ अत्यद्भुत-
 मिदं राजन् दृष्टवानस्मि ते बलम् । श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां
 यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५ ॥ तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने
 नृपः । विद्याजहृदयज्ञं मां सङ्ख्यानं च विशारदम् ॥ २६ ॥
 बाहुकस्तमुवाचाय देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं

गृहाण पुरुषवर्धन ॥ २७ ॥ ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं काव्यं
 गौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८ ॥
 यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्व-
 हृदयं त्वयि तिष्ठति बाहुक ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्या-
 ष्वतुपर्णो नलाय वै । तस्याश्च हृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः
 ॥ ३० ॥ कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सुखात् सततमुदमन् । कलेशस्य
 तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ॥ ३१ ॥ स तेन कर्षितो
 राजा दीर्घकालमनालवान् । ततो विषविसृक्तात्मा स्वं रूप-
 मकरोत् कलिः ॥ ३२ ॥ तं शप्तुमैच्छत् कुपितो निषधाधिपति-
 र्जलः । तमुवाच कलिर्भीतो वेषमानः कतोञ्जलिः ॥ ३३ ॥ कोपं
 संयच्छ नृपते कीर्त्तिं दास्यामि ते पराम् । इन्द्रसेनस्य जननी
 कुपिता मांशपत् पुरा ॥ ३४ ॥ यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं
 बृशपीडितः । अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ॥ ३५ ॥
 विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् । शरणं त्वां प्रप-
 न्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६ ॥ ये च त्वां मनुजा लोके
 कीर्त्तयिष्यन्त्यन्दिताः । सत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भवि-
 श्यति ॥ ३७ ॥ भयात्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ।
 एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत् कोपमालनः ॥ ३८ ॥ ततो
 भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् । कलिस्त्वन्यैस्तदाहृष्टः
 कथयन्नेषधेन वै ॥ ३९ ॥ ततो गतज्वरो राजा नैषधः पर-
 वीरहा । संप्रनष्टे कन्यौ राजान् संख्यायास्य फलान्युत ॥ ४० ॥
 मुदा परमया युक्तशेजसाथ परेण वै । रथमारुह्य तेजस्वी
 प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४१ ॥ विभीतकश्चाप्रगस्तः संवृत्तः कलि-
 संश्रयात् । हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
 नलः सञ्चोदयामास प्रहृष्टेनान्तरालना । विदर्भाभिसुखो राजा
 प्रययौ स मञ्जयशाः ॥ ४३ ॥ नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्य-

गमद्गृहम् । ततो गतञ्जरो राजा नलोऽभूत् पृथिवीपतिः ।
विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ४४ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकणित्यागे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

वृहदश्व उवाच । ततो विदर्भां संप्राप्तं साधाञ्जे सत्यः
विक्रमम् । ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ॥ १ ॥
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरम् । नादयन् रथघोषेण
सर्वाः सविदिशो दिग्गः ॥ २ ॥ ततस्तं रथनिर्घोषं गलाश्चास्तत्र
भुशुवः । श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलमन्त्रिणौ ॥ ३ ॥ दम-
यन्ती तु भुशुवाव रथघोषं नलस्य तम । यथा मेघस्य नदतो
गम्भीरं जलदागमे ॥ ४ ॥ परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महा-
स्वनम् । नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ ५ ॥ सहशं रथ-
निर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः । प्रासादस्थाय शिखिनः शाला-
स्थान्त्वेव वारणाः ॥ ६ ॥ हयाश्च भुशुवस्तस्य रथघोषं महीपतेः ।
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा । प्रणेदुरन्तुखा
राजन् मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ७ ॥

दमयन्त्युवाच । यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्तिव मेदिनीम् ।
ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८ ॥ अथ चन्द्राभवत्त्वं
तं न पश्यामि नलं यदि । असंख्येयशुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि
न संशयः ॥ ९ ॥ यदि चैतस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्यास्यसंशयम् ॥ १० ॥ यदि मां मेघ-
निर्घोषो नोपगच्छति नैषधः । अथ चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि
हृताशनम् ॥ ११ ॥ यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२ ॥ न स्मरा-

व्यष्टुतं किञ्चित् स्मरन्त्यपकारताम् । न च पर्युषितं वाक्च स्त्रीरे-
 ष्वपि कदाचन । प्रभुः क्षमावान् वीरश्च दाता चाभ्यधिको वृषैः
 ॥ १३ ॥ रहोऽनोचानुवर्त्ती च क्लीववन्मम नैषधः । गुणांस्तस्य
 स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ १४ ॥ हृदयं दीर्घत इदं
 शोकात् प्रियविनालतम् । एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत
 ॥ १५ ॥ आरुरोह मङ्गवेष्म पुण्यसोकदिदृक्षया । ततो मध्यम-
 कक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ १६ ॥ ऋतुपर्णं महीपालं सह-
 वार्ष्णेयबाहुकम् । ततोऽवतीर्ष्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात्
 ॥ १७ ॥ हयांस्तानवसुच्याथ स्थापयामास वै रथम् । सोऽवतीर्ष्य
 रथोपस्थाहृतुपर्णो नराधिपः ॥ १८ ॥ उपतस्थे महाराजं भीमं
 भीमपराक्रमम् । तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ॥ १९ ॥
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः । स तत्र कुण्डिने
 रथ्ये वसमानो महीपतिः ॥ २० ॥ न च किञ्चित्तदापश्यत् प्रेक्ष-
 माणो मुहुर्मुहुः । स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा
 ॥ २१ ॥ अकस्मात् सहसा प्राप्तं श्रीमन्तं न स्म विन्दति । किं
 कार्त्तुं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा वृष्टः स भारत ॥ २२ ॥ नाभिजज्ञे
 स वृषतिर्दुहितृर्थे समागतम् । ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्
 सत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति
 कञ्चन । नैव स्वयस्वरक्त्यां न च विप्रसमागमम् ॥ २४ ॥ ततो
 विगणयन् राजा मनसा कोशलाधिपः । आगतोऽस्मीत्यवाचैनं
 भवन्तमभिवादकः ॥ २५ ॥ राजापि च स्मयन् भीमी मनसा
 समचिन्तयत् । अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६ ॥
 राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः । ग्रामान् बहून्ति-
 क्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ॥ २७ ॥ अल्पकार्त्तुं विनिर्दिष्टं
 तस्यागमनकारणम् । पश्चादुदके जास्यामि कारणं यद्विविष्यति
 ॥ २८ ॥ नैतदेवं स वृषतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् । विश्रास्यता-

मित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २८ ॥ स सत्कृतः प्रहृ-
ष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः । राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेष्टुं
समाविशत् ॥ ३० ॥ ऋतुपर्णे गते राजन् वाष्ण्यैरसहिते नृपे ।
वाङ्मको रथमादाय रथशालासुपागमत् ॥ ३१ ॥ स मोचयित्वा
तानश्वान्नुपचर्च्य च शास्त्रतः । स्तयच्चैतान् समाश्वास्य रथोपस्थे
उपाविशत् ॥ ३२ ॥ दमयन्ती तु शोकात्तां दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं
नृपम् । स्तुतपुत्रञ्च वाष्ण्यं वाहुकञ्च तथाविधम् ॥ ३३ ॥ चिन्त-
यामास वैदर्भीं कस्येव रथनिखनः । नलस्यैव महानासीन्न च
पश्यामि नैषधम् ॥ ३४ ॥ वाष्ण्येन भवेन्नूनं विद्या सैवोप-
शिक्षिता । तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्यैव महानभूत् ॥ ३५ ॥
आहोस्विदतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा । तथायं रथनिर्घोषो
नैषधस्यैव लक्ष्यते ॥ ३६ ॥ एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशा-
स्यते । दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्नेषणे शुभा ॥ ३७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशे

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

दमयन्त्युवाच । गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथबाहुकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विहृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १ ॥ अश्वेन कुशलं
भद्रे हृदुपूर्वं समाहिता । पृच्छेथाः पुरुषं क्षेपं यथातत्त्वमनि-
न्दिते ॥ २ ॥ अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः । यथा च
मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निवृत्तिः ॥ ३ ॥ ब्रूयासैनं कथान्ते त्वं
पर्णादवचनं यथा । प्रतिवाक्यञ्च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते
॥ ४ ॥ ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् । दमयन्त्यपि
कल्याणी प्रासादस्था स्युर्पेक्षत ॥ ५ ॥

केशिन्युवाच । स्वागतन्ते मनुष्येन्द्र कुशलन्ते ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६ ॥ कदा वै प्रस्थिता
यूयं किमर्थमिह चागताः । तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतु-
मिच्छति ॥ ७ ॥

बाहुक उवाच । श्रुतः स्वयम्बरो राज्ञा कौशलेन महा-
त्माना । द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८ ॥
श्रुत्वैतत् प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः । हयैर्वातजवैर्मुख्यै-
रहमस्य च सारथिः ॥ ९ ॥

केशिन्युवाच । अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा
पुनः । त्वच्च कस्य कथञ्चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १० ॥

बाहुक उवाच । पुण्यशोकस्य वै स्मृतो वाण्येय इति
विश्रुतः । स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गासुरिसुप्रस्थितः ॥ ११ ॥
अहमप्यश्वकुशलः स्मृतत्वे च प्रतिष्ठितः । ऋतुपर्णेन सारथ्ये
भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२ ॥

केशिन्युवाच । अथ जानाति वाण्येयः क्व नु राजा नलो
गतः । कथञ्च त्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३ ॥

बाहुक उवाच । इहैव पुनौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४ ॥ न चान्यः
पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि । गूढचरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो
महोपतिः ॥ १५ ॥ आलौ व हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंसति कर्हिचित् ॥ १६ ॥

केशिन्युवाच । योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ बाह्वाणस्तदा ।
इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७ ॥ क्व नु त्वं
कितव च्छित्वा वस्त्राङ्गं प्रस्थितो मम । उत्सृज्य विपिने सुप्ता-
मनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८ ॥ सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते
तत्प्रतीक्षिणी । दक्षमाना दिवारात्नौ वस्त्राङ्गेनाभिसंवृता ॥ १९ ॥

तस्या वदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव । प्रसादं कुरु मे वीर
प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २० ॥ तस्यास्तत् प्रियमाख्यानं प्रवदस्व
महामते । तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१ ॥
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल । यत् पुरा तत् पुन-
रुक्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२ ॥

वृहदश्व उवाच । एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुबजन्दन ।
हृदयं व्यथितश्चासीदशुष्यं च लोचने ॥ २३ ॥ स निमग्नः-
त्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः । बाष्पसन्दिग्धया वाचा पुन-
रेवेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

वाङ्मन उवाच । वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ २५ ॥ रक्षिता
भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यन्ति कदाचन । प्राणांशारितकवचान् धार-
यन्ति वरस्त्रियः ॥ २६ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत् सा तेन परित्यक्ता तन्न न क्रोद्धमर्हति ॥ २७ ॥ प्राणयात्रां
परिप्रेक्षोः शकुनेर्हं तवाससः । आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न
क्रोद्धमर्हति ॥ २८ ॥ सत्कृतासत्कृता वापि पतिं हृष्टा तथा-
विधम् । राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाद्भुतम् ॥ २९ ॥
एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मनाः । न बाष्पमशकत् सोढुं
प्रकरोद् स भारत ॥ ३० ॥ ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै
न्यवेदयत् । तत्सर्वं कथितञ्चैव विकारन्तस्य चैव तम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि केशिनीवाक्ये

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वृहदश्व उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ केशिनि

भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाह्वके । अन्नवाणा समीपस्था चरितान्यस्य
लज्जय ॥ २ ॥ यदा च किञ्चित् कुर्वाणं स कारणन्तत भाविनि ।
तत्र सञ्चेष्टमानस्य लज्जयन्ती विचेष्टितम् ॥ ३ ॥ न चास्य प्रति-
बन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि । याचते न जलं देयं सर्वथा
त्वरमाणाया ॥ ४ ॥ एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि
पश्येथास्तु त्वया मम । दमयन्त्येषमुक्ता सा जगामाथ
च केशिनी ॥ ६ ॥ निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ।
सा तत्सर्वं यथादृष्टं दमयन्त्यै न्यवेदयत् । निमित्तं यत्तया दृष्टं
बाह्वके दैवमानुषम् ॥ ७ ॥

केशिन्यवाच । दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः कश्चित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः । ह्रस्वमासाद्य सञ्चारं
नासौ विनमते कश्चित् ॥ ८ ॥ तन्तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति
यथासुखम् । सङ्कटेऽप्यस्य सुमहान् विवरो जायतेऽधिकः ॥ ९ ॥
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयन्वनेकशः । प्रेषितं तत्र राज्ञा तु
मांसं बद्ध च पाशवम् ॥ १० ॥ तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्ततो-
पकल्पिताः । ते तेनावेष्टिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ॥ ११ ॥
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिष्ठित्य बाह्वकः । तृणमुष्टिं समादाय
सवितुस्तं समादधत् ॥ १२ ॥ अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्य-
वाहनः । तदङ्गुतमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३ ॥ अन्यच्च
तस्मिन् सुमहदाश्रयं कञ्चित् मया । यदग्निरपि संस्पृश्य नैवासौ
दह्यते शुभे ॥ १४ ॥ क्रन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत् सुमहदाचक्ष्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५ ॥ यत् स पुष्पा-
ण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः । स्तब्धमानानि पाणिभ्यां तेन
पुष्पाणि नान्यथा ॥ १६ ॥ भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति
हि । एतान्यङ्गुतलिङ्गानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७ ॥

दृष्टदृष्ट उवाच । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेदि-
 तम् । अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिस्तृप्तितम् ॥ १८ ॥ सा
 शङ्कमाना भर्तारं बाहुकं पुनरिद्वितैः । केशिनीं स्मरन्वा वाचा
 ब्रूदती पुनरब्रवीत् ॥ १९ ॥ पुनर्गच्छ प्रसन्नस्य बाहुकस्योप-
 संस्कृतम् । महानसाच्छृतं मांसमानयस्वेह भाविनि ॥ २० ॥ सा
 गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृष्य च । अत्युष्णमेव त्वरिता
 तत्क्षणात् प्रियकारिणी ॥ २१ ॥ दमयन्त्यै ततः प्रादात्
 केशिनीं कुरुनन्दन । सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बह्वशः पुरा
 ॥ २२ ॥ मांस्य मत्वा नलं हृतं प्राक्रोगङ्गुशङ्खिता । वैक्लव्यं
 परमं गत्वा प्रधात्य च मुखं ततः ॥ २३ ॥ मिथुनं प्रेषयामास
 केशिन्या सह भारत । इन्द्रसेनां सह भ्राता समभिज्ञाय बाहुकः
 ॥ २४ ॥ अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् । बाहुकस्तु
 समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ २५ ॥ बृशं दुःखपरीतात्मा
 सुखरं प्रहरोद ह । नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसक्ततदा
 ॥ २६ ॥ उत्हृज्य सहसा पुत्री केशिनीमिदमब्रवीत् । इदञ्च
 सहशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७ ॥ ततो दृष्ट्वैव सहसा
 बाष्पमुत्सृष्टवानहम् । बह्वशः सम्पत्तन्तीं त्वां जनः शङ्केत
 दोषतः । वयञ्च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

इति आरव्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकल्याण-
 दर्शने पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

—

दृष्टदृष्ट उवाच । सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केशिनीं सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दमयन्ती ततो
 भूयः प्रेषयामास केशिनीम् । मातुः सकाशं दुःखार्ता नलदर्शन-

काञ्चया ॥ २ ॥ परीक्षितो मे बह्वृषो बाह्वृषो नलशङ्कया ।
 रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ स वा प्रवे-
 श्यतां मातमौ बालुञ्जातुमर्हसि । विदितं वाथ बाह्वृषातं पितुर्मे
 संविधीयताम् ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदर्भ्यां सा देवी भीमसव्रीत् ।
 दुर्हितुक्तमभिप्रायमन्वजानात् स पार्थिवः ॥ ५ ॥ सा वै पित्रा-
 भ्यनुज्ञाता माता च भरतर्षभ । नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः
 प्रतिश्रयः ॥ ६ ॥ तां स्म हृष्टैव सहसा दमयन्तीं नलो वृषः ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७ ॥ तन्नु हृष्टा
 तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा । तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वर-
 वर्णिनी ॥ ८ ॥ ततः काषायवसना जठिला मलपङ्क्तिनी । दम-
 यन्ती महाराज बाह्वृषं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पूर्वं दृष्टस्त्वया
 कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाह्वृषः । सुप्ताश्रुत्सृज्य विपिने गतो यः
 पुरुषः स्त्रियम् ॥ १० ॥ अनागसं प्रियां भार्यां विजने अम-
 मोहिताम् । अपहाय तु को गच्छेत् पुण्यश्लोकश्चेत् नष्टम् ॥ ११ ॥
 किमु तस्य मया बाल्यादपराङ्महीपते । यो माश्रुत्सृज्य
 विपिने गतवान्निद्रयार्दिताम् ॥ १२ ॥ साक्षाद्देवानपाहाय वृतो
 यः स पुरा मया । अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्
 कथम् ॥ १३ ॥ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा ।
 भविष्यामीति सत्यन्तु प्रतिश्रुत्य क्व तङ्गतम् ॥ १४ ॥ दमयन्त्या
 ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम । शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्व-
 वद्वद् ॥ १५ ॥ अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलन्तु तत् ।
 परिख्ववन्नलो हृष्टा शोकाकर्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ मम राज्यं
 प्रनष्टं यन्नाहं तत् कृतवान् स्वयम् । कलिना तत् कृतं भीरु यच्च
 त्वामहमत्यजम् ॥ १७ ॥ यन्त्वयाधर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः
 पुरा । वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिशानिशम् ॥ १८ ॥
 स मच्छरीरे त्वच्छापाद्वह्ममानोऽवसत्कलिः । त्वच्छापदग्धः

सततं सोऽग्निमग्निरिवाहितः ॥ १९ ॥ मम च व्यवसायेन तपसा
 चैव निर्जितः । दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २० ॥
 विसुख्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः । त्वदर्थं विघ्नलस्योऽपि
 न हि मेऽन्यत् प्रयोजनम् ॥ २१ ॥ कथं नु नारी भर्तारमनु-
 रक्तमनुव्रतम् । उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीष्म कर्हिचित्
 ॥ २२ ॥ दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृतस्त्रां नृपतिश्रानात् । भैमी
 किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २३ ॥ स्वैरवृत्ता यथा-
 काममनुरूपमिवात्मनः । श्रुत्वैव चैवं त्वारतो भाङ्गासुरिरुपस्थितः
 ॥ २४ ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् । प्राञ्जलि-
 र्वैपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥

दमयन्त्युवाच । न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कि-
 तुम् । मया हि देवानुत्सृज्य दृढस्त्वं निषधाधिप ॥ २६ ॥
 तवाभिगमनार्थन्तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः । वाक्यानि मम गाथा-
 भिर्गायमाना दिशो दध ॥ २७ ॥ ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्
 पर्णादो नाम पार्थिव । अभ्यगच्छत् कोशलयास्तुपर्णनिवेशने
 ॥ २८ ॥ तेन वाक्ये कृते सख्यक् प्रतवाक्ये तथाहृते । उपायोऽयं
 मया दृष्टो नैष धानयने तव ॥ २९ ॥ त्वाहृते न हि लोकेऽन्य
 एकाङ्गा पृथिवीपते । समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप
 ॥ ३० ॥ स्पृशेयन्तेन सत्येन पादावेती महीपते । तथा नासत्-
 कृतं किञ्चिन्मनसापि चराव्यहम् ॥ ३१ ॥ अथश्चरति लोकेऽस्मिन्
 भूतसाक्षी सदागतिः । एष मे सुश्रुतु प्राणान् यदि पापं चरा-
 व्यहम् ॥ ३२ ॥ तथा चरति तिम्रांशुः परेण भुवनं सदा । स
 सुश्रुतु मम प्राणान् यदि पापं चराव्यहम् ॥ ३३ ॥ चन्द्रमा
 सर्वभूतानामन्तश्चरति साचिवत् । स सुश्रुतु मम प्राणान् यदि
 पापं चराव्यहम् ॥ ३४ ॥ एते देवास्तयः कृतस्त्रं त्रैलोक्यं धार-
 यन्ति वै । विब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३५ ॥

एषमुक्तस्ततो वायुरन्तरीक्षादभाषत । नैषा कृतवती पापं नक्त
 सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६ ॥ राजन् ग्रीलनिधिः स्त्रीतो दमयन्त्या
 सुरक्षितः । साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन् परिवत्सरान् ॥ ३७ ॥
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया । न ह्येकाङ्गा शतं
 गन्ता त्वाभ्युतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८ ॥ उपपन्ना त्वया भैमी त्वच्च
 भैम्या सहोपते । नात शङ्का त्वया काष्ठी सङ्गच्छ सह भार्गवा
 ॥ ३९ ॥ ततो नृवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह । देवदुन्दु-
 भयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४० ॥ तदङ्गुतमयं दृष्ट्वा नक्तो
 राजाय भारत । दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपोकर्षदरिन्दमः ॥ ४१ ॥
 ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोदसुधाधिपः । संश्रुत्य नागराजं तं ततो
 लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२ ॥ स्वरूपिण्यन्तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता
 तदा । प्राक्रोशदुस्त्रैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३ ॥ भैमी-
 मपि नक्तो राजा भ्राजमानो यथा पुरा । सखजे स्वसुतौ चापि
 यथावत् प्रत्यनन्दत ॥ ४४ ॥ ततः स्वीरसि विन्ध्यस्य वक्त्रं तस्य
 श्रुमानना । परीता तेन दुःखेन निशङ्कासायतेजसा ॥ ४५ ॥
 तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिस्त्रिताम् । सुचिरं पुरुष-
 व्याघ्र तस्थौ शोकपरिप्लुतः ॥ ४६ ॥ ततः सर्वं यथावत्तं दम-
 यन्त्या नक्तस्य च । भीमायाकथयत् प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप
 ॥ ४७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् । दमयन्त्या
 सहोपेतं कल्यं द्रष्टा सुखोपितम् ॥ ४८ ॥ ततस्तौ सहितौ
 रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् । वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ
 नृप ॥ ४९ ॥ गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ । वसेतां
 दृष्टसङ्कल्पो वैदर्भी च नक्तश्च ह ॥ ५० ॥ स चतुर्थे ततो वर्षे
 सङ्गम्य सह भार्गवा । सर्वकामः सुसिद्धार्यो नृव्यथान परमां
 सुदम् ॥ ५१ ॥ दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।
 अर्धसङ्घातशस्येव तोयं प्राप्य वसुन्धरा ॥ ५२ ॥ सैवं समेत्य व्यप-

नीय तन्द्रां शान्तज्वरा हर्षविष्टसत्त्वा । रराज भैमी समवाप्त-
कामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलदमयन्ती-

मेलने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

—

दृष्टदृष्ट उवाच । अथ तां व्युपितो रात्रिं नलो राजा
स्वलंकृतः । वैदर्भ्यां संहितः कल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १ ॥
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः । ततोऽनु दमयन्ती च
ववन्दे पितरं शुभा ॥ २ ॥ तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत् परया
बुदा । यथाहं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३ ॥ नलेन
सहितान्तत्र दमयन्ती पतिव्रताम् । तामर्हणां नलो राजा
प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ ४ ॥ परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत् प्रत्य-
वेदयत् । ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ॥ ५ ॥ जनस्य
सम्पददृष्ट्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् । अशोभयञ्च नगरं पताका-
ध्वजमाग्नितम् ॥ ६ ॥ सिक्ताः सुसृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलं-
कृताः । द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गोपकल्पिताः ॥ ७ ॥
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च । ऋतुपर्णोऽपि श्रुत्वा
वाङ्मकच्छद्भिनं नलम् ॥ ८ ॥ दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च
नराधिपः । तमानाम्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ॥ ९ ॥
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो
नैषधं विस्मृताननः ॥ १० ॥ उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वद-
ताम्बरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११ ॥
किञ्चित्तु नापराधन्ते कृतवानस्मि नैषध । अज्ञातवासं वसतो
मङ्गुहे वसुधाधिप ॥ १२ ॥ यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्ध्यापि
कानिचित् । मया कृतः न्यकार्थ्याणि तानि त्वं चन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वस्वमपि पार्थिव ।
 कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४ ॥ पूर्व-
 ह्यपि सखा मेऽसि सखन्धी च जनाधिप । अत ऊर्ध्वं भूयस्त्वं
 प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्मापित-
 स्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् यथा तव गृहे सदा ॥ १६ ॥
 इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्तुमिच्छामि
 मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपण्यां
 नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥
 गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः । निषधाधिपते-
 ष्यापि हत्वा च हृदयं नृपः ॥ १९ ॥ श्रुतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुर-
 मेव ह । ऋतुपर्णे गते राजन् नलो राजा विश्राम्यते । नगरे
 कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुपर्णखदेश-

गमने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

बृहदश्व उवाच । स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्य नैषधः ।
 पुरादल्पपत्नीवारो जगाम निषधान् प्रति ॥ १ ॥ रथेनैकेन
 शूम्नेण दन्तिभिः परिघोडशैः । पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च
 पदातिभिः ॥ २ ॥ स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
 प्रविवेश सुसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३ ॥ ततः पुष्करमासाद्य
 वीरसेनसुतो नलः । उवाच दिव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम्
 ॥ ४ ॥ दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किञ्चन विद्यते । एष वै मम
 सन्ध्यासस्तव राज्यन्तु पुष्कर ॥ ५ ॥ पुनः प्रवर्त्ततां द्यूतमिति
 मे निश्चिता मतिः । पश्येनैकेन भद्रन्ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६ ॥
 जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु । प्रतिपाणः प्रदा-

तव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७ ॥ न चेद्वाञ्छसि द्यूतं त्वं युद्धयूतं
 प्रवर्त्तताम् । हैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८ ॥
 वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा । येन केनाप्युपायेन
 वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९ ॥ हयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य
 पुष्कर । कैतवेनाक्षवत्यान्तु युद्धे वा नास्त्यतां धनुः ॥ १० ॥
 नैषधेनैवसुक्तस्तु पुष्करः महसन्निव । भ्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह
 पृथिवीपतिम् ॥ ११ ॥ दिष्ट्या त्वयाजितं वित्तं प्रतिपाश्याय
 नैषध । दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२ ॥
 दिष्ट्या च ध्रियसे राजन् सदारोऽद्य महाभुज । धनेनानेन वै
 भैमी जितेन समलंकता ॥ १३ ॥ माश्रुपस्यास्यति व्यक्तं दिवि
 शक्रमिवाश्वराः । नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध
 ॥ १४ ॥ देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः । जित्वा त्वद्य वरा-
 रोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि सा
 हि मे नित्यशो हृदि । श्रुत्वा तस्य तु ता वाचो बह्ववप्रला-
 पिनः ॥ १६ ॥ इषेय स शिरश्चेत्तु खड्गेन कुपितो नलः ।
 स्थायंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ॥ १७ ॥ पण्डितः किं
 व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि । ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्क-
 रस्य नलस्य च ॥ १८ ॥ एकपाणेन वीरेण नलेन स पराजितः ।
 सरत्नकोपनिचयेः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १९ ॥ जित्वा च
 पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् । मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं
 हतकण्टकम् ॥ २० ॥ वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षि-
 तुम् । तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१ ॥ न त्वया
 तत् कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा । कलिना तत् कृतं कर्म त्वस्य
 मूढ न बुध्यसे ॥ २२ ॥ नाहं परकृतं दोषं त्वस्माधास्ये कथञ्चन ।
 यथामुखं वै जीव त्वं प्राणानवहजामि ते ॥ २३ ॥ तथैव सर्व-
 सम्भारं स्वमंशं वितरामि तै । तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न

संशयः ॥ २४ ॥ सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित् प्रहास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता सञ्जीव शरदः शतम् ॥ २५ ॥ एवं नलः
 सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः । स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य
 पुनः पुनः ॥ २६ ॥ सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्मभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७ ॥ कीर्त्तिरस्तु
 तवाक्षया जीव वर्षाद्युतं सुखी । यो मे वितरसि प्राणानधि-
 स्तानश्च पार्थिव ॥ २८ ॥ स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा
 नृपः । प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २९ ॥ महत्या
 सेनया साहं विनीतैः परिचारकैः । आजमान इवादित्यो वपुर्षा
 पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
 प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१ ॥ प्रविश्य सान्त्व-
 यामास पौरांश्च निषधाधिपः । पौरजानपदाश्चापि सम्प्रहृष्ट-
 तन्मूढाः ॥ ३२ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।
 अद्य स्म निर्दृता राजन् पुरे जनपदेऽपि च । उपासितुं पुनः
 प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पुष्कराखासने
 अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वृहदश्व उवाच । प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्प्रवृत्ते मर्षोत्-
 सवे । महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १ ॥ दम-
 यन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा । प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो
 भीमपराक्रमः ॥ २ ॥ आगतायान्तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वर्त्तयामास मुदितो देवराडिषु नन्दने ॥ ३ ॥ ततः प्रकाशतां
 यातो जम्बुद्वीपे रराज सः । पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य
 महायशाः ॥ ४ ॥ ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवन्नासदक्षिणैः । यथा

त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्वत्स्यसेऽचिरात् ॥ ५ ॥ दुःखमेतादृशं प्राप्तो
 नलः परपुरञ्जयः । देवनेन नरश्रेष्ठ सभाष्यो भरतर्षभ ॥ ६ ॥
 एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते । दुःखमासादितं घोरं प्राप्त-
 चाभ्युदयः पुनः ॥ ७ ॥ त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
 रमसेऽस्त्रिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥ ब्राह्मणैश्च महा-
 भागैर्वेदेदेदाङ्गपारगैः । नित्यमन्वाख्यसे राजंस्तत्र का परि-
 देवना ॥ ९ ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतु-
 पर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ १० ॥ इतिहासमिमं
 चापि कलिनाशनमच्यत । शक्यमाश्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशा-
 म्यते ॥ ११ ॥ अस्थिरत्वञ्च सञ्चिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदो । तस्यो-
 दये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ श्रुत्वेतिहासं नृपते
 समाश्वसिहि मा शुच । व्यसने त्वं महाराज न विषोदितुमर्हसि
 ॥ १३ ॥ विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलताङ्गते । विषादयन्ति
 नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो नराः ॥ १४ ॥ ये चेदं कथयिष्यन्ति
 नलस्य चरितं महत् । श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीक्षान्
 भजिष्यति ॥ १५ ॥ अर्थालस्योपपत्त्यन्ते धन्यताश्च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १६ ॥ पुत्रान् पौत्रान्
 पशून् चापि लभते नृषु चाग्रताम् । सारोग्यः प्रीतिमांश्चैव भवि-
 ष्यति न संशयः ॥ १७ ॥ भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यसि मां
 पुनः । अचञ्च इति तत्तेऽहं नाश्रयिष्यामि पार्थिव ॥ १८ ॥
 वेदाक्षद्वयं कृतस्त्रमहं सत्यपराक्रम । उपपद्यस्व कौन्तेय प्रस-
 न्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो हृष्टमना राजा वृहदश्वमुवाच
 च । भगवन्वृहद्वयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ ततोऽव-
 हृदयं प्रादात् पाण्डवाय महात्मने । दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छ-
 दुपस्पृष्टुं महातपाः ॥ २१ ॥ वृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत् सख्य-

साचिनम् । वर्त्तमानं तपस्युग्रं वायुमध्यं मनीषिणम् ॥ २२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः सम्यतद्भ्यस्ततस्ततः । तीर्थगैलवनेभ्यश्च समे-
 तेभ्यो दृढव्रतः ॥ २३ ॥ इति पार्थो महाबाहुर्दुराणं तप आस्थितः ।
 न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २४ ॥ यथा धनञ्जयः
 पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः । सुनिरेकचरः श्रीमान् धर्मो विग्रह-
 वानिव ॥ २५ ॥ तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
 अन्वशोचत कौन्तेयं प्रियं वै आतरं जयम् ॥ २६ ॥ दह्यमानेन
 हृदा शरणार्थी महावने । ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पर्व-
 षुच्छद्युषिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि वृहदश्वगमने
 एकोनाशीतितमोऽध्यायः समाप्तश्च नलोपाख्यानपर्व ॥ ७६ ॥

अथ तीर्थयात्रापर्वः ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् कास्यकात् पार्थे गते मे प्रपि-
 तामहे । पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तच्छते सख्यसाचिनम् ॥ १ ॥ स
 हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् । आदित्यानां यथा
 विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २ ॥ तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनि-
 वर्त्तिना । विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तु पाण्डवे तात कास्यकात् सत्य-
 विक्रमे । बभूवुः पाण्डवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४ ॥ आत्ति-
 स्त्वा मणयश्चिन्तयन्तः इव द्विजाः । अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ
 पाण्डवाः ॥ ५ ॥ वनन्तु तदभूत्तेन हीनमस्तिष्कर्मणा । कुवे-
 रेण यथा हीनं वनञ्चैतदथं तथा ॥ ६ ॥ तच्छते ते नरव्याघ्राः
 पाण्डवा जनमेजय । मुदमग्राप्तवन्तो वै कास्यके न्यवसंस्तदा
 ॥ ७ ॥ ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः ऋद्धैर्वायैर्महारथाः । निघ्नन्तो

भरतश्चेष्ट मेध्यान् वज्रविधान् ऋगान् ॥ ८ ॥ नित्यं हि पुरुष-
व्याघ्रा वन्याहारमरिन्दमाः । उपाकृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो
न्यवेदयन् ॥ ९ ॥ सर्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन् धनञ्जये ॥ १० ॥ विशेषतस्तु पाञ्चाली
स्मरन्ती मध्यमं पतिम् । उद्विग्नं पाण्डवश्चेष्टमिदं वचनमब्रवीत्
॥ ११ ॥ दोऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुवाहुना । तच्छते
पाण्डवश्चेष्ट वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥ शून्यामिव प्रपश्यामि
तत्र तत्र महीमिमाम् । बह्वायुष्यमिदञ्चापि वनं कुसुमितद्रुमम्
॥ १३ ॥ न तथा रमणीयं वै तच्छते सव्यसाचिनम् । नीला-
म्बुदसमप्रख्यं सत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४ ॥ तच्छते पुण्डरीकाक्षं
काम्यकं नातिभाति मे । यस्य स्या धनुषो घोषः शून्यतेऽग्नि-
निखनः ॥ १५ ॥ न लभे शर्म वै राजन् स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ।
तथा लालप्यमानानां निशम्य परवीरहा ॥ १६ ॥ भीमसेनो
महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ।

भीमसेन उवाच । मनःप्रीतिकरं भद्रे यदूच्यतेषु सुमथ्यमे ।
तन्मे प्रीणाति हृदयमश्नतप्राशनोपमम् । यस्य दीर्घौ समौ पीनौ
भुजौ परिघसन्निभौ ॥ १७ ॥ मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुध-
धनुर्धरौ । निष्काङ्गदक्षतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥
तच्छते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूक्ष्ममिवास्वरम् । यमाश्रित्य महाबाहुं
पाञ्चालाः कुरवस्तथा ॥ १९ ॥ सुराणामपि यत्तानां घतनासु न
विभ्यति । यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ॥ २० ॥
मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताश्च मेदिनीम् । तस्मृते फाल्गुनं
वीरं न लभे काम्यके वृतिम् ॥ २१ ॥ पश्यामि च दिशः सर्वा-
क्षमिरेणावृता इव । ततोऽब्रवीत् साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डु-
नन्दनः ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । यस्मिन् दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणा-

जिरे । देवा अपि युधां अष्टं तच्छते कां रतिर्वने ॥ २४ ॥ उदीचीं
यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् । गन्धर्वसुख्याञ्छतशो
हयान् लेभे महाव्यतिः ॥ २५ ॥ राज्ञे तित्तिरिक्त्वाघान् श्रीम-
तोऽनिलरंजसः । प्रादाद्वात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २६ ॥
तच्छते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने । कामये काश्यके वासं
नेदानीममरोपमम् ॥ २७ ॥

सहदेव उवाच । यो धनानि च कन्यास्य युधि जित्वा महा-
रथः । आजहार पुरा राज्ञो राजसूये महाक्रतौ ॥ २८ ॥ यः
समेतान् मृधे जित्वा यादवानामितद्युतिः । सुभद्रामाजहारैको
वासुदेवस्य सन्नाते ॥ २९ ॥ तस्य जिष्णोर्वर्षौ दृष्ट्वा शून्यां सम
निवेशने । हृदयं मे महाराज न शक्यति कदाचन ॥ ३० ॥
वनादस्त्राद्विवासन्तु रोचयेऽहमरिन्दम । न हि नस्तच्छते वीरं
रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अर्जुनानुशोचने

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

—

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयोत्सुकानान्तु आतृणां कृष्णया
सह । श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ॥ १ ॥ अथा-
पश्यन्महात्मानं देवर्षिन्तत्र नारदम् । दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मण
ऊतार्चिषमिवानलम् ॥ २ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य आत्तभिः सह
धर्मराट् । प्रत्युत्थाय यथान्वायं पूजासक्ते महात्मने ॥ ३ ॥ स
तैः परिवृतः श्रीमान् आत्तभिः कुरुसत्तमः । विवभावतिदीप्तौजा
दैवैरिव शतक्रतुः ॥ ४ ॥ यथा च वेदान् सावित्री यज्ञसेनी तथा
पतीन् । न जहौ धर्मतः पार्थान् मेरुसकप्रभा यथा ॥ ५ ॥ प्रति-
गृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः । आश्वासयद्धर्मसुतं युक्त-
रूपमिवानघ ॥ ६ ॥ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ७ ॥ अथ धर्म-
सुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं
देवसन्मतम् ॥ ८ ॥ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादान्नव सुव्रत ॥ ९ ॥ यदि त्वहमनु-
ग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ । सन्देहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वत-
श्छेत्तुमर्हसि ॥ १० ॥ प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कार्त्तुं श्रेयः तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ११ ॥

नारद उवाच । शृणु राजन्भवहितो यथा भीष्मोऽपि धीमता ।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्देव सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १२ ॥ पुरा भागीरथी-
तीरे भीष्मो धर्मभृताम्बरः । प्रित्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्
मुनिभिः सह ॥ १३ ॥ शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षि-
सेविते । गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १४ ॥ स पितृ-
र्क्षपयामास देवांश्च परमद्युतिः । ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वय कालस्य जपन्नेव महायथाः ।
ददर्शाद्भुतश्लाघं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥ स तं दृष्ट्वाश्रयतपसं
दीप्यमानमिव श्रिया । प्रहर्षमतुलं लेभे विस्वायं परमं ययौ ॥ १७ ॥
उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत । भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो
विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ शिरसा चार्घ्यमादाय श्रुचिः प्रयत-
मानसः । नाम सङ्कीर्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १९ ॥
भीष्मोऽर्हमिति भद्रन्ते दासोऽस्मि तव सुव्रत । तव सन्दर्शनादेव
मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्म-
भृताम्बरः । वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा दक्षणीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २१ ॥
तं दृष्ट्वा नियमेनाय स्वाध्यायान्नायकर्षितम् । भीष्मं शुकशुक्ल-
श्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २२ ॥

इति धारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पार्थिवारदसंवादे

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुलस्त्य उवाच । अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च । सत्येन
च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत ॥ १ ॥ यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं
पितृभक्त्याश्रितोऽनघ । तेन पश्यासि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा
त्वयि ॥ २ ॥ असौषदर्थो भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते । यदु-
वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
छतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुम् ॥ ४ ॥ यदि त्वहमनु-
ग्राह्यस्त्वव धर्मभृताम्बर । सन्देहन्ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं क्रेतु-
मर्हसि ॥ ५ ॥ अस्मि मे हृदये कथितीर्थेभ्यो धर्मसंशयः । तमहं
यत्तुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ प्रदक्षिणां यः पृथिवीं
करोत्यमरसन्निभ । किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ ७ ॥

पुलस्त्य उवाच । इन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
तदेकाग्रमनाः पुत्र शृणु तीर्थेषु यत् फलम् ॥ ८ ॥ यस्य हस्तौ च
षादौ च मनसैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहादपाटुतः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १० ॥ अकल्कको निरा-
रम्भो लब्धाहारो जितेन्द्रियः । विसृक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ ११ ॥ अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२ ॥ ऋषिभिः कृतवः
प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् । फलञ्चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च
सर्वशः ॥ १३ ॥ न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
बह्वपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ॥ १४ ॥ प्राप्यन्ते पार्थिवै-
रेतैः सन्धैर्वा नरैः क्वचित् । नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभि-
रसाधनैः ॥ १५ ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध सुधास्वर ॥ १६ ॥ ऋषीणां परमं
शुद्धमिदं भरतसत्तम । तीर्थीभिर्गमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशि-

ष्यते ॥ १७ ॥ अनुपोष्य तिराताणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गाय दरिद्रो नाम जायते ॥ १८ ॥ अग्निष्टो-
 मादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विष्णुक्षदक्षिणैः । न तत् फलमवाप्नोति तीर्था-
 भिगमनेन यत् ॥ १९ ॥ वृत्तोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्व-
 तम् । पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २० ॥
 दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते । सान्निध्यं पुष्करे
 येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च
 समरुद्गणाः । गन्धर्वाश्चरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२ ॥
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा देव्या ब्रह्मार्पयन्त्या । दिव्ययोगा महाराज
 पुण्येन महतान्विताः ॥ २३ ॥ मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि
 मनस्विनः । दूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ २४ ॥
 अस्मिंस्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः । उवाच परमप्रीतो
 भगवान् कमलासनः ॥ २५ ॥ पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्पि-
 गणाः पुरा । सिद्धिं परमिकां प्राप्ता पुण्येन महतान्विताः ॥ २६ ॥
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात् पितृदेवार्चने रतः । अश्वमेधादृशगुणं
 फलं प्राहुर्मनोमिथः ॥ २७ ॥ अप्येकं भोजयेद्दिभं पुष्करारण्य-
 माश्रितः । तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८ ॥
 शकैर्मूलैः फलैर्वापि येन वर्त्तयते स्वयम् । तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय
 अर्द्धावाननस्त्रयकः ॥ २९ ॥ तेनैव प्राप्नुयात् प्राज्ञो हयमेधफलं
 नरः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ॥ ३० ॥
 न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः । कार्त्तिकीन्तु विशे-
 षेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ॥ ३१ ॥ प्राप्नुयात् स नरो लोकान्
 ब्रह्मणः सद्नेऽक्षयान् । सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृता-
 क्षलिः ॥ ३२ ॥ उपसृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत । जन्म-
 भ्रष्टति यत् पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ३३ ॥ पुष्करे स्नात-
 मातस्य सर्वमेव प्रणश्यति । यथा सुराणां सर्वेषामादितु मधु-

रूदनः ॥ ३४ ॥ तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते । उष्ट्रा
 द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ॥ ३५ ॥ कृत्वा सर्वानवा-
 भोति ब्रह्मलोके स गच्छति । यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपा-
 सते ॥ ३६ ॥ कार्त्तिकौ वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ।
 त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रखवणानि च ॥ ३७ ॥ पुष्क-
 राख्यादिसिद्धानि न विद्वस्तत्र कारणम् । दुष्करं पुष्करे गन्तुं
 दुष्करं पुष्करे तपः ॥ ३८ ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वसुधैव सुदु-
 ष्करम् । उष्ट्रा द्वादशरात्रन्तु नियतो नियताशनः ॥ ३९ ॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत् । जम्बूमार्गं समा-
 विश्य देवर्षिपितृषेवितम् ॥ ४० ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकाम-
 समन्वितः । ततोऽप्य रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः ॥ ४१ ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् । जम्बूमार्गा-
 दुपावृत्य गच्छेत्तण्डूलिकाश्रमम् ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । आगच्छ्यं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः
 ॥ ४३ ॥ तिरातोपोषितो राजन्मग्निष्टोमफलं लभेत् । शाक-
 दृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ॥ ४४ ॥ कण्वाश्रमं ततो
 गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमायुश्च
 भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्च-
 यित्वा पितॄन् देवान् नियतो नियताशनः ॥ ४६ ॥ सर्वकाम-
 सम्बद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा यथातिपतनं
 व्रजेत् ॥ ४७ ॥ हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । महा-
 कालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ ४८ ॥ कोटितीर्थमुप-
 सृज्य हयमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थ-
 सुमापतेः ॥ ४९ ॥ नाञ्जा रुद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५० ॥ महादेवप्रसा-
 दाच्च गाणपत्यञ्च विन्दति । समृद्धमसपत्नञ्च श्रिया युक्तं नरोत्तमः

॥ ५१ ॥ नर्मदां स समासाद्य नदीं तैल्लोक्कविश्रुताम् । तर्प-
यित्वा पितॄन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५२ ॥ दक्षिणं सिन्धु-
मासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अग्निष्टोममवाप्नोति विमान-
स्त्राधिरोहति ॥ ५३ ॥ चर्मखर्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४ ॥ ततो गच्छेत्
धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् । पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासी-
द्युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
ततोऽप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६ ॥ पिङ्गतीर्थ-
मुपस्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य
फलमश्नुते ॥ ५७ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव ऊताशनः ॥ ५८ ॥ देवतानां
मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः
प्रयतमानसः ॥ ५९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति
मानवः । ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ॥ ६० ॥
गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकश्च विन्दति । प्रभया दीप्यते नित्य-
मग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयत-
मानसः । तिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत् पित्र्यदेवताः ॥ ६२ ॥
प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधश्च विन्दति । वरदानं ततो गच्छे-
त्तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३ ॥ विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो
युधिष्ठिर । वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६४ ॥
ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः । पिण्डारके नरः
स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ६५ ॥ तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्म-
लक्षणलक्षिताः । अद्यापि सुद्रा दृश्यन्ते तद्भुतमरिन्दम ॥ ६६ ॥
त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन । महादेवस्य सान्निध्यं
तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६७ ॥ सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
भारत । तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६८ ॥ तर्प-

यित्वा पितृदेवानृषींश्च भरतर्षभ । प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्य-
मानं स्वतेजसा ॥ ६६ ॥ शङ्खकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा बुधिशिर ।
अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्रदक्षिणमुपा-
वृत्य गच्छेत् भरतर्षभ । तीर्थं कुरुवरश्चेष्ट त्रिषु लोकेषु विश्व-
तम् ॥ ७१ ॥ द्विमीति नान्नां विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । यत्र
ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७२ ॥ तत्र स्नात्वा च-
यित्वा च रुद्रं देवगणैर्हृतम् । जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य
प्रणश्यति ॥ ७३ ॥ द्विमी चात्र नरश्चेष्ट सर्वदेवैरभिष्टुतः । तत्र
स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ गत्वा यत्र महा-
प्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना । पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतय-
दानवान् ॥ ७५ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वसोर्धाराभिमृताम् ।
गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ स्नात्वा कुरुवर-
श्चेष्ट प्रयतात्मा समाहितः । तर्ह्य देवान् पितृंश्चैव विष्णु लोके
महीयते ॥ ७७ ॥ तीर्थे चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां सम्मतो भवेत् ॥ ७८ ॥ सिन्धु-
त्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र स्नात्वा नरत्वेष्ट लभे-
द्दण्डसुवर्णकम् ॥ ७९ ॥ भद्रतुङ्गं समासाद्य शुचिः शीघ्रसमन्वितः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिश्च परमां व्रजेत् ॥ ८० ॥ कुमारिकाणां
शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेधितम् । तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोक-
मवाप्नुयात् ॥ ८१ ॥ रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेधितम् ।
तत्र स्नात्वा भवेद्विषो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८२ ॥ अथ पञ्चनदं
गत्वा नियतो नियताशनः । पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनु-
कीर्त्तिताः ॥ ८३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र भीमायाः स्थान-
मुत्तमम् । तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ ८४ ॥
देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकृण्डतविग्रहः । गथां शतमहस्यस्य फलं
प्राप्नोति मानवः ॥ ८५ ॥ श्रीकृण्डन्तु समासाद्य त्रिषु लोकेषु

विश्रुतम् । पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८६ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विमलं तीर्थसुत्तमम् । अद्यापि यत्र हृष्यन्ते
 मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८७ ॥ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं
 लोकमाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८८ ॥
वितस्ताञ्च समासाद्य सन्तर्प्य पितृदेवताः । नरः फलमवाप्नोति
 वाजपेयस्य भारत ॥ ८९ ॥ काश्लोरेष्वेव नागस्य भवनं तक्ष-
 कस्य च । वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमौचनम् ॥ ९० ॥
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९१ ॥ ततो गच्छेत् वड्ढां त्रिषु लोकेषु
 विश्रुताम् । पश्चिमायान्तु सन्ध्यावासुपसृश्य यथाविधि ॥ ९२ ॥
 चरुं सप्तार्चिषे राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् । पितृणामक्षयं दानं
 प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९३ ॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाश्चरसां
 गणाः । गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ॥ ९४ ॥
 राजसो दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप । नियतः परमां
 दीक्षामाख्यायान्सहस्रकीम् ॥ ९५ ॥ विष्णोः प्रसादनं कुर्व-
 न्नरश्च अपयंस्तथा । सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम्
 ॥ ९६ ॥ ददावष्टगुणैश्चरुं तेषां तुष्टसु केशवः । यथाभिल-
 षितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते ॥ ९७ ॥ तत्रैवान्तर्दधे
 देवो विद्युदग्नेषु वै यथा । नान्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु
 भारत ॥ ९८ ॥ गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च । अश्व-
 मेधसहस्रेण अयेयान् सप्तार्चिषश्चरुः ॥ ९९ ॥ ततो निष्टतो
 राजेन्द्र रौद्रं पदमथाविशेत् । अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
 लभेत् ॥ १०० ॥ मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोषितो राजन्नाग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०१ ॥ अथ गच्छेत्
 राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् । प्रसूतिर्धनं विप्राणां श्रूयते
 भरतर्षभ ॥ १०२ ॥ त्रिशूलपाणेः स्थानञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १०३ ॥ यथाशक्ति
 चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते
 फलम् ॥ १०४ ॥ कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ १०५ ॥ यजनं
 याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवाङ्मुक्तम् । पुष्पाम्बुष उपस्मृष्य न शोचे-
 न्मरणं गतः ॥ १०६ ॥ अर्घ्ययोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायता ।
 एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ॥ १०७ ॥ ततो गच्छेत्
 धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्ध्याश्च
 परमर्षयः ॥ १०८ ॥ दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः ।
 गमनाद्देव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिन्दम ॥ १०९ ॥ राजसूयाश्व-
 मेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत । ततो विनश्यनं गच्छेन्नियतो
 नियताशनः ॥ ११० ॥ गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ।
 चमसे च शिवोद्भेदेनागोद्भेदे च दृश्यते ॥ १११ ॥ स्नात्वा तु
 चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् । शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११२ ॥ नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नाग-
 लोकमवाप्नुयात् । शशयानञ्च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम्
 ॥ ११३ ॥ शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत । सरस्वत्यां
 महाराज अमुसम्बत्सरश्च ते ॥ ११४ ॥ दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्त-
 वै कान्तिर्की सदा । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत् सदा
 ॥ ११५ ॥ गोसहस्रफलञ्चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ । कुमारकोटी-
 मासाद्य नियतः कुरुनन्दन ॥ ११६ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवार्चने रतः । गवामयुतमाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः । पुरा यत्र महाराज
 मुनिकोटिः समागता ॥ ११८ ॥ हर्षेण महतापिष्टा रुद्रदर्शन-
 काञ्चया । अहं पूर्वमहं पूर्वं दृक्ष्यामि वृषभध्वजम् ॥ ११९ ॥
 एवं संप्रस्थिता राजन्मृगयः किल भारत । ततो योगीश्वरेणापि

योगमाख्याय भूपते ॥ १२० ॥ तेषां मनुप्रस्थाशार्थमृषीणां भावि-
तात्मनाम् । खृष्टा कोटीति रुद्राणाञ्छपीणामग्रतः स्थिता ॥ १२१ ॥
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् । तेषां तुष्टो महादेवो
मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १२२ ॥ भक्त्या परमया राजन् वरं
तेषां प्रदिष्टवान् । अद्यप्रभृति वृष्ट्याकं धर्मदृष्टिर्भविष्यति ॥ १२३ ॥
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः । अश्वमेधमवाप्नोति
कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १२४ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र सङ्गमं लोक-
विश्रुतम् । सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ॥ १२५ ॥
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । अभिगच्छन्ति राजेन्द्र
चैतशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १२६ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देदङ्ग-
सुवर्णकम् । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥ १२७ ॥
ऋषीणां यत्र सर्वाणि समाप्तानि नराधिप । सर्वावसानमासाद्य
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने

द्वयोतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

— —

पुण्ड्रस्य उवाच । ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः ॥ १ ॥ कुरुक्षेत्रं
गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ २ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना ससुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३ ॥ दक्षिणेन
सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति
त्रिपिष्टपे ॥ ४ ॥ तत्र मासं वसेद्दीर्घं सरस्वत्यां युधिष्ठिर । यत्र
ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५ ॥ गन्धर्वाश्चरसो यचाः
यन्त्रगाश्च महीपते । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६ ॥

मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति
 ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥ ७ ॥ गत्वा हि अद्वया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरु-
 ष्वह । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८ ॥ ततो
 मङ्गलकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यत्नं समभिवाद्यैव गो-
 सहस्रफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनु-
 त्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १० ॥
 तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति
 विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ ११ ॥ ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्य-
 विश्रुतम् । अग्निष्टोमतिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२ ॥
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं
 गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३ ॥ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव
 फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
 द्वारपालं तरन्तुजम् ॥ १५ ॥ तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं
 लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६ ॥ कोटि-
 तीर्थमुपसृज्य हयमेधफलं लभेत् । अश्विनोत्तीर्थमासाद्य रूप-
 वानभिजायते ॥ १७ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्त-
 मम् । विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ १८ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र
 सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९ ॥ स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य
 मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २० ॥
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति
 कृतशौचो भवेच्च सः ॥ २१ ॥ ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं
 महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥
 तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लोकविश्रुताम् । स्नात्वा भिगम्य
 राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं

विश्रुतं भरतर्षभ । प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २४ ॥
 सन्धितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वा च पितृदेवताः । जामदग्न्येन रामेण
 कृतन्तत् सुमहात्मना ॥ २५ ॥ कृतकृत्यो भवेद्राजन्मश्लमेधश्च
 विन्दति । ततो रामहृदयान् गच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६ ॥
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततजसा । ज्ञानमुत्साद्य वीरेण
 हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७ ॥ प्रूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति
 विश्रुतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः । ततस्तो
 पितरः प्रीता राममुच्यन्त राधिप ॥ २८ ॥

पितरञ्जयः । राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो । वरं वृणीष्व भद्रं
 ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २९ ॥ एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः
 प्रहरताम्वरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान्
 ॥ ३० ॥ भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि । पितृ-
 प्रसादमिच्छेयं तप आयायनं पुनः ॥ ३१ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन
 क्षत्रमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम्
 ॥ ३२ ॥ हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेद्युर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा
 शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३३ ॥ प्रत्यूचः परमप्रीता
 रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः
 ॥ ३४ ॥ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया । ततश्च
 पापान्मुक्तस्त्वं पतितस्तो स्वकर्मभिः ॥ ३५ ॥ हृदाश्च तव तीर्थत्वं
 गमिष्यन्ति न संशयः । हृदेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयि-
 ष्यति ॥ ३६ ॥ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम् ॥ ३७ ॥ एवं दत्त्वा
 वरान्नाजन्मस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्त-
 र्हितास्ततः ॥ ३८ ॥ एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ॥ ३९ ॥ राममभ्यर्च्य

राजेन्द्र लभेद्वसुवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरू-
 द्वह ॥ ४० ॥ स्ववंशमुद्धरेद्राजन् स्नात्वा वै वंशमूलके । काय-
 शोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४१ ॥ शरीरशुद्धिः स्नातस्य
 तस्मिंस्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान्
 ॥ ४२ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका-
 यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥ लोकोद्धारं
 समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन्
 लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४४ ॥ श्रीतीर्थश्च समासाद्य स्नात्वा
 नियतमानसः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम्
 ॥ ४५ ॥ कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा-
 र्चयित्वा च पितॄन् स्वान् देवतान्यपि ॥ ४६ ॥ कपिलानां सह-
 स्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा
 नियतमानसः ॥ ४७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकश्च गच्छति ॥ ४८ ॥ गर्वा भवन-
 मासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्र-
 फलं लभेत् ॥ ४९ ॥ शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
 देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५० ॥ ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र द्वारपालं तरण्डकम् । तत्र तीर्थं सरस्वत्यां यचेन्द्रस्य
 महात्मनः ॥ ५१ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्ऽग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्त्तं नरोत्तमः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मावर्त्ते
 नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुती-
 र्थक्रममुत्तमम् ॥ ५३ ॥ तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो देवतैः
 सह । तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ५४ ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति पितृलोकश्च गच्छति । ततोऽम्बुमत्यां धर्मज्ञ सुती-
 र्थक्रममुत्तमम् ॥ ५५ ॥ काशीश्वरस्य तीर्थं च स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५६ ॥ मातृतीर्थश्च

तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत । प्रजा विवर्द्धते राजन्मन्त्रिणीं श्रिय-
 मश्नुते ॥ ५७ ॥ ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ५८ ॥ पुनाति
 गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप । केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन् पूतो
 भवति भारत ॥ ५९ ॥ तीर्थं तत्र महाराज श्वाविल्लोमापहं
 स्मृतम् । यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६० ॥ प्रीतिं
 गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम । श्वाविल्लोमापनयने तीर्थे
 भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ प्राणायामैर्निर्हरन्ति स्वर्गोमानि द्विजो-
 न्तमाः । पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ६२ ॥
 दशाश्वमेधिकश्चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
 गच्छेत परमाङ्गतिम् ॥ ६३ ॥ ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं
 लोकविश्रुतम् । यत्र कृष्णसृगा राजन् व्याधेन शरपीडिताः
 ॥ ६४ ॥ विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः । तस्मिं-
 स्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६५ ॥ सर्वपापविशु-
 द्धात्मा स्वर्गलोके महीयते । मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोधमात्रे मही-
 पते ॥ ६६ ॥ आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिप्रेविता ।
 श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६७ ॥ देवान् पितॄन्
 समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् । एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटि-
 भवति भोजिता ॥ ६८ ॥ तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च पितॄन् वै देव-
 तानि च । उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६९ ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् । ब्रह्मोडुस्वरमित्येवं
 प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७० ॥ तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नर-
 पुङ्गव । केदारो चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥ ७१ ॥
 ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७२ ॥ कपिलस्य च केदारं समासाद्य सुड-
 र्लभम् । अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिर्त्तिपः ॥ ७३ ॥ ततो

गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् । क्षणपक्षे चतुर्दश्यामधि-
 गम्य वृषध्वजम् ॥ ७४ ॥ लभेत् सर्वकामान् हि स्वर्गलोकञ्च
 गच्छति । तिष्ठः कोच्यसु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ॥ ७५ ॥
 रुद्रकोच्यां तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते । इलास्यदक्ष तत्रैव
 तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७६ ॥ तत्र स्नात्वा चर्चयित्वा च देवतानि
 पितृनथ । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयश्च विन्दति ॥ ७७ ॥
 किन्दाने च नरः स्नात्वा किंजल्के च महीपते । अप्रमेयमवा-
 प्नोति दानं जप्यश्च भारत ॥ ७८ ॥ कलश्यां वार्ष्णेयस्य अह-
 धानो जितेन्द्रियः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः
 ॥ ७९ ॥ सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः । तीर्थं कुरु-
 कुलयेष्ठ अम्बाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ८० ॥ तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा
 प्राणानुत्सृज्य भारत । नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनु-
 त्तमान् ॥ ८१ ॥ शुक्लपक्षे दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८२ ॥ तत-
 स्त्रिपिष्टपं गच्छेत्तिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र वैतरणी प्रणा
 नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८३ ॥ तत्र स्नात्वा चर्चयित्वा च शुक्लपाणिं
 वृषध्वजम् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८४ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् । तत्र देवाः सदा
 राजन् फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८५ ॥ तपश्चरन्ति विपुलं वज्र-
 वर्षसहस्रकम् । वृषद्वयां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८६ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । तीर्थं च सर्व-
 देवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८७ ॥ गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं
 विन्दति मानवः । पाण्डिष्याते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः
 ॥ ८८ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत । राज-
 स्यूयमवाप्नोति ऋषिचोकश्च विन्दति ॥ ८९ ॥ ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र मिथकं तीर्थमुत्तमम् । तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिथि-

॥ तन्नि महात्मना ॥ ६० ॥ व्यासेन नृपशार्दूलं द्विजार्थमिति नः
 श्रुतम् । सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ६१ ॥
 ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः । मनोजवे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६२ ॥ गत्वा मधुवटीञ्चैव देव्यास्तीर्थे
 नरः शुचिः । तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च पितॄन् देवांश्च पूरुषः ॥ ६३ ॥
 स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् । कौशिक्याः सङ्गमे
 यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ॥ ६४ ॥ स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । ततो व्यासस्थलो नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ६५ ॥
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः । ततो देवैस्तु राजेन्द्र
 पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ६६ ॥ अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं
 लभेत् । किन्दत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ६७ ॥
 गच्छेत् परमां सिद्धिं शृणुमुक्तः कुरुवह । वेदोतीर्थे नरः स्नात्वा
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६८ ॥ अहश्च सुदिनञ्चैव द्वे तीर्थे लोक-
 विश्रुते । तयोः स्नात्वा नरव्याघ्रं स्तूय्य लोकमवाप्नुयात् ॥ ६९ ॥
 हृद्गधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्राभिषेकं कुर्वीत
 गङ्गायां नृपसत्तम ॥ १०० ॥ अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं
 लभेत् । देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०१ ॥
 ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । तत्र विष्णुपदे
 स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥ १०२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
 विष्णुलोकं स गच्छति । कुलभ्युने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं
 ततः ॥ १०३ ॥ पवनस्य हृदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रं वायुलोके महीयते ॥ १०४ ॥ अमराणां
 हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्य अमराधिपम् । अमराणां प्रभावेण स्वर्ग-
 लोके महीयते ॥ १०५ ॥ शालिहोत्रस्य तीर्थञ्च शालिस्तूय्यं
 यथाविधि । स्नात्वा नरवरश्चेष्ट गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०६ ॥
 श्रीकुञ्जश्च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा नरश्चेष्ट

अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ ततो नैमिषकुञ्जं समासाद्य
 कुरुद्वह । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ १०८ ॥
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा । ततः कुञ्जः सर-
 स्वत्याः कृतो भरतसत्तम ॥ १०९ ॥ ऋषीणामवकाशः स्थाप्यथा
 लुष्टिकरो महान् । तस्मिन् कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं
 लभेत् ॥ ११० ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १११ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मण्यतीर्थमुत्तमम् । तत्र वर्णावरः स्नात्वा
 ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ११२ ॥ ब्राह्मण्यं विष्णुहोत्रा गच्छेत्
 परमाङ्गतिम् । ततो गच्छेन्नरयेष्ट सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११३ ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् सोमलोकमवाप्नुयान् । सप्तसारस्वतं
 तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११४ ॥ यत्र मङ्गलकः सिद्धो महर्षि-
 लोकाविश्रुतः । पुरा मङ्गलको राजन् कुशाग्रैर्येति नः श्रुतम्
 ॥ ११५ ॥ क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्त्ववत् । स वै
 शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रवृत्त्यवान् ॥ ११६ ॥ ततस्तस्मिन् प्रवृत्त्ये
 तु स्थावरं जङ्गमञ्च यत् । प्रवृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहि-
 तम् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मादिभिः सुरैराजन्नृषिभिश्च तपोधनैः । विज्ञप्तो
 वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ॥ ११८ ॥ नायं वृत्त्येद्यथा देव
 तथा त्वं कर्तुमर्हसि । तं प्रवृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा
 ॥ ११९ ॥ सुराणां हितकामार्थं हर्षिं देवोऽभ्यभाषत । भो भो
 महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं वृत्त्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य
 मुनिपुङ्गव ॥ १२० ॥

ऋषिरुवाच । तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 किन्न पश्यसि मे ब्रह्मान् कराच्छाकरसं स्मृतम् । यं दृष्ट्वा संप्र-
 वृत्तोऽहं हर्षेण महतान्वितः ॥ १२१ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं
 रागेण मोहितम् । अहन्तु विद्यायं विप्र न गच्छामीति पश्य

माम् ॥ १२२ ॥ एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता । अङ्गु-
 ल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्त्राङ्गितोऽनघ ॥ १२३ ॥ ततो भस्त्रा-
 क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् । तं दृष्ट्वा व्रीडितो राजन् स
 मुनिः पादयोगतः ॥ १२४ ॥ नान्यद्देवात् परं मेने ब्रह्मात् पर-
 तरं मयत् । सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि प्रलब्धम् ॥ १२५ ॥
 त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् । त्वमेव सर्वान् असृष्टि-
 मुनरेव युगधये ॥ १२६ ॥ देवैरपि न शक्यत्वं परिज्ञातुं कुतो
 मया । त्वयि सर्वे प्रहृष्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ १२७ ॥ सर्व-
 स्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह । त्वत्प्रसादात् सुराः
 सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ॥ १२८ ॥ एवं सुत्वा महादेवच्छशि-
 र्वचनमब्रवीत् । त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ १२९ ॥
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिर्मिदमब्रवीत् । तपसो बर्हतां विप्र
 मत्प्रसादात् सहस्रधा ॥ १३० ॥ आयमे चेह वत्स्यामि त्वया
 सह महासुने । सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु मास्व
 ॥ १३१ ॥ न तेषां दुर्लभं किञ्चिद्दिह लोके परत्र च । सारस्वतश्च
 ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १३२ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रै-
 वान्तरधीयत । ततस्त्रौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३३ ॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कार्त्तिकेयश्च भगवान्
 त्रिसन्ध्यं किल भारत ॥ १३४ ॥ सान्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गव-
 प्रियकाश्यपा । कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३५ ॥
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते । अग्नितीर्थं ततो गच्छे-
 त्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ १३६ ॥ अग्निलोकमवाप्नोति कुलञ्चैव
 समुद्धरेत् । विश्वामित्रस्तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ १३७ ॥
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति । ब्रह्मयोगिं समासाद्य
 शुचिः प्रयतमानसः ॥ १३८ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं
 प्रपद्यते । पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १३९ ॥

ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । पृथूदकमिति
ख्यातं कार्तिकेयस्य वै वृष ॥ १४० ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
देवार्चने रतः । अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा
॥ १४१ ॥ यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना । तत्सर्वं नश्यते
तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ १४२ ॥ अश्वमेधकलशस्य स्वर्गलोकश्च
गच्छति । मुख्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥ १४३ ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् । उत्तमं सर्वतीर्थानां
यस्य जेदात्मनस्तनुम् ॥ १४४ ॥ पृथूदके जप्यपरो न तस्य भरणं
भवेत् । गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ १४५ ॥
एवं स नियतं राजन्नाधिगच्छेत् पृथूदकम् । पृथूदकात्तीर्थतमं
नान्वत्तीर्थं कुरुद्वज ॥ १४६ ॥ तन्मध्यं तत्पवित्रञ्च पावनञ्च न
संशयः । तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ॥ १४७ ॥
पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः । अधुस्त्वच्च तत्रैव तीर्थं
भरतसत्तम ॥ १४८ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसङ्ख्यफलं
लभेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं मेधं यथाक्रमम् ॥ १४९ ॥
सरस्वत्या रुणायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम् । त्रिरात्रोपोषितः
स्नात्वा सुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १५० ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं
विन्दति मानवः । आसप्तमं कुक्ष्यैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १५१ ॥
अर्द्धकीलञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वज । विप्राणामनुकम्पार्थं
दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १५२ ॥ व्रतोपनयनाभ्याञ्चाप्युपवासेन
चाप्युत । क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्थान संशयः ॥ १५३ ॥
क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ । चीर्णव्रतो भवे-
द्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५४ ॥ सप्तद्रायापि चत्वारः
समानिताश्च दर्भिणा । तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवा-
प्नयात् ॥ १५५ ॥ फलानि गोसङ्ख्यायां चतुर्णां विन्दते तु सः ।
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं शतसङ्ख्यकम् ॥ १५६ ॥ साङ्ख्यज्ञश्च

तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते । उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्र-
फलं लभेत् ॥ १५७ ॥ दानश्चाप्युपवासो वा सहस्रगुणितो भवेत् ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५८ ॥ तीर्था-
भिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचने रतः । सर्वपापविशुद्धात्मा अग्नि-
ष्टोमफलं लभेत् ॥ १५९ ॥ विमोचनमुपसृज्य जितमन्युर्जिते-
न्द्रियः । प्रतिग्रहकृतेर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६० ॥ ततः
पञ्चवटौ गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पुण्येन महता युक्तः सतां
लोके महीयते ॥ १६१ ॥ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृष-
ध्वजः । तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १६२ ॥ तैजसं
वाक्यं तीर्थे दीप्यमानं स्मृतेजसा । यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषि-
भिश्च तपोधनैः ॥ १६३ ॥ सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुह-
स्तदा । तैजसस्य तु पूर्वेषु कुरुतीर्थं कुरुद्वज ॥ १६४ ॥ कुरु-
तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा
ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६५ ॥ स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो निय-
ताशनः । स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १६६ ॥
ततो गच्छेत् नरकं तीर्थसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो
राजन् दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६७ ॥ तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः
सह महीपते । अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १६८ ॥
सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपुत्र्याः कुरुद्वज । अभिगम्य च तां
देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६९ ॥ तत्रैव च महाराज विश्वे-
श्वरमुमापतिम् । अभिगम्य महादेवं सुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७० ॥
नारायणश्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम । रोचमानो महाराज
विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥ १७१ ॥ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स
पुरुषर्षभ । सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः ॥ १७२ ॥
ततः स्वर्गपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । प्रदक्षिणमुपाहृत्य
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७३ ॥ यावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत् पितृ-

देवताः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७६ ॥
 गङ्गाहृदस्य तत्रैव कूपस्य भरतर्षभ । तिष्ठः कोट्यस्तु तीर्थानां
 तस्मिन् कूपे महीपते ॥ १६७ ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्ग-
 लोकं प्रपद्यते । आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम्
 ॥ १६८ ॥ गाणपत्यमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततः स्यान्नु-
 षटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विष्णुतम् ॥ १७१ ॥ तत्र स्नात्वा स्थितो
 रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नयात् । बदरीपाचनं गच्छेद्वशिष्ठस्याश्रमं
 गतः ॥ १८० ॥ बदरीं भक्षयेत्तत्र तिरात्रोपोषितो नरः । सम्यग्-
 द्वादशवर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८१ ॥ तिरात्रोपोषित-
 स्त्रेण भवेत्तुल्यो नराधिप । इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी
 नराधिप ॥ १८२ ॥ अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः । नियतः सत्यवादी
 च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १८३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं
 तैल्लोक्यविष्णुतम् । आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः
 ॥ १८४ ॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ १८५ ॥ सोमतीर्थे
 नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप । सोमलोकमवाप्नोति नरो
 नास्त्यत्र संशयः ॥ १८६ ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महा-
 त्मनः । तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविष्णुतम् ॥ १८७ ॥
 यत्र सारस्वतो जातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः
 स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १८८ ॥ सारस्वतीं गतिञ्चैव लभते
 नात्र संशयः । ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ॥ १८९ ॥
 तिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः । लभेत् कन्याशतं
 दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ १९० ॥ ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं
 सन्निहतीमपि । तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९१ ॥

मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः । सन्निहत्यामुप-
 स्पृश्य राज्ञग्रस्ते दिवाकरे ॥ १२२ ॥ अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं
 शाश्वतं भवेत् । पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीक्षचराणि च
 ॥ १२३ ॥ नद्यो ह्यदास्तडागाश्च सर्वप्रखवणानि च । उदपानानि
 वाप्यथ तीर्थान्यायतनानि च ॥ १२४ ॥ निःसंशयममावास्यां
 समेष्ट्यन्ति नराधिप । मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न
 संशयः ॥ १२५ ॥ तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता । तत्र
 स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ॥ १२६ ॥ अमावास्यान्तु
 तत्रैव राज्ञग्रस्ते दिवाकरे । यः आहं कुरुते मर्त्येष्टास्य पुण्य-
 फलं शृणु ॥ १२७ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 स्नात एव समाप्नोति कृत्वा आहुच्च मानवः ॥ १२८ ॥ यत्किञ्चि-
 द्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । स्नातमात्रस्य तत्त्वं नश्यते
 नात्र संशयः ॥ १२९ ॥ पञ्चवर्षेण यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
 अभिवाद्य ततो यत्नं हारपालं मचक्रुकम् ॥ २०० ॥ कोटितीर्थ-
 मुपस्पृश्य लभेद्वज्रं सुवर्णकम् । गङ्गाहृदय तत्रैव तीर्थं भरत-
 सत्तम ॥ २०१ ॥ तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ २०२ ॥ पृथिव्यां
 नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम् । तयाणामपि लोकानां कुरु-
 क्षेत्रं विशिष्यते ॥ २०३ ॥ पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदी-
 रिताः । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमाङ्गतिम् ॥ २०४ ॥
 उत्तरेण दृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीम् । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
 ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥ २०५ ॥ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे
 वसाम्यहम् । अथेकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०६ ॥
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् । तस्मिन् वसन्ति ये
 मर्त्या न ते शोच्याः कथञ्चन ॥ २०७ ॥ तरन्तुकारन्तुकयोर्गद-

न्तरं रामहृदानाच्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुक्ष्येन समन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिष्यते ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने
त्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

— —

पुलस्त्य उवाच । ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमम् ।
यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १ ॥ तेन तीर्थं कृतं
पुण्यं स्वेन नान्ता च विश्रुतम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्म-
शीलः समाहितः ॥ २ ॥ आसप्तमं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ॥ ३ ॥ अग्निष्टोममवा-
प्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति । सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत्
मानवः ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना । सिद्ध-
चारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ ५ ॥ तदनं प्रविशन्नेव
सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततथापि सरिच्छेष्टा नदीनामुत्तमा नदी
॥ ६ ॥ मूला देवो स्मृता राजन् पुण्या देवी सरस्वती । तत्राभिषेकं
कुर्वीत वल्लीकान्निःसृते जले ॥ ७ ॥ अर्चयित्वा पितॄन् देवा-
नश्च मेघफलं लभेत् । ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम्
॥ ८ ॥ षट्सु शय्यानिपातेषु वल्लीकादिति निश्चयः । कपिलानां
सहस्रानु वाजिमेघञ्च विन्दति ॥ ९ ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र
दृष्टमेतत् पुरातनैः । सुगन्धां शतकुम्भाश्च पञ्चयज्ञाञ्च भारत
॥ १० ॥ अभिगम्य नरञ्छेष्ट स्वर्गलोके महीयते । त्रिशूलखातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
देवार्चने रतः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १२ ॥
ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् । शाकम्भरीति
विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १३ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि

शाकेन किल सुव्रता । आहारं सा कृतवती मासि मासि नरा-
 धिप ॥ १४ ॥ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यञ्च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ॥ १५ ॥ ततः शाक-
 म्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् । शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्म-
 चारी समाहितः ॥ १६ ॥ त्रिरात्रमुपितः शाकं भक्षयित्वा नरः
 शुचिः । शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्वर्षेर्द्वादशभिः कृतम् ॥ १७ ॥
 तत् फलं तस्य भवति देव्याञ्छन्देन भारत । ततो गच्छेत् सुव-
 र्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विस्तृतम् ॥ १८ ॥ तत्र विष्णुः प्रसादार्थं
 रुद्रमाराधयत् पुरा । वरांश्च सुब्रह्मन् लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान्
 ॥ १९ ॥ उक्तञ्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत । अपि च त्वं प्रिय-
 तरो लोके कृष्ण भविष्यसि ॥ २० ॥ त्वन्मुखञ्च जगत् सर्वं भवि-
 ष्यति न संशयः । तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ॥ २१ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । धूमवतीं ततो गच्छे-
 त्त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ २२ ॥ मनसा प्रार्थितान् कामाल्लभते
 नात्र संशयः । देव्यास्तु दक्षिणाङ्गेन रथावर्त्तो नराधिप ॥ २३ ॥
 तत्रारोहेत धर्मञ्च यद्दधानो जितेन्द्रियः । महादेवप्रसादाच्च
 गच्छेत् परमाङ्गतिम् ॥ २४ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरत-
 र्षभ । धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २५ ॥ तत्र
 स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप । ततो गच्छेत् धर्मञ्च
 जमस्तुत्य महागिरिम् ॥ २६ ॥ स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं
 न संशयः । तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ॥ २७ ॥
 पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । उष्येकां रजनीं तत्र
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८ ॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्त्ते च
 तर्पयन् । देवान् पितॄंश्च विधिवत् पुण्यलोके महीयते ॥ २९ ॥
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
 स्वर्गलोकञ्च विन्दति ॥ ३० ॥ कपिलावटं ततो गच्छेत् तीर्थसेवी

नराधिप । उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१ ॥
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । तीर्थं कुशवरथेष्ठ
 सर्वलोकेषु विद्युतम् ॥ ३२ ॥ तथाभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थं नरा-
 धिप । कपिलानां सङ्ख्यस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३ ॥ ततो
 कक्षितकं गच्छेत् शान्तनोस्तीर्थसुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो राजन्
 दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः सङ्गमे
 नरः । दशाश्वमेधानाम्भोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ३५ ॥ ततो
 गच्छेत् राजेन्द्र सुगन्धं लोकविद्युतम् । सर्वपापविशुद्धात्मा
 ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६ ॥ रुद्रावर्त्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी
 नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७ ॥
 गङ्गायाश्च नरथेष्ठ सरस्वत्याश्च सङ्गमे । स्नात्वाश्वमेधं प्राप्नोति
 स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३८ ॥ भद्रकार्त्तेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथा-
 विधि । न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९ ॥ ततः
 कुन्दात्मके गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्ग-
 लोकञ्च गच्छति ॥ ४० ॥ अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सासुद्रकमुपसृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१ ॥ अश्वमेधमवा-
 प्नोति तिरालोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं विन्देत् कुलञ्चैव
 समुद्धरेत् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ४३ ॥ यमुनाप्रभवं
 गत्वा ससुपसृश्य यासुनम् । अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके
 महीयते ॥ ४४ ॥ दर्शिसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४५ ॥ सिन्धोश्च प्रभवं
 गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् । तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्दण्डसुव-
 र्णकम् ॥ ४६ ॥ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् । अश्व-
 मेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ४७ ॥ ऋषिकुल्यां समा-
 साद्य वाशिष्ठञ्चैव भारत । वाघिष्ठीं समतिक्रम्य सर्वे मर्षां द्विजा-

तयः ॥ ४८ ॥ ऋषिभुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विश्वल्लभः ।
 देशान् पितृंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९ ॥ यदि तत्र
 वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप । अशुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेघ-
 फलं लभेत् ॥ ५० ॥ गत्वा वीरप्रमोचञ्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 क्षत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ॥ ५१ ॥ अग्निष्टोमाति-
 रात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः । तत्र सन्ध्यां समासाद्य विद्या-
 तीर्थमनुत्तमम् ॥ ५२ ॥ उपसृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ।
 महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ॥ ५३ ॥ एककालं निरा-
 हारो लोकानावसते शुभान् । षष्ठकालोपवासेन मासमुच्य महा-
 लये ॥ ५४ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहुसुवर्णकम् । दशापरान्
 दशपूर्वान् नराशुद्धरते कुलम् ॥ ५५ ॥ अथ वेतसिकां गत्वा
 पितामहनिषेविताम् । अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेद्दौशनसीं गतिम्
 ॥ ५६ ॥ अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् । रूपस्य
 भागी भवति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ ५७ ॥ ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा
 ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८ ॥
 ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितम् । तत्र नित्यं निव-
 सति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९ ॥ नैमिषं मृगयानस्य पापस्याहं
 प्रणश्यति । प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ तत्र
 मासं वसेद्दीर नैमिषे तीर्थतत्परः । षड्विधां यानि तीर्थानि
 तानि तीर्थानि नैमिषे ॥ ६१ ॥ कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो निय-
 ताग्रनः । गवां मेघस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ६२ ॥
 पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं भरतसत्तम । यस्त्वजेनैमिषे प्राणानुप-
 वासपरायणः ॥ ६३ ॥ स मोदेत् सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं मेध्यञ्च पुण्यञ्च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४ ॥ गङ्गोद्भेदं समा-
 साद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्
 सदा ॥ ६५ ॥ सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः । सार-

स्वर्गेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६ ॥ ततश्च बाण्डहां गच्छेद्दु-
 ब्रह्मचारी समाहितः । ततोऽप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते
 ॥ ६७ ॥ देवसत्त्वस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव । ततः क्षीर-
 वतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतरैर्दृताम् ॥ ६८ ॥ पितृदेवार्चनपरो
 वाजपेयमवाप्नुयात् । विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः
 ॥ ६९ ॥ ततोऽप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते । गोप्रतारं
 ततो गच्छेत् सरयाक्षीर्यभुत्तमम् ॥ ७० ॥ यत्र रामो गतः स्वर्गं
 सद्यस्त्वबलवाहनः । देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा
 ॥ ७१ ॥ रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत । तस्मिंस्तीर्थे
 नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ॥ ७२ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
 स्वर्गलोके महीयते । रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन
 ॥ ७३ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः । शतसाहस्रकं
 तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ ततोऽप्यश्वमेधं कृत्वा नियतो
 नियताशनः । गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७५ ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् । अश्वमेधस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७६ ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्च-
 यित्वा गुहं वृष । गोसहस्रफलं विन्द्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७७ ॥
 ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् । कपिलाह्वदे नरः
 स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७८ ॥ अविशुक्तं समासाद्य तीर्थ-
 सेवी कुरुद्वह । दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्मचर्यया ॥ ७९ ॥
 प्राणानुत्तुह्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः । मार्कण्डेयस्य
 राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ८० ॥ गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे
 लोकविश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कुलश्चैव समुद्धरेत् ॥ ८१ ॥
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति
 गमनाद्देव भारत ॥ ८२ ॥ तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु
 विश्रुतः । तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८३ ॥ महा-

नद्यामुपसृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः । अक्षयान् मामृयात् लोकान्
 कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ८४ ॥ ततो ब्रह्मासरो गत्वा धर्मारण्योप-
 शोभितम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः श्रेष्ठः समुद्भूतः । यूपं मद्दक्षिणं कृत्वा
 वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८६ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोक-
 विष्णुतम् । एकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिकधेनुकाम् ॥ ८७ ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ब्रह्मम् । तत्र चिह्नं महद्भ्राज-
 न्द्रापि सुमहद्भूषम् ॥ ८८ ॥ कपिलायाः सवत्यायाश्चरत्याः
 पर्वते कृतम् । सवत्यायाः पदानि च दृश्यन्तेऽद्रापि भारत ॥ ८९ ॥
 तेषूपसृश्य राजेन्द्र पदेषु हृषसत्तम । यत्किञ्चिद्भुजं कर्म तत्
 प्रणश्यति भारत ॥ ९० ॥ ततो मृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य
 धीमतः । स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य हृषध्वजम् ॥ ९१ ॥
 ब्राह्मणेन भवेच्चीर्यं व्रतं द्वादशवार्षिकम् । इतरेष्वन्येषु वर्षाणां
 सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९२ ॥ अत्यन्तञ्च ततो गच्छेत् पर्वतं गीत-
 नादितम् । सावित्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९३ ॥ तत्र
 सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः । तेन क्षुपास्ता भवति सन्ध्या
 द्वादशवार्षिकी ॥ ९४ ॥ योनिहारञ्च तत्रैव विष्णुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसङ्कटात् ॥ ९५ ॥ कृष्णशुक्ला-
 बुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः । पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं
 नास्त्यत्र संशयः ॥ ९६ ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गवां
 व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा हृषसुतं व्रजेत् ॥ ९७ ॥ ततः
 फल्गुं व्रजेद्भ्राजंक्षीर्यसेवी नराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिञ्च
 महतीं व्रजेत् ॥ ९८ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समा-
 हितः । तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते शुषिष्ठिर ॥ ९९ ॥
 तत्र कूपोदकं पीत्वा ततः स्नातः शुषिस्तथा । पितृन्देवांस्तु सन्तर्प्य
 सुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥ १०० ॥ मत्तद्ब्रह्मायमस्तत्र महर्षेर्भाविता-

जनः । तं प्रविश्यायमं श्रीमच्छमशोकविनाशनम् ॥ १०२ ॥ गवा-
मयनयन्नस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धर्मन्तत्ताभिसंस्पृश्य वाजि-
मेधमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनु-
त्तमम् । तत्राभिगच्छ राजेन्द्र ब्रह्मायं पुरुषर्षभम् ॥ १०४ ॥
राजद्वयाश्चमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः । ततो राजगृहं
गच्छेत्तीर्थक्षेत्री नराधिप ॥ १०५ ॥ उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षी-
वानिष मोदते । यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राप्नोति पुरुषः शुचिः
॥ १०६ ॥ यक्षिण्यास्तु प्रसादेन शुच्यते ब्रह्म इत्यथा । मणिनागं
ततो गत्वा गोसङ्घफलं लभेत् ॥ १०७ ॥ तैर्दिकं भञ्जते यस्तु
मणिनागस्य भारत । दृष्टव्याभीविषेयाग्निं न तस्य क्रमते विषम्
॥ १०८ ॥ तत्रोष्णं रजनीमेकां गोसङ्घफलं लभेत् । ततो
गच्छेत् ब्रह्मर्षेर्गीतमस्य वनं श्रियम् ॥ १०९ ॥ अङ्गल्यायां हृदे
स्नात्वा व्रजेत् परमाङ्गतिम् । अभिगत्वायमं राजन् विन्दते श्रिय-
मान्ननः ॥ ११० ॥ ततोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विभुतम् ।
तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥ जनकस्य तु
राजर्षः कूपक्षिदशपूजितः । तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोक-
मवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ ततो विनशनं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ।
वाजपेयमवाप्नोति लोकलोकश्च गच्छति ॥ ११३ ॥ गण्डकीन्तु
समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवम् । वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकश्च
गच्छति ॥ ११४ ॥ ततो विप्रल्यामासाद्य नदीं तैल्लोक्यविभु-
ताम् । अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ११५ ॥
ततोऽधिवक्त्रं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् । शुच्यकेषु महारान
मोदते नात्र संशयः ॥ ११६ ॥ कर्मनान्तु समासाद्य नदीं सिद्ध-
निषेविताम् । पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥ ११७ ॥
अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति
कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ११८ ॥ द्विलोकसां पुष्करिणीं समासाद्य

नराधिप । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधश्च विन्दति ॥ ११९ ॥
 अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः । महेश्वरपदे स्नात्वा
 वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १२० ॥ तत्र कोटी तु तीर्थानां विष्णुता
 भरतर्षभ । कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२१ ॥
 ह्यिदमाणा कृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना । तत्राभिषेकं
 कुर्वीत तीर्थकोट्या नराधिप ॥ १२२ ॥ पुण्डरीकमवाप्नोति
 विष्णुलोकश्च गच्छति । ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य
 च ॥ १२३ ॥ सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत । यत्र
 ब्रह्मादेयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२४ ॥ आदित्या वसवो
 रुद्रा जनार्दनमुपासते । शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुत-
 कर्मकः ॥ १२५ ॥ अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकश्च गच्छति ॥ १२६ ॥ तत्रोद्दामानं
 धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् । सद्गुह्यं तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः
 सदा ॥ १२७ ॥ तत्रोपसृज्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययम् ॥ १२८ ॥ विराजति यथा
 सोमो मेघैर्मुक्तो नराधिप । जातिस्त्रयमुपसृज्य शुचिः प्रयत-
 मानसः ॥ १२९ ॥ जातिस्त्रयमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ।
 माहेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा दृषध्वजम् ॥ १३० ॥ ईश्विता-
 ल्लभते कामान्मुपवासान्न संशयः । ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपाप-
 प्रमोचनम् ॥ १३१ ॥ अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 कुशिकस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३२ ॥ कौशिकीं
 तत्र गच्छेत् महापापप्रणाशिनीम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं
 प्राप्नोति मानवः ॥ १३३ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र चम्पकारण-
 सुत्तमम् । तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४ ॥
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् । तत्रोप्य रजनीमेकां
 गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३५ ॥ तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह

महाद्युतिम् । मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३६ ॥
 तिराक्षोपापितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । कन्यासखेद्यमासाद्य
 नियतो नियताग्रजः ॥ १३७ ॥ मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति
 पुरुषर्षभ । कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्यपि भारत ॥ १३८ ॥
 तदक्षयमिति प्राञ्जल्ययः संश्रितव्रताः । ततो निर्वीरमासाद्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १३९ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च
 गच्छति । ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्वीरासङ्गमे नराः ॥ १४० ॥
 ते यान्ति नरशार्दूलं शक्रलोकमनामयम् । तत्राश्वमेधं वशिष्ठस्य
 त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४१ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेय-
 मवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितम् ॥ १४२ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव ससुहरेत् । ततो गच्छेत राजेन्द्र
 कौशिकस्य धुनेर्हृदम् ॥ १४३ ॥ यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वा-
 मित्रोऽथ कौशिकः । तत्र मासं वसेद्द्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ
 ॥ १४४ ॥ अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति । सर्व-
 तीर्थवरे चैव यो वसेत् महाहृदे ॥ १४५ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति
 विन्द्याद्वहसुवर्णकम् । कुमारमभिगम्याथ वीरायमनिवासिनम्
 ॥ १४६ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति नरो नाख्यत्र संशयः । अग्निधारां
 समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ॥ १४७ ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो
 अग्निष्टोममवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम्
 ॥ १४८ ॥ पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं
 कुर्वाणो अग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४९ ॥ पितामहस्य सरसः
 प्रस्रुता लोकपावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता
 ॥ १५० ॥ यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्तीत्यात्मानमवगच्छति । घण्ट-
 कालोपवासेन म्रुच्यते ब्रह्मादित्या ॥ १५१ ॥ ततो गच्छेत धर्मज्ञ
 तीर्थसेवनतत्परः । शिखरं वै महादेव्या गौर्वाक्षैर्लोक्यविश्रुतम्
 ॥ १५२ ॥ समारुह्य नरश्रेष्ठ सानकुण्डेषु संविशेत् । सानकुण्डः

सुपसृष्टं वाजपेयमक्षं लभेत् ॥ १५३ ॥ तत्ताभिषेकं कुर्वीतः
 पितृदेवार्चने रतः । अथमेधमवाप्नोति शक्रलोकश्च गच्छति
 ॥ १५४ ॥ ताप्ताक्ष्यं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्व-
 मेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकश्च गच्छति ॥ १५५ ॥ नन्दिन्याश्च समा-
 साद्य कूपं देवनिषेवितम् । नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति
 नराधिप ॥ १५६ ॥ कात्तिकारुक्मणे स्नात्वा कौशिकारुण्यो-
 गतः । त्रिरात्रोपासिता राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५७ ॥
 सर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं वृधः । कुन्धकर्णायमं गत्वा
 पूज्यते भुवि मानवः ॥ १५८ ॥ कोकासुखसुपसृष्टं ब्रह्मचारी
 यतव्रतः । जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः ॥ १५९ ॥
 सकृच्चन्द्रां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः । सर्वपापविप्रमुक्तात्म-
 शक्रलोकश्च गच्छति ॥ १६० ॥ ऋषभहोपमासाद्य सेव्यं मौख-
 निस्तृदकम् । सरस्वत्यासुपसृष्टं विमानस्थो विराजते ॥ १६१ ॥
 औद्दालकं महाराज तीर्थं क्षुनिनिषेवितम् । तत्ताभिषेकं कृत्वा
 ब सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६२ ॥ धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं
 ब्रह्मर्षिसेवितम् । वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६३ ॥
 अथ चम्यां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्चनमभिगत्वा
 तु गोसङ्ख्यफलं लभेत् ॥ १६४ ॥ ललीतिकां ततो गच्छेत्
 पुण्यां पुण्योपशोभिताम् । राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च
 पूज्यते ॥ १६५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

—

पुलस्त्य उवाच । अथ सन्ध्यां समासाद्य सखेद्यं तीर्थमुत्त-
मम् । उपसृज्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १ ॥ रामस्य
च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा । तल्लौहित्यं समासाद्य
विन्द्याद्वहुसुवर्णकम् ॥ २ ॥ करतोयां समासाद्य त्विरात्रोपोषितो
नरः । अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३ ॥ गङ्गाया-
स्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे । अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥ ४ ॥ गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ।
त्त्रिरात्रमुषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ ततो वैतरणीं
गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनीम् । विरजं तीर्थमासाद्य विराजति
यथा शशी ॥ ६ ॥ प्रतरेच्च कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति । गो-
सहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७ ॥ शोणस्य ज्योति-
रध्यायाः सङ्गमे नियतः शुचिः । तर्पयित्वा पितॄन् देवानग्नि-
ष्टोमफलं लभेत् ॥ ८ ॥ शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुल्फ उपसृज्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९ ॥ ऋषभं तीर्थ-
मासाद्य कोशलायां नराधिप । वाजपेयमवाप्नोति त्विरात्रो-
पोषितो नरः ॥ १० ॥ गोसहस्रफलं विन्द्यात् कुलं चैव समुद्धरेत् ।
कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपसृजेत् ॥ ११ ॥ दृषभैकादश-
फलं लभते नात्र संशयः । पुष्पवत्यामुपसृज्य त्विरात्रोपोषितो नरः
॥ १२ ॥ गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं वृष । ततो वटरिका-
तीर्थं स्नात्वा भरतसत्तम ॥ १३ ॥ दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकश्च
गच्छति । तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ॥ १४ ॥
दण्डाख्यमभिगस्येव गोसहस्रफलं लभेत् । लपेटिकां ततो गच्छेत्
पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ॥ १५ ॥ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च
पूज्यते । ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिघेवितम् ॥ १६ ॥
रामतीर्थं नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् । मतङ्गस्य तु केदार-
स्यात्रैव कुरुनन्दन ॥ १७ ॥ तत्र स्नात्वा कुर्येष्ट गोसहस्रफलं

लभेत् । श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरसुपस्यूयेत् ॥ १८ ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम् । श्रीपर्वते महादेवो देव्या
 सह महादुःखतिः ॥ १९ ॥ न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः
 सह । तत्र देवद्वन्द्वे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २० ॥ अश्व-
 मेधमवाप्नोति परां सिद्धिं गच्छति । ऋषभं पर्वतं गत्वा ऋषभं
 देवपूजितम् ॥ २१ ॥ वाजपेयमवाप्नोति नाकपुच्छं च मोहते ।
 ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामम्बरसां गणैः ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा
 नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् । ततश्चोरे समुद्रस्य कन्या-
 तीर्थमुपस्यूयेत् ॥ २३ ॥ तत्रोपस्यूय राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २४ ॥ समुद्रमध्ये
 राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपो-
 धनाः ॥ २५ ॥ भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः । सिद्ध-
 चारणगन्धर्वमानुषाः पद्मगास्तथा ॥ २६ ॥ सरितः सागराः शैला
 उपासन्त उमापतिम् । तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपाषितो नरः
 ॥ २७ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति । ज्येष्ठाद्वा दश-
 रात्रन्तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८ ॥ तत एव च गायत्र्याः स्थानं
 त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रमुषितस्त्व गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २९ ॥
 निदर्शनञ्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप । गायत्रीं पठते यस्तु
 योनिस्सङ्करजस्तथा ॥ ३० ॥ गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्प-
 द्यते वृष । अमाह्वणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१ ॥
 सञ्चर्त्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभम् । रूपस्य भागी
 भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२ ॥ ततो वेसां समासाद्य त्रिरात्रो-
 पाषितो नरः । मयूरहंसहंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३ ॥
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् । गवामयमवा-
 प्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ वेणायाः सङ्गमे स्नात्वा वाजि-
 मेधफलं लभेत् । वरदासङ्गमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५ ॥

ब्रह्मसूयां समासाद्य तिरातोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं
विन्द्यात् स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥ ३६ ॥ कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्म-
चारी समाहितः । तिरातमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७ ॥
ततो देवहूदेऽरण्ये दृष्ट्वावेसाजलोद्भवे । जातिस्मरहूदे स्नात्वा
भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ३८ ॥ यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं
गतः । अग्निष्टोमफलं विन्द्याङ्गमनादेव भारत ॥ ३९ ॥ ततः
सर्वहूदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । ततो वापीं महापुण्यां
मयोष्णीं सरिताम्बराम् ॥ ४० ॥ पितृदेवाचनरतो गोसहस्रफलं
लभेत् । दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्नुपसृजेत् ॥ ४१ ॥
गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत । शरभङ्गाश्रमं गत्वा
शुकस्य च महात्मनः ॥ ४२ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च
कुलं नरः । ततः श्रुपर्णिकं गच्छेज्जामदग्न्यनिघेवितम् ॥ ४३ ॥
रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्वल्लुप्तवर्चकम् । सप्तगोदावरे स्नात्वा
नियतो नियताशनः ॥ ४४ ॥ महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च
गच्छति । ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ ४५ ॥
देवसत्त्वस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः । तुङ्गकारण्यमासाद्य
ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ वेदानध्यापयन्नत्र ऋषिः सार-
स्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु सुनेरङ्गिरसः सुतः ॥ ४७ ॥
ऋषीणामुत्तरीयेषु स्नपयिष्ये यथासुखम् । ॐकारेण यथा-
न्वायं सम्यगुच्चारितेन च ॥ ४८ ॥ येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं
समुपस्थितम् । ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ४९ ॥
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः
सह महादुरातिः ॥ ५० ॥ अगुं नियोजयामास याजनार्थं महा-
दुरातिम् । ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ॥ ५१ ॥
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मण । आज्यभागेन तत्राग्निं
तर्पयित्वा यथाविधि ॥ ५२ ॥ देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च

यथाक्रमम् । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ॥ ५३ ॥ पापं
 प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । तत्र मासं वसेद्भीरो
 नियतो नियताशनः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् कुलञ्चैव
 समुद्धरेत् । मेधाधिकं समासाद्य पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥ ५५ ॥
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति । अत्र कालञ्जरं नाम
 पर्वतं लोकविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ तत्र देवहूदे स्नात्वा गोसहस्र-
 फलं लभेत् । यो स्नातस्त्रापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ ५७ ॥
 स्वर्गलोके महीयते नरो नाख्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्रेष्ठे
 चित्रकूटे विशास्यते ॥ ५८ ॥ मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपाप-
 प्रणाशिनीम् । तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ॥ ५९ ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
 भट्टस्थानमनुत्तमम् ॥ ६० ॥ यत्र नित्यं महासेना रुहः सन्नि-
 दितो नृप । तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ॥ ६१ ॥
 कप्रेटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । प्रदक्षिणमुपा-
 टत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ॥ ६२ ॥ अभिगम्य महादेवं विरा-
 जति यथा शशी । तत्र कूप्ये महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ॥ ६३ ॥
 समुद्राक्षत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर । ततोपस्मृष्य राजेन्द्र
 पितृदेवार्चने रतः ॥ ६४ ॥ नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत्
 परमां गतिम् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र शृङ्गवेरपुरं महत् ॥ ६५ ॥
 यत्र तीर्थो महाराज रामो दाशरथिः पुरा । तस्मिंस्तीर्थे महा-
 माहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥ गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा
 ब्रह्मचारी समाहितः । विधूतपाप्मा भवति वाजपेयञ्च विन्दति
 ॥ ६७ ॥ ततो मुञ्जवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । अभि-
 गम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ॥ ६८ ॥ प्रदक्षिणमुपाटत्य
 गाणपत्यमवाप्नुयात् । तस्मिंस्तीर्थे तु जाङ्गव्यां स्नात्वा पापैः
 प्रमुच्यते ॥ ६९ ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमुपिसंस्तुतम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सर्दिगीश्वराः ॥ ७० ॥ लोकपालाश्च
 साध्याश्च पितरो लोकसंमताः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव पर-
 मर्षयः ॥ ७१ ॥ अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । तथा
 नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥ ७२ ॥ सरितः सागरा-
 श्चैव गन्धर्वाश्चरसोऽपि च । हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुर-
 स्कृतः ॥ ७३ ॥ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाङ्गवी ।
 वेगेन समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ७४ ॥ तपनस्य सुता
 देवी त्रिषु लोकेषु विद्युता । यमुना गङ्गाया साङ्गं सङ्गता लोक-
 प्रावनी ॥ ७५ ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं जघनस्थानमुपस्थच्छपयो विदुः ॥ ७६ ॥ प्रयागं सप्रति-
 ष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजा-
 पतेः ॥ ७७ ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर । प्रजा-
 पतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ७८ ॥ यजन्ते ऋतुभिर्देवा-
 स्तथा चक्रधरा नृपाः । ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत
 ॥ ७९ ॥ प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो । अवणात्तस्य
 तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ॥ ८० ॥ ऋत्तिकालभनाच्चापि नरः
 पापात् प्रमुच्यते । तत्राभिषेकं यः कुर्वीत् सङ्गमे लोकविद्युते
 ॥ ८१ ॥ पुण्यं सकलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । एषा यजन-
 भूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ॥ ८२ ॥ तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि मह-
 ज्जवति भारत । न वेदवचनान्तात न लोकवचनादपि ॥ ८३ ॥
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति । दशतीर्थसङ्ख्याणि
 षष्टिकोऽप्यस्तथा पराः ॥ ८४ ॥ येषां सान्निध्यमत्रैव कीर्त्तितं
 कुरुनन्दन । चातुर्विद्ये च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ॥ ८५ ॥
 स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे । तत्र भोगवती नाम
 वासुकेतीर्थमुत्तमम् ॥ ८६ ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्वीत् सोऽश्व-
 मेधफलं लभेत् । तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविद्युतम् ॥ ८७ ॥

दशाश्वमेधिकञ्चैव गङ्गायां कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र
 तत्रावगाहिता ॥ ८८ ॥ विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।
 यद्यकार्ष्यं शतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेवनम् ॥ ८९ ॥ सर्वं तत्तस्य
 गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् । सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं
 स्मृतम् ॥ ९० ॥ द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलिद्युगे स्मृता ।
 पुष्करे तु तपस्वप्येहानं दद्यान्महाक्षये ॥ ९१ ॥ मलयैर्वाग्नि-
 मारोहेद्भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् । पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मग-
 धेषु च ॥ ९२ ॥ स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तवरांस्तथा ।
 पुनाति कीर्त्तिता पापं दृष्ट्वा भद्रं प्रयच्छति ॥ ९३ ॥ अवगाढा
 च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् । यावदास्मि मनुष्यस्य गङ्गायाः
 स्मृयते जलम् ॥ ९४ ॥ तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके मही-
 यते । यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ९५ ॥
 उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् । न गङ्गासदृशं तीर्थं
 न देवः केशवात् परः ॥ ९६ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह
 पितामहः । यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ॥ ९७ ॥
 सिद्धक्षेत्रञ्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् । इदं सत्यं द्विजा-
 तीनां साधूनामालजस्य च ॥ ९८ ॥ सुहृदाश्च जपेत् कर्णे शिष्य-
 स्यामुगतस्य च । इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ॥ ९९ ॥
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् । महर्षीणामिदं गुह्यं
 सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १०० ॥ अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्ग-
 माप्नुयात् । श्रीमत् स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ॥ १०१ ॥
 मेघाजननमग्रां वै तीर्थवंशानुकीर्त्तनम् । अपुत्रो लभते पुत्र-
 मधनो धनमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ मर्हो विजयते राजा वैश्यो धन-
 मवाप्नुयात् । शूद्रो यशेऽश्वितान् कामान् ब्राह्मणः पारगः पठन्
 ॥ १०३ ॥ यस्वेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः । जातीः
 स स्मरते बह्वीर्णाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०४ ॥ गम्यान्नापि च

तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च । मनसा तानि गच्छेत सर्व-
तीर्थसमीक्षया ॥ १०५ ॥ एतानि वसुभिः साक्षैरादित्यैर्मन्द-
श्विभिः । ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ॥ १०६ ॥
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत । व्रज तीर्थानि नियतः
पुण्यं पुन्येन वर्द्धयन् ॥ १०७ ॥ भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्या-
श्रुतिदर्शनात् । प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रानुदर्शिभिः
॥ १०८ ॥ नाव्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः । स्नाति
तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०९ ॥ त्वया तु सम्यग्वृत्तेन
नित्यं धर्मार्थदर्शिना । पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपिता-
महाः ॥ ११० ॥ पितामहपरोगाश्च देवाः सर्षिगणा वृष । तव
धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ १११ ॥ अवाप्स्यसि त्वं
लोकान् वै वस्त्रानां वासवोपम । कीर्त्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे
भुवि शाश्वतीम् ॥ ११२ ॥

नारद उवाच । एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुनस्त्यो भगवावृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्त्वैवान्तरधीयत ॥ ११३ ॥ भीष्मश्च कुरु-
शार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् । पुनस्त्यवचनाच्चैव श्रुतिर्वै परि-
चक्रमे ॥ ११४ ॥ एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुन्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ ११५ ॥ अनेन विधिना
यसु श्रुतिर्वै सञ्चरिष्यति । अश्वमेधशतान्यग्रं फलं प्रेत्य स
भोक्ष्यति ॥ ११६ ॥ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥ ११७ ॥ नेता च
त्वमृषीन् यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् । रत्नोगणविकीर्णानि
तीर्थान्येतानि भारत ॥ ११८ ॥ न गतिर्विद्युतेऽन्यस्य त्वाच्चेते
कुरुनन्दन । इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थाभिसंष्टतम् ॥ ११९ ॥
यः पठेत् कल्यणुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते । ऋषिमुखाः सदा
यत्र वाल्मीकिस्त्वय कश्यपः ॥ १२० ॥ आत्रेयः कुरुजठरो विश्वा-

मित्रोऽथ गौतमः । असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः
 ॥ १२१ ॥ भरद्वाजो वशिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा । शौनकः सह
 पुत्रेण व्यासश्च तपताम्बरः ॥ १२२ ॥ दुर्वासाश्च मुनिश्चेष्टो
 जाबालिश्च महातपाः । एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपो-
 धनाः ॥ १२३ ॥ एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज । एष
 ते क्षेमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ॥ १२४ ॥ समेष्यति महा-
 राज तेन सार्द्धमनुव्रज । मयापि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनु-
 क्रमात् ॥ १२५ ॥ प्राप्तासे महर्षीं क्रीत्तिं यथा राजा महाभिषः ।
 यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ॥ १२६ ॥ तथा त्वं
 राजशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे । यथा भगीरथो राजा यथा
 रामश्च विश्रुतः ॥ १२७ ॥ तथा त्वं सर्वराजेभ्यो भ्राजसे रश्मि-
 वानिव । यथा मनुष्येष्टेष्टाकुर्ष्याथा पूरुर्महायशाः ॥ १२८ ॥
 मया वैन्यो महाराज यथा त्वमपि विश्रुतः । यथा च वृत्रहा
 सर्वान् सपत्नान्निर्दहन् पुरा ॥ १२९ ॥ तैलौक्यं पालयामास
 देवराड् विगतज्वरः । तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि
 ॥ १३० ॥ स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन । ख्यातिं
 यास्यसि धर्मेण कार्त्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवा-
 नृषिः । अनुज्ञाप्य महाराज तत्तैवान्तरधीयत ॥ १३२ ॥ युधि-
 ष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवाधं विचिन्तयन् । तीर्थयात्राश्रितं पुन्य-
 स्थलीणां प्रत्यवेदयत् ॥ १३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि तीर्थयात्रायां
 नारदवाक्ये पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आतृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च
 धीमतः । पितामहसमं धीस्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः । अस्त्रहेतोर्महा-
 बाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २ ॥ स हि वीरोऽसुरक्षय समर्थश्च
 तपोधन । कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३ ॥ अहं
 ह्येतावुभौ ब्रह्मन् कृष्णावरिविधातिनौ । अभिजानामि विक्रान्तौ
 तथा व्यासः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ त्रिशुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेव-
 धनञ्जयौ । नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यशंसत् सदा मम ॥ ५ ॥
 तथाहमपि जानामि नरनारायणादृषी । शक्तोऽयमित्यतो मत्वा
 मया स मेपितोऽर्जुनः ॥ ६ ॥ इन्द्रादनवरः शक्रं सुरसूनुः सुरा-
 धिपम् । द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७ ॥
 भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौण्यश्च दुर्जयः । धृतराष्ट्रश्च पुत्रेण
 वृता युधि महारथाः ॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वास्त्रविदुष-
 क्षथा । योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ते महाबलाः ॥ ९ ॥ स च
 दिव्यास्त्रवित् कर्णः स्मृतपुत्रो महारथः । सोऽस्त्रवेगानिलबलः
 शरार्चिस्तलनिस्वनः ॥ १० ॥ रजोधूमोऽस्त्रसम्पातो घातं राष्ट्रा-
 निकोद्धतः । निहृष्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ॥ ११ ॥
 मम सैन्यमयं कच्चं प्रधक्ष्यति न संशयः । तं स कृष्णानिलोद्धूतो
 दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ॥ १२ ॥ श्वेतवाजिवलाकाभङ्गाण्डीवे-
 न्द्राद्यधोल्लङ्घः । संरब्धः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकम् ॥ १३ ॥
 अर्जुनोदीरितो मेघः शमयिष्यति संयुगे । स साक्षादेव सर्वाणि
 शक्रात् परपुरुष्वयः ॥ १४ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुस्तत्त्वतः
 प्रतिपत्स्यते । अलं स तेषां सर्वेषामिति मे शीयते मतिः ॥ १५ ॥
 नास्ति त्वत्किन्तुार्थानां रणेऽरीणां प्रतिक्रिया । तं वयं पाण्डवं
 सर्वे गृहीतास्त्रमरिन्दमम् ॥ १६ ॥ द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भार-
 सुद्यस्य सीदति । वयन्तु तमृते वीरं वनेऽस्थिन् दिपदास्वरम् ॥ १७ ॥

अवधानं न गच्छामः काश्यके सद्यः कृष्णया । भवानन्यद्वनं साधु
 ब्रह्मन् फलवच्छुचि ॥ १८ ॥ आख्यातु रमणीयञ्च सेवितं पुण्यः
 कर्मभिः । यत्र कश्चिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ॥ १९ ॥
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं दृष्टिकामा इवास्नुदम् । विविधानाश्रमान्
 कांश्चिद्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ॥ २० ॥ सरांसि सरितश्चैव रम-
 णीयांश्च पर्वतान् । आचक्ष्व न हि मे ब्रह्मन् रोचते तस्मृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन् काश्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्ययुधिष्ठिरः

कथायां षड्विंशोत्तमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । तान् सर्वानुत्सुकान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 दीनचेतसः । आश्वासयंस्तथा धौम्यो दृढस्मृतिसमोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ब्राह्मणानुमतान् पुण्यानाश्रमान् भरतर्षभ । दिशस्तीर्थानि शैलांश्च
 शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २ ॥ यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको
 भवितासि ह । द्रौपद्या चानया साहं आह्वयिष्य नरेश्वर ॥ ३ ॥
 अथवाञ्चैव तेषां त्वं पुण्यमाश्रयसि पाण्डव । गत्वा शतशुण्डाञ्चैव
 तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४ ॥ पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगण-
 सेवितम् । रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५ ॥
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत । यत्र तीर्थानि देवानां
 पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ यत्र सा गोमती पुण्या रम्या
 देवर्षिसेविता । यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रश्च विवस्वतः ॥ ७ ॥
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः । शिवं ब्रह्मसरो
 यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८ ॥ यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति
 पुरातनाः । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ॥ ९ ॥
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा दृषसुव्रजेत् । उत्तारयति सन्तत्या

दश पूर्वांश्च दशपरान् ॥ १० ॥ महानदी च तत्रैव तथा गयः
 शिरो नृप । यत्रासी कौन्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११ ॥
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमजयं भवति प्रभो । सा च पुण्यजला तत्र
 फल्गुनामा महानदी ॥ १२ ॥ वज्रमूलफला चापि कौशिकी
 भरतर्षभ । विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३ ॥
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः । अयजत्तत्र बहुभिः
 क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४ ॥ पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्यत्-
 पलावनम् । विश्वामित्रोऽयजद्यत्र पुत्रेण सह कौशिकः ॥ १५ ॥
 यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ । विश्वामित्रस्य तर्हि
 दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६ ॥ कान्यकुब्जऽपिवत्सोममिन्द्रेण
 सह कौशिकः । ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ पवित्रस्त्रिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् । गङ्गायसुनयो-
 र्वीर सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥ १८ ॥ यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव
 पितामहः । प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १९ ॥
 अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्रायमवरो नृप । तत्तथा तापसारण्यं
 तापसैरुपशोभितम् ॥ २० ॥ शिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालः
 क्षरे महान् । अगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१ ॥
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः । अयजत्तत्र कौन्तेय
 पूर्वमेव पितामहः ॥ २२ ॥ यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासी-
 द्युधिष्ठिर । यत्र सा ब्रह्माशलेति पुण्या ख्याता विशास्यते ॥ २३ ॥
 धूतपात्रभिराकीर्णा पुण्यं तस्याच्च दर्शनम् । पवित्रो मङ्गकीयश्च
 ख्यातो लोके महात्मनः ॥ २४ ॥ केदारश्च मतङ्गस्य महानाथम-
 उत्तमः । कुण्डोदः पर्वतो रम्यो वज्रमूलफलोदकः ॥ २५ ॥
 नैपधसृष्टितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् । यत्र देववनं रम्यं
 तापसैरुपशोभितम् ॥ २६ ॥ बाह्मदा च नदी यत्र नन्दा च
 सारिमूर्धनि । तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्वायतनानि च ॥ २७ ॥

प्राच्यां दिशि महाराज कीर्त्तितानि मया तव । तिस्रष्वन्वासु
पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु । सरितः पर्वताञ्चैव पुण्यान्या-
यतनानि च ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

धौम्य उवाच । दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि
भारत । विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्तयमानानि तानि वै ॥ १ ॥
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी । बह्वारामा बह्व-
ज्जना तापसाचरिता शिवा ॥ २ ॥ वेणा भीमरथी चैव नद्यौ
पापभयापहे । ऋगद्विजसमाकीर्णं तापसालयभूषिते । ३ ॥
राजर्षेस्तस्य च सरिन्मृगस्य भरतर्षभ । रम्यतीर्था बह्वज्जना
पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४ ॥ अपि चान्न महायोगी मार्कण्डेयो
महायथाः । अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५ ॥
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६ ॥ पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थं
उत्तमे । उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ॥ ७ ॥
पयोष्णा हरते तोयं पापमामरण्यान्तिकम् । स्वर्गादुत्तुङ्गममलं
विषाणं यत्र शूलिनः ॥ ८ ॥ स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं
व्रजेत् । एकतः सरितः सर्वाः गङ्गाद्याः सज्जिलोच्चयाः ॥ ९ ॥
पयोष्णो चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम । माठरस्य वनं
पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ॥ १० ॥ यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्त्रोतसे
गिरौ । प्रवेष्टुं त्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वायमे तथा ॥ ११ ॥ ताप-
सानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति । वेदी शूर्पारके तात
जामदग्नेर्महात्मनः ॥ १२ ॥ रम्या पापाण्यतीर्था च मृगशब्दा

च भारत । अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमम् ॥ १३ ॥
 अगस्त्यतीर्थं पाण्डुरेषु वारुणञ्च सुधिष्ठिर । कुमायः कथिताः
 पुण्याः पाण्डुरेष्वेव नरर्षभ ॥ १४ ॥ तावत्पर्यान्तु कौन्तेय कीर्त्त-
 यिष्यामि तां शृणु । यत्र देवैस्त्वपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ॥ १५ ॥
 गोकर्णं इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो बह्म-
 जलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ॥ १६ ॥ ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषै-
 रकृतात्मभिः । तत्र दृष्टव्याद्यैश्च सम्पन्नफलमूलवान् ॥ १७ ॥
 आश्रमोऽगस्त्यशिश्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदुर्ष्यपर्वतस्तत्र
 श्रीमान्नाणिमयः शिवः ॥ १८ ॥ अगस्त्यस्याश्रमस्यैव बह्ममूलफलो-
 दकः । सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १९ ॥
 आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप । चमसोङ्गेदनं विप्रा-
 स्तत्रापि कथयन्त्युत ॥ २० ॥ प्रभासश्चोदधी तीर्थं त्रिदशानां
 सुधिष्ठिर । तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ॥ २१ ॥
 उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् । तत्र देवर्षि-
 धीरेण नारदेनानुकीर्त्तितः ॥ २२ ॥ पुराणः श्रूयते श्लोकस्त-
 न्निबोध सुधिष्ठिर । पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु खगपक्षिनिषेविते ॥ २३ ॥
 उज्जयन्ते स्म तस्माज्जो नाकष्टष्ठे महीयते । पुण्या द्वारवती तत्र
 यत्रासौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः
 सनातनः । ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥ २५ ॥
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् । पवित्राणां हि
 गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ॥ २६ ॥ पुण्यानामपि पुण्योऽसौ
 मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । तैल्लोकोऽप्युण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः
 ॥ २७ ॥ अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आस्तो
 हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धीम्य उवाच । अश्वन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते
 दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥
 प्रियङ्ग्वान्मवनोपेता वानीरफलमालिनी । प्रत्यक्स्त्रोता नदी
 पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २ ॥ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि
 पुण्यान्यायतनानि च । सरिदनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपिता-
 महाः ॥ ३ ॥ नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धिर्षिचारणैः । स्नातु-
 मायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ॥ ४ ॥ निकेतः श्रूयते
 पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः । जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः
 ॥ ५ ॥ वैदूर्यं शिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः । नित्यपुष्प-
 फलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे
 सरः पुण्यं महीपते । फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७ ॥
 बह्वाचर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते । पुण्ये स्वर्गोपमे चैव
 देवर्षिगणसेविते ॥ ८ ॥ ह्रदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै
 सरित् । विश्वामित्रनदी राजन् पुण्यं परपुरुञ्जय ॥ ९ ॥ यस्या-
 स्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नङ्गपालजः । पपात स पुनर्लोका-
 क्लेभे धर्मान् सनातनान् ॥ १० ॥ तत्र पुण्यो ह्रदः ख्यातो
 मैनाकस्यैव पर्वतः । बङ्गमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११ ॥
 आश्रमः कलसेनस्य पुण्यस्तत्र सुधिष्ठिर । च्यवनस्याश्रमस्यैव विख्यात-
 स्तत्र पाण्डव ॥ १२ ॥ तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा
 विभो । जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १३ ॥
 आश्रमः शाश्वतां श्रेष्ठ ऋगद्विजनिषेवितः । ततः पुण्यतमा
 राजन् सततं तापसैर्युता ॥ १४ ॥ केतुमाला च मेध्या च गङ्गा-
 द्वारश्च भूमिप । ख्यातश्च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १५ ॥
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः । वैखानसानां सिद्धा-
 नासृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १६ ॥ अयत्र संश्रयार्थाय प्रजा-
 पतिरथो जगौ । पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनाम्बर ॥ १७ ॥

जनसाध्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः । विप्रणश्यन्ति पापानि
नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

— —

धौम्य उवाच । उदोच्यां राजशार्दूलं दिशि पुण्यानि यानि
वै । तानि ते कीर्त्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १ ॥
शृणुष्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो । कथाप्रतिग्रहो वीर-
श्रद्धां जनयते शुभम् ॥ २ ॥ सरस्वती महापुण्या हृदिनी तीर्थ-
शालिनी । समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३ ॥ यत्र
पुण्यतमं तीर्थं भुजावतरणं शुभम् । यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छ-
न्त्यवमथैर्दिजाः ॥ ४ ॥ पुण्यश्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरो-
ऽनघ । सहदेवोऽयजद्यत्र शस्याक्षेपेण भारत ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव
चार्थेऽसौ इन्द्रगोता युधिष्ठिर । गाथा चरति लोकेऽस्मिन् गीय-
माना हिजातिभिः ॥ ६ ॥ अग्नयः सह देवेन सेविता यमुना-
मनु । ते तस्य कुरुशार्दूलं सहस्रयतर्दाक्षणाः ॥ ७ ॥ तत्रैव
भरतो राजा चक्रवर्त्ती महादृशाः । विंशतिः सप्त चाष्टौ च
हयमेधानुपाहरत् ॥ ८ ॥ कामकृत्यो हिजातीनां श्रुतस्तात यथा
पुरा । अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९ ॥ सरस्वती
नदी सङ्गिः सततं पार्थ पूजिता । बालिखिल्यैर्महाराज यत्नेष्ट-
व्यभिभिः पुरा ॥ १० ॥ दृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधि-
ष्ठिर । न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाञ्चाल्यो द्विपदाम्बरः ॥ ११ ॥
दाहभ्यघोषश्च दाहभ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः । कौन्तेयानन्त-
यशसः सुव्रतस्यामितीजसः ॥ १२ ॥ आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु
लोकेषु विश्रुतः । एतावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ॥ १३ ॥

वेदज्ञो वेदविद्वांसो वेदविद्याविदावभौ । ईजाते क्रतुभिर्मुखैः
 पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १४ ॥ समेत्य बह्वशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः
 पुरा । विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १५ ॥ ऋषि-
 र्महान् महाभागो जमदग्निर्महायशः । पक्षाशकेषु पुण्येषु
 रथेष्वयजत प्रभुः ॥ १६ ॥ यत्र सर्वाः सरिच्छेष्टाः साक्षात्तपि-
 सत्तमम् । स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १७ ॥
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ । इमं श्लोकं तदा वीर
 प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः ॥ १८ ॥ यजमानस्य वै देवान् जमदग्ने-
 र्महात्मनः । आगम्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन् ॥ १९ ॥
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च सेवितम् । किरातकिन्नरावासं-
 श्रैलं शिखरिणास्वरम् ॥ २० ॥ विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं
 युधिष्ठिर । पुण्यं तद्वायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २१ ॥
 सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा । पर्वतश्च पुरुर्नाम
 यत्र यातः पुरुखाः ॥ २२ ॥ भृगुर्यत्र तपस्त्रये महर्षिगणसेविते ।
 राजन् स आयमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महर्षिगणः ॥ २३ ॥ यः स
 भूतं भविष्यञ्च भवञ्च भरतर्षभ । नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः
 पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्यातियशसः पुण्यां विशालां वदरीमनु ।
 आयमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विष्णुतः ॥ २५ ॥ उष्णतोय-
 वहा गङ्गा शीततोयावहा पुरा । सुवर्णसिक्ता राजन् विशालां
 वदरीमनु ॥ २६ ॥ ऋषयो यत्र देवाश्च महाभाग महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २७ ॥ यत्र नारा-
 यणो देवः परमात्मा सनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत् सर्वं तीर्थी-
 न्धयतनानि च ॥ २८ ॥ तत् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपो-
 वनम् । तत्परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् ॥ २९ ॥ शाश्वतं
 परमश्चैव धातारं परमं पदम् । यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः
 शास्त्रदृष्टयः ॥ ३० ॥ तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ।

आदिदेवो महायोगी यत्नास्ते मधुसूदनः ॥ ३१ ॥ पुण्यानामपि
तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा । एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां
पृथिवीपते ॥ ३२ ॥ कीर्त्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि
च । एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदग्निभिः ॥ ३३ ॥ ऋषिभि-
र्देवैरक्षयैश्च सेवितानि महात्मभिः । चरन्तेतानि कौन्तेय सहितो
ब्राह्मणर्षभैः । आढभिरु महाभागेरुत्काण्डां विजहिष्यसि ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्भाष्यमाणे तु धौम्ये कौरव-
जन्दन । सोमशः स महातेजा ऋषिसत्ताजगाम च ॥ १ ॥ तं
पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते । उपातिष्ठन्महाभागं
दिवि शक्तमिवामराः ॥ २ ॥ समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो बुधि-
ष्ठिरः । पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ स पृष्टः
पाण्डुपुत्रेण प्रीयमानो महामनाः । उवाच स्रज्जया वाचा हर्षय-
न्निव पाण्डवान् ॥ ४ ॥ सञ्चरन्स्त्रि कौन्तेय सर्वान् लोकान्
यदृच्छया । गतः शक्तस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५ ॥
तव च आतरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् । शक्तस्यार्क्षस्रजगतं
तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६ ॥ आसीत् पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं
तथागतम् । आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान् प्रति ॥ ७ ॥
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहायुजम् । वचनात् पुरु-
हूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८ ॥ आख्यास्ये ते प्रियं तात
सुमहत् पाण्डुनन्दन । आढभिः सहितो राजन् क्षणया चैव
तच्छृणु ॥ ९ ॥ यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रायं भरतर्षभ । तदस्त्र-
माप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं प्रभो ॥ १० ॥ यत्तद्वब्रूवामिरो नाम

तपसा बद्धमागमत् । अश्वताइत्यितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना
 ॥ ११ ॥ तत् समन्त्रं संहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् । वज्रमस्त्राणि
 चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ यमात् कुबेराद्वरुणा-
 दिन्द्राच्च कुरुनन्दन । अस्त्राण्यवाप्तवान् पार्थो दिव्यान्यमित-
 विक्रमः ॥ १३ ॥ विश्वावसोस्तु तनयाङ्गीतं वृत्यञ्च साम च ।
 वादित्तञ्च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १४ ॥ एवं कृतास्त्रः
 कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् । सुखं वसति वीरत्सुरशुजस्या-
 शुजस्तव ॥ १५ ॥ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । तच्च
 ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६ ॥ भवान् मनुष्य-
 लोकेऽपि गमिष्यति न संशयः । ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे
 द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ आगमिष्यति ते आता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्ण्यं मष्टत् कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८ ॥ तपसापि
 त्वमात्मानं योजय आत्मभिः सह । तपसो हि परं नास्ति तपसा
 विन्दते मष्टत् ॥ १९ ॥ अहञ्च कथं जानामि यथावद्धरतर्षभ ।
 सत्यसन्धं महात्माहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २० ॥ महाहवे-
 ष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदम् । महाधनुर्द्धरं वीरं महास्त्रं वर-
 वर्णिनम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् । तथा-
 र्जुनमतिस्कन्धं सहजोल्लसपौरुषम् ॥ २२ ॥ न स पार्थस्य
 संग्रामे कलामर्हति शोङ्गशीम् । यज्ञापि ते भयं कर्णान्ननसिस्थ-
 मरिन्दम ॥ २३ ॥ तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्यतो गते । यच्च
 ते मानस वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ॥ २४ ॥ स महर्षिर्लोमशश्च
 कथयिष्यत्यसंशयम् । यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रेयमन्यथा ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे

एकानवतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

लोमश उवाच । धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु सुधिष्ठिर ।
 सुधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेद्द्वैर्भ्यामपि ॥ १ ॥ त्वं हि धर्मान्
 परान् वेत्स्य तर्पांसि च तपोधन । श्रीमताञ्चापि जानासि धर्मं
 राज्ञां सनातनम् ॥ २ ॥ स भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
 तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३ ॥ यथा तीर्थानि
 गच्छेत्त गाय दद्यात् स पार्थिवः । तथा सर्वाल्लना कार्त्तमिति
 मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ भवता चानुगृह्योऽसौ चरेत्तीर्थानि
 सर्वशः । रक्षोभ्यो रक्षितव्यस्य दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५ ॥ दधीच
 इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् । तथा रक्षस्व कौन्तेया-
 न्नाक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ यातुधाना हि बहवो राक्षसाः
 पर्वतोपमाः । त्वयाभिगुप्तान् कौन्तेयान् न विषर्त्तेषुरन्तिकम् ॥ ७ ॥
 सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च । रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां
 चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८ ॥ द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि
 कुरुनन्दन । इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९ ॥
 इयं राजर्षिभिर्ष्णीता पुण्यकृद्भिर्दुधिष्ठिर । मन्त्रादिभिर्महा-
 राज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १० ॥ नावृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो
 न च पापकृत् । स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११ ॥
 त्वन्तु धर्ममतिर्त्रित्यं धर्मज्ञः सत्यसङ्गरः । विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो
 भूय एव भविष्यसि ॥ १२ ॥ यथा भगीरथो राजा राजानश्च
 गदादयः । यथा यथाति कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । न हर्षात् संप्रपश्यामि वाक्मस्यास्योत्तरं
 क्वचित् । स्मरेद्वि देवराजोऽयं को नामाभ्यधिकक्षतः ॥ १४ ॥ भवता
 सङ्गमो यस्य भ्राता चैव धनञ्जयः । वासवः स्मरति यस्य को नामा-
 भ्यधिकक्षतः ॥ १५ ॥ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
 धौम्यस्य वचनादेष्टा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६ ॥ तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्
 गमनस्तीर्थदर्शने । तदैव गन्तासि तीर्थान्तेषु मे निश्चयः परः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । गमने क्षतबुद्धिन्तं पाण्डवं लोमशोऽब्र-
वीत् । लघुर्भव महाराज लघुः स्वेरं गमिष्यसि ॥ १८ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । भिक्षाभुजो निवर्त्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च
ये । क्षुत्तृणां ध्वजमायास शोतात्तिमसहिष्णवः ॥ १९ ॥ ते सर्वे
विनिवर्त्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः । पक्वान्मलेक्ष्यपानानां
मांसानाञ्च विकल्पकाः ॥ २० ॥ तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि
सूदातुयायिनः । मया यथोचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः
॥ २१ ॥ ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः । इतराङ्गं
महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ॥ २२ ॥ स दास्यति यथाकाल-
मुचिता यस्त्य या भूतिः । स चेहाथोचितां वृत्तिं न दद्यान्नु-
जेश्वरः । अस्तुत् प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारप्रपी-
डिताः । विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४ ॥
तान् सर्वान् धर्मराजस्य प्रेम्ना राजास्त्रिंशत्सुतः । प्रतिजग्राह
विधिवद्वनेश्च समतर्पयत् ॥ २५ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभि-
र्ब्राह्मणैः सह । लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काश्यपेऽवसत् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुधिष्ठिरतीर्थयात्रायां
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वन-
वासिनः । अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥
राजंस्त्रीर्थानि गन्तासि पुण्यानि आत्मभिः सह । ऋषिणा चैव
सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २ ॥ अस्मानपि महाराज नेतु-
मर्हसि पाण्डव । अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वहते तानि कौरव
॥ ३ ॥ श्वापदैरुपचष्टानि दुर्गाणि विपमाणि च । अगम्यानि

नरैरल्लैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४ ॥ भवतो भ्रातरः शूरा धनु-
र्द्धरवराः सदा । अवङ्गिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५ ॥
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् । तीर्थानां पृथिवी-
पाल वनानाञ्च विश्राम्यते ॥ ६ ॥ तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थ-
परिप्लुताः । भवेम धूतपात्रानस्तीर्थसन्दर्शनान्द्रुप ॥ ७ ॥ भवा-
नपि नरेन्द्रस्य कार्त्तवीर्यस्य भारत । अष्टकस्य च राजर्षेर्लोम-
पादस्य चैव ह ॥ ८ ॥ भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
भुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९ ॥ प्रभासादीनि
तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् । गङ्गाद्याः सरितश्चैव मृचा-
दींश्च वनस्पतीन् ॥ १० ॥ त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे
वयम् । यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित् प्रीतिर्जनाधिप ॥ ११ ॥
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्त्राकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे । तीर्थानि हि
महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ॥ १२ ॥ अनुकीर्णानि रक्षोभि-
क्षेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि । तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च
धीमता ॥ १३ ॥ यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ।
विधिवत्तानि सर्वाणि यथ्यष्टस्य नराधिप ॥ १४ ॥ धूतपात्रा
सहास्त्राभिर्लोमशेनाभिपालितः । स राजा पूज्यमानस्तैर्दर्षा-
दश्चुपरिप्लुतः ॥ १५ ॥ भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
वाढमित्यब्रवीत् सर्वांस्तानृषीन् पाण्डवर्षभः ॥ १६ ॥ लोमशं समनु-
ज्ञाय धौम्यञ्चैव पुरोहितम् । ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः
सहितो वशी ॥ १७ ॥ द्रौपद्या चानवद्याङ्गा गमनाय मनो दधे ।
अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ॥ १८ ॥ काम्यके पाण्डवं
द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः । तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजाशुक्ले
यथाविधि । सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १९ ॥

ऋषय ऊचुः । युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २० ॥ शरीरनियमं

प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् । मनोविशुद्धां बुद्धिश्च दैवमाहुर्व्रतं
 द्विजाः ॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्षाप्तं वै नराधिप ।
 मैत्रीं बुद्धिं समाख्याय शुद्धास्तीर्थानि द्रक्ष्यथ ॥ २२ ॥ ते यूयं
 मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः । दैवं व्रतं समाख्याय यथोक्तं
 फलमाप्स्याथ ॥ २३ ॥ ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्थयनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २४ ॥ लोमशस्योप-
 संगृह्य पादौ हैपायनस्य च । नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्व-
 तस्य च ॥ २५ ॥ धौम्येन संहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्षामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २६ ॥ कठिनानि
 समादाय चीराजिनजटाधराः । अभेद्यैः कवचैर्द्युक्तास्तीर्थान्यनु-
 चरंस्ततः ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यैरथैः परिचतुर्दशैः ।
 महानसव्याष्टतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २८ ॥ सायुधा बद्ध-
 निस्त्रिंशस्तूणावन्तः समार्गणाः । प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा
 जनमेजय ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

— —

युधिष्ठिर उवाच । न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
 तथास्त्रि दुःखसन्तप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १ ॥ परांश्च
 निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि । ते च लोमश लोकेऽस्त्रिन्दुधन्ते
 केन हेतुना ॥ २ ॥

लोमश उवाच । न च दुःखं त्वया राजन् कार्यं पार्थ
 कथञ्चन । यदधर्मेण बर्द्धयुरधर्मरुचयो जनाः ॥ ३ ॥ बर्द्धत्यधर्मेण
 नरस्ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति समूलसु विन-
 श्यति ॥ ४ ॥ मया हि हृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते । बर्द्ध-

मानाः स्यधर्मेण क्षयश्चोपगताः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा देवयुगे चैवं
 दृष्टं सर्वं मया विभो । अरोचयन् सुरा धर्मं धर्मं तत्पुत्रिरे-
 ऽसुराः ॥ ६ ॥ तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन् भारतासुराः ।
 तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७ ॥ दर्पान्मानः सम-
 भवन्मानात् क्रोधो व्यजायत । क्रोधादहोक्षतोऽलज्जा दृष्टं
 तेषां ततोऽनशत् ॥ ८ ॥ तानलज्जान् गतह्नीकान् हीनवृत्तान्
 दृष्ट्वा व्रतान् । क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात् प्रजहुस्ततः ॥ ९ ॥
 लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्द्रुप । तानलक्ष्म्या समाविष्टान्
 दर्पोपहतचेतसः ॥ १० ॥ दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविश-
 त्ततः । तानलक्ष्मी समाविष्टान् दानवान् कलिना हतान् ॥ ११ ॥
 दर्पाभिभूतान् कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः । मानाभिभूता-
 नचिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १२ ॥ निर्वर्गशस्त्रास्तथा दैत्याः कृत-
 स्त्रगो विलयं गताः । देवासु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च
 ॥ १३ ॥ अथ्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च । तपोभिः
 क्रतुभिर्दानैराशीर्वाद्वैद्य पाण्डव ॥ १४ ॥ प्रजहुः सर्वपापानि
 श्रेयश्च प्रतिपेदिरे । एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
 तीर्थान्यगच्छन् विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् । तथा त्वमपि राजेन्द्र
 स्वात्वा तीर्थेषु सांनुजः ॥ १६ ॥ पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेव पत्न्याः
 सनातनः । यथैव हि वृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥
 भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरोरवाः । चरमाणास्तपो नित्यं
 स्मर्यनादम्भसश्च ते ॥ १८ ॥ तीर्थाभिगमनात् पूता दर्शनाच्च
 महात्मनाम् । अलम्भन्त यशः पुण्यं धनानि च विशास्यते ॥ १९ ॥
 तथा त्वमपि राजेन्द्र लक्ष्म्या सुविपुलां श्रियम् । यथा वेत्साकु-
 रभवत् सप्तवजनवान्ध्रुवः ॥ २० ॥ सुचक्रुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च
 महीपतिः । कीर्त्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ॥ २१ ॥
 देवर्षयश्च कार्त्तस्त्रेण तथा त्वमपि वेत्स्यसि । धार्तराष्ट्रास्तथ-

मेव मोहेन च वशीकृताः । न चिराद्द्वै विनश्यन्ति दैत्या इव
न संशयः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि बुधिशिरतीर्थगमने
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र
ह । क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १ ॥ ततस्तीर्थेषु
पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा वृष । कृताभिषेकाः प्रददुर्गाथ वित्तञ्च
भारत ॥ २ ॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थे च तीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ॥ ३ ॥ काककोच्यां
विषमस्थे गिरावस्थ च कौरवाः । बाह्मदायां महीपाल चक्रुः
सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥ प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
ऊषुराप्नुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ गङ्गायमुनयो-
श्चैव सङ्गमे सत्यसङ्गराः । विप्राभ्यानो महात्मानो विप्रेभ्यः
प्रददुर्वसु ॥ ६ ॥ तपस्विजनजुष्टाश्च ततो वेदीं प्रजापतेः । जम्भुः
पाण्डूसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७ ॥ तत्र ते न्यवसन्
वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् । सन्तर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा
द्विजान् ॥ ८ ॥ ततो महीधरं जम्भुर्धर्मज्ञेनाभिसंस्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९ ॥ नगो गयशिरो
यत्र पुण्या चैव महानदी । वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिन-
शोभिता ॥ १० ॥ दिव्यं पवित्रकूटञ्च पवित्रधरणीधरम् । ऋषि-
जुष्टं सुपुण्यन्तर्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ ११ ॥ अगस्त्यो भगवान्
यत्र गतो वैवस्वतं प्रति । उवाच च स्वयं तत्र धर्मराजः सना-
तनः ॥ १२ ॥ सर्वासां सरिताञ्चैव समुद्भेदो विश्राम्यते । यत्र
सन्निहितो नित्यं महादेवः पिनाकहृक् ॥ १३ ॥ तत्र ते पाण्डवा

जीरायातुर्मास्यैस्तदेजिरे । ऋषियज्ञेन सहता यत्नाद्यवष्टो
महान् ॥ १४ ॥ अन्त्ये देवयजने अचयं यत्न वै फलम् । ते तु
तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणास्तत्र शतशः
समाजगुस्तपोधनाः । चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना
तदा ॥ १६ ॥ तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः । कथां
प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १७ ॥ तत्र विद्याव्रत-
स्नातः कौमारं व्रतमास्थितः । श्रमठोऽकथयद्वाजन्तामूर्त्तरयसं
गयम् ॥ १८ ॥

श्रमठ उवाच । अमूर्त्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ॥
पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १९ ॥ यस्य यज्ञो
पभूवेष्ट बह्वन्तो बल्लदक्षिणः । यत्रान्नपर्वता राजन् शतशोऽद्य
सहस्रशः ॥ २० ॥ दृढकुल्याश्च दक्षय नद्यो बल्लशतास्तथा ॥
व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महाशीघ्रां सहस्रशः ॥ २१ ॥ अहन्यहनि
चाप्येवं याचतां संप्रदीयते । अन्ये च ब्राह्मणा राजन् भञ्जतेऽन्नं
सुसंस्कृतम् ॥ २२ ॥ तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मवीथो दिवं गतः ।
न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २३ ॥ पुण्येन चरतः
राजन् भूर्द्दिशः खं नभस्तथा । आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासी-
न्महाद्भुतम् ॥ २४ ॥ तत्र स्था गाथा गावन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २५ ॥ गवस्तु यज्ञे
केन्यद्य प्राणिनो भोक्तुमीश्वरः । तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः
पञ्चविंशतिः ॥ २६ ॥ न तत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २७ ॥ कथन्तु देवा
हविषा गयेन परितपिताः । पुनः शब्दन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि
कानिचित् ॥ २८ ॥ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि
तारकाः । यथा वा वर्षतो धारा असङ्ख्येयाः सा केनचित्
॥ २९ ॥ तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः । एवं-

विधाः सुवचस्तस्य यज्ञा महीपते । बभूवुरस्य सरसः समीपे
कुरुनन्दन ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गययज्ञकथने
पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरि-
दक्षिणः । अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयामासुवास च ॥ १ ॥ तत्रैव
लोमशं राजा पप्रच्छ वदताम्बरः । अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थ-
सुपशामितः ॥ २ ॥ आसीद्वा किम्प्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थञ्चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । इल्ललो नाम दैतय आसीत् कौरवनन्दव ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चातुजः ॥ ४ ॥ स ब्राह्मणं
तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः । पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं
प्रयच्छतु ॥ ५ ॥ तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसन्नि-
तम् । चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भयम् ॥ ६ ॥ तदा-
प्रभृति राजेन्द्र इल्ललो ब्रह्महासुरः । मन्युमान् आतरं ह्यगं
मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७ ॥ मेघरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत्
धृणात् । संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥
स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् । स पुनर्देहमास्थाय
जीवन् ह्यप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ततो वातापिमसुरं ह्यगं कृत्वा
सुसंस्कृतम् । तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥
तामिल्ललेन महता स्वरेण वाचमीरिताम् । श्रुत्वातिमायो वन-
वान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥ ११ ॥ तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्म-
णस्य महासुरः । वातापिः प्रहसन्नाजन्निश्चक्राम विशाम्यते ॥ १२ ॥

एवं स ब्राह्मणान्नाजन् भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास
 दैतेय इत्थलो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥ अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्
 काल एव तु । पितृन् ददर्श गर्तो वै लखमानानधोमुखान् ॥ १४ ॥
 सोऽष्टच्छल्लखमानांस्तान् भवन्त इह किम्पराः । सन्तानहेतो-
 रिति ते प्रत्युर्जुर्ह्लावादिनः ॥ १५ ॥ ते तस्मै कथयामासुर्वयन्ते
 पितरः स्वकाः । गर्तमेतमनुप्राप्ता लखामः प्रसवार्थिनः ॥ १६ ॥
 यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् । स्थानोऽस्थान्निरया-
 न्नोचस्वच्च पुत्राभुया गतिम् ॥ १७ ॥ स तासुवाच तेजस्वी सत्य-
 धर्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः
 ॥ १८ ॥ ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवानृषिः । आत्मनः
 प्रसवस्यार्थे नापश्यत् सहशीं स्त्रियम् ॥ १९ ॥ स तस्य तस्य
 सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् । संगृह्य तत्समैरङ्गैर्जिममे स्त्रियमुत्त-
 माम् ॥ २० ॥ स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तप्यतस्तपः । निर्मि-
 तामात्मनोऽर्थाय सुनिः प्रादान्नहातपाः ॥ २१ ॥ सा तत्र यज्ञे
 सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा । विश्वाजमोना वपुषा व्यवर्द्धत
 शुभानना ॥ २२ ॥ जातमात्राच्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३ ॥ अभ्यनन्दत तां
 सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपासुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते
 द्विजाः ॥ २४ ॥ वदधे सा महाराज विश्वती रूपमुत्तमम् ।
 अप्स्विबोत्पत्तिनी श्रीव्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५ ॥ तां यौव-
 नस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः खलङ्कताः । दास्यः शतञ्च कल्याणी-
 सुपतस्यर्वशासुगाः ॥ २६ ॥ सा ह्यदासीशतवृता मध्ये कन्या-
 शतस्य च । आसौ तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ॥ २७ ॥
 यौवनस्थामपि च तां श्रीलाचारसमन्विताम् । न वत्रे पुरुषः
 कथिङ्गयात्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ सा तु सत्यवती कन्या रूपे-
 णाश्वरसोऽप्यति । तोषयामास पितरं श्रीलेन स्वजनं तथा ॥ २९ ॥

वैदर्भीन्तु तयाद्युक्तां शुवतीं प्रेक्ष्य वै पिता । मनसा चिन्तयामास
कस्यै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने
अष्टवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

लोमश उवाच । यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थे तां क्षमा-
मिति । तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १ ॥ राज-
न्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् । वरये त्वां महीपाल लोपा-
सुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २ ॥ एषसुक्तः स सुनिना महीपालो विचेतनः ।
अत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं नैच्छत ॥ ३ ॥ ततः स भार्गवी-
भ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः । महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापा-
ग्निना दहेत् ॥ ४ ॥ तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभासं पृथिवी-
पतिम् । लोपासुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ न मत्-
कृते महीपाल पीडामर्थेतुमर्हसि । प्रयच्छ मामगस्त्याय चाक्ष्या-
त्मानं मया पितः ॥ ६ ॥ बुद्धितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महा-
लने । लोपासुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशाम्यते ॥ ७ ॥ प्राप्य
भार्ग्वीमगस्त्याय लोपासुद्रामभाषत । महार्हाण्युत्सृजेतानि
वासांस्त्याभरणानि च ॥ ८ ॥ ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि
तनूनि च । समुत्सृज्य रम्भोरुर्वसनान्याचतेक्ष्णा ॥ ९ ॥ तप-
थीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च । समानव्रतचर्खा च
बभूवायतलोचना ॥ १० ॥ गङ्गाद्वारमद्यागस्य भगवानृषिसत्तमः ।
उग्रमातिष्ठत तपः सः पत्न्यानुकूलया ॥ ११ ॥ सा प्रीता बद्ध-
मानाञ्च पतिं पर्यचरन्तदा । अगस्त्यस्य परां प्रीतिं भार्गव्या-
माचरत् प्रभुः ॥ १२ ॥ ततो बहुतिथे काले लोपासुद्रां विशा-
म्यते । तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३ ॥ स

तस्याः परिचारेण शीघ्रेण च दमेन च । यिया रूपेण च प्रीतो
मैष्टुनायाजुहाव ताम् ॥ १४ ॥ ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव
आविनी । सा तदा प्रणयं वाच्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥
असंशय प्रजाहेतोर्भाष्यां पतिरबिन्दत । या तु त्वयि मम
प्रीतिस्तान्त्रये कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ यथा पितृमृहे विप्र प्रासादे
शयनं मम । तथाविधे त्वं शयने मासुपैतुमिहार्हसि ॥ १७ ॥
इच्छामि त्वां सुग्विनश्च भूषणैश्च विभूषितम् । उपसर्त्तुं यथा-
कामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८ ॥ अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीर-
कापायवासिनी । नैवापवित्री विप्रर्षे भूषणोऽयं कथञ्चन ॥ १९ ॥

अगस्त्य उवाच । न ते धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा
नम । यथाविधानि कल्याणि पितृस्त्वव सुमध्यमे ॥ २० ॥

लोपामुद्रोवाच । ईशोऽसि तपसा सर्वं समाचर्त्तुं तपोधन ।
क्षणेन जीवलोके बहसु किञ्चन विद्यते ॥ २१ ॥

अगस्त्य उवाच । एवमेतद्यथा त्वं तपोव्ययकारन्तु तत् ।
यथा तु मे न नश्येत् तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२ ॥

लोपामुद्रोवाच । अल्पावशिष्टः काणोऽयच्छतोर्मम तपोधन ।
न चान्यथाहमिच्छामि त्वासुपैतुं कथञ्चन ॥ २३ ॥ न चापि
धर्ममिच्छामि विद्योन्तु कथञ्चन । एवन्तु मे यथाकामं सम्पा-
दयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

अगस्त्य उवाच । यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
वृत्तुं गच्छास्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने
सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

लोमश उवाच । ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितु-
वसु । श्रुतवर्षाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं वृषैः ॥ १ ॥ स विदित्वा
तु वृषतिः कुम्भयोनिमुपागतम् । विषयान्ते सहामात्यः प्रत्य-
गृह्णात् सुसत्कृतम् ॥ २ ॥ तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवी-
पतिः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थितान् ॥ २ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥

लोमशः उवाच । तत आयव्यद्वौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवे-
दयत् । अतो विद्वन्पदितस्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ४ ॥ तत
आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः । सर्वथा प्राणिनां पीडा-
मुपादानादमन्यत ॥ ५ ॥ स श्रुतवर्षाणमादाय ब्रह्मश्वमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तयोरर्घ्यं च
पाद्यं च ब्रह्मश्वः प्रत्यवेदयत् । अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुप-
क्रमे ॥ ७ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामाविष्ट प्राप्तौ विद्धावां पृथिवी-
पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नो ॥ ८ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवे-
दयत् । अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं मदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ९ ॥ तत
आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विज । सर्वथा प्राणिनां पीडा-
मुपादानादमन्यत ॥ १० ॥ पौरकुल्यं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं
महाधनम् । अगस्त्यश्च श्रुतवर्षा च ब्रह्मश्वश्च महीपतिः ॥ ११ ॥
त्रसदस्युस्तु तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । अभिगम्य महाराज
विषयान्ते महामनाः ॥ १२ ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमिच्छाकुराज-
सत्तमः । समस्तांश्च ततोऽष्टच्छत् प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवी-
पते । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १४ ॥

लोमश उवाच । तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवे-
दयत् । एतज्ज्ञात्वा ह्युपादह्यं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १५ ॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्विजः । सर्वथा प्राणिनां
पीडाशुपादानादमन्यत ॥ १६ ॥ ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं
महाशुनिम् । इदमूचमहाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १७ ॥ अयं
वै दानवो ब्रह्मन्निखिलो वसुमान् भुवि । तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य
ययश्चार्थामहे वसु ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । तेषां तदासीदुचितमिल्ललस्यैव भिक्षणम् ।
ततश्चो सञ्चिता राजन्मिल्ललं ससुपाद्रवन् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने
अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

— —

लोमश उवाच । इल्ललस्तान् विदित्वा तु महर्षिसञ्चिता-
नृपान् । उपस्थितान् सङ्गमात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १ ॥
तेषां ततोऽसुरश्छेत्त्वातिथ्यमकरोत्तदा । सुसंस्कृतेन कौरव्य-
भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे विषयां गत-
चेतसः । वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥ अथा-
ब्रवीदगस्त्यसाञ्जगर्षीवृषिसत्तमः । विषादो वो न कर्त्तव्यो
ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४ ॥ धुष्सासनमथासाद्य निषसाद
महानृषिः । तं पर्व्ववेशहैत्येन्द्र इल्ललः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ अगस्त्य
एव कवस्त्रन्तु वातापिं वभुजे ततः । भुक्तवत्यसुरो ह्यानमकरो-
त्तस्य चेल्ललः ॥ ६ ॥ ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥ वातापे निष्क्रम-
स्वेति पुनः पुनरुवाच ह । तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनि-
सत्तमः ॥ ८ ॥ कुतो निष्क्रमिष्यः शक्तो मया जीर्णसु सोऽसुरः ।

इत्थं विषयोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ १० ॥ प्राञ्जलिं च
 महामातुरैरिदं वचनमब्रवीत् । किमर्थमुपयाताः स्य ब्रूत किं
 करवाणि वः ॥ १० ॥ प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्नित्वत्वं तदा ।
 ईशं ह्यसुरविद्यात्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ११ ॥ एते च नाति-
 चिन्तितो धनार्थेन महान्मम । यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं
 प्रयच्छ नः ॥ १२ ॥ ततोऽभिवाद्य तच्छ्रिमित्वत्वं वाक्यमब्रवीत् ।
 दिक्षितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ १३ ॥

अगस्त्य उवाच । गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
 तावदेव सुवर्णस्य दिक्षितं ते महासुर ॥ १४ ॥ अह्यं ततो वै
 द्विगुणं रथस्यैव हिरण्यवः । मनोजवौ बाजिनौ च दिक्षितं ते
 महासुर ॥ १५ ॥ जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्यवः ।
 जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्यवः ॥ १६ ॥ ततः
 प्रथयिष्ये दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु । विरावश्च सुरावश्च तस्मिन्
 सुप्तौ रथे हयौ ॥ १७ ॥ ऊहतुः स्या वसूनाम् तावगस्त्यायमं
 प्रति । सर्वाज्जातः सहागस्त्यान्विमेषादिव भारत ॥ १८ ॥
 अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जम्बु राजर्षयस्तदा । कृतवांसश्च मुनिः सर्वं
 लोपासुद्राधिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

लोपासुद्रोवाच । कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काञ्चितम् ।
 उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरन् ॥ २० ॥

अगस्त्य उवाच । तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
 विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां ऋणु ॥ २१ ॥ सहस्रान्तोऽसु
 पुत्राणां शतं वा दशसन्धितम् । दश वा शततुल्याः स्युरेको
 वापि सहस्रजित् ॥ २२ ॥

लोपासुद्रोवाच । सहस्रसन्धितः पुत्र एकोऽप्यसु तपोधन ।
 एको हि बह्वभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ॥ २३ ॥ स
 तथेति प्रतिज्ञाय तथा समभवन्मुनिः । समये समशीलिन्याः

अङ्गावान् अङ्गधानया ॥ २४ ॥ तत आधाय गर्भन्तमगमद्वनमेव
 सः । तस्मिन् वनगते गर्भो वटधे सप्त शारदान् ॥ २५ ॥ सप्त-
 मेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत् स महाकविः । ज्वलन्निव प्रभावेन
 दृढस्थुर्नाम भारत ॥ २६ ॥ साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव
 महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तेजस्वी महाद्विजः ॥ २७ ॥
 स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने । इध्मनां भारमाजह्ने
 इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २८ ॥ तथाद्युक्तन्तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनि-
 स्तदा । एवं स जनयामास भारतापत्यसुत्तमम् ॥ २९ ॥ लेभिरे
 पितरयास्य लोकान्द्राजन् यथेस्थितान् । तत ऊर्ध्वमयं ख्यात-
 स्त्वगस्तस्याश्रमो भूयि ॥ ३० ॥ प्राह्णादिरेवं वातापिरगस्थेनोप-
 श्रान्तः । तस्यायमाश्रमो राजन्मन्थीर्यैर्गुणैर्द्युतः ॥ ३१ ॥ एषा
 भागीरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता । वातेरिता पताकेव विरा-
 जति नभस्तले ॥ ३२ ॥ प्रतार्व्यमाणा कूटेषु यथानिन्नेषु
 नित्यशः । शिलातलेषु संतस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ॥ ३३ ॥ दक्षिणां
 वै दिशं सर्वां ज्ञावयन्ती च भातवत् । पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा
 समुद्रमहिषी प्रिया । अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्य-
 ताम् ॥ ३४ ॥

शोमश उवाच । युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विष्णु-
 तम् । भृगोस्त्रीर्यं यद्वाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ ३५ ॥ यत्नोप-
 स्मृष्टवान्नामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् । अत्र त्वं भ्रातृभिः सह
 कृष्णया चैव पाण्डव ॥ ३६ ॥ दुष्प्रीधनहृतं तेजः पुनरादातु-
 मर्हसि । कृतवैरेण रामेण यथाचोपहृतं पुनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव
 पाण्डवः । स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयामास भारत । तस्य
 तीर्थस्य रूपं वै दीप्तादीप्ततरं वभौ ॥ ३८ ॥ अपृष्टयतरस्वसी-
 च्छात्रवाणां नरर्षभ । अपृच्छच्चैव राजेन्द्र शोमशं पाण्डुनन्दनः

॥ ३८ ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वधुः प्रभो । कथं
प्रत्याहृतश्चैव एतदाचक्ष पृच्छतः ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत् पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ४१ ॥ विष्णुः
स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै । पश्यामस्तमयोध्यायां जातं
दाशरथिं ततः ॥ ४२ ॥ ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुका-
श्रुतः । तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ ४३ ॥
कौत्सहजान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः । धनुरादाय तद्विष्यं
क्षत्रियाणां निर्वर्णम् ॥ ४४ ॥ जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं
दाशरथेस्तदा । तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ॥ ४५ ॥
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् । स तमभ्यागतं दृष्ट्वा
उद्यतास्त्रमवस्थितम् ॥ ४६ ॥ प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचन-
मब्रवीत् । कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्नया विभो ॥ ४७ ॥
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव । इत्युक्तस्त्वाह भगवं-
स्त्वन्नाधिकेष्टुमर्हसि ॥ ४८ ॥ नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां
हिजातिषु । इत्स्वाकृष्णं विशेषेण बाहुवीर्येण कात्यनम् ॥ ४९ ॥
तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् । अलं वै व्यपदेशेन
धनुरायच्छ राघव ॥ ५० ॥ ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभ-
सूदनम् । रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥ ५१ ॥
धनुरारोपयामास सजीव इव भारत । ज्याशब्दमकरोच्चैव स्त्रय-
मानः स वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ तस्य शब्दस्य भूतानि वितसन्त्यग्ने-
रिव । अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ॥ ५३ ॥ इद-
मारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तस्य रामो ददौ
दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः । शरमाकर्णदेशान्तमयमाह्वयता-
मिति ॥ ५४ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्थुना ।

श्रूयते क्षयते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । त्वया ह्याधिगतं तेजः
क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ ५५ ॥ पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि
भ्रुवम् । पश्य मां खेन रूपेण चक्षुषो वितरास्यहम् ॥ ५६ ॥
ततो रामश्चरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः । आदित्यान् सवस्त्रान्
वद्वान् साध्यांश्च समरङ्गणान् ॥ ५७ ॥ पितरो हुताशनश्च नक्ष-
त्राणि ग्रहास्तथा । गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नक्षत्रीर्यानि यानि
च ॥ ५८ ॥ ऋषयो वासिष्ठित्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः । देव-
र्षयश्च कर्तृक्षेत्रेण समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ ५९ ॥ वेदाश्च सोप-
निषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः । चेतोमन्ति च सामानि धनु-
र्वेदश्च भारत ॥ ६० ॥ मेघघृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च शुचिष्ठिर ।
ततः स भगवान् विष्णुस्तं वै वाणं सुमोच ह ॥ ६१ ॥ शुष्का-
शनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत । पांशुवर्षेण महता मेघ-
वर्षेण भूतलम् ॥ ६२ ॥ भूमिकस्यैश्च निर्घातेर्नादैश्च विपुलैरपि ।
स रामं विह्वलं कृत्वा तेजसाक्षिप्य केवलम् ॥ ६३ ॥ आगच्छ-
ज्वलितो वाणो रामबाहुप्रचोदितः । स तु विह्वलतां गत्वा
प्रतिक्षय्य च चेतनाम् ॥ ६४ ॥ रामः प्रत्यागतप्राणः प्राण-
मद्विष्णु तेजसम् । विष्णुना सोऽस्यबुद्धातो महेन्द्रमगमत् पुनः
॥ ६५ ॥ भीतस्तु तत्र न्यवसत् व्रीडितस्तु महातपाः । ततः सस्व-
त्क्षरेऽतीते हृतीजसमवस्थितम् । निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो
राममब्रुवन् ॥ ६६ ॥

पितर ऊचुः । न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ६७ ॥ गच्छ पुत्र
नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम् । तत्रापस्थूय तीर्थेषु पुनर्वपु-
रधाश्चरसि ॥ ६८ ॥ दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
भृगुर्देवद्युगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ६९ ॥ तत्तथा कृतवान्नामः
कीर्त्तये वचनात् पितुः । प्राप्तवांच पुनस्तेजस्वीर्योऽस्मिन् पाण्डुः

नन्दन ॥ ७० ॥ एतदीदृशकं तात रामेणाक्षिप्तकर्मणा । प्राप्त-
मासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्यतेजोहानि-

काधने एकोनशतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सुविष्टिर उवाच । भूय एवाहमिच्छामि महर्षेःस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १ ॥

कोमश उवाच । शृणु राजन् कथां दिव्यामङ्गुतामति-
मानुषीम् । अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितीजसः ॥ २ ॥ आसन्
कृतयुगे घोरा दानवा सुहृदुर्मदाः । कालकेया इतिख्याता गणाः
परमदारुणाः ॥ ३ ॥ ते तु बलं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात् पृथ्वावन्त महेन्द्रप्रमुखान् सुरान् ॥ ४ ॥ ततो बल-
बधे यत्नमकुर्वन्निदशाः पुरा । पुरन्दरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणुप-
तस्थिरे ॥ ५ ॥ कृताञ्जलींस्तान् सर्वान् परमेष्ठीत्युवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं श्चिकीर्षितम् ॥ ६ ॥ तमुपायं
प्रवक्ष्यामि यथा बलं बधिष्यथ । दधीच इति विख्यातो महा-
वृषिर्ददारधीः ॥ ७ ॥ तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै सख्ययाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८ ॥ स वाच्यः
सहितैः सर्वैर्भवद्विजयकाञ्चिभिः । स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति तै-
लोक्यस्य हिताय वै ॥ ९ ॥ स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि
प्रदास्यति । तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संक्रियतां वृद्धम् ॥ १० ॥
महच्छत्रुं हनं धोरं पङ्क्तिं भीमनिखनम् । तेन वज्रेण वै बलं
बधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११ ॥ एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं
विधीयताम् । एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२ ॥
नाराचयं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः । सरस्वत्याः परे पारे

नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १३ ॥ षट्पदाङ्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगै-
रिव । पुंस्त्वोक्तिलखनोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १४ ॥
महिषैश्च वराहैश्च ह्यमरैश्चमरैरपि । तत्र तत्रालुचरितं शार्दूल-
भयवर्जितैः ॥ १५ ॥ करेणभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
सरोऽवगाढैः क्रीडङ्गिः समन्तादद्युनादितम् ॥ १६ ॥ सिंहैर्व्याघ्रै-
र्मृगानादन्नदङ्गिरद्युनादितम् । अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दर-
शायिभिः ॥ १७ ॥ तेषु तेज्ज्वलाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
त्रिपिष्टपद्मप्रख्यं दधीचाग्रममागमन् ॥ १८ ॥ तत्रापस्थन् दधी-
चन्ते दिवाकरसमद्युतिम् । जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या
पितामहम् ॥ १९ ॥ तस्य पादौ सुरा राजन्निभवाद्य प्रणम्य
च । अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २० ॥ ततो दधीचः
परमः प्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच । करोमि यद्वो हित-
मद्य देवाः स्वश्चापि देवं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१ ॥ स एवमुक्तो
द्विपदां वरिष्ठः प्राणान् वशीं स्वान् सहस्रोत्सृजन् । ततः सुरास्ते
जगत्कृत्ः परासोरस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २२ ॥ मूढ-
रूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः । त्वष्टा तु तेषां
वचनं निशम्य मूढरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३ ॥ चकार वज्रं
अशुश्रूषरूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः । अनेन वज्रप्रवरेण
देव भस्मीशुश्रूषाद्य सुरारिसुयम् ॥ २४ ॥ ततो हतारिः सगणः
सुखं वै प्रयाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः । तद्वा तथोक्तसु पुर-
न्दरस्तद्वज्रं मूढः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वज्रनिर्माणकथने

शतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

लोमश्च उवाच । ततः स वज्जी वन्तिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
 आससाद ततो वृत्तं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १ ॥ कालकेयैर्महा-
 कायैः समन्तादभिरक्षितम् । समुद्यतग्रहरथैः समृद्धैरिव पर्वतैः
 ॥ २ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह । सुहृत् भरत-
 श्रेष्ठ लोकत्रासकरं ममत् ॥ ३ ॥ उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां
 बीरवाङ्मयिभिः । आसीत् सुतुमुजः शब्दः शरीरेष्वभिप्रात्यताम् ॥ ४ ॥
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षान्महीतलम् । तालैरिव महाराज
 वृन्ताङ्गैरदृश्यत ॥ ५ ॥ ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिधा-
 द्युधाः । त्रिदशानभ्यवर्षन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६ ॥ तेषां वेग-
 वतां वेगं साभिमानं प्रधावताम् । न श्रेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते
 भग्नाः प्राद्रवन् भयात् ॥ ७ ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतो भीतान् सह-
 खाच्चः पुरन्दरः । वृत्ते विवर्द्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८ ॥
 कालेन भयसन्त्रस्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः । जगाम शरणं शीघ्रं
 तन्तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९ ॥ तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः
 सनातनः । स्वतेजो व्यदधच्छक्रो बलमस्य विवर्द्धयन् ॥ १० ॥
 विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः । सर्वे तेजः समा-
 दध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११ ॥ स समाप्यायितः शक्रो
 विष्णुना देवतैः सह । ऋषिभिश्च महाभागेर्बलवान् समपद्यत
 ॥ १२ ॥ ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपन्तु ननाद वृत्तो महतो निना-
 दान् । तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च खं द्यौर्नभश्चापि चचाल
 सर्वम् ॥ १३ ॥ ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं
 महान्तम् । भये निमग्नस्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य बधाय
 राजन् ॥ १४ ॥ स शक्रवज्जाभिहतः पपात महासुरः काञ्चन-
 माल्यधारी । यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकरा-
 द्विमुक्तः ॥ १५ ॥ तस्मिन् हते दैत्यवरे भयार्तः शक्रः प्रदुद्राव
 सुरः प्रवेष्टुम् । वज्रं स मेने न कराद्विमुक्तं वृत्तं भयाच्चापि हतं

न मेने ॥ १५ ॥ सर्वे च देवाः सुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभि-
 शुवन्तः । सर्वांश्च दैत्यांश्चरिताः समेत्य जघ्नः सुरा वृत्रवधाभि-
 तप्तम् ॥ १७ ॥ तैस्त्रास्यमानांस्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविविशु-
 भयार्त्ताः । प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं क्षपाकुलं नक्षसमाकुलञ्च
 ॥ १८ ॥ तदा ह्य मन्त्रं संहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभि-
 खायन्तः । तत्र ह्य केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायानुपवर्णयन्ति
 ॥ १९ ॥ तेषान्तु तत्र क्रमकालयोगाद्द्वोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमन्तु कार्श्यः ॥ २० ॥
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय । ये
 सन्ति केचिच्च वसुन्धरायां तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
 तेषां बधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रणष्टेषु जगत् प्रणष्टम् । एवं
 हि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्दिनाशे परमप्रहृष्टाः । दुर्गं समा-
 श्रित्य महोर्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं ह्य ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृत्रवधोपाख्याने

एकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

—

लोमश उवाच । समुद्रान्ते समाश्रित्य वारुणं निधिमग्नसः ।
 कालेयाः सम्यवर्त्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १ ॥ ते रात्रौ सम-
 भिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा सुनीन् । आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्य-
 प्पायतनेषु च ॥ २ ॥ वशिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तौ दुर्गलम्भिः ।
 अशीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३ ॥ च्यवनस्याश्रमं
 गत्वा पुण्यं द्विजनिषेधितम् । फलमूलाशनानां हि सुनीनां
 भक्षितं शतम् ॥ ४ ॥ एवं रात्रौ ह्य कुर्वन्ति विविशुशार्थव दिवा ।
 भरद्वाजाश्रमे चैव नियतब्रह्मचारिणः ॥ ५ ॥ वाय्वाहाराश्रु-
 भक्षाश्च विंशति संनिस्तृदिताः । एवं क्रमेण सर्वांस्तानाश्रमान्

दानवास्तदा ॥ ६ ॥ निशायां परिबाधन्ते मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
 कालोपहृष्टाः कालेयां घ्नन्तो द्विजगणान् बहून् ॥ ७ ॥ न चेना-
 नन्वबध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम । एवं प्रवृत्तान् देत्यांस्तान्नापसेषु
 तर्पस्विषु ॥ ८ ॥ प्रभाते समदृश्यन्त नियमाचारकर्षिताः । मही-
 तलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ९ ॥ क्षीणमांसैर्विह्वलै-
 र्विमज्जान्तैर्विसन्धिभिः । आकीर्णैरावभौ भूमिः शङ्खानामिव
 राशिभिः ॥ १० ॥ कलसैर्विप्रविद्धं च श्रुवैर्भग्नैस्तथैव च । विकीर्णै-
 रग्निहोत्रैश्च भूवेभूव समावृता ॥ ११ ॥ निस्त्राध्यायवषट्कारं
 नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् । जगदासीन्निबत्नाहं कालेयभयपोडितम्
 ॥ १२ ॥ एवं सञ्जीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर । आत्मत्राणपरा
 भीताः प्राद्ववन्त दिशो भयात् ॥ १३ ॥ केचिद्भुजाः प्रविविष्टु-
 र्निर्भरांश्चापरे तथा । अपरे मरणोद्दिग्ना भयात् प्राणान्
 समुत्सृजन् ॥ १४ ॥ केचिदत्र महेष्वासाः घ्नुराः परमहर्षिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ न चेता-
 नधिजग्मुखो समुद्रं समुपाश्रितान् । अयं जग्मुख परममाजग्मुः
 क्षयमेव च ॥ १६ ॥ जगत्पुत्रं जाते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमार्मान्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १७ ॥ समेत्य स-
 महेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे । शरणं शरणं देवं नारायण-
 मजं विभुम् ॥ १८ ॥ तैः भिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ।
 ततो देवाः समस्तास्तो तदोचुर्मधुसूदनम् ॥ १९ ॥ त्वं नः स्वष्टा
 च कर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो । त्वया दृष्टमिदं विश्वं यज्ञैर्न-
 यञ्च नेहति ॥ २० ॥ त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करे-
 क्षण । वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थं समुद्धृता ॥ २१ ॥ आदिदैत्यो
 महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा । नारसिंहं वपुः कृत्वा हृदि-
 तः पुनरुत्तम ॥ २२ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
 वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्यादुत्थितस्त्वया ॥ २३ ॥ असुरश्च

महेष्वासो जन्म इत्यभिविद्युतः । यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव
विनिपातितः ॥ २४ ॥ एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न
विद्यते । अन्धकारं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २५ ॥ तस्मान्त्वां
देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे । रज्ज् लोकांश्च देवांश्च शक्रश्च
सहस्रो भयात् ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि विष्णुस्तवे
अधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

देवा जघ्नुः । तव प्रसादाद्वर्द्धन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
सा भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवीकसः ॥ १ ॥ लोका ह्येवं
विवर्द्धन्ते ह्यन्धोन्यं समुपाश्रिताः । त्वत्प्रसादान्निर्वाहग्नान्स्त्वयैव
परिरचिताः ॥ २ ॥ इदञ्च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेमे रात्रौ बध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥ क्षीणेषु च
ब्राह्मणेषु दृथिवी क्षयमेष्यति । ततः दृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं
क्षयमेष्यति ॥ ४ ॥ त्वत्प्रसादान्निर्वाहा लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेद्युक्त्वया वै परिरचिताः ॥ ५ ॥

विष्णुस्त्वाच । विदितं मे सुराः सर्वे प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवतास्यापि वक्ष्यामि शृणुष्व विगतज्वराः ॥ ६ ॥ कालेय इति
विख्यातो नयः परमदारुणः । तैश्च दृढं समाश्रित्य जगत् सर्वं
प्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ ते दृढं निहतं दृष्ट्वा सहस्रार्चेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणाक्षयम् ॥ ८ ॥ ते प्रविष्टोद्धिं
घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् । उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ भ्रन्ति
ऋषीनिह ॥ ९ ॥ न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्च यगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बद्धिर्भवद्भिः सम्प्रधार्यताम् ॥ १० ॥ अगस्त्वेन
विना को हि शक्नोऽन्योऽर्णवशोषणे । अन्यथा हि न शक्यास्तौ

विना सागरशोषणम् ॥ ११ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना
 समुदाहृतम् । परमेष्ठिनमाज्ञाय अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १२ ॥
 तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् । उपास्यमानश्चपिभि-
 र्देवैरिव पितामहम् ॥ १३ ॥ तेऽभिगच्छ्य महात्मानं सैतावर्णि-
 मच्युतम् । आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १४ ॥

देवा ऊचुः । नङ्गप्रेष्याभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
 ज्ञांश्चित्तञ्च सुरैश्चर्ष्यात् स्वर्गोक्ताल्लोककण्टकः ॥ १५ ॥ क्रोधात्
 प्रवृद्धः सहसा आस्तरस्य नगोत्तमः । वचस्तवानतिक्रामन् विन्ध्यः
 शैलो न वर्द्धते ॥ १६ ॥ तमसा चावृते लोके क्षत्त्युनाभ्यर्दिताः
 प्रजाः । त्वामेव नाशमासाद्य निर्दृतिं परमाङ्गताः ॥ १७ ॥
 अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान् गतिः । ततस्त्वार्त्ताः प्रया-
 चामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने
 त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 एतदिच्छाभ्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १ ॥

लोमश उवाच । अद्विराजं महाशैलं मेघं कनकपर्वतम् ।
 उदयास्तमने भावुः प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ २ ॥ तन्तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः
 शैलः सूर्वमथाववीत् । यथा हि मेघर्भवता नित्यशः परि-
 गच्छते ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणस्य क्रियते मामेवं कुरु आस्तर । एवमुक्त-
 स्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ नाहमालोक्ष्या शैल
 करोष्येनं प्रदक्षिणम् । एष मार्गः प्रदिष्टो मे यैरिदं निर्मितं
 जगत् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाचलः । सूर्वा-
 षण्डमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन् परन्तप ॥ ६ ॥ ततो देवाः सहिताः

सर्वे एव विन्ध्यं समागम्य महाद्विराजम् । निवारयामासुः सुपाय-
तस्तं न च स्था तेषां वचनञ्चकार ॥ ७ ॥ अथाभिजग्मुर्मुनिमात्र-
मस्यं तपस्विनं धर्मभृतास्वरिष्ठम् । अगस्त्यमत्यङ्गुतवीर्यवन्तं
तच्चार्थमूचुः संहिताः सुरास्ते ॥ ८ ॥

देवा जग्मुः । सूर्याचन्द्रमसोर्मागं नक्षत्राणां गतिस्तथा ।
शैलराजो वृषोत्प्रेष विन्ध्यः कोपवशाद्भुगः ॥ ९ ॥ तं निवारयितुं
शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम । ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं
निवारय ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्यान्नवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितम् ॥ ११ ॥ मार्गः
निच्छास्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्त्रि-
दिशं कार्ष्णेण केनचित् ॥ १२ ॥ यावदागमनं मद्यां तावत्त्वं
प्रतिपालय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्द्धस्व कामतः ॥ १३ ॥
एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्षण । अद्यापि दक्षिणा-
द्देशाद्वावृण्विर्न निवर्त्तते ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा
विन्ध्यो न वर्द्धते । अगस्त्यस्य प्रभावेन यस्यां त्वं परिपृच्छसि ॥ १५ ॥
कालेयासु यथा राजन् सुरैः सर्वैर्निन्दहिताः । अगस्त्यावर-
मासाद्य तन्नो निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा
मैत्रावरुणिरब्रवीत् । किमर्थमभियाताः स्य वरं मत्तः कामिच्छथ ।
एवमुक्तास्ततस्तेन देवता सुनिमग्नवन् ॥ १७ ॥ एवं त्वयेच्छाम
कृतं हि कार्त्तुं महार्णवं पीयमानं महात्मन् । ततो वधिष्याम
सहानुबन्धान् कालेयसंज्ञान् सुरविद्विषज्ञान् ॥ १८ ॥ त्रिदशानां
वचः श्रुत्वा तथेति सुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोका-
नाञ्च महत् सुखम् ॥ १९ ॥ एवमुक्ता ततोऽगच्छत् समुद्रं सरि-
तास्पतिम् । ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्द्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २० ॥
मनुष्योरगम्यवैयक्षिकिष्णु रक्षासाया । अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टु-
क्रामास्तदङ्ग तम् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यगच्छन् संहिताः समुद्रं भीमः ।

निःस्वनम् । नृत्यन्तमिव चोर्मोर्भिर्वल्लान्तमिव वायुना ॥ २२ ॥
 हसन्तमिव फेनौघैः खल्लन्तं कन्दरेषु च । नानाग्राहसमाकीर्णं
 नानादिजगणान्वितम् ॥ २३ ॥ अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्व-
 महोरगाः । ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने
 चतुर्धिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

—

लोमश उवाच । समुद्रं स समीचाद्य वाङ्मणिर्भगवानृषिः ।
 उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १ ॥ अहं लोक-
 हितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् । भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं
 संविधीयताम् ॥ २ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
 समुद्रमपिवत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३ ॥ पीयमानं समु-
 द्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदाभराः । विस्मयं परमं जग्मुः सुतिभिश्चाप्य-
 पूजयन् ॥ ४ ॥ त्वं नस्त्रातो विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
 त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥ ५ ॥ स
 पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वद्वयैषु नदत्सु सर्वशः । दिव्यैश्च
 सुधैरवकीर्णमागो महार्णवं निःसलिलञ्चकार ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
 क्षतं निःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः । प्रगृह्य
 दिव्यानि वरासुधानि तान् दानवान् जङ्गुरदीनसत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते
 बध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभिर्महाबलैर्वैगिभिरुन्नदग्निः । न सेहिरे
 वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८ ॥ ते
 बध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिखनाः । चक्रुः सुतुमुष्णं शुष्णं
 मुहूर्तमिव भारत ॥ ९ ॥ ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावि-
 तात्मभिः । यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिस्तृदिताः ॥ १० ॥
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता बह्वशोभन्त

पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११ ॥ इतश्चेपास्ततः केचित् कालेया
मनुजोत्तम । विदास्यं वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२ ॥
निहतान् दानवान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् । तुष्टुर्विविधै-
र्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥ त्वत्प्रसादात्सहाबाहो लोकैः
प्राप्तं महत् सुखम् । त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूर-
विक्रमाः ॥ १४ ॥ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
यत्त्वया संलिलं पीतं तदस्मिन् पुनरुत्सृज ॥ १५ ॥ एवमुक्तः
प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गवः । जीर्णं तद्वि मया तोयमुपा-
योऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥ १६ ॥ पूरणाथं समुद्रस्य भवद्विर्यत्न-
मास्थितैः । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १७ ॥
विस्मिताश्च विप्रस्याश्च बभूवुः सहिताः सुराः । परस्परमनुज्ञाय
प्रणस्य मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥ प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मु-
र्यथागतम् । त्रिदशा विष्णुना साङ्गसुपजग्मुः पितामहम् ॥ १९ ॥
पूरणाथं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे
सागरस्थाभिपूरणम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि समुद्रपूरणमन्त्रणे
पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

— —

लोमश उवाच । तानुवाच समेतांसु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेष्टितम् ॥ १ ॥ महता काल-
योगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः । ज्ञातीन् वै कारणं कृत्वा महा-
राज्ञो भगीरथात् ॥ २ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीचन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ३ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणञ्चात्र किं
मुने । कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथप्रतिश्रयात् ॥ ४ ॥ एत-

दिच्छास्यहं श्रोतुं विशरेण तपोधन । कथ्यमानं त्वया विप्र
राज्ञाश्चरितसुत्तमम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महा-
त्मना । कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ स हैहयान्
समुत्थाय तालजङ्घांश्च भारत । वशे च कृत्वा राजन्यान् खराज्य-
मन्वशांसत ॥ ८ ॥ तस्य भार्य्यं त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्चेष्ट श्रेय्या च भरतर्षभ ॥ ९ ॥ स पुत्रकामो वृपति-
स्तताप सुमहत्तपः । पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः
॥ १० ॥ स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः । आससाद्
महात्मानं त्यक्तं त्रिपुरमर्दनम् ॥ ११ ॥ शङ्करं भवभीशानं
पितां किं शूलपाणिनम् । त्यस्त्वं शिवसुश्रेष्ठं बहुरूपसुमापतिम्
॥ १२ ॥ स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो वृपः । प्रणिपत्य
महावाङ्मयः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १३ ॥ तं प्रीतिमान् हरः प्राह
सभार्य्यं वृपसुत्तमम् । यस्मिन् वृत्तो मुहूर्त्तोऽहं त्वयेह वृपते
वरम् ॥ १४ ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः । एकस्यां
संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १५ ॥ ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं
यास्यन्ति पार्थिव । एको वंशधरः शूर एकस्यां सन्भविष्यति ॥ १६ ॥
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत । स चापि सगरो राजा
जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १७ ॥ पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्ट-
मनास्तदा । तस्य ते मनुजश्चेष्ट भार्य्यं कमललोचने ॥ १८ ॥
वैदर्भी चैव श्रेय्या च गर्भिण्यौ सख्यभूवतुः । ततः कालेन वैदर्भी
गर्भाणां व्यजायत ॥ १९ ॥ श्रेय्या च सुपुत्रे पुत्रं कुमारं देव-
रूपिणम् । तदालावुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ॥ २० ॥
अथान्तरीक्षाच्छुश्राव वाचं गन्भीरनिखनाम् । राजन् मय

साहसङ्कापीः पुत्रान्न त्यक्तमर्हसि ॥ २१ ॥ अलावुमध्यान्निष्कृष्य
वीजं यत्नेन गोप्यताम् । स्वोपस्वेदेषु पात्रेषु दृतपूर्णेषु भागशः
॥ २२ ॥ ततः पुत्रसङ्ख्याणि षष्टिं प्राप्नुयसि भारत । महा-
देवेन दिष्टं ते पुत्रजन्य नराधिप । अनेन क्रमयोगेन मा ते
बह्विरतोऽन्यथा ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सगरसन्ततिकथने
षड्भिक्षततोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वान्तरीक्षाञ्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराय अदधन्नरतर्षभ ॥ १ ॥ एकैकशस्ततः कृत्वा
वीजं वीजं नराधिपः । दृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे
ततः ॥ २ ॥ धात्रीश्चैकैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्परः । ततः
कालेन महता ससुत्तस्थमहाबलाः ॥ ३ ॥ षष्टिः पुत्रसङ्ख्याणि
तस्याप्रतिमतेजसः । बह्वप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ४ ॥
ते घोराः क्रूरकर्माणि आकाशपरिसर्पिणः । बह्वत्वाच्चावजानन्तः
सर्वान् लोकान् सहामरान् ॥ ५ ॥ त्रिदशांश्चाप्यधावन्त तथा
गन्धर्वराक्षसान् । सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः
॥ ६ ॥ बाध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः । बह्वायं
शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७ ॥ तावुवाच महाभागः
सर्वलोकापितामहः । गच्छध्वं त्रिदशः सर्वे लोकैः सार्द्धं यथा-
गतम् ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९ ॥ एवमुक्तास्तु
ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर । पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्ग्रथा-
गतम् ॥ १० ॥ ततः काले बह्वतिथे व्यतीते भरतर्षभ । दीक्षितः
सगरो राजा हयमेधेन धीर्भवान् ॥ ११ ॥ तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं

पुत्रः स परिरक्षितः । समुद्रं स समासाद्य निक्षोयं भीमदर्शनम् ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत । ततस्ते सागरास्नात हृतं मत्वा ज्योत्तमम् ॥ १३ ॥ आगम्य पितुराचख्यरहस्यं तुरगं हृतम् । तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ १४ ॥ ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं जयम् । अमार्गन्त महाराज सर्वेषु पृथिवीतलम् ॥ १५ ॥ ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् । नाश्वगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १६ ॥ आगम्य पितरश्चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽयतः । ससमुद्रवनह्रीपा सनदीनदकन्दरा ॥ १७ ॥ सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप । अस्माभिर्विचिता राजन् शासनात्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च । श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं सर्वांस्तदा दैववशान्नृप । अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ॥ २० ॥ यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः । प्रतिगृह्य तु सन्देहं पितुस्ते सगरात्मजाः ॥ २१ ॥ भूय एव महीं कृतस्नां विचेतुमुपचक्रमुः । अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ॥ २२ ॥ समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः । कुहलैर्ह्रैषुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः ॥ २३ ॥ स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः । अगच्छत् परमामार्तिं दोर्ष्यमाणः समन्ततः ॥ २४ ॥ असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च । आर्त्तनादमकुर्वन्त बध्यमानानि सागरैः ॥ २५ ॥ क्षिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः । प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् । व्यतीतः सुमहान् कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते । विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ॥ २८ ॥ अपश्यन्त जयं तत्र विचरन्तं महीतले ।

कपिलश्च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ तेजसा दीप्य-
मानन्तु ज्वालाभिरिव पावकम् । ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्र-
हृष्टतनूदृढाः ॥ २० ॥ अनादृत्य महात्मानं कपिलं कान्तचोदिताः ।
संकुद्धाः समधावन्त अश्रयहणकांक्षिणः ॥ २१ ॥ ततः क्रुद्धो
महाराज कपिलो मुनिसत्तमः । वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं
मुनिपुङ्गवाः ॥ २२ ॥ स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान् ॥ २३ ॥ तान् दृष्ट्वा
भस्मसाद्भूतान्धारदः सुमहातपाः । सगरान्तिकमागच्छत्तत्र तस्मै
न्यवेदयत् ॥ २४ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ २५ ॥ अंशुमन्तं
समाह्वय असमञ्जःसुतं तदा । पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ २६ ॥ पृष्टिस्त्राणि सहस्राणि पुत्राणाममितीजसाम् ।
कपिलं तेज आसाद्य मतकृते निधनं गताः ॥ २७ ॥ तव चापि
पिता तात परित्यक्तो मयानघ । धर्मं स्वं रक्षमाणेन पौराणां
हितमिच्छता ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्म-
जम् । त्यक्तवान् दुस्वजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २९ ॥

लोमश उवाच । असमञ्जा इति ख्यातः सगरश्च सुतो ह्यभूत् ।
य शैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ ४० ॥ गलेषु
क्रोशतो गृह्य नद्याश्चिन्नेष दुर्बलान् । ततः पौराः समाजतमु-
र्भयशोकपरिष्ठुताः ॥ ४१ ॥ सगरश्चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जल्य-
स्थिताः । त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ॥ ४२ ॥
असमञ्जोभयाह्वोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
घोरं वृपतिसत्तमः ॥ ४३ ॥ मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिद-
मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादयः सुतो मे विप्रवाक्यताम् ॥ ४४ ॥
यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमुक्ता नरे-

न्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ॥ ४५ ॥ यथोक्तं त्वरिताचक्रुर्यथा-
ज्ञापितवान्नृपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ॥ ४६ ॥
घौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः । अंशुमांसु महेष्वासो
यदुक्तः सगरेण हि । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध
मे ॥ ४७ ॥

सगर उवाच । पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक । तस्माद्दुःखाभिसन्तप्तं
यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ॥ ४८ ॥ इयस्यानयनात् पौत्र नरकान्मां
समुद्धर । अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ॥ ४९ ॥ जगाम
दुःखात्तं देशं यत्नं वै दारिता मही । स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं
प्रविवेश च ॥ ५० ॥ अपश्यच्च महात्मानं कपिलन्तुरगश्च तम् ।
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ॥ ५१ ॥ प्रणम्य शिरसा
भूमौ कार्ष्णमसौ न्यवेदयत् । ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशु-
मतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ।
स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ॥ ५३ ॥ द्वितीयं वरकं
वव्रे पितृणां पावनेच्छया । तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनि-
पुङ्गवः ॥ ५४ ॥ ददानि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनघ । त्वयि
क्षमा च धर्मश्च सत्यश्चापि प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥ त्वया कृतार्थः
सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता । तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति
सागराः ॥ ५६ ॥ पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
यावन्तार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ५७ ॥ इयं नयस्व
भद्रन्ते यज्ञियं नरपुङ्गव । यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महा-
त्मनः ॥ ५८ ॥ अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना । आज-
गाम इयं गृह्ण यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ५९ ॥ सौऽभिवाद्य ततः
पादौ सगरस्य महात्मनः । मूर्ध्नि तेनाप्युपाव्रातस्तस्यै सर्वं न्यवे-
दयत् ॥ ६० ॥ यथा दृष्टं श्रुतश्चापि सागराणां क्षयं तथा ।

तस्मात्सै हयमाचष्ट यज्ञवाटसुपागतम् ॥ ६१ ॥ तच्छ्रुत्वा सगरो
 राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तश्च संपूज्य समापयत् तं
 क्रतुम् ॥ ६२ ॥ समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास ससुह्रं वरुणालयम् ॥ ६३ ॥ प्रशास्य सुचिरं
 कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्रे भारं समावेश्य जगाम
 त्रिदिवं तदा ॥ ६४ ॥ अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेख-
 लाम् । प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ६५ ॥ तस्य
 पुत्रः समभवद्विहीपो नाम धर्मावित् । तस्मै राज्यं समाधाय
 अंशुमानपि संस्थितः ॥ ६६ ॥ द्विहीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां
 निधनं महत् । पर्वतपथत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ६७ ॥
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः । न चावतारयामास चेष्ट-
 मानो यथाबलम् ॥ ६८ ॥ तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्म-
 परायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनन्द्यकः ॥ ६९ ॥ अभि-
 विच्य तु तं राज्ये द्विहीपो वनमाश्रितः । तपःसिद्धिसमायोगात्
 स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

लोमश उवाच । स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १ ॥ स श्रुत्वाव महाबाहुः
 कपिलेन महात्मना । पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च
 ॥ २ ॥ स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिम-
 वत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ॥ ३ ॥ आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा
 दग्धकिल्बिषः । सोऽपश्यत् नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४ ॥
 पृष्ठैर्बहुविधाकारैर्धातुमङ्गिरल्लङ्घतम् । पवनालम्बिभिर्मधैः परि-

षिक्तं समन्ततः ॥ ५ ॥ नदीकुञ्जनिताख्ये च प्रासादैरुपशोभितम् ।
 शुद्धाकन्दरसंज्ञो न सिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६ ॥ शकुनैश्च विचि-
 ताङ्गैः कूजद्विविधा गिरः । मृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दातृहैर्जल-
 कुकुटैः ॥ ७ ॥ मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः । चकोरै-
 रसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८ ॥ जलस्थानेषु रम्येषु पद्मि-
 नीभिश्च संकुलम् । सारसानाञ्च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९ ॥
 किन्नररश्मरोभिश्च निषेवितशिलातलम् । दिग्वारणविषाणाग्रैः
 समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १० ॥ विद्याधरावुचरितं नानारत्नसमा-
 कुलम् । विषोत्पलाभजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११ ॥ क्वचित्
 कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसन्निभम् । क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिम-
 वन्तमुपागमत् ॥ १२ ॥ स तु तत्र नरश्रेष्ठशपो घोरं समा-
 यितः । फलमूलाञ्जुसंभक्षः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३ ॥ सम्यक्-
 सरसहस्त्रे तु गते दिव्ये महानदी । दर्शयामास तं गङ्गा तदा
 मूर्त्तिमती स्वयम् ॥ १४ ॥

गङ्गोवाच । किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते ।
 तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वक्षस्व ॥ १५ ॥ एवमुक्तः प्रत्यु-
 वाच राजा हैमवतीं तदा । पितामहा मे वरदे कपिलेन महा-
 नदि ॥ १६ ॥ अन्वेषमाणास्तरुगं नीता वैवस्वतक्षयम् । पष्टि-
 स्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ कपिलं देव-
 मासाद्य चण्डेन निधनं गताः । तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गं वासो
 न विद्यते ॥ १८ ॥ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिष्यसि ।
 तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९ ॥ स्वर्गं नय
 महाभागे मत्पितॄन् सगरात्मजान् । तेषामर्थेन याचामि त्वामहं
 वै महानदि ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनम-
 स्कृता । भगीरथमिदं वाक्यं सुपीता समभाषत ॥ २१ ॥

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः । वेगन्तु मम दुर्द्धार्यं
 पतन्त्या गगनाद्भवम् ॥ २२ ॥ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धार-
 यितुं नृप । अन्यत्र विबुधश्रेष्ठानीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २३ ॥
 तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् । स तु मां प्रच्युतां देवः
 शिरसा धारयिष्यति ॥ २४ ॥ स करिष्यति ते कामं पितृणां
 हितकाम्यया । एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् महाराजो भगीरथः ॥ २५ ॥
 कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करम् । तपस्वीब्रह्मपागम्य
 काण्ययोगेन केनचित् ॥ २६ ॥ अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे
 नृप । स्वर्गं वासं ससुहिष्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

अष्टाभिकथतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

लोमश उवाच । भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थञ्च दिवौकसाम् ।
 एवमस्त्विति राजानं भगवान् प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धारयिष्ये
 महाबाहो गगनात् प्रच्युतां शिवाम् । दिव्यां देवनदीं पुण्यां
 त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपा-
 गमत् । वृतः पारिषदेर्षोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३ ॥ तत्र स्थित्वा
 नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह । प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां
 नदीम् ॥ ४ ॥ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ॥ ५ ॥ प्रयतः प्रणतो
 भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् । ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनु-
 चिन्तिता ॥ ६ ॥ ईशानश्च स्थितं दृष्ट्वा गगनात् सहसा च्युता ।
 तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः साक्षं महर्षिभिः ॥ ७ ॥ गन्धर्वो-
 रगयक्षाश्च समाजग्मर्दिहक्षवः । ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिम-
 वतः सुता ॥ ८ ॥ समुदृतमहावर्त्ता मीनग्राहसमाकुता । तां

दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ॥ ९ ॥ कलाटदेशे
 पतितां मालां मुक्तामयीमिव । सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्
 समुद्रगा ॥ १० ॥ फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः । क्वचि-
 दाभोगकुटिला प्रखलन्ती क्वचित् क्वचित् ॥ ११ ॥ सा फेन-
 पटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् । क्वचित् सा तोयनिनदैर्नन्दन्ती
 नादमुत्तमम् ॥ १२ ॥ एवं प्रकारान् सुबहून् कुर्वन्ती गगना-
 क्षुता । पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमयाव्रवीत् ॥ १३ ॥ दर्शयस्व
 महाराज मागं केन व्रजाम्यहम् । त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं
 पृथिवीपते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा बभौ राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ स्नावनाथं
 नरश्रेष्ठ पुण्येन सन्तिलेन च । गङ्गाया चारणं कृत्वा हरो
 लोकनमस्कृतः ॥ १६ ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ।
 समासाद्य समुद्रं गङ्गाया सहितो नृपः ॥ १७ ॥ पूरयामास
 वेगेन समुद्रं वरुणालयम् । दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनु-
 कल्पयत् ॥ १८ ॥ पितृणाञ्छोदकं तत्र ददौ पूणेमनोरथः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ॥ १९ ॥ पूरणार्थं
 समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता । समुद्रस्य यथा पीतः कारणार्थं
 महात्मना ॥ २० ॥ वातापि यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने

नवधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरत-
 र्षभ । नन्दासपरनन्दाश्च नद्यौ पापभयापहे ॥ १ ॥ पर्वतं स
 समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यान्यद्भुतान् भाषान् ददर्श

सुबहन् नृपः ॥ २ ॥ वागायता भवन्मेषा उपलाच सहस्रशः ।
 नाशक्रुवंक्षमारोढुं विषस्मनसो जनाः ॥ ३ ॥ वायुर्नित्यं वधी
 तत्र नित्यं देवश्च वर्षति । स्वाध्यायवोषश्च तथा श्रूयते न च
 दृश्यते ॥ ४ ॥ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहनः । मन्त्रि-
 काद्यादशंस्तत्र तपसः प्रतिधातिकाः ॥ ५ ॥ निर्वेदो जायते तत्र
 गृहाणि स्मरते जनः । एवं बहुविधान् भावान्कृतान् वीक्ष्य
 पाण्डवः । लोमशं पुनरेवाथ पर्वं पृच्छत्तद्वत्तम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्षण ।
 तदेकाग्रमना राजन् निबोध गदतो मम । अस्मिन्नुषभकूटेऽभू-
 दृषभो नाम तापसः ॥ ७ ॥ अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो
 भृशम् । स वै सम्भाव्यमाणोऽन्यैः कोपाङ्गिरिभुवाच च ॥ ८ ॥
 य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानुत्सृजेत्तथा । वातश्चाह्वय मा
 शब्दमित्युवाच स तापसः ॥ ९ ॥ व्याहरंचेह पुरुषो मेषशब्देन
 वार्षते । एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ॥ १० ॥
 कृतानि कानिचित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानिचित् । नन्दां
 त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त सहसा
 पुरुषा देवदर्शिनः । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः
 ॥ १२ ॥ दुर्गञ्चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यङ्गरूपकम् । तदाप्रभृति
 कौन्तेय नरा गिरिसमं सदा ॥ १३ ॥ नाशक्रुवन्भद्रिद्रुं कुत
 एवाधिरोहितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ॥ १४ ॥
 आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे
 यज्ञानाजर्ज्वरन्तमान् ॥ १५ ॥ तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते-
 ऽद्यापि भारत । कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ॥ १६ ॥
 यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्च मे विशास्यते । देवाश्च ऋषयश्चैव वस-
 न्त्यद्यापि भारत ॥ १७ ॥ तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्य-
 वाहनः । इहाश्रुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माभिहन्यते ॥ १८ ॥

कुरुयेष्ठाभिषेकं वै तस्मात् कुरु सद्धानुजः । ततो नन्दाप्लुताङ्गस्त्वं
कौशिकीमभियास्यसि ॥ १९ ॥ विश्वामित्रेण यत्नोऽग्रं तपस्तप्त-
मनुत्तमम् । ततस्तत्र समाश्रुत्य गात्राणि सगणो वृषः । जगाम
कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभाम् ॥ २० ॥

लोमश उवाच । एषा देवन्दी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्रायसो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ २१ ॥ आश्रमश्चैव
पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः । ऋष्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी
संयतेन्द्रियः ॥ २२ ॥ तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनादृष्ट्या भयाद्यस्य वर्षं बलवृत्तहा ॥ २३ ॥ ऋग्यां जातः स
तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः । विषये लोमपादस्य यच्चकाराद्भुतं
महत् ॥ २४ ॥ निर्वर्त्तितेषु ग्रन्थेषु यस्मै शान्तां ददौ वृषः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ २५ ॥

बुधिशिर उवाच । ऋष्यशृङ्गः कथं ऋग्यामुत्पन्नः काश्यपा-
त्मजः । विरुद्धे योनिसंसर्गे कथञ्च तपसा युतः ॥ २६ ॥ किमर्थञ्च
भयाच्छकस्तस्य बालस्य धीमतः । अनादृष्ट्या प्रवृत्तायां वर्षं
बलवृत्तहा ॥ २७ ॥ कथं रूपा च सा शान्ता राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै । २७ ॥ लोमपादश्च
राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः । कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाक-
शासनः ॥ २८ ॥ एतन्नो भगवन् सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोऽर्ह्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ २९ ॥

लोमश उवाच । विभाण्डकस्य विप्रर्षेक्षपसा भावितात्मनः ।
अभोषवीर्यस्य सतः प्रजापतिममद्युतेः । शृणु पुत्री यथा जात
ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ महार्हस्य महानिजा बालः स्थविर-
रुन्मत्तः । महान्नदं समासाद्य काश्यपस्तर्पासि स्थितः ॥ ३१ ॥
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसंमत्तः । तस्य रेतः प्रच-
स्कन्द दृष्ट्वा मरुससुर्वशीम् ॥ ३२ ॥ अश्रूपसूश्रुतो राजन् चगी

तज्जापिवत्तदा । सञ्च तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥ ३३ ॥
 सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा णोककृष्टा । देवक्या ऋगी
 भूत्वा मुनिं स्तूय विमोक्ष्यसे ॥ ३४ ॥ अमोघत्वाद्विषेयैव भावि-
 त्वाहैवनिर्मितात् । तस्यां ऋग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महावृषिः
 ॥ ३५ ॥ ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत । तस्यर्षेः शृङ्गं
 शिरसि राजन्वासौमहात्मनः ॥ ३६ ॥ तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा
 स प्रथितोऽभवत् । न तेन दृष्टः पूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ॥ ३७ ॥
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप । एतस्मिन्नेव काले तु
 सखा दशरथस्य वै ॥ ३८ ॥ लोमपाद इति ख्यातो अज्ञाना-
 मीश्वरोऽभवत् । तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः
 श्रुतिः ॥ ३९ ॥ स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः ।
 पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ॥ ४० ॥ न वर्षं सङ्ग-
 ष्ठाक्षस्ततोऽपीद्यन्त वै प्रजाः । स ब्राह्मणान् पर्वं षच्छतपो-
 युक्तान् मनीषिणः ॥ ४१ ॥ प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवी-
 पते । कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ॥ ४२ ॥ तमूच-
 योदितास्तु तु स्वमतानि मनीषिणः । तत्र त्वेको मुनिवरस्तं
 राजानमुवाच ह ॥ ४३ ॥ कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृति-
 चर । ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ॥ ४४ ॥ वानेय-
 मनभिन्नञ्च नारीणामार्जवे रतम् । स चेदवतरेद्राजन् विषयन्ते
 महातपाः ॥ ४५ ॥ सद्यः प्रवर्षेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ॥ ४६ ॥ स गत्वा
 पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु । राजानमागतं श्रुत्वा प्रति-
 सञ्जह्युः प्रजाः ॥ ४७ ॥ ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोवि-
 दान् । ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ ४८ ॥ सोऽध्य-
 गच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युत । शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नित्यञ्च
 परिनिष्ठितैः ॥ ४९ ॥ ततस्त्रानाययामास वारमुख्या महीपतिः ।

वेष्ट्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ५० ॥ ऋष्यशृङ्ग-
 मूर्धेः पुत्रमानयध्वमुपायतः । लोभयित्वाभिविश्वास्त्य विषयं मम
 शोभनाः ॥ ५१ ॥ ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 न शक्यमूचुस्तत्काष्ठं विवर्णा गतचेतसः ॥ ५२ ॥ तत्र त्वेका
 जरद्वोषा राजानमिदमब्रवीत् । प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं
 तपोधनम् ॥ ५३ ॥ अभिप्रेतांस्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
 ततः श्रद्धाभ्यानयितुं ऋष्यशृङ्गस्थेः सुतम् ॥ ५४ ॥ तस्याः सर्व-
 मभिप्रेतमन्वजानात् स पार्थिवः । धनञ्जयं प्रददौ भूरि रत्नानि
 विविधानि च ॥ ५५ ॥ ततो रूपेण सम्पन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काञ्चित् सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
 दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

लोमश उवाच । सा तु नाव्यायमङ्गके राजकाञ्चीर्थसिद्धये ।
 सन्देशाच्चैव वृपतेः स्ववद्व्या चैव भारत ॥ १ ॥ नानापुष्पफलैर्द्वैतैः
 छत्रिमैरुपशोभितैः । नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः
 ॥ २ ॥ अतीव रमणीयन्तदतीव च मनोहरम् । चक्रे नाव्यायमं
 रस्यमङ्गुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ ततो निबध्य तां नावमदूरे
 काश्यपाश्रमात् । चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै सुनेः
 ॥ ४ ॥ ततो दुहितरं वेष्ट्यां समाघायेतिकार्य्यताम् । दृष्ट्वान्तरं
 काश्यपस्य प्राङ्निर्गोदुह्विसम्भताम् ॥ ५ ॥ सा तत्र गत्वा कुशला
 तपोनित्यस्य सन्निधौ । आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तच्छ्रे-
 ष्ठतम् ॥ ६ ॥

वेष्ट्योवाच । कञ्चिन्मने कुशलं तापसानां कञ्चिच्च वो मूल-

फलं प्रभूतम् । कञ्चिद्भवान्नमते चाश्रमोऽस्मिंश्चां वै द्रष्टुं साश्रित-
मागतोऽस्मि ॥ ७ ॥ कञ्चित्तपो ब्रह्मते तापसानां पिता च ते
कञ्चिदहीनतेजाः । कञ्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कञ्चित् स्वाध्यायः
क्रियते चर्य्यष्टङ्ग ॥ ८ ॥

ऋष्यष्टङ्ग उवाच । ऋद्ध्या भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते । मन्ये
चाहं त्वामभिवादनीयम् । पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथा-
धर्मं फलमूक्तानि चैव ॥ ९ ॥ कौश्यां वृथामासस्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् । क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मं चरसि हि देववत्त्वम् ॥ १० ॥

वैश्योवाच । ममाश्रमः काश्चिदप्युत्तरस्यस्त्रियोजनं शैलमिमं
परेण । तत्र स्वधर्मीऽनभिवादनं मे न चोदकं पाद्यमुपसृष्टासि
॥ ११ ॥ भवतानभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्नया । व्रतमेतादृशं
ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान् मया ॥ १२ ॥

ऋष्यष्टङ्ग उवाच । फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं भक्षा-
तकान्यामलकानि चैव । कर्षकाणीद्बुधन्वनानि पिप्पलानां
कामकारं कुरुष्व ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । सा तानि सर्वाणि विवर्जयित्वा भक्ष्या-
ण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्य ॥ १४ ॥ तान्दृष्यष्टङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरुपाणि रुचिं ददुर्हि । ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भागुमन्ति ॥ १५ ॥ पेयानि चाग्राणि
ततो सुमोद चिकीड़ चैव प्रजहास चैव । सा कन्दकेनारमतांस्तु
मूले विभज्यमाना फलिता खतेव ॥ १६ ॥ गात्रैश्च गात्राणि निषेव-
माणा समाक्षिपञ्चासकृदष्टष्टङ्गम् । सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षान्
सुपुष्पितानवनास्यावभज्य ॥ १७ ॥ विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः । अथर्य्यष्टङ्गं विवृतं समीक्ष्य पुन
पुनः पीड्य च कायमस्य ॥ १८ ॥ अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम

कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् । तस्यां गतायां मद्भनेन मत्तो
 विचेतनयामवदृष्यशृङ्गः । तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिश्चस-
 न्नात्तंरूपो बभूव ॥ १८ ॥ ततो मुहूर्त्ताद्वरिपिङ्गलाक्षः प्रवेष्टितो
 रोमभिरानखायात् । स्वध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः
 काश्यपः प्रादुरासौत् ॥ २० ॥ सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायन्त-
 मेकं विपरीतचित्तम् । विनिश्चसन्तं मुहुर्मुहुर्दृष्टिं विभाण्डकः
 पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१ ॥ न कल्पन्ते समिधः किं नु तात
 कच्चिद्धतश्चाग्निहोत्रं त्वयाद्य । सुनिर्णयं ख्वक्ख्वं होमधेनुः
 कच्चित्सवत्साद्य क्षता त्वया च ॥ २२ ॥ न वै यथापूर्वमिवासि
 पुत्र चिन्तापरस्यापि विचेतनश्च । दीनोऽस्तिमात्रं त्वमिहाद्य
 किं नु पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने

एकादशधिकशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

— —

ऋष्यशृङ्ग उवाच । इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ह्रस्वो
 नातिदीर्घो मनस्वी । सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः स्वतः सुराणा-
 मिव शोभमानः ॥ १ ॥ सत्त्वद्वरूपः सवितेव दीप्तः सुश्लक्ष्णकृष्ण-
 निरतीव गौरः । नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्ज-
 ग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २ ॥ आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभ्राजते
 विद्युदिवान्तरौचे । द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजात-
 रोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३ ॥ विलग्नमध्यस्थं स नाभिदेशे कटिश्च
 तस्मात्तिलकतप्रमाणा । तथास्य चौरान्तरतः प्रभाति हिरण्ययो
 मेखला मे यथेयम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च तस्याङ्गुतदङ्गनौयं विकृजितं
 पादयोः संप्रभाति । पाण्योश्च तद्वत् स्वनवन्निबद्धौ कलापका-

वक्षमाला यथेयम् ॥ ५ ॥ विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजन्ति
हंसाः सरसीव मत्ताः । चोराणि तस्याङ्गुतदर्शनानि नेमानि
तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६ ॥ वक्त्रे च तस्याङ्गुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं
ह्लादयतीव चेतः । पुंस्कोकिलस्यैव च तस्य वाणी तां शृण्वतो
मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७ ॥ यथा वनं माधवमासि मध्ये समी-
रितं श्वसनेनैव भाति । तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी निषेव्य-
माणः पवनेन तात ॥ ८ ॥ सुसंयताद्यापि जटा विषक्ता द्वैधी-
कृता नातिसमा ललाटे । कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः समा-
वृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९ ॥ तथा फलं वृक्षमथो विचित्रं
समाहरत् पाणिना दक्षिणेन । तङ्गुमिमासाद्य पुनः पुनश्च
समुत्पतत्यङ्गुतरूपमुच्चैः ॥ १० ॥ तच्चाभिहत्वा परिवर्त्ततेऽसौ
वातेरितो वृक्ष इवाथ घूर्णन् । तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां प्रीतिः
परा तात रतिश्च जाता ॥ ११ ॥ स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्णाभ्यवनाम्य वक्त्रम् । वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्द-
श्चकार तन्मेजनयत् प्रहर्षम् ॥ १२ ॥ न चापि पादं बद्धमन्य-
तेऽसौ फलानि चेमानि मया हृतानि । एवं व्रतोऽस्मीति च
मामवोचत् फलानि चान्यानि समाददन्मे ॥ १३ ॥ मयोपयुक्तानि
फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् । न चापि तेषां
त्वगियं यथेषां साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४ ॥ तोयानि
चैवातिरसानि मद्यं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः । पीत्वैव यान्य-
भ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूखलितेव आसीत् ॥ १५ ॥ इमानि
चित्राणि च गन्धवन्ति माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः । यानि
प्रकीर्णं गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६ ॥
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रश्च मे संपरिदह्यतीव । इच्छामि
तस्यान्तिकमाश्रु गन्तुं तद्धैः नित्यं परिवर्त्तमानम् ॥ १७ ॥
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात का नाम सा व्रतचर्च्चा च तस्य ।

इच्छाम्यहं चरितुं तेन साद्धं यथा तपः स चरत्यर्थाधर्मा । चर्तुं
तथेच्छा हृदये समास्ति दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
द्वादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

— —

विभाण्डक उवाच । रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र रूपेण
तेनाङ्गुतदर्शनेन । अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवन्ति विघ्नं सदा तपस-
श्चिन्तयन्ति ॥ १ ॥ सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलीभयन्ते
विविधैरुपायैः । सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्यग्ररूपाणि
सुनीन् वनेषु ॥ २ ॥ न तानि सेवेत सुनिर्यतात्मा सा तां लोकान्
प्रार्थयानः कथञ्चित् । कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते पापाचारा-
स्तापसस्तान् पश्येत् ॥ ३ ॥ असज्जनेनाचरितानि पुत्र पाना-
न्यपेयानि मधूनि तानि । मात्स्यानि चैतानि न वै सुनीनां
स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४ ॥ रक्षांसि तानीति निवार्यं
पुत्रं विभाण्डकस्तां मृगयास्वभूव । नासदयामास यदा त्यहेण
तदा स पर्व्यावहते अमाय ॥ ५ ॥ यदा पुनः काश्यपो वै जगास
फतान्याङ्गुर्धु विधिना आवणेन । तदा पुनर्लीभयितुं जगास
सा वेश्योषा मुनिऋष्यशृङ्गम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वैव ताऋष्यशृङ्गः प्रहृष्टः
संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् । प्रोवाच चैनां भवतोऽश्रमाय
गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७ ॥ ततो राजन् काश्यपस्यैक-
पुत्रं प्रवेश्य योगेन विसुच्य नावम् । प्रमोदयन्त्यो विविधैरुपायै-
राजम्, रक्षाधिपतेः समीपम् ॥ ८ ॥ संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
सन्तारितां नावमथातिशुभ्राम् । गीरादुपादाय तथैव चक्रे
नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९ ॥ अन्तःपुरे तन्तु निवेश्य
राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् । ददर्श देवं सदृसा प्रहृष्टः

आधूर्ण्यमाणश्च जगज्जलेन ॥ १० ॥ स लोमपादः परिपूर्णकामः
 सुतां ददावृष्यशृङ्गाय शान्ताम् । क्रोधप्रतीकारकरश्च चक्रे गाञ्चैव
 मार्गेषु च कर्षणानि ॥ ११ ॥ विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा
 पशून् प्रभूतान् पशुपांश्च वीरान् । समादिशत् पुत्रगृह्यो महर्षे-
 र्विभाण्डकः परिदृष्ट्वेवदा वः ॥ १२ ॥ स वक्तव्यः प्राञ्जलिभि-
 र्भवङ्गिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणश्च । किन्ते प्रियं वै क्रियतां
 महर्षे दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३ ॥ अथोपायात् स
 मुनिश्चण्डकोपः स्वमायमं मूलफलं गृहीत्वा । अन्वेषमाणश्च न
 तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४ ॥ ततः स कोपेन
 विदार्यमाण आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् । जगाम चम्पां प्रति
 धक्ष्यमाणस्त्रिमङ्गराजं सपुरं सराद्रम् ॥ १५ ॥ स वै आन्तः क्षुधितः
 काश्यपस्तान् घोषान् समासादितवान् समृद्धान् । गोपैश्च तै-
 र्विधिवत् पूज्यमानो राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६ ॥ अवाप्य
 सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः । ऊचु-
 स्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७ ॥ देशेषु
 देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन् मधुरान् प्रलापान् । प्रशान्त-
 भूयिष्ठरजाः प्रविष्टः समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८ ॥ स
 पूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् । शान्तां
 स्त्रिषाञ्चैव ददश तत्र सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९ ॥ ग्रामांश्च
 घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा शान्ताश्च शान्तोऽस्य परः स कोपः । चकार
 तस्यैव परं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २० ॥ स तत्र
 निक्षिप्य सुतं महर्षिरुवाच स्तूष्याग्निममप्रभावः । जाते तु पुत्रे
 वनमेवाव्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१ ॥ स
 तद्वचः कृतवानृष्यशृङ्गो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव । शान्ता
 चैनं पथ्यचरन् नरेन्द्र खे रोहिणी सोममिवावुक्नुता ॥ २२ ॥ पत्न्य-
 न्वती वा सुभगा वशिष्ठं कोपामुद्रा वापि यथा ह्यगम्यम् । नलस्य

दमै यन्ती यथाभूद्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३ ॥ नारा-
यणीवेन्द्रसेना बभूव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ । तथा शान्ता
ऋष्यशृङ्गं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्तरेन्द्र ॥ २४ ॥ तस्या-
श्रमः पुण्य एषोऽवभाति महाह्रदं शोभनं पुण्यकीर्तिः । अत्र
स्नातः कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि ऋष्यशृङ्गोपाख्याने
तयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जन-
मेजय । आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १ ॥ स
सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृप । नदीशतानां पश्चानां
मध्ये चक्रे समाश्रयम् ॥ २ ॥ ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधा-
धिपः । आढभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत ॥ ३ ॥
कोमश उवाच । एते कलिङ्गाः कौन्तेय तत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाब्धिरणमित्य वै ॥ ४ ॥ ऋषिभिः समु-
पायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् । उत्तरं तीरमेतद्द्वि सततं द्विज-
सेवितम् ॥ ५ ॥ समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः । अत्र वै
ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरोजिरे ॥ ६ ॥ अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र
पशुमादत्तवान्मुखे । पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाब-
धीत् ॥ ७ ॥ हते पशौ तदा देवास्तमूचर्भरतर्षभ । मा परस्व-
मभिद्रोग्धा मा धर्मान् सकलान् वशीः ॥ ८ ॥ ततः कल्याण-
रूपाभिर्वाग्मिस्तो रुद्रमशुवन् । इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानया-
सकिरे तदा ॥ ९ ॥ ततः स पशुपुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
तत्रानुवंशो रुद्रस्य तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १० ॥ अयातयामं
सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्गुद्रस्य

शाश्वतम् ॥ ११ ॥ इमां गायामत्र गायन्मृपः स्मृशति यो नरः ।
देवयानोऽस्य पय्याश्च चक्षुषाभिप्रकाशते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदीं
तथा । अश्वतीर्षं महाभागास्तर्पयाच्चक्रिरे पितॄन् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उपस्मृष्येह विधिवदस्यां नद्यां तपो-
बलात् । मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४ ॥ सर्वान्
लोकान् प्रपश्यामि प्रसादात्तत्र सुव्रत । वैश्वानसानां जपतामेष
शब्दो महात्मनाम् ॥ १५ ॥

लोमश उवाच । त्रिशतं वै सचक्ष्वाणि योजनानां युधिष्ठिर ।
यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तुष्णीमास्व विश्राम्यते ॥ १६ ॥ एतत्
स्वयन्मुखो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते । यत्रायजत राजेन्द्र विश्व-
कर्मा प्रतापवान् ॥ १७ ॥ यस्मिन् यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय
महात्मने । सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थं स्वयन्मुवा ॥ १८ ॥
अवासीदञ्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा । उवाच चापि कुपितः
लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९ ॥ न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचि-
द्वातुमर्हसि । प्रदानं मोघमेतत्ते यास्यास्येषा रसातलम् ॥ २० ॥
विषीदन्तीन्तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः । प्रसादयाम्बभूवाथ
ततो भूमिं विश्राम्यते ॥ २१ ॥ ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य
पाण्डव । पुनरुन्नह्य सलिलाद्देदीरुपा स्थिता बभौ ॥ २२ ॥
सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्थानलक्षणा । आरुह्यात्र महाराज
वीर्षवान् वै भविष्यसि ॥ २३ ॥ सैषा सागरमाप्ताद्य राजन् वेदी
समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रन्ते त्वमेकस्मर सागरम् ॥ २४ ॥
अरुह्य ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य । स्मृष्टा
हि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविश्यत्याजमीड ॥ २५ ॥ ओं
नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते । सान्निध्यं कुरु देवेश
सागरे लवणाम्बसि ॥ २६ ॥ अग्निर्भूतो योनिरापोऽथ देव्यो

विष्णोरेतस्त्वस्रतस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं वेदी-
मिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २७ ॥ अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
रेतोधा विष्णोरस्रतस्य नाभिः । एवं जपन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततो-
ऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २८ ॥ अन्यथा हि कुबुधेष्ट देवयोनि-
रपाम्यतिः । कुशाग्रेणापि कौन्तेय न प्रष्टव्यो महोदधिः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कृतस्वस्थयनो महात्मा युधिष्ठिरः
सागरमभ्यगच्छत् । कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं महेन्द्रमासाद्य
निशामुवास ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि महेन्द्राचलगमने
चतुर्दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवी-
पतिः । तापसानां परश्चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥ लोमश-
स्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् । भृगूनक्षिरसस्रैव
वाशिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २ ॥ तान् समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य
कृताञ्जलिः । रामस्यानुचरं वीरमष्टच्छदकृतव्रणम् ॥ ३ ॥ कदा
तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टु-
मिच्छामि भार्गवम् ॥ ४ ॥

अकृतव्रण उवाच । आयानेवासि विदितो रामस्य विहिता-
त्मनः । प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५ ॥
चतुर्दशीमष्टमीञ्च रामं पश्यन्ति तापसाः । अस्यां रात्र्यां व्यती-
तायां भवित्वा श्वस्रतुर्दशी । तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिन
जटाधरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महा-
बलम् । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७ ॥ स भवान्

कथयत्वद्य यथा रामेण निर्जिताः । आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं
केन च हेतुना ॥ ८ ॥

अकृतव्रण उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्त-
मम् । अगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९ ॥ रामस्य
जामदग्न्यस्य चरितं देवसम्मतम् । हैहयाधिपतेष्वैव कार्त्त-
वीर्यस्य भारत ॥ १० ॥ रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपति-
र्हतः । तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११ ॥
दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काश्वनं तथा । ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु
पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२ ॥ अव्याहतगतिर्यैव रथस्तस्य महा-
त्मानः । रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यं वान् ॥ १३ ॥ ममर्दं
देवान् यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः । भूतांश्चैव स सर्वांस्तु पीडया-
मास सर्वतः ॥ १४ ॥ ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ।
देवदेवं सुरारिम्न विष्णुं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥ भगवन् भूत-
रक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो । विमानेन च दिव्येन हैहयाधि-
पतिः प्रभुः ॥ १६ ॥ शचोसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ।
ततस्तु भगवान् देवः शक्रेण सहितस्तदा ॥ १७ ॥ कार्त्तवीर्य-
विनाशार्थं मन्त्रयामास भारत । यत्तद्भूतहितं कार्त्तं सुरेन्द्रेण
निवेदितम् ॥ १८ ॥ स प्रतिश्रुत्य तत् सर्वं भगवान् लोकपूजितः ।
जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः । कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः
सुमहावतः ॥ २० ॥ गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।
वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽश्वरःसमा ॥ २१ ॥ ऋचीको
भार्गवन्ताश्च वरयामास भारत । तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं
संश्रितव्रतम् ॥ २२ ॥ उचितं नः कुले किञ्चित् पूर्वैर्यत् सम्प्र-
वर्त्तितम् । एकतः श्यामकण्ठीनां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २३ ॥
सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम । न चापि भग-

वान् वाच्यो दीयतामिति भार्गव । देया मे दुहिता चैव त्वहि-
धाय महात्मने ॥ २४ ॥

ऋचीक उवाच । एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तर-
स्विनाम् । दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ २५ ॥

अकृतव्रण उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय राजन् वरुणमब्र-
वीत् । एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ २६ ॥
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्काद्यं प्रतिदीयताम् । तस्मै प्रादात्
सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ॥ २७ ॥ तदश्वतीर्थं विख्यात-
सुत्यिता यत्न ते हयाः । गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं
तदा ॥ २८ ॥ ततो गाधिसुताश्चास्मै जन्यायासन् सुरास्तदा ।
लब्ध्वा हयसहस्रान्तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ २९ ॥ धर्मेण लब्ध्वा-
तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः । यथाकामं यथायोषं तथा रेमे
सुमध्यया ॥ ३० ॥ तं विवाहे कृते राजन् सभार्यमवलोकाकः ।
आजगाम भृगुः श्रेष्ठं पुत्रं दृष्ट्वा जनन्द ॥ ३१ ॥ भार्यापती
तमासीनं गुहं सुरगणार्चितम् । अर्चित्वा पर्वपासीनी प्राञ्जली
तस्यतुस्तदा ॥ ३२ ॥ ततः स्नुषां स भगवान् प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेष्टितम् ॥ ३३ ॥ सा वै
प्रसादयामास तं गुहं पुत्रकारणात् । आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसा-
दश्च चकार सः ॥ ३४ ॥

भृगुरुवाच । ऋतौ त्वञ्चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गतां पृथग्वृक्षौ साश्वत्यं त्वमुडुस्वरम् ॥ ३५ ॥ चरुद्वय-
मिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च । विश्वमावर्त्तयित्वा तु मया यत्नेन
स्नातम् ॥ ३६ ॥ प्राशितव्यं प्रयत्नेन चेत्युक्त्वादर्शनं गतः । आलि-
ङ्गने चरोश्चैव चक्रतुस्तौ विपर्वयम् ॥ ३७ ॥ ततः पुनः स भग-
वान् काले वज्रतिथे गते । दिव्यज्ञानाद्वदित्वा तु भगवानागतः
पुनः ॥ ३८ ॥ अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ।

उपयुक्तयवर्भद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ॥ ३१ ॥ विपरीतेन ते
सुभ्रु माता चैवासि वक्षिता । ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो
भविष्यति ॥ ४० ॥ क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्त्वव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ ४१ ॥ ततः
प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः । न मे पुत्रो भवेद्दीदृक्
कामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२ ॥ एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव
प्रतिनन्दिता । जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काश आगते ॥ ४३ ॥
तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् । स वर्द्धमानस्तेजस्वी
वेदस्याध्ययनेन च ॥ ४४ ॥ बह्वृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यव-
र्त्तत । तन्तु कृतस्त्रो धनुर्वेदः प्रत्यभाङ्गरतर्षभ । चतुर्विधानि
चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ४५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्न्युत्पत्तौ

पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

—

अकृतव्रण उवाच । स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महा-
तपाः । तपस्तेपे ततो वेदान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १ ॥ स प्रसेन-
जितं राजन्मधिगम्य नराधिपम् । रेणुकां वरयामास स च तस्मै
ददौ वृषः ॥ २ ॥ रेणुकान्तव्य सन्प्राप्य भार्य्यां भार्गवनन्दनः ।
आश्रमस्थस्तया साङ्गं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३ ॥ तस्याः कुमार-
श्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः । सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसी-
ज्जघन्यजः ॥ ४ ॥ फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै । रेणुका
स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५ ॥ सा तु चित्ररथं नाम
भार्त्ति काशतकं वृषम् । ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृ-
च्छया ॥ ६ ॥ क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभाष्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्मृष्टयामास रेणुका ॥ ७ ॥ व्यभिचाराच्च

तस्मात् सा क्षिप्राम्भसि विचेतना । प्रविवेगाश्रमं तस्मात् तां वै
 भर्तृन्वबुध्यत ॥ ८ ॥ स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्यादृवाह्वया जक्ष्वा
 विवर्जिताम् । धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः । आजगाम सुर्वे-
 ण्यथ वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १० ॥ तानानुपूर्व्या भगवान् बधे
 मातुरचोदयत् । न च ते जातसम्प्लोहाः किञ्चिद्रूपं विचेतसः ॥ ११ ॥
 ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शप्ताच्चेतनां जङ्गः । ऋगपत्त्रिसध-
 र्माणः क्षिप्रमासन् जङ्गोपमाः ॥ १२ ॥ ततो रामोऽभ्ययात्
 पचादाश्रमं परवीरहा । तसुवाच महाबाहूर्जमदग्निर्महातपाः
 ॥ १३ ॥ जघीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कथाः । तत
 आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४ ॥ ततस्तस्य
 महाराज जमदग्नेर्महात्मनः । कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्न-
 यात्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ ममेदं वचनात्तात कृतान्ते कर्म दुष्करम् ।
 दृणीष्व कामान् धर्मज्ञ यावतो बाण्यसे हृदा ॥ १६ ॥ स वने
 मातुस्त्यानमस्मृतिश्च बधस्य वै । पापेन तेन चास्यर्धं श्वातृणां
 प्रकृतिं तथा ॥ १७ ॥ अप्रतिहन्ततां युद्धे दीर्घमायुष आरत ।
 ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥ १८ ॥ कदा-
 चित् तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो । अथानूपपतिर्वीरः
 कार्त्तवीर्योऽभ्यवर्त्तत ॥ १९ ॥ तमाश्रमपदं प्राप्तद्वेषेर्भाष्यं समा-
 र्चयत् । स युद्धमदसंसक्तो नाभ्यनन्दत्तथाचैनम् ॥ २० ॥ प्रमथ्य
 चायमात्तस्माद्धोमधेनोस्तथा बलात् । जहार वल्लं क्रोशन्त्या
 बभञ्ज च महादूमान् ॥ २१ ॥ आगताय च रामाय तदाचष्ट
 पिता स्वयम् गात्र रोददतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२ ॥
 स सत्यवयमापन्नं कार्त्तवीर्यं सुपादूवत् । तस्याथ युधि धिक्शस्य
 भार्गवः परवीरहा ॥ २३ ॥ विच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिष-
 सन्निभान् । सहस्रसन्निताञ्चाजन् प्रमृष्ट्य रुचिरं धनुः ॥ २४ ॥

अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा । अर्जुनस्याथ दायादा
रामेण हतमन्यवः ॥ २५ ॥ आयमस्यं विना रामं जमदग्नि-
सुपाद्रवन् । ते तं जघ्नुर्मेहावीर्यं मयुध्यन्तं तपस्विनम् ॥ २६ ॥
असहद्रामरामेति विप्रो यन्तमनाथवत् । कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु
जमदग्निं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ पीडयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरि-
न्दमाः । अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथा गते ॥ २८ ॥ समि-
त्पाणिषपागच्छदाश्रमं भृशुनन्दनः । स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा-
मृत्युवशङ्गतम् । अनहं तं तथाभूतं विजलाप सुदुःखितः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्निबधे
पीडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

—

राम उवाच । ममापराघातैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात वाक्निर्घः ।
कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १ ॥ धर्मज्ञस्य कथं
तात वर्त्तमानस्य सत्पथे । क्षत्र्यदेवविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः
॥ २ ॥ किन्तु तेन कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः । अयुध्यमानो
वृद्धः सन् हतः शरशतैः शितैः ॥ ३ ॥ किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति
सचिवेषु सुहृत्सु च । अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४ ॥
लालयैवं सकलं बहु नानाविधं वृष । प्रेतकार्ष्णाणि सर्वाणि
पितृशत्रु महातपाः ॥ ५ ॥ ददाह पितरश्चाग्नौ रामः परपुर-
ञ्जयः । प्रतिजज्ञे बधद्यापि सर्वज्ञस्य भारत ॥ ६ ॥ स क्रुद्धो-
ऽतिषक्तः संख्ये शस्त्रमादाय वीर्यवान् । जघ्निवान् कार्तवीर्यस्य
सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७ ॥ तेषाञ्चानुगता ये च क्षत्रियाः
क्षत्रियर्षभ । तांश्च सर्वानवाह्यदुनाद्रामः प्रहरतोस्वरः ॥ ८ ॥
त्रिःसप्तकृत्वः शयिवो कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके
पञ्च चकार रौधिरान् हृदान् ॥ ९ ॥ स तेषु तर्पयामास भृगून्

भृगुकुलोद्भवः । साक्षाद्दर्शं चर्चुरीकं स च रामं न्यवेदयत् ॥ ११ ॥
 ततो यज्ञेन सङ्गता जामदग्न्यः प्रतापवान् । तर्पयामास देवेन्द्र-
 ष्वत्विग्भाः प्रददौ महीम् ॥ १० ॥ वेदीञ्चाप्यददृष्टैमीं कश्यपाय
 महात्मने । दशव्यासायतां कृत्वा नवोत्प्रेधां विशाम्यते ॥ ११ ॥
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः षण्डशस्तदा । व्यभजंस्ते तदा राजन्
 प्रख्याताः षण्डवायनाः ॥ १२ ॥ स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय
 महात्मने । तपः सुमहदास्थाय क्षत्रियान्तकरो नृप । अस्मिन्महेन्द्रे
 श्लेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोक-
 वासिभिः । पृथिवी चापि विजिता रासेष्णामिततेजसा ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महात्मनाः ।
 दर्शयामास तान् विप्रान् धर्मराजश्च सानुजम् ॥ १५ ॥ स तमा-
 नर्चं राजेन्द्र आहूतः सहितः प्रभुः । द्विजानाञ्च परां पूजां
 चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १६ ॥ अर्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन
 बोद्धितः । महेन्द्र उच्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्योपाख्याने

सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि
 रम्याणि ददर्श राजा । सर्वाणि विप्रेरुपशोभितानि क्वचित्
 क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १ ॥ स वृत्तवांस्तेषु कृताभिर्पेकः सङ्गा-
 नुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः । समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम
 पारिचित पाण्डुपुत्रः ॥ २ ॥ तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः सन्त-
 र्पयामास पितृन् सुराञ्च । द्विजातिमुख्येषु धनं विद्वज्य गोदा-
 वरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३ ॥ ततो विपात्रा द्रविडेषु राजन्
 समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् । अगस्त्यतीर्थञ्च महाप्रविव्रं नारी-

तीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४ ॥ तत्रार्जुनस्याग्रधनुर्वरस्य निशम्य
तत् कर्म नरैरशक्यम् । संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः पवां मुहं
पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५ ॥ स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णा-
सहायः सहितोऽनुजैश्च । संपूजयन् विक्रममर्जुनस्य रेमे मही-
पाल पतिः पृथिव्याः ॥ ६ ॥ ततः सह स्वाग्निं गवां प्रदाय तीर्थेषु
तेष्वश्वधरोत्तमस्य । हृष्टः सह आत्तभिरर्जुनस्य संकीर्तयामास
गवां प्रदानम् ॥ ७ ॥ स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि
चान्यानि बहूनि राजन् । क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकामः स्तूर्पार-
कं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८ ॥ तत्रोदधेः कच्चिदतीत्य देशं ख्यातं
पृथिव्यां वनमाससाद । तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा
पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः ॥ ९ ॥ स तत्र तामग्रधनुर्वरस्य वेदीं ददर्शयत-
पीनबाहुः । ऋचोक्तपुत्रस्य तपस्त्रिसंघैः समावृतां पुण्यकदर्व-
नीयाम् ॥ १० ॥ ततो वस्तूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानाञ्च
तथाश्विनोश्च । वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिन्द्रस्य विष्णोः सवितु-
र्विभोश्च ॥ ११ ॥ भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य
चैव । धातुः पितृणाञ्च तथा महात्मा बृहस्य राजन् सगणस्य
चैव ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चाप्यमरा-
स्तथान्ये । पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनो-
हराणि ॥ १३ ॥ तेषूपवासान् विविधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि
महान्ति राजा । तीर्थेषु सर्वेषु परिश्रुताङ्गः पुनः स स्तूर्पारक-
माजगाम ॥ १४ ॥ स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह
सोदरीयैः । द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्त्वोद्यं प्रभासं समुपा-
जगाम ॥ १५ ॥ तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः सहानुजैर्देवगणान्
पितृञ्च । सन्तर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विमाः सह लोम-
शेन ॥ १६ ॥ स द्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्वन् क्षपाहः सु यदा-
भिषेकम् । समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तपे तपो धर्मभृता-

स्वरिष्ठः ॥ १७ ॥ तमुग्रमास्थाय तपस्वरन्तं शुश्राव रामश्च जना-
 र्दनश्च । तौ सर्वदृष्टिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम्
 ॥ १८ ॥ ते वृष्णयः पाण्डुसुतान् समीक्ष्य धूमौ शयानान् मल-
 दिग्धगात्रान् । अनर्हतीं द्रौपदीञ्चापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चक्रुः
 रात्तनादम् ॥ १९ ॥ ततः स रामश्च जनार्दनश्च कार्ष्णिंश्च
 शम्भुश्च शिनेश्च पौत्रम् । अन्यांच वृष्णीनुपगम्य पूजाञ्चक्रे यथा-
 धर्ममहीनसत्त्वः ॥ २० ॥ ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थांस्तैः
 सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव । युधिष्ठिरं सम्परिवार्य राजन्नुपा-
 विशन्तेवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१ ॥ तेषां स सर्वञ्चरितं परेषां वने
 च वासं परमप्रतीतः । अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतञ्च पार्थं निवेशनं
 हृष्टमनाः शशंस ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि
 दृष्ट्वा सुकृशानतीव । नेतोद्भवं संसुसुचुर्महार्हा दुःखान्तिजं वारि-
 महालुभावाः ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वार्ष्णेययुधिष्ठिर-

संवादे अष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

जनमेजय उवाच । प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णय-
 स्तथा । किमकुर्वन् कथायैषां काश्रतासंस्तपोधन ॥ १ ॥ ते हि
 सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः । वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृ-
 दश्च परस्परम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यतीर्थं महो-
 दधेः । वृष्णयः पाण्डवान् वीराः परिवर्ज्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥ ततो
 गोक्षीरकुण्डेन्दुच्छयात्तरजतप्रभः । वनमाली हृणी रामो बभाषे
 पुष्करेक्ष्णम् ॥ ४ ॥

वज्रदेव उवाच । न कृष्ण धर्मस्वरितो भवाय जन्तोरधर्मञ्च

धराभवाय । सुधिष्ठिरो यत्न जटो महीला वनाश्रयः क्षिप्र्यति
 चीरवासाः ॥ ५ ॥ दुर्ध्वोधनश्चापि महीं प्रयाति न चास्य भूमि-
 विवरं ददाति । धर्मादधर्मश्चरितो गरीयानितोव मन्थेत नरो-
 ऽल्पबुद्धिः ॥ ६ ॥ दुर्ध्वोधने चापि विवर्द्धमाने सुधिष्ठिरे चासुख-
 माक्षराज्ये । किञ्चित् कर्तव्यमिति प्रजाभिः शङ्का मिथः
 संजनिता नराणाम् ॥ ७ ॥ अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्मो धृतः
 सत्यधृतिः प्रदाता । चलेषु राज्याञ्च सुखाञ्च पार्थो धर्मादपेतस्तु
 कथं विवर्द्धेत् ॥ ८ ॥ कथं नु भीष्मस्य कपञ्च विप्रो द्रोणस्य राजा
 च कुलस्य दृष्टः । प्रवान्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक् पाप-
 बुद्धीन् भरतप्रधानान् ॥ ९ ॥ किञ्चाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः पितन्
 समागत्य परत्र पापः । पुत्रेषु सत्यक् चरितं मयेति पुत्रान-
 यापान् व्यपरोष्य राज्यात् ॥ १० ॥ नासौ धिया संप्रति पश्यति
 स्म किं नाम ह्यत्वाहमचक्षुरेवम् । जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
 भवान्य कौन्तेयमिति स्म राज्यात् ॥ ११ ॥ नूनं सखद्वान् पितृ-
 लोकभूमौ चामीकराभान् क्षितिजान् प्रफुल्लान् । विचित्रवीर्यस्य
 सुतः सपुत्रः ह्यत्वा वृशंसं वत पश्यति स्म ॥ १२ ॥ व्यूढोत्तरां-
 सान् पृथक्कोषिताद्यानिमान् स्म पृच्छन् स शृणोति नूनम् ।
 प्रास्थाप्रयत् यत् स वनं सशङ्को सुधिष्ठिरं सानुजमाक्षरक्षन् ॥ १३ ॥
 योऽयं परेषां घृतनां सखद्वान् निरायुधो दीर्घभुजो निहन्त्यात् ।
 श्रुत्वैव शब्दं हि पृकोदरस्य सुव्रन्ति सैन्यानि शक्यत् समूहम् ॥ १४ ॥
 स क्षुत्पिपासाध्वक्षशस्त्ररक्षी समेत्य नानासुधवाणपाणिः । वने
 स्मरन् वासगिरिं सुधीरं शेषं न कुर्ष्यादिति निश्चितं मे ॥ १५ ॥
 न ह्यस्य वीर्यस्य बलेन क्षियत् समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ।
 स ग्रीतवातातपकर्षिताङ्गो न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्ष्यात् ॥ १६ ॥
 प्राच्यान्प्रदानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सानुचरान्गणेषु । स्वस्था-
 गमद्योऽतिरथस्तरस्त्री सोऽयं वने क्षिप्र्यति चीरवासाः ॥ १७ ॥

यः सिन्धुकुले व्यजयन् देवान् समागतान् दाक्षिणात्यान् मही-
 मान् । तं पश्यते मं सह देवमद्य तरस्त्रिनं तापसवेशरूपम् ॥ १८ ॥
 यः पार्थिवानेकरथेन जिग्ये दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।
 सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्यद्य मत्ताचिताङ्गः ॥ १९ ॥
 स त्रे सद्बद्धेऽतिरथस्य राज्ञो वेदीतलादुत्पतिता सुता या । सेयं
 वने वासमिमं सुदुःखं कथं सहत्यद्य सती सुखाङ्गा ॥ २० ॥ त्रि-
 वर्गसुख्यस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याप्यथ वाञ्छिनोच्च । एषां सुराणां
 तनयाः कथन् वनेऽचरन् ह्यस्तसुखाः सुखाङ्गाः ॥ २१ ॥ जिते हि
 धर्मस्य सुते सभाष्ये सञ्जातके सानुचरे निरस्ते । दुर्बोधने
 चापि विषह्ममाने कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि बलरामवाक्ये

एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

सात्यकिश्वाच । न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं त्वत्
 तदेव सर्वं । समाचरामो ह्यनतीतकालं सुधिष्ठिरो यद्यपि नाह
 किञ्चित् ॥ १ ॥ ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म
 समारभन्ते । तेषान्तु कार्त्स्न्येषु भवन्ति नाथाः शैव्यादयो राम
 यथा ययातेः ॥ २ ॥ येषां तथा राम समारभन्ते कार्त्स्न्याणि नाथाः
 स्वमतेन लोके । ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा नानाथवत् कृच्छ-
 मवाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ कच्छादिभ्यो रामजनार्दनौ च प्रद्युम्नशस्त्रौ
 च मया समेतौ । वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयैस्त्रैलोक्यनाथानभि-
 गम्य पार्थाः ॥ ४ ॥ निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनाना-
 युधचित्तवर्मा । यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः सबान्धवो वृष्णि-
 वलाभिभूतः ॥ ५ ॥ त्वं ह्येव कोपात् पृथिवीमपीमां संवेष्टये-
 क्षिप्तु शार्ङ्गधन्वा । स धार्तराष्ट्रं जह सानुबन्धं वृत्तं यथा

देवपतिर्भहेन्द्रः ॥ ६ ॥ आता च मे यः स सखा गुरुश्च जना-
 र्देनस्यात्मसमश्च पार्थः । यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं शिष्यं गुरु-
 श्चाप्रतिकूलवादम् ॥ ७ ॥ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमन्तत् करोति
 कर्माग्रमपारणीयम् । तस्यास्त्ववर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहित्य सर्वाणि
 रणेऽभिभूय ॥ ८ ॥ कोपाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमै-
 रन्मथितास्त्रि राम । खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये कायाच्छिर-
 स्तस्य वतात् प्रमथ्य ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वाननुगान् हनिष्ये
 दुष्प्रेषधनश्चापि कुरूंश्च सर्वान् । आत्तायुधं मामिह रौहिणेय
 पश्यन्तु भैमा युधि जातहर्षाः ॥ १० ॥ निघ्नन्तमेकं कुरुयोध-
 मुख्यानिग्नं महाकक्षमिवान्तकाले । प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान् शक्ताः
 सोढुं कृपद्रोणाविकर्णकणाः ॥ ११ ॥ जानामि वीर्यं च जया-
 त्मजस्य कार्णिभेवत्येष यथा रणस्थः । शास्त्रः संहृतं सरथं
 भुजाभ्यां दुःशासनं शास्त्रं वलात् प्रमथ्य ॥ १२ ॥ न विद्यते जास्त्र-
 वतीसुतस्य रणे विषह्यं हि रणोत्कटस्य । एतेन बालेन हि
 शम्बरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणनम् ॥ १३ ॥ वृत्तोदरत्यायत-
 पीनबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शास्त्रस्य
 महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १४ ॥ यथा प्रविश्या-
 न्तरमन्तकस्य को वै मनुष्यो हि विनिष्क्रमेत । तथा प्रविश्या-
 न्तरमस्य संख्ये को नाम जीवन् पुनराव्रजेच्च ॥ १५ ॥ द्रोणश्च
 भीष्मश्च महारथौ तौ सुतैर्हतश्चाप्यथ सोमदत्तम् । सर्वाणि
 सैन्यानि च वासुदेवः प्रधत्त्यते सायकवह्निजालैः ॥ १६ ॥ किन्नाम
 लोकेष्वविषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु । आत्तायुधस्योत्त-
 मवाणपाणेष्वक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १७ ॥ ततोऽनिरुद्धो-
 ऽप्यसि चर्मपाणिर्मञ्जीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः । हृतोत्तमाङ्गै-
 र्निहितैः करोतु कीर्णाङ्कशैर्वेदमिवाध्वरेषु ॥ १८ ॥ गदो-
 क्त्वा कौ बाहुभानुनीथाः शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः । रणोत्-

कटौ सारणचारुदेशौ कुलोचितं विप्रययन्तु कर्म ॥ १९ ॥ स-
वृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या समागता सात्वतसूरसेना । इत्वा
रणे ताम् दृतराष्ट्रपुत्रान् लोके यशः स्फूर्तिसुपाकरोतु ॥ २० ॥
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्भूतं धर्मभृतां वरिष्ठः । युधि-
ष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २१ ॥ अस्मात्-
प्रभुत्वैर्विशिष्यैर्जितारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः । निर्द्वार्त्त-
राष्ट्रां हतसूतपुत्रामेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । असंशयं माधव सत्यमेतद्ब्रह्मीम ते वाक्य-
महीनसत्त्व । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितान्तु मूर्ध्नि नैच्छेत् कुरू-
णाश्चपभः कथञ्चित् ॥ २३ ॥ न ह्येष कामान्न भयान्न लोभाद्युधि-
ष्ठिरो जातु जह्यात् स्वधर्मम् । भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च
तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २४ ॥ उभौ हि युद्धेऽप्रतिभौ
पृथिव्यां ह्यकोदरश्चैव धनञ्जयश्च । कक्षान्न कत्स्न्यां पृथिवीं
प्रशासेन्माद्रीसुताभ्याश्च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २५ ॥ यदा तु पाञ्चाल-
पतिर्महात्मा सकेकयस्त्रेदिपतिर्वचञ्च । युध्येम विक्रम्य रणे
धमेतास्तदेव सर्वं रिपवो हि न स्युः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । नेदञ्चित्वं माधव यद्व्रवीषि सत्यन्तु मे
रक्ष्यतमं न राज्ञ्यम् । कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णश्च वेदा-
हमथो यथावत् ॥ २७ ॥ यदैव कालं पुरुषप्रबोर वेत्स्यत्ययं
माधव विक्रमस्य । तदा रणे त्वञ्च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि
केशवश्च ॥ २८ ॥ प्रतिप्रयान्त्वय दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाद्येनैर-
लोकनाथैः । धर्मोऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः
समेतान् ॥ २९ ॥ तेऽन्योन्यमामन्त्य तथाभिवाद्य वृद्धान् परि-
ष्वज्य शिशून् च सर्वान् । यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मुस्ते चापि
तीर्थान्यनुसंविचेष्टः ॥ ३० ॥ विद्वज्य कृष्णं त्वय धर्मराजो
विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् । जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं

सध्वाहृत्यः सच लोमशेन ॥ ३१ ॥ सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां
पयः पयोष्णीं प्रति सोऽध्यवास । द्विजातिसुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
संस्तूयमानः सुतिभिर्वराभिः ॥ ३२ ॥

इति पारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृष्णिगमने
विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

—

लोमश उवाच । वृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरन्दरः ।
तर्पितः श्रूयते राजन् स तप्तो सुदमभ्यगात् ॥ १ ॥ इह देवैः
सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च । इष्टं वज्रविधैर्यज्ञैर्महाह्विर्भूरि-
दक्षिणैः ॥ २ ॥ आमूर्त्तरयसथेह राजा वज्रधरं प्रभुः । तर्पया-
मास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३ ॥ तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्व-
मासीद्विरण्मयम् । वानस्पत्यञ्च भौमञ्च यद्द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४ ॥
चषालयूपचमसाः स्थात्यः पात्यः स्त्रुचः स्त्रुवाः । तेष्वेव चास्य
यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५ ॥ सप्तैकैकस्य यूपस्य चषाला-
योपरिस्थिताः । तस्य स्त्रु यूपान् यज्ञेषु स्नाजमानान् द्विर-
ण्मयान् ॥ ६ ॥ स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर । तेषु
तस्य मष्वाग्रेषु गयस्य पृथिवीपतेः ॥ ७ ॥ अमात्यदिन्द्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्द्विजातयः । प्रसंख्यानानसंख्येयान् प्रत्यगृह्णन् द्विजा-
तयः ॥ ८ ॥ सिक्ता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो घारा असंख्येयाः स्त्रु केनचित् ॥ ९ ॥ तथैव
तदसंख्येयं धनं यत् प्रददौ गयः । सदस्येभ्यो महाराज तेषु
यज्ञेषु सप्तसु ॥ १० ॥ भवेत् संख्येयमेतद्वि यदेतत् परिकीर्त्ति-
तम् । न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ ११ ॥
द्विरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा । ब्राह्मणांसर्पयामास
नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १२ ॥ अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यै-

रासीन्महात्मनः । गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशास्यते ॥ १३ ॥
 स लोकान् प्राप्तवानेन्द्रान् कर्मणा तेन भारत । सलोकतां तस्य
 गच्छेत् पयोण्यां य उपसृशेत् ॥ १४ ॥ तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र
 भ्रातृभिः सहितोऽच्युत । उपसृश्य महीपाल धूतपाग्ना भवि-
 ष्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पयोण्यां नरश्रेष्ठ स्नात्वा वै भ्रातृभिः
 सह । वैदूर्यपर्वतञ्चैव नर्मदाञ्च महानदीम् ॥ १६ ॥ समागतत
 तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघ । तत्रास्य सर्वानाचख्यौ लोमशो
 भगवानृषिः ॥ १७ ॥ तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह । तत्र तत्राददद्विचिं
 ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोक-
 ताम् । वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्ष्य च । सन्धिरेष नर-
 श्रेष्ठ त्वेतायां द्वापरस्य च ॥ १९ ॥ एनमासाद्य कौन्तेय सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । एष शर्वाति यज्ञस्य देशज्ञात प्रकाशते ॥ २० ॥
 साक्षाद्यत्रापिवत् सोममश्विभ्यां सह कौशिकः । चुकोप भार्गव-
 चापि महेन्द्रस्य महातपाः ॥ २१ ॥ संस्तम्भयामास च तं वासवं
 च्यवनः प्रभुः । सुकन्याञ्चापि भार्गवाञ्च राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २२ ॥

सुघिष्ठिर उवाच । कथं विष्टम्भस्तस्मिन् भगवान् पाक-
 शासनः । किमर्थं भार्गवचापि कोपञ्चक्रे महातपाः ॥ २३ ॥
 नासत्यौ च कथं ब्रह्मन् कृतवान् सोमपीथिनौ । एतत् सर्वं
 यथावृत्तमाख्यातुं भगवान्मम ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

एकविंशधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

जीमथ उवाच । जगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्चयवर्णो नाम भारत ।
 समीपे सरसस्तस्य तपस्त्रेपे महाद्युतिः ॥ १ ॥ स्थाणुभूतो महा-
 तेजा वीरस्थानेन पाण्डव । अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशा-
 म्यते ॥ २ ॥ स वल्कीकोऽभवद्वर्षिलताभिरभिसंहतः । कात्वेन
 महता राजन् समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३ ॥ तथा स संहतो
 धीमान् क्षत्पिण्ड इव सर्वशः । तप्यते स्म तपो घोरं वल्कीकेन
 समावृतः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
 आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५ ॥ तस्य स्त्रीणां
 सहस्राणि चत्वार्षासन् परिग्रहः । एकैव च सुता सुभूः सुकन्या
 नाम भारत ॥ ६ ॥ सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता ।
 चक्रत्यमाणा वल्कीकं भागवस्य समासदत् ॥ ७ ॥ सा वै वसुमतीं
 तत्र पश्यन्ती सुमनोरमा । वनस्थतीन् विचिन्वन्ती विजहार
 सखीवृता ॥ ८ ॥ रूपेण वयसा चैव मदेन मदेन च । वभञ्ज
 वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९ ॥ तां सखीरचितामेका-
 नेकवल्कामलंकृताम् । ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्यु-
 तम् ॥ १० ॥ तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः । चाम-
 कण्ठ्य विप्रर्षिस्तपोवतसमन्वितः ॥ ११ ॥ तामावभाषे कल्याणीं
 सा चास्य न शृणोति वै । ततः सुकन्या वल्कीके दृष्ट्वा भार्गव-
 चक्षुषी ॥ १२ ॥ कौटिल्लात् कण्ठकेन बुद्धिमोहवतात्कृता ।
 किन्नुष्वल्विमित्युक्ता निर्विभेदास्य लोचने ॥ १३ ॥ अक्रुध्यत्
 स तथा विद्धे नेत्रे परममन्यमान् । ततः शर्यातिसैन्यस्य शक-
 न्मूले समावृणोत् ॥ १४ ॥ ततो रुद्धे शकन्मूले सैन्यमासोत्
 सुदुःखितम् । तथागतमभिप्रेक्ष्य पश्यंश्छत् स पार्थिवः ॥ १५ ॥
 तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः । केनापन्नतमद्येह
 भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्गुह्यं ब्रूत
 माचिरम् । तमचुः सैनिकाः सर्वे न विश्वोऽपन्नतं वयम् ॥ १७ ॥

सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपालः
 साक्षा चोद्येण च स्वयम् ॥ १८ ॥ पथं पृच्छत् सुहृद्वर्गं पथं जानन्न
 चैव ते । आनाहार्त्तं ततो हृष्टा तत् सैन्यमसुखार्दितम् ॥ १९ ॥
 पितरं दुःखितं हृष्टा सुकन्देदमथाब्रवीत् । मयाटन्येह वल्लीके
 हृष्टं सत्त्वमभिज्जलत् ॥ २० ॥ अथोतवदभिज्ञातं तन्मया विष्ट-
 मन्तिकात् । एतच्छ्रुत्वा तु वल्लीकं शर्यातिस्त्रूर्णमभ्ययात् ॥ २१ ॥
 तन्नापश्यत्तपोहृदं वयोहृद्वच्च भार्गवम् । अयाचदथ सैन्यार्थं
 प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ अज्ञानादालया यत्ते कृतं तत्
 चन्तुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ॥ २३ ॥
 अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्शपूर्णया । रूपौदार्यं समावृत्तां
 लोभमोहवलात्कृताम् ॥ २४ ॥ तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्
 दुहितरं तव । क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
 ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च
 तां कन्यां भगवान् प्रससाद ह । प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः
 पुरमाव्रजत् ॥ २७ ॥ सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तर्पास्त्रिनमनि-
 न्दिता । नित्यं पथं चरत् प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २८ ॥
 अग्नीनामतिथीनाञ्च शुश्रूषुरनह्ययिका । समाराधयत क्षिप्रं
 च्यवनं सा शुभानना ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

द्वाविंशाधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमश उवाच । कक्षचित्त्वथ कालस्य त्रिदशवर्षिनौ वृष ।
 कृताभिप्रेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १ ॥ तां हृष्टा
 दर्शनीयाङ्गौ देवराजसुतामिव । ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्या-

वश्विनाविदम् ॥ २ ॥ कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन् किङ्करोषि
च । इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३ ॥ ततः
सुकन्या सत्रीडा ताववाच सुरोत्तमौ । शर्यातितनयां विष्णुं
भार्वां मां च्यवनस्य च ॥ ४ ॥ अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रतां पुन-
रेव तु । कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५ ॥
भ्राजसेऽस्मिन् वने भीरु विद्यत् सौदामिनी यथा । न देवेष्वपि
तुल्यां हि त्वया पश्याव भाविनि ॥ ६ ॥ अनाभरणसम्पन्ना पर-
माश्वरवजिता । शोभयस्यधिकं भद्रे वनमध्यनलङ्कता ॥ ७ ॥
सर्वाभरणसम्पन्ना परमाश्वरधारिणी । शोभसे त्वमवद्याङ्गि नत्वेवं
मत्तपङ्क्तिनी ॥ ८ ॥ कस्माद्देवविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्यसे ह कल्याणि कामभोगवच्छिन्नतम् ॥ ९ ॥ असमर्थं
परित्राणे पोषणे च प्रुचिस्त्रिते । सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरय-
स्त्वैकमावयोः ॥ १० ॥ पत्यर्थं देवगर्भाभे माहृषा यौवनं कथाः ।
एवमुक्ता सुकन्यापि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ रताहं च्यवने
पत्यौ मैवं मां पथ्यंशङ्किथाः । तावन्नृतां पुनश्चनेनाभावां देव-
भिषग्वरौ ॥ १२ ॥ युवानं रूपसम्पन्नं करिष्यावः पतिं तव ।
ततस्तस्यावयोयैव दृणोष्वन्वतमं पतिम् ॥ १३ ॥ एतेन समये-
नैनमामन्त्रय पतिं शुभे । सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसङ्गम्य भार्ग-
वम् ॥ १४ ॥ उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृशसुतं प्रति । तच्छ्रुत्वा
च्यवनो भार्वासुवाच क्रियतामिति ॥ १५ ॥ भर्ता सा समनु-
ज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् । श्रुत्वा तदाश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः
क्रियतामिति ॥ १६ ॥ उच्चह् राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ।
ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ अश्विनावपि
तद्राजन् सरः प्राविशतां तदा । ततो सुहृत्ताडुत्तीर्णाः सर्वे ते
सरसस्तदा ॥ १८ ॥ दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो षष्टकुण्डलाः
तुल्यवेशधराश्चैव मजसः प्रीतिवर्जनाः ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन् सञ्चिताः

सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे । अस्माकमीश्वितं भद्रे पतित्वे वर-
वर्णिनि ॥ २० ॥ यत्र वाय्वभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ।
सा समीक्ष्य तु तान् सर्वासु ल्यरूपधरान् स्थितान् ॥ २१ ॥
निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् । कन्या तु च्यवनो
भाष्यां वयो रूपञ्च वाञ्छितम् ॥ २२ ॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजासौ
नासत्याविदं वचः । यथाहं रूपसम्पन्नो वयसा च समन्वितः
॥ २३ ॥ कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन् भार्याञ्च प्राप्तवानिमाम् ।
तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ॥ २४ ॥ क्षिपतो
देवराजस्य सत्यमेतद्भवामी वाम् । तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं
तौ प्रतिजग्मतुः । च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजह्लतुः ॥ २५ ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने

लयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

— —

लोमश उवाच । ततः शुश्राव शर्यातिर्वयःस्थश्चयनं कृतम् ।
संहृष्टः सेनया सार्द्धमुपायाङ्गार्गवायमम् ॥ १ ॥ च्यवनश्च सुक-
न्याञ्च दृष्ट्वा देवसुताविष । रेमे सभार्यः शर्यातिः कतृस्त्रां प्राप्य
महीमिव ॥ २ ॥ ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्रो मनोरमाः ॥ ३ ॥ अथैनं भार्गवो
राजन्नवाच परिसांत्वयन् । याजयिष्यामि राजंस्त्वां सम्भारानव-
कल्पय ॥ ४ ॥ ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः । च्यवनस्य
महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ प्रशस्तोऽहनि यज्ञीये सर्व-
कामसमृद्धिमत् । कारयामास शर्यातियज्ञायतनसुत्तमम् ॥ ६ ॥
तत्रैनं च्यवनो राजन् याजयामास भार्गवः । अङ्गुतानि च तत्रा-
सन् यानि तानि निबोध मे ॥ ७ ॥ अष्टह्वाञ्चयवनः सोममश्विनो-
र्देवयोरुदा । तमिन्द्रो वारयामास गृह्णायं स तयोर्ग्रहम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । उभावेतौ न सोमाहौ नासत्याविति मे
मतिः । भिषजौ द्विवि देवानां कर्मणा तेन नाहंतः ॥ ९ ॥

अथन उवाच । महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
यौ चक्रतर्मां मघवन् हृन्दारकमिवाजरम् ॥ १० ॥ ऋते त्वां
विबुधांचान्यान् कथं वै नाहंतः सवम् । अश्विनावपि देवेन्द्र
देवौ विद्वि पुरन्दर ॥ ११ ॥

इन्द्र उवाच । चिक्षिप्सुको कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
लोकै चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहाहंतः ॥ १२ ॥

लोमश उवाच । एतदेव यदा वाक्यमाप्नोऽयति देवराट् ।
अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३ ॥ ग्रहीष्यन्तनु
तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा । समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १४ ॥ आश्यामर्थाय सोमन्त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
यज्ज्वं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ एवमुक्तः स्वय-
न्दिन्द्रमभिधीक्ष्य स भार्गवः । जग्राह विधिवत् सोममश्विभ्या-
मुत्तमं ग्रहम् ॥ १६ ॥ ततोऽस्मै प्राहरद्वज्वं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाह्वं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७ ॥ तं स्तम्भ-
यित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् । कृतार्थो सुमहातेजा देवं
हिंसितुमुद्यतः ॥ १८ ॥ ततः कृत्याय संजज्ञे मुनेस्तस्य तपो-
वशात् । महो नाम महावीर्यो हृत्कायो महासुरः ॥ १९ ॥
शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यन्तु सुरासुरैः । तस्यास्यमभवद्देवं
तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २० ॥ हतुरेका स्थिता तस्य भूमावेका
दिवं गता । चतस्त्रिंशयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ॥ २१ ॥
इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः । प्रासादशिखराकाराः
ब्रूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२ ॥ बाह्व पर्वतसङ्काशावाततावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रस्थे वक्त्रं कालाग्निसन्निभम् ॥ २३ ॥ लेलिह-
ज्जिह्वा यक्त्रं विद्युच्चपलथोलया । व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्देव-

न्निव जगद्वलात् ॥ २४ ॥ स भक्षयिष्यन् संक्रुद्धः शतक्रतुसुपा-
द्रवत् । महता घोररूपेण लोकान् शब्देन नादयन् ॥ २५ ॥

इति शारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

लोमश उवाच । तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्याप्ताननमिवान्तकम् ॥ १ ॥ अयात् सं-
क्षाम्भितभुजः खड्गणी लेलिहन्मुहुः । ततोऽब्रवीद्देवराजस्रावनं
भयपीडितः ॥ २ ॥ सोमाह्वावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ।
अविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३ ॥ न ते मिथ्या-
समारम्भो भवत्वेष्ट परो विधिः । जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या
त्वं करिष्यसि ॥ ४ ॥ सोमाह्वावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ
त्वया । भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५ ॥ सुक-
न्यायाः पितृशत्रुस्य लोके कीर्त्तिः प्रथेदिति । अतो मयैतद्विहितं
तव वीर्यप्रकाशनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथे-
च्छसि । एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मनु-
र्व्यगमच्छोभ्रं सुमोच च पुरन्दरम् । मदस्य व्यभजद्राजन् पाने
स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ ८ ॥ अक्षेपु खगयायाश्च पूर्वदृष्टं पुनः
पुनः । तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं सन्तर्प्य चेन्दुना ॥ ९ ॥
अश्विभ्यां सहितान् देवान् याजयित्वा च तं शृपम् । विख्याप्य
वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतांवरः ॥ १० ॥ सुकन्यया सहारण्ये
विजहारानुकूलया । तस्यैतद्विजसङ्कष्टं सरो राजन् प्रकाशते
॥ ११ ॥ अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितॄन् देवांश्च तर्पय । एतद्वृद्धा
महीपाल सिकताक्षश्च भारत ॥ १२ ॥ सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां
कुरु दर्शनम् । पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृशन् ॥ १३ ॥

स्थायोर्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्नुयसि भारत । सन्निर्द्वयो-
 न्जरथेष्ठ त्वेताया द्वापरस्य च ॥ १४ ॥ अयं हि दृश्यते पार्थ
 सर्वपापप्रणाशनः । अत्रोपस्थ श चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५ ॥
 आर्च्योत्तमपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् । सदाफनः सदा-
 स्तोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६ ॥ चत्वारोऽस्ते बद्धविधा-
 स्त्रिदशानां सुधिष्ठिर । एतच्चन्द्रमसस्तोत्रार्थद्वयः पञ्चपासते ॥ १७ ॥
 वैखानसा बालिखिल्याः पावका वायुभोजनाः । शृङ्गाणि त्रीणि
 पुण्यानि त्रीणि प्रखवणानि च ॥ १८ ॥ सर्वाण्यनुपरिक्रम्य
 यथाकाममुपस्थ श । शान्तनुयात् राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः
 ॥ १९ ॥ नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् । इह
 नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २० ॥ आर्च्योत्तमपर्वते
 तेषु स्थानेषु यजस्व सुधिष्ठिर । इह ते वै चक्रन् प्रान्ननृषयश्च विशा-
 म्यते ॥ २१ ॥ यमुना चाक्षयस्त्र्योताः कृष्णश्चैव तपोरतः । यमौ
 च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षण ॥ २२ ॥ सर्वे चात्र गमि-
 ष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव । एतत् प्रखवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजे-
 श्वर ॥ २३ ॥ यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्द्ध्वमागताः । इह
 तेऽप्यवसन् राजन् आन्ताः परमधर्मिणः ॥ २४ ॥ मैत्राणाञ्चजु-
 बुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः । एषा सा यमुना राजन् महर्षि-
 गणसेविता ॥ २५ ॥ नानायज्ञचिता राजन् पुण्या पापभया-
 पहा । अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् । साह-
 देविश्च कोन्तेय सोमको ददताम्बरः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने
 पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

दुषिष्ठिर उवाच । मान्धाता राजगार्दूलस्त्रिषु लोकेषु
विद्युतः । कथं जातो महाबलान् यौवनाश्रयो वृषोत्तम ॥ १ ॥
कथं चेनां परां काष्ठां प्राप्तवानामतद्युतिः । यस्य लोकास्तयो
वस्था विष्णोरिव महात्मनः ॥ २ ॥ एतदिच्छास्यहं श्रोतुं चरितं
तस्य धीमतः । यथा मान्धातुशब्दस्य तस्य शक्तसमद्युतेः । जन्तु
चाप्रतिवीर्यस्य कुगलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच । शृणुष्ववहितो राजन्नाजस्तस्य महात्मनः ।
यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते । इक्ष्वाकुवंशप्रभवो
युवनाश्रयो महीपतिः ॥ ४ ॥ सोऽयजत् पृथिवीपालः क्रतुभि-
र्भूरिदक्षिणैः । अश्वमेधसहस्रं प्राप्य धर्मभृताम्बरः ॥ ५ ॥
अथैव क्रतुभिर्मुख्यैरयजत् स्वाप्तदक्षिणैः । अनपत्यस्तु राजर्षिः
स महात्मा महाव्रतः ॥ ६ ॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो
बभूव ह । शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ७ ॥
स कदाचिन्मृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः । पिपासाशुष्कहृदयः
प्रविवेशाश्रमं क्षणैः ॥ ८ ॥ तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा शृणु-
नन्दनः । इष्टिश्चकार सौद्युम्नैर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९ ॥
समृद्धो मन्त्रपूतेन वारिणा कलसो महान् । तत्रातिष्ठत राजेन्द्र
पूर्वमेव समाहितः ॥ १० ॥ यत् प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्तसमं
सुतम् । संन्यस्य वेद्यां कलसं सुषुप्सु महर्षयः ॥ ११ ॥ रात्रि-
जागरणाञ्छान्तान् सौद्युम्निः समतीत्य तान् । शुष्ककण्ठः पिपा-
सार्तः पानीयार्थं भृशं वृषः ॥ १२ ॥ तं प्रविश्याश्रमं शान्तः
पानीयं सोऽभ्ययाचत । तस्य शान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशत-
स्तदा ॥ १३ ॥ नाश्रीषीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वाशतः ।
ततस्तं कलसं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ॥ १४ ॥ अभ्यद्रवत
वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवाहजत् । स पीत्वा शीतलं तोयं पिपा-
सार्तो महीपतिः ॥ १५ ॥ निर्वाणमगमद्भीमान् सुसुखी चाभव-

तदा । ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त सुनयः सतपोधनाः ॥ १६ ॥ निक्षोर्वं
तच्च कलसं ददृशुः सर्व एव ते । कस्य कर्मदमिति ते पर्व्यं पृच्छन्
समागताः ॥ १७ ॥ सुवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत । न
युक्तमिति तं प्राह भगवान् भार्गवस्तदा ॥ १८ ॥ सुतार्थं स्थापिता
ह्यापस्वपसा चैव सम्युताः । मया ह्यत्रादितं ब्रह्म तप आस्थाय
दारुणम् ॥ १९ ॥ पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम । महा-
बलो महावीर्यस्तपोबलसमेधितः ॥ २० ॥ यः शक्रमपि वीर्येण
गमयेद्यमसादनम् । अनेन विधिना राजन्नायैतदुपपादितम् ॥ २१ ॥
अब्रह्मक्षणात्त्वया राजन् युक्तं कृतमद्य वै । न त्वद्य शक्यमस्माभि-
रेतत् कर्तुमतोऽन्यथा ॥ २२ ॥ नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृत-
वानसि । पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ॥ २३ ॥
आपस्वया महाराज सप्तपोर्वीर्यं सम्युताः । ताभ्यस्त्वमात्मना
पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ॥ २४ ॥ विधास्यामो वयन्तत्र तवेष्टिं
परमाङ्गुतम् । यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥
गर्भधारणं वापि न खेदं समवाप्स्यसि । ततो वर्षशते पूर्णे
तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २६ ॥ वामपाश्वं विनिर्भिय सुतः सूर्य-
इव स्थितः । निचक्राम महातेजा न च तं सृत्युराविशत् ॥ २७ ॥
सुवनाश्वं नरपतिं तदङ्गुतमिवाभवत् । ततः शक्रो महातेजास्तं
दिदृक्षुरपागमत् ॥ २८ ॥ ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन् धास्य-
तीति किम् । प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसन्दधे ॥ २९ ॥
मानयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा । मान्धातेति च नामास्य
चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ३० ॥ प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स
शिशुस्तदा । अबर्जत महातेजाः किष्कुन्नाजं स्त्रयोदश ॥ ३१ ॥
वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्वस्त्राणि चेश्वरम् । उपतस्थुर्महा-
राज ध्यातमात्रस्य सर्वशः ॥ ३२ ॥ आजगवं नाम धनुः शराः
पृक्कोद्गवाश ये । अभेद्यं कवचस्यैव सद्यस्तमुपशिष्यिषुः ॥ ३३ ॥

सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत । धर्मैश्च व्यजयन्लोकान्-
 स्त्रीन् विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३४ ॥ तस्याप्रतिहतशक्रं भावर्जितं
 महात्मनः । रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३५ ॥
 तस्येयं वदुसम्युग्मा वसुधा वसुधाधिप । तेनेष्टं विविधैर्धनै-
 र्वज्रभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३६ ॥ चितचैत्यो महातेजा धर्मान्
 प्राप्य च पुष्कलान् । शक्रस्यार्हासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३७ ॥
 एकाहात् पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता । विजिता शासना-
 देव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३८ ॥ तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूणां
 दक्षिणावताम् । चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत् किञ्चिदना-
 हतम् ॥ ३९ ॥ तेन पद्मपङ्कजाणि गवां दश महात्मना । ब्राह्म-
 णानां महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४० ॥ तेन द्वादशवर्षि-
 ष्व्यामनाहृष्ट्यां महात्मना । दृष्टं शस्त्रविद्वद्धार्यं मिषतो वज्र-
 पाणिनः ॥ ४१ ॥ तेन सोमकुक्षौत्यक्तो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जननिव महाशेषः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४२ ॥ प्रजायतुर्विधा-
 खेन त्नाता राजन् हतात्मना । तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिता-
 ष्वाति तेजसा ॥ ४३ ॥ तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
 पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४४ ॥ एतत्ते सर्व-
 नाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् । जग्य चाग्रं महीपाल यन्मां
 त्वं परिपृच्छसि ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन मह-
 र्षिणा । प्रपञ्चामन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४६ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मान्धातु पाख्याने
 षष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कथंभीष्मः स राजाभूत् सोमको वहता-
ज्वर । कर्माण्यस्य प्रभावश्च यौतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

लोमश उवाच । बुधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्गवशतं राजन् सहशीनामभूत्तदा ॥ २ ॥ स वै यत्नेन
महता तासु पुत्रं महीपतिः । कश्चिन्नासादयामास कालेन महता
ह्यपि ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्य हृदयस्य घटमानस्य यत्नतः । जन्तु-
नीम सुतस्त्रिंशन् स्त्रीशते समजायत ॥ ४ ॥ तं जातं मातरः
सर्वाः परिवर्ष्य समासते । सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्
विशाम्यते ॥ ५ ॥ ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिद्दृष्टत् स्मिचि ।
स दृष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥ ६ ॥ ततस्मा मातरः
सर्वाः प्राक्कोशन् भृशदुःखिताः । प्रवर्ष्य जन्तुं सहसा सगन्ध-
स्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥ तमार्त्तनादं सहसा श्रुत्वाव समहीपतिः ।
अमात्यपार्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥ ८ ॥ ततः प्रस्था-
पयामास किमेतदिति पार्थिवः । तसौ क्षत्ता यथावत्तमाचक्षते
सुतं प्रति ॥ ९ ॥ त्वरयामास चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयद्दिन्दम ॥ १० ॥ सान्त्वयित्वा तु तं
पुत्रं निष्क्रव्यान्तःपुरान्नृपः । कृत्विजाऽसहितो राजन् सहा-
मात्य उपविशत् ॥ ११ ॥

सोमक उवाच । [धिगस्त्रिहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुस्त्वाङ्गूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२ ॥ इदं भार्गवशतं
ब्रह्मन् परीक्ष्य सहशं प्रभो । पुत्रार्थिना मया वोटं न तासां
विद्यते प्रजा ॥ १३ ॥ एकः कथश्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः परम् ॥ १४ ॥ पयस्य सम-
तीतं मे सभार्गवस्य द्विजोत्तम । आसां प्राण्याः सभायज्ञा मम
आत्मेकपुत्रके ॥ १५ ॥ स्थाप्य कर्म तथा युक्तं येन पुत्रयतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६ ॥

ऋत्विगुवाच । अस्मि चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्तुं मय वक्ष्यामि सोमक ॥ १७ ॥

सोमक उवाच । कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं
भवेत् । कृतमेवेति तद्वद्वि भगवान् प्रव्रवीतु मे ॥ १८ ॥

ऋत्विगुवाच । यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमङ्गविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९ ॥ वपायां ह्य-
मानायां धूममाध्राय मातरः । ततस्त्राः सुमहावीर्यान् जनयि-
ष्यन्ति ते सुतान् ॥ २० ॥ तस्त्रामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरा-
त्मजः । उत्तरे चास्य सौवर्णं चाक्ष पाश्वे भविष्यति ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तुपाख्याने

सप्तविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

सोमक उवाच । ब्रह्मन् यद्यद्यथा कार्यं तत् कुरुष्व तथा
तथा । पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि यच्छास्व ॥ १ ॥

सोमश उवाच । ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकार्षुः क्षपान्विताः ॥ २ ॥ हा हताः
स्मेति वाशन्त्यशीव्रशोकसमाहताः । रुदन्यः कुरुष्वस्यापि गृहीत्वा
दक्षिणे करे ॥ ३ ॥ सव्ये पाशौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म
कर्षति । कुररीण्यामिवात्तानां समाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४ ॥
विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः । वपायां ह्यमानायां
गन्धमाध्राय मातरः ॥ ५ ॥ आत्मी निपेतुः सहसा पृथिव्यां
कुरुनन्दन । सर्वाश्च गर्भानक्षभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ॥ ६ ॥
ततो दशषु मासेषु सोमकस्य विशास्यते । जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं
तासु सर्वासु भारत ॥ ७ ॥ जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्यामेव
पार्थिव । स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते तिजाः सुताः ॥ ८ ॥

तच्च लक्ष्मणमस्यासीत् सौम्यं पाशं चक्रे । तस्मिन् पुत्रशते
 शीघ्रः स बभूव गुणैरपि ॥ १० ॥ ततः स लोकमगमत् सौमकस्य
 गुरुः ररम् । अथ काले व्यतीते तु सौमकोऽप्यगमत् परम् ॥ १० ॥
 अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः । तमष्टच्छत् किमर्थं त्वं
 नरके पच्यसे द्विज ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्भुवः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना
 भृशम् । त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ १२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु राजर्विधर्मराजानमब्रवीत् । अहमत्र प्रवेक्ष्यामि
 सुच्यतां नम याजकः । मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरका-
 ग्निना ॥ १३ ॥

धर्मराज उवाच । नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।
 इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदतास्वर ॥ १४ ॥

सौमक उवाच । पुण्यान् कामये लोकावृतेऽहं ब्रह्मादि-
 नम् । इच्छास्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १५ ॥ नरके वा
 धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् । पुण्यापुण्यफलं देव समम-
 स्वावयोरिदम् ॥ १६ ॥

धर्मराज उवाच । यद्येवमीप्सितं राजन् भुङ्क्ष्यास्य सहितः
 फलम् । तुल्यकालं सजानेन पश्चात् प्राप्स्यसि सङ्गतम् ॥ १७ ॥

सौमक उवाच । स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
 क्षीणपापश्च तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १८ ॥ लेभे कामान्
 शुभान् राजन् कर्मणा निर्जितान् स्वयम् । सह तेनैव विप्रेण
 गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १९ ॥ एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे
 विराजते । क्षान्त उष्यात् पश्चात् प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २० ॥
 एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वक्ष्यामि विगतज्वराः । पश्चात् नियतात्मानः
 सज्जीभव कुरुद्वज ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जन्तूपाख्यानं

अष्टाविंशत्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १२८ ॥

लोमश उवाच । अस्मिन् किञ्च स्वयं राजन्निष्टवान् वै प्रजा-
 पतिः । सत्प्रतिष्ठाकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १ ॥ अश्व-
 रीषश्च नाभाग इष्टवान् यद्युनामनु । यद्येष्टा दश पद्मानि सद-
 स्येभ्यो विष्टष्टवान् ॥ २ ॥ यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप
 सः । देशश्च नाङ्गपस्यायं यज्जनः पुण्यकर्मणः ॥ ३ ॥ सार्व-
 भौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः । स्पृष्ट्वं मानस्य शक्नेण तस्येदं
 यज्ञवास्त्वह ॥ ४ ॥ पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
 मज्जन्तीमिव चाक्लान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५ ॥ एषा शम्येक-
 पता या सरकञ्चैतदुत्तमम् । पश्य रामहृदानेतान् पश्य नारा-
 यणायमम् ॥ ६ ॥ एतच्चर्च्यैकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 प्रसर्पणं महोपाल दौष्यायाममितौजसः ॥ ७ ॥ अत्राबुवंशं पठतः
 शृणु मे कुरुनन्दन । उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८ ॥
 युगन्धरे दधि प्राश्य उपित्वा चाच्युतस्यले । तद्वद्भूतिलये स्नात्वः
 सपुत्रा वसुमर्हसि ॥ ९ ॥ एकरात्रमुषित्वेष्ट द्वितीयं यदि वत्ससि ।
 एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १० ॥ अद्य चान्न
 निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम । द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य
 भारत ॥ ११ ॥ अत्रैव नाङ्गुषो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवान् ।
 ययातिर्बङ्गरत्नौघैर्यत्नेन्द्रो सुदमभ्यगात् ॥ १२ ॥ एतत् प्रचा-
 वतरणं यमुनातीर्थसुत्तमम् । एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाङ्गुर्मनी-
 पिणः ॥ १३ ॥ अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्धयः । यूपो-
 लूखलिकास्तात गच्छन्त्यवमृथश्चवम् ॥ १४ ॥ अत्रैव भरतो राजा
 राजन् क्रतुभिरिष्टवान् । जयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवाहयत्
 ॥ १५ ॥ असहत् कण्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम् अत्रैव
 पुरपव्याघ्र मरुत्तः सत्प्रमुत्तमम् ॥ १६ ॥ प्राप चैवर्षिमुख्येन
 सत्त्वर्तेनाभिपालितः । अत्रोपसृष्ट्य राजेन्द्र सर्वान् लोकान्
 प्रपश्यति । पूयते दुष्कृताश्चैव अत्रापि समुपसृष्ट ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र सञ्जातकः स्नात्वा स्नूयमानो
सहर्षिभिः । लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
सर्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम । इहस्थः पाण्डव-
श्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९ ॥

लोमश उवाच । एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीममं पुण्यां पश्यैकशरणावताम् । यत्र स्नात्वा नर-
श्रेष्ठ धूतपाशा भविष्यसि ॥ २० ॥ इह सारस्वतैर्यज्ञं रिष्टवन्तः
सुरर्षयः । ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१ ॥
वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात् पञ्चयोजना । कुरोर्वै यज्ञशीलस्य
क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चावतरणगमने
एकोनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

— —

लोमश उवाच । इह मर्त्यास्तनुस्वक्ता स्वर्गं गच्छन्ति
भारत । मर्त्यकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १ ॥
एवमाशोः प्रयुक्ता हि दत्तैश्च यजता पुरा । इह ये वै मरि-
ष्यन्ति ते वै स्वर्गजिता नराः ॥ २ ॥ एषा सरस्वती रस्या दिव्या
चौषवती नदी । एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते ॥ ३ ॥
हारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेवात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं
वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४ ॥ एष वै चमसोद्भेदो यत्र
दृष्ट्या सरस्वती । यत्रैनामभ्यवर्त्तन्त सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५ ॥
एतत् सिन्धोर्महातीर्थं यत्रागस्त्यमरिन्दम । क्षोपामुद्रा समा-
गम्य भर्त्तारमवृणोत वै ॥ ६ ॥ एतत् प्रकाशते तीर्थं प्रभासं
आस्तरद्युते । इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७ ॥
एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् । एषा रस्या विपाशा
च नदी परमपाविनी ॥ ८ ॥ अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवा-

नृपिः । बद्धालानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ १० ॥ काश्वीर-
 मण्डनञ्चेतत् सर्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं
 भ्रातृभिः सह ॥ १० ॥ यत्रोत्तराणां सर्वेषाञ्चपीणां नाङ्गपस्य
 च । अग्नेयैवान्न संवादः कोऽप्यस्य च भारत ॥ ११ ॥ एतद्वारं
 महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षस्य गिरेर्मध्ये रामेण
 श्रौमता कृतम् ॥ १२ ॥ एष वातिकचण्डो वै प्रख्यातः सत्य-
 विक्रमः । नात्यवर्त्तत यद्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः ॥ १३ ॥ इद-
 माचख्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ । क्षीणे युगे तु कौन्तेय
 शर्वस्य सह पार्षदैः ॥ १४ ॥ सहोमया च भवति दर्शनं काम-
 रुपिणः । अस्मिन् सरसि सत्त्वैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ॥ १५ ॥
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारश्रुभार्थिनः । अत्रोपसृश्य सरसि
 अद्धानो जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ क्षीणपापः श्रुभान् लोकान् प्राप्नुते
 नात्र संशयः । एष उज्जानको नाम पावकियत्न शान्तवान् ॥ १७ ॥
 अरुन्धतौ सहायश्च वशिष्ठो भगवानृषिः । हृदय कुशवानेष यत्न
 पद्मं कुशेशयम् ॥ १८ ॥ आयमस्त्वेव वक्त्रिण्या यत्नाशाय्यदकोपना ।
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ॥ १९ ॥ तं द्रक्ष्यसि महा-
 राज भृगुतुङ्गं महागिरिम् । वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमो-
 चनीम् ॥ २० ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोषां सुनिर्मलाम् ।
 जलाश्लोपजलाञ्चैव यसुनामभितो नदीम् ॥ २१ ॥ उशीनरो वै
 यत्नेद्वा वासवादत्यरिच्यत । तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशा-
 म्यते ॥ २२ ॥ अथ्यागच्छन्नुपवरं ज्ञातुमग्निञ्च भारत । जिज्ञास-
 मानो वरदौ महात्मानमुशीनरम् ॥ २३ ॥ इन्द्रः श्येनः कपोतो-
 ऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊरुं राज्ञः समासाच्च कपोतः श्येन-
 जाह्नयात् । शरणार्थी तदा राजन्निजिल्ये भयपीडितः ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये

त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

श्वेन उवाच । धर्मात्मानं त्वाङ्गरेकं सर्वे राजन् महीक्षितः ।
सर्वधर्मेविरुद्धं त्वं कक्षात् कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥ विहितं भक्षणं
राजन् पोद्यमानस्य मे क्षुधा । सा रक्षोर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्ट-
वानसि ॥ २ ॥

राजोवाच । सन्तस्वरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
नल्लकायमनुप्राप्तः प्राणशृङ्खुरं द्विजः ॥ ३ ॥ एवमभ्यागतस्येह
कपोतस्त्राभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्मं कथं श्वेन न पश्यसि
॥ ४ ॥ -प्रस्यन्दमानः सन्द्धान्तः कपोतः श्वेन लक्ष्यते । मल्लकाशे
जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५ ॥ यो हि कश्चिद्विज्ञानं
उन्वाङ्मा वा लोकस्य मातरम् । शरणागतश्च त्यजते तुल्यं तेषां
हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्वेन उवाच । आहारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ।
आहारेण विषद्वन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७ ॥ शक्यते दुःख-
जेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितम् । न तु भोजनमुत्सृज्य प्रक्यं
वर्त्तयितुं चिरम् ॥ ८ ॥ भक्ष्यादियोजितस्याद्य मम प्राणा विशा-
स्यते । विह्वल्य कायमेष्यन्ति पत्यानमकुतोभयम् ॥ ९ ॥ प्रवृत्ते
मयि धर्मात्मानं पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति । रक्षमाणः कपोतं त्वं
बहून् प्राणान् रक्षसि ॥ १० ॥ धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः
कुधर्मं तत् । अविरोधान्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ११ ॥
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् । न वाधा विद्यते
यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२ ॥ गुरुलाघवमादाय धर्माधर्म-
विनिश्चये । यतो भूयांस्रतो राजन् कुरुष्व धर्मनिश्चयम् ॥ १३ ॥

श्रीराजोवाच । बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विद्वगोत्तम ।
मुपार्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञास्यसंशयम् ॥ १४ ॥ तथाहि
धर्मसंयुक्तं बहुचित्तश्च भाषसे । न तेऽत्यविदितं किञ्चिदिति त्वां
लक्ष्याम्यहम् ॥ १५ ॥ शरणैषिपरित्यागं कथं सार्ध्वति मन्यसे ।

आहारार्थं समारम्भस्तत्र चायं विहङ्गमः ॥ १६ ॥ शक्यश्चाप्यन्यथा
कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा
महिषोऽपि वा । त्वर्द्यमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काञ्चसि ॥ १७ ॥

श्येन उवाच । न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधा-
स्तथा । भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥
यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव । तन्मुतृक्ष्य महीपाल
कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥ श्येनः कपोतानप्नोति स्थितिरेषा
सनातनी । सा राजन् शरमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासजः ॥ २० ॥

राजोवाच । राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥ विनेमं
पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा
पक्षिसत्तम । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्येन उवाच । उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आलनो मांसदुक्तस्तु कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥ यदा समं
कपोतेन तव मांसं वृपोत्तम । तदा देयन्तु तन्मद्यां सा मे तुष्टि-
र्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभिधाचसे ।
तस्मात्तोऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलयां धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्म-
वित् । तुल्यमासा कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २६ ॥ त्रिय-
माणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि
राजा प्रादादुशीनरः ॥ २७ ॥ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन
समं धृतम् । तत उत्कृत्तमांसोऽसाधारोह स्वयं तुलाम् ॥ २८ ॥

श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो ह्यव्यबाधयम् ।
जिज्ञासमानो धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतो । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य
उत्कृतानि विश्राम्यते ॥ २९ ॥ एषा ते भास्वरी कीर्त्तिकोका-

नभिभविष्यति । यावज्जोके मनुष्याश्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव
॥ ३० ॥ तावत् कीर्त्तिं च लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शाश्वताः ।
दृष्ट्वेवसुक्ता राजानमाकरोह दिवं पुनः ॥ ३१ ॥ उशीनरोऽपि
धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी । विश्वाजमानो बहुषा प्राकरोह
त्रिविष्टपम् ॥ ३२ ॥ तदेतत् सहा राजन् राज्ञस्तस्य सहात्मनः ।
पश्यस्वैतन्मया सौर्वं पुण्यं पापघ्नमोचनम् ॥ ३३ ॥ अत्र वै
सततं देवा मुनयश्च सनातनाः । दृश्यन्ते मातृशै राजन् पुण्य-
वह्निर्महात्मभिः ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये

एकत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

लोमश उवाच । यः कथ्यते मन्त्रविद्वद्भवद्विरोद्दालकिः
श्वेतकेतुः पृथिव्याम् । तस्याग्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलं
रूपपन्नं महीजैः ॥ १ ॥ साक्षादत्र श्वेतकेतुर्दृश्यं सरस्वतीं
मातुषदेहरूपाम् । वेष्ट्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां सरस्वतीं
श्वेतकेतुर्बभावे ॥ २ ॥ तस्मिन् युगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठावासां मुनी
मातुलभागिनेयौ । अष्टावक्त्रश्च कङ्कोडस्तुरौद्दालकिः श्वेत-
केतुः पृथिव्याम् ॥ ३ ॥ विदेहराजस्य महीपतेर्यौ विप्रावभौ
मातुलभागिनेयौ । प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे बन्दिं निजग्राह-
तुरप्रमेयौ ॥ ४ ॥ उपास्य कौन्तेय सहातुजस्व तस्याग्रमं पुण्य-
तमं प्रविश्य । अष्टावक्त्रं यस्य दौहित्रमाकुर्योऽसौ बन्दिं जनक-
स्याथ यज्ञे । वादी विप्रायो बाल एवाभिगच्छ वादे भङ्गा
मज्जयामास नद्याम् ॥ ५ ॥

दुषिष्ठिर उवाच । कथञ्चभावः स बभूव विप्रकथाभूतं ये
निजग्राह बन्दिम् । अष्टावक्त्रः केन वासौ बभूव तत्त्वैर् मे लोमश
शंस तत्त्वम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नान्दा
 कछोड़ इति विष्णुतोऽभूत् । श्रुत्वा पुराचार्यवशानुवर्त्ती दीर्घं
 कालं सोऽध्ययनसकार । तं वै विप्रः पर्यचरत् स शिष्यस्ताप
 ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः ॥ ७ ॥ तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च
 भार्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् । तस्या गर्भः समभवद्गि-
 कल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच ॥ ८ ॥ सर्वां रात्रिमध्ययनं
 करोषि नेदं पितः सस्यगिवोपवर्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व-
 शास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात् ॥ ९ ॥ इहैव गर्भे तेन
 पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः सस्यगिवोपवर्त्तते । उपान्व्यः शिष्यमध्ये
 महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप ॥ १० ॥ यस्मात् कुक्षौ वर्त्त-
 मानो ब्रवीषि तस्माद्भक्तो भवितास्यष्टकत्वः । स वै तथा षक्
 एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥ ११ ॥ अस्यासीद्वै
 मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव । सम्पीड्यमाना
 तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुतेन कुक्षौ ॥ १२ ॥ उवाच
 भर्तारमिदं रशोगता प्रसाद्य ज्ञानं वसुना धनार्थिनी । कथं
 करिष्याम्यधना महर्षे माससायं दशमो वर्त्तते मे । नैवास्ति ते
 वसु किञ्चित् प्रजाता येनाहमेतामापदं निखरेयम् ॥ १३ ॥ उक्त-
 ख्वेवं भार्या वै कछोड़ो वित्तस्थार्थे जनकमयाभ्यगच्छत् । स
 वै तदा वादविदा निगृह्ये निर्मज्जितो वन्दिनेष्टाशु विप्रः ॥ १४ ॥
 उद्दालकस्तन्तु तदा निशम्य सूतेन वादेऽशु निर्मज्जितं तदा ।
 उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १५ ॥
 वरञ्च सा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव श्रुत्वा विप्रः ।
 उद्दालकं पितृवञ्चापि मेने तथाष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्रेतकेतुम् ॥ १६ ॥
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम् । अपा-
 कर्षद्भ्रूस्त पाणौ रुदन्तं नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १७ ॥
 यत्तेनोक्तं दुयक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।

उदङ् गत्वा मातरं सोऽभिगच्छ पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १८ ॥
 ततः सुजाता परमात्तंरूपा शापाङ्गीता सर्वमेवाचचक्षे । तद्वे
 तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीत् श्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १९ ॥
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो ब्रह्माश्रयः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
 श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमर्थं चाग्रं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ २० ॥
 विचक्षणत्वञ्च भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः । तौ
 जन्मतुर्मातुलभाग्निनेयौ यज्ञं सष्टद्वं जनकस्य राज्ञः । अष्टावक्रः
 पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्सार्ज्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २१ ॥

इति पारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोये
 द्वाविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अष्टावक्र उवाच । अन्धस्य पत्न्या बधिरस्य पत्न्याः स्त्रियः
 पत्न्या भारवाहस्य पत्न्याः । राज्ञः पत्न्या ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य
 तु ब्राह्मणस्यैव पत्न्याः ॥ १ ॥

राजोवाच । पत्न्या अयं तेऽद्य मया निर्दिष्टो येनेच्छसि तेन
 कामं व्रजस्व । न पावको विद्यते वै लघीयानिन्द्रोऽपि नित्यं
 नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २ ॥

अष्टावक्र उवाच । माताै स्व यज्ञं वृष सन्दिहन्तू कौतूहलं
 नौ बलवान्दरेन्द्र । माताविहावामतिथी प्रवेशं कांचावहे द्वारपते-
 स्तवाज्ञाम् ॥ ३ ॥ ऐन्द्रयुक्ते यज्ञदृशाविहावां विवक्षू वै जन-
 केन्द्रं दिदृक्षू । तौ वै क्रोधव्याधिना दह्यमानावयश्च नौ द्वार-
 पालौ कृणुहि ॥ ४ ॥

द्वारपाल उवाच । वन्देः समादेशकरा वयं सा निबोध वाक्यञ्च
 मयेर्ज्यमाणम् । न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा वृद्धा विदग्धाः
 प्रविशन्त्यत्र विप्राः ॥ ५ ॥

अष्टावक्र उवाच । यद्यत्र बृद्धेषु कृतः प्रवेशो सुतं प्रवेष्टुं मन
हारपाल । यद्यश्च बृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥ ६ ॥
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः सा निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्देहति स्मृश्यमानः ॥ ७ ॥

हारपाल उवाच । सरस्वतीमीरय वेदजुष्टामेकाचरां वज्र-
रूपां विराजम् । अह्नात्मानं समवेक्ष्य बालं किं श्लाघसे दुर्लभो
वै मनीषी ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । न ज्ञायते कायबृद्ध्या विष्टद्विर्यथाष्ठौषधः
शास्त्रालेः संप्रबृद्धा । ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विबुद्धो यथाफल-
स्तस्य न बृहद्भावः ॥ ९ ॥

हारपाल उवाच । बृद्धेभ्य एवेह मतिं सा बाला गृह्णन्ति
कालेन भवन्ति बृद्धाः । न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्मा-
द्बालः स्थविर इव प्रभाषसे ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं
शिरः । बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ११ ॥
न ज्ञायतेनं पलितैर्न विज्ञेन न बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं
योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२ ॥ दिदृक्षुरस्त्रि संप्राप्तो बन्दिनं
राजसंसदि । निवेदयस्व मां दास्य राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३ ॥
द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान् हारपाल मनीषिभिः । सद्य वादे विबुद्धे
तु बन्दिनश्चापि निर्जितम् ॥ १४ ॥ पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः
सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः । उताहो बाष्पुञ्जतां नीचतां वा
दूष्णीम्भूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १५ ॥

हारपाल उवाच । कथं यज्ञं दशवर्षीं विशेस्त्वं विनीतानां
विदुषां संप्रवेशम् । उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं
यथावत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । भो भो राजन् जनकानां वरिष्ठ त्वं वै

सन्नाट् त्वयि सर्वं सन्ददम् । त्वं वा कर्त्ता कर्मणां यन्नियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ विद्वान् वन्दी वादविदो
निगृह्य वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः । त्वयाभिदृष्टेः पुरुषैरात्म-
छाद्भिर्जले सर्वान् मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ सोऽहं श्रुत्वा
ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्मादितं कथयितुमागतोऽस्मि । कासौ वन्दी
यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १९ ॥

राजोवाच । आशंससे वन्दिनं वै विजैतुमविज्ञाय त्वं वाक्य-
बलं परस्य । विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टयासौ ब्राह्मणै-
र्वेदशीलैः ॥ २० ॥ आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजैतुमविज्ञात्वा तु
बलं वन्दिनोऽस्य । समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं न शोभन्ते
भास्करेणैव ताराः ॥ २१ ॥ आशंसन्तो वन्दिनं जेतुकामास्तस्या-
न्तिकं प्राप्य बिलुप्तशोभाः । विज्ञानमत्ता निःसृताश्च तात कथं
सदस्यैर्वचनं विस्तरेद्युः ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच । विवादितोऽसौ न हि माहृगैर्हि सिंही-
कृतस्तेन वदत्यभीतः । समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य मार्गे भग्नं
शकटमिवाचलाक्षम् ॥ २३ ॥

राजोवाच । त्रिंशकहादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः । य-
स्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २४ ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षष्ठाभि द्वादशप्रधि ।
तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २५ ॥

राजोवाच । बद्धेषु द्रुव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्योर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । मास्व ते ते गृहे राजन् शत्रवाणामपि
भुवम् । वातसारथिरागन्ता गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २७ ॥

राजोवाच । किंस्वित् सुप्तन्ननिमिषति किंस्विज्जातं न
चोपति । कस्य स्विदृदयं नास्ति किंस्विद्देगेन वर्धते ॥ २८ ॥

अष्टावक्र उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न
चोपति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन बर्हते ॥ २१ ॥

राजोवाच । न त्वां मन्ये मातुषं देवसत्त्वं न त्वं वाक्प-
त्यविरः सम्मतो मे । न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रज्ञापि तस्माद्धारं
वितराभ्येष वन्दौ ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोये
तयस्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अत्रोग्रसेन समितेषु राजन् समागतेष्व-
प्रतिमेषु राजसु । नावैमि वन्दिं वरमत्र वादिनां मञ्जाले हंस-
मिवाददामि ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं प्रपन्नः
सरितामिवागमः । हुताशनस्यैव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्येह
ममाद्य वन्दिन् ॥ २ ॥ व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध आशीविषं
हृक्कणीं संनिष्ठानम् । पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै
मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३ ॥ यो वै दर्पात् संहननोपपन्नः सुदुर्बलः
पर्वतमाविहन्ति । तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्यते न चैव
शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४ ॥ सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मेनाकस्येव
पर्वताः । निकटभूता राजानो वत्सा क्षत्रजङ्घो यथा ॥ ५ ॥
यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव । तथा
वृषाणां प्रवरस्त्वमेको वन्दिं समाभ्यानय मत्स्यकाशम् ॥ ६ ॥

लोमश उवाच । एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्जन् जात-
क्रोधो वन्दनमाह राजन् । उक्तं वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि
वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७ ॥

वन्द्य उवाच । एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्यः सर्व-

मिदं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणा-
मीश्वरश्चैव एव ॥ ८ ॥

अष्टावक्र उवाच । द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ
देवर्षी नारदपर्वतो च । द्वावांश्चनौ हे रथस्थापि चक्रे आर्जु-
पती द्वौ विहितौ विधाता ॥ ९ ॥

वन्द्युवाच । त्रिः स्रूयते कर्मणा वै प्रजेयं तयो युक्ता वाज-
पेयं वहन्ति । अश्वर्षवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रोणि
ज्योतीर्षि चाहुः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो
वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशयतस्त्रो वर्णचतुष्टयश्च चतुष्पदा
गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११ ॥

वन्द्युवाच । पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्धन्वाः पञ्चैवाप्यथ
पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्चराश्च लोके ख्यातं पञ्चनदश्च
पुण्यम् ॥ १२ ॥

अष्टावक्र उवाच । षडाधाने दक्षिणामाहुः रेके षट् चैवेमे
ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाणीत्युत षट्कृतिकाश्च षट्
साद्यस्त्राः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३ ॥

वन्द्युवाच । सप्त ग्राव्याः पञ्चवः सप्त वन्याः सप्तच्छन्दांसि
क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्रौ प्रथिता
चैव वीणा ॥ १४ ॥

अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्ट-
पादः शरभः सिंघवाती । अष्टौ वस्त्रान् शुश्रुम देवतासु यूप-
श्चाष्टास्त्रिर्विहितः सर्वयज्ञे ॥ १५ ॥

वन्द्युवाच । नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां तथा प्राहुः
नवतो गं विषर्गम् । नवाक्षरा वृहती सस्यदिष्टा नवैव योगो
गणनामेति शश्वत् ॥ १६ ॥

अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सचक्ष-
माहुर्देवपूषं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशै-
रेका दश दशानि दशाक्षीः ॥ १७ ॥

वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति
यूपाः । एकादश प्राणवृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु
वह्नाः ॥ १८ ॥

अष्टावक्र उवाच । सत्त्वत्वरं द्वादशमासमाहुर्जंगत्याः पार्श्वौ
द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान्
क्षययन्तोऽहं धीराः ॥ १९ ॥

वन्द्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशहीपवती
मही ।

कोमल उवाच । एवावहुक्ता विरराम वन्द्यो श्लोकस्याहं
ध्याजहारोऽष्टवक्र ॥ २० ॥

अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि सप्तर केशी त्रयोदशा-
दीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २१ ॥ ततो महासुहृतिष्ठन्निनाद-
क्षूणीन्भूतं सूतपुत्रं निशम्य । अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टा-
वक्रश्चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तथा संकुले वत्समाने स्फोते
यन्ने जनकस्योत राज्ञः । अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयुर्बिप्राः सर्वे
माञ्जलवः प्रतीताः ॥ २३ ॥

अष्टावक्र उवाच । अनेनैव ब्राह्मणाः श्रुश्रुवांसो वादे जित्वा
सखिले मज्जिताः प्राक् । तानव धर्मानयमद्य वन्द्यो माप्नोतु
मृच्छाश्रु निमज्जयेन्म ॥ २४ ॥

वन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञस्तत्तास सत्तं द्वादश-
वर्षिकं वै । सत्वेण ते जनकतुल्यकालं तदर्धं ते प्रक्षिता मे द्विजाग्र्याः
॥ २५ ॥ ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य द्वे तोर्जनितारं समेधे ॥ २६ ॥

अष्टावक्र उवाच । विप्राः ससुद्राम्भसि सज्जिता ये वाचा
जिता मेधया वाविदानाः । तां मेधया वाचमयोज्जहार यथा
वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७ ॥ अग्निर्दहन् जातवेदाः सतहं
गृहान् विश्वजयंस्तेजसा न ह्य धावीत् । बालेषु पुत्रेषु ह्यपयं
वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २८ ॥ स्रेष्ठातकी चीय-
वर्चाः शृणोषि उताञ्जो त्वां सुतयो मोदयन्ति । हस्तोव त्वं
जनक विबुधमानो न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २९ ॥

जनक उवाच । शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषैः
दिव्यरूपोऽसि साक्षात् । अजैपीर्यद्वन्द्विनं त्वं विवादे निरुद्ध
एष तव कामेऽद्य वन्द्यी ॥ ३० ॥

अष्टावक्र उवाच । नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दितः
वृष । पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३१ ॥

वन्द्युवाच । अहं पुत्रो वरुणस्योत् राज्ञो न मे भयं विद्यते
मज्जितस्य । इमं मुहूर्त्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरमष्टं
कहोडम् ॥ ३२ ॥

लोमश उवाच । ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठन्तः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३३ ॥

कहोड उवाच । इत्यर्थमिच्छन्ति सुतान् जगन् जनक
कर्मणा । यदहं नाशकं कर्त्तुं तत् पुत्रः क्षतवान् मम ॥ ३४ ॥
उताबलस्य बलवानुत बालस्य परिणतः । उत वाविदुषो विद्वान्
पुत्रो जनक जायते ॥ ३५ ॥ श्रितेन ते परश्रुना स्वयमेवान्तको
वृष । शिरांस्यपहरन्नाजौ रिपूणां भद्रमसु ते ॥ ३६ ॥ मङ्ग-
दीक्ष्यं गीयते साम चाग्रं सस्यक् सोमः पोयते चात्र सत्रे ।
शुचीन् भागान् प्रति जग्महुश्च हृष्टाः साक्षाद्देवा जनकस्योत्
राज्ञः ॥ ३७ ॥

लोमश उवाच । ससुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन् विप्रेषु तेज्ज-

धिकं सुप्रभेषु । अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं सागर-
 स्योत वन्दी ॥ ३८ ॥ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो
 ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् । प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्रं जित्वा सौतिं
 सहितो मातुलेन ॥ ३९ ॥ ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता
 नदीं समङ्गां शीघ्रमिमां विश्रव । प्रोवाच चैनं स तथा विवेश
 समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ४० ॥ नदी समङ्गा च बभूव पुण्या
 यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि । तमध्येनां स्नानपानावगाहैः
 सञ्जातकः सहभाष्यो विश्रव ॥ ४१ ॥ अत्र कौन्तेय सहितो
 भ्रातृभिर्यत् सुखोपितः सहविप्रैः प्रतीतः । पुण्यान्यन्यानि
 शुचिकर्मैकभक्तिर्मया सार्द्धं चरितास्याजमीड ॥ ४२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोये

चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमश उवाच । एषा मधुविला राजन् समङ्गा संप्रकाशते ।
 एतत् कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १ ॥ अलक्ष्म्या किञ्च
 संशक्तो हत्वा शचीपतिः । आप्नुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां
 व्यमुच्यत ॥ २ ॥ एतद्दिनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरघंभ । अदिति-
 र्यत्नं पुत्रार्थं तदन्तमपचत् पुरा ॥ ३ ॥ एनं पर्वतराजानमारुह्य
 भरतर्षभाः । अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४ ॥ एते
 कनखला राजन् नृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा
 सुविष्टिर महानदी ॥ ५ ॥ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्
 पुरा । आजमीडावगाह्येनां सर्वपापैः प्रमोक्षसे ॥ ६ ॥ अपां
 हृदयं पुण्याख्यं श्रुतुङ्गश्च पर्वतम् । उष्णीगङ्गे च कौन्तेय
 सामात्यः ससुपत्सृश ॥ ७ ॥ आश्रमः स्थूलशिखरो रमणीयः
 प्रकाशते । अत्र मानश्च कौन्तेय क्रमश्चैव विवर्जय ॥ ८ ॥ एष

रैभ्याश्चमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते । भारद्वाजो यत्र कवि-
यवक्रीतो व्यनश्चत ॥ ८ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । कथं युक्तोऽभवद्विभारद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थश्च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्चत वै सुनेः ॥ १० ॥ एतत् सर्वं यथा-
वृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । कर्मभिर्देवकल्पानां कौर्त्थमानै-
र्हृशं रमे ॥ ११ ॥

लोमश उवाच । भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः ।
तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरम् ॥ १२ ॥ रैभ्यस्य तु
सुतावास्तामर्वावसुपरावसू । आसीद्वयक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य
भारत ॥ १३ ॥ रैभ्यो विद्वान् सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोद्याप्यतुला कीर्त्तिर्वाल्यात् प्रभृति भारत ॥ १४ ॥ यवक्रीः
पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् । दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रैरैभ्यं
पुत्रैः सहानघ ॥ १५ ॥ पर्वतप्यत तेजस्वी मन्यनाभिपरिभुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६ ॥ स समिद्धे
महत्यग्नी शरीरमुपतापयन् । जनयामास सन्तापमिन्द्रस्य सु-
महातपाः ॥ १७ ॥ तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य दुधिष्ठिर । अत्र-
वीत् कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उन्नमम् ॥ १८ ॥

यवक्रीत उवाच । द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९ ॥ स्वाध्यायार्थं
समारम्भो ममायं पाकशासन । तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्व-
ज्ञानानि कौशिक २० ॥ कालेन महता वेदाः शक्या सुख-
सुखाद्विभो । प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१ ॥

इन्द्र उवाच । अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२ ॥

लोमश उवाच । एषसुक्ता गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
श्रूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रमः ॥ २३ ॥ घोरैष तपसा

राजंस्तप्यमानो महत्तपः । सन्तापयामास बृशं देवेन्द्रमिति नः
श्रुतम् ॥ २४ ॥ तं तथा तप्यमानन्तु तपस्वीत्रं महासुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५ ॥ अशक्योऽर्थः
समारब्धो नैतदुद्धृतं तव । प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्त्वैव चैव
पितुष ते ॥ २६ ॥

यवक्रीत उवाच । न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेष्टितम् ।
महता नियमेनाहं तस्मै घोरतरं तपः ॥ २७ ॥ समिद्धेऽग्ना-
वुपाकृत्याङ्गमङ्गं होष्यामि वा मघवंस्तान्निबोध । यद्येतदेवं न
करोषि कामं ममेष्टितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८ ॥

लोमश उवाच । निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तास्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य बृद्धिमान् ॥ २९ ॥ तत इन्द्रो-
ऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य
सयज्जघ्णः ॥ ३० ॥ यवक्रीतस्य यत्तीर्थसुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिस्रकार सः ॥ ३१ ॥ यदास्य वदतो
वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः । बालुकाभिस्तातः शक्रो गङ्गां सम-
भिपूरयन् ॥ ३२ ॥ बालुकासुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तं ददृशं यव-
क्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने । प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः
॥ ३४ ॥ किमिदं वक्तुं ते ब्रह्मन् किञ्च ते ह चिकीर्षितम् । अतोव
हि महान् यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५ ॥

इन्द्र उवाच । बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पत्न्या भविष्यति ।
क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

यवक्रीत उवाच । नायं शक्यस्त्वया बहुं महानोषस्तपो-
धन । अशक्याद्विनिवर्त्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७ ॥

इन्द्र उवाच । यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् । अशक्यं
तद्वदस्याभिरथं भारः समाहितः ॥ ३८ ॥

यवक्रोत उवाच । यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा याद ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३२ ॥ क्रियतां यद्वे-
च्छस्यं त्वया सुरगणेश्वर । वरांश्च मे प्रयच्छान्यान् ग्रैरन्यान्
भवितास्तुति ॥ ४० ॥

लोमश उवाच । तस्मै प्रादादरानिन्द्र उक्तवान् यान् महा-
तयाः । प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सञ्च यथोप्पताः ॥ ४० ॥
यच्चान्यत् काङ्क्षसे कामं यवक्रिन् गम्यतामिति । स लब्धकामः
पितरमभ्येत्याद्येदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

यवक्रोत उवाच । प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्त-
द्योभयोः । अतीवान्यान् भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ ४२ ॥

भरद्वाज उवाच । दर्पस्ये भविता तात वरान् लब्ध्वा यथे-
ष्टितान् । स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनङ्क्ष्यसि ॥ ४३ ॥
अत्राप्यदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः । सुनिरासीत् पुरा
पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ४४ ॥ स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तप-
स्तेपे सुदुष्करम् । भवेन्नाम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्ध्वांश्च सः
॥ ४५ ॥ तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो नत्वमरैः समः । नामर्त्यो
विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ४६ ॥

बालधिरुवाच । यथेमे पर्वताः शस्त्रजिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ॥ ४७ ॥

भरद्वाज उवाच । तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधन-
स्तदा । स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पस्त्वषींस्त्रैवावमन्यत ॥ ४८ ॥ विकुर्वाणो
मुनीनाञ्च व्यचरत् स महीमिमाम् । आससाद् महावीर्यं धनु-
षाच्च मनीषिणम् ॥ ४९ ॥ तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स
वीर्यवान् । भव अस्मेति चोक्तः स न भक्ष्य समपद्यत ॥ ५० ॥
धनुषाच्च तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् । निमित्तमस्य महिषै-
र्भेद्यमास वीर्यवान् ॥ ५१ ॥ स निमित्ते विनष्टे तु ममार

सहसा शिशुः । तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ५२ ॥
 कालयमानं तं दृष्ट्वा सुनयः परमार्त्तवत् । ऊचुर्वेदविदः सर्वे
 गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५३ ॥ न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः
 कथञ्चन । महिषैर्भेद्यामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ ५४ ॥ एवं
 लब्ध्वा वरान् बाला दर्पपूर्णस्तपस्विनः । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति
 यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ ५५ ॥ एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ
 चास्य तष्ठाविधौ । तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यात्स्वतन्द्रितः
 ॥ ५६ ॥ स हि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्र पीडयितुं रूषा । रैभ्यश्चापि
 तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ५७ ॥

यवक्रीत उवाच । एवं करिष्ये मा तापं तात कार्पीः कथ-
 च्चन । यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ ५८ ॥

लोमश उवाच । उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
 विप्रकुर्वन्नृपोनन्यानतुष्यत् परया सुदा ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने

पञ्चविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

लोमश उवाच । चक्रस्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
 जगाम माधवे मांसि रैभ्याश्चमपदं प्रति ॥ १ ॥ स ददर्शाश्रमे
 रस्ये पुष्पितद्रुमभूषिते । विचरन्तीं स्नुषां तस्य किन्नरीमिव
 भारत ॥ २ ॥ यवक्रीस्तामुवाचेदमुपातिष्ठस्व भामिति । निर्लज्जीं
 लज्जया युक्तां कामेन हतचेतन ॥ ३ ॥ सा तस्य शीतमांजाय
 तस्माच्छापाच्च बिभ्यती । तेजस्विताञ्च रैभ्यस्तथेत्युक्त्वा जगाम
 ह ॥ ४ ॥ तत एकान्तमुन्नीय सज्जयामास भारत । आजगाम
 तदा रैभ्यः स्वमाश्चममरिन्दम ॥ ५ ॥ रुदन्तीञ्च स्नुषां दृष्ट्वा
 भार्यामार्त्तां परावसोः । सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा पर्य्यष्टच्छद-

सुप्रिष्ठिर ॥ ६ ॥ सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
 प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथात्मना ॥ ७ ॥ शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य
 यवक्रेस्तद्विचेष्टितम् । दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान्
 ॥ ८ ॥ स तदा मन्युनाविष्टरूपस्त्री कोपनो भृशम् । अवलक्ष्य
 जटामिकां जुहावाग्नीं सुसंस्कृते ॥ १० ॥ ततः समभवन्मारी
 तस्या रूपेण सन्निता । अवलक्ष्य पराश्चाथ जुहावाग्नीं जटां
 पुनः ॥ ११ ॥ ततः समभवद्भक्षो घोरालं भीमदर्शनम् । अत्रूतां
 तो तदा रैभ्यं किङ्कवाभ्यं करवावहे ॥ १२ ॥ तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो
 यवक्रीर्बध्यतामिति । जग्मतस्मै तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया
 ॥ १३ ॥ ततः सा समुपस्थाय कृत्या हृष्टा महात्मना । कमण्डलुं
 जहारास्य मोहयित्वेव भारत ॥ १४ ॥ चच्छिष्टन्तु यवक्रीतमपहृष्ट-
 कमण्डलुम् । तत उद्यतशूलः सन्नाचसः समुपाद्रवत् ॥ १५ ॥
 तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया । यवक्रीः सहसोत्थाय
 प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १६ ॥ चलङ्घीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्वरितः
 पुनः । जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन् विशोषिताः ॥ १७ ॥
 स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा । अग्निहोत्रे पितु-
 र्भीतः सहसा प्रविवेश च ॥ १८ ॥ स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणा-
 न्येन रक्षिणा । निमृहीतो वलाहारि सोऽवातिष्ठत गार्थिव ॥ १९ ॥
 निमृहीतन्तु शूद्रेण यवक्रीतं स राजसः । ताडयामास शूलेन
 स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ २० ॥ यवक्रीतं स हत्वा तु राजसो
 रैभ्यसागमत । अचुज्जातस्तु रैभ्येण तया नाभ्यां सहावसत् ॥ २१ ॥

इति अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने

षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

लोमश उवाच । भरद्वाजसु कौन्तेय क्षत्वा स्वाध्यायमाङ्गि-
कम् । समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमायमम् ॥ १ ॥ तं स
हृष्टा पुरा सर्वे प्रत्यक्षिष्ठन्ति पावकाः । न त्वेनसुपतिष्ठन्ति इत-
पुत्रं तदाग्नयः ॥ २ ॥ वैक्षतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महा-
तपाः । तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ किन्नु मे
नाग्नयः शूद्रं प्रतिनन्दन्ति दण्डनम् ! तज्ज्ञापि न यथापूर्वं
कञ्चित् क्षेममिहाश्रमे ॥ ४ ॥ कञ्चित् रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्प-
चेतनः । एतदावच्छ मे शीघ्रं न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५ ॥

शूद्र उवाच । रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः ।
तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६ ॥ प्रकाल्यमान-
स्ते नायं शूलहस्तेन रक्षसा । अग्न्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां
निवारितः ॥ ७ ॥ ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽग्नूचिर्भुवम् ।
निहतः सोऽतिवैगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८ ॥ भरद्वाजसु
तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं मयत् । गतासं पुत्रमादाय विजलाप
सुदुःखितः ॥ ९ ॥

भरद्वाज उवाच । ब्राह्मणानां किलाद्याय ननु त्वं तप्तवां-
सापः । द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभांतिति ॥ १० ॥
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु । अनागाः सर्वभूतेषु
कर्कशत्वमुपेयिषान् ॥ ११ ॥ प्रतिपिद्धो मया तात रैभ्यावसथ-
दर्शनात् । गतवानेव तं द्रष्टुं काकान्तकयमोपमम् ॥ १२ ॥ यः
स जानन्नहातेजा हृष्टस्यैकं समात्मजम् । गतवानेव कोपस्य वशं
परमहुर्मतिः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
त्यक्षामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान् भुवि ॥ १४ ॥ यथाहं
पुत्रशोकेन देहं त्यक्षामि किल्लिपी । तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं
हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५ ॥ सुखिनो वै नरा येषां जात्या
पुत्रो न विद्यते । ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६ ॥

ये तु पुत्रहताच्छोकादृभ्यं व्याकुलचेतसः । शपन्तीष्टान् सखी-
नार्त्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७ ॥ परासुय सुतो दृष्टः शप्त-
ष्वष्टः सखा मया । ईदृशीमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । विलप्यैवं वज्रविधं भरद्वाजोऽददत् सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात् प्रविशेय छताशनम् ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यक्षकीतोपाख्याने
सप्तत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

लोमश उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु वृहद्युक्ते महीपतिः ।
सत्रं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १ ॥ तेन रैभ्यस्य
वै पुत्रावर्णावसुपरावसू । वृत्तो सहायौ सत्तार्यं वृहद्युक्तेन
धीमता ॥ २ ॥ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३ ॥ तथावक्तोक्त-
कोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः । कृष्णाजिनेन संवीतं ददृशं पितरं
वने ॥ ४ ॥ जघन्यशाले निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि । चरन्तं
गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५ ॥ जगन्तु मन्यमानेन
पिता वै तेन हिंसितः । अकामयानेन तदा शरीरत्नाणमिच्छता
॥ ६ ॥ तस्य स प्रेतकार्त्वाणि कृत्वा सर्वाणि भारत । पुनरा-
गत्य तत्प्रतमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ७ ॥ इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढु-
मेकः कथञ्चन । मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम्
॥ ८ ॥ सोऽस्मदर्थे व्रतं तात चर त्वं ब्रह्महिंसनम् । समर्थोऽप्यहं
मेकाकी कर्म कर्त्तुमिदं मुने ॥ ९ ॥

अर्वावसु उवाच । करोतु वै भवान् सत्रं वृहद्युक्तस्य धीमतः ।
ब्रह्मवध्याश्चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १० ॥

लोमश उवाच । स तस्य ब्रह्मवध्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
अर्वावसुसदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११ ॥ ततः परावसु-

हं ह्य आतरं ससुपस्थितम् । दृष्ट्वा ज्ञमुवाचेदं वचनं षष्ठं गङ्गा-
दम् ॥ १२ ॥ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयम् ॥ १३ ॥

लोमश उवाच । तच्छ्रुत्वेव तदा राजा प्रेष्ठ्यानाञ्च स विट्-
पते । प्रेष्ठ्यैरुत्थाय्यमायसु राजन्निर्वावसुस्तदा ॥ १४ ॥ न मया
ब्रह्महृत्येयं कृतं त्वं पुनः पुनः । उच्यमानोऽसकत् प्रेष्ठ्यैर्ब्रह्मह-
न्निति भारत ॥ १५ ॥ नैव स्त्वं प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयं
कृतम् । मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स परिभोक्षितः ॥ १६ ॥
स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैश्च प्रेष्ठ्यैः प्रभाषितः । तूष्णीं जगाम
ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १७ ॥ उग्रं तपः समाख्याय दिवा-
करमथाश्रितः । रक्षस्यवेदं कृतवान् स्रुज्यं द्विजसत्तमः ।
मूर्त्तिमांसां ददर्शाय स्वयमग्रभुगश्रयः ॥ १८ ॥

लोमश उवाच । प्रीताशस्याभवन् देवाः कर्मण्यर्वावसोर्दृष्ट्वा
तन्ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुश्च । ततो देवा वरं तस्मै
ददुरग्निपुरोगमाः ॥ १९ ॥ स चापि वरयामास पितृबल्यान-
मात्मनः । अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितृश्चास्त्वारण्यं वधे ॥ २० ॥
अरहाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः । प्रतिष्ठाञ्चापि वेदस्य
सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २१ ॥ एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि
वरान् ददुः । ततः प्रादुर्बभूवुस्तो सर्व एव सुधिष्ठिर ॥ २२ ॥
अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् । समधीतं मया ब्रह्म
व्रतानि चरितानि च ॥ २३ ॥ कथञ्च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं
तपस्विनम् । तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २४ ॥

देवा ऊचुः । मैवं कथा यवक्रीत यथा वदसि वै सुने । कृते
शुद्धमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २५ ॥ अनेन तु गुरुन्
दुःखात्तोषयित्वात्मकर्मणा । कालेन भवता क्लेशाद्ब्रह्माधिगत-
वृत्तमम् ॥ २६ ॥

लोमश उवाच । यवक्रीतमथोक्तै वं देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ।
सञ्जीवयित्वा तान् सर्वान् पुनर्जन्मु स्त्रिविष्टपम् ॥ १७ ॥ आश्व-
मक्षस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अतोऽयं राजशार्दूलं सर्वं
पापं प्रमोक्षसि ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवक्रीतोपाख्याने
षष्ठिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

लोमश उवाच । जगदीश्वरं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
समतोतोऽसि कौन्तेय कालशैलश्च पार्थिव ॥ १ ॥ एषा गङ्गा
सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरजसं पुण्यं यत्वाग्निर्नित्य-
मिध्यते ॥ २ ॥ एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३ ॥ एतद्विद्यति
देवानामाक्रीडश्चरणाङ्कितम् । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय काल-
शैलश्च पर्वतम् ॥ ४ ॥ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्व-
तम् । यत्र माणिवरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ॥ ५ ॥ अष्टा-
शीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः । तथा किम्पुरुषा राजन्
यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६ ॥ अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च
ते । यत्नेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिवद्रूपसते ॥ ७ ॥ तेषाञ्चद्विरती-
वात्र गतौ वाद्यसमाच ते । स्थानात् प्रच्यावयेद्युधे देवराजमपि
भुवम् ॥ ८ ॥ तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः । दुर्गमाः
पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९ ॥ कुबेरसचिवाश्चान्ये
रौद्रा मन्त्राश्च राक्षसाः । तैः समेष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेण
च ॥ १० ॥ कैलासः पर्वतो राजन् षड्योजनसमुच्छ्रितः । यत्र
देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११ ॥ असह्येयास्तु
कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः । नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं

प्रति ॥ १२ ॥ तान् विगाहस्व पार्थाय तपसा च दमेन च ।
 रक्षमाणो मया राजन् भीमसेनबलेन च ॥ १३ ॥ स्वस्ति ते
 वरुणो राजा यमश्च समितिञ्जयः । गङ्गा च यमुना चैव पर्व-
 तश्च दधातु ते ॥ १४ ॥ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।
 स्वास्ति देवास्तुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५ ॥ इन्द्रस्य जाम्बू-
 नदपर्वताहै ऋणोमि षोषं तव देवि गङ्गे । गोपाययेमं सुभगे
 गिरिभ्यः सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६ ॥ ददस्व शर्म
 प्रविचिचतोऽस्य शंलानिमाञ्छैलसुते वृषस्य । उक्त्वा तथा साग-
 रमां स विप्रो यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽयं सम्भ्रमो लौमशस्य कृष्णाश्च सर्वे
 रक्षत मा प्रमादम् । देवोऽत्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य तस्मात् पदं
 शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीद्धीममुदारवीर्यं कृष्णां यत्ताः
 पालय भीमसेन । शून्येऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा-
 भजते भयेषु ॥ १९ ॥ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्धन्यपा-
 त्राय विचक्षण्य गात्रे । उवाच तौ वाष्पकलं स राजा मामेष्ट-
 मागच्छतमप्रमत्तौ ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये

एकोनचत्वारिंशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अन्तर्हितानि भूतानि वक्तवन्ति महान्ति
 च । अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १ ॥ सन्नि-
 वर्त्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाययात् । ततो वक्तव्यं दाक्ष्य-
 संशयस्व वृकोदर ॥ २ ॥ ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कथासं पर्वतं
 प्रति । बद्धा प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३ ॥ अथ

सहदेवेन घौर्ध्वेन च समं विभो । स्मृतैः पौरोगवैश्वैः सर्वैश्च
परिचारकैः ॥ ४ ॥ रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्षोभसहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्त्तस्वायतेक्षण ॥ ५ ॥ तयो वयं गमि-
ष्यामो लब्धाहारा यतव्रताः । अहञ्च नकुलश्चैव क्षोभश्च महा-
तपाः ॥ ६ ॥ ममागमनमाकाञ्छन् गङ्गाद्वारे समाहितः । वसेह
द्रौपदीं रचन् यावदागमनं मम ॥ ७ ॥

भीम उवाच । राजपुत्री अमेणात्ता दुःखात्ता चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८ ॥ तव चाप्य-
रतिस्तीव्रा वर्त्तते तमपश्यतः । शुङ्गाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वप-
लायिनम् ॥ ९ ॥ किं पुनः सहदेवञ्च भ्रातृ कृष्णाञ्च भारत ।
द्विजाः कामं निवर्त्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ॥ १० ॥ स्मृताः
पौरोगवाश्चैव यच्च मन्येत नो भवान् । न ह्यहं हातुमिच्छामि
भवन्तमिह कश्चित् ॥ ११ ॥ शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णं दुर्गेषु
विषमेषु च । इयञ्चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ॥ १२ ॥
त्वाञ्छते पुरुषयात्र नोत्सहेद्विनिवर्त्तितुम् । तथैव सहदेवोऽयं
सततं त्वामनुव्रतः ॥ १३ ॥ न जातु विनिवर्त्तते मनोज्ञो ह्यह-
मस्य वै । अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ॥ १४ ॥
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह । यद्यशङ्को रथैर्गन्तुं
शैलोऽयं बहुकन्दरः ॥ १५ ॥ पद्मिरेव गमिष्यामो मा राजन्
विमना भव । अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शन्यति ॥ १६ ॥
इति मे वर्त्तते बृद्धिर्मा राजन् विमर्ता भव । सुकुमारौ तथा
वीरौ माद्रीनन्दनकावुभौ । दुर्गे सन्तारयिष्यामि यत्राशक्तौ
भविष्यतः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिबर्द्ध-
ताम् । यत्त्वमुत्सृज्यसे वोढुं पाञ्चालोऽयशस्विनीम् ॥ १८ ॥
यमज्ञौ चापि भद्रन्ते नैतदन्यत्र विद्यते । बलं तव यशश्चैव धर्मः

कीर्त्तिश्च वर्द्धताम् ॥ ११ ॥ यत्त्वमुत्सृजसे नेतुं भ्रातरौ सह
कृष्णया । मा ते ग्लानिमंहावाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनो-
रमा । गमिष्यामि न सन्तापः काश्चिं मां प्रति भारत ॥ २१ ॥

लोमश उवाच । तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतं गन्धमादनम् ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योद्ध्यामहे ययम् ॥ २२ ॥ नकुलः सह-
देवश्च भीमसेनश्च पार्थिव । अहञ्च त्वञ्च कौन्तेय द्रुप्यामः श्वेत-
वाहनम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्भाषंमाणस्तौ सुवाङ्मविषयं
महत् । ददृशुर्मुदिता राजन् प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४ ॥ किरात-
तक्षणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम् । हिमवत्यभरैर्जुष्टं बह्वाचर्य-
समाकुलम् ॥ २५ ॥ सुवाङ्मश्चापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत ।
विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६ ॥ ततस्तौ
पूजितास्तेन सर्वे एव सुखाप्रिताः । प्रतस्थुर्विमले स्तूर्ध्वे हिम-
वन्तं गिरिं प्रति ॥ २७ ॥ इन्द्रसेनसुखांश्चापि भृत्यान् पौरोगवां-
स्तथा । स्तूदांश्च पारिवाहींश्च द्रौपद्याः सर्वंशो नृप ॥ २८ ॥
राजः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः । पङ्क्तिरेव महा-
वीर्या ययुः कौरवनेन्दनाः ॥ २९ ॥ ते शनैः प्राद्वन् सर्वे कृष्णया
सह पाण्डवाः । तस्माद्देशात् सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनञ्जयम् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे

चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

सुप्रिष्ठिर उवाच । भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चाङ्गि च निबो-
धत । नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यताम्नान् वने चरान् ॥ १ ॥
दुर्बलाः क्षोभिताः स्मेति यद्वहामेतरेतरम् । अशक्येऽपि व्रजामो-

यद्धनञ्जयदिहचया ॥ २ ॥ तस्ये दर्शति गात्राणि त्वनराग्निमिवा-
नलः । यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयसुपान्तिकात् ॥ ३ ॥ तस्य
दर्शनदृष्ट्या मां सानुजं धनमास्थितम् । यज्ञसेव्याः परामर्शः स
च वीरं दृष्ट्युत ॥ ४ ॥ नकुलात् पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौ-
जसम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५ ॥ तीर्थानि
चैव रथ्याणि धनानि च सरांसि च । चरामि सद्यः युष्माभिस्तस्य
दर्शनकाञ्चया ॥ ६ ॥ पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनञ्जयम् ।
यन्न पश्यामि वीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७ ॥ तं वै श्यामं
शुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् । न पश्यामि महाबाहुं तेन
तप्ये वृकोदर ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।
न पश्यामि कुशग्रोष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९ ॥ चरन्तमरिसंघेषु
काले क्रद्धमिवान्तकम् । प्रभिन्नामिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धन-
ञ्जयम् ॥ १० ॥ यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रवियोन च । यमयोः
पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११ ॥ दुःखेन सद्यताविष्ट-
स्तत्र पश्यामि फाल्गुनम् । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृको-
दर ॥ १२ ॥ सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शमेदाताभयस्य च ॥ १३ ॥ स तु जिह्वाप्रष्ट-
त्तस्य माययाभिर्जघांसतः । अपि वज्रधरस्यापि भवेत् काल-
विषोपमः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि प्रपन्नस्य सौन्दर्यशंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य वीभत्सुरमिताब्जा महाबलः ॥ १५ ॥ सर्वेषामा-
श्रयोऽस्त्राकं रणोऽरीणां प्रमर्दिता । आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां
नः सुखावधः ॥ १६ ॥ रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन् पुरा
मम । बहूनि बह्वजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७ ॥ यस्य
बाहुबलाद्दीर सभा चासीत् पुरा मम । सर्वरत्नमयी ख्याता
त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८ ॥ वासुदेवसमं वीर्यं कार्त्तवीर्यं समं
सुधि । अजेयममितं युद्धे तं न पश्य मि फाल्गुनम् ॥ १९ ॥ सङ्ग-

र्धं महावीर्यं त्वाञ्च भीमापराजितम् । अनुयातः स्ववीर्यं च
 वासुदेवश्च शत्रुहा ॥ २० ॥ यस्य बाहुवले तुल्यः प्रभाषे च पुर-
 म्भरः । जवे वायुमुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१ ॥ ते
 वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीरं दिदृक्षुः । प्रवेक्ष्यामो महाबाहो
 पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥ विशाला वहरी यत्र नरनारायणा-
 यमः । तं सदाध्वषितं यक्षैर्द्रव्यामो गिरिसुत्तमम् ॥ २३ ॥
 कुवेरनन्तिनीं रस्यां राक्षसैरभिषेविताम् । पद्मिरेव गमिष्याम-
 स्ताप्यमाना मङ्गलपः ॥ २४ ॥ न च याजवता शक्यो गन्तुं देगो
 हकोदरः । न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५ ॥ तत्र
 सर्वे गमिष्यामो सीमार्जुनगवेषिणः । सायुधा बहुनिस्त्रिंशाः
 सार्धं विम्रैर्महाव्रतैः ॥ २६ ॥ मच्चिकादंशजशकान् सिंहान् व्याघ्रान्
 सरीसृपान् । प्राप्नोत्यनियतः पार्थः नियतस्थान् न पश्यति ॥ २७ ॥
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् । प्रवेक्ष्यामो मितवारा-
 धनञ्जयदिदृक्षया ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेश
 एकवत्पारिशदधकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमश उवाच । दृष्ट्वा वः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
 तीर्थानि चैव शीमन्ति स्मृष्टश्च सशिलं करैः ॥ १ ॥ पर्वतं मन्दरं
 दिव्यमेव पत्न्याः प्रयास्यति । समाहिता निदह्निष्णाः सर्वे भवत
 पाण्डवाः ॥ २ ॥ अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
 ऋषीणाञ्चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाञ्च ॥ ३ ॥ एषा शिव-
 लला पुण्या यार्ति सौख्यं महानदी । वहरीप्रभवा राजन् देवर्षि-
 गणसेविता ॥ ४ ॥ एषा वैज्ञान्यैर्नित्यं वारिजिह्वित्यैर्महात्मभिः ।
 र्चिता होमयाता च गन्धर्वैश्च रुद्रात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र साम द्या

नायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः । मरौचिः पुलहयैव ऋगुषै-
 वाङ्गिरास्तथा ॥ ६ ॥ अनाङ्गिकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुङ्गणः ।
 साध्यायैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७ ॥ चन्द्रमाः स च
 कृष्णेण ज्योतींषि च ग्रहैः सह । अहोरात्रविभागेन नदीसेना-
 मनुव्रजन् ॥ ८ ॥ एतस्याः कलिलं मूर्ध्नि हृषाङ्कः पर्वधारयत् ।
 गङ्गादारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९ ॥ एतां भगवतीं
 देवीं भवन्तः सर्वे एव हि । प्रयतेनात्मना ताताः प्रतिगम्याभिरादत-
 ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा क्षोमयस्य महात्मनः । आकाशगङ्गां
 प्रयताः पाण्डवास्तोऽभ्यवादयन् ॥ ११ ॥ अभिवाद्य च ते सर्वे
 पाण्डवा धर्मचारिणः । पुनः प्रयाताः संष्टुष्टाः सर्वे ऋषिगणैः
 सह ॥ १२ ॥ ततो दूरात् प्रकाशकं पाण्डुरं मेघसन्निभम् ।
 ददृशुस्तो नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतो दिशम् ॥ १३ ॥ तान् प्रष्टु-
 कामान् विज्ञाय पाण्डवान् स तु क्षोमयः । सर्वाच्च वाक्यं वाक्यज्ञः
 शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ॥ १४ ॥ एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलास-
 शिखरोपमम् । यत् पञ्चसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५ ॥
 एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः । पर्वतप्रतिमं भाति
 पर्वतप्रसारयितम् ॥ १६ ॥ पुरातनेन देवेन विष्णुना परमा-
 त्मना । दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ॥ १७ ॥ दश-
 धर्मसहस्राणि तपस्तप्य महात्मनाः । ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपः
 स्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८ ॥ तपोबलेन महता बाह्वैवगबलेन च ।
 नित्यमेव दुराधर्षो धर्मयन् स दितेः सुतः ॥ १९ ॥ स तु तस्य
 बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितं व्रतम् । भयाभिभूतः संविग्नः शक्त-
 आसीत्तदागध ॥ २० ॥ तेन सञ्चिन्तितो देवो मनसा विष्णु-
 हव्ययः । सर्वतमः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१ ॥
 ऋषयश्चापि तं सर्वं तुष्टुवुश्च दिवौकसः । तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीः
 भगवान् हस्यवाहनः ॥ २२ ॥ नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोऽभि-

भर्त्सितः । तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ॥ २३ ॥
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रधत् । प्राङ् वाक्च तत-
स्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४ ॥

विष्णु उवाच । जानामि ते भयं शक्र देत्येन्द्रान्नरकात्ततः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा ॥ २५ ॥ सोऽहमेनं
तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि भुवम् । विद्युनज्मि देहाद्देवेन्द्र सुहृत्तं
प्रतिपाजय ॥ २६ ॥ तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां
हरत् । स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ॥ २७ ॥
तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वं । इदं द्वितीयमपरं विष्णोः
कर्म प्रकाशते ॥ २८ ॥ नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव
मज्जिता । पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २९ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । भगवन् विस्तरेणैमां कथां कथय तत्त्वतः ।
क्षयन्तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ॥ ३० ॥ योजनानां शतं
ब्रह्मन् पुनरुद्धरिता तदा । केन चैव प्रकारेण जगतो धारणी
भूषा ॥ ३१ ॥ शिवा देवो महाभागा सर्वशस्यप्ररोहिणी । कस्य
चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता ॥ ३२ ॥ केनैतद्वोर्ध्वं सर्वसं
दर्शितं परमात्मनः । एतत् सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
यातुं विस्तरथः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३ ॥

लोमश उवाच । यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां सुधि-
ष्ठिर । तत् सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४ ॥ पुरा
कृतशुगे तात वर्त्तमाने भयङ्करे । यमत्वं कारयामास आदिदेवः
पुरातनः ॥ ३५ ॥ यमत्वं कुर्वन्तस्तस्य देवदेवस्य धीमतः । न
तत्र न्वियते कथिज्जायते वा तथाऽप्युत ॥ ३६ ॥ बर्द्धन्ते पत्नि-
संघात तथा पशुगवेष्टकम् । गवाश्च खगाश्चैव सर्वे ते पिशिता-
शनाः ॥ ३७ ॥ तथा पुरुषशार्दूलं मानुषाश्च परन्तप । सहस्रशो
ह्ययुतशो बर्द्धन्ते सपिशं यथा ॥ ३८ ॥ एतस्मिन् संकुले तात

वर्त्तमाने भयङ्करे । अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतङ्गता
॥ ३१ ॥ सा वै स्थितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । नारायणं
वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४० ॥

श्रुत्युवाच । भगवंस्तत्प्रसादाद्भि तिष्ठेयं सुचिरन्विष्ट ।
भारेणास्त्रि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्त्र वर्त्तितुम् ॥ ४१ ॥ ममेयं
भगवन् भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि । शरणागतास्त्रि ते देव प्रसादं
कुरु मे विभो ॥ ४२ ॥ तस्यास्त्रिद्वचनं श्रुत्वा भगवानचरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रुत्वाचरसमोरितम् ॥ ४३ ॥

विष्णु उवाच । न ते मर्हि भयं काव्यं भारात्ते वसुधारिणि ।
अहमेव तथा कुर्मि यथा लब्धौ भविष्यसि । स तां विसर्जयित्वा
तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ॥ ४४ ॥ ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो
महाद्युतिः । रक्ताभ्यां नयनाभ्यान्तु भयमुत्पादयन्निव ॥ ४५ ॥
धूमश्च ज्वलयन् लज्जामा तत्र देशे व्यवर्द्धत । स गृहीत्वा वसु-
मतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ॥ ४६ ॥ योजनानां शतं वीर ससु-
क्षरति सोऽक्षरः । तस्याश्चोद्ध्वार्यमाणायां संचोभः समजायत
॥ ४७ ॥ देवाः संचुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । हाहाभूत-
मभूत् सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ॥ ४८ ॥ न पर्व्ववस्थितः कश्चि-
द्देवो वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव
श्रिया ॥ ४९ ॥ देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः । उप-
सर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ॥ ५० ॥ भूत्वा प्राञ्जलयः
सर्वे वाक्चमुच्चारयन्सदा । लोकाः संचुभिताः सर्वे व्याकुलश्च
चराचरम् ॥ ५१ ॥ समुद्राणाञ्च संचोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ।
सैषा वसुमती हतस्त्रा योजनानां शतं गता ॥ ५२ ॥ किमेतत्
किं प्रभावेन येनेदं व्याकुलं जगत् । आख्यातु नो भवान् शीघ्रं
विसंज्ञाः स्मोह सर्वशः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच । असुरेभ्यो भयं नास्ति दुष्माकं कुत्रचित् क्वचित् ।

अयतां यत् कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ॥ ५४ ॥ योऽसौ
सर्वतः शोभान्तरात्मा व्यवस्थितः । तस्य प्रभावात् संक्षोभ-
स्त्रिदिवस्त्रिप्रकाशते ॥ ५५ ॥ येषां वसुमती कृत्स्ना योजनानां
शतं गता । समुद्धृता पुनश्चो न विष्णुना परमात्मना ॥ ५६ ॥
तस्यासुखाब्जमाणायां संक्षोभः समजायत । एवं भवन्तो जानन्तु
क्षिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७ ॥

देवा ऊचुः । क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् । तं
देशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मोवाच । इन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः सम्प्रकाशते ॥ ५९ ॥ वाराहे-
श्वैव रूपेण भगवान् लोकभावनः । कालागता दूषाभाति पृथिवी-
तलमुद्धरन् ॥ ६० ॥ एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्सुमभिराजते ।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१ ॥

लोमश उवाच । ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य
चामराः । पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जन-
मेजय । लोमशादेशितेनाग्नौ पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
द्विचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते शूरास्ततधन्वानसूपावन्तः समा-
गन्धाः । बह्वगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १ ॥ परि-
गृह्य दिजश्रेष्ठान् व्येष्टाः सर्वधनुष्मताम् । पाञ्चालीसहिता
राजन् प्रयशुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥ सरांसि सरितश्चैव पर्वताश्च
वनानि च । वृक्षाश्च वज्रलच्छायान् ददृशुर्गिरिमूर्धनि ॥ ३ ॥

नित्यपुष्पफलान् देशान् देवप्रिगणसेवितान् । आत्मन्यात्मान-
माधाय वीरा मूलफलान्निभः ॥ ४ ॥ चैव रश्मिवाचकारान् देशान्
विषमसङ्कटान् । पश्यन्तो खगजातानि बहूनि विविधानि च
॥ ५ ॥ ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाश्चरसां प्रियम् । विविशुक्ते
महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६ ॥ प्रविशत्स्वयं वीरेषु
पर्वतं गन्धमादनम् । चण्डशतं महद्वधं प्रादुरासीद्विशान्तते ॥ ७ ॥
ततो रेणुः मसङ्गतः स पत्रबहुलो मजान् । पृथिवीच्चास्परीक्ष्य
द्याद्यैव सज्जसादृणोत् ॥ ८ ॥ न स्य प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि
रेणुना । न चापि शेकुसत् कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९ ॥
न चापश्यन्ततोऽन्योन्यं तमसावृतचक्षुषः । आकथ्यमाणा वातेन
साश्मशूरेण भारत ॥ १० ॥ द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले-
ऽनिगम् । अन्येषाञ्च महीजानां शब्दः समभवन्मजान् ॥ ११ ॥
द्यौः स्वित् पतति किं भूमिर्दीर्घते पर्वतो तु किम् । इति ते
मेनिरे सर्वे पवनेनापि मोहिताः ॥ १२ ॥ ते पथानन्तरान्
वृक्षान् वल्लीकान् विषमाणि च । पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता
वायोर्नितिल्यरे ॥ १३ ॥ ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महा-
बलः । कण्ठामादाय सङ्गम्य तस्यावाश्रित्य पादपम् ॥ १४ ॥
धर्मराजश्च धौम्यश्च नितिल्याते महावने । अग्निहोत्राण्युपादाय
सज्जदेवस्तु पर्वतम् ॥ १५ ॥ नकुलो ब्राह्मणाद्यान्ये लोमशश्च
महातपाः । वृक्षानामाद्य सन्त्रशास्तत्र तत्र नितिल्यरे ॥ १६ ॥
मन्द्रीभूते तु पवने तस्मिन्त्रजसि शाय्यति । महद्भिर्जलधारौघै-
र्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १७ ॥ भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यता-
मिव । ततश्चायच्छलाभास्तखेरवृक्षेषु विद्युतः ॥ १८ ॥ ततो-
ऽश्मसहिता धाराः संहण्वत्यः समन्ततः । प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्र-
वातसमीरिताः ॥ १९ ॥ तत्र सागरगा ह्यापः कीर्त्तमाणाः सम-
न्ततः । प्रादुरासन् सकलजुषाः फेनवत्यो विशाम्यते ॥ २० ॥

बहन्त्यो वारि बहुलं फेनोद्भुपपरिष्ठितम् । परिसख्यर्जुनशब्दाः
प्रकर्षन्तो महीरुहान् ॥ २१ ॥ तस्मिन्परते शब्दे वाते च समतां
गते । गते ह्यर्थास्त निजानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२ ॥ निर्ज-
ग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत । प्रतस्थिरे पुनर्वीराः पर्वतं
गन्धमादनम् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
त्रिचत्वारिंशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १४३ ॥

बैशम्पायन उवाच । क्रोधमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महा-
लसु । पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदो समुपाविशत् ॥ १ ॥ आन्ता
दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च । सौकुमार्याच्च पाञ्चाली
संमुमोह तपस्विनी ॥ २ ॥ सा कम्पमाना मोहेन बाह्वभ्या-
मसितचणा । वृत्ताभ्यामनुरुपाभ्यामूक समवलम्बत ॥ ३ ॥ आ-
लम्बमाना सहिताबूक गजकरोपमौ । पपात सहसा भूमौ
वेपन्ती कदली यथा ॥ ४ ॥ तां पतन्तीं वरारोहं भज्यमानां
लतामिव । नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । राजन् पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितचणा ।
आन्ता निपतिता भूमौ तामवेक्ष्य भारत ॥ ६ ॥ अदुःखाहं
परं दुःखं प्राप्तेयं हृदुगामिनी । आश्वासय महाराज तामिमां
अमकर्षिताम् ॥ ७ ॥

बैशम्पायन उवाच । राजा तु वचनात्तस्य अशदुःखसम-
न्वितः । भोमश्च सहदेवश्च सहसा समुपावृषत् ॥ ८ ॥ तामवेक्ष्य
तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् । अङ्गमानीय धर्मात्मा पथ्य-
देवयदातुरः ॥ ९ ॥

सुधिक्षिर उवाच । कथं वेक्ष्यतु गुप्तेषु स्वास्तीर्णं गयनोचिता ।

भूमौ निपतिता श्रुते सुखाह्नी वरवर्णिनी ॥ १० ॥ सुकुमारौ
 कथं पादौ भुष्यच्च कमलप्रभम् । मत्कृतेऽद्य वराह्याः श्यामतां
 समुपागतम् ॥ ११ ॥ किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णाक्षरता वने मृगगणायुते ॥ १२ ॥ सुखं प्राप्स्यति
 कल्याणी पाण्डवान् प्राप्य वं पतोन् । इति द्रुपदराजेन पिता
 दत्तायतेक्षणा ॥ १३ ॥ तत्सर्वमनवाप्येयं अमग्नौकाश्वकर्षिता ।
 श्रुते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा कालप्यमाने तु धर्मराजे बुद्धि-
 छिरे । धौस्यप्रभृतयः सर्वे तत्ताजग्मर्हिजोत्तमाः ॥ १५ ॥ ते
 समाश्वासयामासुराशीर्भिद्याप्यपूजयन् । रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्रान्
 जेषुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६ ॥ पथ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं पर-
 मर्षिभिः । स्मृष्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥
 सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना । पाद्याली सुखमासाद्य
 लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ परिगृह्य च तां दीनां कृष्णा-
 मजिनसंक्षरे । पार्था विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९ ॥
 तस्या यमौ रक्ततलो पादौ पूजितलक्षणौ । कराभ्यां किण-
 जाताभ्यां शनैः संववाहृतः ॥ २० ॥ पत्नीश्चासद्यदयेनां धर्म-
 राजो बुद्धिछिरः । उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१ ॥
 बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महाबाहो
 कथं नु विचरिष्यति ॥ २२ ॥

भीमसेन उवाच । त्वां राजन् राजपुत्रीश्च यमौ च पुरुषर्षभ ।
 स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कथाः ॥ २३ ॥ हैडिस्वथ
 महावीर्यो विहगो महतोपमः । वहेदनघ सर्वास्त्रो वचनात्ते
 घटोत्कचः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सञ्चार
 राज्ञसम् । घटोत्कचस्तु धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ॥ २५ ॥

कृताञ्जलिर्वातिष्ठद्भिवाद्याय पाण्डवान् । ब्राह्मणांस महा-
बाहुः स च तैरभिनन्दितः ॥ २६ ॥ उवाच भीमसेनश्च पितरं
भीमविक्रमम् । स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ॥ २७ ॥
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्त्तास्मासंशयम् । तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु
राजसं परिषस्वजे ॥ २८ ॥

इति आरख्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे
चतुष्टवारिशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

अधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञो बलवान् शूरः सत्यो राजस-
मुद्भवः । भक्तोऽस्मान्नौरसः पुत्रो भीम मृह्णातु मात्रिरम् ॥ १ ॥
तव बाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम । अजतः सह पाञ्चाल्या
अच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । आतुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्-
कचम् । आदिदेश नरय्यात्रक्षानयं शत्रुकर्षणम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । हैडिर्ल्येयं परिश्रान्ता तव मातापरा-
जिता । त्वच्च कामगमस्तात बलवान् वञ्च तां खग ॥ ४ ॥ स्तन्य-
मारोप्य भद्रन्ते मध्येऽस्माकं विहायसा । गच्छ नौचिकया गत्या
यथा चेनां न पीडयेः ॥ ५ ॥

घटोत्कच उवाच । धर्मराजश्च धीम्यश्च कृष्णाश्च यमजी
तथा । एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६ ॥ अन्ये
च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः । सर्वान् वो ब्राह्मणैः
साह्रं बध्यन्ति सञ्चितानव ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाच स
घटोत्कचः । पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ८ ॥
लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः । स्तेनैव स्वप्रभावेन
द्वितीय इव भास्करः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणायापि तान् सर्वान् समु-

षादाय राक्षसाः । नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः
 ॥ १० ॥ एवं सुरमणीयानि वनान्धुपवनानि च । आलोकयन्त-
 श्च जग्मुर्विशालां वदरीं प्रति ॥ ११ ॥ ते त्वाग्न्युगतिभिर्वीरा
 राक्षसैस्तर्महाजवैः । उद्धृमाया ययुः शीघ्रं महदध्वानमख्यवत्
 ॥ १२ ॥ देशान् क्लृञ्चजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् । ददृशु-
 गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १३ ॥ विद्याधरसमा-
 कीर्णान् युतान् वानरकिन्नरैः । तथा किम्पुष्यैश्चैव गन्धर्वैश्च
 समन्ततः ॥ १४ ॥ मयूरैश्चमरैश्चैव वानरैश्चरुभिस्तथा । वराहै-
 र्गव्यैश्चैव मङ्घ्रिषैश्च समावृतान् ॥ १५ ॥ नदीजालसमाकीर्ण-
 न्नानापक्षिद्युतान् वहन् । नानाविधखगैर्जुष्टान् वानरैश्चोपशोभि-
 तान् ॥ १६ ॥ समदक्षापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा । तेष्व-
 तीर्थं वहन् देवासुत्तरांश्च कुक्कुनपि ॥ १७ ॥ ददृशुर्विविधाश्च
 कैलासं पर्वतोत्तमम् । तस्याभ्यासे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम्
 ॥ १८ ॥ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपजैः । ददृशुस्तान्
 वदरीं वृक्षस्तन्वां मनोहराम् ॥ १९ ॥ स्निग्धामविरलच्छायां
 श्रिया परमया सुताम् । प्रलैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां चतुभिः
 शुभाम् ॥ २० ॥ विशालशाखां विश्वीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ।
 फलोदपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्द्वयम् ॥ २१ ॥ मधुसूतैः
 सदा दिव्यां मङ्घ्रिगण्यसेविताम् । मदप्रसुद्धितैर्नित्यं नाना-
 द्विजगणैर्द्विताम् ॥ २२ ॥ अदंशमशके देशे बद्धमूलफलोदके ।
 नीलशाहलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २३ ॥ सुसमीकृतभूभागे
 स्वभावविक्रिते शुभे । जातां हिमस्तुत्यर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २४ ॥
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्बाह्यगर्भभैः । अवतरत्सतः सर्वे
 राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २५ ॥ ततस्तमाश्रमं रज्यं नरनारायणा-
 दितम् । ददृशुः पाण्डवा राजन् सजिता द्विजपुङ्गवैः ॥ २६ ॥
 तमस्या रक्षितं पुण्यमनाच्छृणु रवेः करैः । क्षुभृद्भीतोष्णदोषैश्च

वज्रितं शीकनाशनम् ॥ २७ ॥ महर्षिगणसम्बाधं ब्राह्मणा लक्ष्मणा
 समन्वितम् । दुध्रवेशं महाराज नरेर्हर्मवद्विष्कृतैः ॥ २८ ॥ बलि-
 होमार्चितं दिव्यं सुसंस्पृष्टातुलेपनम् । दिव्यपुष्पोपहारैश्च सवतो-
 ऽभिविराजितम् ॥ २९ ॥ विशालैरग्निशरणैः सुग्माण्डैराचितं
 शुभैः । महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३० ॥ शरण्यं
 सर्वभूतानां ब्रह्मघोषजिनादितम् । दिव्यमाश्रयणीयन्तमाश्रमं
 अमनाशनम् ॥ ३१ ॥ अथवा युतमनिर्देश्यं देवचर्चोपशोभितम् ।
 फलमूलाग्रनैर्दान्तैश्चारुक्षणाजिनाम्बरैः ॥ ३२ ॥ स्तूय्यं वैश्वानर-
 समैक्षपसा भावितात्मभिः । महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतैर्द्विजैः
 ॥ ३३ ॥ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः । सोऽभ्यगच्छ-
 न्महातेजासां नृपान् प्रयतः शुचिः ॥ ३४ ॥ भ्रातृभिः सहितो
 धीमान् धर्मपुत्रो बुधिष्ठिरः । दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं
 बुधिष्ठिरम् ॥ ३५ ॥ अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
 आशीर्षदानं प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३६ ॥ प्रीतास्ते
 तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः । उपजह्नुश्च सलिलं पुष्प-
 मूलफलं शुचिः ॥ ३७ ॥ स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं मह-
 र्षिभिः । प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मराजो बुधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ तं
 शक्रसदनग्रह्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् । प्रीतः स्वर्गीयं पुण्यं
 पाण्डवः सह क्षणाया ॥ ३९ ॥ विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च
 सहानघ । ब्राह्मणैर्बेदेदाङ्गपारगैश्च सहस्रशः ॥ ४० ॥ तत्रा-
 मश्यत धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् । नरनारायणस्थानं भागी-
 रथ्योपशोभितम् ॥ ४१ ॥ पश्यन्तश्च नरव्याघ्रा रेभिरे तत्र
 पाण्डवाः । मधुसूदनफलं दिव्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ४२ ॥
 तदुपेत्य सहजानसोऽवसन् ब्राह्मणैः सह । सुदा युक्ता महा-
 त्मानो रेभिरे तत्र ते तदा ॥ ४३ ॥ आलोकयन्तो मेनाकं नाना-
 द्विजगणायुतम् । हिरण्यशिखरश्चैव तच्च विन्दुसरः शिवम् ॥ ४४ ॥

तस्मिन् विहरमाणस्य पाण्डवाः सह कृष्णया । मनोज्ञ कानन-
 वरे सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वले ॥ ४५ ॥ पादपैः पुष्पविकचैः फलभारा-
 वनामिभिः । शोभिते सर्वतो रम्यैः पुंस्कोकिलगणायुतैः ॥ ४६ ॥
 स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छाद्यैर्मनोरमैः । सरांसि च विचि-
 त्वाणि प्रसन्नसखिलानि च ॥ ४७ ॥ कमलैः सोत्पलैश्चैव आन-
 मानानि सर्वशः । पश्यन्तश्चादरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः
 ॥ ४८ ॥ पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः । ह्लादयन्
 पाण्डवान् सर्गान् द्रौपद्या सचितान् प्रभो ॥ ४९ ॥ भागीरथी
 सुतीर्याच्च शीतां विमलपङ्कजाम् । मणिप्रवालप्रस्तारां पादपै-
 रुपशोभिताम् ॥ ५० ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीतिविव-
 र्जनीम् । वीक्षमाणा महात्मानो विशाखां वदरोभवुः ॥ ५१ ॥
 तस्मिन् देवपिचरिते देशे परमदुर्गमे । भागीरथीपुण्यजले
 तर्पयाच्चक्रिरे तदा ॥ ५२ ॥ देवावृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौच-
 मास्थिताः । तत्र ते तर्पयन्त्यथ जपन्तश्च कुरुद्वजाः ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मणैः सजिता वीरा ह्यवसन् पुरुषर्षभाः । कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः
 क्रीडितान्धमरप्रभाः । विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र
 पाण्डवाः ॥ ५४ ॥

इति पारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे

पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौच-
 मास्थिताः । षड्राचमवसन् वीरा वनक्षयदिहक्षवः ॥ १ ॥ ततः
 पूर्वोत्तरे बाहुः भवमानो यहच्छया । सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं
 पद्ममुपाहरत् ॥ २ ॥ तद्वैद्यत पाशाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ३ ॥ तच्छुभा शुभ-

मासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् । अतीव सुदिता राजन् भीमसेन-
 मथावगौत् ॥ ४ ॥ पश्य दिव्यं सुखाचरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम गन्दनम् ॥ ५ ॥ इदञ्च धर्मराजाय
 प्रदास्यामि परन्तप । हरेदं मम कामाय काश्यके पुनराश्रमे
 ॥ ६ ॥ यदि तस्य प्रिया पार्थ बह्वनीमान्बुपाहर । तान्यहं
 नेतुमिच्छामि काश्यकं पुनराश्रमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा शुभापाङ्गी
 भीमसेनमनिन्दता । जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा
 ॥ ८ ॥ अभिप्रायन्तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः । प्रियायाः
 प्रियकामः स प्रायाङ्गीमो महाबलः ॥ ९ ॥ वातं तमेवाभिमुखो
 यतस्तत् पुष्पमागतम् । आजिहीर्षुर्जंगामाशु स पुष्पाख्यपरा-
 ख्यपि ॥ १० ॥ कक्षपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 खगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ११ ॥ ददृशुः सर्व-
 भूतानि महावाणधनुर्दरम् । न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न
 च सम्भ्रमः ॥ १२ ॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ।
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाहुबलमाश्रितः ॥ १३ ॥ व्यपेतभय-
 सम्माहः शैलमभ्यपतद्वली । स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिला-
 तलम् ॥ १४ ॥ गिरिश्वचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम् । नाना-
 वर्णधरैस्त्रितं धातुद्रुममृगाण्डजैः ॥ १५ ॥ सर्वभूषणसम्पूर्णं भूमे-
 र्भुजमिवोच्छ्रितम् । सर्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसावुषु ॥ १६ ॥
 सक्तचक्षुरभिप्रायान् हृदयेनाद्यचिन्तयन् । पुंस्कोकिलनिनादेषु
 षट्पदाचरितेषु च ॥ १७ ॥ बह्व्योत्रमनसच्छर्जंगामामितविक्रमः ।
 आजिघ्नन् स महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ॥ १८ ॥ गन्धसुद्धत-
 मुद्दामो बने मत्त इव द्विपः । बीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुम-
 गन्धिना ॥ १९ ॥ पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवासुना । द्विय-
 माणश्रमः पित्वा संप्रहृष्टतनूद्वहः ॥ २० ॥ सयत्नगन्धर्वसुरब्रह्मविं-
 गणसेवितम् । विलोकयामास तद्वा पुष्पहेतोरदिन्दमः ॥ २१ ॥

विषमच्छदरचितैरनुलिप्त इवाद्भुतैः । विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्च-
नाञ्जनराजतैः ॥ २२ ॥ सपञ्चमिव नृत्यन्तं पाश्र्वलङ्गैः प्रयोधरैः ।
सुक्ताहारैरिव चित्तं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २३ ॥ अभिरामदरी-
कुञ्जनिभैरोदककन्दरम् । अश्वरोनूपुररवेः प्रनृत्तवरवर्हिणम्
॥ २४ ॥ दिग्वारणविषाणार्घेर्घृष्टोपलशिलातलम् । स्वप्तांशुक-
मिवाक्षौर्ध्वैर्नम्रगानिःसृतैर्जलैः ॥ २५ ॥ सशष्पकवलैः स्वस्थै-
रदूरपरिवर्त्तिभिः । भयानभिज्ञैर्हृदिणैः कौतूहलनिरीक्षितः
॥ २६ ॥ चातयानः स वेगेन क्षताजालान्यनेकशः । आक्रीडमानो
हृष्टात्मा योमान् वायुसुतो ययौ ॥ २७ ॥ प्रियामनोरथं कर्त्तुं-
मुद्यतश्चाशुतोचनः । प्रांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंज्ञनो युवा
॥ २८ ॥ मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् । मत्तवारण-
ताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ २९ ॥ प्रियपाश्र्वोपविष्टाभिव्या-
मत्ताभिर्विचेष्टितैः । यक्षगन्धर्वयोषाभिरहृष्टाभिर्निरीक्षितः ॥ ३० ॥
नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः । चचार रमणीयेषु
गन्धमादनसाक्षुषु ॥ ३१ ॥ संस्मरन् विविधान् क्लेशान् दुर्ध्वोधन-
क्षतान् बहून् । द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्त्तुं समुद्यतः ॥ ३२ ॥
सोऽचिन्तयङ्गने स्वर्गमर्जुने मयि चागते । पुण्यहेतोः कथं त्वाङ्घ्रिः
करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३३ ॥ स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासा-
हृत्स्व च । नकुलं सहदेवञ्च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
कथञ्च कुमुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् । प्रतस्थे नर-
शार्दूल, पपात रुचिराननः ॥ ३५ ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु
गिरिसानुषु । द्रौपदोवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ ३६ ॥
कम्पयन् मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु । चासयन् गजयूथानि
वातरं ह्यो वृकोदरः ॥ ३७ ॥ सिंहव्याघ्रस्रगांश्चैव मर्दयानो महा-
बलः । उन्मूलयन्महावृक्षान् पोथयंस्तरसा बली ॥ ३८ ॥ क्षता-
वल्लीश्च वेगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः । उपर्युपरि शैलायमारु-

वृक्षरिव द्विपः ॥ ३८ ॥ विनर्दमानोऽतिभृशं सन्निधुदिव तोषदः ।
 तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ॥ ३९ ॥ गुहां सन्त-
 त्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः । समुत्पेतुः षण्मासस्तथा मृग-
 यूथानि दुद्रुवः ॥ ४० ॥ ऋक्षाद्योत्सृज्यैर्वांशत्यजहरेरयो गुहाम् ।
 व्यजृम्भन्त महासिंहो महिषाश्चावलोकयन् ॥ ४१ ॥ तेन विता-
 सिता नागाः करेण परिवारिताः । तद्वनं संपरित्यज्य जम्बु-
 रन्यन्महावनम् ॥ ४२ ॥ वराहश्चगसिंहाश्च महिषाश्च वनेचराः ।
 व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ॥ ४३ ॥ रथाङ्गसाहृदात्यूहा
 हंसकारण्डश्चवाः । शुक्राः पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विमंज्वा भेजिरे
 दिशः ॥ ४४ ॥ तथान्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
 सिंहव्यघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ४५ ॥ शक्रन्नातञ्च
 मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानमाः । व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्
 भीषणान्नवान् ॥ ४६ ॥ ततो वायुसुतः क्रोधात् खबाहुबल-
 माश्रितः । गजेनान्यान् गजान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः
 ॥ ४७ ॥ तलप्रहारैरन्याश्च व्यहनत् पाण्डवो बली । ते बध्यमाना
 भीमेन सिंहव्यघ्रतरक्षतः ॥ ४८ ॥ भयाद्विसृज्युर्भीमं शक-
 न्मृगञ्च सुख्यवः । प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ॥ ४९ ॥
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमच्छब्देनापूरयन्दिशः । अथापश्यन्महाबाहु-
 गन्धमादनसानुषु ॥ ५० ॥ सुरभ्यं कदलीखण्डं बहुयोजनविस्तृ-
 तम् । तमभ्यगच्छद्देगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ॥ ५१ ॥ महागज
 इवास्त्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान् । उत्पाप्य कदलीक्षम्भान्
 बद्धतालमसुच्छयान् ॥ ५२ ॥ चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्ब-
 लिनान्मरः । विनदन् सुमहातेजा वृसिंह इव दर्पितः ॥ ५३ ॥
 ततः सत्त्वान्यपाक्रामन् बहूनि सुमहान्ति च । खड्गवानगसिंहाश्च
 महिषांश्च जलाशयान् ॥ ५४ ॥ तेन शब्देन चैवाय भीमसेनरवेण
 च । वनान्तरगताश्चापि वित्ते सुहृगर्पाक्षयः ॥ ५५ ॥ तं शब्दं

सचसो श्रुत्वा लङ्गपत्तिसमोरितम् । जगद्दृष्ट्वा विचाराः सद्युत्-
 पेतुः सचक्षुः ॥ ५६ ॥ तानौदकान् पत्तिगणान्निरीक्ष्य भरत-
 र्षभः । तानेवानुसरन्त्य ददर्श सुमहत्तरः ॥ ५७ ॥ काञ्चनैः
 कदलीषण्डैर्मन्दाक्षतकम्पितैः । वीज्यमानमिवाच्योऽयं तीरा-
 सीरविमर्षिभिः ॥ ५८ ॥ तत्सरोऽथावतीर्ण्य प्रभूतनक्षिणोत्-
 पन्नम् । महागज इवोद्दामचिह्नोऽङ्गु बलवद्वली ॥ ५९ ॥ निक्षिप्य
 तस्मिन् सुचिरमुत्तारामितयुतिः । ततोऽप्यगात् वेगेन तद्वत्
 बद्धपादपम् ॥ ६० ॥ दधौ च शङ्खं स्वनवत्प्रवायेन पाण्डुवः ।
 आस्फोटयञ्च बलवान् भीमः सन्नादयन्दिशः ॥ ६१ ॥ तस्य शङ्ख-
 शब्देन भीमसेनरवेण च । बाहुशब्देन चोभेण नर्दन्तीव गिरे-
 र्गुहाः ॥ ६२ ॥ तं यज्जनिष्पेक्षसममास्फोटितमश्वरवम् । श्रुत्वा
 शैलगुह्यसुप्तैः सिंहैर्मृतो महास्वनः ॥ ६३ ॥ सिंहनादभयतप्तैः
 कुञ्जरैरपि भारत । सुप्तो विद्यावः सुमहान् पर्वतो येन पूरितः
 ॥ ६४ ॥ तन्तु नादं ततः श्रुत्वा हृत्तं वारणपुङ्गवैः । भ्रातरं
 भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः ॥ ६५ ॥ दिवङ्गमं वरोधाथ
 मार्गं भीमस्य कारणात् । अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति
 विचार्य सः ॥ ६६ ॥ आस्ता एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते ।
 भ्रातृभीमस्य रचार्यं तं मार्गमवबुध्य वै ॥ ६७ ॥ मातृप्राप्स्यति
 शपं वा धर्षणां वेति पाण्डुवः । कदलीषण्डमध्यस्थो ह्येवं
 सञ्चित्य वानरः ॥ ६८ ॥ प्राजृम्भत महाकायो हनुमान्नाम वानरः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ६९ ॥ जृम्भमाणाः सुवि-
 पुलं शक्रध्वजमिवोष्णितम् । आस्फोटयञ्च लाङ्गूलमिन्द्राशनिसम-
 स्वनम् ॥ ७० ॥ तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुह्यसुप्तैः । उद्गार-
 मिव गौर्नर्दन्नुत्सर्जं समन्ततः ॥ ७१ ॥ लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च
 चलितः स महागिरिः । विघूर्णमानाश्चखरः समन्तात् पञ्च-
 ग्रीर्व्यत ॥ ७२ ॥ स लाङ्गूलरवशस्व सत्तवारणानिस्वनम् ।

अन्तर्धीय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७३ ॥ स भीमसेन-
 स्तच्छ्रुत्वा सख्यहृततनूदङ्गः । शब्दप्रभवमन्विच्छं चचार कदली-
 वनम् ॥ ७४ ॥ कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले । ददगं
 सुमहाबाहुर्वाजराधिपतिं तदा ॥ ७५ ॥ विद्युत्सम्यातदुज्ज्वलं
 विद्युत्सम्यातपिङ्गकम् । विद्युत्सम्यातनिनदं विद्युत्सम्यातचक्षुःकम्
 ॥ ७६ ॥ बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनहस्तशिरोधरम् । स्तब्धयुयुष्ठ-
 कायत्वात्तनुमध्यकटोतटम् ॥ ७७ ॥ किञ्चिद्वाभुग्नशीर्षेण दीर्घ-
 रोमाञ्चितेन च । लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजता ॥ ७८ ॥
 हस्तौष्ठं ताम्रजिह्वास्थं रक्तकर्णसुलदुष्प्रवम् । विवृत्तदंष्ट्रादग्नं
 शुक्लातीक्ष्णग्रयोभितम् ॥ ७९ ॥ 'अपम्यद्वदनं तस्य रश्मिभक्त-
 मिवोडुपम् । वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लोदन्तैरलङ्कितम् ॥ ८० ॥
 केगरोत्करसंस्थितमशोकानामिबोत्करम् । हिरण्यग्रीनां मध्यस्थं
 कदलीनां महाद्युतिम् ॥ ८१ ॥ दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मन्त-
 मिधानतम् । निरीक्षन्तममितलम् लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८२ ॥ तं
 वानरधरं धीमानतिक्रायं महाबलम् । स्वर्गपञ्चानमावृत्य हिम-
 मन्तमिव स्थितम् ॥ ८३ ॥ दृष्ट्वा चेनं महाबाहुरेकं तद्धिन् महा-
 वने । अश्वोपसृत्य तरसा विभीर्भीमस्ततो बली ॥ ८४ ॥ सिंह-
 नादं चकारोद्यं बल्लाग्निसमं बली । तेन शब्देन भीमस्य वित्रे-
 सुर्जगपक्षिणः ॥ ८५ ॥ हनुमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
 दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः । स्थितेन चैनमासाद्य
 हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ८६ ॥

हनुमानुवाच । तिमर्थं सरुजसोऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ।
 ननु नाम त्वया क्वासी दया भूतेषु जानता । वयं धर्मं न जानो-
 मस्तत्कृष्णानिमुपाश्रिताः ॥ ८७ ॥ नरास्तु बुद्धिसम्पन्ना दयां
 कुर्वन्ति जन्तुषु । क्रूरेषु कर्मसु वायं देववाक्चित्तदूषिषु ॥ ८८ ॥
 भवेत्प्रातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः । न त्वं धर्मं विजा-

नासि बुधा नोपासितास्त्वया ॥ ८२ ॥ अत्युद्धतया बाल्या-
 दुत्सादयसि यन्मृगान् । ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वन-
 मागतः ॥ ८० ॥ वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुत्रपैरपि । क्व वा
 त्वयाद्य गन्तव्यं ममृहि पुत्रपप्रभ ॥ ८१ ॥ अतः परमगम्योऽयं
 पर्वतः सुदुरासहः । विना सिद्धिगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते
 ॥ ८२ ॥ देशलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा । काकस्या-
 त्त्वामहं वीर वारयामि निषोष मे ॥ ८३ ॥ जातः परं त्वया
 शक्यं गन्तुमाश्रुतिरिति प्रभो । स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ
 ॥ ८४ ॥ इमान्यश्नतकल्पानि मूक्तानि च फलानि च । भक्षयित्वा
 निवर्त्तस्व मा वृथा प्राश्रये बभूवुः । आह्वं यदि वचो मया हितं
 मनुजपुङ्गव ॥ ८५ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भीमकदलीपण्डितवैशे
 षट्चत्वारिंशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य भीमतः ।
 भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचाभितर्क्यण ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच । को भवान् किं निमित्तं वा वामरं वधु-
 रास्थितः । ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वान् पृच्छति ॥ २ ॥
 कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः । पाण्डवो वायुतनयो
 भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३ ॥ स वाक्यं कुरुवीरस्य श्रितेन प्रति-
 गृह्य तत् । हनूमान् वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४ ॥

हनूमानुवाच । वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेष्टितम् ।
 साधु गच्छ निवर्त्तस्व मा त्वं प्राश्रयसि वैशसम् ॥ ५ ॥

भीमसेन उवाच । वैशसं वास्तु यद्वा न्यन्न त्वां पृच्छामि
 वानर । प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राश्रयसे व्यथाम् ॥ ६ ॥

हनुमानुवाच । नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितोऽ
ऽष्टाष्टम् । यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाचि माम् ॥ ७ ॥

भीम उवाच । निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८ ॥ यद्यागमेन विद्यासु
तमहं भूतभावनम् । क्रमेण त्वां गिरिद्वैव हनुमानिष सागरम् ॥ ९ ॥

हनुमानुवाच । क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पुच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १० ॥

भीमसेन उवाच । भ्राता मम गुणस्त्राघ्यो बहुसत्ववशा-
न्वितः । रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः ॥ ११ ॥
रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः । सागरः ध्रुवोन्मेषेण क्रमे-
णैकेन लङ्घितः ॥ १२ ॥ स मे भ्राता महावीर्यसुखोऽहं तस्य
तेजसा । बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव नियुक्ते ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ
देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य प्रौरुषम् । मच्छासनमकुर्वाणं त्वां
मा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । विज्ञाय तं बलोन्यत्तं बाहुवीर्येण
दर्पितम् । हृदयेनावहस्येनं हनुमान् बाष्पमब्रवीत् ॥ १५ ॥

हनुमानुवाच । प्रसीद नास्ति मे शक्त्युत्थातुं जरयानघ ।
मनानुकम्पया त्वेतत् पुच्छमुत्सार्ज्यं गम्यताम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसा चिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७ ॥ पुच्छे प्रगृह्य
तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् । साकोष्मन्तकस्येनं नयाम्यद्यहं
वानरम् ॥ १८ ॥ सावन्नमथ वामेन स्थायन् जग्राह पाणिना । न
आशकञ्जालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १९ ॥ अङ्घ्रिणेप पुन-
र्दोर्ध्यामिन्द्राहुधमिषोऽश्रितम् । नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्ध्यामपि
महाबलः ॥ २० ॥ उत्क्षिप्तश्च विवृण्णाच्चः संहतश्चकुटीरुत्तुषः ।
स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक तम् ॥ २१ ॥ यत्नवानपि

तु श्रीमाम्नाङ्गुलोद्धरणोद्धतः । कपेः पार्श्वं गतो भीमशस्थौ
ब्रीडानताननः ॥ २१ ॥ प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्चलिर्वाङ्म-
मब्रवीत् । प्रसीद कपिशार्दूल इरुक्तं क्षय्यतां मम ॥ २२ ॥ सिद्धो
वा यदि वा देवो गन्धर्वो वायु गुह्यकः । पृष्टः सन् काश्यपा ब्रूहि
क्षस्त्रं वानररूपपटक् ॥ २३ ॥ न चेद्गुह्यं महाबाहो योतव्यञ्चेद्भवे-
न्मम । शिष्यवत्त्वान्तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ॥ २४ ॥

इन्मानुवाच । यत्ते मम परिज्ञाने कौतुहलमरिन्दम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २५ ॥ अहं केशरिणः
क्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष इन्मान्मम
वानरः ॥ २६ ॥ स्तब्धं पुत्रश्च सुग्रीवं शक्रपुत्रश्च बालिनम् सर्वे
वानरराजानस्तथा वानरयूथपाः ॥ २७ ॥ उपतस्थुर्महावीर्या
मम चामित्रकर्षण । सुग्रीवेणाभवत् प्रीतिरनिलस्त्राग्निना यथा
॥ २८ ॥ निहतः स ततो आत्मा कस्मिंश्चित् कारणादन्तरे । ऋष्यम्के
जया साहं सुग्रीवो न्यवसञ्चिरम् ॥ २९ ॥ अथ दाशरथिर्वीरो
रामो नाम महाबलः । विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम्
॥ ३० ॥ स पितुः प्रियमन्विच्छन् सद्योऽर्घ्यः सहानुजः । सधनु-
र्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३१ ॥ तस्य भार्वा जन-
स्थानाच्छलेनापहृता बलात् । राजसेन्द्रेण बलिना रावणेन
दुरात्मना ॥ ३२ ॥ सुवर्णरत्नचित्त्रेण स्वरूपेण रक्षसा । बध्ने-
यित्वा नरव्याघ्रं मारीचेण तदानघ ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि इन्मङ्गीमसंवादे

सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

इन्मानुवाच । हतदारः सद्यो आत्मा पत्नीं मार्गं स राघवः ।
दृष्टवाञ्छैलशिखरे सुग्रीवं वनरर्वभम् ॥ १ ॥ तेन तस्याभवत्

सख्यं रावणस्य महात्मनः । स हत्वा वागिनं राज्ये सुग्रीवमभि-
 धिक्तवान् ॥ २ ॥ स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे ।
 वानरान् प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३ ॥ ततो वानर-
 कोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ । सीतां मार्गन्महाबाहो प्रयातो
 दक्षिणां दिशम् ॥ ४ ॥ ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहा-
 त्मना । सम्पातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५ ॥ ततो-
 ऽहङ्कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः । शतयोजनविस्सारमण्वं
 सहस्राङ्गुतः ॥ ६ ॥ अहं स्वर्गार्थादुत्तीर्णं सागरं मकरालयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां मुरमुतोपमाम् ॥ ७ ॥ दृष्टवान् भरत-
 श्रेष्ठ रावणस्य निवेशने । समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं रावण-
 प्रियाम् ॥ ८ ॥ दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टमाक्षारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतवास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाशय वै ॥ ९ ॥ महाश्वस्त्रावधा-
 र्ज्याशु रामो राजीवलोचनः । स वृद्धिपूर्वं सैन्यस्य बद्ध्वा सेतुं
 महोदधौ ॥ १० ॥ हतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।
 ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राज्ञसान् ॥ ११ ॥ रणे स-
 राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् । निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सञ्चाल-
 मुतबान्धवम् ॥ १२ ॥ राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभी-
 षणम् । धार्मिकं भक्तिमन्तश्च भक्तामुगतबल्लभम् ॥ १३ ॥ ततः
 प्रत्याहृता भार्ज्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा । तथैव सहितः साध्या
 यत्या रामो महायशः ॥ १४ ॥ गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं
 रघुनन्दनः । अथावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ॥ १५ ॥
 ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः । वरं मया याचि-
 तोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥ यावद्दामकथेयन्ते भवे-
 ल्लोकेषु शत्रुहन् । तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत्
 ॥ १७ ॥ सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिन्दम । उपतिष्ठन्ति
 मे दिव्या भोगा भीम यथेप्सिताः ॥ १८ ॥ दशवर्षसहस्राणि

दशवर्षशतानि च । राज्यं कारितवान् रामसातः स्वभयनं गतः
॥ १८ ॥ तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानव । तस्य वीरस्य
चरितं गायन्तो रमयन्ति माम् ॥ २० ॥ अयस्य मार्गो मत्प्रीत्या-
मगम्यः कुबनन्दन । ततोऽहं बह्वान् मार्गं तवेमं देवदेवितम्
॥ २१ ॥ ध्रुवेहा शपेहापि मा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देव-
पथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः । यदर्थमागतश्चासि अत
एव सरस्य तत् ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्भूमसंवादे
अष्टचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रताप-
वान् । प्रणिपत्य ततः प्रीत्या ज्ञातरं द्रष्टुमागतः ॥ १ ॥ उवाच
श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् । मया धन्यतरो नास्ति
यदार्थं दृष्टवानहम् ॥ २ ॥ अनुग्रहो मे सुमहान्स्मृमिष्य तव
दर्शनात् । एकन्तु कृतमिच्छामि त्वयाद्य प्रियमात्मनः ॥ ३ ॥
यत्ने तदासीत् भवतः सागरं मकरालयम् । रूपमप्रतिमं वीर
तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ४ ॥ एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्थामि
च ते वचः । एवमुक्तः स तंजस्त्री प्रहस्य हरिर्ब्रवीत् ॥ ५ ॥

हनूमानुवाच । न तच्छृण्वं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केन-
चित् । कान्तावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्त्तति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥
अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेपरः । अयं प्रध्वंसनः कालो
नाद्य तद्रूपमस्ति मे । ७ ॥ भूमिर्नष्टो नगाः जेनाः सिद्धा देवा
महर्षयः । कालं समनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥ ८ ॥ यथा-
वर्ष्म प्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च । तदज्ञ तव तद्रूपं द्रष्टुं
शुक्लकृत्नीदृष्ट । युगं समनुवर्त्तामि काशो हि दूरतिक्रमः ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच । युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारश्च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च कर्म वीर्यं भवाभवौ ॥ १० ॥

इन्मानुवाच । कृतं नाम युगं तात यत्न धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे । न तत्र धर्माः
सीदन्ति जीयन्ते न च वै प्रजाः ॥ ११ ॥ ततः कृतयुगं नाम
कालेन गुणतां गतम् । देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥ १२ ॥
नासन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः । न सामऋग्यजुर्वेद्याः
क्रिया नासीच्च मानवी ॥ १३ ॥ अभिध्याय फलं तत्र धर्मः सञ्ज्यास
एव च । न तस्मिन् युगसंसर्गं व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ॥ १४ ॥
नास्तूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम् । न विग्रहः कुत-
स्तन्द्नी न द्वेषो न च पैशुनम् ॥ १५ ॥ न भयं नापि सन्तापो न
चेष्टा न च मत्सरः । तपः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा
॥ १६ ॥ आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ॥ १७ ॥ कृते युगे समभवन्
स्वकर्मनिरताः प्रजाः । समाययं समाचारं समज्ञानञ्च केवलम्
॥ १८ ॥ तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् । एकवेद-
समायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ॥ १९ ॥ इयमधर्मास्त्रेकवेदा धर्म-
मेकमनुव्रताः । चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ॥ २० ॥
अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवन्ति पराङ्गतिम् । आत्मयोगसमा-
युक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ॥ २१ ॥ कृते युगे चतुष्वेव तत्त्व-
वर्ण्यस्य शाश्वतः । एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ २२ ॥
त्रेतामपि निबोध त्वं तस्मिन् सत्त्वं प्रवर्त्तते । पादेन ह्रमते
धर्मो रक्ततां याति चाच्यतः ॥ २३ ॥ सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रिया-
धर्मपरायणाः । ततो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः
॥ २४ ॥ त्रेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोपगाः । प्रचलन्ति
न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ॥ २५ ॥ स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो

मरास्ततायुगेऽभवन् । हापरे च युगे धर्मो द्विभागो न प्रवर्तते
 ॥ २६ ॥ विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च । ततोऽन्ये
 च चतुर्वेदा स्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २७ ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्य-
 नृवश्च तथापरे । एवं शास्त्रेषु भिन्नषु बद्धधा नीयते क्रिया
 ॥ २८ ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा । एकवेदस्य
 चाज्ञानाद्देदास्ते बहवः कृताः ॥ २९ ॥ सत्त्वस्य चेह विश्वं शातृ
 सत्ये कश्चिदवस्थितः । सत्त्वात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहुवोऽभ-
 वन् ॥ ३० ॥ कामाथोपद्रवाश्चैव तदा वै देवकारिताः । ऐरक्षी-
 मानाः सुभृशं तपसाप्यन्ति मानवाः ॥ ३१ ॥ कामकामाः स्वस-
 कामा यज्ञांस्तान्वन्ति चापरे । एवं हापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्य-
 धर्मतः ॥ ३२ ॥ पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कश्चियुगे स्थितः ।
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ॥ ३३ ॥ वेदाचाराः
 प्रणश्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा । ईतयो व्याधयस्तन्द्रौ दोषाः
 क्रोधादयस्तथा ॥ ३४ ॥ उपद्रवाश्च यत्त नो आधयः क्षुद्रयं तथा ।
 भुगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो व्यावर्त्तते पुनः ॥ ३५ ॥ धर्मो व्यावर्त्त-
 माने तु लोको व्यावर्त्तते पुनः । लोके क्षीये क्षयं यान्ति भावा
 लोकाप्रवर्त्तकाः ॥ ३६ ॥ युगक्षयशता धर्माः प्रार्थनानि विवर्त्तते ।
 एतत् कलियुगं नाम अचिराद्यत् प्रवर्त्तते ॥ ३७ ॥ युगानुवर्त्तन-
 न्वेतत् कुर्वन्ति चिरजीविनः । यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहल-
 मरिन्दम ॥ ३८ ॥ अनर्थकेषु को भावः पुण्यस्य विजानतः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । युगसंख्यां महा-
 बाहो स्वस्ति प्राप्नोषि गम्यताम् ॥ ३९ ॥

इति पारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमन्नीमसंवादे
 एकोनपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

भीमसेन उवाच । पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन ।
यदि तेऽहमनुयाय्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा ध्रुवजः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरकङ्कने ॥ २ ॥ आतुः प्रियमभीष्टान्
वै चकार सुमहद्वपुः । देहसंस्तुततोऽतीव बद्धत्यायामविस्तारैः
॥ ३ ॥ सद्रुमं कदलीपण्डं क्वादयन्ममितद्युतिः । गिरेयो-
ज्जयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः ॥ ४ ॥ ससुष्कितमहाकायौ
द्वितीय इव पर्वतः । ताञ्जैक्यस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भुक्तुटीकुटिलाननः
॥ ५ ॥ दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः । तद्रूपं
महदालक्ष्य आतुः कौरवनन्दनः ॥ ६ ॥ विसिद्धिमे तदा भीमो
अहमे च पुनः पुनः । तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम्
॥ ७ ॥ प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् । आवभाषे
च हनूमान् भीमसेनं स्मयन्निव ॥ ८ ॥ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं
रूपं समानघ । बद्धोऽहस्याप्यतो भूयो यावन्मो मनसि स्थितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं बद्धं ते मूर्त्तिरोजसा ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसन्नि-
भम् । दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म सञ्भ्रान्तः पथनात्मजः ॥ १० ॥ प्रत्यु-
वाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूतहः । लताक्षत्रिरदोनात्मा हनू-
मन्तमर्वास्थितम् ॥ ११ ॥ दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते
विभो । संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ न हि
शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् । अपमेयमनाद्यर्थं
मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १३ ॥ विस्मयथैव मे वीर सुमहान् मन-
सोऽस्य वै । यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४ ॥
त्वमेवं शक्तस्त्वां लङ्कां सयोधां सहवाचनाम् । स्वबाहुबलमाश्रित्य
विनाशयितुमक्षमा ॥ १५ ॥ न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मादतात्मज
विद्यते । तव नेत्रस्य पर्णाक्षो रावणः सगणो युधि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्तु भीमेन जनूमान् प्रवक्षमः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगङ्गीरया गिरा । एवमेतच्छा-
 काहो यथा वदसि भारत ॥ १७ ॥ भीमसेन न पञ्चाप्तो ममासौ-
 वाचसाधमः । मया तु निहतं तस्मिन् रावणे चोक्ककण्डके ॥ १८ ॥
 कीर्त्तनं ब्येद्राघपस्य तत एतदुपेक्षितम् । तेन वीरेण तं हत्वा
 सगणं राजसाधमम् ॥ १९ ॥ ज्ञानीता स्वपुत्रौ कीता कीर्त्ति-
 चाख्यापिता वृष । तद्गच्छ विप्रुदमज्ञ भ्यातुः प्रियहिते रतः ॥ २० ॥
 अरिष्टं चेमसध्वानं वायुना परिरक्षितः । एष पन्थाः कुरुष्वेष्ट-
 सौगन्धिकवनाय ते ॥ २१ ॥ द्रव्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यत्न-
 राक्षसैः । न च ते तरसा कार्थः कुसुमावचयः स्वयम् ॥ २२ ॥
 दैवतानि हि ज्ञान्यानि पुरुषेण विशेषतः । यत्किञ्चो मनसस्कारै-
 र्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ॥ २३ ॥ दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति
 भारत । मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ॥ २४ ॥
 स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च । न हि धर्ममविज्ञाय
 ब्रह्माननुपसेव्य च ॥ २५ ॥ धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ वृक्षस्थितिसमै-
 रपि । अधर्मौ यत्र यर्माख्यो धर्मचाधर्मसंज्ञितः ॥ २६ ॥ स
 विज्ञेयो विभागेन यत्र मुक्तान्यबुद्धयः । साचारसम्भवो धर्मो
 धर्मे वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ वेदेयज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञे देवाः
 प्रतिष्ठिताः । वेदाचारविधानोक्तेयज्ञैर्धार्म्यं न्ति देवताः ॥ २८ ॥
 वृक्षस्तृणशनोक्तैश्च नयेर्धार्म्यं न्ति मानवाः । परयाकरवणिज्याभिः
 कृष्या गोऽजाविषोषणैः ॥ २९ ॥ वार्त्ताया धार्म्यं ते सर्वं धर्मैरेते-
 द्विजातिभिः । तयो वार्त्ता दण्डनीतिस्त्रिस्तो विद्या विजान-
 ताम् ॥ ३० ॥ ताभिः सम्यक् प्रमुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ।
 सा चेष्टमकता न स्यात्तथीधर्मसृते भुवि ॥ ३१ ॥ दण्डनीतिसृते
 चापि निर्मर्षादभिदं भवेत् । वार्त्ताधर्मे क्षावर्त्तिन्यो विनश्ये दु-
 रिताः प्रजाः ॥ ३२ ॥ सुप्रवृत्तैस्त्रिभिस्तैर्धर्मं स्मृत्यन्ति वै प्रजाः ।

हिजातीनाञ्चतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः ॥ ३३ ॥ यज्ञाध्ययन-
 दानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः । याजनाध्यापनं विप्रे धर्म-
 चैव प्रतिग्रहः ॥ ३४ ॥ पातनं च त्रियाणां वै वंश्चधर्मश्च पोष-
 णम् । शूद्राणां च हिजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ॥ ३५ ॥
 भेद्यहोमव्रतेर्होनास्तथैव गुरुवासिनः । क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय
 तत्र धर्मोऽत्र रक्षणे ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियते-
 न्द्रियः । वृद्धैः सम्भक्त्य सद्भिश्च वृद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ॥ ३७ ॥
 आस्थितः शास्त्रि दण्डन व्यसनो परिभयते । नियताशुग्रहैः
 सस्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥ तदा भवन्ति लोकस्य मूर्खादाः
 सुव्यवस्थिताः । तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ॥ ३९ ॥
 नित्यसारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयक्षया । राज्ञामुपायचारस्य
 बुद्धिमन्तपराक्रमाः ॥ ४० ॥ नियतप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्त्त-
 साधकम् । साक्षाद्दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ॥ ४१ ॥
 साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः । मन्त्रमूला नयाः
 सर्व चाराश्च भरतपथ ॥ ४२ ॥ सुमन्त्रतेन या सिद्धिर्ज्ञां द्विजैः
 सह मन्त्रयेत् । स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनापि वा ॥ ४३ ॥
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषाञ्चोन्मादक्षक्षणम् । मन्त्रयेत् सह
 विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ॥ ४४ ॥ स्त्रिगृधैश्च नीतिविन्या-
 सान् मूर्खान् सर्वत्र वर्जयेत् । धार्मिकान् धर्मकार्त्तयेषु अर्थ-
 कार्त्तयेषु पण्डितान् ॥ ४५ ॥ स्त्रीषु स्त्रीवान्निशुक्लीत क्रूरान्
 क्रूरेषु कर्मसु । स्त्रेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्त्तकार्त्तसमुद्भवा ॥ ४६ ॥
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणाञ्च बलाबलम् । बुद्ध्या मुप्रतिपन्नेषु
 कुर्वात् साधुष्वशुग्रहम् ॥ ४७ ॥ नियतं चाप्यग्निष्टेषु निर्मूर्खा-
 देषु कारयेत् । नियते प्रग्रहे सस्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ॥ ४८ ॥
 तदा भवति लोकस्य मूर्खादा सुव्यवस्थिता । एष तेऽभिहितः
 पार्थ धीरो धर्मो दुरन्धरः ॥ ४९ ॥ तं स्वधर्मं विभागेन विन-

यस्योऽनुपालय । तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम्
॥ ५० ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सङ्गतिम् । क्षत्रं
याति तथा स्वर्गं भवि निग्रहपालनैः ॥ ५१ ॥ सव्यक्प्रणीत-
दण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः । अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां
यान्ति सलोकताम् ॥ ५२ ॥

इति पारश्वपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमद्गीमसंवादे
पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामतः
क्षतम् । भीमसेनं पुनर्दोष्यां पथ्यंष्वजत वानरः ॥ १ ॥ परि-
ष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत । अमो नाशमुपागच्छत्
सर्वश्चासौत् प्रदक्षिणम् ॥ २ ॥ बलञ्चातिबली मेने न मेऽस्ति
सदृशो महान् । ततः पुनरथोवाच पथ्यंश्चुनयनो हरिः ॥ ३ ॥
भीममाभाष्य सौहार्दाद्वाप्यगङ्गादया गिरा । गच्छ वीर स्वमा-
वासं स्युर्लोऽस्मि कथान्तरे ॥ ४ ॥ इहस्यश्च कुरुश्रेष्ठ न निवे-
द्योऽस्मि कर्हिचित् । धनदस्त्रालयाञ्चापि विशिष्टानां महाबल
॥ ५ ॥ देशकाल इच्छायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् । ममापि सफलं
चक्षुः स्मारितस्यास्मि राघवम् ॥ ६ ॥ रामाभिधानं विष्णुं हि
जगद्भूदयनन्दनम् । सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम्
॥ ७ ॥ मातुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह । तदस्यदर्शनं
वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८ ॥ भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय
भारत । यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ॥ ९ ॥
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत् करोम्यहम् । शिलया नगर-
श्चापि मर्दितव्यं मया यदि ॥ १० ॥ बद्धा दुर्घोर्धनञ्चाद्य आन-
यामि तवान्तिकम् । यावदेतत् करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महा-
 त्मनः । प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥ कृतमेव
 त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव । स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां
 प्रसीद मे ॥ १३ ॥ सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्य-
 वन् । तवैव तेजसा सर्वान् विजेष्यामि वयं परान् ॥ १४ ॥ एव-
 मुक्तस्तु हनूमान् भीमसेनमभाषत । आतृत्वात् सौहृदाच्चैव
 करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५ ॥ चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्ति-
 समाकुलाम् । यदा सिंह्रवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६ ॥
 तदाहं हृंहयिष्यामि स्वरवेण रवन्तव । विजयस्य ध्वजस्य च
 नादान्मोह्यामि दारुणान् ॥ १७ ॥ शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं
 येन हनिष्यथ । एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् । मार्ग-
 माख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे

एकपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् हरिवरे भीमोऽपि बलि-
 नास्वरः । तेन मार्गेण विपुलं व्यचरङ्गन्धमादनम् ॥ १ ॥ अतु-
 स्वरन् वपुस्तस्य श्रियश्चाप्रतिमां भवि । माहात्म्यमनुभावश्च स्वरन्
 दाशरथ्येयौ ॥ २ ॥ स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोकयामास तदा सौगन्धिकवनेष्वया ॥ ३ ॥ फल्लद्भुमविचि-
 त्वाणि सरांसि सरितस्तथा । नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि
 वनानि च ॥ ४ ॥ मत्तधारणयूथानि पङ्क्तिकिन्धानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ ५ ॥ हरिणैश्चपला-
 पाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम् । सशष्पकबलैः श्रोमान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं
 ययौ ॥ ६ ॥ सहिषैश्च वरहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् । व्यपेत-

भोगिरिं शीर्षाङ्गोमसेनो व्यगाहत ॥ ७ ॥ कुसुमान्तगन्धैश्च
 तान्नपल्लवकोमलैः । याच्यमान इवारण्येद्रुं मैर्मारुतकम्पितैः ॥ ८ ॥
 क्षतपद्माञ्जलिपुटा मत्तपट्पदसेविताः । प्रियतीर्थवना मार्गे
 पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरि-
 सानुषु । द्रौपदीवाक्चपाथेयो भीमः शीघ्रवरं ययौ ॥ १० ॥ परि-
 वृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने । काञ्चनैर्विमलैः पद्मेर्ददृशं
 विपुलां नदीम् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवयुतां चक्रवाक्योपशोभि-
 ताम् । रचितामिव तस्याद्गैर्मीलां विमलपङ्कजाम् ॥ १२ ॥ तस्यां
 नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं मवत् । अपश्यत् प्रीतिजननं
 बालाकैसदृशद्युतिम् ॥ १३ ॥ तदृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डु-
 नन्दनः । वनवासपरिक्षिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाकरणे

द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । स गत्वा नलिनीं रम्यां राजसैरभि-
 रलिताम् । कैलासशिखराभ्यासे ददर्श शुभकाननानाम् ॥ १ ॥
 कुबेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्भरे । सुरस्यां विपुलच्छायां
 नानाद्रुमनाकुलाम् ॥ २ ॥ हरिताम्बुजसंस्कन्नां दिव्यां कनक-
 पुष्कराम् । नानापद्मिजनाकीर्णां रूपतीर्थामकदर्दमाम् ॥ ३ ॥
 अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु । विचित्रभूतां लोकस्थ
 शुभामद्भुतदर्शनानाम् ॥ ४ ॥ तत्राद्यतरुसं शीतं लघु कुन्तीसुतः
 शुभम् । ददृशे विमलं तोयं पिबंश्च बह्व पाण्डवः ॥ ५ ॥ तान्नु-
 पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् । जातरूपमयैः पद्मै-
 रञ्जितां परमगन्धिभः ॥ ६ ॥ वेदूष्यं वरनालैश्च बह्वचत्रैर्मनो-
 रमैः । हंसकारण्डबोद्धूतैः स्रजङ्गिरमलं रजः ॥ ७ ॥ आक्रीडं

राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः । गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च पर-
माचिताम् ॥ ८ ॥ सेविताऽपिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किम्पुत्रपैस्तथा ।
राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां वैश्वख्येन च ॥ ९ ॥ ताञ्च हृष्ट्वैव
कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य
तत्सरः ॥ १० ॥ तच्च क्रोधवशा नाम राज्ञसा राजशासनात् ।
रक्षन्ति शतसाहस्राणि त्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११ ॥ ते तु हृष्ट्वैव
कौन्तेयमजिनैः प्रतिवासितम् । खड्गमङ्गदधरं वीरं भीमं भीम-
पराक्रमम् ॥ १२ ॥ सायुधं बह्वनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिन्दमम् ।
पुष्करेप्सु सुपायान्तमन्योन्यमभिवृक्षुः ॥ १३ ॥ अयं पुष्प-
शार्दूलः सायुधोऽजिनसंहतः । यच्च कीर्तिरिह प्राप्तस्तस्य शृ-
मिहाहं ॥ १४ ॥ ततः सर्वे महाबाहुः समासाद्य हकोदरम् ।
तेजोयुक्तमपृच्छन्त कखमाख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ सुनिवेशधरश्चैव
सायुधश्चैव लक्ष्यसे । यदर्थमभिसंप्राप्तः तदा चक्ष्य महामते ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाद्वारणे

त्रिपञ्चाशदधिकशतौऽध्यायः ॥ १५३ ॥

भीमसेन उवाच । पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
विशालां बदरीं प्राप्तो ब्राह्मभिः सञ्च राज्ञसाः ॥ १ ॥ अपश्यत्तत्र
पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् । अनिलोदमतो नूनं सा बह्वनि
परोप्सति ॥ २ ॥ तस्या मामनवद्याङ्गा धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३ ॥

राज्ञसा जनुः । आक्रोडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुष्पपर्वभ ।
नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधमंगा ॥ ४ ॥ देवर्षयस्तथा
यत्रा देवायात्र हकन्दर । आसन्त्य यक्षप्रवरं प्रिवन्ति रमयन्ति
च ॥ ५ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव । अन्यायेनेह

यः कश्चिद्वनमन्य धनेश्वरम् ॥ ६ ॥ विवर्त्तुमिच्छेद्दुर्ज्ञातः स
विनश्येन्न संशयः । तमनादृत्य पद्मानि जिह्वीर्षसि वक्तादितः ॥ ७ ॥
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् । आमन्त्र्य यक्षराजं
वै ततः पिव हरस्व च । नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित्
पुष्कलमीक्षितुम् ॥ ८ ॥

भीमसेन उवाच । राज्ञसास्त्रं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ९ ॥ न हि याचन्ति
राजान एष धर्मः सनातनः । न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रं
धर्मे कथञ्चन ॥ १० ॥ इयञ्च नलिनो रस्या जाता पर्वतानर्भरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुवेरस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ तुल्या हि सर्व-
भूतानामियं वैश्ववर्णस्य च । एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितु-
मर्हति ॥ १२ ॥

वंशस्यायन उवाच । इत्युक्त्वा राजमान् सर्वान् भीमसेनो
ह्यमर्षयः । व्यगाहत महाबाहुर्नगिनीं तां महाबलः ॥ १३ ॥
ततः स राज्ञसेवां चा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् । सामैवमिति सक्रोधै-
र्भर्त्सयिज्ञः समन्ततः ॥ १४ ॥ कदर्थीकृत्य तु स तान् राजसान्
भीमविक्रमः । व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १५ ॥
गृहीत बध्नीत प्रकर्त्ततेजं पचाम खादाम च भीमसेनम् । क्रुद्धा
ब्रुवन्तोऽभियुद्धुं तं ते शस्त्राणि चोद्यस्य विवृत्तनेत्राः ॥ १६ ॥
ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां महागदां काञ्चनपट्टनडाम् । प्रगृह्य
तानभ्यपतत्तरस्त्री ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १७ ॥ तं तं
तदा तोमरपट्टिगद्यैर्व्याविष्टशस्त्रैः सहसा निपेतुः । जिघांसवः
क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात् परिवव्रुवन् ॥ १८ ॥ वातेन
कुन्त्यां बलवान् सुजातः शूरस्तरस्त्री द्विषतां निहन्ता । सत्ये च
धर्मे च रतः स चैव पराक्रमे शत्रुभिरपटुष्वः ॥ १९ ॥ तेषां स
मार्गान् विविधान्महात्मा विहृत्य शस्त्राणि च शालवाणाम् ।

यथा प्रवीरान्निजधान भीमः परं शतं पुष्करिणीसमीपे ॥ २० ॥
 ते तस्य वीर्यं बलञ्च दृष्ट्वा विद्यावलं बाल्लबलं तथैव । अशक्नु-
 वन्तः सञ्चितुं समन्तात् द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २१ ॥
 निदीर्घमाणास्त एव तूर्णमाकाशमाख्याय विमूढसंज्ञाः । कैलास-
 शृङ्गाण्यभिदुद्रुवन्तो भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २२ ॥ स
 शक्राह्वानवद्वैत्यसंघान् विक्रम्य जित्वा च रण्येरिसंघान् । विगाह्य
 तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २३ ॥
 ततः स पीत्वाश्चनकल्पमग्नौ भूयो बभूवोत्तमवीर्यं तेजाः । उत्पद्य
 जग्राह च सोऽम्बुजानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २४ ॥ ततस्तु
 ते क्रोधवशाः समेत्य घनेश्वरं भीमबलप्रणन्ताः । भीमस्य वीर्यञ्च
 बलञ्च संख्ये यथावदाचख्युरतीव भोताः ॥ २५ ॥ तेषां वचस्तत्
 निश्चय देवः प्रहस्य रक्षांति ततोऽभ्युवाच । गृह्णातु भीमो जल-
 जानि कामात् कृष्णानिभित्तं विदितं ममैतत् ॥ २६ ॥ ततोऽभ्य-
 चुञ्जाप्य घनेश्वरन्ते जग्मः कुरूणां प्रवरं विरोधाः । भीमश्च
 तस्यां ददृशुर्नलिन्यां यथोपजोषं विचरन्तमेकम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाचरण्ये
 चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तानि महार्चाणि दिव्यानि भरत-
 पंभ । बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १ ॥ ततो
 बायुर्महान् शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः । प्रादुरासीत् खरस्यशः
 संग्राममभिचोदयन् ॥ २ ॥ पपात महती चोल्का सनिर्घाता
 महाभया । निघ्नमयाभवत् स्तब्धं वृन्दरश्मिसमोवृतः ॥ ३ ॥
 निर्घातशामवल्लीमो भोमे विक्रममास्थिते । चचाल पृथिवी चापि
 पांशुवर्षे पपात च ॥ ४ ॥ सन्नोहिता दिशश्चासन् खरवाचो

सृगद्विजाः । तमोदृतमभूत् सर्वं न प्राप्तायत किञ्चन ॥ ५ ॥
 अन्ये च वदन्तो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे । तदद्भुतमभि-
 प्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मा-
 नभिभविव्यति । सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥
 यथा कृपाणि पश्यामि स्वभ्यग्नो नः पराक्रमः । एवमुक्त्वा ततो
 राजा बोधायक्रे समन्ततः ॥ ८ ॥ अपश्यमानो भीमन्तु धर्म-
 पुत्रो युधिष्ठिरः । ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिन्दमः
 ॥ ९ ॥ पप्रच्छ स्नातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे । कश्चित् क्व
 भीमः पाञ्चालः किञ्चित् कृत्यञ्चिकीर्षति ॥ १० ॥ कृतवानपि वा
 वीरः साहसं साहसप्रियः । इमे ह्यकस्मादुत्पत्ता महासमर-
 दर्शनाः ॥ ११ ॥ दृग्गन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः । तं
 तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनो । प्रियः प्रियाञ्चिकीर्षन्तो
 महिषी चारुहासिनी ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । यत्तत् भौगन्धिकं राजन्नाहतं मातरिष्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रोतयाद्योपपादितम् । अपि चोक्तो मया
 वीरो यदि पश्ये बह्वन्यपि ॥ १३ ॥ तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्र-
 मागम्यतामिति । स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः
 ॥ १४ ॥ प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्वाचर्तुमितो गतः । उक्त-
 स्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ गच्छाम सहिता-
 स्तूष्णं येन यातो वृकोदरः । वदन्तु राक्षसा विप्रान् यथा-
 श्रान्तान् यथाकथान् ॥ १६ ॥ त्वमप्यमरसङ्काशः वद कृष्णां
 षटोत्कच । व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट हूति मे मतिः ॥ १७ ॥
 चिरञ्च तस्य कालोऽथं स च वायुसमो जघे । तरस्वी वैनतेयश्च
 सदृशो भुवि जघने ॥ १८ ॥ उत्पतदपि वाकाशं निपतेच्च यथे-
 च्छकम् । तमन्ययाम भवतां प्रभावाद्भजनीचराः ॥ १९ ॥ पुरा
 स नापराप्नोति सिद्धानां बह्वादिनाम् । तथेत्यक्त्वा तु ते सर्वे

हैङ्गप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरत-
 र्धम् । आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ॥ २१ ॥ क्षौम-
 शनैव सहिताः प्रययुः प्रोतमानसाः । ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुः
 भुभकाननाम् ॥ २२ ॥ गन्धसौगन्धिकवतीं नलिनौ सुमनोरमाम् ।
 तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्त्रीरे तरस्त्रिनम् ॥ २३ ॥ ददृशु-
 र्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् । भिन्नकायाचिबाहून् सञ्चू-
 र्णितशिरोधरान् ॥ २४ ॥ तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्त्रीरे व्यव-
 स्थितम् । सक्त्रौघं सञ्चनयनं सन्ददृशनच्छदम् ॥ २५ ॥ उद्यम्य
 च गदां दोभ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् । प्रजासङ्क्षेपसमये दण्ड-
 दृष्टमिवान्तकम् ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः
 पुनः । उवाच श्रुत्वाया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २७ ॥
 साहसं वत भद्रं ते देवानामथ वाप्रियम् । पुनरेवं न कर्त्तव्यं
 मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८ ॥ अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि
 परिगृह्य च । तस्यामेव नलिन्यान्तु विजह्नु रमरोपमाः ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः । प्रादुरासन्महाकाया-
 सस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ३० ॥ ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिञ्चापि
 क्षौमशम् । नकुलं सहदेवञ्च तथान्वान् ब्राह्मणर्षिभान् ॥ ३१ ॥
 विनयेन गताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत । सांत्विता धर्मराजेन
 प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ ३२ ॥ विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरु-
 पुङ्गवाः । ऊपुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुदृष्टाः । प्रतीक्ष-
 माणा वीभत्सुं गन्धमादन्नसानुषु ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाशरणे

पञ्चपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

वैशम्पायन उवाच तस्मिन् निवसमानोऽथ धर्मराजो
 युधिष्ठिरः । कृष्णया सहितान् आतृनिव्युवाच सहजिज्ञान् ॥ १ ॥
 दृष्टानि तीर्थान्यस्त्राभिः पुण्यानि च शिवानि च । मनसो ह्लाद-
 नीयानि वनानि च पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ देवैः पूर्वं विचीर्णानि
 क्षुनिभिश्च महात्मभिः । यथाक्रमविशेषेण द्विजैः सम्पूजितानि
 च ॥ ३ ॥ ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विवेष्टितम् । राजर्षी-
 णाञ्च चरितं कथाश्च विविधाः श्रुभाः ॥ ४ ॥ शृण्वानास्तत्र तत्र
 स्त्राश्चामेषु शिवेषु च । अभिषेकं द्विजैः साङ्गं कृतवन्तो विशे-
 षतः ॥ ५ ॥ अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरङ्गिः सदा च वः । यथा-
 लब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च रस्येषु
 सर्वेषु च सरःसु च । उदधी च महापुण्ये स्तूपस्यृष्टं महात्मभिः
 ॥ ७ ॥ इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा । नानातीर्थेषु
 रस्येषु स्तूपस्यृष्टं सह द्विजैः ॥ ८ ॥ गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः
 पर्वताः श्रुभाः । हिमवान् पर्वतश्चैव नानाद्विजगणाश्रुतः ॥ ९ ॥
 विशाला बह्वरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः । दिव्यपुष्करिणी दृष्टा
 सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १० ॥ यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि
 च । दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ॥ ११ ॥ इमं
 वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् । कथं भीम गमिष्यामो गति-
 रन्तरधीयताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रूति राजेन्द्रे वागुवाचाशरी-
 रिणी । न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितौ वैश्रवणाश्रमात् ॥ १३ ॥ अने-
 नैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं
 बह्वरीत्यभिविष्टम् ॥ १४ ॥ तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारण-
 सेवितम् । बद्धपुष्पफलं रस्यमाश्रमं दृषपर्वणः ॥ १५ ॥ अत-
 क्रम्य च तं पार्थ चार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः । ततो द्रव्यसि कौन्तेय
 निवेशं धनदस्य च ॥ १६ ॥ एतस्मिन्मन्तरे बाह्वर्दिव्यगन्धर्वः

शुचिः । सुखमह्लादनः शीतः पुष्पार्पणं वर्षार्पणं च ॥ १७ ॥ श्रुत्वा
तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वे विसिस्मियुः । ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च
पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तन्महदाचम्यं द्विजो
धौम्योऽब्रवीत्तदा । न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ॥ १९ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः । प्रत्यागत्य पुनस्तान्
नरनारायणाश्रमम् ॥ २० ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैर्ज्जाटभिः परि-
वारितः । पाञ्चाल्या ब्राह्मणायैव न्यवसन्त सुखं तदा ॥ २१ ॥

इति चारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नरनारायणाश्रमगते
षट्पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च तीर्थयात्रापर्व ॥ १५६ ॥

अथ जटासुरवधपर्व ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तान् परिविश्वस्तान् वसतस्तत्र
पाण्डवान् । पर्वतेन्द्रे द्विजैः साङ्गं पार्थागमनकाक्षया ॥ १ ॥
गतेषु तेषु रजःसु भीमसेनात्मजेषु च । रजितान् भीमसेनेन
कदाचित्तान् यदृच्छया ॥ २ ॥ जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णाञ्च
राजसः । ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ॥ ३ ॥ इति
ब्रूवन् पाण्डवेयान् पथ्युपास्ते स्म नित्यंदा । परीक्षमानः पार्थानां
कलापानि धनूंषि च ॥ ४ ॥ अन्तरं सम्परिप्रेक्ष्य द्रौपद्या हरणं
प्रति । दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नास्मा ख्यातो जटासुरः ॥ ५ ॥
पौषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः । ब्रुवधे न च तं पापं
भक्ष्यच्छन्नमिवानलम् ॥ ६ ॥ स भीमसेने निष्क्रान्ते खगयार्थमरि-
न्दम । घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७ ॥ क्रोमश-
मभतींस्तान्सु महर्षींश्च समाहितान् । स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा
पुण्यार्थं च तपोधनान् ॥ ८ ॥ रूपमन्यत् समास्थाय विज्ञातं भैरवं
महत् । मृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिमृच्छा च ॥ ९ ॥

प्रातिष्ठत स दृष्टात्मा त्वीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सहदेवस्तं
 यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥ १० ॥ विक्रम्य कौशिकं प्लङ्गं
 मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः । आक्रन्दहीमसेनं वै येन यातो महा-
 बलः ॥ ११ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो बुधष्ठिरः । धर्मस्ते
 हीयते मूढ न तत्त्वं समवेक्षसे ॥ १२ ॥ येऽन्ये कचिन्मनुष्येषु
 तिर्थं ग्योनिगताश्च ये । धर्मन्ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः
 ॥ १३ ॥ धर्मस्य राजसा मूलं धर्मन्ते विदुश्चतुस्रम् । एतत् परीक्ष्य
 सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १४ ॥ देवाश्च ऋषयः सिद्धा पितर-
 चापि राजसः । गन्धर्वैरगरक्षांसि वयांसि पश्यस्तथा ॥ १५ ॥
 तिर्थं ग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः । मनुष्यानुपजीवन्ति
 ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १६ ॥ सञ्ज्या ह्यस्य लोकस्य लोको
 युष्माकमुच्छतिः । इमन्तु लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ॥ १७ ॥
 पुण्यमागच्छ बह्वन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि । वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो
 रक्षितारश्च राजसः ॥ १८ ॥ राष्ट्रस्थारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः
 कुतः सुखम् । न च राजावसन्तव्यो रक्षसा जातवनागसि ॥ १९ ॥
 अणुरप्यपचारश्च तास्यस्माकं नराशन । विषमाशान् यथाशक्त्या
 कुर्महे देवतादिव ॥ २० ॥ गुरुं च ब्राह्मणांश्चैव प्रणामप्रवणाः
 सदा । द्रोणधन्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ॥ २१ ॥
 येषाञ्चानानि भुञ्जीत यत्र च स्थातुं प्रतिश्रयः । स त्वं प्रतिश्रये-
 ऽस्माकं पुण्यमानः सुखोचितः ॥ २२ ॥ भुक्त्वा चानानि दुष्पन्नं
 कथमस्मान् जिहीर्षसि । एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः
 ॥ २३ ॥ वृथामरणमर्हश्च वृथाय न भविष्यसि । अथ चेद्दुष्ट-
 बद्धिस्त्वं सर्वधर्मैर्विवर्जितः ॥ २४ ॥ प्रदाय शस्त्राण्यस्त्राकं युद्धेन
 द्रौपदीं हर । अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म करिष्यसि ॥ २५ ॥
 अधर्मश्चाप्यकीर्तिञ्च लोके प्राप्स्यसि केवलम् । एतामद्य परा-
 क्षय्य स्त्रियं राजस मातुषीम् ॥ २६ ॥ विषमेतत् समालोच्य कुम्भेन

प्राशितं त्वया । ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत ॥ २७ ॥
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् । अथाब्रवीत् द्रौप-
 दीञ्च नकुलञ्च युधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ माभैष्ट राक्षसान्मूढाङ्गतिरस्य
 मया हता । नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनाब्जः ॥ २९ ॥
 अस्मिन् युद्धे संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः । सहदेवस्तु तं
 हृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतनम् ॥ ३० ॥ अथाच वचनं राजन् कुन्ती-
 पुत्रं युधिष्ठिरम् । राजन् किं नाम मत् कृत्यं क्षत्रियस्याख्यतो-
 ऽधिकम् ॥ ३१ ॥ यद्युद्वाभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रून् जयेत वा ।
 एष चास्मान् वयञ्चैनं दुध्यमानाः परन्तप ॥ ३२ ॥ हृदयेन महा-
 बाहो देशकालो ह्ययं नृप । क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्य-
 पराक्रम ॥ ३३ ॥ जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सङ्गतिम् ।
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ॥ ३४ ॥ नाहं ब्रूयां
 पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत । ओ भो राक्षस तिष्ठस्व सह-
 देवोऽस्मि पाण्डवः ॥ ३५ ॥ हत्वा वा मां नयस्वैनं हतो वाद्ये च
 स्वप्नसि । तदा ब्रूवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ॥ ३६ ॥
 प्रत्यदृश्यङ्गदाहस्तः सवल्लव इव वामवः । सोऽश्मदुभ्वातरो तत्र
 द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ॥ ३७ ॥ क्षितिस्थं सहदेवञ्च क्षिपन्तं
 राक्षसं तथा । मार्गाच्च रक्षः समूहं कालोपहतचेतसम् ॥ ३८ ॥
 भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् । भ्रातृस्तान् क्षियतो
 हृष्ट्वा द्रौपदीञ्च महाबलः ॥ ३९ ॥ क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षस-
 स्त्रेहमब्रवीत् । विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पापं शस्त्रपरीक्षणम्
 ॥ ४० ॥ आस्या तु त्वयि मे नास्ति यतोऽपि न हतस्तदा ।
 बह्वारूपप्रतिच्छन्नो न नो वदमि चाप्रियम् ॥ ४१ ॥ प्रियेषु
 रजमाणं त्वां न चेवाप्रियकारिणम् । अतिथिं बह्वारूपश्च
 कथं हन्यामनागमम् ॥ ४२ ॥ राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्या-
 त्स्वयं व्रजेत् । अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ॥ ४३ ॥

नूनमद्यासि संपत्को यथा ते मतिरीदृशी । दत्तः क्षणापचरणे
 कालेनाङ्गतकर्मणा ॥ ४३ ॥ बहिर्गोऽयं त्वया प्रक्षतः कालक्षूलेष्व
 लम्बितः । मत्स्योऽन्धसीव स्यूतास्यः कथमद्य भविष्यति ॥ ४४ ॥
 यद्यासि प्रस्थितो देशमनःपूर्वं गतश्च ते । गतं गन्तासि गन्तासि
 मार्गं वक्ताहिर्द्विष्ययोः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन राजसः काल-
 चोदितः । भीतं जतस्तस्य तान् सर्वान् वृद्धाय समुपस्थितः
 ॥ ४६ ॥ अत्रवीक्ष्य पुनर्भीमं रोषात् प्रस्फुरिताधरः । न मे मूढा
 दिशः पाप त्वदर्थं मे विनश्यितम् ॥ ४७ ॥ श्रुता मे राजसो ये
 ये त्वया विनिहता रणे । तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदक-
 क्रियाम् ॥ ४८ ॥ एवमुक्तस्ततो भीमः स्तब्धो परिसंलिङ्गन् ।
 श्रुयमान इव क्रोधात् साक्षात् कालान्तकोपमः ॥ ४९ ॥ बाह्व-
 संरम्भमेवैक्षन्भिदुद्राव राजसम् । राजसोऽपि तदा भीमं वृद्धा-
 र्थिनमवस्थितम् ॥ ५० ॥ युद्धमूर्च्छाददानः स्तब्धो परि-
 संलिङ्गन् । अभिदुद्राव संरब्धो बलिर्वज्रधरं यथा ॥ ५१ ॥
 वत्तं माने तदा ताभ्यां बाहुबुद्धे सुदारुणे । माद्रौपुत्रावभिक्षुद्वा-
 वभावय्यभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥ न्यवारयत्तौ प्रहसन् कुन्तीपुत्रो
 वृकोदरः । शक्तोऽहं राजसस्येति प्रेक्ष्यमिति चाब्रवीत् ॥ ५३ ॥
 आत्मना ज्वाहृभिश्चैवं धर्मेण सुकृतेन च । इष्टेन च शपे राजन्
 क्षुद्रयिष्यामि राजसम् ॥ ५४ ॥ इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौऽसृज्वमानौ
 परस्परम् । बाह्वभ्यां समसज्जेतासुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ५५ ॥
 तयोरासीत् संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः । अस्त्रयमाणयोः संख्ये
 देवदानवयोरिव ॥ ५६ ॥ आरुज्याश्च तौ वृक्षानन्योन्यमभि-
 जघ्नतुः । जीमूताविव गर्जन्तौ निनदन्तौ महाबलौ ॥ ५७ ॥
 बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनस्वरौ । अन्योन्येनातिसंरब्धौ पर-
 स्परबधैषिणी ॥ ५८ ॥ तदृक्ष्युद्धमभयन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालितुमीवयोर्भ्रातृः पुरा स्त्रोकांलिणोऽयं यथा ॥ ५९ ॥ आवि-

ध्याविध्य तौ वृक्षान्मृच्छन्तमितरेतरम् । ताडयामासतुभभौ
 विनदन्तौ मुहुर्मृच्छः ॥ ६० ॥ तस्मिन् देशे यदा वृक्षाः सर्व एव
 निपातिताः । पुञ्जोक्षताश्च शतशः परस्परबध्नेष्वया ॥ ६१ ॥
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्त्तं मितं भारत । सहाबन्धैरिव धौलेन्द्रौ
 वृथधाते महाबलौ ॥ ६२ ॥ शिलाभिरुग्ररूपाभिर्दृष्टीभिः पर-
 स्परम् । बध्नौ रिव महावेगैराजन्नतुरमर्षणी ॥ ६३ ॥ अभिद्रुत्य
 तु भूयसावन्योन्यबलदर्पितौ । भजन्भ्यां परिगृह्णाथ चकषाते
 गजाविव ॥ ६४ ॥ सुष्टिभिश्च महाघोरेरन्योन्यमभिजन्नतुः । ततः
 कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६५ ॥ ततः संहृत्य सुष्टिन्तु
 पञ्चशीर्षमिवोरगम् । वेगेनाभ्यहनद्भीमो राजसख्य शिरोधराम्
 ॥ ६६ ॥ ततः आन्तन्तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् । सुपरि-
 आन्तमास्तस्य भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥ तत एनं महाबाहु-
 र्बाहुभ्याममरोपमः । ससुतक्षिप्य बलाद्भीमो विनिधियथ मही-
 तले ॥ ६८ ॥ तस्य गात्राण्य सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 स्मरन्तिना चाभिल्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ६९ ॥ सन्दष्टोष्ठं
 विवृत्ताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतम् । जटासुरस्य तु शिरो भीम-
 सेनबलाहतम् ॥ ७० ॥ पपात रधिरादिगघ सन्दष्टरदनच्छदनम् ।
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् । स्तूयमानो द्विजाग्रैस्तु
 मरुद्भिरिव वासवः ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जटासुरबधपर्वणि जटासुरबधो नाम
 सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च जटासुरबधपर्व ॥ १५७ ॥

अथ यज्ञयुद्धपर्व ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । निहतं राजसे तस्मिन् पुनर्नारायणा-
 यमम् । अथेत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १ ॥

स समानीय तान् सर्वाङ्गान् भ्रातृनित्यब्रवोद्वचः । द्रौपद्या सहि-
तान् काले संस्मरन् भ्रातरं जयम् ॥ २ ॥ समाचतस्त्राऽभिगताः
शिवेन चरतां वने । कृतोद्देशस्तु बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम्-
॥ ३ ॥ प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरण्यास्वरम् । पुष्पिते-
र्द्धमण्डले मत्तकोकिलषट्पदैः ॥ ४ ॥ मयूरैश्चातकैश्चपि नित्यो-
त्सवविभूषितम् । व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गव्यैर्हरिणैश्च ॥ ५ ॥
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च कृशभिश्च निषेवितम् । फल्गुः सहस्रपत्नैश्च
शतपत्नैश्चोत्पलैः ॥ ६ ॥ मङ्गलैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलै-
रपि । मृगापुङ्गवैश्च पवित्रैश्च सुरासुरनिषेवितम् ॥ ७ ॥ तच्चापि
च कृतोद्देशः समागमद्विद्वद्भिरभिः । कृतञ्च समयज्ञेन पोष्यमा-
मिततेजसा ॥ ८ ॥ पञ्चवर्षाणि बह्व्यामि विद्याधीति पुरा मया ।
सर्वं गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्मरिन्दमम् ॥ ९ ॥ देवलोकसमं
लोकं द्रष्टव्यम् पुनरागतम् । इत्यक्त्वा ब्राह्मणान् सर्वानामन्त्रयत्
पाण्डवः ॥ १० ॥ कारणञ्चैव तत्तत्तत्तमाचक्षते तपस्विनाम् ।
तानुग्रहतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ब्राह्म-
णास्तोऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च । सुखादर्कमिदं क्लेश-
मचिराद्भरतर्षभ ॥ १२ ॥ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयि-
ष्यसि । तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ॥ १३ ॥
प्रतस्थे सद्यः विप्रैस्तैर्भ्रातृभिरप्य परन्तपः । राजसैरनुयातो वै-
लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४ ॥ क्वचित् पद्भ्यां ततोऽगच्छद्वाचसै-
रुक्ष्यते क्वचित् । तत्र तत्र मञ्जातेजा भ्रातृभिः सद्यः सुव्रतः ॥ १५ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । सिंहश्याम-
गजाकोर्णसुहृदीचौ प्रययौ दिशम् ॥ १६ ॥ सवेत्तमाणाः कौलासं-
मैनाकञ्चैव पर्वतम् । गन्धमादनपादांश्च श्वेतश्चापि शिलोच्चयम्
॥ १७ ॥ उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश सरितः शिवाः । पृष्ठं हिम-
वतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८ ॥ ददृशुः पाण्डवा राजान्

गन्धमादनमन्त्रिकात् । पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते
 ॥ १८ ॥ सन्निवावर्त्तसञ्जातेः पुष्पितैश्च महीरुहैः । समावृतं
 पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ २० ॥ तसुपागम्य राजर्षिं धर्मा-
 ज्ञानमरिन्दमाः । पाण्डवा वृषपर्वणमवदन्त गतक्लमाः ॥ २१ ॥
 अभ्यनन्दत राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् । पूजिताच्चावसंस्तुत सभरात्र
 मरिन्दमाः ॥ २२ ॥ अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तच्छर्षिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३ ॥ एकैकशश्च
 तान् विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणि । न्यासभूतान् यथाकालं बन्धनिव
 मुसृत्कृतान् ॥ २४ ॥ पारिवर्ह्यश्च तं श्रेष्ठं परिदाय महात्मने ।
 ततस्तो यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ॥ २५ ॥ न्यदधुः
 पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः । अतीतानागते विद्वान् कुशलः
 सर्वधर्मवित् ॥ २६ ॥ अन्वयासत् स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रयवृद्धिंशसुत्तराम् ॥ २७ ॥ तान् प्रस्थि-
 तानभ्यगच्छवृषपर्वी महामतिः । उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः
 पाण्डवांस्तदा ॥ २८ ॥ अनुसंसार्य कौन्तेयानाशौर्भिरभिनन्द्य
 च । वृषपर्वी निववृते पय्यान्मुपदिश्य च ॥ २९ ॥ नानावृण-
 गणैर्युष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः । पदातिर्ध्वात्तृभिः साहं प्राति-
 ष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसामुधु ।
 पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१ ॥ महाभ्र-
 घ्नसङ्काशं सन्निहोपहितं शुभम् । मणिक्राश्वनरूपस्य शिला
 नाश्च समुच्चयम् ॥ ३२ ॥ ते समासाद्य पय्यान् यथोक्तं वृष-
 पर्वणा । अनुसख्यं यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ ३३ ॥
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः । सुदुर्गमांस्तो सुबहून्
 सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३४ ॥ धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च कोमशश्च
 महानृपिः । अगच्छन् सहितास्तत्र न कश्चिदवहोयते ॥ ३५ ॥
 ते खगाद्विजसंघुष्टं नानाद्रुमलतावृतम् । शाखासृगगणैश्चैव सेवितं

भुवनोरमम् । ३५ ॥ मुख्यं पद्ममरोद्युक्तं सपल्लवमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महाभागा माल्यवर्त्तं महागिम् ॥ ३६ ॥ ततः किन्धु-
 र्वावासं सिद्धचारणसेवितम् । ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्ध-
 मादनम् ॥ ३७ ॥ विद्याधरासुचरितं किन्धरीभिस्तथैव च । गज-
 संघसमावासं सिद्ध्यन्नाग्रगण्यायुगम् ॥ ३८ ॥ शरभोन्मादसंघुष्टं
 नानासृगनिषेधितम् । ते गन्धमादनवनं तन्वन्दनवनोपमम् ॥ ३९ ॥
 सुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् । विविधुः क्रमशो
 वीराः शरण्यं शुभकाननम् ॥ ४० ॥ द्रौपदीसञ्चिता वीरास्तैश्च
 विप्रैर्महात्मभिः । शृण्वन्तः प्रीतिजननान् वल्ग्वान्मदकलाञ्छुभान्
 ॥ ४१ ॥ श्रोत्ररस्यान् सुमधुरान् शब्दान् खगमुखेरितान् । सर्व-
 ण्णुफलभाराद्यान् सर्वर्णकुसुमोज्ज्वलान् ॥ ४२ ॥ पश्यन्तः पाद-
 पाञ्चापि फलभारावनामितान् । आम्बानास्त्राणकान् अव्यान्
 नारिकेलान् सतिन्दुकान् ॥ ४३ ॥ मुक्तातकांस्तथास्त्रीरान् दाडि-
 मान् बीजपूरकान् । पनसान् लकुचान् भोचान् क्षर्जूरानस्त-
 वेतसान् ॥ ४४ ॥ पारावतांस्तथा शौद्रान्नीपाञ्चापि मनोरमान् ।
 विल्लान् कपित्थान् जम्बून् काश्मरोर्वदरीकथा ॥ ४५ ॥ मूल्या-
 नुङ्गस्वरवटानश्चत्थान् चीरिकांस्तथा । भस्मातकानामलकौहरी-
 तकविभीतकान् ॥ ४६ ॥ इन्द्रदान् करमर्दांश्च तिन्दुकांश्च महा-
 फलान् । एतान्म्यांश्च विविधान् गन्धमादनसालुषु ॥ ४७ ॥ फलै-
 रमृतकल्पैस्तानाचितान् स्वादुभिस्तकान् । तथैव चम्पकाशोकान्
 केतकान् वकुलांस्तथा ॥ ४८ ॥ पुन्निगान् समपण्यांश्च कर्णिकारान्
 सकेतकान् । पाटलाः कुटजान् रम्यान् मन्दारेन्दीवरांस्तथा
 ॥ ४९ ॥ पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा । शालां-
 क्षालांस्तमालांश्च पिप्पलान् शिङ्गुकांस्तथा ॥ ५० ॥ शाल्मलीः
 किंशुकाशोकान् शिंशपाः सरलांस्तथा । चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्ग-
 राजैश्च शुक्रैः ॥ ५१ ॥ कौकिलैः कन्धविद्धैश्च चारीतैर्जीव-

जीवकैः । प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः प्लवैः ॥ ५२ ॥ श्रोत्र-
 रस्यं सुमधुरं कूजं द्विषाप्यधिष्ठितान् । सरांसि च मनोज्ञानि
 समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ५३ ॥ कुसुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कौक-
 नदोत्पलैः । कङ्कःरैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ५४ ॥
 आदस्वैश्चक्रवाकैश्च कुरुरैर्जलकुङ्कुटैः । कारण्डवैः श्वेहं सर्वैर्वर्म-
 ङ्गभिरेव च ॥ ५५ ॥ एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जल-
 चारिभिः । हृष्टैश्च तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५६ ॥ पद्मो-
 दरच्युतरजःकिञ्चल्लालारण्यरञ्जितैः । मञ्जुस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्
 कमलाकरान् ॥ ५७ ॥ अपश्यंस्ते नरय्याज्जा गन्धमादनसानुषु ।
 तथैव पद्मपण्डितैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५८ ॥ शिखण्डिनोभिः
 संहितान् लतामण्डलकेषु च । मेघद्वयैर्वशोद्वासमदनाकुलितान्
 दृशम् ॥ ५९ ॥ कृत्वेव केकामधुरं सङ्गीतं मधुरस्वरम् । चित्रान्
 कलापान् विसृष्टैश्च स्रग्जलासान्द्रदालसान् ॥ ६० ॥ मयूरान्
 ददृशुर्हृष्टानृत्यो वनलालसान् । काञ्चित् प्रियाभिः संहितान्
 भ्रममाणान् कलापिनः ॥ ६१ ॥ वल्लीलतासङ्कटेषु कुटजेषु
 स्थितांस्तथा । काञ्चिच्च कुटजानान् विटपेषूत्कटानिव ॥ ६२ ॥
 कलापवचिराटोपनिचितान् कुटानिव । विषरेषु तरुणाश्च वचिरं
 ददृशुश्च ते ॥ ६३ ॥ सिन्धुपारांस्तथोदारान् मन्मथस्यैव तोम-
 रान् । सुवर्णवर्णकुसमान् गिरौणां शिखरेषु च ॥ ६४ ॥ कर्ण-
 कारान् विकसितान् कर्णपूरानिवोत्तमान् । तथापश्यन् कुरु-
 वकान् वनराजिषु पुष्पितान् ॥ ६५ ॥ कामवध्योत्सुककरान्
 कामस्यैव शरोत्करान् । तथैव वनराजीनामुदारान्निचितानिव
 ॥ ६६ ॥ विराजमानांश्चोपश्यंस्तत्तत्काञ्चित्कानिव । तथानङ्ग-
 शराकारान् सङ्ककारान्मनोरमान् ॥ ६७ ॥ अपश्यन् भ्रमरा-
 राधान् मञ्जरीभिर्विराजितान् । हिरण्यमदृशैः पुष्पैर्दीवाग्नि-
 सदृशैरपि ॥ ६८ ॥ लोहितैश्च नामैश्च वेदूषैश्च सदृशैरपि । अतीव

वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलमानुषु ॥ ६१ ॥ तथा शाकांस्तमालांश्च
 पाटतान् बकुलानपि । माता इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु
 च ॥ ७० ॥ विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्हिजेः । कल-
 हसेरुपेतानि सारमाभिवृतानि च ॥ ७१ ॥ सरांसि ब्रह्मशः पार्था
 पश्यन्तः शैलमानुषु । पद्भ्योत्पन्नविमिश्राणि सुखशीतजलानि च
 ॥ ७२ ॥ एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः । गन्धवन्त्यथ
 माल्य निरमवन्ति फलानि च ॥ ७३ ॥ सरांसि च मनोज्ञानि
 वृक्षांश्चातिमनोरमान् । विविधैः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ल-
 सोचनाः ॥ ७४ ॥ कमलोत्पलकङ्कहारपुण्डरीकसुगन्धिना । सेव्य-
 माना वने तस्मिन् सुखस्पर्शेन वायना ॥ ७५ ॥ ततो सुधिष्ठिरो
 भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः । अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादन-
 काननम् ॥ ७६ ॥ वने ह्यस्मिन् मनोरम्ये दिव्याः काननजा
 द्रुमाः । लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ॥ ७७ ॥
 भान्ये ते पुष्पविक्रचाः पुंस्त्र्योक्किणकुलाकुलाः । नात्र कण्टकिनः
 केचिच्च च विद्यन्त्यपुष्पिताः ॥ ७८ ॥ स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्ध-
 मादनमानुषु । अमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ॥ ७९ ॥
 विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरैर्युभिः । पश्येमां नलिनीं
 चान्धां कमलोत्पलमालिनीम् ॥ ८० ॥ सुगंधरां विशद्वतीं साक्षा-
 द्धियमिवापराम् । नानाकुसुमगन्धाख्यातस्येमाः काननोत्तमे
 ॥ ८१ ॥ उपगोयमाना अमरैराजन्ते वनराजयः । पश्य भीम
 शुभान् देशान् देवाक्रीडान् समन्ततः ॥ ८२ ॥ अमानुषगतिं
 प्राप्ताः संसिद्धाः स्त्रा वृकोदर । लताभिः पुष्पितायाभिः पुष्पिताः
 पादपोत्तमाः ॥ ८३ ॥ संश्लष्टः पार्थ गोमन्ते गन्धमादनसानुषु ।
 शिखण्डिनीभिश्चरतां सज्जितानां शिखण्डिनाम् ॥ ८४ ॥ नदतां
 शृणु निर्घोषं भीम पर्वतमानुषु । चकोराः शतपत्राश्च सत्त-
 कोक्किलसारिकाः ॥ ८५ ॥ पक्षिणः पुष्पितानेतान् सम्पतन्ति

महादुमान् । रक्तपीताम्बुजाः पार्थ पादपाद्यगताः खगाः ॥ ८६ ॥
 परस्परमुदीक्षन्ते दहवो जिवज्जीवकाः । हरिताम्बुवर्णानां
 शङ्खानां समीपतः ॥ ८७ ॥ सारमाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रखण्ड-
 ष्वपि । बहन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ॥ ८८ ॥ भङ्ग-
 राजोपचक्राश्च कोष्ठपृष्ठाः पतत्रिणः । चतुर्विधायाः पद्माभाः
 कुञ्जराः सकरेणवः ॥ ८९ ॥ एते वैदूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति मङ्ग-
 ल्वरः । बद्धतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ॥ ९० ॥ नाना-
 प्रखण्डेष्वथ वारिधाराः पतन्ति च । भास्कराभप्रभा भोमाः
 शारदावृक्षवर्णोपमाः ॥ ९१ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नानारजत-
 धातवः । क्वचिद्वज्रनवर्णाभाः क्वचित्क्लाष्टनसन्निभाः ॥ ९२ ॥
 धातवो हरितालस्य क्वचिद्वज्रकण्डकस्य च । मनःशिक्षागुहाश्चैव
 सन्ध्यावृक्षनिकरोपमाः ॥ ९३ ॥ शोभयन्ति महाशैलं नाना-
 रजतधातवः । शयनोद्दिप्तवर्णाभाः क्वचिद्भेरिकधातवः ॥ ९४ ॥
 सितासितावृक्षप्रतिमाः बालसूक्ष्मसमप्रभाः । एते बद्धविधाः
 शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९५ ॥ गन्धर्वीः सङ्ग कान्ताभि-
 र्यथोक्तं वृषपर्वणा । दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किम्पदपैः सङ्ग
 ॥ ९६ ॥ गीतानां समतालानां तथा सान्नाश्च निखनः । श्रूयते
 बद्धधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ९७ ॥ महागङ्गामुदीक्षस्व
 पुण्यां देवनदीं शुभाम् । कलहंसगणैर्जुष्टाक्षपिकिन्नरसेविताम्
 ॥ ९८ ॥ धातुभिश्च सरिद्धिश्च किन्नरैर्हृगर्पाक्षभिः । गन्धर्वै-
 रक्षुरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ९९ ॥ व्यालैश्च विविधा-
 कारैः शतशीर्षैः समन्ततः । उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराज-
 मरिन्दम ॥ १०० ॥

वैशम्पायन उवाच । ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनु-
 क्षताम् । मातृपुत्रं पवनेन्द्रस्य दर्शनेन परन्तपाः ॥ १०१ ॥
 उपेतमथ मातृपुत्रं फलवद्भिश्च पादपैः । चार्ष्टिषेणस्य राजर्षे-

राय्यमं ददृशुस्तदा ॥ १०२ ॥ ततस्ते तिग्मतपसं कृशन्वमनि-
सन्ततम् । पारगं सर्वधर्माणामाष्टिषेणमुपागमन् ॥ १०३ ॥

इति आरण्यपर्वणि यज्ञयुद्धार्चणि गन्धमादनशोभादर्शनं
नामाष्टपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

वैगम्यायन उवाच । सुषिष्ठिरक्षमासाद्य तपसा दग्धकिल्बि-
षम् । अश्वशदयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्त्तयन् ॥ १ ॥ ततः
कृणा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ । शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं
परिवार्योपतस्थिरे ॥ २ ॥ तथैव धौस्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां
पुरोहितः । यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं शंसितव्रतम् ॥ ३ ॥
अन्वजानात् स धर्मज्ञो मुनिदिव्येन चक्षुषा । पाण्डोः पुत्रान्
कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ कुरूणाष्टषभं प्राप्तं
पूजयित्वा महातपाः । सह आतृभिरामीनं पर्य्यपृच्छदनामयम्
॥ ५ ॥ नावृते कुरुषे भावं कञ्चिद्धर्मे प्रवर्त्तसे । मातापितोश्च ते
वृत्तिः कञ्चित् पार्थ न लीदति ॥ ६ ॥ कञ्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा
वैद्याश्च पूजिताः । कञ्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७ ॥
सुकृतं प्रतिकर्त्तुञ्च कञ्चिद्वातुञ्च दुष्कृतम् । यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ
जानामि न विकल्पसे ॥ ८ ॥ यथाहं मानिताः कञ्चित्त्वया नन्दन्ति
साधवः । वनेष्वपि वसन् कञ्चिद्धर्मसेवानुवर्त्तसे ॥ ९ ॥ कञ्चि-
द्वीर्यस्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते । दानधर्मतपःशौचेरार्जवेन
तितिक्षया ॥ १० ॥ पितृपैतामहं वृत्तं कञ्चित् पार्थानुवर्त्तसे ।
कञ्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छस्यरिन्दम ॥ ११ ॥ स्वे स्वे किञ्च
कुले जाते पुत्रे नम्ररि वा पुनः । पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति
च हसन्ति च ॥ १२ ॥ किन्त्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः सञ्जातव्यं भवि-
ष्यति । किञ्चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३ ॥

पिता माता तथैवाग्निर्गुह्यराज्या च पञ्चमः । यस्यैते पूजिताः
पार्थ तस्य षोकावुभौ जितौ ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्मार्थं माहृतव्यथावत्तर्ज्जुनिप्रयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५ ॥

आर्षिषेण उवाच । अर्धभक्षा वातुभक्षा च हवमाना विद्या-
यमा । जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठपथः पर्वसन्निधुः ॥ १६ ॥ कामिनः
सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः । हृष्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा
किम्पक्ष्मा नृप ॥ १७ ॥ अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशि-
कानि च । हृष्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाश्चरसां गण्डाः ॥ १८ ॥
विद्याभरगणाश्चैव सुश्रिताः प्रियदर्शनाः । महोरगगणाश्चैव
सुपर्णाद्योरगादयः ॥ १९ ॥ अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्व-
सन्निधु । भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानाञ्च निःस्वनः ॥ २० ॥
इहस्थैरेव तत् सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः । न कार्या वः कथ-
द्विष्ट्यात्तत्राभिगमने मतिः ॥ २१ ॥ न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं
भरतसत्तमाः । विहारो यत्र देवानाममालुषगतिस्तु सा ॥ २२ ॥
द्रुपञ्चपत्तकर्मणां मनुष्यमिह भारत । द्विषन्ति सर्वभूतानि ताड-
यन्ति च राक्षसाः ॥ २३ ॥ अस्यातिक्रमस्य शिखरं कैलासस्य युधि-
ष्ठिर । गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४ ॥ चाप-
लादिव गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् । अयःशुचादिभिर्घ्नन्ति
राक्षसाः शत्रून्सूदन ॥ २५ ॥ अश्वरोभिः परिव्रतः समृद्धा नर-
वाहनः । इह वैशद्यणस्नात पर्वसन्निधु हृष्यते ॥ २६ ॥ शिखरस्थं
समासीनमधिपं यक्षरक्षसाम् । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्त-
मिवोदितम् ॥ २७ ॥ देवदानवसिद्धानां तथा वैशद्यणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८ ॥ उपासीनस्य धनदं
तुभ्य गीः पर्वसन्निधु । गीतसामस्वनस्नात श्रूयते गन्धमादने ॥ २९ ॥
एतदेवंविधश्चित्रमिह तात युधिष्ठिर । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुयः

पर्वसन्धिषु ॥ ३० ॥ भुञ्जाना भुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि
च । वसध्वं पाण्डुपञ्चेष्टा यावदर्जुनदर्शनात् ॥ ३१ ॥ न तात
अपलैर्भाष्यमिह प्राप्तैः कथञ्चन । उपित्वैह यथाकामं यथाचक्षुः
विद्वत्य च । ततः शस्त्रजितां तात पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३२ ॥

इति शारङ्गपर्वणि यक्षबुधपर्वणि आष्टिषेणसुधिष्ठिर-

संवादे एकोनपञ्चधकाशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

अममेजय उवाच । आष्टिषेणाश्रमे तस्मिन् मम पर्वपिता-
महाः । पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ॥ १ ॥
क्षियन्तं कालमवसन् पर्वते गन्धमादने । किञ्च चक्रुर्महावीर्याः
सर्वेऽतिवचपौरुषाः ॥ २ ॥ कानि चाभ्यवहाव्याणि तत्र तेषां
महात्मनाम् । वसतां लोकधीराणामासंस्तदून् हि सत्तम ॥ ३ ॥
विकारेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् । यद्यच्चक्रे महाबाहु-
स्तस्मिन् हैमवते गिरौ ॥ ४ ॥ न खल्लासीत् पुनर्युद्धं तस्य यज्ञै-
र्हिजोत्तम । कञ्चित्समागमस्तेषामासीद्व्यवयवेन च ॥ ५ ॥ तत्र
ह्यायाति धनद आष्टिषेणो यथाब्रवीत् । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं
विकारेण तपोधन । न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचे-
ष्टितम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतदात्मचितं श्रुत्वा तस्याप्रमिततेजसः ।
शासनं सततचक्रस्तथैव भरतर्षभाः । भुञ्जाना भुनिभोज्यानि
रसवन्ति फलानि च ॥ ७ ॥ शुद्धबाणहतानाश्च दृगाणां पिथि-
तान्यपि । मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ॥ ८ ॥
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभ । तथा निवसतां तेषां पशुसं-
वर्धमभ्यगात् ॥ ९ ॥ शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधा-
न्युत । ह्यत्यकाश उपस्थास्य इति चोक्त्वा षटोत्सवः ॥ १० ॥

राक्षसैः सह सर्वेषु पूर्वमेव गतः प्रभो । आर्ष्टिपेणाश्रमे तेषां
 वसतां वै महात्मनाम् ॥ ११ ॥ अगच्छन् बहवो मासाः पश्यतां
 महजङ्घतम् । तैस्तत्र विचरद्भिय रममाणैश्च पाण्डवैः ॥ १२ ॥
 प्रीतिमन्तो महाभागा सुनयनारणास्तथा । आजग्मः पाण्डवान्
 द्रष्टुं श्रुत्वात्मानो यतव्रताः ॥ १३ ॥ तं तेः सह कथाञ्चक्रुर्दिव्यां
 भरतसत्तमाः । ततः कतिपयाहस्य महाहृदनिवासिनम् ॥ १४ ॥
 ऋद्धिमन्तं मजानागं सुपर्णः सहमाचरत् । प्राकम्पत महाशैलः
 प्रासृद्यन्त महाद्रुमाः ॥ १५ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च
 तदङ्गुतम् । ततः शैलोत्तमस्याग्रात् पाण्डवान् प्रति सावतः ॥ १६ ॥
 अवहत् सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च । तत्र पुष्पाणि
 दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ॥ १७ ॥ ददृशुः पञ्चवर्णानि
 द्रौपदी च यशस्विनी । भीमसेनं ततः क्षणा काले वचनमब्र-
 वीत् ॥ १८ ॥ विविक्ते पवतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् । सुप-
 र्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ॥ १९ ॥ पञ्चवर्णानि पात्यन्ते
 पुष्पाणि भरतर्षभ । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति
 ॥ २० ॥ पाण्डवे सत्यसन्धेन आत्मा तव महात्मना । गन्धर्वो-
 रगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ॥ २१ ॥ हता मायाविनक्षोग्रा
 धनुः प्राप्तञ्च गाण्डिवम् । तवापि सुमहत्तेजो महाहाउबलश्च ते
 ॥ २२ ॥ अविषह्यमनादृष्यं शक्तुल्यबलोपमम् । तद्वाहुवत्तवेगेन
 त्रासिताः सर्वराक्षसाः ॥ २३ ॥ हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन
 दिशो दश । ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ॥ २४ ॥
 व्यपेतभयसम्मोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव । एवं प्रणिहितं भीम
 चिरान् प्रभृति मे मनः ॥ २५ ॥ द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं तद्वह्नि-
 वत्तपाक्षिता । ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परन्तपः ॥ २६ ॥
 नासृप्यत महाबाहुः प्रहारमिव सङ्गवः । सिंहर्षभगतिः ओमा-
 सुदारकनकप्रभः ॥ २७ ॥ मनस्वी बलवान् हृत्तो मानो शूरश्च

पाण्डवः । कीहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारण्यविक्रमः ॥ २८ ॥
 सिंहदंष्ट्रो वृहत्स्कन्धः शालपोत इवाङ्गतः । महात्मा चारु-
 सर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ॥ २९ ॥ रुक्मपुत्रं धनुः खड्गं त्रुणा-
 चापि परावृणत् । स केशरीव चात्सितः प्रभिन्न इव वारणः
 ॥ ३० ॥ व्यपेतभयसम्बोहः शैलमभ्यपतद्वली । तं ह्येन्द्रमिवा-
 यान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ३१ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि वाण-
 कार्मुकधारिणम् । द्रौपद्या बर्हयन् हर्षं गदामादाय पाण्डवः
 ॥ ३२ ॥ व्यपेतभयसम्बोहः शैलराजं समाश्रितः । न ग्लानिनं च
 कातव्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ॥ ३३ ॥ कदाचिज्जघते पार्थमात्मजं
 मातरिश्वनः । तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ॥ ३४ ॥
 बल्लतालोष्णं शृङ्गमारुरोह महाबलः । स किन्नरमहानाग-
 सुनिगन्धर्वराक्षसान् ॥ ३५ ॥ हर्षयन् पर्वतस्याग्रमारुह्य सु-
 महाबलः । ततो वैश्ववर्णावासं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३६ ॥ काञ्चनैः
 स्फाटिकैश्चैव वेश्मभिः समलंकृतम् । प्राकारेण परिचिप्तं सौव-
 र्येन समन्ततः ॥ ३७ ॥ सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
 शैलादभ्युक्ष्यवता चयाट्टालकशोभिना ॥ ३८ ॥ द्वारतोरण-
 निर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना । विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः
 समन्ततः ॥ ३९ ॥ वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
 धनुष्कोटीमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ॥ ४० ॥ पश्यमानः स
 खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् । मोदयन् सर्वभूतानि गन्धमादन-
 सम्भवः ॥ ४१ ॥ सर्वगन्धर्वक्षत्रमारुतः सुसुखो ववौ । चित्ता
 विविधवर्णाभाश्रितमञ्जरिधारिणः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्या विविध-
 रत्नद्रुमाः परमशोभिनः । रत्नजालपरिचिप्तचित्तमाल्यविभू-
 पितम् ॥ ४३ ॥ राजसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः । गदा-
 खड्गधनुष्याणिः समभित्यक्तजीवितः ॥ ४४ ॥ भीमसेनो महा-
 बाहुस्तस्यौ गिरिरिवाचलः । ततः शङ्खमुपाध्मासीद्विषतां क्षोभ-

कर्षणम् ॥ ४५ ॥ ज्वाघोपतनशब्दश्च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।
 ततः प्रहृष्टरोमाण्यस्य शब्दमभिदुद्रुवः ॥ ४६ ॥ यत्नराक्षसगन्तरीः
 पाण्डवस्तु समीपतः । गदापरिघनिस्त्रिंशद्भूतशक्तिपरश्वधाः
 ॥ ४७ ॥ प्रमृष्टोता व्यरोचन्त यत्नराक्षसबाहुभिः । ततः प्रवृत्ते
 युद्धं तेषां तस्तु च भारत ४८ ॥ तैः प्रयुक्तान्यहमायेः शूत-
 शक्तिपरश्वधान् । भल्लैर्भीमः मयिच्छेद् भीमवेगतरेक्षतः ॥ ४९ ॥
 अन्तरीक्षगतानाञ्च भूमिष्ठानाञ्च गर्जताम् । शरैर्विव्याध गात्राणि
 राजसानां महाबलः ॥ ५० ॥ सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महा-
 बलम् । गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसम्भवा ॥ ५१ ॥ कायेभ्यः
 प्रच्युता धारा राजसानां समन्ततः । भीमबाहुवज्रोत्खल्यैरायुधै-
 र्यश्चरत्तसाम् ॥ ५२ ॥ विनिष्कृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि
 च । प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ॥ ५३ ॥ दहद्भुः
 सर्वभूतानि द्यूथ्यमवभ्रगणैरिष । स रश्मिभिरिवादित्यः शरै-
 ररिनिघातिभिः ॥ ५४ ॥ सर्वाणां च्छन्महाबाहुर्वलवान् सत्य-
 विज्ञमः । अभितर्जयमानाय त्वन्तश्च महारवान् ॥ ५५ ॥ न
 मोहं भीमसेने च दहद्भुः सर्वराक्षसाः । यत्ना विहृतसर्वाङ्गा
 भीमसेनभयादिताः ॥ ५६ ॥ भीममार्त्तस्वरस्रक्पुर्विप्रकीर्णमहा-
 वृधाः । उत्खल्य ते गदाशूलाननिशक्तिपरश्वधान् ॥ ५७ ॥
 दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता हृदधन्वना । तत्र शूलगदापाणि-
 व्यूढोरस्त्रो महाभुजः ॥ ५८ ॥ सखा वैश्यवणास्त्रासीन्मणिमा-
 ल्याम राजसः । अदर्शयदधीकारं पौरुषञ्च महाबलः ॥ ५९ ॥
 स तान् हृष्टा परावृत्तान् ख्यमान इवान्वीत् । एकेन बहवः
 संख्ये मालुषेण पराजिताः ॥ ६० ॥ प्राप्य वैश्यवणावासं किं
 कथ्यथ धनेश्वरम् । एवमाभाष्य तान् सर्वानभ्यवर्त्तन्त राजसः
 ॥ ६१ ॥ शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत् स पाण्डवम् । तमापतन्तं
 वेगेन प्रभिन्नसिव वारणम् ॥ ६२ ॥ बलवद्भूतैस्त्रिभिः पार्श्वे भीम-

सेनः समादृत्य । मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य मङ्गतीं गदाम्-
 ॥ ६३ ॥ प्राहिणोद्धोमसेनाय परिगृह्य महाबलः । विद्युद्गुपां
 महाघोराभाकाशे मङ्गतीं गदाम् ॥ ६४ ॥ गरैर्वज्रभिरभ्याच्छ-
 द्धोमसेनः शिलाशितैः । प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः
 ॥ ६५ ॥ न वेगं धारयामासुर्गदाघेगस्य वेगिताः । गदाशुद्धममा-
 चारं ब्रह्ममानः स यीष्मवान् ॥ ६६ ॥ व्यसयामास तं तस्य
 महारं भीमविक्रमः । ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयमयीम्
 ॥ ६७ ॥ तस्मिन्नेवान्तरे धीमान् प्रजशाराय राजसः । सा भुजं
 भीमनिह्नीदा भित्वा भीमस्य दक्षिणाम् ॥ ६८ ॥ साग्निज्वाला
 महारौद्रा पपात सजसा भूषि । सोऽतिबिह्वो महेष्वासः शक्त्या-
 मितमराक्रमः ॥ ६९ ॥ गदां जग्राह कौन्तेयः क्रोधपर्ष्वाकुले-
 जगः । रुक्मपट्टपिनङ्गान्तां शतगां भयवर्हिनोम् ॥ ७० ॥
 प्रगृह्याथ नदन्भोमः शैष्वां सर्वायसौं गदाम् । तरसा चाभि-
 दुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ७१ ॥ दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य
 मणिमानपि । प्राहिणोद्धोमसेनाय वेगेन मङ्गता नदन् ॥ ७२ ॥
 भङ्गा शूलं गदाघेग्य गदाशुद्धविशारदः । अभिदुद्राव तं हन्तुं
 गरुडानिधय पञ्चगम् ॥ ७३ ॥ सोऽन्तरीक्षमवप्लुत्य विधूय सजसा
 गदाम् । प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूढनिः ॥ ७४ ॥ केन्द्रा-
 शनिरिवेन्द्रेण विहृष्टा यातरं हमा । हत्वा राज्ञः क्षितिं प्राप्य
 कृत्येव निपपात ह ॥ ७५ ॥ तं राजसं भोमबलं भोमसेनेन
 पातितम् । ददृशुः सवेभृतानि सिंहेनेव गथास्पतिम् ॥ ७६ ॥ तं
 प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा
 जम्बुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७७ ॥

इति आरग्यपर्वणि यज्ञशुद्धपर्वणि मणिमहधो नाम

षष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरे-
 र्गुहाम् । अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुक्त्वावपि ॥ १ ॥ धौम्यः
 कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सहृदसाः । भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे
 विमनसोऽभवत् ॥ २ ॥ द्रौपदीमाष्टिषेणाय सख्यधार्ष्यं महा-
 रथाः । सहिताः सायुधाः शूराः शैलमावकञ्जसदा ॥ ३ ॥ ततः
 संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः । ददृशुस्ते महेष्वासा
 भीमसेनमरिन्दमाः ॥ ४ ॥ स्फुरतश्च महाकायान् गतसत्त्वांश्च
 राजसान् । महाबलान् महासत्त्वान् भीमसेनेन पातितान् ॥ ५ ॥
 शुशुभे स महाबाहुर्गुदाण्डधनुर्धरः । निहत्य समरे सर्वान्
 दानवान् मघवानिष ॥ ६ ॥ ततस्ते आतरं दृष्ट्वा परिष्वज्य महा-
 रथाः । तत्रोपविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७ ॥
 तेत्यतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत । लोकपालैर्महाभागैर्देवं
 देववरैरिव ॥ ८ ॥ कुबेरमदनं दृष्ट्वा राजसांश्च निपातितान् ।
 आता आतरमासीनमब्रवीत् पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं
 कृतम् । नैतत्ते महेशं वीर सुनेरिव श्लेषा वचः ॥ १० ॥ राज-
 द्विष्टं न कर्त्तव्यमिति धर्मविदो विदुः । विदगानामिदं द्विष्टं
 भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११ ॥ अर्थधर्मावनाहत्य यः पापे
 कुरुते मनः । कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
 पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एषमुक्त्वा स धर्मात्मा आता आतर-
 मच्युतम् । अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । विरराम
 महातिजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३ ॥ ततस्ते हतशिष्टा ये
 भीमसेनेन राजसाः । सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरमदनं प्रति
 ॥ १४ ॥ ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् । भीममार्त्त-
 स्त्वरश्चक्रभीमसेनभयादिताः ॥ १५ ॥ न्यक्षयस्त्वयुधाः क्लान्ता

शोणितान्कतनुच्छदाः । प्रकीर्णमूर्द्धजा राजन् यक्षाधिपतिमब्रु-
वन् ॥ १६ ॥ गदापरिघनिस्त्रिंशतोसरप्राशयोधिनः । राक्षसा
निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७ ॥ प्रचष्ट्य तरसा शैलं
मानुषेण धनेश्वर । एकेन सहिताः संख्ये रणे क्रोधवशा गणाः
॥ १८ ॥ प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणाञ्च नराधिप । शेरते
निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९ ॥ लब्धशेषा वयं मुक्ता
मणिमांसो सखा हतः । मानुषेण हतं कर्म विधत्स्व यदन-
न्तरम् ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा सुसंक्रुधः सर्वयक्षगणाधिपः । कोप-
संरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥ द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं
श्रुत्वा धनेश्वरः । चक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत्
॥ २२ ॥ अथावभ्रघनसङ्काशं गिरिशृङ्गमिषोच्छ्रितम् । रथं सं-
योजयामासुर्गन्धर्वैर्हममालिभिः ॥ २३ ॥ तस्य सर्वगुणोपेता
विमलाक्षा हयोत्तमाः । तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः
॥ २४ ॥ शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाश्रुगाः । ह्येषया-
मासुरन्योन्यं ह्येपितैर्बजयावहैः ॥ २५ ॥ स तमास्थाय भगवान्
बाजराजो महारथम् । प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महा-
द्युतिः ॥ २६ ॥ तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपम् ।
रक्ताक्षा हेमसङ्काशा महाकाया महाबलाः ॥ २७ ॥ सायुधा
बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशता वराः । ते जवेन महावेगाः प्रवमाना
विहायसा ॥ २८ ॥ गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त इवाखरम् ।
तत् केशरिमहाजालं धनाधिपतिपातितम् ॥ २९ ॥ कुवेरश्च
महात्मानं यक्षरचोगणावृतम् । ददृशुर्दृष्टरोमाणां पाण्डुभिः
प्रियदर्शनम् ॥ ३० ॥ कुवेरस्तु महासत्त्वान् पाण्डोः पुत्रान् महा-
रथान् । आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान् हृष्टा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३१ ॥
देवकार्मुकचिकीर्षन् स हृदयेन तुतोष च । ते पक्षिण इवापेतु-
र्गिरिशृङ्गं महाजनाः ॥ ३२ ॥ तस्थुस्तेषां समभ्यासे धनेश्वरपुर-

सुसराः । ततस्तं दृष्टमनसं पाण्डवान् प्रति भारत ॥ ३३ ॥
 समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः । पाण्डवाश्च महा-
 त्मानः प्रणम्य धनदं प्रभम् ॥ ३४ ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च
 धर्मवित् । अपराधमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ॥ ३५ ॥
 तस्यः प्राञ्जल्यः सर्वे परिषार्ज्यं धनेश्वरम् । स ह्यासनवरं श्रीमत्-
 पुष्पकं विश्वकर्मेष्टा ॥ ३६ ॥ विहितक्षिप्रपथं न्तर्मातिष्ठत धना-
 धिपः । तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ॥ ३७ ॥
 उपोपविविग्नयुग्मा राक्षसाश्च सहस्रशः । शतशयापि गन्धर्वा-
 स्तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३८ ॥ परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः
 शतक्रतुम् । काशुनीं शिरसा विश्वङ्गीमसेनः खड्गं द्रुभाम् ॥ ३९ ॥
 पाशश्चङ्गधनुष्याणि रुदैक्षत घनाधिपम् । भीमसेनस्य न ज्ञानि-
 विक्षतस्यापि राक्षसेः ॥ ४० ॥ आसीत्तस्यामवस्थायाम् कुवेरमपि
 पश्यतः । आददानं शितान् वायान् योद्धकाममवस्थितम् ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमद्रवीन्तरवाहनः । विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ
 भूतहिते रतम् ॥ ४२ ॥ निर्भयश्चापि श्रेष्ठार्थे वस त्वं आत्मभिः
 सह । न च मन्युस्तथा कार्ज्यो भीमसेनस्य पाण्डव ॥ ४३ ॥
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्रव । व्रीडां चात्र न कर्त्तव्या
 साहसं यदिदं कृतम् ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यच्च-
 रक्षसाम् । न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ । कर्मणा
 भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत् पुरा ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वृत्तं ते कुक्षसन्तम् ॥ ४६ ॥ यदिदं साहसं
 भीमं कृष्णार्थे कृतवानसि । मामनाहत्य देवांश्च विनाशं यच्च-
 रक्षसाम् ॥ ४७ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 आपादय विनिर्मुक्तो घोरादस्मि वृकोदर ॥ ४८ ॥ अहं पूर्व-
 मगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा । शत्रोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा

निष्कृतिः कृता ॥४१॥ दिष्टो हि मम संकलेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।
न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि पाण्डव ॥ ५० ॥

सुधष्ठिर उवाच । कथं श्रोतोऽसि भगवन्महर्ष्येण महात्मना ।
ओतुमिच्छाम्यहं देव तत्रैतच्छापकारणम् ॥ ५१ ॥ इदञ्चावर्ष-
भूतं मे यत् क्रोधात्तस्य धीमतः । तदेव त्वं न निर्दग्धः सवलाः
समदानुगः ॥ ५२ ॥

धनेश्वर उवाच । देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृत्तस्तत्राहमगमं महापद्मगतैस्त्रिभिः । यक्षाणां घोररूपाणां
विविधाद्युधधारिणाम् ॥ ५३ ॥ अथन्यहमयापश्यमगस्त्यष्टवि-
सत्तमम् । अयं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ॥ ५४ ॥
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् । तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वैव
हृर्ष्याभिमुखे स्थितम् ॥ ५५ ॥ तेजोराशिं द्रोप्यमानं कृता-
शनमिवैधितम् । राक्षसाधिपतिः श्रीमान्नाणिमान्नाज मे सखा
॥ ५६ ॥ मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव । न्यष्ठीव-
दाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्ध्नि ॥ ५७ ॥ स कोपान्मासुवाचेदं
दिशः सर्वा दृष्टन्निव । मामवज्ञाय दुष्टात्मा यक्षादेव सखा तव
॥ ५८ ॥ धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर । तच्चात् सदैभिः
सैन्यैस्ते वधं प्राप्नुयति मानुषात् ॥ ५९ ॥ त्वच्चाप्येभिर्हेतैः सैन्यैः
क्लेशं प्राप्येह दुर्मतिः । तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्षसे
॥ ६० ॥ सैन्यानान्तु तवैतेषां पुत्रपौत्रं बलान्वितम् । न शपं
प्राप्नुयते घोरं तत्तवाज्ञां करिष्यति ॥ ६१ ॥ एष शपो मया
प्राप्तः प्राक् तस्माद्विसृज्यमात् । स भीमेन महाराज ज्ञात्वा तव
विमोक्षितः ॥ ६२ ॥

इति भारव्यपर्वणि यक्षवृक्षपर्वणि कुवेरदर्शने

एकपञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

धनद उवाच । सुधिष्ठिर इतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः ।
 लोकेतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १ ॥ इतिमन्तश्च
 दद्याद्य स्वे स्वे कर्मणि भारत । पराक्रमविधानज्ञा नराः कृत-
 शुभेऽभवन् ॥ २ ॥ इतिमान् देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्चेष्ट प्रशालिष्ठयिवीक्षिरम् ॥ ३ ॥ य एवं वर्त्तते
 पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु । स लोके लभते वीर्यं यशः प्रेत्य च
 सङ्गतिम् ॥ ४ ॥ देशकालान्तरप्रेम्णुः कृत्वा शकः पराक्रमम् ।
 सञ्जातस्त्रिदिवे राज्यं हवन्हा वसुभिः सह ॥ ५ ॥ यस्तु केवला-
 रं रक्षात् प्रपातं न निरीक्षते । पापाम्ना पापबुद्धिर्धः पापमेवा-
 नुवर्त्तते ॥ ६ ॥ कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ।
 अकालज्ञः सुदुर्महाः कार्ण्याणामविशेषवित् ॥ ७ ॥ हथाचार-
 समारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति । साहसे वर्त्तमानानां निहतीनां
 दुरात्मनाम् ॥ ८ ॥ सर्वसामर्थ्यलिङ्गूनां पापो भवति निश्चयः ।
 अधर्मज्ञोऽवलितश्च बालबुद्धिरमप्रेम्णः ॥ ९ ॥ निर्भयो भीमसेनो-
 ऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ । आर्ष्टिपेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमा-
 यमम् ॥ १० ॥ तामिच्छं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ।
 अलकाः सह गन्धर्वैर्यज्ञाश्च सह किन्नरैः ॥ ११ ॥ मन्त्रिबुक्ता
 मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः । रक्षिष्यन्ति महाबाहो सहितं
 द्विसप्ततमैः ॥ १२ ॥ साहसादनुसञ्जातः प्रतिबन्ध्य हकोदरः ।
 वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मस्यताम्बर ॥ १३ ॥ अतः परश्च
 वो राजन् द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः । उपस्थास्यन्ति वो राजन्
 रक्षिष्यन्ते च वः सदा ॥ १४ ॥ तथैव चान्नपानानि स्वादूनि
 च बहूनि च । आहरिष्यन्ति मत्प्रेष्याः सदा वः पुरुषर्षभाः ॥ १५ ॥
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः । धर्मस्य त्वं यथा
 तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १६ ॥ आत्मजावात्मसम्पन्नौ यमौ
 चोभौ यथाश्विनौः । रक्ष्यास्तवन्मयापीह यूयं सर्वं सुधिष्ठिर ॥ १७ ॥

अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् । भीमसेनादवरजः
 फाल्गुनः कुशती दिवि ॥ १८ ॥ याः काचन मता लोके स्वर्ग्याः
 परमसम्पदः । जन्मप्रवृत्ति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनञ्जये ॥ १९ ॥
 दमो दानं बलं बहुहर्षीर्धृतिस्तेज उत्तमम् । एतान्यपि महा-
 सत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ २० ॥ न मोहात् कुरुते जिष्णुः
 कर्म पाण्डव गदितम् । न पार्थस्य स्वपौक्तानि कथयन्ति नरा
 नृपु ॥ २१ ॥ स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनः । मानितः
 कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसङ्घानि भारत ॥ २२ ॥ योऽसौ सर्वान्महो-
 पालान् धर्मेण वशमानयत् । स शान्तनुर्महातेजाः पितृशव
 पितामहः ॥ २३ ॥ प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सम्यक् चासौ महावीर्यः कुलधूर्येण पार्थिवः ॥ २४ ॥ पितृन्
 देवाद्युप्रीन् विप्रान् पूजयित्वा महातपाः । सप्त मुख्यान्महा-
 मेधानाञ्चरदृमुनां प्रति ॥ २५ ॥ अधिराजः स राजंस्त्वां शान्तनुः
 प्रपितामहः । स्वर्गजित् शक्रलोकस्यः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७ ॥ ततः शक्तिं
 गदाखड्गं धनुश्च भरतर्षभ । प्राप्यं कृत्वा नमयन्ते कुबेराय
 वृकोदरः ॥ २८ ॥ ततोऽब्रवीद्धृष्टनाभ्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानसा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्द्धनः ॥ २९ ॥ स्वेषु वेश्मसु
 रम्येषु वसतामिततापनाः । कामान्त्र परिहास्यन्ति यज्ञा वो
 भरतर्षभाः ॥ ३० ॥ शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुनरेष्यति ।
 साक्षान्मववता हृष्टः संप्राप्त्यसि धनञ्जयः ॥ ३१ ॥ एवमुत्तम-
 कर्माणमनुशिष्य द्रुपिष्ठिरम् । अक्षां गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ रुच्याका-
 धिपः ॥ ३२ ॥ तं परिश्रोमसङ्कीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः । यानै-
 रनुयद्युयञ्चा राक्षसाश्च सहस्रजः ॥ ३३ ॥ पक्षिणामिव निर्घोषः
 कुबेरसदनं प्रति । बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३४ ॥

ते जगसु ह्युमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः । प्रकर्षन्त इवाभ्राणि
पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३५ ॥ ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि
रक्षसान् । अपाकृष्यन्त शैलाग्राह्यनाधिपतिशासनात् ॥ ३६ ॥
तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता । समरे निहता-
स्तस्माच्छापस्यान्तोऽभवन्तदा ॥ ३७ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु
वेष्मसु ताः क्षपाः । सुखमूर्धुर्गतोद्देगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३८ ॥

इति चारण्यपर्वणि यच्चतुष्टयपर्वणि कुवेरवाक्ये

द्विषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सूर्योदये धौम्यः कृताङ्गिकमरि-
न्दम । आर्ष्टिषेण्येन सहितः पाण्डवानभ्यवर्त्तत ॥ १ ॥ तेऽभि-
वाद्यार्ष्टिषेण्यस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह । ततः प्राञ्जलयः सर्वे
ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २ ॥ ततो बुधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा
दक्षिणे करे । प्राचीं दिग्गमभिप्रेक्ष्य सहर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
असौ सागरपञ्चानां भूमिमावृत्य तिष्ठति । शैलराजो महाराज
मन्दरोऽतिविराजते ॥ ४ ॥ इन्द्रवैश्वण्यावेतां दिशं पाण्डव
रक्षतः । पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननेष्वेव शोभिताम् ॥ ५ ॥ एत-
दाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्वण्यस्य च । ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सङ्गा-
तात मनीषिणः ॥ ६ ॥ ततश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै द्विजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७ ॥ यमस्तु राजा
धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः । प्रेतसत्त्वगतिं ह्येतां दक्षिणा-
माश्रितो दिग्गम् ॥ ८ ॥ एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनसृष्ट्या परमया युतम् ॥ ९ ॥ तं प्राप्य सविता
राजन् सत्येन प्रतितिष्ठति । अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनी-
षिणः ॥ १० ॥ एनं पर्वतराजानं समुद्रश्च महोदधिम् । आन-

सन् वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११ ॥ उदीचीं दीपय-
 ज्ञेयं दिशं तिष्ठति वोर्व्ववान् । मङ्गलेकमङ्गलाभागः शिवो ब्रह्मा-
 विदां गतिः ॥ १२ ॥ यस्मिन् ब्रह्मसदस्यैव भूतात्मा चावतिष्ठते ।
 प्रजापतिः खजन् सर्वं यत्किञ्चिज्जगन्मागमम् ॥ १३ ॥ यानाञ्ज-
 ब्रह्मणः पुत्रान् मानसान् दत्तसप्तमान् । तेषामपि मङ्गलेकः
 शिवं स्थानमनामयम् ॥ १४ ॥ अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरतोद-
 यन्ति च । सप्त दीर्घयक्षास्त वशिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १५ ॥ देवं
 विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् । यत्नात्तत्तैरध्यासो देवैः
 सप्त पितामहः ॥ १६ ॥ यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृते प्रकृतिं ध्रुवम् ।
 अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणः सद-
 नान्तस्थ परं स्थानं प्रकाशते । देवापि यं न पश्यन्ति सर्वतेजो-
 मयं शुभम् ॥ १८ ॥ अत्यर्कानक्षदीप्तन्तत् स्थानं विष्णोर्मङ्गला-
 लनः । स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ २१ ॥
 प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति विराजते । यत्र भूतेश्वरस्तात
 सर्वप्रकृतिरात्मभूः ॥ २० ॥ भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाभि-
 र्विराजते । नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ॥ २१ ॥ प्राप्नु-
 वन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम । न तं ज्योतींषि सर्वाणि
 प्राप्य भासन्ति पाण्डव ॥ २२ ॥ स्वयंप्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यति-
 विराजते । यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ २३ ॥
 परेण तपसा सुक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः । योगसिद्धा मङ्गला-
 लानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ २४ ॥ तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोक-
 मायान्ति भारत । स्वयन्ध्रुवं मङ्गलानं देवदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 स्थानमेतन्मङ्गलाभाग ध्रुवमचयमव्ययम् । ईश्वरस्य सदा ह्येतत्
 प्राणमात्रं बुधिष्ठिरं ॥ २६ ॥ एनं त्वह्वरहमेकं सूर्याचन्द्रमसौ
 ध्रुवम् । प्रदक्षिणसुपाटत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २७ ॥ ज्योतींषि
 चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः । परियान्ति मङ्गलान् गिरि-

राजं प्रदक्षिणम् ॥ ३८ ॥ एवं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन् भगवानपि । कुशले वितमस्कर्म आदित्योऽपि प्रदक्षिणम् ॥ ३९ ॥ अक्षं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः । ज्जदीचीं भजते काष्ठां दिग्गमेष विभावसुः ॥ ४० ॥ स जेषमनुवृत्तः पुनर्गच्छति पाण्डव । प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ४१ ॥ स मासं विभजन् काले बद्धधा पर्वसन्धिषु । तथैव भगवान् सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ४२ ॥ एवमेष ह्यतिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः । भावयन् सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ ४३ ॥ तथा तमिच्छन् देवो मयूखैर्भावयन् जगत् । मार्गमेतमसंस्थाधमादित्यः परिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ सिद्धक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् । ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्च्छति शैशिरः ॥ ४५ ॥ स्थावराणाञ्च भूतानां जङ्गमानाञ्च तेजसा । तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ४६ ॥ ततः खेदक्षमो तन्नीर्गुणश्च भजते नरान् । प्राणिभिः सततं खण्डो ह्यभीक्ष्णञ्च निषेव्यते ॥ ४७ ॥ एवमेतमनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् । पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन् प्रजाः ॥ ४८ ॥ वृष्टिमारुतसन्तापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् । बर्हयन् सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्त्तते ॥ ४९ ॥ एवमेष चरन् पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः । प्रकर्षन् सर्वभूतानि सविता परिवर्त्तते ॥ ५० ॥ सन्तता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव । आदायैवन्तु भूतानां तेजो विहजते पुनः ॥ ५१ ॥ विभजन् सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत । अहीरात् कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभः ॥ ५२ ॥

इति आरण्यपर्वणि यक्षवृद्धपर्वणि मेरुदर्शने

त्रिषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्नेव वसतां तेषां महात्मनां
सद्व्रतमास्थितानाम् । रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकांक्षतां
दर्शनमर्जुनस्य ॥ १ ॥ तान् वीर्यवृत्तान् सुविशुद्धकामांस्तेज-
स्विनः सत्यव्रतिप्रधानान् । संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मुर्गन्धर्व-
राक्षसाश्च महर्षयश्च ॥ २ ॥ तं पादयैः पुष्पधरेक्षेपेन नगोत्तमं
प्राप्य महारथानाम् । मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं
प्राप्य सख्यज्ञानाम् ॥ ३ ॥ मयूरहंसस्वननादितानि वनानि पुष्पोप-
कीर्णानि महाचलस्य । शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना गिरेः
परं हर्षमवाप्य तस्य ॥ ४ ॥ साक्षात् कुवेरेण कृताञ्च तस्मिन्-
नगोत्तमे संव्रतकूलबोधमः । कादम्बकारणवृक्षसङ्गताः पद्मा-
कुलाः पुष्करिण्योरपश्यन् ॥ ५ ॥ क्रीडाप्रदेमांश्च सखदरूपान्
सुचित्रमाख्यातजातगोभान् । सशिप्रकोशांश्च मनोरमांश्च यथा
भवेदुर्ध्वनदस्य राज्ञः ॥ ६ ॥ अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च महाद्रुमैः
सन्ततमभ्रजालैः । तपःप्रधानाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेश्चिन्त-
यितुं न शक्नुः ॥ ७ ॥ स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनाञ्च
तथा प्रभावात् । विभक्तभावो न बभूव कश्चिदहो निशानां पुरुष-
प्रवीर ॥ ८ ॥ यमास्थितः स्यात्परजङ्गमानि विभावसुर्भाषयते-
ऽमितौजाः । तस्योदयश्चास्तमश्च वीरास्तत्र स्थितास्तै ददृशु-
र्नृसिंहाः ॥ ९ ॥ रवेस्तमिच्छागमनिर्गमांस्ते तथोदयश्चास्तमश्च
वीराः । समावृताः प्रेक्ष्य तमोवृन्दस्य गर्भस्थजालैः प्रदिशो
दिश्य ॥ १० ॥ स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाय धर्मप्रधानाश्च शुचि-
व्रताश्च । सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः
॥ ११ ॥ इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां किमं कृतास्तैश्च धनञ्जयेन ।
इति ब्रुवन्तः परमाग्निप्रस्ते पार्थीक्षपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२ ॥
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
बभूव रातिर्दिवसश्च तेषां सम्बल्यरेणैव समानरूपः ॥ १३ ॥

यदैव धौम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिखङ्गतमानसानाम् ॥ १४ ॥
 भ्रातृर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमत्तगामी । यत्
 काश्यकात् प्रव्रजितः स जिष्णुः सदैव ते शोकहृता बभूवः ॥ १५ ॥
 तथैव तं चिन्तयतां सिताश्वसन्त्यार्थिनं वासवमभ्युपेतम् । मासोऽथ
 कृष्णेण तदा व्यतीतस्तस्मान्नगे भारत आरतानाम् ॥ १६ ॥
 कृपित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्रान्ननिवेगने । अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वाणि विबुधेश्वरात् ॥ १७ ॥ आग्नेयं वायुणं सौम्यं वायव्य-
 मथ वैष्णवम् । ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मणं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 यमस्य धातुः सधितुस्त्वष्ट्रवैश्रवणस्य च । तानि प्राप्य सहस्राक्षा-
 दभिवाद्य शतक्रतुम् ॥ १९ ॥ अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि
 मदन्निषम् । आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि यज्ञयुद्धपर्वणि महर्षिर्गणदर्शने
 चतुःपञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

अथ निवातकवचयुद्धम् ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं महेन्द्रवाहं
 सहस्रोपयातम् । विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य मणारथानां हर्षोर्जुनं चिन्त-
 यतां बभूव ॥ १ ॥ स दीप्यमानः सहस्रान्तरीक्षं प्रकाशयन्
 मातलिसंगृहीतः । बभौ मणोक्त्वेव घनान्तरस्था शिखेव चाग्ने-
 र्ज्वलिता विधूमा ॥ २ ॥ तमास्थितः संदहशे किरीटी खग्वी
 नवान्याभरणानि विभ्रत् । धनञ्जयो बन्धधरप्रभावः श्रिया
 ज्वलन् पर्वतमाजगाम ॥ ३ ॥ स शैलमासाद्य किरीटमाली महे-
 न्द्रवाहादप्रवृत्त्या तस्मात् । धौम्यस्य पादावभिवाद्य धीमानजात-
 शतोत्सदनन्तरञ्च ॥ ४ ॥ हकीदरस्यापि च बन्ध-पादौ माद्री-

सुताभ्यामभिवादितश्च । समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां प्रहो-
 ऽभवद्वातुरुपच्छरे सः ॥ ५ ॥ बभूव तेषां परमप्रहर्षंस्तेनाप्रमेयेण
 समागतानाम् । स चापि तान् प्रेक्ष्य किरीटमाली नजन्द राजा-
 नमभिप्रशंसन् ॥ ६ ॥ यमास्थितः सप्त जघान पूगान् दितेः
 सुतानां ननुचेर्निहन्ता । तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिण-
 चक्रुरदीनमत्त्वाः ॥ ७ ॥ ते मातल्लेषक्रुरतीव हृष्टाः सत्कारमग्रां
 सुरराजतुल्यम् । सर्वान् यथावच्च दिगौकसस्ते पप्रच्छुरेनं कुरु-
 राजपुत्राः ॥ ८ ॥ तानप्यसौ मातस्त्रिरभ्यनन्दत् पितेव पुत्रा-
 ननुशिष्य पार्थान् । ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं
 त्विदिवेश्वरस्य ॥ ९ ॥ गते तु तस्मिन्नरदेशवर्षः शक्रात्मजः शक्र-
 रिपुप्रमाथी । शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तम-
 रूपवन्ति ॥ १० ॥ दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै
 सुतसौममात्रे । ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां तेषाञ्च सृष्ट्याग्निः
 समप्रभाणाम् ॥ ११ ॥ विप्रर्षभाणासुपविश्य मध्ये सर्वं यथावत्
 कथयाम्बभूव । एवं मयाख्याण्युपशिक्षितानि शक्राञ्च वाताञ्च
 शिवाञ्च साक्षात् ॥ १२ ॥ तथैव शीलेन समाधिनाथ प्रीताः सुरा-
 मे सहिताः सहेन्द्राः । संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याय-
 दिक्षि प्रवासम् । माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी सुष्वाप तामा-
 वसतिं प्रतीतः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनागमने

पञ्चपञ्चदशोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधि-
 श्ठिरम् । आलुभिः सहितः सर्वैरवन्द्य धनञ्जयः ॥ १ ॥ एत-
 स्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्वनिश्चयः । बभूव तुमुनिः शब्दस्त्वना-

रीचे द्विवीकसाम् ॥ २ ॥ रथनेमिस्वनस्यैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
 श्रयग्व्याकसृगाद्याञ्च पक्षिणामिव सर्वशः ॥ ३ ॥ तं समन्तादबु-
 ययुर्गन्धर्वाश्चरसां गणाः । विमानैः सूर्यसङ्घाशैर्देवराजमरि-
 न्दमम् ॥ ४ ॥ ततः सह्रिभिर्युक्तं जाखूनदपरिष्कृतम् । मेघ-
 नादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ५ ॥ पार्थानभ्याजगा-
 माथ देवराजः पुरन्दरः । आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरोह
 ये ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः । आह्वयि-
 तः सङ्घितः श्रीमान् देवराजमुपागमत् ॥ ७ ॥ पूजयामास वै चाथ
 विधिवद्भूरिदक्षिणः । यथाहर्ममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा
 ॥ ८ ॥ धनञ्जयश्च तेजस्वी प्रशिपत्य पुरन्दरम् । अत्ययत् प्रणत-
 स्तस्थो देवराजसमीपतः ॥ ९ ॥ आग्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् । हर्षेण महताविष्टः
 फाल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥ बभूव परमप्रीतो देवराजश्च
 पूजयन् । तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंभूतम् ॥ १२ ॥ उवाच
 वचनं धीमान् देवराजः पुरन्दरः । त्वमिमां श्रियवो राजन्
 प्रशसिष्यसि पाण्डव । स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काश्यपं पुनरा-
 यमम् ॥ १३ ॥ अस्त्राणि लेब्धानि च पाण्डवेन सर्वाणि मत्तः
 प्रयतेन राजन् । कृतश्रियश्चास्ति धनञ्जयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभि-
 रेष लोके ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्रूयमानो महर्षिभिः ॥ १५ ॥ धनश्चरगृह-
 स्थानां पाण्डवानां समागमम् । शक्येण च इदं विद्वानधीयीत
 समाहितः ॥ १६ ॥ सख्यक्षरं ब्रह्मचारौ नियतः संश्रितव्रतः ।
 स जीवेद्दि निराबाधः सुसुखो गरदां शतम् ॥ १७ ॥

इति आरख्यपर्वणि निषातकवचयुद्धपर्वणि इन्द्रागमे

षट्पञ्चमिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथागतं गते शक्नो ज्ञातुभिः सह सङ्गतः ।
 कृष्णया चैव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १ ॥ अभिवादयमानं
 तं मूर्ध्नि पात्राय पाण्डवम् । हर्षगङ्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्र-
 वीत् ॥ २ ॥ कथमर्जुन काकोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव । कथ-
 खास्त्राण्यवाप्तानि देवराजस्य तोषितः ॥ ३ ॥ सम्यग्वा ते गृही-
 तानि कश्चिदस्त्राणि पाण्डव । कश्चित् सुराधिपः प्रीतो बद्धो
 वास्त्राण्यदात्तव ॥ ४ ॥ यथा दृष्टव्यं ते शक्नो भगवान् वा पिनाक-
 धृक् । यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधितस्य ते ॥ ५ ॥ यथोक्तवा-
 स्त्रां भगवाञ्छतक्रतुररिन्दम । क्षतप्रियस्त्वयास्तीति तस्त्व ते किं
 प्रियं क्षतम् ॥ ६ ॥ एतदिच्छास्यहं योतुं विस्तरेण महाद्युते ।
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथानघ ॥ ७ ॥ यच्चापि वज्र-
 याण्येसु प्रियं क्षतमरिन्दम । एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन
 धनञ्जय ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तस्त्र शङ्करम् ॥ ९ ॥ विद्यामधीत्य तां
 राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दनं । भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो
 वनम् ॥ १० ॥ अगुतुङ्गमथो गत्वा कास्थकादास्थितस्तपः । एक-
 रात्रोषितः कश्चिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११ ॥ स मामष्टच्छत्
 कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे । तस्मा अवितथं सर्वमब्रवं कुरु-
 नन्दन ॥ १२ ॥ स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत् मां राजन् प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १३ ॥ ततो माम-
 ब्रवीत् प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत । तपस्यन्ब्रह्मिरेण त्वं द्रव्यसे
 विबुधाधिपम् ॥ १४ ॥ ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशि-
 रम् । ततोऽतथ्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १५ ॥ द्विती-
 यमपि मे मासो जलं भक्षयतो गतः । निराहारस्तृतीयेऽपि मासे
 पाण्डवमन्दन ॥ १६ ॥ जङ्घनाङ्गवतुर्थन्तु मासमस्त्रि स्थितस्तदा ।

न च मे जीयते प्राणस्तदङ्गुलमिवाभवत् ॥ १७ ॥ पक्षमे त्वथ
 संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते । वराहसंस्थितं भूतं मत्स्यमीपं समा-
 गमत् ॥ १८ ॥ निम्नं प्रोथेन पृथिवीं विविस्त्रं चरन्नेरपि । संसा-
 र्जन् जठरेणोर्वीं विवर्त्तय मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ अतु तस्यापरं
 भूतं महत् कैरातसंस्थितम् । धनुर्वीणासिमत् प्राप्तं स्त्रीगणावु-
 गतं तदा ॥ २० ॥ ततोऽहं धनुरादाय तद्याक्ष्ये महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तङ्गुतं लोमहर्षणम् ॥ २१ ॥ युगपत्तं किरा-
 तस्तु विक्षय्य बभूवदनुः । अभ्याजप्ते हृदतरं कस्ययन्निव मे मनः
 ॥ २२ ॥ स तु मामब्रवीद्भ्राजन् मम पूर्वपारिव्रजः । सृगयाधर्म-
 मुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३ ॥ एष ते निशितैर्वीर्यै-
 र्दंष्ट्रैर्हन्मि स्थिरो भव । स धनुष्मान् महाकायस्ततो मामभ्य-
 भाषत ॥ २४ ॥ ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्म्यां महाशरेः ।
 तच्चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५ ॥ ततः शरैर्दीप्त-
 मुमैर्यन्त्रितैरनुमन्त्रितैः । प्रत्यविध्यमहं तन्तु वज्रैरिव शिलो-
 क्षयम् ॥ २६ ॥ तस्य तच्छतघा रूपमभवच्च सहस्रधा । तानि
 चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७ ॥ पुनस्तानि शरी-
 राणि एकीभूतानि भारत । अहस्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं
 पुनः ॥ २८ ॥ अणुर्हं हच्छिरी भूत्वा वृहज्जाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्त्ततं मां युधि ॥ २९ ॥ यदाभि-
 भवितुं वाञ्छेन्न च शक्नोमि तं रणे । ततो महास्त्रमातिष्ठं वाचय्यं
 भरतर्षभ ॥ ३० ॥ न चैनमशकं हन्तुं तदङ्गुलमिवाभवत् । तस्मिन्
 प्रतिहते चास्त्रे विस्त्रयो मे महानभूत् ॥ ३१ ॥ अथ एव महा-
 राज सविशेषमहन्ततः । अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम्
 ॥ ३२ ॥ स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षमथोत्थणम् । शक्तभास्त्र-
 मश्मवर्षं समाख्यायाहमभ्ययाम् ॥ ३३ ॥ जग्रास प्रसभं तानि
 सर्वाण्यस्त्राणि मे वृष । तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशं ॥ ३४ ॥

ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्वतः सोपचीयते । उपचीयमानश्च मया
महास्त्रेण व्यबुध्त ॥ ३४ ॥ ततः सन्तापिता लोका मत्प्रसूतेन
तेजसा । ज्योत्स्ना हि दिग्ः खञ्ज सर्वतो हि विदीपितम् ॥ ३५ ॥
तदप्यस्त्रं महातेजाः ज्योत्स्नैव व्यधातयत् । ब्रह्मास्त्रे तु हते
राजन् अयं मां महदाविशत् ॥ ३६ ॥ ततोऽहं धनुरादाय तथा-
क्ष्णो महेषुधी । सहमाभ्युद्यन् भूतं तान्वप्यस्त्रास्त्रमजयत् ॥ ३७ ॥
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वामुषेषु च । मम तस्माच्च भूतस्य
बाहुयुद्धमवर्त्तत ॥ ३८ ॥ व्यायामं सुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि
समागतैः । अपारयञ्च तद्भूतं निश्चेष्टमगमं महीम् ॥ ३९ ॥ ततः
प्रहस्य तद्भूतं तलैवान्तरधीयत । सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो
मेऽङ्गुतोपमम् ॥ ४० ॥ एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः ।
दिव्यमेव महाराज वस्त्रानोऽङ्गुतमस्वरम् ॥ ४१ ॥ हित्वा किरात-
रूपञ्च भगवान् त्रिदशेश्वरः । स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र
महेश्वरः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मस्य ततः साक्षाद्भगवान् गोवृषध्वजः ।
उमासहायो व्यानष्टवहुर्रूपः पिनाकहृक् ॥ ४३ ॥ स माम-
ध्येत्य समरे तथैवाभिसुखं स्थितम् । भूतपाणिरथोवाच तुष्टो-
ऽस्मोति परन्तप ॥ ४४ ॥ ततस्तद्वनुरादाय त्वणौ चाक्षयसायकौ ।
प्रादान्मभैव भगवान् धारयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४५ ॥ तुष्टोऽस्मि
तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते । मनोगतं वीर यत्ते तद्-
ब्रूहि वितराग्यहम् ॥ ४६ ॥ अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनो-
गतम् । ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ॥ ४७ ॥ प्रणम्य
मनसा शवं ततो वचनमाददे । भगवन्मे प्रसन्नचेदीप्सितोऽयं
वरो मम ॥ ४८ ॥ अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानि-
चित् । ददानोत्येव भगवानब्रवीत्यस्त्रकृत् माम् ॥ ४९ ॥ रौद्र-
मस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव । प्रददौ च मम प्रीतः
सोऽस्त्रं पाशुपतं महत् ॥ ५० ॥ उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं

सनातनम् न प्रयोज्यं भवेदेतद्व्यानुषेण कथञ्चन ॥ ५१ ॥ जग-
 दिनिर्देहे देवमल्पतेजसि पातितम् । पीड्यमानेन बलवत् प्रयोज्यं
 स्थाप्य नञ्जय ॥ ५२ ॥ अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् ।
 तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रातिषेधनम् ॥ ५३ ॥ भूर्त्तमन्त्रोऽस्य तं
 पाश्वर्त्तं प्रसज्ये गोहृत्पथजे । उत्थादनममिताणां परसेनानि-
 कर्त्तनम् ॥ ५४ ॥ दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः । धनु-
 र्ज्ञतस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् । प्रेक्षतश्चैव मे देवस्त्रात्रैवा-
 न्तरधीयत ॥ ५५ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनयुधिष्ठिर-
 संवादे सप्तपञ्चमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

—

अर्जुन उवाच । ततस्त्वामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य त्वय्यकस्य महात्मनः ॥ १ ॥ व्यपिप्तो रजनी-
 स्थाहं कृत्वा पीथीक्षिकीः क्रियाः । अपश्यन्तं द्विजश्रेष्ठं हृष्टवा-
 नस्त्रियं पुरा ॥ २ ॥ तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
 भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३ ॥ अ मामुवाच
 राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः । हृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन
 केनचित् ॥ ४ ॥ समेत्य लोकपातैस्तु सर्वैर्वैष्वक्तादिभिः । द्रुष्टा-
 स्त्वनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा स मां
 राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः । अगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः
 सूर्य्यसन्निभः ॥ ६ ॥ अथापराण्ये तस्याङ्गः प्रावात् पुण्यः समीरणः ।
 पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्मपि सपत्नश्च ॥ ७ ॥ दिव्यानि चैव
 भाल्यानि सुगन्धीनि नवानि च । गैशिरस्य गिरेः पादे प्रादु-
 रासन् समीपतः ॥ ८ ॥ वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि
 समन्ततः । श्रुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अयूयन्त मनोहराः ॥ ९ ॥

गणाद्याभ्यारवां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च । पुरस्ताद्देवदेवस्य जगु-
र्गीतानि सर्वशः ॥ १० ॥ मरुताञ्च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
महेन्द्रानुचरा ये च ये च सद्यः निवामिनः ॥ ११ ॥ ततो मरुत्वान्
हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वर्गं कृतैः । अचीमहायज्ञायात् सद्यः सर्वै-
स्तदा मरुः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कुवेवो नरवाहनः ।
दर्शयामास मां राजल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३ ॥ दक्षिणस्थ्यां
दक्षिं यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् । वरुणं देवराजञ्च यथास्थान-
मवस्थितम् ॥ १४ ॥ ते मामूचर्महाराज सान्त्वयित्वा नरर्षभ ।
सुखमाचिन्त्रितीक्षायां लोकपाप्मानवस्थितान् ॥ १५ ॥ सुरकार्यार्थ-
मिच्छर्थं दृष्टवानसि शङ्करम् । अस्मत्तोऽपि गृह्णाथ त्वमस्त्राणीति
समन्ततः ॥ १६ ॥ ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवद्विभो ॥ १७ ॥ गृही-
तास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत । अथ देवा ययुः सर्वे यथा-
गतमरिन्दम ॥ १८ ॥ मध्वानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।
उवाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन त्वया ॥ १९ ॥ पुरैवा-
गमनादस्त्रादेदाहं त्वां धनञ्जय । अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये
भरतर्षभ ॥ २० ॥ त्वया हि तीर्थेषु पुरा समं प्राव, क्षतोऽमहत् ।
तपथेदं महत्तमं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१ ॥ भूयश्चैव च
तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमम् । स्वर्गं त्वस्थं गन्तव्यं त्वया शत्रु-
निहृदन् ॥ २२ ॥ मातलिर्मन्त्रयोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
विदितस्त्वं हि देवानां मुनोनाञ्च महात्मनाम् ॥ २३ ॥ ततोऽह-
मब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम । आचार्यं वरयेयं त्वामस्त्रार्थं
त्रिदशेश्वर ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । क्रूरकर्मास्त्रवित्तात भविष्यसि परन्तप । यदर्ध-
मस्त्राणीभ्युस्त्वं तं कामं पाण्डवाभ्युचि ॥ २५ ॥ ततोऽहमब्रुव-
न्नाहं दिव्यान्वस्त्राणि शत्रुहन् । मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्र-

प्रतिघातनात् ॥ २६ ॥ तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबु-
धाधिप । लोकांश्चास्त्रजितान् पञ्चाल्लभेयं सुरपुङ्गव ॥ २७ ॥

इन्द्र उवाच । परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनञ्जय ।
ममालजस्य वचनं स्तूपपन्नमिदं तव ॥ २८ ॥ शिञ्ज मे भवनं गत्वा
सर्वाण्यस्त्राणि भारत । वायोऽग्नेवसुभ्योऽपि वरुणात् समर-
ज्ज्वात् ॥ २९ ॥ साध्यं पैतामहश्चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् । वैष्ण-
वानि च सर्वाणि नैऋतानि तथैव च ॥ ३० ॥ मङ्गतानि च
जानीहि सर्वास्त्राणि कुरूद्वह । एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्यैवा-
न्तरधीयत ॥ ३१ ॥ अथापश्यं हरिद्युजं रथमेन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातङ्गिना वृष ॥ ३२ ॥ लोकपालेषु
यातेषु मासुवाचाय मातङ्गिः । द्रष्टुमिच्छति शक्रश्चां देवराजो
महाद्युते ॥ ३३ ॥ संसिध्यस्व महाबाहो कुरु कार्त्तमनन्तरम् ।
पश्य पुण्यकृताङ्गलोकान् सगरीरो दिवं व्रज ॥ ३४ ॥ देवराजः
सहस्राक्ष्वां दिदृक्षति भारत । इत्युक्तोऽहं मातङ्गिना गिरि-
मामन्त्र्य शैथिरम् ॥ ३५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्त्य समारोहं रथो-
त्तमम् । चोदयामास स हयान् मनोमादतरङ्गसः ॥ ३६ ॥
मातङ्गिर्हयतन्वजो यथावद्भूरिदक्षिणः । अवैक्षत च मे वक्त्रां
स्थितस्त्राय स सारथिः ॥ ३७ ॥ तथा आन्ते रथे राजन् विस्मित-
श्चेदमब्रवीत् । अत्यङ्गुतमिदं त्वद्य विचित्रम्प्रतिभाति मे ॥ ३८ ॥
यदास्थितो रथं दिव्यं पदान्न चलितः पदम् । देवराजोऽपि
हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ॥ ३९ ॥ विचक्षन् प्रयमोत्पाते
हयानां भरतर्षभ । त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे आन्ते कुरूद्वह
॥ ४० ॥ अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे । इत्युक्त्वाकाश-
माविष्ट मातङ्गिर्विबुधानयान् ॥ ४१ ॥ दर्शयामास मे राजन्
विमानानि च भारत । स रथो हरिर्भिर्युक्तो ह्यर्द्धमाचक्रमे-
ततः ॥ ४२ ॥ ऋषयो देवतायैष पूजयन्ति नरोत्तम । ततः

कामगमाङ्गोक्तानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ॥ ४३ ॥ गन्धर्वाप्सरसा-
 ष्वैव प्रभावमलितौजसाः । नन्दनादीनि देवानां वनान्यपवनाति
 च ॥ ४४ ॥ दृश्यामास मे शीघ्रं मातङ्गिः शक्रसारथिः । ततः
 शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ॥ ४५ ॥ दिव्यैः कामफलैर्ह वै-
 रत्नैश्च समलंकृताम् । न तत्र सूर्योऽपति न शीतोष्णो न च
 क्लमः ॥ ४६ ॥ न बाधते तत्र रजस्तलास्त्रि न जरा वृष । न तत्र
 शोको दैन्यं वा दौर्बल्यद्योपलक्ष्यते ॥ ४७ ॥ दिवौकसां महा-
 राज न ग्लानिररिमर्दन । न क्रोधतोभौ तत्रास्तां सुरादीनां
 विश्राम्यते ॥ ४८ ॥ नित्यं तुष्टाश्च ते राजन् प्राणिनः सुरवेष्टमनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९ ॥ पुष्करिण्यथ
 विविधाः पद्मसौगन्धिकाद्युताः । शीतस्नान वधौ वायुः सुगन्धो
 जीवनः शुचिः ॥ ५० ॥ सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभू-
 षिता । अगद्विजाश्च बहवो रचिरा मधुरस्वराः ॥ ५१ ॥ विमान-
 गामिनश्चाल दृश्यन्ते बहवोऽस्वरे । ततोऽपश्यं वस्तून् कद्रून्
 साध्यांश्च समरङ्गणान् ॥ ५२ ॥ आदित्यानश्विनौ चैव तान्
 सप्तान् प्रत्यपूजयम् । ते मां वीर्येण व्यगता तेजसा च वलेन
 च ॥ ५३ ॥ अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च । प्रविश्य
 तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ॥ ५४ ॥ देवराजं सहस्राक्ष-
 सुपातिष्ठं हताङ्गुलिः । ददावर्द्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददता-
 स्वरः ॥ ५५ ॥ वज्रमानाञ्च गात्राणि पत्युर्धं मम वासवः । तत्राहं
 देवगन्धर्वैः सहितो भूरदक्षिणैः ॥ ५६ ॥ अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे
 शिखागोऽस्त्राणि भारत । विश्वावसोश्च वै पुत्रास्त्रसेनोऽभवत्
 सखा ॥ ५७ ॥ स च गान्धर्वमुखं ग्राह्यामास मां वृष ।
 तत्राहमवसं राजन् गृह्णीतास्त्रः सुपूजितः ॥ ५८ ॥ सुखं शक्रस्य
 भवने सर्वकामसमन्वितः । शृण्वन् वै गीतशब्दश्च त्वर्ष्यशब्दश्च
 पुष्कलम् ॥ ५९ ॥ पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा वृत्तन्तीर्भरतर्षभ ।

तत् सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ॥ ६० ॥ अत्यर्थं प्रति-
 गृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः । ततोऽतुष्यत् सङ्ख्याचक्षेन कामेन
 मे विभुः ॥ ६१ ॥ एवं मे वसतो राजन्नेष काक्षोऽत्यगाद्विष ।
 कृतास्त्रमतिविश्वस्तमय मां हरिवाहनः ॥ ६२ ॥ संस्पृश्य मूर्ध्नि
 पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् । न त्वमद्य सुधा जेतुं शक्यः सुर-
 गणैरपि ॥ ६३ ॥ किं पुनर्मासुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
 अप्रमेयोऽप्रदृष्यश्च युद्धेष्वर्पतिमस्तथा ॥ ६४ ॥ अद्याब्रवीत् पुन-
 र्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः । अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्वि-
 श्यति ॥ ६५ ॥ अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 ब्रह्माण्यथास्त्रविज्ञासि शूरयासि कुरूवृह ॥ ६६ ॥ अस्त्राणि
 समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च । पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ
 विद्यते न त्वया समः ॥ ६७ ॥ प्रयोगसुपसंहारमावृत्तिश्च धन-
 क्षयः । प्रायश्चित्तश्च वेत्य त्वं प्रतिघातश्च सर्वशः ॥ ६८ ॥ तत
 शुर्वर्थकाक्षोऽयं समुत्पन्नः परन्तप । प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो
 वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ६९ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन् देवराजमिदं
 वचः । विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ७० ॥ ततो
 मामब्रवीद्राजन् प्रहसन् वक्तव्यतया । नाविषह्यं तवाद्यास्ति
 तिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ७१ ॥ निवातकवचा नाम दानवा मम
 शत्रवः । समुद्रकुञ्जिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ७२ ॥ तिष्ठः
 कोद्व्यः समाख्यातासुत्यरूपबलप्रभाः । तांस्तत्र जहि कौन्तेय
 शुर्वर्थक्षो भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसम-
 रोमभिः । षडैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ ७४ ॥
 यवन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशञ्चैव
 प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ ७५ ॥ अभेद्यं कवचञ्चेदं स्युर्ध्वरूपवदु-
 त्तमम् । अजरां ज्यामिमाश्चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ७६ ॥
 ततः प्रायामहन्तेन स्यन्दनेन विराजता । येनाजयद्देवपतिर्बलिं

वैरोचनिं पुरा ॥ ७७ ॥ ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण
 बोधिताः । मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशस्यते ॥ ७८ ॥
 दृष्ट्वा च मामष्टच्छन्त किङ्करिष्यसि फाल्गुन । तानब्रुवं यथाभूत-
 मिदं कर्त्तास्मि संयुगे ॥ ७९ ॥ निवातकवचानान्तु प्रस्थितं मां
 बोधेष्णिम् । निबोधत महाभागाः शिवश्चाशास्त मेऽनघाः ॥ ८० ॥
 तुष्टवृमां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरन्दरम् । रथेनानेन मघवान्
 जितवान् शस्त्रं युधि ॥ ८१ ॥ नम्रुचिं बलहृत्तौ च प्रह्लादन-
 रकावपि । बह्वनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुद न्यपि ॥ ८२ ॥
 रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि । तमप्यनेन कौन्तेय
 निवातकवचान्गणे ॥ ८३ ॥ विजेता युधि विक्रस्य पुरेष मघ-
 वान् वशी । अयश्च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ॥ ८४ ॥
 अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना । प्रदीयमानं देवैस्तं
 देवदत्तं जलोद्भवम् ॥ ८५ ॥ प्रत्यगृह्णं जयाद्यैर्न स्तूयमान-
 स्तदामरैः । सशङ्खो कवची वाणो प्रगृहीतशरासनः । दानवा-
 लयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ ८६ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनवाक्ये

अष्टषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

— — —

अर्जुन उवाच । ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
 अपश्यमुदधिं भोममपाम्पतिमथाव्ययम् ॥ १ ॥ फेनवत्यः प्रकौ-
 र्याश्च रंजिताश्च समुत्थिताः । उभेयस्यात्र दृश्यन्ते वल्लान्त इव
 पर्वताः ॥ २ ॥ नावः सहस्रगसत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः । तिमि-
 ङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः ॥ ३ ॥ मकराश्चात्र
 दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः । शङ्खानाश्च सहस्राणि मग्नान्यश्च,
 समन्ततः ॥ ४ ॥ दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ ताराशान्वधसंहताः ।

तथा सहस्रयस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्यतः ॥ ५ ॥ वायुश्च घूर्णते
 भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् । तमुदीक्ष्य महावेगं सर्वाभ्योनिधि-
 सुत्तमम् ॥ ६ ॥ अपश्यं दानवाकीर्णं तद्वैत्यपुरमन्तिकात् ।
 तत्रैव मातलिङ्गं निपत्य पृथिवीतले ॥ ७ ॥ रथं तन्तु समा-
 श्लिष्य प्राङ्मूढययोगवित् । त्रासयन्त्रयघोषेण तत् पुरं समुपा-
 द्रवत् ॥ ८ ॥ रथघोषन्तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवास्वरे मन्वाना
 देवराजं मानाविना दानवाभवन् ॥ ९ ॥ सर्वे संश्रान्तमनसः
 शरचापधराः स्थिताः । तथासिद्धन्तपरशुगदासुषलपाणयः ॥ १० ॥
 ततो हाराणि पिदधुर्दानवाः स्तनयित्तसः । संविधाय पुरे रक्षां
 न आ कचन दृश्यते ॥ ११ ॥ ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महा-
 खनम् । परमां सुदमाश्लित्य प्राधमन्तं जनैरहम् ॥ १२ ॥ स तु
 शब्दो दिवं स्तब्धं प्रतिशब्दमजीजनत् । विलोस्य निमित्त्युच्च
 भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३ ॥ ततो निषातकवचाः सर्व एव
 खलंकृताः । दंशिता विविधैस्त्राण्यैर्विचित्राधुषपाणयः ॥ १४ ॥
 आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुप्रलैरपि । पट्टिभैः करवाणैश्च रथ-
 चक्रैश्च भारत ॥ १५ ॥ शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः खलं-
 कृतैः । प्रगृहीतैर्द्विजैः पुत्राः प्रादुरासन् सहस्रयः ॥ १६ ॥ ततो
 विचार्य बह्व्यो रथमार्गेषु तान् हयान् । प्राचोदयत् समे देशे
 मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७ ॥ तेन तेषां प्रणन्नामाश्रुत्वाच्छीघ्रगामि-
 नाम् । नान्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्नेद्भुतमिवाभवत् ॥ १८ ॥
 ततस्तो दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रयः । विहृतस्वररूपाणि
 षष्ठं सर्वाण्यवाहयन् ॥ १९ ॥ तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतो-
 पमाः । आप्लवन्त गतैः सन्धैर्मत्स्याः शतसहस्रयः ॥ २० ॥ ततो
 वेगेन महता दानवा मासुपाद्रवन् । विमुञ्चन्तः शितान् वाणान्
 शतशोऽथ सहस्रयः ॥ २१ ॥ संप्रहारस्तुल्लस्रोषाश्च मम भारत ।
 आवर्त्तत महाघोरो निषातकवचान्तकः ॥ २२ ॥ ततो देवर्षयः

सैव दानवर्षिगणाश्च ये । ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्नमंहा-
मृधे ॥ १३ ॥ ते वै मामनुकूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः । अस्तुवन्
सुनयो वाग्मियेयन्द्रे तारकामये ॥ १४ ॥

इति पारश्वपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचवधे

एकोनसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

अर्जुन उवाच । ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्त्यां संहिताः प्रगृहीतास्तु धारणे ॥ १ ॥ आच्छाद्यैरथ-
पन्यामस्तुत्क्रोशन्तो महारथाः । आहत्य सर्वतस्तो सां शरवर्षै-
रवाकिरन् ॥ २ ॥ ततोऽपरे महावीर्याः शूतपट्टिगपाणयः ।
शूतानि च भृशुण्डीय सुसुचर्द्दीनवा मयि ॥ ३ ॥ तच्छूतवर्षं
सुमहत् गदागक्तिसमाकुलम् । अनिशं हृज्यमानं तेरपतन्म-
द्रथोपरि ॥ ४ ॥ अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । शित-
शस्त्रास्तु धारौद्राः कान्तरूपाः प्रहारिणः ॥ ५ ॥ तानहं विविधै-
र्वीर्यैर्वेगवद्भिरजिह्वागैः । गाण्डोवसुत्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे
॥ ६ ॥ ते कृता विसुन्वाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः । ततो
मातलिना हूणं हवास्तो संप्रचोदिताः ॥ ७ ॥ मार्गान् बद्ध-
विधांस्तत्र विचेरुर्षातरं हसः । सुसंयता मातलिनां प्रामथ्यन्त
दितेः सुतान् ॥ ८ ॥ गतंशतास्तो हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्मल्लका इव ॥ ९ ॥ तेषाञ्चरण-
पातेन रथनेमिस्त्रिनेन च । सम वायानिपातैश्च हतास्तो गतगो-
ऽमुराः ॥ १० ॥ गतासवस्तथैवान्ये प्रगृहीतगरासनाः । हत-
सारथयस्तत्र व्यस्यन्त तुरङ्गमैः ॥ ११ ॥ ते दिशो विदिग्गः सर्वे
प्रतिरुध्य प्रहारिणः अभ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं
मनः ॥ १२ ॥ ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमद्भुतम् । अस्त्रा-
स्तथा वेगवतो यदयत्नः प्रधारयन् ॥ १३ ॥ ततोऽहं लघुभिर्मयितै-

रस्त्रैस्तानसुराज्ये । चिच्छेद सायुधान् जघ्वातशोऽथ सहस्रशः
 ॥ १४ ॥ एवं से चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् । प्रीतिमानभव-
 ङ्गीरो मातलिः शक्रमारयिः ॥ १५ ॥ बध्यमानास्ततस्त्रोऽसु हयैस्तेन
 रथेन च । अगमन् प्रक्षयं केचिन्मार्त्तान्त तथापरे ॥ १६ ॥
 स्पर्धमाना इवास्त्राभिर्निशातकवचारणे । शरवर्षैः शरार्ता मां
 महङ्गिः प्रत्यवारयन् ॥ १७ ॥ ततोऽहं लघुभिषित्वैर्मह्मास्त्रपरि-
 मन्त्रितैः । व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥
 ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः । अपीडयन्मां
 संहिताः शक्रशूलासिद्धिभिः ॥ १९ ॥ ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं
 परमं तिग्मतेजसम् । दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत
 ॥ २० ॥ ततः खड्गत्रिशूलेन तोमरांश्च सहस्रशः । अस्त्रवीर्येण
 शतधा तैर्मृक्तानहमच्छिजम् ॥ २१ ॥ हित्वा प्रहरणान्येषां तत-
 स्तानपि सर्वशः । प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २२ ॥
 गाण्डीवाङ्घ्रि तदा संख्ये यथा अमरपङ्क्तयः । निष्यतन्ति महा-
 वाणास्त्रान्मातलिरपूजयत् ॥ २३ ॥ तेषामपि तु वाणास्ते बहुत्वा-
 च्छत्रभा इव । अवाकिरन्त्यां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४ ॥
 बध्यमानास्ततस्त्रो तु निशातकवचाः पुनः । शरवर्षैर्महङ्गिर्मां
 समन्तात् पृच्छंवारयन् ॥ २५ ॥ शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैरस्त्र
 विधातिभिः । ज्वलङ्गिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २६ ॥
 तेषां छिन्नानि गात्राणि विहृजन्ति स्म शोणितम् । प्रावृषीवा-
 भिवृष्टानि शृङ्गाद्यथ धरावृताम् ॥ २७ ॥ इन्द्राग्निसमस्त्यग्ने-
 र्वेगवङ्गिरजिह्वगैः । महाशौर्बध्यमानास्ते ममुद्विग्नाः स्म दानवाः
 ॥ २८ ॥ शतधा भिन्नदेहास्ते तीक्ष्णप्रहरणौजसः । ततो निशात-
 कवचा मामवध्यन्त सायया ॥ २९ ॥

इति अरण्यपर्वणि निशातकवचपर्वणि निशातकवचबधे

सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अर्जुन उवाच । ततोऽश्ववर्षं समुहत् प्रादुरासीत् समन्ततः ।
नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्यां दृढमपीडयत् ॥ १ ॥ तदहं वज्र-
मङ्काशेन हेन्द्रास्त्रप्रचोदितैः । अचूर्ण्यं वेगवद्भिः शरजालैर्महा-
हवे ॥ २ ॥ चूर्ण्यमानेऽश्ववर्षे तु पावकः समजायत । ततोऽश्व-
चूर्णान्यपतन् पावकप्रवरा इव ॥ ३ ॥ ततोऽश्ववर्षे विद्यते जल-
वर्षं महत्तरम् । धाराभिरक्षमावाभिः प्रादुरासीन्मरान्तिके ॥ ४ ॥
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मशीर्ष्वाः सहस्रगः । आहतवन् सर्वतो
ज्योम दिग्गयोपदिशस्तथा ॥ ५ ॥ धाराणाञ्च निपातेन वायो-
र्विस्फूर्जितेन च । गर्जितेन च दैत्यानां न प्राञ्जयत किञ्चन ॥ ६ ॥
धारा दिवि च सख्मद्वा वसुधायाञ्च सर्वशः । व्याभोजयन्त मां
तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७ ॥ ततोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं
विशोषणम् । दीप्तं प्राक्षिप्य घोरमश्रुत्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८ ॥
हतोऽश्ववर्षे च मया जलवर्षे च गोषिते । सुसुचुर्दानवा माया-
मग्निं वायुञ्च भारत ॥ ९ ॥ ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण
सर्वशः । शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वगमधारयम् ॥ १० ॥ तस्यां
प्रतिहतायान्ते दानवा सुहृदुर्मदाः । प्राकुर्वन् विविधां मायां
योगपट्येन भारत ॥ ११ ॥ ततो वर्षं प्रादुरभत् समञ्जोऽनर्घ-
णम् । अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्लनाम् ॥ १२ ॥
सा तु मायामयी हृष्टिः पीडयामास मां भुवि । अथ घोरं तम-
स्त्रोत्रं प्रादुरासीत् समन्ततः ॥ १३ ॥ तमसा संवृते लोके घोरिण
परुषेण च । हरयो विसुखाश्चासन् प्रखलन्त्यापि सातलिः ॥ १४ ॥
हस्ताङ्घ्रिरस्त्रमश्वास्य प्रतोदः प्रापतङ्गुवि । अमकञ्चाह मां भीतः
क्लासीति भरतर्षभ ॥ १५ ॥ माञ्च भीराविशक्तीव्रा तस्मिन् विगत-
चेतसि । स च मां विगतज्ञानः सत्त्वस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
सुराणामसुराणाञ्च संग्रामः सुमहानभूत् । अमृतार्थं पुरा पार्थ
स च दृष्टो मयानघ ॥ १७ ॥ अश्वरस्य बध घोरः संग्रामः सुमहा-

नभूत् । सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८ ॥
 तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया । वैरोचनेर्महाबुद्धं
 दृष्ट्वापि सुदारुणम् । बलप्रह्लादयोद्यापि तथान्येषाञ्च पाण्डव
 ॥ १९ ॥ एते मया महाघोराः रुंयाभाः पथ्युपासिताः । न
 चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २० ॥ पितामहेन
 संहारः प्रजानां विहितो भुवम् । न हि सुदुर्मिदं युक्तमन्यत्र
 जगतः क्षयात् ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संखाभ्याल्लानमालना ।
 मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं ममत् ॥ २२ ॥ अत्रुवं
 मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्वलम् । अस्त्राणाञ्च प्रभावं वै
 धनुर्वो गाण्डिवस्य च ॥ २३ ॥ अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां
 सुदारुणाम् । विनिश्चिन्ति तमद्योगं मा भैः स्मृत स्थिरो भव ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वा ह मम हजमस्त्रमायां नराधिप । मोहनीं सर्वभूतानां
 हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५ ॥ पीड्यमानासु मायासु तासु
 तास्वसुरोत्तमाः । पुनर्वज्रविधा मायाः प्राकुर्वन्ममितीजसः ॥ २६ ॥
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा गच्छते पुनः । भवत्यदर्शनो लोकः पुन-
 रग्नौ निमज्जति ॥ २७ ॥ सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति
 मातलिः । व्यचरत् स्थन्दनाग्रैश्च संग्रामे क्रोमहर्षणे ॥ २८ ॥
 ततः पथ्यपतन्नृणा निवातकवचा मयि । तानहं विवरं दृष्ट्वा
 प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे निवातकव-
 चान्तके । नापश्यं स हसा सर्वान् दानवान् मायया वृतान् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचमुद्धपर्वणि मायादुष्टे

एकसप्तत्यधिकशतौऽध्यायः ॥ १७१ ॥

अर्जुन उवाच । अदृश्यमानास्तौ दैत्या योधयन्ति सा मायया ।
 अदृश्येनास्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १ ॥ गाण्डीवश्रुता

विशिखाः सख्यगच्छप्रचोदिताः । अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र तत्र
 स्नातेऽभवन् ॥ २ ॥ ततो निषातकवचा बध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्राविशन् पुरमात्मनः ॥ ३ ॥ व्यपयातेषु
 दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने । अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्छतसह-
 स्रशः ॥ ४ ॥ विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।
 शतशः स्ना प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५ ॥ हयानां नान्तरं
 ह्यासीत् पदाद्विचलितं पदम् । उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरीक्षः
 गमास्ततः ॥ ६ ॥ ततो निषातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यत्यवर्त्तन्त विशृजन्तः शितोच्चयान् ॥ ७ ॥ अन्तर्भूमि-
 गताद्यान्ते हयानां चरणान्यथ । व्यगृह्णन् दानवा घोरा रथ-
 चक्रे च भारत ॥ ८ ॥ विनिगृह्य हरिणश्वान्प्रथमं मम युध्यतः ।
 सर्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९ ॥ पर्वतैरुपचीयद्भिः
 पतमानंस्तथापरैः । स देशो यत्र वर्त्तामं शुभेव समपद्यत ॥ १० ॥
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः । अगच्छं परमा-
 मार्त्तिं मातस्त्रिदशचयत् ॥ ११ ॥ लचयित्वा च मां भीत-
 मिदं वचनमब्रवीत् । अर्जुनार्जुन मा भैक्ष्वं वज्रमस्त्रमुदीरय
 ॥ १२ ॥ ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदेरयम् । देवराजस्य
 दयितं भीममस्त्रं नराधिप ॥ १३ ॥ अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीव-
 मनुमन्त्य च । अमुच्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशितान् शरान् ॥ १४ ॥
 ततो मायाय ताः सर्वा निषातकवचांश्च तान् । ते वज्रचोदिता
 बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५ ॥ ते वज्रवेगविहता दानवाः
 पर्वतोपमाः । इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन् पृथिवीतले ॥ १६ ॥
 अन्तर्भूमौ च येऽगृह्णन् दानवा रथवाजिनः । अनुप्रविश्य तान्
 वाणाः प्राहिण्वन् यमसादनम् ॥ १७ ॥ इतैर्निषातकवचैर्निरस्तैः
 पर्वतोपमैः । समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८ ॥
 न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः । मम चाहमृत

तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९ ॥ ततो मां प्रहसन्नाजन् मातलिः
 प्रत्यभाषत । नैतदर्जन देवेषु त्वयि वोढ्यं यदीक्ष्यते ॥ २० ॥
 अतश्चतुरसंघेषु दारास्तेषान्तु सर्वशः । प्राक्किञ्चनगरे तस्मिन्
 यथा शरदि सारसाः ॥ २१ ॥ ततो मातलिना सार्द्धमहन्तत्
 पुरमभ्ययाम् । त्वासयन्नथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२ ॥
 तान् दृष्ट्वा दशसहिस्त्रान् मयूरसदृशान् हयान् । रथश्च रथि-
 सङ्काशं प्राङ्गवन् गच्छशः स्त्रियः ॥ २३ ॥ ताभिराभरणैः शब्द-
 स्त्राविताभिः समीरितः । शिखानामिव शैलेषु पतन्तीनामभू-
 तदा ॥ २४ ॥ विलसन्त दैत्यनार्थं स्त्राः स्त्रानि वेश्मन्ययाविशन् ।
 बज्ररत्नविचित्राणि शातकुन्धमथानि च ॥ २५ ॥ तदद्भुताकार-
 महं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् । विशिष्टं देवनगरादृष्ट्यं मातलिं
 ततः ॥ २६ ॥ इदमेवंविधं कस्माद्देवा नावासयन्त्युत । पुर-
 न्दरपुराङ्घ्रीदं विशिष्टसुपलक्षये ॥ २७ ॥

मातलिश्वाच । आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः
 पुरम् । ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८ ॥
 तपस्तप्त्वा महत्तोत्रं प्रसाद्य च पितामहम् । इदं दृतं निवासाय
 देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९ ॥ ततः शक्रेण भगवान् स्वयम्भूरिति
 चोदितः । विधत्तां भगवानन्तमात्मनो हितकाश्यया ॥ ३० ॥
 तत उक्त्वा भगवता दिष्टमत्रेति भारत । भवितान्तस्त्वमप्येषां
 देहेनान्येन शत्रुहन् ॥ ३१ ॥ तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि
 ददौ तव । न हि शक्याः सुवैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया
 ॥ ३२ ॥ कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत । एषामन्त-
 कारः प्राप्तस्तत्त्वया च दृतं तथा ॥ ३३ ॥ दानवानां विनाशाय
 अस्त्राणां परमं वतम् । आहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदु-
 त्तमम् ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ततः प्रशस्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं देवसङ्घं तत् ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचवधे
द्विसप्तत्यधकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

—

अर्जुन उवाच । निवर्त्तमानेन सयां महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १ ॥ रत्नद्रुममयचित्तेः
सुखरैश्च पतत्रिभिः । पौलोमैः कालकञ्जैश्च नित्यद्वष्टैरधिष्ठितम्
॥ २ ॥ गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् । सर्वरत्नमयं
दिव्यमङ्गुतोपमदर्शनम् ॥ ३ ॥ द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयै-
र्हृतम् । तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ॥ ४ ॥ असुरै-
र्निर्मित्यमुदितैः प्रुत्तार्ष्टिसुपत्तायुधैः । चापमुङ्गरक्षसैश्च खनिभिः
सर्वतो वृतम् ॥ ५ ॥ तद्वत् प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमङ्गलदर्शनम् ।
अष्टच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्त्ततेऽङ्गुतम् ॥ ६ ॥

मातलिश्च उवाच । पुलोमा नाम दैतेयो कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रान्ते चेरतुः परमं तपः ॥ ७ ॥ तपसोऽन्ते ततस्त्राभ्यां
स्वयम्भूरददद्वरम् । अमृत्क्षीतां वरन्ते तु सुतानामपदुष्णिताम्
॥ ८ ॥ अवध्यताश्च राजेन्द्र सुरराजसपन्नगैः । पुरं सुरमणीयञ्च
ष्वचरं सुमहाप्रभम् ॥ ९ ॥ सर्वरत्नैः समुदितं दुर्द्वर्षममरैरपि ।
महर्षियत्नगन्धर्वपन्नगासुरराजसैः ॥ १० ॥ सर्वकामगुणोपेतं
वीतशोकमनामयम् । ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम्
॥ ११ ॥ तदेतत् स्वपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् । पौलोमा-
ध्युषितं वीर कालकञ्जैश्च दानवैः ॥ १२ ॥ हिरण्यपुरमित्येवं
ख्यायते नगरं महत् । रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः
॥ १३ ॥ त एते मुदिता राजन्नावध्याः सर्वदैवतैः । निवसन्त्यत्र

राजेन्द्र गतोद्देगा निरुत्सुकाः ॥ १४ ॥ मानुषान्मृत्युरेतेषां
निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा । एतानपि रणे पार्थ कालकञ्चान्
दुरासदान् । वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । सुरासुरैरवध्यन्तदहं ज्ञात्वा विश्राम्यते ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याद्वेतत् पुरमञ्जसा । त्रिदशेशद्विषौ यावत्
क्षयमस्मै न्नयाम्यहम् ॥ १६ ॥ न कथञ्चिद्वि मे पापा न बध्या
ये सुरद्विषः । उवाच मां ततः शीघ्रं हरिष्यपुरमन्तिकात् ॥ १७ ॥
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः । ते मामाकक्ष्य दैतेया
विचित्राभरणाखराः ॥ १८ ॥ समुत्पेतुर्महावेगा रथानाख्याय
दंशिताः । ततो नालीकनाराचैर्भस्त्रैः शक्त्यष्टितोमरैः ॥ १९ ॥
प्रत्यघ्नन् दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्त्रीवपराक्रमाः । तदहं शरवर्षेण
महता प्रत्यवारयम् ॥ २० ॥ शस्त्रवर्षं महद्भ्राजन् विद्यावत्सुपा-
श्रितः । व्यमोहयच्च तान् सर्वान् रथमार्गैश्चरन् रणे ॥ २१ ॥
तेऽन्योन्यमभिसन्मुढाः पातयन्ति स्त्र दानवाः । तेषामेवं विमू-
ढानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २२ ॥ शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्न्यहनं
शतसङ्ख्यशः । ते बध्यमाना दैतेयाः पुरमाख्याय तत् पुनः ॥ २३ ॥
समुत्पेतुः स्वनगरान्मायामाख्याय दानवीम् । ततोऽहं शरवर्षेण
महता कुरुनन्दन ॥ २४ ॥ मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामव-
रयम् । तत् पुरं खेचरं दिव्यं कामगं स्तुर्व्यसप्रभम् ॥ २५ ॥
दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्त्र यथासुखम् । अन्तर्भूमौ निपतितं
पुनरुद्धं प्रतिष्ठते ॥ २६ ॥ पुनस्त्रिव्यं प्रयात्याशु पुनरशु,
निमज्जति । अमरावतिसङ्काशं तत् पुरं कामगं महत् ॥ २७ ॥
अहमस्मै वञ्जविधैः प्रत्यगृह्णं परन्तप । ततोऽहं शरजालेन
दिव्यास्त्रमुदितेन च ॥ २८ ॥ व्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत् पुरं पुरुष-
र्षभ । विक्षतं चायसैर्वाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वगैः ॥ २९ ॥ महो-
मभ्यपतद्भ्राजन् प्रभग्नं पुरमासुरम् । ते बध्यमाना महाशैर्बलैः

वेगैरयस्त्रयः ॥ ३० ॥ पर्व्वभ्रमन्त वै राजन्नुराः कालचोदिताः ।
ततो मातङ्गिराश्च पुरस्त्रान्निपतन्निव ॥ ३१ ॥ महीमवातरत्
क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चेसा । ततो रथसहस्राणि षष्टिलेखामम-
र्षिणाम् ॥ ३२ ॥ युयुत्सूनां मया साहं पर्व्ववर्त्तन्त भारत ।
तान्यहं निशितैर्वाणैर्व्यधमङ्गार्द्धराजितैः ॥ ३३ ॥ ते युद्धे संन्यव-
र्त्तन्त समुद्रस्य यथोर्भयः । नेमे गच्छा मनुष्येण युद्धेनेति प्रचिन्त्य
तत् ॥ ३४ ॥ ततोऽहमावुपूष्येण दिव्यान्वस्त्राण्ययोजयम् । तत-
स्त्रानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ॥ ३५ ॥ अस्त्राणि मम
दिव्यानि प्रत्यग्न्यन्तकैरिव । रथमार्गान् विचित्रांश्चो विचरन्तो
महावलाः ॥ ३६ ॥ प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ।
विचित्रसुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ॥ ३७ ॥ विचित्राभरणा-
श्चैव नन्दयन्तीव मे मनः । अहन्तु शत्रवर्षेक्षानस्त्रप्रचुदितैरण्
॥ ३८ ॥ नाशकं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् । तैः पीड्य-
मानो बद्धभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ॥ ३९ ॥ व्यथितोऽस्मि महा-
युद्धे भयं चागान्महन्मम । ततोऽहं देवदेवाय ब्रूयाम्यतो
रणे ॥ ४० ॥ स्वस्ति भूतेश्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समचोदयम् । यत्त-
द्रीद्रमिति ख्यातं सर्वाभित्विनाशनम् ॥ ४१ ॥ ततोऽप्यहं त्रिश-
रसं पुरुषं नवलोचनम् । त्रियुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धनम्
॥ ४२ ॥ लेलिहानैर्महानागैः कृतचौडमभित्वम् । विभीक्ष्णस्त-
दस्त्रन्तु घोरं रीद्रं सनातनम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोग-
मानीय भरतर्षभ । नमस्क्रुत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ॥ ४४ ॥
सुक्तवान् दानवेन्द्राणामभावाय परन्तप । सुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्
रूपायामन् सहस्रशः ॥ ४५ ॥ सृगाणामथ सिंहानां व्याघ्रा-
णाश्च विशास्यते । ऋक्षाणां महिषाणाञ्च पन्नगानां तथा गवाम्
॥ ४६ ॥ शरभाणां गजानाञ्च वानराणाञ्च सङ्घशः । ऋषभाणां
वराहाणां मार्जारानां तथैव च ॥ ४७ ॥ शालावृक्षाणां प्रेतानां

भुङ्क्ते गङ्गायां सर्वशः । गङ्गायां गङ्गायां च मराणां तथैव
 च ॥ ४८ ॥ वृकाणां पर्वतानाञ्च समुद्राणां तथैव च । देवा-
 नाञ्च ऋषीणाञ्च गन्धर्वाणाञ्च सबशः । पिशाचानां सयक्षाणां
 तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४९ ॥ गुह्यकानाञ्च संग्रामे नञ्च-
 तानां तथैव च । भूपाणां गजवक्त्राणां सुखकानां तथैव च
 ॥ ५० ॥ मीनवाजिभिरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् । तथैव
 यातुधानानां गदासुहृद्धारिणाम् ॥ ५१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभि-
 र्मानारूपधरैश्चया । सर्वमाभीज्जगद्घातं तस्मिन्नुल्लेखे विसर्जिते
 ॥ ५२ ॥ त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः । अनेकरूप-
 संयुक्तोर्जासमेदोवसास्थिभिः ॥ ५३ ॥ अभीक्ष्णं बध्यमानास्ते
 दानवा नाशमागताः । अर्धज्वलन्तेजोभिर्वज्राग्निममभेः ॥ ५४ ॥
 अद्रिसारमथैवान्यैर्वाणैरपि निवहन्तैः । न्यहनं दानवान् सर्वान्
 सुहृत्तेजैर्नव भारत ॥ ५५ ॥ गाण्डीवास्रप्रणुन्नास्तान् गतास्त्र-
 न्जभसप्रतान् । दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५६ ॥
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान् दिव्याभरणभूषितान् । निशम्य परमं
 हर्षमगमद्देवसाराथः ॥ ५७ ॥ तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरा-
 सदन । दृष्ट्वा मां पूजयामासि मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५८ ॥
 उवाच वचनञ्चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः । सुरासुरैरसह्यं हि
 कर्म यत् साधितं त्वया ॥ ५९ ॥ न ह्येतत् संयुगे कर्तुमपि
 शक्ताः सुरेश्वरः । सुरासुरैरबध्यं हि पुरमेतत् क्षणं महत् ॥ ६० ॥
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यं तपसो बलात् । विध्वस्तो खपुरे
 तस्मिन् दानवेषु हतेषु च ॥ ६१ ॥ विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा
 निघोतुर्नगरादृष्टिः । मकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरव इव दुःखिताः
 ॥ ६२ ॥ पितुः पुत्रान् पितृन् भ्रातृन् शोचमाना महीतले ।
 बदन्यो दीनकण्ठयस्त्रा निनदन्त्यो हतेश्वराः ॥ ६३ ॥ उरांसि
 परिनिघ्नन्त्यो विस्त्रस्तस्त्रिग्वभूषणाः । तच्छोकयुक्तमयीकं दुःख-

दैत्यममाहृतम् ॥ ६४ ॥ न बभौ दानवपुरं हतत्विष्कं हतेश्वरम् ।
 गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव हृदम् । ६५ ॥ शुष्कवृक्षमिवा-
 रण्यमदृश्यमभवत् पुरम् । मान्नु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरान-
 यत् ॥ ६६ ॥ देवराजस्य भवनं कृतकर्माण्यमाहवात् । हिरण्य-
 पुरमुत्तुह्य निहत्य च महासुरान् ॥ ६७ ॥ निवातकवचांश्चैव
 ततोऽहं शक्रमागमम् । सम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत्
 ॥ ६८ ॥ सर्वं विद्यावयामास यथाभूतं महाद्युते । हिरण्यपुर-
 पातञ्च मायानाञ्च निवारणम् ॥ ६९ ॥ निवातकवचानाञ्च बधं
 संह्रो महौजसाम् । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सहस्राक्षः पुर-
 न्दरः ॥ ७० ॥ मरुद्भिः सहितः श्रीमान् साधुमाध्वित्याब्रवीत् ।
 ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ॥ ७१ ॥ अब्रवी-
 द्विबुधैः सार्द्धमिदं सुमधुरं वचः । अतिदेवासुरं कर्म कृतमेव
 त्वया रणे ॥ ७२ ॥ गुर्वर्थं कृतः पार्थ महाशत्रून् घ्नता सम ।
 एवमेव मदा भाव्यं स्थिरैर्गजैर्धनञ्जय ॥ ७३ ॥ अरुमूढेन
 चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् । अविषह्यो रणे हित्वं देव-
 दानवराजसैः ॥ ७४ ॥ मयन्नासुरगन्धर्वैः सपत्तिगणपन्नगैः ।
 वसुधाश्चापि कौन्तेय तद्वाज्रवल्गुनिर्जितास् । पालयिष्यति धर्मात्मा
 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि हिरण्यपुरदैत्यबधे
 त्रिसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अर्जुन उवाच । ततो मामतिविश्वस्तं संकूटशरविद्यतम् ।
 देवराजो विष्टह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि
 सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्त भारत । न त्वाभिभवितुं शक्ता मासुषो
 भूधि क्षयन ॥ २ ॥ भीमो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह

राजभिः । संयामस्यस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३ ॥
 इदञ्च मे तत्पुत्राणां प्रायश्चक्षन्मघवान् प्रभः । अमेद्यं कथञ्च दिव्यं
 खजज्ञैश्च हिरण्ययोग ॥ ४ ॥ देवदत्तञ्च मे शङ्खं पुनः प्रादा-
 न्यहारवम् । दिव्यद्वेदं किरौटं मे स्वयमिन्द्रो दियोज च ॥ ५ ॥
 ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । प्रादाच्छक्रो
 ममेतानि रुचिराणि वृहन्ति च ॥ ६ ॥ एवं संपूजितस्तत्र सुख-
 मस्माधितो नृप । इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिषुभिः सह ॥ ७ ॥
 ततो मामववीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह । ममयोऽर्जुन गन्तुं ते
 आतरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८ ॥ एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि
 भारत । उपितानि मया राजन् स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९ ॥
 ततो भवन्तमद्राक्षं आहूभिः परिवारितम् । गन्धमादनपादस्य
 पर्वतस्यास्य भूद्वेनि ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिव्या धनञ्जयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि
 भारत । दिव्या चाराधितो राजा देवानामोष्करः प्रभुः ॥ ११ ॥
 दिव्या च भगवान् स्त्राणर्देव्या सह पञ्चनप । सान्नाहृतः स्वयुद्धेन
 तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२ ॥ दिव्या च लोकपालैश्च ममेतो भरत-
 र्वभ । दिव्या बर्द्धामहे पार्थ दिव्यासि पुनरागतः ॥ १३ ॥ अयं
 कृतस्त्रां महौं देवो विजितां पुरमान्विनीम् । मन्त्रे च धृतराष्ट्रस्य
 पुत्रानपि वगीकृतान् ॥ १४ ॥ इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं
 दिव्यानि भारत । यैस्तथावीर्यं पन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । श्वः प्रभाते भवान् द्रष्टुं दिव्यान्वस्त्राणि
 सर्वशः । निवातकवचा घोरा यैर्मया विजिपातिताः ॥ १६ ॥

वेशम्पायन उवाच । एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनञ्जयः ।
 आहूभिः सहितः सर्वे रजनीं तामुवास च ॥ १७ ॥

इति आरग्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने

चतुःसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो
 बुधधृष्टिरः । उत्थायावशुक्रार्वाणि कृतवान् भ्रातृभिः सह ॥ १ ॥
 ततः सञ्चोदयामास सोऽर्जुनं मातनन्दनम् । दृश्यास्त्राणि
 कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २ ॥ ततो धनञ्जयो राजन्
 देवैर्ज्ञानि पाण्डवः । अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास
 भारत ॥ ३ ॥ यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
 गिरिकूवरपादाक्षं शुभवेणुत्रिवेणुमतम् ॥ ४ ॥ पार्थिवं रथमास्थाय
 शोभमानो धनञ्जयः । दिव्येन संवृतक्षणेन कवचेन सुवर्चसा ॥ ५ ॥
 धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं सवारिजम् । गोशुभ्यमानः कौन्तेय
 आनुपूर्व्यां महाभुजः ॥ ६ ॥ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामा-
 योपचक्रमे । अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ॥ ७ ॥
 समाक्रान्ता सही पङ्क्त्यां समकम्पत सद्रुमा क्षुभिताः सरितश्चैव
 तथैव च महादधिः ॥ ८ ॥ शैलाद्यापि व्यदीर्घान्त न वशौ च
 समीरणः । न वभाशे सहस्रांशुर्न जज्ज्वाल च पावकः ॥ ९ ॥
 न वेदाः प्रतिभान्ति स्य द्विजातीनां कथञ्चन । अन्तर्भूमिगता ये
 च प्राणिनो जनमेजय ॥ १० ॥ पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं
 पञ्चवारयन् । वेपमानाः प्राङ्मलयस्त्रे सर्वे विह्वलतननाः ॥ ११ ॥
 दह्यमानास्तदास्त्रैस्ते याचन्ति स्य धनञ्जयम् । ततो ब्रह्मर्षय-
 स्त्रेव सिद्धा ये च महर्षयः ॥ १२ ॥ जङ्गमानि च भूतानि सर्वा-
 ण्येवावतस्थिरे । देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ॥ १३ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतन्त्रिणः । खेचराणि च भूतानि
 सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १४ ॥ ततः पितामहश्चैव लोकपालश्च
 सर्वशः । अगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १५ ॥ ततो
 वासुर्महाराज दिव्यैर्मातृभ्यः समन्वितः । अभितः पाण्डवश्चित्तै-
 रवचक्रे समन्ततः ॥ १६ ॥ जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुर-
 षोदिताः । नृपुः संघश्चैव राजन्महाराजा मयाः ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च तादृशे काले नारदबोद्धितः सुरैः । आगच्छाच्च वचः
 पार्थ्यं श्रवणीयमिदं वृत् ॥ १८ ॥ अर्जुनार्जुन मा युद्धं ह्यदिव्या-
 न्यस्त्राणि भारत । नैतानि निरधिष्ठानि प्रयुज्यन्ते कथञ्चन ॥ १९ ॥
 अधिष्ठाने न चानार्तः प्रयुज्येत कदाचन । प्रयोगेषु महान्
 दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ २० ॥ एतानि रक्ष्यमाणानि धन-
 क्षय यथागमम् । वक्तवन्ति सुखाद्यानि भविष्यन्ति न संशयः
 ॥ २१ ॥ अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव । भवन्ति
 स्म विनाशाय मैवं भूयः क्षयाः क्वचित् ॥ २२ ॥ अजातशत्रो
 त्वत्त्वैव द्रुपदसे तानि संयुगे । योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामव-
 मर्दने ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । निवार्यार्थं ततः पार्थ्यं सव देवा यथा-
 गतम् । जग्मुस्तस्य च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २४ ॥ तेषु
 सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः । तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त
 ऊषुः सह कृष्णया ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शने
 पञ्चसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

अथ आजगरपर्व ॥

जनमेजय उवाच । तस्मिन् क्षतास्त्रे रथिनां प्रवीरे प्रत्या-
 गते भवनाद्भ्रतङ्गनुः । अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः समेत्य
 शूरेण धनञ्जयेन ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः सज्जार्जुने-
 नेन्द्रसमेन वीराः । तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरस्ये धनेश्वराक्रीडगता
 विजृम्भः ॥ २ ॥ वेष्मानि तान्यप्रतिमानि पश्यन् क्रीडां च नाना-
 द्रुमसन्निवद्धाः । अचार धम्नो वज्रधा नरेन्द्रः सोऽस्त्रेषु यतः

सततं किरीटी ॥ ३ ॥ अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः प्रसादजं
 वैयवणस्य राज्ञः । न प्राणिनां ते स्मृयन्त राजजिह्वस्य काकः
 स बभूव तेषाम् ॥ ४ ॥ समेत्य पार्थेन यथैकरात्रभूयः समास्तव
 तदा चतस्त्र । पूर्वांश्च षट् ता दश पारुडवानां शिवा बभूव सतां
 वनेषु ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्त्रो जिह्वा य राजानसुपोप-
 विष्ट । यमौ च वीरौ सुरराजकल्पावेकान्तमास्थाय हितं प्रियश्च
 ॥ ६ ॥ तव प्रतिज्ञां कुरु राज सत्यां चिकीर्षमाणास्तदनुप्रियश्च ।
 ततो न गच्छाम वनान्यपास्य सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७ ॥
 एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः । तं
 वञ्चयित्वाधमबुद्धिशीलमज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८ ॥ तवा-
 ज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का विहाय मानं विचरन् वनानि । समीप-
 वासेन विलोभितास्ते ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेवान् ॥ ९ ॥ सखत्-
 सरं तत्र विहृत्य गूढं नराधमं तं सुखसुद्वरेम । निष्प्राप्य वरं
 सफलं सपुष्पं तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १० ॥ सुयोधनायानुचरे-
 र्हताय ततो महीमावस धर्मराज । स्वर्गोपमं देगमिमं चरद्भिः
 शक्यो विहन्तुं नरदेव गोकः ॥ ११ ॥ कीर्त्तिंस्तु ते भारत पुण्य-
 गन्था नश्येद्धि लोकेषु चराचरेषु । तत् प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां
 शक्यं महत् प्राप्तमथ क्रियाय ॥ १२ ॥ इदन्तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तं त्वया यत्नमसे कुवेरात् । कुरुष्व बुद्धिं हिषतां वधाय कृता-
 गतां भारत निग्रहे च ॥ १३ ॥ तेजस्तवीर्यं न सहेत राजन् समेत्य
 साक्षादपि वज्रपाणिः । न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ समेत्य
 देवैरपि धर्मराज ॥ १४ ॥ तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रपन्नौ सुपर्णकेतुश्च
 शिनेच्च नप्ता । तथैव कृणोऽप्रतिमो बलेन तथैव चाहं नरदेववर्ध
 ॥ १५ ॥ तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रपन्नो यथैव कृणुः सह यादवैस्तौ ।
 तथैव चाहं नरदेववर्ध यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे । त्वदर्थ-
 योगप्रभवप्रधानाः शमं करिष्याम परान् समेत्य ॥ १६ ॥

- वैशम्पायन उवाच । ततस्तदाज्ञाय मत्तं महात्मा तेषाञ्च धर्मस्थ
सुतो वरिष्ठः । प्रदक्षिणं वेष्टवणाधिवासं चकार धर्मार्थविदु-
त्तमीजाः । आमन्त्र्य वेष्टमानि नदीः सरांसि सर्वाणि रक्षांसि
च धर्मराजः ॥ १७ ॥ यथागतं मार्गमवेक्षमाणः पुनर्गन्त्रिष्वेव
निरीक्षमाणः । ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः संप्रार्थयामास
नगेन्द्रवर्धम् ॥ १८ ॥ समाप्तकर्मा सञ्चितः सुहृद्भिर्जित्वा सप-
त्नान् प्रतिलभ्य राज्यम् । शैलेन्द्र भूयस्त्वपसे जितात्मा द्रष्टा
तवास्मीति मतिस्त्रकार ॥ १९ ॥ हतच सुर्वैरनुजैर्द्विजैश्च तेनेव
मार्गेण पतिः कुरूणाम् । उवाच चैतान् गणशस्त्रधैव घटोत्कचः
पर्वतनिर्भरेषु ॥ २० ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमना महर्षिः पितृषु
पुत्राननुशिष्य सर्वान् । स होमशः प्रीतमना जगाम दिगौकसां
पुण्यतमं निवासम् ॥ २१ ॥ तैर्नार्ष्टिषेण्येन तथानुशिष्टास्तीर्थानि
रम्याणि तपोवनानि । महान्ति चान्यानि सरांसि पाथ्याः संप-
पश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ २२ ॥

इति पारण्यपर्वणि आजगरपर्वणि लोमशगमने

प्रट्मप्त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । नगोत्तमं प्रख्यवणैरुपेतं दिशाङ्गजैः
किन्नरपक्षिभिश्च । सुखं निवासं जहतां हि तेषां न प्रीतिरासौ-
ङ्करतर्षभाणाम् ॥ १ ॥ ततस्तु तेषां पुनरेव हृषः कौत्सासमालोष्य
महान् बभूव । कुवेरकान्तं भरतर्षभाणां महीधरं वारिधर-
प्रकाशम् ॥ २ ॥ ससुञ्जयान् पर्वतसन्निरोधान् गोष्ठान् हरीणां
गिरिसेतुमालाः । बहून् प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः स्थलानि
निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३ ॥ तथैव चान्यानि महावनानि मृग-
द्विजानेकनिषेवितानि । आसीकयन्तोऽभिययुः प्रतीतास्ते धाम्निनः

अङ्गभरा नराग्रः ॥ ४ ॥ वनानि रम्याणि नदीः सरांसि युहा
 गिरीणां गिरिगच्छराणि । एतं निवासाः सततं बभूवर्निशानिशं
 प्राप्य नरपंभाणाम् ॥ ५ ॥ ते दुर्गवासं बहुधा निरप्य व्यतीत्य
 कैलासमचिन्त्यरूपम् । आसेदुरत्यर्थमनोरमन्ते तमाश्रमाग्रं वृष-
 पर्वणाम् ॥ ६ ॥ ससेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते प्रत्यर्चितास्तेन च
 वीतमोहाः । शशांसिरे विस्तरशः प्रवासं गिरौ यथावद्वृषपर्वणस्ते
 ॥ ७ ॥ सुखोपितास्तस्य त एकरात्रं पुरयाश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
 अथाययुक्ते वदरौ विशाकां सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८ ॥
 जघुस्ततस्तत्र महानुभावा नारायणस्थानगताः समग्राः । कुबेर-
 कान्तां नलिनीं विगोकाः संपश्यमानाः सुरसिद्धज्ज्ठाम् ॥ ९ ॥
 ताञ्चाय दृष्ट्वा नलिनीं विगोकाः पाण्डोः सुताः सर्वेनरप्रधानाः ।
 ते रेभिर नन्दनवासमेत्य द्विजर्षयो वीतमक्ता यद्येव ॥ १० ॥ ततः
 क्रमेणोपययुर्नृवीरा यथागतनेव पथा समग्राः । विहृत्य मासं
 सुखिनो वदर्या किरातराज्ञां विषयं सुबाहोः ॥ ११ ॥ चीनां-
 सुष्कारान् दरदांश्च सर्वान् देवान् कुलिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
 व्यतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२ ॥
 श्रुत्वा च तान् पार्यवपुत्रपौत्रान् प्राप्तान् सुबाहोर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्यक्ष्यौ प्रीतिश्रुतः स राजा तश्चाश्वनन्दन वृषमाः कुरूणाम्
 ॥ १३ ॥ ससेत्य राज्ञा तु सुबाह्वना ते स्मृतेर्विगोकप्रमुखेय सर्वे ।
 सहेन्द्रमेनैः परिचारकेषु पौरोगवैर्ये च महानरस्थाः ॥ १४ ॥
 सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं स्मृतान् समादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं भानुचरं विहृत्य ततोऽश्वयुयानुनमद्रिराजम् ॥ १५ ॥
 तन्निन गिरौ प्रस्थाणोपपन्ने हिमोत्तरीयावणपाण्डुमानौ ।
 विशाखरूपं समुपेत्य चक्रुस्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६ ॥
 वराहजानामृगपक्षिज्जुष्टं महावनङ्गैरथप्रकाशम् । शिवेन पार्या
 खगयाप्रधानाः रुक्मक्षरं तत्र वने विजह् ॥ १७ ॥ ततोऽप्यदा-

तिबलं भुजङ्गं क्षुधादितं खल्वमिषोयकूपम् । वृकोदरः पर्वत-
 कन्दरायां विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८ ॥ द्वीपोऽभवद्युत
 वृकोदरस्य युधिष्ठिरो धर्मवृतां वरिष्ठः । अमोजयद्युत्तमनन्त-
 तेजा ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९ ॥ ते द्वादशं वर्षंशुपोप-
 यातं वने विहर्त्तुं कुरवः प्रतीताः । तस्मादुनाच्चैत्रथप्रकाशा-
 ष्विया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २० ॥ ततश्च यात्वा मरुधन्व-
 पाश्वं सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्वतो हैतवने प्रतीयुः ॥ २१ ॥ समीक्ष्य तान् हतवने निवि-
 ष्टान् निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः । तपोद्भाचारसमाधियुक्ता-
 स्तृणोदपात्राहरणाश्लकुट्टाः ॥ २२ ॥ प्लवाचरौहीतकवेतसाश्च
 तथा बदर्थ्यः खदिराः गिरीषाः । विल्लेङ्गदाः पीलसमीकरीराः
 सरस्वतीतीरकृष्टा बभूवुः ॥ २३ ॥ ता यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मगारभूतामिव देवतानाम् । सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः सुखं
 विजहन्, चैरदेशपुत्राः ॥ २४ ॥

इति अरण्यपर्वणि साजगरपर्वणि प्रहृतवनप्रवेशे

सप्तसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

— —

जनमेजय उवाच । अयं नागायुतप्राणो मीमो भीमपरा-
 क्रमः । भयमाचारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्धने ॥ १ ॥ पौलस्त्यं
 धनदं दृढं य आह्वयति दर्पितः । जलिन्यां कदनं कृत्वा निहन्ता
 यक्षरक्षसाम् ॥ २ ॥ तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिस्तूदनम् ।
 एतदिच्छास्यहं योतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । बह्वायुष्ये वने तेषां वसतासुयधन्विनाम् ।
 माम्नानामाश्रमं राजन् राजर्षेर्वर्षपर्यणः ॥ ४ ॥ यदृच्छयाधनु-

प्यग्निर्ववृक्षो वृकोदरः । ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५ ॥ स ददर्श सुभान् देवान् गिरिर्हिमवतस्तदा । देवप्ति-
 सिद्धचरितान्श्च रोगगणसेवितान् ॥ ६ ॥ चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षि-
 भिर्योर्वजोवक्रैः । कोकिलैर्मृगराजैश्च तत्र तत्र निनादितम् ॥ ७ ॥ नित्यपुष्पफलैर्बृहद्भिर्मसंस्पर्शकोमलैः । उपेतान् वज्र-
 ष्णाद्यैर्मनोजयननन्दनैः ॥ ८ ॥ स सम्पश्यन् गिरिनदीर्वैदूर्य-
 सग्निसन्निभैः । सग्निलैर्हिमसङ्काशैर्हंसकारणव्याघ्रतैः ॥ ९ ॥
 वनानि देशदारूणां मेघानामिव वायुराः । हरिचन्दनमिश्राणि
 तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १० ॥ खगयां परिधानन् स समेषु मरु-
 वन्वसु । विध्यन्मृगाञ्चरैः शुद्धैश्चकार सुमहाबलः ॥ ११ ॥ भीम-
 सेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं वनात् । निघ्नन्नागशतप्राणो
 वने तस्मिन्महाभुजः ॥ १२ ॥ खगाणां सवराहाणां महिषाणां
 महाभुजः । विनिघ्नन्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३ ॥
 स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतधारणः । सिंहशार्दूलविक्रान्तो
 वने तस्मिन् महाबलः ॥ १४ ॥ वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै
 वभञ्ज च । वृथिव्याथ प्रदेशान् वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १५ ॥
 पर्वताग्राणि वै नृदन्नादयान्च विज्वरः । प्रक्षिपन् पादपांशापि
 जः देनापूरयन्नाहीम् ॥ १६ ॥ वेगेन न्यपतङ्गीमो निर्भयश्च पुनः
 पुनः । आस्तोदयन् ह्येडयंश्च तक्षतालांश्च वादयन् ॥ १७ ॥
 चिरमखड्गदपंस्तु भीमसेनो वने तदा । गजेन्द्राश्च महासत्त्वा
 खगेन्द्राश्च महाबलाः ॥ १८ ॥ भीमसेनस्य नादेन व्यसृजन्त गुहा
 भयात् । क्वचित् प्रधावंक्षिष्ठंश्च क्वचिज्जोपविशंस्तथा ॥ १९ ॥
 खगमेषु मंहारौद्रे वने चरति निर्भयः । स तत्र मनुजव्याघ्रो
 वने वनचरोपमः ॥ २० ॥ पङ्क्यामपि समापेदे भीमसेनो महा-
 बलः । स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नर्दात चाद्भुतान् ॥ २१ ॥
 त्रासयन् सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः । ततो भीमस्य शब्दन

भीताः सर्पा गृहाद्ययाः ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तस्तु वेगेन जगामावु-
 हतं शनैः । ततोऽमरवरप्रख्या भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥ स
 ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् । गिरिदुर्गे समापन्नं काये-
 नावृत्य कन्दरज्ज् ॥ २४ ॥ पर्वताभोगवर्ष्णीण्यसतिकायं महाबलम् ।
 चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्ते हंरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २५ ॥ गुहाकारेण
 बक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता । दोषाक्षेणातिताम्रेण निजानं
 सहकृष्णी मुहुः ॥ २६ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां कान्तान्तकयमोपमम् ।
 निश्वासस्त्वेङ्नादेन भर्तृसयन्तमिव स्थितम् ॥ २७ ॥ स भीमं
 सहसाभ्येत्य दृढाकुः कुपितो भृशम् । जग्राजजगरो ग्राहो भुजयो-
 र्दभयोर्वलात् ॥ २८ ॥ तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 सञ्ज्ञा मुभोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २९ ॥ दशनागसङ्घ-
 स्त्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् । तद्वत् भीमसेनस्य भुजयोरसमं
 परैः ॥ ३० ॥ स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः । विस्तु-
 रन् शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितम् ॥ ३१ ॥ नागाद्युतसम-
 प्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः । गृहीतो व्यज्जहात् सत्त्वं वरदान-
 विमोहितः ॥ ३२ ॥ स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्माविमोक्षणे ।
 न चैनमशकदोरः कथञ्चित् प्रतिवाधितुम् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि जगज्जगत्पर्वणि भीमस्याजगरग्रहणे

अष्टसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशङ्गतः ।
 चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यङ्गतं महत् ॥ १ ॥ उवाच च
 महासर्पं कामया व्रूहि पन्नग । कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया
 च करिष्यसि ॥ २ ॥ ग्राह्यो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।

नानावृतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३ ॥ सिंहाः केश-
रिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा । समागताश्च वज्रगो निह-
ताश्च मया युधि ॥ ४ ॥ राज्ञमात्रं पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥ किन्तु विद्यावलं
किन्तु वरदानमद्यो तव । उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृत-
स्त्वया ॥ ६ ॥ अतथो शिक्तमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यद्येदं मे त्वया नाग वलं प्रतिहतं मद्यत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवं वादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारि-
णम् । भोगेन मद्यता गृह्य समन्तात् पर्वं वेष्टयत् ॥ ८ ॥ निगृ-
ह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा । विदुष्यास्तु भुजौ पीना-
बिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्ष्यो महा-
भुज । दिष्ट्या काकस्तु मद्यतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं सपरूपमरिन्दम । तथावस्थं मया ख्याप्यं
तवाद्य नृणां सत्तम ॥ ११ ॥ इमामवस्थां पश्यातो ह्यहं कोपा-
न्यहर्षिणाम् । शापस्यान्तं परिप्रेक्षुः सर्वं तत् कथयामि ते
॥ १२ ॥ नङ्गो नाम राजर्षिर्व्यक्तन्ते श्रोत्रमागतः । तवैव
पूर्वपूर्वेषामायोवंशधरः सुतः ॥ १३ ॥ सोऽहं शापादगच्छस्व
ब्राह्मणानवमन्य च । इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४ ॥
त्वाङ्गेदवस्थं दायादमतीव प्रियदर्शनम् । अहमद्योपयोक्ष्यामि
विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५ ॥ न हि मे सुच्यते कश्चित् कथञ्चित्
प्रग्रहं गतः । गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥
नासि केशवकीर्त्तये तित्थं ग्योनिषु वर्त्तता । गृहीतः कौरवश्रेष्ठ
वरदानमिदं मम ॥ १७ ॥ पतता हि विमानाग्राभ्यां शकासनाद्-
द्रुतम् । कुब शापान्तमित्युक्त्वा भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥ स
मासुवाच तेजस्वी क्षपयाभिपरिप्लुतः । मोक्षस्ते भविता राजन्
कश्चाच्चित् काकपर्वं यात् ॥ १९ ॥ ततोऽस्मि पतितो भूमौ न

च मामजहात् स्मृतिः । स्मार्त्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं
 तथा ॥ २० ॥ यस्तु ते व्याहृतान् प्रश्नान् प्रतिब्रूयाद्विभागवत् ।
 स त्वं मोक्षयिता शापादिति सामब्रवीद्वृषिः ॥ २१ ॥ गृह्योत्तस्य
 त्वया राजन् प्राश्नानोऽपि वक्षीयसः । सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्तस्यापि
 सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२ ॥ इह चाप्यहमशौचं वचस्तेषां
 दयावताम् । मयि सञ्जातहाहर्णामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३ ॥
 सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ । संप्रयोनिर्ममं प्राप्य
 कालाकाङ्क्षी मयाश्रुते ॥ २४ ॥ तनुवाच महाबाहुर्भीमसेनो
 भुजङ्गमम् । न च कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५ ॥
 यस्माद्भावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः । आगमे यदि वा-
 पाये न तत्र श्लपयेन्नरः ॥ २६ ॥ देवं पुरुषकारेण को वद्व्यवितु-
 स्रहति । दधमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७ ॥ पश्य
 दैवोपघाताच्च भुजवीर्यव्यपात्रयम् । इमामवस्थां सन्नाप्तमनि-
 मितामिहाद्य माम् ॥ २८ ॥ किन्तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं
 विनाशितम् । यथा तु विपिने न्यस्तान् श्वातृन् राज्यपरिच्युतान्
 ॥ २९ ॥ हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराजससङ्गतः । मां समुद्वीक्ष-
 माणास्त प्रपातयन्ति विह्वलाः ॥ ३० ॥ विनष्टमथ मां श्रुत्वा
 भविष्यन्ति निरुद्यमाः । धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्य-
 गृह्णिना ॥ ३१ ॥ अथवा नार्जुनो धीमान् विषादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाष्ट्यो देवगन्धर्वराजसैः ॥ ३२ ॥ समर्थः स महा-
 बाहुरेकोऽपि सुमहाबलः । देवराजमपि स्थानात् प्रच्यावयितु-
 मञ्जसा ॥ ३३ ॥ किं पुनर्हतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्युतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भमोक्षपरायणम् ॥ ३४ ॥ मातरश्चैव
 शोचामि कृपणां पुनर्गृह्णिनीम् । यास्याकं नित्यमाशास्ते मत्तत्त्व-
 मधिकं परैः ॥ ३५ ॥ तस्याः कथं त्वनायाया मद्भिनाशाङ्गजङ्गम ।
 अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६ ॥ नकुलः स हि-

देवस्य यमो च गुह्यवर्तिनौ । महाङ्गवत्संगुप्तौ नित्यं पुरुष-
 मानिनौ ॥ ३७ ॥ अविष्यतां निरुत्थायौ ज्ञेयवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्भिनाशात् परिहृन्नाविति मे वर्त्तते मतिः ॥ ३८ ॥ एवंविधं
 बहु तदा विवृताप टकोदरः । भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकञ्च
 विचेष्टितुम् ॥ ३९ ॥ सुधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान् घोरानुत्पातान् परिचिन्तयन् ॥ ४० ॥ दारुणं
 ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता । दीप्तायां दिशि विलसा
 रौति तस्याग्रमस्य च ॥ ४१ ॥ एकपद्मान्निचरणा वर्त्ति का घोर-
 दर्शना । रक्तं वमन्ती दृष्ट्वा प्रत्यादित्यमभास्वरा ॥ ४२ ॥ प्रववौ
 धानिभो रुच्यशब्दः शर्करकर्षणः । अपसव्यानि सर्वाणि मृग-
 पक्षिरुतानि च ॥ ४३ ॥ दृष्टतो वायसः कृष्णो याहि याहीति
 शंसति । सुहृद्भृङ्गः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तया ॥ ४४ ॥
 हृदयं चरणञ्चापि वामोऽस्य परिवर्त्तते । सव्यस्याङ्गो विकार-
 ष्वाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५ ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो
 मङ्गल्यम् । द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६ ॥
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं टकोदरम् । स प्रतस्थे महा-
 बाहुर्धौव्येन सहितो वृष ॥ ४७ ॥ द्रौपद्या रक्षणं कर्त्तव्यमित्यु-
 वाच धनञ्जयम् । नकुलं सहदेवञ्च व्यादिदेश द्विजान् प्रति
 ॥ ४८ ॥ स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाग्रमात् प्रभुः । खगयामास
 कौन्तेयो भीमसेनं महावने ॥ ४९ ॥ स प्राचीं दिशमास्थाय
 मङ्गतो गजयूथपान् । दृष्ट्वा पृथिवीं चिक्कैर्भीमस्य परिचिह्नि-
 तां ॥ ५० ॥ ततो मृगमङ्गस्त्राण्य खगेन्द्राणां शतानि च ।
 पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविद्वन्वृषः ॥ ५१ ॥ धावतस्तस्य
 वीरस्य मृगार्थं वातरंजयः । ऊदधातविनिभेना द्रुमा व्याव-
 र्त्तिताः पथि ॥ ५२ ॥ स गत्वा तैस्तदा चिक्कैर्दृष्टं गिरि-
 गह्वरे । रुक्ममावृतभूयिष्ठे निष्यत्तद्रुनसंकुले ॥ ५३ ॥ दूरिणे

निर्जने देगे कण्डकिद्रुमसंकुले । अश्वस्याणुक्षुमाकीर्णं सुदुर्गे
विषमोत्कटे । गृहीतं भुजगेन्द्रेण निशेष्टमनुजन्तदा ॥ ५४ ॥

इति आरख्यपर्वणि आजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने

एकोनाश्वीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दधितं आतरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कुन्तीमातः कथ-
मिमामापदं त्वमवाप्तवान् । कथायं पर्वताभोगप्रतिमः पञ्चगो-
त्तमः ॥ २ ॥ स धर्मराजमालक्ष्य आता आतरमग्रजम् । कथयामास तत् सर्वं ग्रहणादिष्वेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीमसेन उवाच । अयमार्घ्यं महासन्तो भक्ष्यार्थं मां
गृहीतवान् । नङ्गपो नाम राजर्षिः प्राणवानिध संस्थितः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुच्यतामयमायुष्मन् आता मेऽमित-
विक्रमः । वयमाचारमन्यन्ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५ ॥

सर्प उवाच । आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो सुखागतः ।
गम्यतां नेह स्यातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥ व्रतमेतन्महा-
बाहो विषयं मम वो व्रजेत् । स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्वच्चापि
विषये मम ॥ ७ ॥ चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा
भवान् यदि । सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
किमर्थश्च त्वया यस्तो भीमसेनो भुजङ्गम । किमाहृत्य निदित्वा
वा प्रीतिस्तं ह्याह्वजङ्गम । किमाहारं प्रयच्छामि कथं सुखेद्भवा-
निमम् ॥ १० ॥

सर्प उवाच । नङ्गपो नाम राजाहमासं पूर्वज्ञानधः ।

प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥ क्रतुभिस्तपसा
 चैव स्वाध्यायेन दमेन च । त्रैलोक्येश्वर्यं मय्यग्रं प्राप्तोऽहं विक-
 मेन च ॥ १२ ॥ तदैश्वर्यं समासाद्य हर्षो मामगमत्तदा । सहस्रं
 हि द्विजातीनामुवाच शिविकां मम ॥ १३ ॥ ऐश्वर्यं मदमतोऽह-
 भवमन्य ततो द्विजान् । इमामगच्छेन दशमानीतः पृथिवी-
 पते ॥ १४ ॥ न तु मामजहात् प्रज्ञा यावदद्युतिं पाण्डव ।
 तस्यैवानुग्रहाद्वाजन्तगच्छस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ षष्ठे काले मया-
 चारः प्राप्तोऽयमनुजस्त्वथ । नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि
 कामये ॥ १६ ॥ प्रश्नानुत्तरितानां ह्य व्याहरिष्यसि चेन्मम । अथ
 पश्चाद्विमोक्ष्यामि ज्ञातरं ते वृकोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि सर्पं यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते
 वचः । अपि चेच्छ्रुत्वां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८ ॥ वेद्यं
 ब्राह्मणेनेह तद्वचान् वेत्ति केवलम् । सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रति-
 वक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच । ब्राह्मण, को भवेद्वाजन् वेद्यं किञ्च युधिष्ठिर ।
 ब्रवीत्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । सत्यं दानं क्षमा शीलमानुशंस्यन्तपो
 वृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतिः ॥ २१ ॥
 वेद्यं सर्पं परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखञ्च यत् । यत्र गत्वा न शोचन्ति
 भवतः किं विवर्जितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच । चातुर्वर्ण्यं प्रमाणञ्च सत्यञ्च ब्रह्म चैव हि ।
 शूद्रेष्वपि च सत्यञ्च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥ आनृशंस्यमहिंसा
 च वृणा चैव युधिष्ठिर । वेद्यं यज्ञात् निर्दुःखमसुखञ्च नरा-
 धिप । ताभ्यां ह्येनं पदञ्चान्यन्ततदस्तीति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रे तु यद्वेत्तन्म द्विजे तच्च न विद्यते ।
 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २५ ॥

यत्ने तल्लब्धते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः । यत्ने तन्न भवेत् सर्पं
तं शूद्रमिति निर्दिशत् ॥ २६ ॥ यत् पुनर्भवता प्रोक्तं न विद्यं
विद्यतीति च । ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि
॥ २७ ॥ एवमेतन्मतं सर्पं ताभ्यां हीनं न विद्यते । यथा
शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २८ ॥ एवं वै सुख-
दुःखाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् । एषा मम मतिः सर्पं यथा
वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच । यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
यथा जातिस्त्रिदश्यान् कतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । जातिरत्र महासर्पं ननुष्यत्वे महामते ।
सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ३१ ॥ सर्वे सर्वा-
स्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः । बाह्यैश्च न भयो जन्म मरणञ्च
समं वृणाम् ॥ ३२ ॥ इदमाप्तं प्रमण्य च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छूलं प्रधानेष्टं विदुष्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३ ॥ प्राङ्गं भि-
वर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते । तदास्य माता सावित्री
पिता त्वाचाञ्च उच्यते ॥ ३४ ॥ तावच्छूद्रसमो ह्येष यावहेदे
न जायते । तस्मिन्नेवं सति द्वैधे मनुः स्वायथ्युवोऽभवीत् ॥ ३५ ॥
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते । सङ्करसाल नागेन्द्र
बलवान् प्रसमीक्षितः ॥ ३६ ॥ यत्ने दानीं महासर्पं संस्कृतं वृत्त-
मिष्यते । तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तम ॥ ३७ ॥

सर्प उवाच । श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कक्षाद्भातरं ते वृकोदरम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अजगरयुधिष्ठिरसंवादे
अगीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

बुधिष्ठिर उवाच । अमानेताहो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेत्तुतिरनुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच । पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति सतिर्मम ॥ २ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । दानाहा सर्प सत्याहा किमतो शुभ
दृश्यते । अहिंसाप्रिययोश्चैव शुभत्वाद्यवबुध्यताम् ॥ ३ ॥

सर्प उवाच । दानञ्च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्त्तिकरीषण्णाहृष्यते शुभत्वावयवम् ॥ ४ ॥ कल्याण्विद्वान-
योगाच्च सत्यमेव विशिष्यते । सत्यवाक्याञ्च राजेन्द्र किञ्चिद्दानं
विशिष्यते ॥ ५ ॥ एवमेव सद्देव्याम प्रियवाक्यान्वाहीयते । अहिंसा
दृश्यते शुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६ ॥ एवमेतद्भवेद्वाचन् कार्त्तिक-
प्रेक्षमनन्तरम् । यदभिप्रेतमन्यन्ते ब्रूहि यावद्भगवोव्यहम् ॥ ७ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कथं स्वर्गं गतिः सर्प कर्मणाश्च फलं
भुवम् । अग्ररीरस्त्र दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८ ॥

सर्प उवाच । तिष्ठो वै गतयो राजन् परिदिष्टाः स्वक-
र्मभिः । मानुष्यं स्वर्गवास्य तित्थग्योनिस्तत्तत्तिथा ॥ ९ ॥ तत्र
वै मानुषाङ्गोकाहानादिभिरतन्द्रितः । अहिंसार्यसमायुक्तैः
कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १० ॥ विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो
भवेत् । तित्थग्योनिस्तथा तात विप्रोपयान्न वक्ष्यते ॥ ११ ॥ काम-
क्रोधसमायुक्तो हिंसाक्रोभसमन्वितः । मानुष्यत्वात् परिभ्रष्ट-
क्षित्थग्योनौ प्रसूयते ॥ १२ ॥ तित्थग्योन्त्याः पृथग्भावो मानु-
ष्यार्थे विधीयते । गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३ ॥
सोऽथमेता गतीस्तात जन्तुश्चरति कार्त्तिकवान् । नित्ये सच्चित्
चात्मानमवस्थापयते द्विजः ॥ १४ ॥ जातौ जातश्च बलवान् भुङ्क्ते
चात्मा स देहवान् । फलार्थस्तात निस्तृक्तः प्रजान्त्वगाभावनः ॥ १५ ॥
बुधिष्ठिर उवाच । शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।

तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६ ॥ किं न नृत्तञ्चास्ति
विषयान् युगपत्त्वं मञ्जसते । एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नग-
सत्तम ॥ १७ ॥

सर्प उवाच । यदात्मद्रव्यमायुक्तान् देहसंयमयान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगाद्युपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८ ॥ ज्ञानघ्नैवात्र
बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ । तस्य भोगाधिकरणे करणानि निषेध-
मे ॥ १९ ॥ मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् । विष-
यायतनस्थेन भूतात्मा चेतनिःकृतः ॥ २० ॥ तत्तु चापि न रक्ष्यान्न
मनो जन्तोर्विधीयते । तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते
॥ २१ ॥ स आत्मा पुरुषव्याघ्रञ्ज्वरोरन्तरमाश्रितः । बुद्धिं द्रव्येषु
लज्जति विविधेषु परावरात् ॥ २२ ॥ बुद्धेरुत्तरकालाच्च वेदना
दृश्यते बुधेः । एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्तज्ञभावनः ॥ २३ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । मनसश्चापि बुधेः ब्रूहि मे कथं परम् ।
एतदध्यात्मविदुषां परं कार्ण्यं विधीयते ॥ २४ ॥

सर्प उवाच । बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥ २५ ॥ बुद्धि-
कल्पयते कार्ण्यं ज्ञानसूक्ष्ममेव हि । बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मन-
साज्ञावद्भवेत् ॥ २६ ॥ एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धोर्बन्धनम् ।
त्वमायत्नाभिसम्बुद्धः कथं वा मन्थते भवान् ॥ २७ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । अष्टो बुद्धिमतां श्रेष्ठो शुभा बुद्धिरियं
तव । विदितं वेदितव्यन्ते कक्षात् समनुपृच्छसि ॥ २८ ॥ सर्वज्ञं
त्वां कथं मोह आविष्टत् स्वर्गवासिनम् । एवमङ्गुतकर्माणामिति
मे संशयो मजान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच । सुपन्नमपि चेच्छूरमृदिर्मोहयते नरम् ।
वर्त्तमानः सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्भस ॥ ३० ॥ सोऽहमैश्वर्य-
मोहेन मदाविष्टो बुधिष्ठिर । प्रतितः प्रतिस्म्बुद्धस्त्वान्तु सम्बो-

धयास्यहम् ॥ ३१ ॥ कृतं काव्यं महाराज त्वया मम परन्तप ।
 क्षीणः शपः सुकच्छो मे त्वया सम्भाष्य साधुना ॥ ३२ ॥ अहं
 हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा । अभिमानेन मत्तः
 सन् कश्चिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षस-
 पन्धगाः । करान्धन प्रयच्छन्ति सर्वे ते लोच्यवासिनः ॥ ३४ ॥
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते । तस्य तेजो हरस्याशु-
 तस्त्रि दृष्टैर्वलं मम ॥ ३५ ॥ ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाच
 शिविकां मम । स मामपनयो राजन् अश्रयासास वै शिवः
 ॥ ३६ ॥ तत्र ह्यगस्त्यः पादेन बहन् स्मृष्टो मया सुनिः । अग-
 स्त्वेन ततोऽस्मत्तो अंसं सप्रेति वै उवाच ॥ ३७ ॥ ततस्तस्मा-
 द्दिमानायात् प्रच्युतच्युतकक्षयः । प्रपतन् बुबुधेभानं व्याली-
 भूतमधोलुखम् ॥ ३८ ॥ अयाचन्तमहं विप्रं शपस्यान्तो भवे-
 दिति । प्रसादात् संप्रमूढस्य भगवन् क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ ततः
 स साधुवाचेहं प्रपतन्तं कृपान्वितः । युधिष्ठिरो धर्मराजः
 शपात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४० ॥ अभिमानस्य दोरस्य पापस्य च
 नराधिप । फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्गृष्ट्वा तपसो बलम् । ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च
 येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२ ॥ सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्म-
 नित्यता । साधकानि महा पुंसां न जातिनं कुलं नृप ॥ ४३ ॥
 अरिष्ट एष ते आता भीमसेनो महाबलः । स्मृतिं तेऽस्तु संश-
 राज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४ ॥
 वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा जगरं देहं सुक्ता स नन्दपो
 नृपः । दिव्यं वपुः समाख्याय गतस्त्रिदिवमेव च ॥ ४५ ॥ युधि-
 स्थिरोऽपि धर्मात्मा आता भीमेन सहतः । धौस्येन सहितः
 श्रीमानायमं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥ ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समे-
 तेभ्यो यथातथम् । कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः

॥ ४७ ॥ तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे ज्ञातरथास्तु ते तयः । आसन्
सुवीडिता राजन् द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८ ॥ ते तु सर्वे
द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेच्छया । मैत्रमित्यब्रुवन् भीमं गर्ह-
यन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९ ॥ पाण्डवास्तु भयान्नुक्तं मेघ्य भीम
महाबलम् । हर्षमाचारयाश्चक्रुर्विजह्नुश्च सुदा युताः ॥ ५० ॥

इति पारथिवपर्वणि आजगरपर्वणि भीममोचने
एकाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्चाजगरपर्व ॥ १८१ ॥

अथ मार्कण्डेयसनाख्यापर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । निदाघान्तकरः क्षालः सर्वभूतसुखा-
मृदः । तत्रैव वसतां तेषां प्राहट् समभिपद्यत ॥ १ ॥ छादयन्तो
महाजोपाः खं दिशश्च बलाहकाः । प्रववर्षुर्दिवारान्नमसिताः
सततं तदा ॥ २ ॥ तपात्ययनिकेताश्च शतयोऽथ सहस्रशः ।
अपेताकंप्रभाजाला सर्बिद्युद्विमलप्रभा ॥ ३ ॥ विरूढशस्त्रा धरणी
मत्तदंशसरीररूपा । बभूव पयसा सिक्ता शान्ता सर्वमनोरता
॥ ४ ॥ न स्था प्रज्ञायते किञ्चिद्व्यसा समवसृते । समं वा
विषमं वापि नह्यो वा स्यावराणि च ॥ ५ ॥ क्षुब्धतोया महा-
वेगा श्वसमाना इवाद्भुगाः । निन्ववः शोभयाच्चक्रुः काननानि
तपात्यये ॥ ६ ॥ मदतां काननान्तेषु यूयन्ते विविधाः स्तनाः ।
दृष्टिभिश्चाक्षमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७ ॥ श्लोककाः
शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह । मत्ताः परिपतन्ति स्था दडं-
राचैव दर्पिताः ॥ ८ ॥ तथा बद्धविधाकारा प्राहृष्टमेघानुना-
दिता । अत्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९ ॥ क्रौञ्च-
हंससमाकीर्णा शरत् प्रमुदिताभवत् । रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्न-
जलनिस्त्रगा ॥ १० ॥ विमलाकाशमच्युता शरत्तेषां शिवाभवत् ।

ऋगक्षिजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११ ॥ दृश्यन्ते
 शान्तरजसः क्षपा जलदशोतलाः । गहनक्षतसङ्घैश्च सोमेन च
 विराजिताः ॥ १२ ॥ कुसुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३ ॥ आकाश-
 नीकाशतटां तोरवानीरसंकुलाम् । बभूव चरतां चर्षः पुण्य-
 तीर्थं सरस्वतीम् ॥ १४ ॥ ते वै सुसुहृदे वीराः प्रसन्नमन्त्रितां
 शिवाम् । पश्यन्तो हृदयन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५ ॥
 तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसन्धौ सा शारदी । तत्रैव वसता-
 मासीत् कार्त्तिकी जनमेजय ॥ १६ ॥ पुण्यकङ्किर्महासन्धौ
 स्नापसं सङ्घ पाण्डवाः । तत् सर्वं भरतयेष्टाः समूह्योऽगमुत्त-
 मम् ॥ १७ ॥ तमिच्छाभ्युदये तस्मिन् धौस्येन सङ्घ पाण्डवाः ।
 कृतैः पौरोगवैश्वेव काश्यकं प्रचतुर्वनम् ॥ १८ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि काम्यकप्रत्यागमने
 द्वापीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । काश्यकं प्राप्य कौरव्य बुधिष्ठिरपुरो-
 गमाः । कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सङ्घ क्षणया ॥ १ ॥ तत-
 स्नान् परिविष्वक्तान् वसतः पाण्डुनन्दनान् । ब्राह्मणा बहवस्तत्र
 समन्तात् पर्ववारयन् ॥ २ ॥ अथाब्रवीद्विजः कश्चिदर्जुनस्य
 प्रियः सखा । स एष्यति महाबाहुर्वशी शौरिददारधीः ॥ ३ ॥
 विदिता हि हरेर्यूयमिहायाताः कुरुक्षेत्राः । सदा हि दर्शना-
 काङ्क्षी श्रेयोऽन्वेषी च वो हरिः ॥ ४ ॥ बहुवत्सरजीवी च मार्क-
 ण्डेयो महातपाः । स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान् समेष्यति
 ॥ ५ ॥ तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः । शैत्यसुग्रीवयुक्तेन
 दृष्टेन रथिनास्वरः ॥ ६ ॥ सचवानिव पौण्ड्रस्या सहितः सत्य-

भामया । उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७ ॥
 अत्रतीर्षं रथात् कृष्णो धर्मराजं यथाविधि । बबन्धे सुदितो
 धीमान् भीमश्च बलनाम्बरम् ॥ ८ ॥ पूजयामास धार्म्यं स
 यमाभ्यामभिवादितः । परिवृज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्व-
 यत् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा फाल्गुनं वीरं चिरस्त्र प्रियमागतम् । पर्य-
 ष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिन्दमः ॥ १० ॥ तथैव सत्यभामापि
 द्रौपदीं परिवृज्य पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषीं
 प्रिया ॥ ११ ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवर्ज्य सर्वशः ॥ १२ ॥ कृष्णस्तु पार्थेन
 समेत्य विद्वान् धनञ्जयेनासुरतर्जनेन । बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्गगनान् गुहेन ॥ १३ ॥ ततः समस्तानि किरीट-
 माली वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय । उक्त्वा यथावत् पुनरन्वष्टुः
 कथं सुभद्रा च स चाभिमन्युः ॥ १४ ॥ स पूजयित्वा मधुहा यथा-
 वत् पार्थश्च कृष्णाश्च पुरोहितश्च । उवाच राजानमभिप्रशंसन्
 बुधिमिष्ठिर तत् सद्योपविश्य ॥ १५ ॥ धर्मः परः पाण्डव राज्य-
 लाभात्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् । सत्यांर्जवास्थां चरता स्वधर्मं
 जितस्त्वयायश्च परश्च लोकः ॥ १६ ॥ अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सस्यग्धसुर्वेदमवाप्य हतस्त्रम् । क्षात्रेण धर्मेण बभूवि तत्त्वा
 सर्वे ह्यवाम्नाः क्रतवः पुराणाः ॥ १७ ॥ न ग्राह्यधर्मेषु रति-
 क्षमासि कामान्न किञ्चित् कुरुषे नरेन्द्र । न च रथलोभात् प्रज-
 षासि धर्मं तस्मात् प्रभावादसि धर्मराजः ॥ १८ ॥ दानश्च सत्यश्च
 तपश्च राजन् अह्ना च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च । अवाप्य राष्ट्राणि
 बभूवि भोगानेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९ ॥ यदा जनौघः
 कुरुजाङ्गलानां कृष्णां सभायामवशामपश्यत् । अपेतधर्मव्यवहार-
 वृत्तं सहेत तत् पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २० ॥ अरुणश्च सर्वमस्त्र-
 कामः क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि अस्यक् । इमे वयं निग्रह्ये

कुङ्कुमां यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१ ॥ धौम्यञ्च भीमञ्च
 सुधिष्ठिरञ्च यमौ च कृष्णाञ्च दशार्हर्षिणः । उवाच दिष्ट्या
 भवतां शिवेन प्राप्तः किरीटी सुदितः कृतास्त्रः ॥ २२ ॥ प्रोवाच
 कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्ता संहितः सुहृद्भिः । दिष्ट्या
 समग्रासि धनक्षयेन समागतं त्येवमुवाच कृष्ण ॥ २३ ॥ कृष्णे
 धनुर्वेदरतिप्रधानास्त्वत्तज्जनास्ते शिशवः सुशीलाः । सद्भिः सदै-
 वाचरितं सुहृद्भिश्चरन्ति पुत्रास्त्वय याज्ञसेनि ॥ २४ ॥ राज्येन
 राष्ट्रे च निमग्न्यमाणाः पित्रा च कृष्णे तव सोदरे च । न यज्ञ-
 सेनस्य न मातुलानां गृहेषु वाक्ता रतिमाप्नुवन्ति ॥ २५ ॥ अनर्त्त-
 मेवाभिसुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः । तवात्मजा
 वृष्णिपुरं प्रविश्य तदैव तेभ्यः स्मृञ्चन्ति कृष्णे ॥ २६ ॥ यथा त्व-
 मेवार्हसि तेषु वृत्तं प्रचोक्तुमाणां च यथैव कुन्ती । तेष्वप्रमा-
 देन तथा करोति तथैव भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २७ ॥ यथा-
 निरुद्धस्य यथाभिमन्योर्यथा सुनीयस्य यथैव भानोः । तथा विनेता
 च गतिश्च कृष्णे तवात्मजानामपि रौक्मिण्येयः ॥ २८ ॥ गदासि-
 चर्मग्रहणेषु शूरास्त्रास्त्रेषु शिक्कासु रथाश्वयाने । सस्यविनेता
 विनयेदतन्म्रीक्षांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २९ ॥ स चापि
 सम्यक् प्रणिधाय शिक्कां शस्त्राणि चैषां विधिवत् प्रदाय । तवा-
 त्मजानाञ्च तथाभिमन्योः पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिण्येयः ॥ ३० ॥
 यदा विहारं प्रसमीक्ष्यमाणाः प्रयान्ति पुत्रास्त्वय याज्ञसेनि । एकैक-
 मेषामनुयान्ति तत्र रथाश्वयानानि च दन्तिनय ॥ ३१ ॥ अथा-
 ब्रवीद्धर्मराजन्तु कृष्णे दशार्हयोधाः कुङ्कुरान्वकाय । एतं निदेशं
 तव पालयन्तस्त्रिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२ ॥ आवर्त्ततां
 कार्मुकवेगवाता जलाशुधप्रग्रहणा सधूनाम् । सेना तवार्थेषु
 नरेन्द्र यत्ता सतादिपत्यश्चरथा सनागा ॥ ३३ ॥ प्रस्थाप्यतां
 पाण्डव धर्तृराष्ट्रः सुयोधनः पापकृताम्बरिष्ठः । सहातुवन्तः

समुद्भूतय भौमस्य सौभाषिपतेः सार्गम् ॥ ३४ ॥ कामं तथा
 तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन् यथा कृतस्ते समयः समायाम् । द्वाहं-
 वोधैस्तु चतारिणोऽधं प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३५ ॥ व्यपेत-
 मन्दुर्यपनीतपाशा विहृत्य यत्नेच्छसि तत्र कामम् । ततः
 प्रसिद्धं प्रथमं विद्योक्तः प्रपद्यसे नागपुरं सुराङ्गम् ॥ ३६ ॥ तत-
 स्तदाज्ञाय मतं महात्मा यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन । प्रशस्य विप्रेक्ष्य
 च धर्मराजः कृताञ्जलिः केशवमित्वाच ॥ ३७ ॥ असंशयं केशव
 पाण्डवानां भवान् गतिश्चच्छरणा हि पार्थाः । कालोदये तत्र
 ततश्च भूयः कर्त्ता भवान् कस्य न संशयोऽस्ति ॥ ३८ ॥ यथा-
 प्रतिज्ञं विहृत्य कालः सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु । अज्ञात-
 चर्च्छां विधिवत् समाप्य भवद्भृताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९ ॥
 एषेव बह्विर्जुपतां सदा त्वां सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः । स-
 दानधर्माः सजनाः सदाराः सदान्वयाश्चच्छरणा हि पार्थाः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा वदति वाष्णो दे धर्मराजे च
 भारत । अथ पयान्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रयुक् ॥ ४१ ॥ प्रत्य-
 दृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः । अजरयामरश्चैव रूपो-
 दास्य गुणान्वितः ॥ ४२ ॥ व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्थात् पञ्च-
 विंशकः । तमागतस्त्विहं बहुवर्षसहस्रयुक् ॥ ४३ ॥ आनर्चु-
 र्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः । तमर्चितं सुविश्वज्ञमासीन-
 स्त्विमन्तमम् । ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानाञ्च केशवः ॥ ४४ ॥

कृष्ण उवाच । श्रुयू पवः पाण्डवास्तु ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४५ ॥ पुरावृत्ताः
 कथाः पुरायाः सदाचारान् सजातनान् । राज्ञां स्त्रीणाञ्चप्रीणाञ्च
 मार्कण्डेय विचक्ष नः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषु तत्तोषविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७ ॥ तमयश्च

महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः । पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थु-
र्मनीषिणः ॥ ४८ ॥ नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतचक्षुषां ।
मार्कण्डेयस्य वदतस्तं कथामन्वमोदत ॥ ४९ ॥ उवाच चैनं
कालज्ञः श्रयन्निव सनातनः । ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु
विवक्षितम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुष्व विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा
क्षणशक्तः पाण्डवाः सह तैर्हिजैः । मध्यन्दिने यथादित्यं प्रेक्ष-
न्तस्ते मशामुनिम् ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं विवक्षन्तमात्मन्य कुरुराजो महा-
मुनिम् । कथामञ्जननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ ५३ ॥
भवान् देवतदैत्यानामृषीणाञ्च महात्मानाम् । राजर्षीणाञ्च सर्वेषां
चरितज्ञः पुरातनः ॥ ५४ ॥ सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः
काञ्क्षितश्चिरम् । अयश्च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽद्यानवलोककः ॥ ५५ ॥
भवत्येव हि मे बुद्धिर्द्वात्मानं सुखाच्यतम् । धातुं राष्ट्रं च
दुष्टं क्षान्नुद्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ५६ ॥ कर्मणः पुरुषः कर्त्ता शुभ-
स्याप्यशुभस्य वा । स फलं तदुगन्नाति कथं कर्त्ता स्विदीश्वरः
॥ ५७ ॥ कुतो वा सुखदुःखेषु वृष्णां ब्रह्मविदास्वर । इह वा
कृतमन्वेति परदेहेऽथवा पुनः ॥ ५८ ॥ देही च देहं सम्यज्य
मृग्यमाणः शुभाशुभैः । कथं संवृज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम
॥ ५९ ॥ ऐहलौकिकमेवेह क्षताहो पारलौकिकम् । क्व च
कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोंः प्रेतस्य भारग ॥ ६० ॥

मार्कण्डेय उवाच । त्वद्यत्तोऽयमनुप्रप्तो यथावद्वदतास्वर ।
विदितं वेदितव्यन्ते स्थित्यर्थं त्वन्तु शृच्छसि । अत ते कथयि-
ष्यामि तद्दिहैकमनाः शृणु ॥ ६१ ॥ यथेहामुत्र च नरः सुख-
दुःखमुपास्मते । निमलानि शरीराणि विप्रमुद्धानि शरीरिणाम्
॥ ६२ ॥ ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः । अमोघ-
म् [६०]

कृत्स्नसङ्कल्पाः सुवताः सत्यवादिनः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मभूता नराः
 पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम । सर्वे देवैः समा यान्ति स्वच्छन्देन
 नमस्तलम् ॥ ६४ ॥ ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ।
 स्वच्छन्दभरणाश्चासन् नराः स्वच्छन्दजीविनः ॥ ६५ ॥ अल्पवाधा
 निरातङ्काः सिद्धार्था निरुपद्रवाः । द्रष्टारो देवसङ्गानाञ्चपो-
 ष्याश्च मण्डलनाम् ॥ ६६ ॥ प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगत-
 मत्सराः । आसन् वर्षसङ्ख्यौयाकथा सुतमहस्त्रिणः ॥ ६७ ॥
 ततः कासान्तरेऽन्यस्मिन् पृथिवीतलचारिणः । कामक्रोधाभि-
 भूतास्तो मांथाव्याजोपजीविनः ॥ ६८ ॥ क्रोभमोहाभिभूतास्तो
 सक्ता देहैकतो नराः । अशुभैः कर्मभिः पापास्तिस्रिं क्षिरय-
 नाग्निनः ॥ ६९ ॥ संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ।
 मोघेष्टा मोघसङ्कल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ॥ ७० ॥ सर्वाभि-
 शङ्कितश्चैव संवृत्ताः क्रोधदायिनः । अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः
 परिचिह्निताः ॥ ७१ ॥ दौष्कल्या व्याधिवृज्ज्वा दुरात्मानोऽप्रता-
 पिनः । भवन्त्यल्पाद्युषः पापा रौद्रकर्मफलदयाः ॥ ७२ ॥ नामन्तः
 सर्वकामानां नास्ति का भिन्नचेतसः । जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय
 गतिः स्त्रैरिह कर्मभिः ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राज्ञस्य हीनबुद्धेय कर्मकोशः क्व तिष्ठति ।
 कस्यस्यैवमुपाप्माति सुकृतं यदि वेत्तरत् ॥ ७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इति ते दर्शनं यच्च तत्प्राप्यनुनयं शृणु ।
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ॥ ७५ ॥ शुभानामशुभानाञ्च
 कुरुते सञ्चयं महत् । आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम्
 ॥ ७६ ॥ सम्भवत्येव युगपद्योगी नाख्यन्तराभवः । तत्रास्य स्वकृतं
 कर्म कथ्येवानुगतं तदा ॥ ७७ ॥ फलत्यय सुखार्हो वा दुःखार्हो
 वाय जायते । कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ॥ ७८ ॥
 अशुभैर्वी निराह्वानो गच्छते ज्ञानहृष्टिभिः । एषा तावदबुद्धीनां

गतिरक्ता बुधिष्ठिर ॥ ७२ ॥ अतः परं ज्ञानवतां निबोध गति-
सुत्तमाञ् । मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ॥ ८० ॥ स्थिर-
व्रताः सत्यपरा गुणशुश्रूषणं रताः । सुशीलाः शुक्लजातीयाः
ज्ञान्ता दान्ताः सुतजसः ॥ ८१ ॥ शुचयोऽन्यन्तरगताः प्रायशः
शुभलक्षणाः । जितेन्द्रियत्वाद्दृग्निः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ॥ ८२ ॥
अल्पाबाधपरित्यासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः । ज्ञानं जायमानञ्च
गर्भस्थैश्चैव सर्वशः ॥ ८३ ॥ स्वमात्मानं परञ्चैव बुध्यन्ते ज्ञान-
चक्षुषा । ऋषयस्तु महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ ८४ ॥ कर्म-
भूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् । किञ्चिद्देवाद्ब्रह्मात्
किञ्चित् किञ्चिद्देव स्वकर्मभिः ॥ ८५ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा राजन्
मा तेऽश्विन्या विचारणा । इमास्तपोपमाच्चापि निबोध वदती-
ष्वर ॥ ८६ ॥ मनुष्यलोके यश्चैवः परं मन्वे बुधिष्ठिर । इह वै
कस्य नामुत्र असुलैकस्य नो इह । इह चासुत्र चैकस्य नामु-
लैकस्य नो इह ॥ ८७ ॥ धनानि येषां विपुक्तानि सन्ति नित्यं
रमन्ते सुविभूषिताः । तेषामयं शत्रुवरुण लोको नासौ सदः
देहसुखे रतान् मृ ॥ ८८ ॥ ये योगशुक्लास्तपसि प्रसक्ताः स्वाध्याय-
शीला जरयन्ति देहान् । जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्तास्तेषा-
मसौ नायमरिर्लोकः ॥ ८९ ॥ ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति धर्मेण
कृत्वा च धनानि काले । दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते तेषामय-
श्चैव परश्च लोकः ॥ ९० ॥ ये नैव विद्यां न तपो न दानं न
चापि मृढाः प्रजने यतन्ति । न चानुगच्छन्ति सुखानुभोगां-
लोषामयं नैव परश्च लोकः ॥ ९१ ॥ सर्वं भवन्तस्वतिथीर्ष्यसत्त्वा
दिद्वीजसः संहननोपपन्नाः । लोकादसृज्जादवजिं प्रपन्नाः स्व-
धीतविद्याः सुदकार्यहेतोः ॥ ९२ ॥ शत्र्वेष कर्माणि महान्ति
शूरास्तपोदमाचारविहारशीलाः । देवानृषीन् प्रेतगणांश्च सर्वान्
सन्तर्पयित्वा विधिता परेश्व ॥ ९३ ॥ स्वर्गं परं सुखकतो

निवासं क्रमेण सम्प्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः । मां भूद्विशङ्का तव
कीरवेन्द्र दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्हम् ॥ २४ ॥

इति भारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयकथायां
त्वशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुता-
क्षदा । माहात्म्यं दिजसुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥ १ ॥
एवमुक्ताः स भगवान् मार्कण्डेयो महातपाः । उवाच सुमहा-
तेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हैहयानां कुलकरो राजा परप्रपञ्चयः ।
कुमारो रूपसम्पन्नो जगयां व्यचरद्वली ॥ ३ ॥ चरमाणस्तु सौऽ-
रण्ये तृणवीरुत्समावृते । कृष्णाजिनोत्तरामङ्गं ददृशे मुनि-
मन्तिके ॥ ४ ॥ स तेन निहतोरण्ये मन्थमानेन वै जगम् ।
व्यथितः कर्मै तत् कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥ जगाम
हैहयानां वै सक्ताशं प्रथितात्मनाम् । राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ
कुमारः पृथिवीपतिः ॥ ६ ॥ तेषाञ्च तद्यथावृत्तं कथयामास वै
तदा । तद्यापि हिंसितं तात सुनिं भूक्षफलाग्निम् ॥ ७ ॥
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्हीनमानसाः । कस्यायमिति ते सर्वे
मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ ८ ॥ जग्मुश्चारिष्टनेत्रोऽथ तार्क्ष्यस्याय-
ममञ्जसा । तेऽभिवाद्य महात्मानं तं सुनिं जियतव्रतम् ॥ ९ ॥
तस्युः सर्वे स तु मुनिस्त्रेषां पूजाभयाहरत् । ते तमूचर्महात्मानं
न वयं सत्क्रियां मुने ॥ १० ॥ त्वत्तोऽर्चाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो
हिंसितो हि नः । तानब्रवीत् स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः
॥ ११ ॥ क चासौ ब्रूत संहिताः पञ्चध्वं मे तपोबलम् । ते तु
वत् सर्वमण्डिलमाख्यायास्मै यथातथम् ॥ १२ ॥ नापश्यन् तमृषिं

तत्र गतामुन्ते समागताः । अन्वेषमाणाः सत्रीडाः स्वमज्जत-
चेतनाः ॥ १३ ॥ तानब्रवीत्तत्र सुनिस्कार्यः परपुरञ्जयः । स्यादयं
ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्ज्यो विनाशितः ॥ १४ ॥ पुत्रो ह्ययं मम
वृषाक्षपोवत्समन्वितः । ते च हृष्ट्वैव तच्छविं विज्जयं परमं
गताः ॥ १५ ॥ महदाश्चर्यं मिति वै ते ब्रुवाणा महीपते । हृतो
ह्ययमुपानीतः कथं जीवितमामवान् ॥ १६ ॥ किमेतत्तपसो वीर्यं
येनायं जीवितः पुनः । ओतुमिच्छामहे । वप्र यदि योतव्य-
मित्युत ॥ १७ ॥ स तावुवाच नास्त्वाकं सत्यः प्रभवते वृषाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगसमासतः ॥ १८ ॥ सत्यमेवाभि-
जानीमो नावृते कुर्महे मनः । स्वधर्ममनुतिष्ठामस्मान्मृत्युभयं
न नः ॥ १९ ॥ यद्ब्रह्महत्यानां कुशलं तदेपां कथयामहे । नैषां
दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २० ॥ अतिधीनन्तपानेन
वृत्त्यानत्यगनेन च । संभोज्य ग्रेषमस्त्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः
॥ २१ ॥ शान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः । पुण्य-
देशनिवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२ ॥ तेजस्विदेशवामाश्च
तस्मान्मृत्युभयं न नः । एतद्देवेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्-
सराः ॥ २३ ॥ गच्छध्वं संहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ।
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महायुनिम् । स्वदेशमगमन् हृष्टा
राजानो भरतर्षभ ॥ २४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्य-
कथने चतुरशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । भूय एव महाभाग्यं ब्राह्मणानां निबोध
मे । वैश्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १ ॥ तमलि-
गन्तुमारोहे विचार्यमिति नः श्रुतम् । भूयोऽर्थं नाभुवन्त्यत् स

धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ॥ २ ॥ स विचिन्त्य महातेजा धनमेवान्वरो-
चयत् । धर्मपत्नीं समाह्वय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ प्राप्नुयामः
क्रतुमत्यन्तं बहुकं निरुपद्रवम् । अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो
शुणाधिकम् ॥ ४ ॥ तं भाव्यां प्रत्युवाचाथ धर्ममेवानुतन्वती ।
वैश्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बद्ध ॥ ५ ॥ स ते दास्यति
राजर्षिर्यजमानोऽर्थितो धनम् । तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य
धनं बद्ध ॥ ६ ॥ शृत्यान् सुतान् सस्त्रिशून्य ततो व्रज यथे-
स्थितम् । एष वै परतो धर्मो धर्मविद्धिरदाहृतः ॥ ७ ॥

अतिरुवाच । कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैश्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८ ॥ किन्त्वस्ति तच्च
द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः । यथा मे गौतमः प्राह ततो
न व्यवसास्यहम् ॥ ९ ॥ तत्र ह्य वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थ-
संहिताम् । मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १० ॥
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्त्वव । गाथ मे दास्यते वैश्यः
प्रभूतस्वार्थमश्वयम् ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ता जगामाशु वैश्ययज्ञं महा-
तपाः । गत्वा च यज्ञायतनमलिमुष्टाय तं वृषम् ॥ १२ ॥ वाक्यै-
र्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।

अतिरुवाच । राजन् धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो वृषः ।
सुवन्ति त्वां सुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् । तमब्रवीद्विप्रः
क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । मेवमत्र पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः । अथातिरपि
राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

अतिरुवाच । अयमेव विधाता हि यद्येवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव सुहृसे मीशान् प्रजानन्तर्वासा ह ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । जानामि नाहं रुद्धामि त्वमेवात्र विसृ-
क्ष्यसे । स्तौषि त्वं दशनप्रेक्षू राजानं जनसंसदि ॥ १६ ॥ न वेत्य
परमं धर्मं न चात्रैषि प्रयोजनम् । वाचस्वमसि मूढश्च दृष्टः
केनापि हेतुना ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विषदन्तौ तथा तौ तु सुनीनां दर्शने
स्थितौ । ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तोऽपृच्छन्त कथन्त्वितौ । प्रवेगः
केन दत्तोऽयमुभयोर्वैत्यसंसदि ॥ १८ ॥ उच्चैः समाभिभाषन्तौ
केन कार्येण धिष्ठितौ । ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्म-
वित् ॥ १९ ॥ विवादिनावसुप्राप्ती तावुभौ प्रत्यवेदयत् । अथा-
ब्रवीत् सदस्यांस्तु गौतमो सुनिश्चितमान् ॥ २० ॥

गौतम उवाच । आबधोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्तमाः ।
वैश्यं विधातव्याहान्निरत्न नी संशयो महान् ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वैव तु महात्मानो सुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संगयच्छेदनाय वै ॥ २२ ॥ स च तेषां वचः श्रुत्वा
यथातत्त्वं महातपाः । प्रत्युवाचाय तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २३ ॥

सनत्कुमार उवाच । ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रश्च ब्रह्मण्या
सह । संयुक्तौ दहतः शत्रून् यनानीवाग्निमाश्रितौ ॥ २४ ॥
राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च । स एव शक्रः शुक्रश्च
स धाता च दृढस्थितिः ॥ २५ ॥ प्रजापतिर्विराट् सन्वाट् क्षत्रियो
भूपतिर्नृपः । य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २६ ॥
पुरायोनिर्धर्माजिज्ञ अभिया सुदितो भवः । स्वर्गोता सहजि-
ह्वरुरिति राजाभिधीयते ॥ २७ ॥ सत्ययोनिः पुराविज्ञ सत्य-
धर्मप्रवर्तकः । अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २८ ॥
आदित्यो दिवि देवेषु तमो वृद्धति तजसा । तथैव वृषतिर्भूमा-
वधर्माद्बुद्धते शृणुम् ॥ २९ ॥ ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्य-
दर्शनात् । उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महा-
मनाः । तमन्विमब्रवीत् प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३१ ॥ यस्मात्
पूर्वं मनुष्येषु ज्यायासं मार्मिषाब्रवीः । सर्वदेवैश्च विप्रैर्षे सन्निहतं
श्रेष्ठमेव च ॥ ३२ ॥ तस्यान्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वस्तु भूरि
च । दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामकङ्कृतम् ॥ ३३ ॥ दश-
कोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश । एतद्ददामि विप्रैर्षे सर्व-
ज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३४ ॥ तदन्विष्यायतः सर्वं प्रतिगृह्यामि-
सत्कृतः । प्रत्युज्जगाम तेजस्वी गृहानेव मजातपाः ॥ ३५ ॥
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् । तपः समभिसन्धाय
वनमेवान्वपद्यत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मणमाहात्म्य-
कथने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरञ्जय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु तात्पर्यं धीमता ॥ १ ॥

तात्पर्यं उवाच । किञ्च श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे कथं कुर्वन्
च्यवते स्वधर्मात् । आचक्ष्व मे चाक्षुर्वाङ्मि कुर्ष्यां त्वया शिष्टो
न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २ ॥ कथं वाग्निं जङ्गयां पूजये वा कश्चिन्
काले केन धर्मो न नश्येत् । एतत् सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि यथा
शोक्नान् विरजाः सच्चरेयम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं पृष्टा प्रीतिशक्तेन तेन श्रुत्यु-
भीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् । तात्पर्यं विप्रं धर्मयुक्तं श्रितञ्च सरस्वतो
वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४ ॥

सरस्वत्युवाच । यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं स्वाध्याय-
नित्यः शुचिरप्रसक्तः । स वै पारं देवलोकां गन्ता सशमरैः

माप्नुयात् प्रीतियोगम् ॥ ५ ॥ तत्र स्या रक्ष्या विपुला विगीकाः
सुप्रस्यिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः । अकहंसा मीनवत्यः सुतीर्था
चिरस्मयेरात्रताः पुण्डरीकैः ॥ ६ ॥ तासां तीरेष्वासते पुण्य-
भाजा महीयमाना पृथगश्वरोभिः । सुपुण्यगन्वाभिरलङ्घ्यताभि-
र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७ ॥ परं लोकं गोमदास्त्रामुवन्ति
दत्त्वा नङ्गं हं सूर्यलोकं व्रजन्ति । वासो दत्त्वा चान्द्रमसन्तु
लोकं दत्त्वा चिरण्यममरत्वमेति ॥ ८ ॥ येषु दत्त्वा सुप्रभां
सुप्रदोषां कल्प्याण्यवत्मानपत्तायिनीम् । यावन्ति रोमाणि भवन्ति
तस्यास्तावद्वर्षाण्यासते देवलोकैः ॥ ९ ॥ अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति
इत्यस्मिन् वोढारमजन्तवोर्ध्वम् । धुरन्धरं वलवन्तं सुवानं माम्प्रोति
लोकान् ददधेनुदस्य ॥ १० ॥ ददाति यो वै कपिलां सचलां
कांस्थोपदोषां द्रविणैरुत्तरीयैः । तैर्होर्गुणैः कामदुहाय भूत्वा
नर महातारुण्यति सा गो, ॥ ११ ॥ यावन्ति रोमाणि भवान्ता
धन्वास्तावत् फलं भवति गोमदाने । पुलांश्च मौलांश्च कुलञ्च सर्व-
सासप्तम तारयते परत्र ॥ १२ ॥ सदक्षिणां काञ्चनचारुष्ट्रीं
कांस्थोपदोषां द्रविणैरुत्तरीयैः । धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोकं वल्लुनां सुलभा भवन्ति ॥ १३ ॥ स्वकर्मभिर्हानवसनिश्चे
तीमान्धकारं नश्ये सत्यतन्तम् । महाशयं नौरिव वातेशुक्ता
दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४ ॥ यो ब्रह्मदेयान्तु ददाति
कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विभे । ददाति दानं विधिवत् च
यच्च स लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ १५ ॥ यः सप्तवर्षाणि जुहोति
तार्क्ष्यं इत्यन्यन्नो नियतः साधुशीलः । सप्तावरान् सप्तपूर्वान्
पुनरिति पितामहानात्मना कर्मभिः स्त्रैः ॥ १६ ॥

तार्क्ष्यं उवाच । किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणमाचक्षते मे
श्रद्धतश्चाक्षरूपे । त्वयाचुर्गिष्टाऽहमिहाय विद्या यदग्निहोत्रस्य
व्रतं पुराणम् ॥ १७ ॥

सरस्वत्युवाच । न चाद्भुचिर्नाभ्यनिर्गन्तपाणिर्नाब्रह्मवि-
ज्जुङ्गयान्नाविपश्चित् । बुभुक्षुः द्युचिकामा हि देवा नाश्रु-
धानाश्च हविर्जुषन्ति ॥ १८ ॥ नाश्रुत्वियं देवहव्ये निमुञ्च्या-
न्मोषं पुरा सिञ्चति तादृशो हि । अपूर्वभक्षोत्वियमाह तार्क्ष्यं न
वै तादृग्जुहुयादग्निहोतम् ॥ १९ ॥ कशाच ये जुह्वति अह-
धानाः सत्यव्रता ऊतगिष्टाग्निनस । गवां लोकं प्राप्यते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमस्यापि सत्यम् ॥ २० ॥

तार्क्ष्यं उवाच । क्षेत्रज्ञभूतां परलौकभावे कर्मोदये बुद्धि-
मतिप्रविष्टाम् । प्रज्ञाञ्च देवीं सुभगे विद्वन्मृष्ट्यामि त्वां का-
ह्यासि चारुरूपे ॥ २१ ॥

सरस्वत्युवाच । अग्निहोत्रादहमस्यागतास्मि विमर्षभाषां
संशयच्छेदनाय । त्वत्संयोगादहमेतमब्रुवं भावे स्थिता तथ-
मर्थं तथावत् ॥ २२ ॥

तार्क्ष्यं उवाच । न हि त्वया सहशी काचिदस्ति विश्वा-
जसेत्यतिमानं यथा श्वोः । रूपञ्च तं दिव्यमनन्तकान्ति प्रज्ञाञ्च
देवीं सुभगे विभर्षि ॥ २३ ॥

सरस्वत्युवाच । अष्टानि यानि द्विपदां वरिष्ठ यज्ञेषु
विद्वन्नुपपादयन्ति । तैरेव चाहं सम्प्रवृद्धा भवामि चाप्यायिता
रूपवती च विम ॥ २४ ॥ यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह वानस्यत्य-
मायसं पार्थिवं वा । दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तथैव सिद्धि-
रिति विद्धि विद्वन् ॥ २५ ॥

तार्क्ष्यं उवाच । इदं श्रेयः परमं मन्यमाना व्यायच्छन्ते
धुनयः सम्प्रतीताः । आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं मोक्षं परं यं
प्रावशन्ति धीराः ॥ २६ ॥ साह्या योगाः परमं यं विदन्ति परं
पुराणं तमहं न वेद्मि ।

सरस्वत्युवाच । तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः परं परेभ्यः

प्रथितं पुराणम् । स्वाध्यायवन्तो व्रतपुण्ययोगैस्तपोधना वीत-
शोका विमुक्ताः ॥ २७ ॥ तस्याय मध्ये वितसः पुण्यगन्धः सहस्र-
शाखो विष्टो विभाति । तस्य मूलात् सरितः प्रवृत्तिं मधू-
दकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥ २८ ॥ शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति
सिक्ताशयाः । धानापूपा मांसशक्ताः सदा पायसकर्दमाः ॥ २९ ॥
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सहस्रवज्रणाः । ईजरे क्रतुभिः
श्रेष्ठैस्तात्पदं परमं मम ॥ ३० ॥

इति आरखपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सरस्वतीतार्कणवादे
षडशीत्याध्यायः ॥ १८६ ॥

— —

वशस्यायन उवाच । ततः स पाण्डवो विप्रं मार्कण्डेय
मुवाच ह । कथयस्वेति चरितं मनोवैवस्वतस्य च ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवस्वतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रताप-
वान् । बभूव नरशार्दूल प्रजापतिमनुमतिः ॥ २ ॥ अजसा
तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः । अतिचक्राम पितरं भवुः
स्वप्नपितामहम् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां वदर्थं स नरा-
धिपः । एकपादस्थितस्तोत्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४ ॥ अशक्-
श्चिराल्लथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् । सोऽतप्यत तपो घोरं
वर्षाणामद्युतं तदा ॥ ५ ॥ तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रं चौरं जटा-
धरम् । चीरिणीतीरभागं मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भगवन्
क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम । मत्स्येभ्यः हि ततो मां त्वं
त्वातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७ ॥ दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्या मत्स्यं विशे-
षतः । आस्वदन्ति सदा वृत्तिर्विष्टिता नः सनातनी ॥ ८ ॥
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः । त्वातुमर्हसि कर्त्तास्मि
कृते प्रतिष्ठतं तव ॥ ९ ॥ स मत्स्यवचनं श्रुत्वा क्षपयाभिपरि-

भुतः । मनुर्वैवस्वतोऽष्टहस्तं मत्स्यं प्राचिना स्वयम् ॥ १० ॥
 सदकान्तमुपाणीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः । अलिङ्गरे प्राचि-
 यत्तं चन्द्रांशुसदृशममे ॥ ११ ॥ स तत्र बह्वधे राजन् भतस्यः
 परमसत्कृतः । पुनस्तु खोक्रोक्तलै मनुर्भावं विद्वेपतः ॥ १२ ॥
 अथ कालेन मत्स्यः सुमहानभूत् । अलिङ्गरे यथा
 चैव नासौ समभवत् किल ॥ १३ ॥ अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुन-
 रेवाभ्यभाषत । भगवन् साधु मेऽद्यान्वत् स्थानं सञ्जतिपादय
 ॥ १४ ॥ उद्धृत्यालिङ्गयत्तस्मात्ततः स भगवान् मनुः । तं
 मत्स्यमनयद्वापीं मङ्गतौ स मनुसादा ॥ १५ ॥ तत्र तं प्राचिप-
 क्षापि मनुः परपुरञ्जय । अथावर्द्धत मत्स्यः स पुनर्वर्धगणान्
 बह्वन् ॥ १६ ॥ द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समभवत्स्यो राजीवकोचन ॥ १७ ॥ विचेष्टितुञ्च
 कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां निशाम्यते । मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुन-
 रेवाभ्यभाषत ॥ १८ ॥ नय मां भगवन् साधो समुद्रमाधिपीं
 प्रियाम् । गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १९ ॥
 निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनन्दवता । दृष्टिर्हि परमा
 प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा मनुर्मत्स्यमनय-
 ङ्गवान् वशी । नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राचिपदञ्चुतः ॥ २१ ॥
 स तत्र बह्वधे मत्स्यः काञ्चित्कालमरिन्दम । ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा
 मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ गङ्गायां हि न शक्नोमि वृत्तत्वा-
 च्चेष्टितुं प्रभो । समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २३ ॥
 उद्धृत्य गङ्गासलिकात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् । समुद्रमनयत्
 यार्थं तत्र चैनमवाहजत् ॥ २४ ॥ सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनो-
 नयतस्तदा । आसीद्यथेष्टहस्तं स्वर्गमन्वसुखं वै ॥ २५ ॥
 यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा । तत एनमिदं
 वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २६ ॥ भगवन् हि कृता रक्षा त्वया

सर्वा विप्रोपतः । प्राप्तकालान्तु यत्कालं त्वया तच्छ्रूयतां मम
 ॥ २७ ॥ अचिराद्भवन् शौमसिहं स्याद्वरजङ्गमम् । सर्वमेव
 महाभाग प्रकथं वै शमिष्यति ॥ २८ ॥ रंभजावनकालोऽयं लोकानां
 समुपस्थितः । तस्मात्त्वां बोधयाम्यहं यत्ते हितमनुज्ञामम् ॥ २९ ॥
 त्वसानां स्यादवराणाञ्च यज्ञे हं यज्ञं नेहति । तस्य सर्वस्य संपातः
 कालः परमदारुणः ॥ ३० ॥ नौष कारयितव्या ते दृढा वृक्ष-
 वटारका । तत्र सप्तर्षिभिः सादं मावहेया महाकुने ॥ ३१ ॥
 वीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि द्विजैः पुरा । तस्याजारोपये-
 न्नावि सुसङ्गुप्तानि भागशः ॥ ३२ ॥ नौष्यय मां प्रतीक्षेयास्ततो
 सुनिजनप्रिय । आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३ ॥
 एवमेतच्चया काष्णं मादृष्टोऽसि व्रजास्यहम् । ता न शक्या
 महत्यो वं आपकृत्तुं मया पिना ॥ ३४ ॥ नाभिश्चङ्कामिदं दद्यामि
 वचनं मे त्वया विभो । एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्य-
 भाषत ॥ ३५ ॥ जगत्तु च यथाकाममनुज्ञाय परस्परम् । ततो
 मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन च ॥ ३६ ॥ वीजान्यादाय सर्वाणि
 सागरं पुष्पुवे तदा । नौकया शुभया वीर महोर्मिश्चमरिन्दम-
 ॥ ३७ ॥ चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं द्रव्यवीपते । स च
 तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ३८ ॥ शृङ्गी तत्राज-
 गामाशु तदा भरतसत्तम । तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं
 जलार्थवे ॥ ३९ ॥ शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमवोच्छ्रितम् ।
 वटारकमयं पागमय मत्स्यस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ मनुर्मनुजगार्दूच
 तांस्तान् शृङ्गे न्यवेगयत् । संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुर-
 ञ्जय ॥ ४१ ॥ वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाभसि । स च
 तांस्कारयन्नावा समुद्रं मनुजेश्वर ॥ ४२ ॥ नृत्यमानमिवोर्मोभि-
 र्गर्जमानमिवाभसा । जोष्यमाणा महावातेः सा नौकास्त्रिभुजो-
 दधौ ॥ ४३ ॥ घूर्णते चपलेव स्त्री मत्तः परपुरञ्जय । नैव भूमिर्न

च दिव्यः प्रदिशो वा चकाशिर ॥ ४४ ॥ सर्वमान्सममेवासीत् खं
 द्योच नरपुङ्गव । एवम्यते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ॥ ४५ ॥
 अदृश्य सप्तन्तर्पयः मनुर्मत्स्यस्तथैव च । एवं बहून् वधंगणांक्षां
 नावं सोऽथ मत्स्यकः ॥ ४६ ॥ चक्रर्षातन्द्रितो राजंस्त्रिभिन् सखित-
 सस्ये । ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ॥ ४७ ॥ तत्रा-
 कर्षन्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन । अथाब्रवीत्तदा मत्स्य-
 क्षात्रपीन् मत्स्यन् जनैः ॥ ४८ ॥ अस्मिन् हिमवतः शृङ्गे नावं
 बध्नोत माचिरम् । सा बद्धा तत्र तैस्तूष्णींमृषिभिर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा । तच्च नौबन्धनं
 नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ॥ ५० ॥ ख्यामयापि कौन्तेय
 तद्विद्वि भरतर्षभ । अथाब्रवीदनिमिषक्षात्रपीन् सङ्गितांस्तदा
 ॥ ५१ ॥ अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते । मत्स्यरूपेण
 व्यस्र मया खान्धोक्षिता भयात् ॥ ५२ ॥ मनुना च प्रजाः सर्वाः
 सदेवासुरमानुषाः । खट्व्याः सर्वलोकाश्च यज्ञेन यज्ञं नेङ्गति
 ॥ ५३ ॥ तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति । मत्प्रसा-
 दात् प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं
 मत्स्यः जणेनादर्शनङ्गतः । खट्वुक्तामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः
 स्वयम् ॥ ५५ ॥ प्रकूढोऽभूत् प्रजासर्गे तपसोपे मत्स्यतः ।
 तपसा मत्ता युक्तः सोऽथ खटुं प्रचक्रमे ॥ ५६ ॥ सर्वाः प्रजा
 रुहुः साक्षाद्यथावङ्गरतर्षभ । इत्येतन्नात्स्यकं नाम पुराणं परि-
 कीर्तितम् ॥ ५७ ॥ आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं भया ।
 य इदं शृणुयान्नित्यं ननोचरितमादितः । स सुखी सर्वपूणार्थः
 सर्वलोकभियान्वरः ॥ ५८ ॥

इति धारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वैवस्वतोपाख्याने

समाशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पुनरेवाद्य मार्कण्डेयं यश-
स्विनम् । पश्यच्छ विनयोपेतो घमराजो वृषिष्ठिरः ॥ १ ॥ नैके
युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा मयासुने । न चापीष्ट समः कश्चिदायु-
स्मान् दृश्यते तव ॥ २ ॥ वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमे-
ष्ठिनम् । न तस्मिन् सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ॥ ३ ॥
अनन्तरीक्षे लोकेऽस्मिन् देवदानववर्जिते । त्वमेव प्रलये विप्र
ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४ ॥ प्रलये चापि निवृत्ते प्रबुद्धे च पिता-
महे । त्वमेकः सृज्यमानानि भूतानीष्ट प्रपश्यसि ॥ ५ ॥ चतु-
र्विधानि विप्रर्षे यथावत् परमेष्ठिना । वायुभूता दिशः कृत्वा
विजिघ्यापस्ततस्ततः ॥ ६ ॥ त्वया लोकागुरुः साक्षात् सर्वलोका-
पितामहः । आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७ ॥
स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः । वारेणाविश्य तपसा
वेधसो निर्जितास्त्वया ॥ ८ ॥ नारायणाङ्गप्रख्यस्त्वं साम्पराये-
ऽतिपद्यसे । भगवानेकशः कृत्वा त्वया विष्णाश्च विश्वकृत् ॥ ९ ॥
कणिकाद्वरणं दिव्यं ब्रह्माणः कामरूपिणः । रत्नालङ्कारयोग्याभ्यां
दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १० ॥ तस्मात्तत्तान्तो मृत्युर्जरा वा
देहनाशिनौ । न त्वां विद्याति विप्रर्षे प्रसादात् परमेष्ठिनः ॥ ११ ॥
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः । नैवान्तरीक्षं नैवोर्वी
शेषं भवति किञ्चन ॥ १२ ॥ तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावर-
जङ्गमे । नष्टे देवातुरगण्ये समुत्पन्नमहोरगे ॥ १३ ॥ शयान-
ममितात्मानं पद्मोत्पलनिकेतनम् । त्वमेकः सर्वभूतेश ब्रह्माण-
मुपतिष्ठसि ॥ १४ ॥ एतत् प्रत्यक्षतः सर्वं पूषवृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वं ह्येतत्सि कां कथाम् ॥ १५ ॥ अमु-
भूतं हि ब्रह्मणस्त्वयैकेन द्विजोत्तम । न तस्मिन्निदितं किञ्चित्
सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इन्त ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वय-

म्भुवे । पुरुषाय पुराणाय शास्त्रतायाव्ययाय च ॥ १७ ॥ अथ्यज्ञाय
 सुखद्वयाय निगुणाय गुणात्मने । स एष पुरुषपञ्चाश्र पौतवासा
 जनार्दनः ॥ १८ ॥ एष कर्त्ता विकर्त्ता च भूतात्मा भूतकृत्
 प्रभुः । अचिन्त्यमहदाख्यं पवित्रमिति चोच्यते ॥ १९ ॥ अनादि-
 निधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम् । एष कर्त्ता न क्रियते कारण-
 श्चापि पौरुषे ॥ २० ॥ यद्येष पुरुषो वेद वेदा अपि न तं विदुः ।
 सर्वमाख्यं मेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ॥ २१ ॥ आदितो मनुज-
 व्यः प्रकृतस्त्रस्य जगतः क्षये । चत्वार्षाब्दः सचक्षुर्णि वर्षाणां
 तत् कृतं युगम् ॥ २२ ॥ तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथा-
 विधः । त्रीणि वर्षसहस्राणि त्वेतायुगमिहोच्यते ॥ २३ ॥ तस्य
 तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च ततः परम् । तथा वर्षसहस्रे हे
 द्वापरं परिमाणतः ॥ २४ ॥ तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च
 तथाविधः । सचक्षुमेकं वर्षाणां तथा कलियुगं स्मृतम् ॥ २५ ॥
 तस्य वर्षशतं सन्धिः सन्ध्यांश्च ततः परम् । सान्विसन्ध्यांश्चो-
 गुर्ल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २६ ॥ अतो कलियुगे चैव प्रवर्त्तति
 कृतं युगम् । एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तता ॥ २७ ॥
 एतत् सचक्षुषण्णन्तमहर्माह्वासुदाहृतम् । विश्वं हि ब्रह्मभवने
 सर्वतः परिवर्त्तते ॥ २८ ॥ लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयन्तं विदु-
 र्बुधाः । अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ॥ २९ ॥ सच-
 क्षुन्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनुतवादिनः । यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ
 दानप्रतिनिधिस्तथा ॥ ३० ॥ व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन् काले
 प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ॥ ३१ ॥
 क्षत्रधर्मेण चाप्यत्र वर्त्तयन्ति गते युगे । निवृत्तयज्ञस्त्राध्याया
 दण्डाचिर्नववर्जिताः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणाः सर्वमप्याय भविष्यन्ति
 कलौ युगे । अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ॥ ३३ ॥
 विपरोते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्तत् । बह्वो ज्ञेच्छराजानः

पृथिव्यां मनुजाधिप ॥ ३४ ॥ सृष्टानुशासिनः पापा सृष्टावाह-
 परायणाः । अन्त्राः शक्ताः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ॥ ३५ ॥
 काव्योजा बाल्लिङ्गाः शूरास्त्रयाभीरा नरोत्तमा । युगान्ते मनुज-
 व्याघ्र तथाकाराश्च भारत । न तदा ब्राह्मणः कश्चित् स्वधर्म-
 मुपजीवति ॥ ३६ ॥ चतुर्याश्चापि वैश्याश्च विक्रमस्थानराधिप ।
 अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ अल्प-
 साराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः । बह्वशून्या जनपदा
 लगव्यान्नाहता दिशः ॥ ३८ ॥ युगान्ते समनुपाप्ते वृथा च
 ब्रह्मवादिनः । भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चाप्यवादिनः ॥ ३९ ॥
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः । न तथा ब्राह्मण्युक्ताश्च
 सर्वगन्ता विशम्भ्यते ॥ ४० ॥ रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वाकु-
 योगिनः । बहुपजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ॥ ४१ ॥
 सुखेभगास्त्रियो राजन् भविष्यन्ति युगक्षये । अष्टशूना जनपदाः
 शिवशूनाश्चतुष्पथाः ॥ ४२ ॥ केशशूलाः स्त्रियो राजन् भविष्यन्ति
 युगक्षये । अल्पजीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ॥ ४३ ॥
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बह्ववायसाः । ब्रह्मवध्यानुक्तिमानां
 तथा मिथ्याभिर्ज्ञानिनाम् ॥ ४४ ॥ नृपाणां पृथिवीपाल मति-
 गतलान्त वै द्विजाः । लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः
 ॥ ४५ ॥ भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चल्यन्ते द्विजैर्दिशः । वार-
 भारभयाङ्गीता गृहस्थाः परिमोषकाः ॥ ४६ ॥ सुनिच्छन्ना-
 कर्तच्छन्ना वाणिज्यमुपजीविनः । मिथ्या च नष्टरोमाश्च
 धारयन्ति तदा द्विजाः ॥ ४७ ॥ अर्थलोभान्नरव्याघ्र तथा च
 ब्रह्मचारिणः । आयसेषु वृथाचाराः पानपा शुक्लतल्पाः ॥ ४८ ॥
 ऐहलौकिकमीहन्ते मांसगोणितवर्द्धनम् । बहुपाषण्डसङ्कीर्णाः
 परान्तगुणवर्दिनः ॥ ४९ ॥ आयमा मनुजव्याघ्र भविष्यन्ति युग-
 क्षये । यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ॥ ५० ॥ न

चापि सर्वबीजानि मम्यग्रोहन्ति भारत । हिंसाभिरामश्च जन-
 क्षया सम्पद्यतेऽशुचिः ॥ ५१ ॥ अधर्मकृतमत्यर्थं तदा सर्वाति-
 चानघ । तदा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंश्रुतः ॥ ५२ ॥
 अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन । भूयिष्ठं कूट-
 मानेन पश्यं विस्तीर्यते जनाः ॥ ५३ ॥ वणिजस्य नरव्याघ्रवद्ध-
 भाया भवन्त्युत । धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान् बह्वन्ते जनः
 ॥ ५४ ॥ धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मस्य बली तथा । अल्पायुषो
 दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ॥ ५५ ॥ दीर्घायुषः सख्युपाय
 विधर्माणो युगक्षये । नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये
 ॥ ५६ ॥ अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत । सञ्जयेन तथा-
 ल्पेन भवन्त्याक्यमदान्विताः ॥ ५७ ॥ धनं विश्वासतो न्यस्तं
 मिथो भूयिष्ठशो नराः । हर्तुं व्यवसिता राजन् पापाचारसम-
 न्विताः ॥ ५८ ॥ नैतदस्तीति मनुजा वर्त्तन्ते निरपन्नपाः ।
 पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ खगास्तथा ॥ ५९ ॥ नगराणां
 विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते । सप्तवर्षाष्टवर्षा च स्त्रियो गर्भ-
 धरा वृष ॥ ६० ॥ दशहादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ।
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पक्षितिनस्तथा ॥ ६१ ॥ आयुःक्षयो
 मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते । क्षीणायुषो महाराज तरुणा
 वृद्धग्रीलिनः ॥ ६२ ॥ तरुणानाञ्च यच्छीलं तद्दृष्टेः प्रजायते ।
 विपरीतास्तदा नाभ्यो वक्ष्यित्वाहंतः पतीन् ॥ ६३ ॥ व्यञ्जर-
 न्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च । वीरपत्न्यस्तथा नार्थः
 संश्रयान्त नराक्षप ॥ ६४ ॥ भर्तारमपि जीवन्तमन्यान् व्यभि-
 चरन्त्युत । तस्मिन् युगसहस्रान्ते सस्माप्ते चायुषः क्षये ॥ ६५ ॥
 अनादृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी । ततस्तान्यल्पसाराणि
 सत्त्वानि क्षुधितानि वै ॥ ६६ ॥ प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां
 पृथिवीपते । ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ॥ ६७ ॥

पीयते सखिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च । यच्च काष्ठं ह्यप्यपि
 शुष्कश्चाद्रश्च भारत ॥ ६८ ॥ सर्वं सङ्गच्छमाङ्गूतं हृष्यत भरतर्षभ ।
 ततः सखत्तं को वल्लिर्वायुना सह भारत ॥ ६९ ॥ लोकमावि-
 श्यते पूवमादित्यैरुपशोषितम् । ततः स पृथिवीं भित्वा प्रविश्य
 च रसातलम् ॥ ७० ॥ देवदानवयक्षाणां भयं जनयते सप्त ।
 निर्दहन्नागलोकश्च यच्च किञ्चित् क्षिताविह ॥ ७१ ॥ अभङ्गात्
 पृथिवीपालं सयं नाशयते क्षणात् । ततो योजनविंशानां सह-
 स्राणि गतानि च ॥ ७२ ॥ निर्दहत्याग्निर्वा वायुः स च सख-
 त्तं कोऽनलः । स देवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ॥ ७३ ॥ ततो
 दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्भिः । ततो गजकुलप्रख्यादाङ्कि-
 ज्यान्नाविभूषिताः ॥ ७४ ॥ उत्तिष्ठन्ति महासेना नभस्यङ्गत-
 दर्शनाः । केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुदसन्निभाः ॥ ७५ ॥
 केचित् किञ्जल्कसङ्काशाः केचित्पीताः पयोधराः । केचिच्चरित्रा-
 सङ्काशाः काकाण्डकनिभास्तथा ॥ ७६ ॥ केचित्कामलपत्राभाः
 केचिद्विक्रान्तप्रभाः । केचित् पुरवराकाराः केचिज्जकुलोपमाः
 ॥ ७७ ॥ केचिदञ्जनसङ्काशाः केचिन्मकरसन्निभाः । विद्यु-
 ज्यान्नापिनङ्गाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ७८ ॥ घोररूपा
 महाराज घोरस्वनजिनादिताः । ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति
 नभस्तलम् ॥ ७९ ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
 आपूर्ण्यते महाराज सखिलौघपरिप्लुता ॥ ८० ॥ ततस्तो जलहा-
 वीरा राविणः पुष्पवर्षभ । सर्वतः श्वावचन्त्याशु चोदिताः पर-
 मेष्ठिना ॥ ८१ ॥ वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुधराम् ।
 सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ८२ ॥ ततो द्वादश-
 वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे । धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना
 महात्मना ॥ ८३ ॥ ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विदीर्यन्ते मही चाप्यु, निमज्जति ॥ ८४ ॥ सर्वतः

सृष्टा भ्रान्ताश्चो पयोदा नभस्तथम् । संवेष्टयित्वा नश्यन्ति
 वायुवेगपराहताः ॥ ८५ ॥ ततस्तं मासतं घोरं स्वयम्भूमनुजा-
 धिप । आदिः पञ्चाक्षयो देवः पीत्वा स्वधिति भारत ॥ ८६ ॥
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । नष्टे देवासुरगणे यक्ष-
 राजसर्वाङ्गिते ॥ ८७ ॥ निमग्न्ये महीपाल निःश्वापदमहीबहे ।
 अनन्तरीक्षे लोकेऽस्मिन् भ्रमाद्येकोऽहमाहतः ॥ ८८ ॥ एकार्णवे
 जले घोरे विचरन् पार्थिवोत्तम । अपश्यन् सर्वभूतानि वैक्लव्य-
 मगमं ततः ॥ ८९ ॥ ततः सुदीर्घं गत्वाहं प्रवमानो नराधिप ।
 भ्रान्तः क्वचिन्न शरणं लमास्यहमतन्द्रितः ॥ ९० ॥ ततः कदा-
 चित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये । न्यग्रोधं सुमहान्तं वै
 विशालं पृथिवीपते ॥ ९१ ॥ शाखायां तस्य वृक्षस्य विशीर्णायां
 नराधिप । पथ्यङ्गे पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तुते ॥ ९२ ॥ वप-
 शिष्टं महाराज पद्मेन्दुमहेशाननम् । फुल्लपद्मविशालालं बालं
 पश्यामि भारत ॥ ९३ ॥ ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहा-
 नभूत् । कथन्त्ययं शिशुः श्येते लोके नाशसुपागते ॥ ९४ ॥
 तपसा चिन्त्यंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये । भूतं भव्यं भविष्यस्य
 ज्ञानत्रपि नराधिप ॥ ९५ ॥ अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृत-
 भूषणः । साक्षात्पुष्पगद्गा इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ९६ ॥
 ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मानभलोचनः । श्रीवत्सधारी द्युति-
 मान् वाच्यं श्रुतिसुखायहम् ॥ ९७ ॥ जानामि त्वां परिश्रान्तं
 ततो विश्रामकांक्षिणम् । मार्कण्डेय इहास्व त्वं यावद्विच्छसि
 आर्गव ॥ ९८ ॥ अथन्तरशरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम । आस्व
 भो विहितो वासः प्रसादो ज्ञतो मया ॥ ९९ ॥ ततो बालेन
 तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम । निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च
 भारत ॥ १०० ॥ ततो बालेन तेनास्यं सृष्टा विसृतं क्षतम् ।
 तस्याहमवधो बद्धो दैवयोगात् प्रवेष्टितः ॥ १०१ ॥ ततः प्रविष्ट-

खतकुक्षिं सहसा मनुजाधिप । सराङ्गनगराकीर्णां कुत्स्नां
 पश्यामि मेदिनीम् ॥ १०२ ॥ गङ्गां शतद्रुं सीताञ्च यमुनामथ
 कौशिकीम् । चर्मखतीं वेतवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ १०३ ॥
 सिन्धुञ्चैव विपाशाञ्च नदीं गोदावरीमपि । वस्त्रोक्तसारां नलिनीं
 नर्मदाञ्चैव भारत ॥ १०४ ॥ नदीं ताम्बाञ्च वेणाञ्च पुण्डरीकां
 शुभाश्विनीम् । सुवेणां ह्यणवेणाञ्च ईरामाञ्च महानदीम् ॥ १०५ ॥
 वितस्ताञ्च महाराज कावेरीञ्च महानदीम् । शोणञ्च पुण्डरीकाञ्च
 विंशतीं किम्पुनामपि ॥ १०६ ॥ एताश्चान्याञ्च नद्योऽहं पृथिव्यां या
 जरोत्तम । परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ १०७ ॥
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् । रत्नाकरमभितप्त
 पयमोनिधिसुत्तमम् ॥ १०८ ॥ तत्र पश्यामि गगनं चन्द्रसूक्ष्म-
 विराजितम् । जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभम् ॥ १०९ ॥
 पश्यामि च महीं राजन् काननैरुपशोभिताम् । यजन्ते हि तदा
 राजन् ब्राह्मणा बहुभिर्मखैः ॥ ११० ॥ क्षत्रियाञ्च प्रवर्तन्ते
 सर्ववर्णाश्चरन्तः । वैश्याः क्षत्रिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप
 ॥ १११ ॥ शूद्रयूपायाञ्च निरतां द्विजानां वृषणास्तदा । ततः
 परिपतन् राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ११२ ॥ हिमवन्तञ्च
 पश्यामि हेमकूटश्च पर्वतम् । निषधञ्चापि पश्यामि श्वेतञ्च रज-
 तान्वितम् ॥ ११३ ॥ पश्यामि च महीपाञ्च पर्वतं गन्धमादनम् ।
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलञ्चापि महागिरिम् ॥ ११४ ॥ पश्यामि च
 महाराज मेरुं कनकपर्वतम् । महेन्द्रञ्चैव पश्यामि विन्ध्यञ्च
 गिरिमुत्तमम् ॥ ११५ ॥ मलयञ्चैव पश्यामि पारिपात्रञ्च पर्व-
 तम् । एते चान्ये च बहुषो यावन्तः पृथिवीधराः ॥ ११६ ॥
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः । सिंहान् व्याघ्रान्
 वराहान् पश्यामि मनुजाधिप ॥ ११७ ॥ पृथिव्यां यानि चान्यानि
 सत्त्वानि जगतीपते । तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन् पर्वतपरं

तदा ॥ ११८ ॥ कुक्षौ तस्य नख्यात्र प्रविष्टः सञ्चरन् दिशः ।
 शक्रादीन्वापि पश्यामि हतस्त्रान् देवगणानहम् ॥ ११९ ॥ साध्यान्
 रुद्रांस्तथादित्यान् गुह्यकान् पितरस्तथा । सर्पांश्चागान् सुप-
 र्यांश्च पशून्पशुनांवापि ॥ १२० ॥ गन्धर्वाश्चरसो यक्षादृषीश्चैव
 महीपते । दैत्यदानवसङ्घांश्च कालेयांश्च नराधिप ॥ १२१ ॥
 सिंहाकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशतवः । यच्च किञ्चिन्नया लोके
 दृष्टं स्याद्वरजङ्गमम् ॥ १२२ ॥ सर्वं पश्याम्यहं राजंस्तस्य कुक्षौ
 महात्मनः । चरमाणः फलाहारः कतस्त्रं जगद्दिदं विभो ॥ १२३ ॥
 अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् । न च पश्यामि
 तस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥ १२४ ॥ सततं धावमानश्च चिन्त-
 यानो विशास्यते । आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः
 ॥ १२५ ॥ ततस्तमेव शरणं गतोऽस्थि विधिवत्तदा । वरेण्यं
 वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ १२६ ॥ ततोऽहं सङ्गता राजन्
 वायुवेगेन निःसृतः । महात्मनो सुखात्तस्य विष्टतात् पुरुषो-
 त्तम ॥ १२७ ॥ ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशास्यते । आसौ
 मनुजशास्त्रेण कतस्त्रमादाय वै जगत् ॥ १२८ ॥ तेनैव वान्तवेगेन
 श्रीवत्सकतलक्षणम् । आसीनं तं नख्यात्र पश्याम्यमिततजसम्
 ॥ १२९ ॥ ततो मामब्रवीद्बालः स प्रीतः प्रहसन्निव । श्रीवत्सधारी
 द्युतिमान् पीतवासा महाद्युतिः ॥ १३० ॥ अपीदानौ शरीरे-
 ऽस्थिन्मामके मुनिसत्तम । उषितस्त्वं परित्यान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि
 ते ॥ १३१ ॥ सुहृत्तादय मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा । यया
 निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ १३२ ॥ तस्य ताञ्चतनो तात
 चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजितौ
 ॥ १३३ ॥ प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दिता । दृष्ट्वा
 परिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १३४ ॥ विनयेनाप्लवं हत्वा
 प्रयत्नेनोपगम्य ह । दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमलकोचनः

॥ १३५ ॥ तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् । ज्ञातुमिच्छामि
 देव त्वां मायाज्ञेतां तवोत्तमाम् ॥ १३६ ॥ आस्यनानुप्रविष्टोऽहं
 शरीरे भगवंस्तव । दृष्टवानखिलान् सर्वान् समस्तान् जटरे हि
 ते ॥ १३७ ॥ तव देव शरीरस्था देवदानवराजसाः । यन्मा
 गन्धवनागाश्च जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ १३८ ॥ त्वत्प्रसादाच्च मे
 देव स्मृतिर्न परिहोयते । द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्त्तिनः
 ॥ १३९ ॥ निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो । इच्छामि
 पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दतम् ॥ १४० ॥ इह भूत्वा शिशुः
 साक्षात् किं भवानवतिष्ठते । पोत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातु-
 मर्हसि ॥ १४१ ॥ किमर्थञ्च जगत् सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 कियन्तश्च त्वया कालमिहस्थयमरिन्दम ॥ १४२ ॥ एतदिच्छामि
 देवेश योतुं ब्राह्मणकाम्यया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण
 यथातथम् ॥ १४३ ॥ महद्द्वौतदचित्यञ्च यदहं दृष्टवान् प्रभो ।
 इत्युक्तः स मया योमान् देवदेवो महाद्युतिः । सान्त्वयन्
 मामिदं वाक्यपुत्राच वदत खरः ॥ १४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयप्रश्ने
 अष्टाशोत्य धकशतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

—

देव उवाच । कामं देवापि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
 त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विश्वजाय्यहम् ॥ १ ॥ पितृभक्तो-
 ऽसि विप्रर्षे माञ्चेव शरणङ्गतः । ततो दृष्टोऽस्मि ते साक्षात् ब्रह्मा-
 चर्यञ्च ते महत् ॥ २ ॥ अपां नारा इति पुरा संज्ञाकर्म कृतं
 मया । तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥ अहं
 नारायणो नाम प्रभवो शाश्वतोऽव्ययः । विधाता सर्वभूतानां
 संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४ ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्त्याहं

सुराधिपः । अहं वैश्ववर्णो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥
 अहं शिवश्च सोमश्च काश्यपोऽथ प्रजापतिः । अहं धाता विधाता
 च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ अग्निराख्यं क्षितिः पादौ चन्द्रा-
 दित्यौ च लोचने । द्यौर्मूर्ध्ना खं दिशः श्रोत्रे तथापः खेद-
 सम्भवाः ॥ ७ ॥ सदृशश्च नभः कायो बाधुर्मनसि मे स्थितः ।
 मया क्रतुगतैरिष्टं बद्धभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ८ ॥ यजन्ते वेद-
 विद्वांसो मां देवयजने स्थितम् । षष्ठिस्थां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्ष्विवाः
 स्वर्गक्षात्रिणः ॥ ९ ॥ यजन्ते मां तथा वेद्याः स्वर्गलोकाजिगी-
 षवः । चतुःसमुद्रपथ्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ॥ १० ॥ शेषो
 भूत्वाहमेवेतां धारयामि वसुन्धराम् । वारार्हं रूपमास्थाय मयेयं
 जगती पुरा ॥ ११ ॥ मज्जमाना जले विप्र वोष्ण्यासीत् समु-
 द्रता । अग्निरवङ्गशवक्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ पिवा-
 न्यपः समाविद्धास्त्राश्चैव विहृजास्यहम् । ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत-
 मूक मे संस्थिता विशः ॥ १३ ॥ पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण
 क्रमेण च । ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽथथर्वणः ॥ १४ ॥
 मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च । अतयः शान्तिपरमा
 यतात्मानो बुभुक्षुवः ॥ १५ ॥ कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीत-
 कल्मषाः । सत्त्वस्था निरहङ्कारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ॥ १६ ॥
 मामेव सततं विप्राश्चित्तयन्त उपासते । अहं सखर्त्तको वक्त्र-
 र्हं सखर्त्तकोऽनिलः ॥ १७ ॥ अहं सखर्त्तकः सूर्यस्त्वहं सख-
 र्त्तकोऽमलः । तारारूपाणि दृश्यन्त यान्येतानि नभस्तले ॥ १८ ॥
 मम वै रोमरूपाणि विहित्वं द्विजसत्तम । रत्नाकराः समुद्राश्च
 सर्व एव चतुर्दिशम् ॥ १९ ॥ वसनं शमनञ्चैव गिलयञ्चैव विद्धि
 मे । मयैव सुविभक्तास्ते देवक्रार्थार्थसिद्धये ॥ २० ॥ कामक्रोधश्च
 हर्षश्च भयं मोहं तथैव च । ममेव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि
 सत्तम ॥ २१ ॥ प्राप्नुवन्त नरा विप्र यत् कृत्वा कामं शोभनम् ।

सत्यं दानं तपसोऽग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २२ ॥ मद्भिधानेन
 विहिता मम देवविहारिणः । मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न
 कामतः ॥ २३ ॥ अस्यन्ये दमधोयाना यजन्ते विविधैर्मन्त्रैः ।
 शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राशुवन्ति हिजातयः ॥ २४ ॥ प्राप्तुं
 न शक्यो यो विदुश्चरैर्दुष्कृतकर्मभिः । लोभाभिभूतैः क्षपणै-
 रनाज्यैरकृतात्मभिः ॥ २५ ॥ तस्मान्नाहं यत्नं विद्धि नराणां
 भावितात्मनाम् । सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गं योजैर्निषेवितम्
 ॥ २६ ॥ यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अथ्युत्थान-
 मधर्मस्य तदात्मानं व्रजाम्यहम् ॥ २७ ॥ देव्या हिंसानुरक्ताश्च
 अवध्याः सुरसत्तमैः । राजसायापि लोकेऽस्मिन् यदोत्पत्स्यन्ति
 दारुणाः ॥ २८ ॥ तदाहं संप्रक्षुयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
 प्रविष्टो जालुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २९ ॥ वृद्धा देवमनुष्यास्तु
 गन्धर्वोऽरगराक्षसान् । स्यावरान्पि च भूतानि संचरास्यात्ममायया
 ॥ ३० ॥ कर्मकाले पुनर्देहमविचिन्त्यं व्रजाम्यहम् । आविश्य
 जालुषं देहं जन्मदावन्धकारणात् ॥ ३१ ॥ श्वेतः क्षतयुगे वर्यः
 पीतस्त्रेतायुगे मम । रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा
 ॥ ३२ ॥ तयो भागा ह्यधमस्य तस्मिन् काले भवन्ति च । अन्त-
 काले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ॥ ३३ ॥ तैलौक्यं नाश-
 याव्येकः क्षत्स्नं स्याद्वरजङ्गमम् । अहं त्रिवर्णां विश्वात्मा सर्व-
 लोकसुखावहः ॥ ३४ ॥ अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरु-
 क्रमः । कालचक्रं नयाव्यक्तो ब्रह्मचरमरूपकम् ॥ ३५ ॥ शमनं
 सर्वभूतानां सर्वलोकक्षतोद्यमम् । एवं प्रणिहितः सम्यक् समाम्ना
 मुनिसत्तम ॥ ३६ ॥ सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ।
 सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ॥ ३७ ॥ यच्च किञ्चित्
 त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं हि ज । सुखोदयाय तत्सर्वं श्रियसे
 च तवानघ ॥ ३८ ॥ यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्याद्वरजङ्गमम् ।

विहितं सर्वथैवामौ समाल्मा भूतभावनः ॥ ३९ ॥ अहं मम
 शरीरस्य सर्वलोकपितामहः । अहं नारायणो नाम शङ्खचक्र-
 गदाधरः ॥ ४० ॥ यावत्सृगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनात् ।
 तावत् स्वपिमि विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् ॥ ४१ ॥ एवं
 सर्वमहं कालानिहास्ये मनिसत्तम । अशिशुः शिशुरूपेण यावद्-
 नृणां न बुध्यते ॥ ४२ ॥ मया च दत्तो विप्राग्र वरदो ब्रह्म-
 रूपिणा । असक्तं परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४३ ॥ सर्व-
 लोकार्थं दृष्ट्वा नष्टस्यावरजङ्गमम् । विह्वलोऽसि मया ज्ञात-
 स्ततस्तो दर्शितं जगत् ॥ ४४ ॥ अथन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि
 यदा मम । दृष्ट्वा लोकं समस्तञ्च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४५ ॥
 ततोऽसि ब्रह्मादिप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया । आख्यातस्ते मया
 चात्मा दुर्जयो हि सुरासुरैः ॥ ४६ ॥ यावत्सृ भगवान् ब्रह्मा न
 बुध्यते महातपाः । तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्वम्भर वै सुखम् ॥ ४७ ॥
 ततो विबुधे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे । एकौभूतो हि खल्व्यामि
 शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४८ ॥ आकाशं पृथिवी ज्योतिर्वायुः
 सचिक्तमेव च । लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्यावरजङ्गमम् ॥ ४९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तान्तर्हितज्ञात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाक्षेमाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ॥ ५० ॥ एवं दृष्टं
 मया राजंस्तस्मिन् माते दुर्गक्षये । आश्चर्यं भरतयेष्ट सर्वधर्म-
 वृताम्बर ॥ ५१ ॥ यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायनेक्षणः ।
 स एष पुरुषव्याघ्रः सखन्धी ते जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अस्मैव वर-
 दानाच्च स्मृतिर्ल प्रजहति माम् । दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्द-
 सवयं मम ॥ ५३ ॥ स एष कृष्णो बाष्पार्णवः पुराणः प्रहृष्टो विभुः ।
 आसौ हरिरचिख्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५४ ॥ एष धाता
 विधाता च संहर्ता चैव शाश्वतः । श्रीवत्सवत्त्वा गोविन्दः प्रजा-
 पतिपतिः प्रभुः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वेमं वृष्णिप्रवरं स्मृतिर्मांभ्यमागता ।

आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५६ ॥ सर्वेषामेव
भूतानां पिता माता च माधवः । गच्छन्ममेनं शरणं शरण्यं
कौरवर्षभाः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ताश्च ते पार्था यमौ च भरत-
र्षभौ । द्रौपद्या सचिताः सर्वे जमशक्तुर्जनार्दनम् ॥ ५८ ॥ स
चैतान् पृथक्पृथक् साक्षा परमबलवान् । साज्ज्वलामास मानाही
मन्यमानो यथाविधि ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मार्कण्डेयनारायण-
संवादे एकोननवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महा-
मुनिम् । पुनः प्रपच्छ साक्षाज्ज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आश्चर्य्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदताम्बर ।
मुने भार्गव यद्वृतं युगादौ प्रभवत्ययम् ॥ २ ॥ अस्मिन् काल-
युगे त्वं किं पुनः कौतूहलं मम । समाकुलेषु धर्मेषु किन्तु शेषं
भविष्यति ॥ ३ ॥ किंवीर्या मानवास्तत्र किमाचारविचारिणः ।
क्रियायुगः किंवसना भविष्यन्ति युगत्रये ॥ ४ ॥ काश्च काष्ठां
समासाद्य पुनः सम्पत्स्यते कृतम् । विस्तरेण मुने ब्रूहि विचि-
त्राण्योऽह भाषसे ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स मुनिश्चैष्टः पुनरेवाव्यभाषत ।
रमयन् वृष्णिगादूतं पाण्डुवंश महाश्रुतिः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्मया हृष्टं यत् पुरा श्रुतमेव
च । अनुभूतश्च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७ ॥ भविष्यं सर्व-
लोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ । कल्पं कालमासाद्य कथ्यमानं
निबोध मे ॥ ८ ॥ कृतं चतुष्पात् सकलो निर्व्याजोपाधियर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मोऽनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९ ॥ अधर्मपादवृक्षस्तु

त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः । त्वेतायां हापरेऽर्द्धेन ध्यामिष्यो धर्मं
 उच्यते ॥ १० ॥ त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानामक्रान्त्य तिष्ठति । तामसं
 युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११ ॥ चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनु-
 ध्यानुपतिष्ठति । आधुर्वांशेन यो बह्विर्बलन्तेजस्य पाण्डव ॥ १२ ॥
 मनुष्याणामनुयुगं ह्यसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा
 वैश्याः शूद्राश्चैव सुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ व्याजैर्धर्मंश्चरिष्यन्ति धर्म-
 वैतंसिका नराः । सत्यं संचेष्ट्यते लोके नरैः पण्डितमानभिः
 ॥ १४ ॥ सत्यज्ञान्या ततस्तेषामासुररूपं भविष्यति । आधुषः
 प्रचयाद्वियां न शक्यन्त्युपजीवितुम् ॥ १५ ॥ विद्याहीनानवि-
 ज्ञानाङ्गोभोऽप्यभिभविष्यति लोभक्रोधपरा मूढः कामासक्ताश्च
 मानवाः ॥ १६ ॥ वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परं बधैषिणः । ब्राह्मणाः
 क्षत्रिया वैश्याः संक्षीर्णन्त परस्परम् ॥ १७ ॥ शूद्रतुल्या भवि-
 ष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याशान्त्या
 न संशयः ॥ १८ ॥ द्रैदृशो भविता लोको युगान्ते पथ्युपस्थितः ।
 वस्त्राणां प्रवरा शायी धान्यानां कीरदूषकाः ॥ १९ ॥ भास्वीमिताय
 पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुष्टन्तश्चाप्य-
 जैडकम् ॥ २० ॥ गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं हतव्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१ ॥ अन्योऽन्यं
 परिपुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्ति कास्तेना
 भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२ ॥ सरित्रीरेषु कुहलैर्वापयिष्यन्ति
 चौषधीः । ताश्चाप्यल्पककास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३ ॥
 आर्द्धं देवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं हतव्रताः । तेऽपि लोभसमा-
 युक्ता भोक्ष्यन्तीरु परस्परम् ॥ २४ ॥ पिता पुत्रस्य भोक्ता च
 पितुः पुत्रस्याथैव च । अतिक्रान्तानि भोक्ष्यानि भविष्यन्ति युग-
 क्षये ॥ २५ ॥ न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यक्ष्यन्ति न शोष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६ ॥ निम्बे-

स्वीहां करिष्यन्ति हेतुपादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करि-
ष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेतुकाः ॥ २७ ॥ एकहायनवह्नां च योज-
यिष्यन्ति मानवाः । पुनः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा
॥ २८ ॥ निबद्धगो वृद्धहादी न जिन्दायुपक्षयते । स्नेच्छ-
भूतं जगत् सवं निष्कृत्य यज्ञवर्जितम् ॥ २९ ॥ भविष्यति निरा-
नन्दमनुत्सवमथो तथा । प्रायशः क्षपयानां हि तथा बन्धुमता-
मपि ॥ ३० ॥ विधवानाञ्च विज्ञानि हरिष्यन्तीह मानवाः ।
स्वल्पवीर्यवतास्त्वा लोभमोहपरायणाः ॥ ३१ ॥ तत्कथा-
दानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिग्रहं करिष्यन्ति माया-
चारपरिग्रहाः ॥ ३२ ॥ समाह्वयन्तः कौन्तेय राजानः पाप-
बुद्धयः । परस्परबधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ॥ ३३ ॥
भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोकाकण्टकाः । अरक्षितारो
त्वया माणाङ्गहारदर्पिताः ॥ ३४ ॥ केवलं दण्डरुचयो भवि-
ष्यन्ति युगजये । आक्रस्याक्रस्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च
॥ ३५ ॥ भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत । न कन्यां
याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ॥ ३६ ॥ स्वयंभ्राष्ट्रा भविष्यन्ति
युगान्ते मसुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः
॥ ३७ ॥ सर्वोपायेर्हरिष्यन्ति युगान्ते पथ्युपस्थिते । स्नेच्छीभूतं
जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ ३८ ॥ हस्तो हस्तं परिनुप्रेष्य-
गान्ते मसुपस्थिते । कृत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः
॥ ३९ ॥ स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः । भीरुस्तथा
शूरमानी शूरा भीरुविप्रादिनः ॥ ४० ॥ न विश्वसन्ति चान्योऽन्यं
युगान्ते पथ्युपस्थिते । एकहाय्यं युगं सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम्
॥ ४१ ॥ अधर्मो वर्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्तते । बाह्याणां
क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ॥ ४२ ॥ एकवर्णसदा
लोकौ भविष्यति युगजये । न क्षयति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं

तथा ॥ ४३ ॥ आर्षाश्च पतिष्वयूपां न करिष्यन्ति संचये । ये
 यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ॥ ४४ ॥ तान् देवान्
 संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पशुं पश्यन् । स्वराचाराश्च तुष्ट्वा योषि-
 तश्च विशाम्यते ॥ ४५ ॥ अन्धोऽन्धं न साक्षिष्यति युगान्ते पशुं-
 पश्यन् । स्नेच्छीभूतं जगत् सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ॥ ४६ ॥ न
 आद्यैस्सर्पयिष्यन्ति देवतानीष्ट मानवाः । न कश्चित् कस्यचि-
 श्छोता न कश्चित् कस्यचिद्भुजः ॥ ४७ ॥ तमोग्रस्तथाहा लोको
 भविष्यति जनाधिप । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश
 ॥ ४८ ॥ ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते ससुपश्यन्ति । पञ्चमे
 वाय पष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयन्ते ॥ ४९ ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजा-
 स्यन्ति नरास्तदा । पत्यौ स्त्री तु तदा राजन् पुत्रयो वा स्त्रियं
 प्रति ॥ ५० ॥ युगान्ते राजशादून् न तोषन्नुपयास्यति । अल्प-
 द्रव्या दृष्टालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ॥ ५१ ॥ न कश्चित् कस्य-
 चिद्वाता भविष्यति युगक्षये । अष्टश्रुता जनपदाः शिवश्रुताश्चत-
 ष्पदाः ॥ ५२ ॥ केशश्रुताः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
 स्नेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ॥ ५३ ॥ भविनः
 पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्वः
 सर्वस्य वचनम् ॥ ५४ ॥ युगान्ते भरतश्चेष्ट वित्तकोभात् करि-
 ष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ॥ ५५ ॥
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूर-
 कर्माणाश्चान्योऽन्यमभिगमिनः ॥ ५६ ॥ भवितारो जनाः सर्वे
 संप्राप्ते तु युगक्षये । आरासांश्चैव दृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः
 ॥ ५७ ॥ भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा
 लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा वृष ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणांश्च हिनि-
 ष्यन्ति ब्रह्मणस्त्र्योपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयात्तां
 वृषणाद्दिताः ॥ ५९ ॥ दातारमन्त्रभन्तो वै भविष्यन्ति मयी-

मिमाम् । जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ॥ ६० ॥
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्यन्ते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च
जदीः पर्वतान् विषमाणि च ॥ ६१ ॥ प्रधानमाना विलक्ता
द्विजाः कुक्कुलोद्वह । दक्षुभिः पीडिता राजान् काका इव
द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ क्रुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ।
धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल हास्ये युगसंचये ॥ ६३ ॥ विकर्माणि
करिष्यन्ति शूद्राणां पारिचारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः
पशुपालकाः ॥ ६४ ॥ श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्राभास्येन व्यव-
स्थिताः । विपरीतञ्च लोकौऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ॥ ६५ ॥ एडू-
कान् पूजयेयान्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परितरिष्यन्ति
न द्विजान् युगसंचये ॥ ६६ ॥ आश्रमेषु मर्षीणां ब्राह्मणायसथेषु
च । देवस्थानेषु चत्वेषु नागानामासथेषु च ॥ ६७ ॥ एडूकचिक्ला
ष्ठयिवी न देवगृहभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य
लक्षणम् ॥ ६८ ॥ यदा रौद्रा धर्महीना आसादाः पानपास्तथा ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यन्ते युगम् ॥ ६९ ॥ पुष्पं पुष्पे
यदा राजन् फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज
तदा संक्षेप्यन्ते युगम् ॥ ७० ॥ अक्रान्तवर्षी पर्जन्यो भविष्यति
गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ॥ ७१ ॥
विरोधमथ यास्यान्ति वृषणा ब्राह्मणैः सह । मही जलेच्छजना-
कीर्णा भविष्यति ततोऽचरात् ॥ ७२ ॥ करभारभयादिप्रा-
भजिष्यन्ति दिगो दश । निर्विशेषा जनपदादादा विटिकरा-
दिताः ॥ ७३ ॥ अथमालुपलप्यन्ति फलमृत्तापजीविनः । एवं
पर्णाकुले लोके मर्षादा न भविष्यति ॥ ७४ ॥ न स्यात्सन्धुप-
देशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्योऽपनिषिष्येव भर्तृस्थने
तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥ अर्थयुक्त्या प्रवृत्तस्यन्ति मित्रसखन्निबन्धवाः ।
अभावः सर्वभूतानां युगान्ते सम्भविष्यति ॥ ७६ ॥ दिशः प्रज्व-

क्षिताः सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतीर्षि प्रतिबुद्धानि याताः
 पष्णीकुलास्तथा ॥ ७७ ॥ उल्कापाताश्च बहवो सञ्जामयनिद-
 र्शकाः । षड्विंशत्येव संहितो भास्वरः प्रतपिष्यति ॥ ७८ ॥
 तुमुताश्चापि निह्नांदा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः । कबन्धान्तर्हितो
 भानुश्च दयास्तमने तदा ॥ ७९ ॥ अज्ञातवर्षी भगवान् भविष्यति
 स हस्तदृक् । शस्त्राणि च न रोच्यन्ति युगान्ते पथ्युपस्थिते ॥ ८० ॥
 अभीक्ष्णं क्रूरषादिभ्यः परुषा इदितप्रियाः । भर्तृणां वचने चैव
 न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ८१ ॥ पुत्राश्च मातापितरौ हनि-
 ष्यन्ति युगक्षये । स्त्रुदायप्रयन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपार्थिताः
 ॥ ८२ ॥ अपर्वण्य सञ्जाराज सूक्ष्मं राजद्वयेष्यति । युगान्ते
 क्षतभुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ८३ ॥ पानीयं भोजन-
 म्वापि याचमानास्तदाध्वगाः । न लक्ष्यन्ते निवासश्च निरखाः
 पथि शेरते ॥ ८४ ॥ निर्घाता वायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 कृक्षा वाचो विमोच्यन्ति युगान्ते पथ्युपस्थिते ॥ ८५ ॥ मितं
 सस्यन्वनसापि सन्त्यज्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनञ्चापि
 युगान्ते पथ्युपस्थिते ॥ ८६ ॥ यथ देशान् दिश्यापि पत्तनानि
 पुराणि च । क्रमशः संययिष्यन्ति युगान्ते पथ्युपस्थिते ॥ ८७ ॥
 हा तात हा सुतेत्येषं तदा वाच, सुदाहणाः । विष्कोशमान-
 खान्योऽन्वं जनो गां पथ्युपस्थिते ॥ ८८ ॥ ततस्तुभुलसङ्घाते
 वर्त्तमाने युगक्षये । द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति
 ॥ ८९ ॥ ततः कात्तान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्कोकविष्टक्षये । भवि-
 ष्यति पुनर्देवमनुकुलं यदृच्छया ॥ ९० ॥ यदा सूक्ष्मं चन्द्रश्च
 तथा तिष्यतुहस्पती एकराशौ समेष्यन्त प्रवत्स्यति तदा
 क्षतम् ॥ ९१ ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुकोमगाः ॥ ९२ ॥ चेभं सुभिन्न
 मारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णु यथा नाम द्विजः

कालप्रचोदितः ॥ १४ ॥ उत्पत्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ।
सम्भूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ॥ १५ ॥ मनसा तस्य
सर्वाणि वाहनान्यायधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि
कवचानि च ॥ १६ ॥ स धर्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भवि-
ष्यति । स चेभं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ १७ ॥ उत्थितो
ब्राह्मणो दीप्तः जयान्तकडुदारधीः । संचेषको हि सर्वस्य यगस्य
परिवर्त्तकः ॥ १८ ॥ स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परि-
वारितः । उत्सादायिष्यति तदा सर्वं वृक्षेच्छगणान् द्विजः ॥ १९ ॥

इति पारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि कलियुगकृत्यकथने
नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततश्चौरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवी-
मिमाम् । वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत् कल्पयिष्यति ॥ १ ॥
स्थापयित्वा च मर्षादाः स्वयम्भू विहिताः शुभाः । वनं पुण्य-
यशःकर्मा रमणीयं प्रवेक्ष्यति ॥ २ ॥ तच्छीतमनुवर्त्तस्यन्ति मनुष्या
लोकवासिनः । विम्रेश्वोरक्षये चैव कृतं क्षेमं भविष्यति ॥ ३ ॥
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च तिष्ठन्तान्यायुधानि च । स्थापयन् द्विज-
शार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४ ॥ संस्तूयमानो विम्रेन्द्रेर्मान-
यानो द्विजोत्तमान् । कल्किश्चरिष्यति मर्षी सदा दस्युवधे रतः
॥ ५ ॥ हा मातस्मात् पुत्रेति तासां वाचः सुदारुणाः । विक्रोश-
मानान् सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६ ॥ ततोऽधर्मविनाशो
वे धर्मवृद्धिश्च भारत । भविष्यति कृते मासे क्रियावाञ्छजनस्तथा
॥ ७ ॥ आरामाखेव चैत्याश्च तडागावसथास्तथा । पुष्करिण्यश्च
विविधा देवतायतनानि च ॥ ८ ॥ यज्ञक्रियाश्च विविधा भवि-
ष्यन्ति कृते युगे । ब्राह्मणाः साधवश्चैव सुनयश्च तपस्विनः ॥ ९ ॥

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्यजनाः प्रजाः । प्रयन्ति सर्व-
 बीजानि रोष्यमाणानि चैव च ॥ १० ॥ सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं शक्यं
 भविष्यति । नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११ ॥
 जययज्ञपरा विमा धर्मकाया सुदा युताः । पालयिष्यति राजानो
 धर्मेणैमां वसुध्वराम् ॥ १२ ॥ व्यवहाररता वैष्णवा भविष्यन्ति कृते
 युगे । षट्कमनिरता विपाः क्षत्रिया विक्रमे रताः ॥ १३ ॥
 शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णतयस्य च । एष धर्मः कृतयुगे
 च तायां हापरे तथा ॥ १४ ॥ पार्थिवे युगकाले च यः स ते
 संप्रकीर्त्तितः । सर्वलोकस्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५ ॥
 एतन्ते सर्वभाख्यातमतीतानागतं तथा । वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य
 पुराणस्यैष संस्तुतम् ॥ १६ ॥ एवं संसारमार्गो मे बह्व्यधिर-
 जीविनः । दृष्टाच्चैवानुभूताश्च तांस्तु कश्चित्तवानहम् ॥ १७ ॥
 इदञ्चैवापरं भूयः सह आहूतभिरक्षय । धर्मसंग्रहमोक्षार्थं निबोध
 वचनं मम ॥ १८ ॥ धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मवृत्ताम्बर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन् प्रेत्य चेह च विन्दति ॥ १९ ॥ निबोध
 च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ । न ब्राह्मणे परिभवः
 कर्त्तव्यस्तु कदाचन । ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्
 प्रतिज्ञया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरी
 वृषः । उवाच वचनं धीमान् परमं परमदुतिः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन् धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता
 मुने । कथञ्च वत्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । दयावान् सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनक्षयकः ।
 सत्यवादी सद्बुद्धान्तः प्रजानां रक्षणो रतः ॥ २३ ॥ चर धर्मं
 त्यजाधर्मं पितृन् देवांश्च पूजय । प्रमादात् यत् कृतं तेऽभूत्
 सुख्यग्दानेन तज्जय ॥ २४ ॥ अकृन्ते मानमाश्रित्य सततं पर-

वान् भव । विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ॥ २५ ॥
 एष भूतो भविष्यश्च धर्मज्ञो सयुद्धीरितः । न तेऽख्यविदितं
 किञ्चिदतीतानागतं भवि ॥ २६ ॥ तस्यादिदं परितोषं त्वं तात
 हृदि सा कथाः । प्राज्ञास्तात न सुह्यन्ति कालेनापि प्रपीडिताः
 ॥ २७ ॥ एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिषीकसाम् । सुह्यन्ति
 हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः ॥ २८ ॥ सा च तत्र विशङ्का
 भूयन्मयोक्तं तवानघ । आशङ्क्य महचो ह्येतद्दर्शनोपो भवेत्तव
 ॥ २९ ॥ जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतव्रभ । कर्मणा
 मनसा वाचा सर्वमेतत् समाचर ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनो-
 हरम् । तथा करिष्ये यत्नेन भवतः ग्रामनं विभो ॥ ३१ ॥ न
 मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः । कारण्यामि हि
 तत् सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु वचनं तस्य मार्कण्डेयस्य
 धीमतः । संहृष्टाः पाण्डवा राजन् सहिताः शाङ्गधन्वना ॥ ३३ ॥
 विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्तासन् समागताः । तथा कथां श्रुत्वा
 श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः । विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य
 निवेदनात् ॥ ३४ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि युधिष्ठिरानुशासने
 एकवत्यध्यायः ॥ १६१ ॥

जनसेनय उवाच । भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तु-
 मर्हसि । पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्ह-

सीत्यवधीत् पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयोऽयूवं-
मिदं श्रूयतां ब्राह्मणानाञ्चरितम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अयोध्यायामिच्छाकुकुण्डोदहः पार्थिवः
परिचिन्नाम हृगयामगमत् । तमेकाश्वेन हृगमनुसरन्तं मृगो
दूरमपाहरत् ॥ ३ ॥ अथाध्वनि जातश्चमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च क-
स्मिन्देहे नीलं गहनं वनखण्डमपश्यत् । तच्चाविवेश ततस्तस्य
वनखण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो हृष्टा साश्व एव व्यगाहत
॥ ४ ॥ अथाश्वस्तः स विसृज्यालमश्वायाग्रतो निक्षिप्य पुष्क-
रिणीतीरे संविवेश । ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ५ ॥
स श्रुत्वा चिन्तयन्नेह मनुष्यगतिं पश्यामि कस्य खल्वयं गीतशब्द
इति । अथापश्यत् कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाख्यवचिन्वतीं
गायन्तीम् । अथ सा राज्ञः समीपे पर्व्वकामत् ॥ ६ ॥ ताम-
ब्रवीद्वाजा कस्यासि भद्रे का वा त्वमिति । सा प्रत्युवाच कन्या-
स्तीति तां राजोवाचार्थी त्वयाहमिति ॥ ७ ॥ अथोवाच कन्या
समयेनाहं शक्या त्वया कथुं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् ।
कन्योवाच नोदकं मे दर्शयितव्यमिति ॥ ८ ॥ स राजा तां
वाढमित्युक्त्वा तामुपयेमे कृतोद्वाहश्च राजा परीक्षित् कीडमानो
मुदा परमया सुकृत्स्नूष्णीं सङ्गम्य तया सञ्जास्ते । ततस्तत्रैवा-
सीने राजनि सेनान्वगच्छत् ॥ ९ ॥ पदं पदेन हृष्टा च राजानं
परिवार्यातिष्ठत् । पर्व्वश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिविकया
ग्रायादवधोऽटितया स्वनगरमनुग्राप्य रक्षसि तया सञ्जास्ते ॥ १० ॥
तत्राभ्यासस्थोऽपि कश्चित्तन्नापश्यदथ प्रधानामात्योऽभ्यासचरास्तस्य
स्त्रियोऽपृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वत्तंत इत्यथान्नवंक्षाः स्त्रियः
॥ ११ ॥ अपूर्वमिष पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्यधामात्यो-
ऽमुदकं वनं कारयित्वादारवृक्षं बद्धपुष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ता-
जालमयीं पाश्वं वापीं सुगूढां शुभासक्तिललितां स रक्षस्युप-

गस्य राजानमब्रवीत् ॥ १२ ॥ वनमिदमुदारमनुदकं साध्वत्र
 रस्यतामिति । स तस्य वचनान्तयेव सष्ट देव्या तद्वनं प्राविशत्
 ॥ १३ ॥ स कदाचित्तिच्छिन्नं कानने रस्ये तयैव सष्ट व्यवहरत् ।
 अथ क्षुत्तृणादितः आन्तोऽतिसुक्तजागारमपश्यत्तत् प्रविश्य राजा
 प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वा तां तस्याश्च तौरे सहैव तया देव्यावतिष्ठत । अथ तां
 देवौ स राजानव्रीत् साध्ववतर वापीसलिलमिति । सा तद्वचः
 श्रुत्वावतोश्च वापीं न्यमज्जन् पुनरुदमज्जत् ॥ १५ ॥ तां खगय-
 माणो राजा नापश्यद्वापीमथ निःस्त्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा
 क्रुद्ध आज्ञापयामास ॥ १६ ॥ स राजा सर्वत्र मण्डूकवधः क्रियता-
 मिति यो मयार्थी स मां मृतमण्डूकोपायनमादायोपतिष्ठेदिति
 ॥ १७ ॥ अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डू-
 कान् भयमाविशेय ते भीता मण्डूकराज्जे यथावृत्तं न्यवेवदयन्
 ॥ १८ ॥ ततो मण्डूकराट् तापसवेशधारी राजानमभ्यगच्छ-
 दुपेत्य चैनमुवाच ॥ १९ ॥ सा राजन् क्रोधवशं गमः प्रसादं
 कुर्व नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकौ
 चात्र भवतः ॥ २० ॥ सा मण्डूकान् जिघांस त्वं कोपं सन्धा-
 रयाच्युत । प्रचीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ २१ ॥
 प्रतिजानोहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसि । अलं कृत्वा
 तवाधमं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते । तमेवंवादिनमिष्टजनशोक-
 परोतात्मा राजाथोवाच ॥ २२ ॥ न हि चरस्यते तन्मया हनि-
 ष्यास्येतानेतैर्दुर्मात्माभिः प्रिया मे भजिता सर्वथैव मे वक्ष्या
 मण्डूकानार्हसि विद्वन्मासुपरोदुमिति ॥ २३ ॥ स तद्वाक्यमुपलभ्य
 व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच प्रसीद राजन्महमायुर्नाम मण्डूकराजो
 मम सा दुहिता सुशोभना नाम । तस्या हि दौःशाल्यमेत-
 द्दिवसया राजानो विप्रलब्धाः पूर्वा इति ॥ २४ ॥ तमब्रवी-

द्राजा तयास्त्राहमर्षी सा मे दीयतामिति । अथैनां राज्ञे
 पिता ददावब्रवीच्चैनामेनं राजानं श्रुत्युपस्थेति ॥ २५ ॥ स
 एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मात्तया राजानो विप्रलब्धा
 वङ्गराजादब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्तोत्यवृत्तकत्वात्तवेति
 ॥ २६ ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणानिवदद्ददयो
 लोकतयैश्वर्यमिवोपलभ्य चर्षेण वाप्यकलयया वाचा प्रणिपत्याभि-
 पूज्य मण्डूकराजमब्रवीत् अशुभहीतोऽस्मीति । स च मण्डूक-
 राजो दुहितरमनुज्ञाय यथागतमगच्छत् ॥ २७ ॥ अथ कस्य-
 चित् कालस्य तस्यां कुमारस्त्रयस्त्रय राज्ञः सख्यभूवः । शन्नो
 दन्नो वनयेति ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं ममये पिता राज्येऽभिषिच्य
 तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ २८ ॥ अथ कदाचिच्छब्दो वृगया-
 मनुचरन् वृगमासाद्य रथेनान्वधावत् । हृतञ्चोवाच शीघ्रं मां
 वाहयस्वेति स तथोक्तः हृतो राजानमब्रवीत् ॥ २९ ॥ न कियता-
 मनुबन्धो नैष शक्यस्त्वया वृगोऽयं ग्रहीतुम् । यद्यपि ते रथे
 युक्ता वास्यौ स्यातामिति ॥ ३० ॥ ततोऽब्रवीद्राजा हृतमाचक्ष
 मे वास्यौ हन्नि वा त्वामिति । स एवमुक्तो राजभयभीतः हृतो
 वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे ॥ ३१ ॥ ततः पुनः स
 राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह हनिष्ये त्वामिति ।
 स तदाह राजभयभीतः हृतो वामदेवस्याश्वौ वास्यौ मनीजवा-
 विरति ॥ ३२ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवायमं या-
 चीति । स गत्वा वामदेवायमं तसृषिमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन्
 वृगो मे विद्वः पलायते सन्नावयितुमर्हसि वास्यौ दातुमिति ।
 तमब्रवीदपिर्ददानि ते वास्यौ हतकार्ष्णेण भवता मम वास्यौ
 निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥ ३४ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाय
 क्षपिं प्रायाहासिप्रयुक्तेन रथेन वृगं प्रति गच्छन्नाब्रवीत् हृत-
 मश्वरत्वाविभौ अयोग्यो ब्राह्मणानां नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवासे-

त्युक्त्वा सृगमवाप्य खनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ३५ ॥
 अथर्षिचिन्तयामास तद्वर्णो राजपुत्रः कल्याणं पुत्रमामाद्य रमते ।
 न मे प्रतिनिष्ठातयत्यहो कष्टमिति ॥ ३६ ॥ स मनसा विचिन्त्य
 मासि पूर्णं शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्तेय राजानं ब्रूहि यदि पथ्याप्तं
 तदा निष्ठातयोपाध्यायवाक्याविति ॥ ३७ ॥ स गत्वैव तं राजा-
 नमब्रवीत् तं राजा प्रत्युवाच राजासेतहाजनमनर्हा ब्राह्मणा
 रत्नानामेवंविधानां किं ब्राह्मणानामश्वैः कार्त्थं साधु गम्यताम्
 ॥ ३८ ॥ स गत्सेतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रत्वा वचनमप्रियं वामदेवः
 क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्चार्यमचोदयन् च दह-
 द्राजा ॥ ३९ ॥

वामदेव उवाच । प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं कृतं हि
 ते कार्त्थं माभ्यामशक्यम् । सा त्वावधीद्वर्णो धोरपाशैर्ब्रह्म चव-
 स्थान्तरे वर्त्तमानम् ॥ ४० ॥

राजोवाच । अनङ्गाहो सुव्रती साधुदान्तावेतद्विप्राणां वाहनं
 वामदेव । ताभ्यां याहि त्वं यत्न कामो महर्षे कृन्दांसि वै त्वाहमं
 संवहन्ति ॥ ४१ ॥

वामदेव उवाच । कृन्दांसि वै साहमं संवहन्ति लोघुऽसुष्मिन्
 पार्थिव यानि सन्ति । अस्मिंस्तु लोके मम यानमेतदस्त्वद्वधा-
 नामपरेषाञ्च राजन् ॥ ४२ ॥

राजोवाच । चत्वारस्त्वां गर्हभाः संवहन्तु श्रेष्ठाश्चतस्र्यो
 हरयो वातरंजाः । तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्येव वाहो ममैव वाम्यौ
 न तवैतौ हि विद्धि ॥ ४३ ॥

वामदेव उवाच । घोरं व्रतं ब्राह्मणस्य तदाहुरेतद्राजन् यदि
 हा जीवमानः । अथस्य वा घोररूपा महान्तश्चत्वारो वा यातु-
 धानाः सुरौद्राः । मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमोक्षमाना वधन्तु त्वां शित
 शुक्लाश्चतुर्धा ॥ ४४ ॥

राजोवाच । ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव वाचा हन्तुं मनसा
कर्मणा वा । ते त्वां सशिर्यामिह पातयन्तु महाकलुषाः शित-
श्रुताहस्ताः ॥ ४५ ॥

वामदेव उवाच । ममेतौ वाय्वौ प्रतिगृह्य राजन् पुन-
र्ददामीति प्रपद्यसे त्वम् । प्रयच्छ शीघ्रं मम वाय्वौ त्वमश्वौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ४६ ॥

राजोवाच । न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता न त्वानुशास्यद्व-
प्रभृति ह्यमन्यम् । तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वां तथा ब्रह्मन्
पुण्यज्ञोकं लभेयम् ॥ ४७ ॥

वामदेव उवाच । नासुर्योगा ब्राह्मणानां भवन्ति वाचा
राजन् मनसा कर्मणा वा । यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वांस्तेन
श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ४८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ते वामदेवेन राजन् समुत्तस्थू-
राक्षसा घोररूपाः । तैः श्रुताहस्तैर्बध्यमानः स राजा प्रोवाचेदं
वाक्यमुच्चंस्तदानीम् ॥ ४९ ॥ इच्छाकवो यदि ब्रह्मन् दत्तो वा विधेया
मे यद चेमे विशोऽपि । नोत्सृज्येऽहं वामदेवस्य वाय्वौ नैवं-
विधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५० ॥ एवं ब्रवन्नेव स यातुधानैर्हतो
जगामाशु मर्हौ क्षितीशः । ततो विदित्वा वृपतिं निपातित-
मिच्छाकवो वै दत्तमभ्यर्षयन् ॥ ५१ ॥ राज्ये तदा तत्र गत्वा
स विप्रः प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः । दत्तं राजानं ब्राह्मणानां
हि देयमेवं राजन् सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ५२ ॥ विभोषि चेत्त्वमधर्मा-
न्तरेन्द्र प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाय्वौ । एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य
वाक्यं स पार्थिवः स्तुतमुवाच रोषात् ॥ ५३ ॥ एकं हि मे
सायकश्चित्ररूपं दिग्धं विषेणाहव सङ्गृहीतम् । येन विद्धो
वामदेवः शयीत सन्दृश्यमानः श्वभिरात्तं रूपः ॥ ५४ ॥

वामदेव उवाच । जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं जातं

महिषां श्येनजितं नरेन्द्र । तं जहि त्वं महचनात् प्रयुज्यस्व
मित्रैः सायकैर्वोररूपैः ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्ते वामदेवेन राजन्त्यःपुरे राज-
पुत्रं जघान । स सार्याक्रान्तिगतेजा विहृष्टः श्रुत्वा हतहात वाक्यं
बभाषे ॥ ५६ ॥

राजोवाच । इच्छाकवो जन्त चरामि यः प्रियं निहन्तीमं
विप्रमद्य प्रमथ्य । श्रानीयतामपरिहृष्टगतेजाः पञ्चध्वं मे वीर्य-
मद्य चितीशाः ॥ ५७ ॥

वामदेव उवाच । यत्त्वमेनं सायकं घोररूपं त्रिषेण हिन्धं
मम सन्दधासि । नत्वेतं त्वं शरवणं विमोक्तुं सन्धातुं वा शक्यसे
मानवेन्द्र ॥ ५८ ॥

राजोवाच । इच्छाकवः पश्यत मां गृहीतं न वै शक्नोष्येय
शरं विमोक्तुम् । न चास्य कर्तुं नाशमस्युक्तवामि सायकान् वै
जीवतु वामदेवः ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच । संसृज्येनां महिषीं सायकेन ततस्तस्या-
देनसो मोक्ष्यसे त्वम् । ततस्तथा कृतवान् पार्थिवस्तु ततो मुनिं
राजपुत्री बभाषे ॥ ६० ॥

राजपुत्र्यावाच । यथायुक्ता वामदेवाहमेनं दिने दिने सन्दि-
शन्ती वृशंसम् । ब्राह्मणेभ्यो मृगयती स्मृतानि तथा ब्रह्मन्
पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ६१ ॥

वामदेव उवाच । त्वया तातं राजकुलं ह्युभेक्ष्ये वरं वृणी-
ष्वाम्रतिमं हृदामि ते । प्रसाधीमं स्वजनं राजपुत्रि इच्छाकुराज्यं
सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ६२ ॥

राजपुत्र्यावाच । वरं वृणो भगवन्नेवमेव विसृज्यां किल्बि-
षादद्य भर्ता । शिवेन च ध्यायि सपुत्रवान्धवं वरो हतो ह्येव
मया द्विजाग्र ॥ ६३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रुत्वा वचः स सुनी राजपुत्रासथा-
स्त्विति मां च कुरुप्रवीर । ततः स राजा सुदितो बभूव वास्यौ
चासौ प्रहृदौ सख्ययस्य ॥ ६४ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वामदेवचरिते
द्विनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयवल्गवो ब्राह्मणा सुधिष्ठिरस्य
पर्वं पृच्छन्मृषिः केन दीर्घायुरासीद्वकः । मार्कण्डेयस्तु तान्
सर्वानुवाच महातपा दीर्घायुश्च वक्तो राजर्षिर्नाम काव्यो
विचारणा ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो श्राव्यभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्वं पृच्छन्महाराजो सुधिष्ठिरः ॥ २ ॥ वक्ता त्वं भूयो
महात्मानो श्रूयेते चिरजीविनौ । सखायो देवराजस्य तावपौ
लोकसम्पत्तौ ॥ ३ ॥ एतदिच्छामि भगवन् वक्ताशक्तसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वृत्ते देवासुरे राजन् संग्रामे लोम-
हर्षणे । तयाग्रामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ५ ॥
सस्यग्वर्षति पर्जन्यः शस्यसम्यद उत्तमाः । निरामयाः सुधर्मिष्ठाः
प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ६ ॥ सुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यव-
स्थितः । ताः प्रजा सुदिताः सर्वा दृष्ट्वा वक्ता निरुद्धनः ॥ ७ ॥
ततस्तु सुदितो राजन् देवराजः शतक्रतुः । ऐरावतं समाख्याय
ताः पश्यन्सुदिताः प्रजाः ॥ ८ ॥ आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च
विविधाः शुभाः । नगराणि सज्जहानि खेटन् जनपदांस्तथा ॥ ९ ॥
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान् धर्मचारिणः । उदपानं प्रपा वापी-
तडागानि सरांसि च ॥ १० ॥ ज्ञानाब्रह्मममाचारैः सेवितानि
द्विजोत्तमैः । ततोऽवतीर्णं रम्यायां पृथ्वा राजन् शतक्रतुः ॥ ११ ॥

तत्र रथे शिवे देशे बह्वृक्षसमाकुले । पूर्वस्यान्दिशि रथ्यायां
समुद्राभ्यासतो वृष ॥ १२ ॥ तत्राश्रमपदं रथं जगद्विजनिषे-
धितम् । तत्राश्रमपदे रथे वक्त्रं पश्यति देवराट् ॥ १३ ॥
वक्त्रं दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत् । पाद्यासनार्घ्यदानेन
फलमूलैरथाचयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टो वरदस्तातस्तु बलस्तदनः ।
ततः प्रश्नं वक्त्रं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १५ ॥ शतं वर्षसह-
स्राणि जुने जातस्य तेऽनघ । समाख्याहि मम ब्रह्मान् किं दुःखं
चिरजीविनाम् ॥ १६ ॥

वक्त्र उवाच । अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विना भवः ।
असङ्गिः सन्नयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७ ॥ पुनर्दार-
विनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि । परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किञ्च दुःख-
तरं ततः ॥ १८ ॥ नान्यद्दुःखतरं किञ्चित्क्षेत्रेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः सम्परिभूयते ॥ १९ ॥ अकुलानां कुले
भावं कुलीनानां कुलक्षयम् । संयोगं विप्रयोगश्च पश्यन्ति चिर-
जीविनः ॥ २० ॥ अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तत्र देव शतक्रतो । अकु-
लानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २१ ॥ देवदानवगन्धर्व-
मनुष्योरगराक्षसाः । प्राप्नुवन्ति विपर्ययां किञ्च दुःखतरं ततः
॥ २२ ॥ कुले जाताय क्लिश्यन्ते दीप्कुलेयवशानुगाः । आक्यै-
र्देरिद्रावमताः किञ्च दुःखतरं ततः ॥ २३ ॥ लोके वैधर्म्यं-
मेतत्तु दृश्यते बह्विस्तरम् । हीनज्ञानाश्च हृष्यन्ते क्लिश्यन्ते
प्राज्ञकोविदाः । बह्वदुःखपरिक्लेशं मानुषाभिश्च दृश्यते ॥ २४ ॥

इन्द्र उवाच । पुनरेव महाभाग देवविगणसेवित । समा-
ख्याहि मम ब्रह्मान् किं सुखं चिरजीविनाम् ॥ २५ ॥

वक्त्र उवाच । अष्टमे द्वादशे वापि शाकं यः पचते गृहे ।
कुमिलाख्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः । यत्राहानि न गच्छन्ते
नैनमाहुर्महाशनम् ॥ २६ ॥ अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मध-

वन् गृहे । अर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कञ्चन ॥ २७ ॥
 फलं शाकमपि अथो भोक्तुं क्षयपणं गृहे । परस्य तु गृहे
 भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ॥ २८ ॥ सुखमपि न अथो विहा-
 ल्योऽयमतः सताम् । श्रवत् कौशालपो यस्तु परान्नं भोक्तु-
 मिच्छति ॥ २९ ॥ धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं क्षयस्य दुरात्मनः ।
 यो दत्त्वातिथिभूतस्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥ शिष्टान्य-
 न्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः । अतो गृहतरं नान्यत्
 पूतं किञ्चित् शतक्रतो ॥ ३१ ॥ दत्त्वा यत्प्रातिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते
 तेनैव नित्यशः । यावतो ह्यन्वसः पिण्डानन्नात् सततं द्विजः
 ॥ ३२ ॥ तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः । यदेनो
 यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते द्रुवम् ॥ ३३ ॥ सदक्षिणस्य भक्तस्य
 द्विजस्य तु करे गतम् । यद्धारि वारिणा सिञ्चेतद्धौनसारते जपात्
 ॥ ३४ ॥ एताद्यान्याश्च वै वच्ची, कथयित्वा कथाः शुभाः । ब्रूतेन
 सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३५ ॥

इति धारण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि वक्त्रशक्रसंवादे
 दिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमुचुः
 कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यं राजन्यमहाभाग्यमिदानीं श्रुत्यूपम
 इति तानुवाच मार्कण्डेयो मर्षिः श्रुयतामिदानीं राजन्यानां
 महाभाग्यमिति ॥ १ ॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा
 मर्षीर्नभिगम्य निवृत्त्य रथस्थमेव राजानमौशीनरिं शिविं
 ददर्शाभिसुखं तौ समेत्य परस्परं यथावयः पूजां प्रयुज्य शुण-
 साख्येन परस्परं तुल्यात्मानौ विदित्वा न्योऽन्यस्य पथ्यानं न
 ददतुस्तत्र नारदः मादुरासीत् किमिदं भवन्तौ परस्परं पथ्यान-

मावृत्य तिष्ठत इति ॥ २ ॥ तावूचतुर्नारदं नैतद्भगवन् पूर्व-
 कर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पत्न्या उपदिश्यते समर्थाय वा आराध-
 सख्यं परस्पररेणोपगतौ ॥ ३ ॥ तच्चावधानतो ह्यत्कृष्टमधरो-
 च्छरं परिश्रष्टं नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ४ ॥ क्रूरः
 कौरव्यश्च दवे च्छुः क्रूरे च कौरव । साधुश्चासाधवे साधुः साध-
 वे नाभुयात् कथम् ॥ ५ ॥ कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु
 निर्णयः । औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ६ ॥
 जयेत् कदर्थं दानेन सत्त्वेनावृतवादिनम् । क्षमया क्रूरकर्माण-
 मसाधुं साधुना जयेत् ॥ ७ ॥ तदुभावेव भवन्तावुदारौ य-
 इदानीं भवद्भ्यामन्यतमः सोऽपसर्पतु एतद्वै निदर्शनमित्युक्त्वा तूष्णीं
 नारदो बभूव ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिविं प्रदक्षिण-
 कृत्वा पत्न्यां दत्त्वा बहुकर्मभिः प्रशस्य मय्यथौ । तदेतद्भ्राजो
 महाभाग्यमित्युक्तवान्नारदः ॥ ९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि शिविमहाभाग्य-
 कथने चतुर्नवत्यध्यायः ॥ १६४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इदमन्यच्छ्रूयतां ययातिर्नाहुपो राजा
 राज्यस्यः पौरजनावृत आसाधुर्गुर्वर्थो ब्राह्मण उपेत्य अब्रवीत्
 भो राजन् गुर्वर्थं भिक्षेयं समयादिति ॥ १ ॥

राजोवाच । ब्रवीतु भगवान् समयमिति ।

ब्राह्मण उवाच । विद्देष्टव्यं परमं जीवलोके कुर्यान्नरः
 पार्थिव याच्यमानः । तत्त्वां पृच्छामि कथन्तु राजन् दद्याद्भवान्
 दयितञ्च मेऽद्य ॥ २ ॥

राजोवाच । न चानुकीर्त्तयेदद्य दत्त्वा अयाच्यमर्थं न च
 संश्रयोमि प्राप्यमर्थञ्च संश्रुत्य तच्चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ३ ॥

ददामि ते रोहिणीं सद्यः प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमानः ।
न मे मनः कुप्यति याच्यमाने दत्तं न शोचामि कदाचिदर्यम्
॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ प्राप्तवान् च गवां
सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि नाङ्गपचरिते

पञ्चनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्य-
ब्रवीत् पाण्डवः । अथाचष्ट मार्कण्डेयो महा राज वृषदर्भसेदुक-
नामानो राजानो नीतिमार्गरतो अस्त्रोपास्त्रकतिनौ ॥ १ ॥
सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्यजानन् कुप्यमदेयं
ब्राह्मणस्य ॥ २ ॥ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्देवाध्ययन-
सम्पन्न आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ॥ ३ ॥ अश्व-
सहस्रं मे भवान् ददात्विति तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् । नास्ति
सम्भवो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ४ ॥ स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशं
राजा परमधर्मज्ञो ब्राह्मण तं भिक्षस्व । स ते दास्यति तस्यैत-
दुपांशुव्रतमिति ॥ ५ ॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्व-
सहस्रमयाचत । स राजा तं कशेनाताडयत् ॥ ६ ॥ तं ब्राह्मणो-
ऽब्रवीत् किं हिंस्यनागसं मामिति । एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाह
विप्र किं यो न ददाति तुभ्यमुताहोस्वित् ब्राह्मण्यमेतत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो
भिक्षितुमागतः । तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥ ८ ॥

राजोवाच । पूर्वाङ्गे ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमि-
ष्यति । यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥ ९ ॥
इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिक्तासुत्यन्तिं प्रादात् । अधिकस्याश्व-

सहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥ १० ॥ देवानां कथा संजाता मही-
तलं गत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम
इति । एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावपतिष्ठेताम् ॥ ११ ॥ अग्निः
कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्वेनरूपेण । अथ कपोतो
राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत् ॥ १२ ॥ अथ पुरो-
हितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्वेनाङ्गीतो भवन्तं प्राणार्थी
प्रपद्यते ॥ १३ ॥ वसु ददातु अन्तवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं
कुर्वात् धीरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥ १४ ॥ अथ कपोतो
राजानमब्रवीत् प्राणरक्षार्थं श्वेनाङ्गीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये ।
अत्रैरङ्गानि प्राणार्थी द्युनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ १५ ॥
स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि तपसा दमेन युक्त-
माचार्यस्याप्रतिकृतभाषिणं एवं युक्तमपायं मां विद्धि ॥ १६ ॥
गदामि वेदान् विचिनोमि हृन्दः सर्वे वेदा अक्षरशो मे सधीताः ।
न साधु दानं योत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्वेनाय न कपोतो-
ऽस्मि । अथ श्वेनो राजानमब्रवीत् ॥ १७ ॥ पृथ्यायेण वसतिर्मा
भवेयुः सर्गे जातः पूर्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽथ कपोत-
लेनं मा त्वं राजन् विघ्नकर्त्ता भवेथाः ॥ १८ ॥

राजोवाच । केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा वागुच्यमाना
शकुनेन संस्कृता यो वै कपोतो वदत याश्च श्वेन उभौ विदित्वा
कथमस्तु साधु ॥ १९ ॥ नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं
रोहति काल उन्नम् । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे न तानं
लभते चाणमिच्छन् स काले ॥ २० ॥ जाता ह्रस्वा प्रजा प्रसी-
यते सदा न वै वासं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं यो हि
ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ २१ ॥ मोघ-
मन्नं विन्दति चाप्रचेताः स्वर्गाङ्गोकाद्भूष्यति शीघ्रमेव । भीतं
प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः महरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २२ ॥

उच्चाणं पक्त्वा सच श्रोद्देनेन अस्त्रात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन तत्र मांसं शिवयस्ते वञ्चन्तु ॥ २३ ॥

श्येन उवाच । नोच्चाणं राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदस्त्रा-
न्मांसमधिकं वा कपोतात् । देवेदन्तः सोऽद्य ममैष भक्षस्तान्
ददस्व शकुनानामभावात् ॥ २४ ॥

राजोवाच । उच्चाणं वेह तमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा
ममैव । भयाहितस्य दायं ममान्तिकात्त्वां प्रापयन्तु त्वं क्षीनं
मा हिंसोः ॥ २५ ॥ त्यजे प्राणान्नेव दद्यां कपोतं सौख्यं क्षयं
किञ्च जानामि श्येन । यथाक्लेशं मा कुर्वन्नेह सौख्यं नाहं
कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥ २६ ॥ यथा मां हि वे साधुवादेः
प्रसन्नाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु । यथा श्येन प्रियमेव कुर्ष्यां
प्रशान्ति मां यद्वदेस्तत् करोमि ॥ २७ ॥

श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्क्षाल्य स्वपिशितं तावद्राजन्
यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात् साधु त्रातः कपोतः
प्रशंसेयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं स्थान्यमेति ॥ २८ ॥ अथ स दक्षि-
णादूरोरुत्क्षाल्य स्वमांसपेणौ तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत
आसीत् ॥ २९ ॥ पुनरन्यमुच्चकर्त्तुं गुरुतर एव 'कपोतः' । एवं
सर्वं समधिक्षत्य शरीरं तुलयामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर
एव कपोत आसीत् ॥ ३० ॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारोह ।
न च व्यलीकमासीद्राज एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रानीयत
श्येनः अथ राजा अवधीत् ॥ ३१ ॥ कपोतं विन्दुः शिवयस्तां
कपोतं पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः । नानोश्चर ईदृशं ज्ञातु
कुर्ष्यादितं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ३२ ॥

कपोत उवाच । वेष्टानुरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो
वज्रहस्तः शचीपतिः । साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौख्येयं नौ
जिज्ञासथा त्वत्प्रकाशं प्रपन्नी ॥ ३३ ॥ यामेतां पेणौ मम

निष्क्रयाय प्रादाज्जवानसिनोत्कृत्य राजन् एतद्दो लक्ष्म शिवं करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ३४ ॥ एतासां प्रजानां पाल-
यिता यमस्त्री सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशं एतस्मात् पार्श्वीत् पुरुषो
जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ३५ ॥ कपोतरोमाणां
शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यति वृषद्वयं संहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि
भूरभृषभं सौरधानाम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसंभाष्यापर्वणि शिविवर्णिते

प्रसावत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । भूय एव महाभागं कथयतामित्यब्र-
वीत् पाण्डवो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः अष्टकस्य
वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन्त ॥ १ ॥ आतरशास्य
प्रतर्दनो वसुमना शिविरौशीनर इति स च समाप्तयञ्चो आदिभिः
सह रथेन प्रायात्ते च नारदमागच्छन्तं तमभिवाद्यारोहत् । भवान्
रथमित्यब्रुवन् ॥ २ ॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमासूरोह अथ तेषामेकः
सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुमिति
॥ ३ ॥ पृच्छेत्यब्रवीदृषिः सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्वगुणसमुद्दिताः ।
अथायुष्मन्तं स्वर्गविशेषं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात् कश्चावतरेत् । अथ-
मष्टकोऽवतरेदित्यब्रवीदृषिः ॥ ४ ॥ किं कारणमित्यपृच्छत् । अथा-
चष्ट अष्टकस्य गृहे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावहदथापश्यमने-
कानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमहमपृच्छं कस्येमा गाव-
इति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत् मया निरुष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं स्थावति
कथितेन एषोऽवतरेदथ त्रिभिर्यातव्यं साम्प्रतं कोऽवतरेत् ॥ ६ ॥
प्रतर्दन इत्यब्रवीदृषिः । तत्र किं कारणं प्रतर्दनस्यापि गृहे मयो-
षितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥ ७ ॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षे-

ताश्वं मम ददातु भवान्निवृत्तो दास्यामीत्यब्रवीत् ब्राह्मणं त्वरित-
 मेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं
 पाश्वमददत् ॥ ८ ॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ।
 तथैव चैनमुक्त्वा वामपाणिमभ्यदादथ प्रायात् पुनरपि चान्योऽप्य-
 श्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वासं
 धूर्थमददत् ॥ ९ ॥ अथ प्रायात् पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मण-
 स्तमब्रवीदितियातो दास्यामि त्वरितमेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मण-
 स्तस्मै दत्ताश्वं रथधुरं गृह्यता व्याहृतं ब्राह्मणानां साम्प्रतं नास्ति
 किञ्चिदिति ॥ १० ॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन
 तथावतरेत् । अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥ ११ ॥
 वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदृषिः । किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट
 नारदः । अहं परिभ्रमन् वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२ ॥
 स्वस्तिवाचनमासीत् पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छं स्वस्ति-
 वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः ॥ १३ ॥ तमहं रथं
 प्राशंसमथ राजाब्रवीद्भगवता रथः प्रशस्तः एष भगवतो भवतो रथ
 इति ॥ १४ ॥ अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः । पुनरेव रथप्रयो-
 जनमासीत् ॥ १५ ॥ सम्यगयमेष भगवत इत्येवं राजाब्रवीदिति ।
 पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां
 दर्शयन् मामभिप्रेक्ष्यब्रवीत् ॥ १६ ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य
 स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सम्भावितानि एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् ॥ १७ ॥
 अथैकेन यातव्यं स्यात् कोऽवतरेत् पुनर्नारद आह ॥ १८ ॥
 शिविर्यादादहमवतरेयम् । अत किं कारणमित्यब्रवीत् । असावहं
 शिविना न समानोऽस्मि यतस्तं शिविं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्स चैन-
 मब्रवीत् ॥ १९ ॥ शिवे अन्नार्थप्रसीति तमब्रवीच्छिविः किं
 क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति ॥ २० ॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य
 एष ते पुत्रो वृद्धहर्षो नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्क्रुत् ॥ २१ ॥

अन्नं चोपपादय ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति । ततः पुत्रं प्रमाप्य संस्कृत्य
विधिना साधयित्वा पात्रग्रामर्पयित्वा शिरसा प्रतियक्ष्य ब्राह्मण-
ममृगयत् ॥ २२ ॥ अथास्य मृगयमानस्य कश्चिदाचष्ट एष ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोष्ठागारमायुधागारमश्व-
शालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्ध इति ॥ २३ ॥ अथ शिविस्तथैवाविकृत-
मुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् सिद्धं भगवन्ममिति
ब्राह्मणो न किञ्चिद्ग्राजहार विस्मयादधोमुख आसीत् ॥ २४ ॥
ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन् भुज्यतामिति । मुहुर्त्तादुद्दीक्ष्य
शिविमब्रवीत् ॥ २५ ॥ त्वमेवैतद्दानेति तत्राह तथेति शिवि-
स्तथैवाविमना महिला कपालमभ्युद्गार्य भोक्तुमैच्छत् ॥ २६ ॥
अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनं जितक्रोधोऽसि न
ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं असमा-
जयत् ॥ २७ ॥ स ह्युद्दीक्षमाणः पुत्रमपश्यत् अग्रे तिष्ठन्तं देव-
कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वञ्च तमर्थं विधाय
ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥ २८ ॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेशेन
परीक्षार्थमागत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमृचुः किं
प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति ॥ २९ ॥

शिविस्वाच । नैवाहमेतद्यशसे ददानि न चार्थहेतोर्न च
भोगदृष्ट्याया । पापैरनासेवित एष मार्ग इत्येवमेतत् सकलं
करोमि ॥ ३० ॥ सङ्गिः सदाध्यासितन्तु प्रशस्तं तस्मात् प्रशस्तं
अयते मतिर्मे । एतन्महाभागप्रवरं शिवेस्तु तस्मादहं वेद यथा-
वदेतत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि राजन्यमहाभाग-

कथने सप्तमवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयमुषयः पाण्डवाः पथ्यपृच्छ-
 न्नास्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाचास्ति खलु
 राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात् प्रचुरतः कीर्त्तिर्मे
 व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥२॥
 तमहमब्रूवं न वयं वासायनिकाः कार्य्यचेष्टाकुललान्न प्रत्यभिजाना-
 म्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न आरोपतापेनात्मनः समारभामोऽर्थाना-
 मनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ स मामुवाच अस्तप्रत्यस्त्वत्तश्चिरजात इति तमह-
 मब्रूवं अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णा नामोलूकः प्रतिवसति स
 मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवां-
 स्तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥ ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहयत्
 बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ॥५॥
 स मुहुर्त्तमिव ध्यात्वाब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति । स एवमुक्तं
 इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः ॥ ६ ॥ अथास्ति कश्चिद्भवतः
 सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खलुन्द्रद्युम्नं नाम
 सरस्तस्मिन्नाङ्गीजङ्घो नाम वक्रः प्रतिवसति सोऽस्मात्तश्चिरजाततरस्तं
 पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माङ्गोलूकमादाय तत् सरोऽगच्छ-
 द्यत्रासौ नाङ्गीजङ्घो नाम वक्रो बभूव ॥७॥ सोऽस्माभिः पृष्टो भवा-
 निममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं मुहुर्त्तं ध्यात्वाब्रवी-
 न्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ८ ॥ ततः सोऽस्माभिः
 पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोब्रवीदस्ति खलुस्मि-
 न्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः
 स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति
 ॥ ९ ॥ ततः स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्तप्र-
 स्माकमभिप्रेतं भवन्तं कञ्चिदर्थमभिप्रष्टुं साध्वागम्यतां तावदिति
 ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उत्थायाभ्यगच्छद्यत्
 तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तोरे आगतञ्चैनं वयं पृच्छाम भवानिम-

मिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ ११ ॥ स मुहुर्त्तं ध्यात्वा
 वाष्पसम्पूर्णनयन उद्दिग्धद्वयो विषमनो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलि-
 रब्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्रस्वेन सहस्रकृत्व-
 स्थितिषु यूपा आहिताः ॥ १२ ॥ सरथेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभि-
 र्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ १३ ॥
 अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देव-
 रथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो
 यथोचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्य व्यग्रो याहीति ॥ १४ ॥
 भवन्ति चात्र श्लोकाः दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
 यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ अकीर्त्तिः
 कीर्त्तयते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् । स पतत्यधमान् लोकान्
 यावत् शब्दः प्रकीर्त्तयते ॥ १६ ॥ तस्मात् कल्याणवृत्तः स्यादनन्ताय
 नरः सदा । विहाय चित्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत्तिष्ठ तावद्यावदिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रति-
 पादयामीति ॥ १८ ॥ स मां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
 प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संस्थितो यथोचितस्थानं प्रतिपेदे तन्मयानु-
 भूतं चिरजीविनेदृशमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १९ ॥
 पाण्डवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्ग-
 लोकाच्चुप्रतं स्वस्थाने प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्रे-
 णापि कृशेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात् कृच्छात् पुनः
 समुद्भूत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि इन्द्रद्युम्नो-

पाखराने अष्टनवत्यधिकशतोध्यायः ॥ १९८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो
महाराजः पुनः प्रपच्छ तं मुनिम् । कौटुम्भीषु ह्यवस्थासु दत्ता
दानं महामुने ॥ २ ॥ इन्द्रलोकं त्वनुभवेत् पुरुषस्त्वं ब्रवीहि
मे । गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ॥ ३ ॥ यथा
फलं समप्नोति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच । वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि
षोडश । वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मवद्विष्कृताः । पर-
पाकेषु येऽप्यन्ति आत्मार्यन्तु पचेत्तु यः ॥ ४ ॥ पथ्यन्ति वृथा यत्र
तदसत्त्वं प्रकीर्तयते । आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहितञ्च यत् ॥ ५ ॥
व्यर्थन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा । गुरौ चानृतिके पापे
कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ६ ॥ वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलपाचके ।
ब्रह्मबन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥ ७ ॥ स्त्रीजनेषु च यद्दत्तं
व्यालग्राहे तथैव च । परिचारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश
॥ ८ ॥ तमोवृत्तस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । भुङ्क्ते
च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ॥ ९ ॥ ददद्दानं द्विजातिभ्यो
वृद्धभावेन मानवः । तस्मात् सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्त्तमानाः प्रतिग्रहे ।
कैव विप्रा विप्रिण तारयन्ति तरन्ति च ॥ ११ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन
च । नावं वेद्मयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च । ब्राह्मणां
स्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ॥ १२ ॥ वचनाच्चापि विप्राणां
स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ॥ १३ ॥
अनन्तं पुण्यलोकन्तु गन्तासि त्वं न संशयः । श्लोघ्नादिभिर्व्याप्तनृ-
र्क्षियमाणो विचेतनः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणा एव सम्सूच्याः पुण्यं

स्वर्गमभीप्सता । आङ्गकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिताः
 ॥ १५ ॥ दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठौ मायावी कुण्डगोलकौ । वर्ज-
 नीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः ॥ १६ ॥ जुगुप्सितं हि
 यच्छ्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । ये ये आङ्गे नियुज्यन्ते मूकान्ध-
 बधिरादयः ॥ १७ ॥ तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदधारणैः ।
 प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ प्रदातारं तथा-
 त्मानं यस्तारयति शक्तिमान् । तस्मिन् देयं द्विजे दानं सर्वाङ्ग-
 विजानता ॥ १९ ॥ प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ।
 न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ॥ २० ॥ अन्नयः पार्थ
 तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने । तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथि-
 भोजने ॥ २१ ॥ पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । प्रय-
 च्छन्ति तु ये राजन् नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ २२ ॥ देवमाख्याप-
 नयनं द्विजोच्छ्रेष्ठावभार्जनम् । आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाह-
 नानि च ॥ २३ ॥ अन्नैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानादतिरिच्यते । कपि-
 लायाः प्रदानात्तु सुचरते नात्र संशयः ॥ २४ ॥ तस्मादलङ्घ्यतां
 दद्यात् कपिलान्तु द्विजातये । ओत्रियाय दरिद्राय गृहस्थाया-
 ग्निहोत्रिणे ॥ २५ ॥ पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ।
 एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ॥ २६ ॥ को गुणो भरत-
 श्रेष्ठ समृद्धेश्वभिर्वर्जितम् । एकस्यैका प्रदातव्या न बहुनां कदाचन
 ॥ २७ ॥ सा गौर्विज्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् । न तार-
 यति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २८ ॥ सुवर्णस्य विशुद्धस्य
 सुवर्णं यः प्रयच्छति । सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शश्वतम्
 ॥ २९ ॥ अनद्धाहन्तु यो दद्याद्बलवन्तं धुरन्धरम् । सर्पनस्त-
 रति दुर्गाणि स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३० ॥ वसुधैव कुटुम्बकम्
 दद्यात् द्विजाय विदुषात्मने । दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामा-
 भिवाञ्छिताः ॥ ३१ ॥ पृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।

अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांशुपादावगुणिताः ॥ ३२ ॥ तेषामेवं अमा-
 र्त्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः । अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्तते
 नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वान्नं सम्प्रयच्छ
 ह । न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह दृश्यते ॥ ३४ ॥ यथार्थाक्त
 च यो दद्यादन्नं विप्रे संस्कृतम् । स तेन कर्मणा प्रैति प्रजा-
 पतिसंलोकताम् ॥ ३५ ॥ अन्नमेव विशिष्टं हि यस्मात् परतरं न
 च । अन्नं प्रजापतियोक्तः स च सम्बत्सरो मतः ॥ ३६ ॥ सम्बत्-
 सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तस्मात् सर्वाणि भूतानि
 स्थावराणि चराणि च । तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वभ्य इति
 विश्रुतम् ॥ ३७ ॥ येषां तडागानि महोदकानि वाप्यथ कूपाश्च
 प्रतिश्रयाश्च । अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी यमस्य ते निर्वचना
 भवन्ति ॥ ३८ ॥ धान्यं अमेणार्जितवित्तसञ्चितं विप्रे सुशीले च
 प्रयच्छते यः । वसुधरा तस्य भवेत् सुतुष्टा धारां वसूनां प्रति-
 मुञ्चतीव ॥ ३९ ॥ अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक् तदनन्तरम् ।
 अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । कौतूहलसमुत्पन्नः पर्य्यष्टच्छुद्ध्युधिष्ठिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ॥ ४१ ॥ यमलोकस्य
 चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च । कीदृशं किं प्रमाणं वा कथं वा
 तन्महामुने । तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंस मे ॥ ४२ ॥
 मार्कण्डेय उवाच । सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसंस्तुतम् ।
 कथयिष्यामि ते राजन् धर्मं धर्मभृताम्बर ॥ ४३ ॥ षड्भूति-
 सहस्राणि योजनानां नराधिप । यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं
 मानुषस्य च ॥ ४४ ॥ आकाशं तदपानीयं घोरकान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च ॥ ४५ ॥ विश्वमेद्यत्र
 वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वानकर्षितः । नीयन्ते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञा-
 करैर्बलात् ॥ ४६ ॥ नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानास्वपाणि पार्थिव ॥ ४७ ॥ हयादीनां
 प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः । सन्निवार्यातपं यान्ति छत्रे-
 णैव हि छत्रदाः ॥ ४८ ॥ ह्यप्तायैवान्नदातारो ह्यष्टप्ताश्चाप्यन-
 नदाः । वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदाः ॥ ४९ ॥
 हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलङ्घिताः । भूमिदास्तु सुखं
 यान्ति सर्वकामैः सुतर्पिताः ॥ ५० ॥ यान्ति चैवापरिक्लिष्टा नराः
 शस्यप्रदायकाः । नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५१ ॥
 पानीयदा ह्यष्टपिताः प्रहृष्टमनसो नराः । पत्न्यान् द्योतयन्तश्च
 यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ॥ ५२ ॥ गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः
 सर्वपातकैः । विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५३ ॥
 तथा वह्निप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिनः । त्रिरात्रं क्षपते यस्तु
 एकभक्तो न पाण्डव ॥ ५४ ॥ अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका-
 ह्यनामयाः । पानीयस्य शुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ॥ ५५ ॥
 तत्र पुष्पोद्का नाम नदी तेषां विधीयते । शीतलं सलिलं तत्र
 पिवन्ति ह्यमृतोपमम् ॥ ५६ ॥ ये च दुष्कृतकर्माणाः पूयं तेषां
 विधीयते । एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५७ ॥
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयेनान् यथाविधि । अध्वनि क्षीणगात्रश्च
 पथि पांशुसमन्वितः ॥ ५८ ॥ पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति
 चाशया । तं पूजयेत् प्रयत्नेन सीऽतिथिर्ब्राह्मणश्च सः ॥ ५९ ॥
 तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः । तस्मिन् संपूजिते प्रीता
 निराशा यान्त्यपूजिते ॥ ६० ॥ तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयेनं यथा-
 विधि । एतत्ते शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां लया विभो ॥ ६२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया
 नृप । सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्वनावहितो मम ॥ ६३ ॥ कपि-

लायान्तु दत्तायां यत् फलं ज्येष्ठपुष्करे । तत् फलं भरतज्येष्ठ
 विप्राणां पादधावने ॥ ६४ ॥ द्विजपादोदकक्लिन्ना यावन्तिष्ठति
 मेदिनी । तावत् पुष्करपर्णेन पिवन्ति पितरो जलम् ॥ ६५ ॥
 स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादशौचेन
 अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६६ ॥ यावद्वत्सस्य वै पादो शिरश्चैव
 प्रदृश्यते । तस्मिन् काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ॥ ६७ ॥
 अन्तरीक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते । तावद्भौः पृथिवी त्रेया
 यावद्भूमिं न मुञ्चति ॥ ६८ ॥ यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च
 युधिष्ठिर । तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ६९ ॥ सुवर्ण-
 नासां यः कृत्वा सखुरा कृष्णाधेनुकाम् । तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्
 सर्वरतैरलङ्कृताम् ॥ ७० ॥ प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति
 साधवि । फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥ ७१ ॥
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना । चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी
 नात्र संशयः ॥ ७२ ॥ अन्तर्जानुशयी यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः ।
 यो द्विजः शब्दरहितं स क्षमस्तारणाय वै ॥ ७३ ॥ अपानपा न
 गदितास्तथान्ये धि द्विजातयः । जपन्ति संहितां सम्यक् ते नित्यं
 तारणक्षमाः ॥ ७४ ॥ हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चित् सर्वं तत्
 श्रोत्रियोऽर्हति । दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथाहुतम्
 ॥ ७५ ॥ मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः । निहन्त्यु-
 र्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ७६ ॥ धर्माश्रितेयन्तु कथा
 कथितेयं तवानघ । यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः
 ॥ ७७ ॥ वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च । श्रुत्वेमान्तु कथां
 राजन् भवन्तीह मानवाः ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किन्तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा
 भवेत् । तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृताम्बर ॥ ७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाक्शौचं कर्मशौचञ्च यच्च शौचं जला-

ल्लभम् । त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गी नाल्ल संशयः ॥ ८० ॥
 सायं प्रातश्च सम्भ्रां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते । प्रजपन् पावनीं
 देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८१ ॥ स तथा पावितो देव्या
 ब्राह्मणी नष्टकिल्बिष । न सीदेत् प्रतिगृह्णानो महीमपि ससा-
 गराम् ॥ ८२ ॥ ये चास्य दारुणाः केचिदुग्रहाः सूर्यादेवो दिवि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥ ८३ ॥ सर्वे
 नानुगतश्चैनं दारुणाः पिशिताग्निनः । घोररूपा महाकाया धर्ष-
 यन्ति द्विजोत्तमम् ॥ ८४ ॥ नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रलि-
 ग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा हिजाः ॥ ८५ ॥
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नाव-
 मन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ॥ ८६ ॥ यथा शूराश्च दीप्तौजाः
 पावको नैव दुष्यति । एवं विद्वानविद्वान् वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥
 ८७ ॥ प्राकारैश्च पुरदारैः प्रासादैश्च पृथग्भिः । नगराणि न
 शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ८८ ॥ वेदादप्युत्तमसम्पन्ना
 ज्ञानवन्तस्तपस्विनः । यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृष
 ॥ ८९ ॥ ब्रजे वाप्यथ वारण्ये यत्र सन्ति बह्विश्रुताः । तत्तन्नगर-
 मित्याहुः पार्थ तीर्थञ्च तद्वेत् ॥ ९० ॥ रक्षितारञ्च राजानं
 ब्राह्मणञ्च तपस्विनम् । अभिगम्याभिपूज्याथ सदाः पापात् प्रमु-
 च्यते ॥ ९१ ॥ पुण्यतीर्थाभिषेकञ्च पवित्राणाञ्च कीर्तनम् । सद्भिः
 सम्भाषणञ्चैव प्रशस्तं कीर्त्तयते बुधैः ॥ ९२ ॥ साधुसङ्गमपूतेन
 वाक्सुभाषितवारिणा । पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः
 ॥ ९३ ॥ त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् । वल्क-
 लाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याभिषेचनम् ॥ ९४ ॥ अग्निहोत्रं वने वासः
 शरीरपरिशोषणम् । सर्वास्थेतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न
 निर्मलः ॥ ९५ ॥ न दुष्करमनाशिलं सुकरं ह्यग्रभनं विना । विशु-
 द्धिञ्चक्षुरादीनां प्रष्टव्यमिन्द्रियगामिनाम् ॥ ९६ ॥ विष्कारि तेषां

राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः । ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्म-
 बुद्धिभिः ॥ ९७ ॥ ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ।
 न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्लदेहोऽविकल्मषः ॥ ९८ ॥ हिंसा सा
 तपसस्तस्य नानाशिल्पं तपः स्मृतम् । तिष्ठन् गृहे चैव मुनिर्नित्यं
 शुचिरलङ्घ्यतः ॥ ९९ ॥ यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न हि पापानि कर्माणि शुद्धग्रन्थनशनादिभिः ॥ १०० ॥ सौद-
 त्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः । अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो
 नान्यत् प्रहीयते ॥ १०१ ॥ नाग्निर्हृहति कर्माणि भावशून्यस्य
 देहिनः । पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्धग्रन्थनशनानि च ॥ १०२ ॥ न
 मूलफलमभिल्लान्न मौनान्नानिलाशनात् । शिरसो मुण्डनाद्वापि
 न स्थानकुटिकासनात् ॥ १०३ ॥ न जटाधारणाद्वापि न तु
 स्थण्डिलमथ्यया । नित्यं ह्यनशनाद्वापि नाग्निशुश्रूषणादपि ॥ १०४ ॥
 न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयमादपि । ज्ञानेन कर्मणा वापि
 जरा मरणमेव च ॥ १०५ ॥ व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं
 पदम् । बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ॥ १०६ ॥
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः । आत्मना विप्रहीणानि
 काष्ठकुड्रोपमानि च ॥ १०७ ॥ विनश्यन्ति न सन्देहः फेनानीव
 महार्णवे । आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतशुद्धाशयम् ॥ १०८ ॥
 श्लोकेन यदि वार्द्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् । इन्द्रादभिसम्भाय
 केचित् श्लोकपदाङ्कितैः ॥ १०९ ॥ शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो
 मोक्षलक्षणम् । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः
 ॥ ११० ॥ जचुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् । विदि-
 तार्थस्तु वेदानां परिवेदप्रयोजनम् ॥ १११ ॥ उद्विजेत् स तु
 वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः । शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व
 श्रुतिं स्मृतिम् ॥ ११२ ॥ एकाक्षराभिसम्बन्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।
 बुद्धिर्न तस्य सिध्येत साधनस्य विपर्ययात् ॥ ११३ ॥ वेदपूर्वं

वेदितव्यं प्रयत्नात्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरीरम् । वेदस्तत्त्वं तत्-
समासोपलब्धौ क्लीवस्त्वात्मा तत्स वेदस्य वेदम् ॥ ११४ ॥ वेदाक्त-
मायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् । फलव्यनुयुगं लोके प्रभावश्च
शरीरिणाम् ॥ ११५ ॥ इन्द्रियाणां प्रसाद्दिन तदेतत् परिवर्ज-
येत् । तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगीचरम् ॥ ११६ ॥ तपसा
स्वर्गगमनं भोगी दानेन जायते । ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थ-
स्नानादधत्तयः ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायथाः ।
भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमम् ॥ ११८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यत्त्वमिच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधि-
ष्ठिर । दृष्टञ्चेदं सदा मह्यं राजन् गौरवतस्तथा ॥ ११९ ॥
शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च । छायायां करिणः
आङ्गं तत्कार्णपरिवीजितम् ॥ १२० ॥ दशकल्पायुतानीह न क्षीयत
युधिष्ठिर । जीवनाय समाक्लिप्तं वसु दत्त्वा मक्षीपते ॥ १२१ ॥
वैश्वन्तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स दृष्टवान् । प्रविश्रोतश्चित्तवाहाः
पर्यन्तोऽन्नानुसञ्चरन् ॥ १२२ ॥ महाधुरि यथा नावा महापापैः
प्रमुच्यते । विप्रवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयानि च ॥ १२३ ॥
पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् । अर्द्धे शतगुणं प्रोक्त-
मनन्तं विप्रवे भवेत् ॥ १२४ ॥ अयने विप्रवे चैव षड्गुणीतिमुक्षिषु
च । चन्द्रसूर्यापरागे च दत्तमक्षयमश्नुते ॥ १२५ ॥ ऋतुषु
दशगुणं वदन्ति दत्तं शतगुणमृत्यनादिषु ध्रुवम् । भवति सहस्र-
गुणं दिनस्य राक्षीर्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम् ॥ १२६ ॥ ना-
भूमिदो भूमिमश्नाति राजन्नायानदो यानमारुह्य याति । यान्
यान् कामान् ब्राह्मणेभ्यो ददाति तांस्तान् कामान् जायमानः स
भुङ्क्ते ॥ १२७ ॥ अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वैष्णवी सूर्य-
सुताश्च गावः । लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाञ्च

महीञ्च दद्यात् ॥ १२८ ॥ परं हि दानान्न बभूव शाश्वतं भव्यं
त्रिलोके भवति कुतः पुनः । तस्मात् प्रधानं परमं हि दानं वदन्ति
लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि दानकथने
एकोनविंशतोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य
तत्तथा । मार्कण्डेयाम्महाभागात् स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
युधिष्ठिरो महाराज पप्रच्छ भरतर्षभः । मार्कण्डेयं तपोवृद्धं
दीर्घायुप्रमकल्मषम् ॥ २ ॥ विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३ ॥ न तेऽस्त-
विदितं किञ्चिदस्मिन् लोके द्विजोत्तम । कथां वेत्सि मुने दिव्यां
मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ४ ॥ देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।
इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन द्विजसत्तम ॥ ५ ॥ कुबलाश्व इति
खगात् इक्ष्वाकुरपराजितः । कथं नामविपर्ययाद्भुम्भुमारत्नमागतः
॥ ६ ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम । विपर्यस्तं
तथा नाम कुबलाश्वस्य धीमतः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महा-
मुनिः । धौम्भुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजान् युधि-
ष्ठिर । धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुम्भुमारस्य तच्छृणु ॥ ९ ॥ यथा
स राजा इक्ष्वाकुः कुबलाश्वो महीपतिः । धुम्भुमारत्नमगमत्
तच्छृणुष्व महीपते ॥ १० ॥ महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्ग इति
भारत । मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११ ॥ उत्तङ्गस्तु
महाराज तपोऽतप्यत् सुदुश्चरम् । आरिराधयिषुर्विष्णुं बह्वन्

वर्षगणान् विभुः ॥ १२ ॥ तस्य प्रीतः स भगवान् साक्षाद्दर्शन-
मेयिवान् । दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैस्तवैः ॥ १३ ॥

उतङ्ग उवाच । त्वया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासुरमानवाः ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ १४ ॥ ब्रह्म वेदाश्च
वेद्यञ्च त्वया सृष्टं महाद्युते । शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवा-
करौ ॥ १५ ॥ निश्वांसः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाचुरत ।
वाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १६ ॥ जह्व ते
पर्वता देव खं जङ्घे मधुसूदन । पादौ ते पृथिवी देवी रोमा-
ण्यधोऽधयस्तथा ॥ १७ ॥ इन्द्रसोमाम्निवरूणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैस्तवैः ॥ १८ ॥ त्वया व्याप्तानि
सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर । योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वं
महर्षयः ॥ १९ ॥ त्वयि तुष्टे जगत् स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ देवानां मानुषा-
णाञ्च सर्वभूतसुखावहः । त्रिभिर्बिक्रमणैर्देव तयो लोकास्त्वया
हृताः ॥ २१ ॥ असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः । तव
विक्रमनैर्देवा निर्वाणमगमन् परम् ॥ २२ ॥ पराभूताश्च दैत्येन्द्रा-
स्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते । त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह
सर्वशः । आराधयित्वा त्वं देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ २३ ॥
एवं स्तुतो हृषीकेश उतङ्गेन महात्मना । उतङ्गमब्रवीद्विष्णुः
प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २४ ॥

उतङ्ग उवाच । पर्याप्नो मे वरो हेऽप्र यदहं दृष्टवान् हरिम् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २५ ॥

विष्णुस्वाच । प्रीतस्तेऽहमलौक्येन भक्त्या च तव सत्तम ।
अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन् मत्तो ग्राह्यो वरो हिज ॥ २६ ॥ एवं
संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा । उतङ्गः प्राञ्जलिर्ब्रूते वरं
भरतसत्तम ॥ २७ ॥ यदि मे भगवान् प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षण ।

धर्मं सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा । अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या
त्वयि नित्यं ममेश्वर ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच । सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव हिज ।
प्रतिभास्यति धीगश्च येन युक्तो द्विवीकसाम् । त्रयाणामपि लोकानां
महत् कार्यं करिष्यसि ॥ ३२ ॥ उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम
महासुरः । तपस्यति तपो धीरं शृणु, यस्तं हनिष्यति ॥ ३३ ॥
राजा हि वीर्य्यवांस्तात इच्छाकुरपराजितः । बृहदश्व इति खप्रातो
भविष्यति महीपतिः ॥ ३४ ॥ तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुबलाश्व
इति श्रुतः । स धीगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ॥ ३५ ॥
शासनात्तव विप्रर्षिं धुन्धुमारो भविष्यति । एवमुक्त्वा तु तं विप्रं
विष्णुरन्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि धुन्धुमारो-
पाख्यानं द्विप्रतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

मार्कण्डेय उवाच । इच्छाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवी-
मिमाम् । प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १ ॥
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान् । अनेनाश्वापि
काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २ ॥ विश्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मा-
दद्विश्व जज्ञिवान् । अद्रेश्चयुवनाश्वस्तु आवस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ ३ ॥
तस्य आवस्तको ज्ञेयः आवस्ती धीम निर्मिता । आवस्तकस्य
दायादो बृहदश्वो महाबलः ॥ ४ ॥ बृहदश्वस्य दायादः कुब-
लाश्व इति स्मृतः । कुबलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकमिश्रितः
॥ ५ ॥ सर्वं विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदान्ताः । कुबलाश्वस्य
पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६ ॥ समये तं पिता राज्ये बृह-
दश्वोऽभ्यर्पयत् । कुबलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ७ ॥

पुत्रसङ्क्रामितश्चोस्तु वृहदश्वो महीपतिः । जगाम तपसे धीमां-
स्तपोवनममित्रहा ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ शुश्राव राजर्षिं तमुतङ्गो नरा-
धिप । वनं संप्रस्थितं राजन् वृहदश्वं दिजोत्तमः ॥ ९ ॥ तमु-
तङ्गो महातेजाः सर्वास्त्रविदुष्पाम्बरम् । न्यवारयदमेयात्मा समा-
साय नरोत्तमम् ॥ १० ॥

उतङ्ग उवाच । भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत् कर्तुमर्हसि ।
निरुद्धिन्मा वयं राजंस्वत्प्रसादाद्भवेमहि ॥ ११ ॥ त्वया हि
पृथिवी राजन् रक्षप्रमाणा महात्मना । भविष्यति निरुद्धिन्मा नारण्यं
गन्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा भूते बुद्धिरीदृशी ॥ १३ ॥ ईदृशो न हि
राजेन्द्र धर्मः क्व च न दृश्यते । प्रजानां पालने धी वै पुरा राज-
र्षिभिः कृतः ॥ १४ ॥ रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
निरुद्धिन्स्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५ ॥ ममाश्रमसमीपे
वै समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो बालुकापूर्ण उज्ज्वालक इति स्मृतः
॥ १६ ॥ बह्मयोजनविस्तीर्णो बह्मयोजनमायतः । तत्र रौद्रो
दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ॥ १७ ॥ मधुकैटभयोः पुत्रो धुम्बु-
र्नाम सुदारुणः । अन्तर्भूमिगतो राजन् वसत्यमितविक्रमः ॥ १८ ॥
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि । श्येते लोकविनाशाय
तप आस्थाय दारुणम् ॥ १९ ॥ त्रिदशानां विनाशाय लोकाना-
ञ्चापि पार्थिव । अवध्यो देवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ॥ २० ॥
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सर्वशः । अवाप्य स वरं राजन्
सर्वलोकपितामहात् ॥ २१ ॥ तं विनाशाय भद्रं ते मा ते बुद्धि-
रतोऽन्यथा । प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम्
॥ २२ ॥ क्रूरस्य तस्य स्वपतो बालुकान्तर्हितस्य च । सम्बत्सरस्य
पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ॥ २३ ॥ यदा तदा भूषलति सगैल-

वनकानना । तस्य निष्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ॥ २४ ॥
 आदित्यपथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्फुलिङ्गं सज्जालं
 धूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २५ ॥ तेन राजन् अक्षोभि तस्मिन् स्थातुं
 स्व आश्रमे । तं विनाशाय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ॥ २६ ॥
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन् विनिहतेऽसुरे । त्वं हि तस्य
 विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ॥ २७ ॥ तेजसा तव तेजस्य
 विष्णुराधाययिष्यति । विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते
 ॥ २८ ॥ यस्तं महासुरं रौद्रं बधिष्यति महीपतिः । तेजस्तं
 वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २९ ॥ तत्तेजस्त्वं समाधाय
 राजेन्द्र भुवि दुःसहम् । तं निस्तृण्य राजेन्द्र दैत्यं रौद्रपराक्रमम्
 ॥ ३० ॥ न हि धुम्धुर्महातेजास्तेजसात्पेन शक्यते । निर्दग्धुं
 पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसभास्यापर्वणि धुम्धुमारो-
 पाख्यानं एकाधिकहिमतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । स एवमुक्तो राजर्षिस्तद्धेनापराजितः ।
 उत्तङ्गं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १ ॥ न तेऽभिगमनं
 ब्रह्मन् मोषमेतद्भविष्यति । पुत्रो ममायं भगवन् कुबलाश्च इति
 स्मृतः ॥ २ ॥ धृतिमान् क्षिप्रकारी च वीर्य्यणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियञ्च ते सर्वमेतत् करिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ पुत्रैः परिहृतः
 सर्वैः शूरैः परिषदाङ्गभिः । विसर्जयस्व मां ब्रह्मन् न्यस्तशस्त्रो-
 ऽस्मि साम्प्रतम् ॥ ४ ॥ तथास्त्विति च तेनाक्तो मुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुतङ्गाय महात्मने । क्रियतामिति राजर्षि-
 र्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क एष भगवन् दैत्यो महावीर्य्यस्तपोधन ।

कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् । एवं मलाबली
दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ॥ ७ ॥ एतदिच्छामि भगवन् याज्ञातयेन
वेदितुम् । सर्वमेतन्महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नरा-
धिप । कथप्रमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ॥ ९ ॥ एका-
र्णवे तथा लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु
भरतर्षभ ॥ १० ॥ प्रभवं लोककर्त्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययम् ।
यमाङ्गमुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ ११ ॥ सुष्वाप भग-
वान् विष्णुरप्सु योगत एव सः । नागस्य भोगे महति शेषस्या-
मिततेजसः ॥ १२ ॥ लोककर्त्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १३ ॥ स्वपतस्तस्य
देवस्य पद्मं सूर्य्यसमप्रभम् । नाभ्यां विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः
पितामहः ॥ १४ ॥ साक्षालोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्य्यसमप्रभे । चतु-
र्वेदश्चतुर्भूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ॥ १५ ॥ स्वप्रभावाद्बुधधर्षिं महा-
घनपराक्रमः । कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्य्यवत्तमौ ॥ १६ ॥
मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् । शयानं शयने दिव्ये
नागभोगे महाद्युतिम् ॥ १७ ॥ बद्धयोजनविस्तीर्णं बद्धयोजन-
मायते । किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८ ॥ दीप्य-
मानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुष्ठा तथा । सहस्रसूर्य्यप्रतिममद्भु-
तोपमदर्शनम् ॥ १९ ॥ विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तथा ।
दृष्ट्वा पितामहश्चापि पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ २० ॥ वितासयेतामथ
तौ ब्रह्माणममितौजसम् । वितास्यमानो बद्धशो ब्रह्मा ताभ्यां
महायशः ॥ २१ ॥ अकम्पयत् पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ।
अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्य्यवत्तरौ ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तावब्रवी-
द्देवः स्वागतं वां महाबली । ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम
जायते ॥ २३ ॥ तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्पो महाबली ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २४ ॥ आवां वरय
देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम । दातारौ स्वी वरं तुभ्यं तद्ब्रवी-
ह्यविचारयन् ॥ २५ ॥

भगवानुवाच । प्रतिगृह्ये वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यसम्पन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २६ ॥ बध्यत्व-
मुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ । एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं
लोकहिताय वै ॥ २७ ॥

मधुकैटभावूचतुः । अनृतं नोक्तपूर्वं वै स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्वद्वावां पुरुषोत्तम ॥ २८ ॥ बले रूपे च
सौन्दर्ये श्रमे च न समोऽस्ति नौ । धर्मे तपसि दाने च शील-
सत्त्वदमेषु च ॥ २९ ॥ उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव । उक्तं
प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३० ॥ आवामिच्छावहे
देव कृतमेकं त्वया विभो । अनाद्यतेऽस्मिन्नाकाशे बधं सुरवरो-
त्तम ॥ ३१ ॥ पुत्रत्वमधिगच्छावस्तव चापि सुलोचन । वर एष
वृत्तो देव तद्विद्धि सुरसत्तम । अनृतं मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रुतं
तदा ॥ ३२ ॥

श्रीभगवानुवाच । बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ।
मार्कण्डेय उवाच । विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम्
॥ ३३ ॥ अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः । स्वकावना-
वृताबूद्ध दृष्ट्वा देववरस्तदा ॥ ३४ ॥ मधुकैटभयो राजन् शिरसी
मधुसूदनः । चक्रेण शितधारेण न्यकुन्तत महायशः ॥ ३५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुन्धुमारो-
पाख्यानं द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । धुम्बुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महा-
 द्युतिः । स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १ ॥ अतिष्ठ-
 दिक्पादेन कुशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे
 स च प्रभुम् ॥ २ ॥ देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अब-
 ध्योऽहं भवेयं वै वर एष व्रतो मया ॥ ३ ॥ एवं भवतु गच्छेति
 तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह
 ॥ ४ ॥ स तु धुम्बुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुस्मरन्
 पितृबधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५ ॥ स तु देवान् सगन्धर्वान्
 जित्वा धुम्बुरमर्षणः । बबाध सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम्
 ॥ ७ ॥ समुद्रे वालुकापूर्णं उज्जालक इति स्मृते । आगम्य च
 स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ॥ ८ ॥ बाधते स्म परं शक्त्या तमुतङ्गा-
 श्रमं विभो । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा ॥ ९ ॥ मधु-
 कैटभयोः पुत्रो धुम्बुर्भीमपराक्रमः । श्रेते लोकविनाशाय तपो-
 बलमुपाश्रितः ॥ १० ॥ उत्तङ्गस्याश्रमाभ्यासे निःश्वसन् पावका-
 क्षिप्रः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ॥ ११ ॥ उत्तङ्ग-
 विप्रसंहितः कुबलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपाल प्रययौ
 भरतर्षभ ॥ १२ ॥ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्द्दनः । कुब-
 लाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १३ ॥ तमाविशन्ततो
 विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उत्तङ्गस्य नियोगिन लोकानां हित-
 काश्यया ॥ १४ ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्धर्षं दिवि शब्दो महानमूत् ।
 एष श्रीमानबध्योऽय धुम्बुमारो भविष्यति ॥ १५ ॥ दिव्यैश्च
 पुण्यैस्तं देवाः समन्तात् पथ्येवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः
 स्वयमनीरिताः ॥ १६ ॥ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
 विपांशुलां महीं कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे
 विमानानि देवतानां युधिष्ठिर । तत्रैव समदृश्यन्त धुम्बुर्यत्र महा-
 सुरः ॥ १८ ॥ कुबलाश्वस्य धुम्बोश्च शुद्धकौतूहलान्विताः । देव-

गन्धर्वसहिताः समवैचक्ष्मर्धयः ॥ १८ ॥ नारायणेन कौरव्य
 तेजसाध्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो
 दिशम् ॥ २० ॥ अर्णवं खानयामास कुबलाश्वो महीपतिः ।
 कुबलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै वालुकार्णवे ॥ २१ ॥ सप्तभिर्दिवसैः
 खाला दृष्टो धुन्धुर्महाबलः । आसीद्द्वोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं
 महत् ॥ २२ ॥ दीप्यमानं यथा सूर्यं तेजसा भरतर्षभ । ततो
 धुन्धुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमागम् ॥ २३ ॥ सुप्तोऽभूद्राज-
 शादूँल कालानलसमद्युतिः । कुबलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परि-
 वारितः ॥ २४ ॥ अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गन्दाभिर्मूर्ध्नैरपि । पट्टिभैः
 परिधैः प्राशैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २५ ॥ स बध्यमानः
 संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विवि-
 धानि च ॥ २६ ॥ आस्यादमन् पावकं स सञ्चर्त्तकसमं तदा ।
 तान् सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा ॥ २७ ॥ सुखजेनाग्निना
 क्रुद्धो लोकानुहर्त्तयन्निव । क्षणेन राजशादूँलं पुरेव कपिलः
 प्रभुः ॥ २८ ॥ सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदङ्गुतमिवाभवत् । तेषु
 क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ॥ २९ ॥ तं प्रबुद्धं महात्मानं
 कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद् महातेजाः कुबलाश्वो मही-
 पतिः ॥ ३० ॥ तस्य वारि महाराज सुखाव बद्ध देहतः । तदा-
 पीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ३१ ॥ योगी योगेन वह्निञ्च
 श्रमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र दैत्यं क्रूरपरा-
 क्रमम् ॥ ३२ ॥ ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकामयाय वै । सोऽस्त्रेण
 दग्ध्वा राजर्षिः कुबलाश्वो महासुरम् ॥ ३३ ॥ सुरशत्रुमभिवध्नां
 त्रैलोक्येश इवापरः । धुन्धुर्वधात्तदा राजा कुबलाश्वो महा-
 मनाः ॥ ३४ ॥ धुन्धुमार इति ख्यातो नान्नाप्रतिरथोऽभवत् ।
 प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ॥ ३५ ॥ वरं वृणीष्वे-
 त्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा । अतीव मुदितो राजनिदं

वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ दद्यां वित्तं द्विजाग्रेभ्यः शत्रूणाञ्चापि
दुर्जनैः । सखग्रश्च विष्णुना मे स्याद्भूतैश्चद्रोह एव च ॥ ३७ ॥
धर्मं रतिश्च सततं खर्गं वासस्तथाक्षयः । तथास्त्विति ततो देवैः
प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ॥ ३८ ॥ ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुतङ्गेन च
धीमता । सन्ध्याय चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृप ॥ ३९ ॥ देवा
महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भोजिरे । तस्य पुत्रास्त्वयः शिष्टा
युधिष्ठिर तदाभवन् ॥ ४० ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव
भारत । तैभ्यः परम्परा राजन्निद्ध्वङ्गूणां महात्मनाम् ॥ ४१ ॥
वंशस्य सुमहाभाग राज्ञामनिततेजसाम् । एवं स निहतस्तेन
कुबलाश्वेन सत्तम ॥ ४२ ॥ धुन्मुर्नाम महादैव्यो मधुकैटभयोः
सुतः । कुबलाश्वश्च नृपतिर्धुन्मुमार इति स्मृतः ॥ ४३ ॥ नान्ना
च गुणसंयुक्तास्तदाप्रभृति सोऽभवत् । एतत्ते सर्वमाख्यानं यन्मां
त्वं परिपृच्छसि ॥ ४४ ॥ धौन्मुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य
कर्मणा । इदन्तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ॥ ४५ ॥
शृणुवाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः । आयुष्मान् भूतिमांश्चैव
श्रुत्वा भवति पर्वसु । न च व्याधिमयं किञ्चित् प्राप्नोति विगतज्वरः
॥ ४६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि धुन्मुमारो-
पाख्यानं त्र्यधिकद्विंशतीध्यायः ॥ २०३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महा-
द्युतिम् । पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं सुदुर्विदम् ॥ १ ॥ श्रोतु-
मिच्छामि भगवन् स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् । कथ्यमानं त्वया
विप्र सूक्ष्मधर्मञ्च तत्त्वतः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेण हि दृश्यन्ते देवा विप्रर्षि-
सत्तम । सूर्याचन्द्रमसो वायुः पृथिवीवाङ्महोऽथैव च ॥ ३ ॥ पिता

माता च भगवन् गुरुरेव च सत्तम । यच्चान्यद्देवविहितं तच्चापि
 भृगुनन्दन ॥ ४ ॥ मान्या हि गुरवः सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५ ॥ पतिव्रतानां
 माह्वस्मिन् वक्तुमर्हसि नः प्रभो । निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य
 चानघ ॥ ६ ॥ पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ।
 भगवन् दुष्करं लेतत् प्रतिभाति मम प्रभो ॥ ७ ॥ मातापित्रोश्च
 शुश्रूषा स्त्रीणां भर्त्तरि च द्विज । स्त्रीणां धर्मात् सुधोराद्वि नान्यं
 पश्यामि दुष्करम् ॥ ८ ॥ साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन् यत् कुर्वन्ति
 सदादृताः । दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरं मातरञ्च वै ॥ ९ ॥
 एकपत्न्यश्च या नार्थी याश्च सत्यं वदन्त्युत । कुक्षिणा दशमासांश्च
 गर्भं सम्भारयन्ति याः ॥ १० ॥ नार्थः कालेन सम्भूय किमद्भुत-
 तरं ततः । संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ॥ ११ ॥ प्रजा-
 यन्ते सुतान्नार्थी दुःस्त्रिन महता विभो । पुष्पान्ति चापि महता
 स्नेहेन द्विजपुङ्गव ॥ १२ ॥ ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्त्तमाना जुगुप्-
 सिताः । स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १३ ॥
 क्षत्रधर्मसमाचारं तत्त्वं चाख्याहि मे द्विज । धर्मः सुदुर्लभो विप्र
 नृशंसेन महात्मनाम् ॥ १४ ॥ एतदिच्छामि भगवन् प्रश्नं प्रश्न-
 विदाम्बर । श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदु-
 र्लभम् । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६ ॥ मातृस्तु
 गौरवादन्ये पितृनन्ये तु मेनिरे । दुष्करं कुर्वते माता विवर्द्धयति
 या प्रजाः ॥ १७ ॥ तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिष्ठया ।
 अभिचारैरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८ ॥ एवं कृच्छ्रेण
 महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् । चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं
 भविष्यति ॥ १९ ॥ आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यशः कीर्त्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ २० ॥ तयोराशान्तु

सफलां यः करोति स धर्मवित् । पिता माता च राजेन्द्र तुष्टतो
यस्य नित्यशः ॥ २१ ॥ इह प्रेत्य च तस्यायं कीर्त्तिर्धर्मश्च प्राप्ततः ।
नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन् आहं नोपवासकम् ॥ २२ ॥ या तु
भर्त्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत । एतत् प्रकरणं राजन्नधि-
कृत्य युधिष्ठिर । पतिव्रतानां नियतं धर्मञ्चावहितः शृणु ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रतो-
पाख्यानं चतुरधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपो-
धनः । तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥ साङ्गी-
पनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तमः । स वृक्षमूले कस्मिंश्चिदेदानुच्चा-
रयन् स्थितः ॥ २ ॥ उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥ तामवेक्ष्य ततः
क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः । भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरी-
क्षिता ॥ ४ ॥ अपध्यातां च विप्रेण न्यपतद्गरणीतले । बलाकां
पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ॥ ५ ॥ कारुण्यादभिसन्तप्तः
पर्यैशोचत तां द्विजः । अकार्यं कृतवानस्मि रोषरागबलात्-
कृतः ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा बद्धशो विद्वान् ग्रामं भैक्षप्राय
संश्रितः । ग्रामे शुचीनि प्रचरन् कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ प्रविष्ट-
स्तत् कुलं यत्र पूर्वञ्चरितवांस्तु सः । देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठे-
त्युक्तः स्त्रिया ततः ॥ ८ ॥ शौचन्तु यावत् कुरुते भाजनस्य
कुटुम्बिनी । एतस्मिन्नन्तरे राजन् क्षुधा सम्पीडितो धृशम् ॥ ९ ॥
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम । सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी
ब्राह्मणं व्यवहाय तम् ॥ १० ॥ पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्तु-

स्तथासनम् । प्रह्ला पर्येचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥
 आहारेणाय भक्ष्यैश्च भोज्यैः सुमधुरैस्तथा । उच्छिष्टं भाविता
 भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ दैवतञ्च पतिं मेने भर्तु-
 क्षित्तानुसारिणी । कर्मणा मनसा वाचा नान्यचिन्ताभ्यगात् पतिम्
 ॥ १३ ॥ तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता । साध्वाचारा
 शुचिर्दृष्ट्वा कुटुम्बस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥ भर्तुश्चापि हितं यत्तत्
 सततं सानुवर्तते । देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रू श्वशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया । सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा
 संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥ कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्मा-
 राय शुभेक्षणा । ब्रीडिता साभवत् साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यश्चस्त्रिणी ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
 उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्राह्मणं क्रोधसन्तप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्तुपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

स्तुत्रवाच । चन्तुमर्हसि मे विद्वन् भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्तो पतिः
 कृतः । गृहस्थधर्मं वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे । इन्द्रोऽप्येषां
 प्रणमते किं पुनर्मानवो भुवि ॥ २१ ॥ अवलिप्ते न जानीषि वृद्धानां
 न श्रुतं त्वया । ब्राह्मणा क्षत्रग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२ ॥

स्तुत्रवाच । नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
 अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ २३ ॥ नावजाना-
 म्यहं विप्रान् देवैस्तुल्यान् मनस्विनः । अपराधमिमं विप्र चन्तु-
 मर्हसि मेऽनव ॥ २४ ॥ जानामि तेजो विप्राणां महाभागश्च
 धीमताम् । अपेयः सागरः क्रोधात् कृतो हि लवणीदकः ॥ २५ ॥

तथैव दीप्ततपसां सुनीनां भावितात्मनाम् । येषां क्रोधाग्निरद्यापि
दण्डके नोपशाम्यति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः स
दुरात्मवान् । अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २७ ॥
बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् । क्रोधः सुविपुली
ब्रह्मन् प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २८ ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन् क्षन्तु-
मर्हसि मेऽनघ । पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते हिज ॥ २९ ॥
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् । अविशेषिण तस्याहं
कुर्यां धर्मं हिजोत्तम ॥ ३० ॥ श्रुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण
यादृशम् । बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तदिदितं मया ॥ ३१ ॥
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां हिजोत्तम । यः क्रोधमोहौ
त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥ यो वदेदिह सत्त्वानि
गुरुं सन्तोषयेत च । हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः
॥ ३३ ॥ जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । काम-
क्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४ ॥ यस्य चात्मसमो
लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः । सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं
विदुः ॥ ३५ ॥ योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा । दद्या-
द्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारी च
वेदान् योऽप्यधीयाद्दिजपुङ्गवः । स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा
ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७ ॥ यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परि-
कीर्तयेत् । सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३८ ॥
धर्मन्तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् । इन्द्रियाणां निग्र-
हश्च शाश्वतं हिजसत्तम ॥ ३९ ॥ सत्यार्जवं धर्ममाहुः परं धर्म-
विदो जनाः । दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४० ॥
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् । बहुधा दृश्यते धर्मः
सूक्ष्म एव हिजोत्तम ॥ ४१ ॥ भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरत
शुचिः । न तु तत्त्वेन भगवन् धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ४२ ॥

यदि विप्र न जानीषि धर्मं परमकं द्विज । धर्मव्याधं ततः पृच्छ
गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥ ४३ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्य-
वादी जितेन्द्रियः । मिथिलायां वसेद्वाधः स ते धर्मान् प्रव-
क्षति ॥ ४४ ॥ तत्र गच्छस्व भद्रन्ते यथाकामं द्विजोत्तम । अत्युक्त-
मपि मे सर्वं चन्तुमर्हस्यनिन्दित । स्त्रिया ह्यवध्याः सर्वेषां ये
धर्ममभिविन्दते ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्बस्त्वयात्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमि-
ष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा विस्मृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन् स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥ ४७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पतिव्रतो-
पाख्यानं पञ्चाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्त-
मशेषतः । विनिन्दन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १ ॥
चिन्तयानः स्वधर्माय सूक्ष्मां गतिमवाप्नुयात् । अद्धानेन वै
भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधं
निवसते किल । तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३ ॥
इति सञ्चिन्त्य मनसा अद्धानः स्त्रिया वचः । बलाकाप्रत्ययेनासौ
धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४ ॥ संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसम-
न्वितः । अतिक्रमन्तरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५ ॥ ततो
जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् । धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञो-
त्सववतीं शुभाम् ॥ ६ ॥ गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभ-
नाम् । प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्यताम् ॥ ७ ॥ पुष्पैश्च

बद्धभिर्युक्तां सुविभक्तमहापयाम् । अश्वैरथैस्तथा यानैर्यौधैश्च
बद्धभिर्युक्ताम् ॥ ८ ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽपश्यद्वज्रवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९ ॥ धर्मव्याध-
मपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः । अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये
व्यवस्थितम् ॥ १० ॥ मार्गमाहिष्मंसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच्च क्रौत्षणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ ११ ॥ स तु ज्ञात्वा
द्विजं प्राप्तं सहसा सम्भ्रमात्यितः । आजगाम यतो विप्रः स्थित
एकान्तदर्शने ॥ १२ ॥

व्याध उवाच । अभिवाद्ये त्वां भगवन् स्वागतन्ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रन्ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १३ ॥ एक-
पत्रा यदुक्तोऽसि गच्छत्वं मिथिलामिति । जानाम्येतदहं सर्वं
यदर्थं त्वमुपागतः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृश-
विस्मितः । द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १५ ॥ अदे-
शस्यं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्दिदम् । गृहं गच्छाव भगवन्
यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६ ॥

माकण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥ १७ ॥ प्रविश्य च गृहं
रम्यमासनेनाभिपूजितः । पादमाचमनीयञ्च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः
॥ १८ ॥ ततः सुखापविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् । कमै-
तत्ते न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे । अनुतथ्ये भृशं तात तव
घोरेण कर्मणा ॥ १९ ॥

व्याध उवाच । कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं पदम् ।
वर्तमानस्य मे धर्मं स्वे मन्युं मा कृथा द्विज । विधात्रा विहितं
पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ॥ २० ॥ प्रयत्नाच्च गुरुं वृद्धौ शुश्रूषेऽहं
द्विजोत्तम । सत्यं वदे नाम्यसूये यथाशक्ति ददामि च ॥ २१ ॥
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये । न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न

गर्हं बलवत्तरम् ॥ २२ ॥ कृतमन्वेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजो-
 त्तम । कृषिगिरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २३ ॥ दण्ड-
 नीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत । कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये
 संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ २४ ॥ ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यञ्च ब्राह्मणे
 सदा । राजा प्रशास्ति धर्मं स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ २५ ॥
 विकर्माणश्च ये केचित्तान् युनक्ति स्वकर्मसु । भेतव्यं हि सदा
 राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ॥ २६ ॥ वारयन्ति विकर्मस्थं नृपा
 मृगमिवेषुभिः । जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ॥ २७ ॥
 स्वकर्मनिरता वर्णाश्वत्वारोऽपि द्विजोत्तम । स एष जनको राजा
 दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ॥ २८ ॥ दण्डं दण्डे निक्षिपति तथा न
 गुप्ति धार्मिकम् । स युक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मं पश्यति
 ॥ २९ ॥ श्रीश्च राज्यञ्च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम । राजानो
 हि स्वधर्मं श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ॥ ३० ॥ सर्वेषामेव वर्णानां
 दाता राजा भवत्युत । परेण हि हतान् ब्रह्मन् वराहमहिषा-
 नहम् ॥ ३१ ॥ न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा न्वहम् ।
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ॥ ३२ ॥ सदापवासी
 च तथा नक्तंभोजी सदा द्विज । अशीलश्चापि पुरुषो भूला
 भवति शीलवान् ॥ ३३ ॥ प्राणिहंसारतिश्चापि भवते धार्मिकः
 पुमान् । अभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ ३४ ॥
 अधर्मा वर्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः । मेरुण्डा वामनाः
 कुञ्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३५ ॥ क्लीवाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्ते
 स्तब्धलोचनाः । पार्थिवानामधर्मत्वात् प्रजानामभवः सदा ॥ ३६ ॥
 स एष राजा जनकः प्रजा धर्मं पश्यति । अनुग्रहन् प्रजाः
 सर्वाः स्वधर्मं निरताः सदा ॥ ३७ ॥ ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च
 निन्दन्ति मानवाः । सर्वान् सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम्
 ॥ ३८ ॥ ये जीवन्ति स्वधर्मं संयुञ्जन्ति च पार्थिवाः । न

किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥ ३९ ॥ शक्त्यान्निदानं
सततं तितिक्षा धर्म्मनित्यता । यथाहं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै
सदा ॥ ४० ॥ त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे । मृषा-
वाद् परिहरेत् कुर्यात् प्रियमयाचितः ॥ ४१ ॥ न च कामान्न
संरम्भान्न द्वेषाद्धर्म्ममुत्सृजेत् । प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च
संज्वरेत् ॥ ४२ ॥ न मुहेदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्म्मं परित्यजेत् ।
कर्म चेत् किञ्चिदन्यत् स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४३ ॥ यत्कल्याण-
मभिध्यायेत्तत्रात्मानं निधीजयेत् । न पापे प्रतिपापः स्यात् साधु-
रेव सदा भवेत् ॥ ४४ ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्त्तु-
मिच्छति । कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४५ ॥ न
धर्मोऽस्तीतिमन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये । अश्रद्धधाना धर्मं स्थ-
ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४६ ॥ महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति
नित्यदा । मूढानामवलिप्तानामसारं भावितं भवेत् ॥ ४७ ॥ दर्श-
यत्यन्तरात्मा तं दिवास्त्रपमिवांशुमान् । न लोके राजते मूर्खः
जैवलात्मप्रशंसया ॥ ४८ ॥ अपि चेह श्रिया हीनः कृतविद्यः
प्रकाशते । अब्रुवन् कस्यचिन्निन्दाभात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४९ ॥ न
कश्चिद्गुणसम्पन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते । विकर्मणा तप्यमानः
पापाद्धि परिमुच्यते ॥ ५० ॥ न तत् कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्
परिमुच्यते । कर्मणा येन तेनेह पापाद्धिजवरोत्तम । एवं श्रुति-
रियं ब्रह्मन् धर्म्मेषु परिदृश्यते ॥ ५१ ॥ पापान्यबुद्धेह पुराकृतानि
प्राग्धर्म्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चात् । धर्मो राजन्नुदते पूरुषाणां
यत् कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५२ ॥ पापं कृत्वा हि मन्येत
नाहमस्मीति पूरुषः । तन्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः
॥ ५३ ॥ चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धधानोऽनसूयकः । वसनस्येव
छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ॥ ५४ ॥ पापञ्चेत् पूरुषः कृत्वा
कल्याणमभिपद्यते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रणेव चन्द्रमाः

॥ ५५ ॥ यथादित्यः समुद्यन् वै तमः पूर्वं व्यपोहति । एवं
कल्याणमातिष्ठन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५६ ॥ पापानां विद्वदधि-
ष्ठानं लोभमेव हिजोत्तम । लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नाति-
बद्धश्रुताः ॥ ५७ ॥ अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः । सर्वं हि विद्यते तेषु
शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमप-
च्छत । शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५९ ॥ एत-
दिच्छामि भद्रन्ते श्रोतुं धर्मभृताम्बर । त्वत्तो महामते व्याध तदु-
ब्रवीहि यथातथम् ॥ ६० ॥

व्याध उवाच । यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यञ्च हिजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥ कामक्रोधौ
वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् । धर्ममत्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः
शिष्टसम्भताः ॥ ६२ ॥ न तेषां विद्यते वृत्तं यच्च स्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनञ्चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ६३ ॥ गुरुशुश्रूषणं
सत्यमक्रोधो दानमेव च । एतच्चतुष्टयं ब्रह्मन् शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६४ ॥ शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः । यामयं
लभते वृत्तिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥ वेदस्योपनिषत्
सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः । दमस्योपनिषत्तप्रागः शिष्टाचारेषु नित्यदा
॥ ६६ ॥ ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः । अपथा
गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यते ॥ ६७ ॥ ये तु शिष्टाः सुनियताः
श्रुतित्यागपरायणाः । धर्मपन्थानमास्तृढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६८ ॥
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः । उपाध्यायमते
युक्ताः स्थित्वा धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६९ ॥ नास्तिकान् भिन्नमर्थान्दान्
क्रूरान् पापमतौ स्थितान् । त्यज तान् ज्ञानमाश्रित्य धार्मिका-
नुपसेव्य च ॥ ७० ॥ कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नहोम् ।

नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ ७१ ॥ क्रमेण सञ्चितो
 धर्मो बुद्धियोगमयो महान् । शिष्टाचारे भवेत् साधू रागः शुक्लेव
 वाससि ॥ ७२ ॥ अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् । अहिंसा
 परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ७३ ॥ सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु
 प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः । सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥ ७४ ॥
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः । यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः
 स स्वां प्रकृतिमश्नुते ॥ ७५ ॥ पापात्मा क्रोधकामादीन् दोषा-
 नाप्नोत्यनात्मवान् । आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति
 स्मृतः ॥ ७६ ॥ अनाचारस्त्वधर्मोति एतत् शिष्टानुशासनम् । अक्रु-
 द्धन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ॥ ७७ ॥ ऋजवः शमसम्पन्नाः
 शिष्टाचारा भवन्ति ते । त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः
 ॥ ७८ ॥ गुरुशुश्रूषवो दान्ता शिष्टाचारा भवन्त्युत । तेषा-
 महीनसत्त्वानां दुष्काराचारकर्मणाम् ॥ ७९ ॥ स्वैः कर्मभिः सत्-
 कृतानां घोरत्वं सम्प्राप्यति । तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं
 ध्रुवम् ॥ ८० ॥ धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ।
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ॥ ८१ ॥ श्रुतवृत्तीप-
 सम्पन्नाः सन्तः स्वर्गनिवासिनः । वेदोक्तः परमो धर्मो धर्म-
 शास्त्रेषु चापरः ॥ ८२ ॥ शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्ष-
 णम् । पारणञ्चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ॥ ८३ ॥ क्षमा-
 सत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनम् । सर्वभूतदयावन्तो अहिंसा-
 निरताः सदा ॥ ८४ ॥ परुषञ्च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ।
 शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां फलसञ्चये ॥ ८५ ॥ विपाकमभिजान-
 न्तस्ते शिष्टाः शिष्टसम्पन्नाः । न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोक-
 हितैषिणः ॥ ८६ ॥ सन्तः स्वर्गजिताः शुक्लाः सन्निविष्टाश्च सत्-
 पथे । दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ ८७ ॥ सर्व-
 पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः । सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः

शिष्टसम्भताः ॥ ८८ ॥ दाननिष्ठाः सुखांलोकानाप्नुवन्तीह च
 श्रियम् । पीडया च कलत्रस्य भृत्यानाञ्च समाहिताः ॥ ८९ ॥
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः । लोकयात्राञ्च
 पश्यन्ती धर्ममात्महितानि च ॥ ९० ॥ एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते
 आश्रुतीः समाः । अहिंसा सत्यवचनमादृशंस्यमथार्जवम् ॥ ९१ ॥
 अद्रोहो नाभिमानश्च क्लीप्स्तितिच्चा दमः शमः । धीमन्तो धृति-
 मन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ॥ ९२ ॥ अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो
 लोकसाक्षिणः । तीर्ण्यैव तु सतामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥
 न चैव दुहेऽद्वयाच्च सत्यञ्चैव सदा वदेत् । सर्वत्र च दयावन्तः सतः
 करुणवेदिनः ॥ ९४ ॥ गच्छन्तीह सन्तुष्टा धर्मपस्थानमुत्तमम् ।
 शिष्टाचारा महात्मानो धेपां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९५ ॥ अनस्तया
 क्षमा शान्तिः सन्तोषः प्रियवादिता । कामशोधपरित्यागः शिष्टा-
 चारनिषेवणम् ॥ ९६ ॥ कर्म च श्रुतसम्पन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ॥ ९७ ॥ प्रज्ञाप्रासाद-
 भारुह्य मुच्यन्ते महती भयात् । प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विवि-
 धानि द्विजोत्तम ॥ ९८ ॥ अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विज-
 वरोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् । शिष्टाचार-
 गुणं ब्रह्मन् पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मण-
 व्याधसंवादे षड्धाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधि-
 श्ठिर । यदहमाचरे कर्म धीरमेतदसंशयम् ॥ १ ॥ विधिस्तु
 बलवान् ब्रह्मन् दुस्तरं हि पुराकृतम् । पुराकृतस्य पापस्य कर्म-
 दोषो भवत्ययम् ॥ २ ॥ दोषस्तैस्तस्य वै ब्रह्मन् त्रिधाति यद्व्या-

नहम् । विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥ ३ ॥
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम । येषां हतानां
 मांसानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥ तेषामपि भवेद्वर्ष उप-
 योगेन भक्षणे । देवतातिथिभृत्यानां पितृणाञ्चापि पूजनम् ॥ ५ ॥
 ओषधी वीरुधस्यैव पशवो मृगपक्षिणः । अन्नाद्यभूता लोकस्य
 इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६ ॥ आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो
 नृपः । स्वर्गञ्च दुष्करं प्राप्तः क्षमावान् द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ राज्ञो
 महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज । हे सहस्रे तु बध्यते पशूना-
 मन्वहं तदा ॥ ८ ॥ अहन्यहनि बध्यते हे सहस्रे गवां तथा ।
 समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥ अतुला कीर्त्ति-
 रभवन्नृपस्य द्विजसत्तम । चातुर्मास्ये च पशवो बध्यन्ते इति
 नित्यशः ॥ १० ॥ अग्नयो मांसकामाश्च इतःपि श्रूयते श्रुतिः ।
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन् बध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥ संस्कृताः किल
 मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् । यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन् मांसकामा-
 मवन् पुरा ॥ १२ ॥ भक्ष्यं नैवामवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ।
 अत्रापि विधिरुक्तं मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥ देवतानां पितृ-
 णाञ्च भुङ्क्ते दत्त्वापि यः सदा । यथाविधि यथाश्चाहं न प्रदु-
 ष्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥ अमांसाग्नी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥ सतत-
 नृते विनिश्चितं अत्रापि विधिरुच्यते । सौदासेन तदा राज्ञा
 मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥ शपाभिभूतेन मृगमत्त किं प्रति-
 भाति ते । स्वधर्म इति ब्रुत्वा तु न तज्जामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
 पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवास्येतेन कर्मणा । स्वकर्म तज्जतो ब्रह्म-
 न्नधर्म इति दृश्यते ॥ १८ ॥ स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति
 निश्चयः । पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ॥ १९ ॥
 धात्रा विधिरयं दृष्टो बह्वधा कर्मनिर्णये । द्रष्टव्या तु भवेत् प्रज्ञा

क्रूरे कर्मणि वर्तता ॥ २० ॥ अशुभं कथं कुर्यां कथं सुचे
 पराभवात् । कर्मणस्तस्य घोरस्य बद्धधा निर्णयो भवेत् ॥ २१ ॥
 दाने च सतप्रवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा । द्विजातिपूजने चाहं
 धर्मं च निरतः सदा ॥ २२ ॥ अभिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि
 द्विजोत्तम । कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥ २३ ॥
 कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान् बहून् । जीवानन्यांश्च
 बद्धगस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४ ॥ धान्यबीजानि यान्याङ्ग-
 ब्रीह्यादीनि द्विजोत्तम । सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ २५ ॥ अध्याक्रम्य पशून्वापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षांस्तथोषधींश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥ जीवा हि
 बहवो ब्रह्मन् वृक्षेषु च फलेषु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं
 प्रतिभाति ते ॥ २७ ॥ सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन् प्राणिभिः प्राणि-
 जीवैः । मत्स्रान् ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २८ ॥
 सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बद्धधा द्विजसत्तम । प्राणिनोऽन्योन्य-
 भक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २९ ॥ चक्रभ्यमानान् जीवांश्च
 धरणीसंश्रितान् बहून् । पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३० ॥ उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
 ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३१ ॥ जीवैर्ग्रस्तमिदं
 सर्वमाकाशं पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रति-
 भाति ते ॥ ३२ ॥ अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा । के-
 न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ॥ ३३ ॥ बद्ध-
 सञ्चिन्त्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः । अहिंसायान्तु निरता
 यतयो द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥ कुर्बन्त्येव हि हिंसन्ते यत्नादल्पतरा
 भवेत् । आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च । सृष्टदः सृष्टो-
 ऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ॥ ३६ ॥ सम्यक् प्रवृत्तान् पुरुषान्

सम्यगनुपश्यतः । समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥
गुरुं शैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः । बह्वलोके विपर्यस्तं
दृश्यते हिजसत्तम ॥ ३८ ॥ धर्मयुक्तमधर्मञ्च तत्र किं प्रतिभाति
ते । वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु । स्वकर्मनिरतो यो
हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-
संवादे सप्ताधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्ममृताम्बरः ॥ १ ॥

व्याध उवाच । श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २ ॥ प्राणान्तिके
विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् । अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं
भवेत् ॥ ३ ॥ यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा । विप-
र्ययकृतो धर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४ ॥ यत्करोत्यशुभं कर्म
शुभं वा यदि सत्तम । अवश्यं तत् समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः
॥ ५ ॥ विषमाञ्च दशां प्राप्नो देवान् गर्हति वै भृशम् । आत्मनः
कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६ ॥ मूढो नैकृतिकश्चापि
चपलश्च हिजोत्तम । सुखदुःखविपर्ययां सदा समुपपद्यते ॥ ७ ॥
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् । यो यमिच्छेद्यथा कामं
तं तं कामं समाचरेत् ॥ ८ ॥ यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य
क्रियाफलम् । संयताश्चापि दद्याच्च मतिमन्तश्च मानवाः ॥ ९ ॥
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीनाः स्वस्वकर्मभिः । भूतानामपरः
कश्चिद्विंसायां सततोत्थितः ॥ १० ॥ वञ्चनायाञ्च लोकस्य स सुखी
जीवते सदा । अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कश्चिदुपतिष्ठति ॥ ११ ॥

कश्चित् कर्माणि कुर्वन् हि न प्राप्यमधिगच्छति । देवानिष्टा तपः
 कृत्वा कृपणैः पुत्रमृद्धिभिः ॥ १२ ॥ दशमासवृता गर्भं जायन्ते
 कुलपांसनाः । अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसञ्चितैः ॥ १३ ॥
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः । कर्मजा हि मनुष्याणां
 रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १४ ॥ आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः
 क्षुद्रमृगा इव । ते चापि कुशलैर्बैद्यैर्निपुणैः सन्धृतौषधैः ॥ १५ ॥
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज । घेषामस्ति च
 भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ॥ १६ ॥ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं
 पश्य धर्ममृताम्बर । अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः
 ॥ १७ ॥ दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम । इति लोक-
 मनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ॥ १८ ॥ स्तोतसासकृदाक्षिप्तं क्रिय-
 माणं बलीयसा । न न्निवेयुर्न जीर्थ्ययुः सर्वं स्युः सर्वकामिकाः
 ॥ १९ ॥ नाप्रियं प्रतिपद्येयुर्वशिलं यदि वै भवेत् । उपर्युपरि
 लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ॥ २० ॥ यतते च तथाशक्तिं न च
 तद्वर्तते तथा । बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ॥ २१ ॥
 महत्तु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु । न केचिदीशते ब्रह्मन् स्वयं
 ग्राह्यस्य सत्तम ॥ २२ ॥ कर्मणा प्राकृतानां हि इह सिद्धिः
 प्रदृश्यते । यथा श्रुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः ॥ २३ ॥
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह । बध्यमाने शरीरे तु
 देहनाशो भवत्युत । जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदताम्बर ॥ २५ ॥

व्याध उवाच । न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथैतदाहु-
 र्निब्रवीतीति मूढाः । जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति दशावर्तैवास्थ
 शरीरभेदः ॥ २६ ॥ अन्यो हि नास्मात् कृतं हि कर्म मनुष्यलोके
 मनुजस्य कश्चित् । यत्नेन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म तदश्रुते नास्ति

कृतस्य नाशः ॥ २७ ॥ सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या नराधमाः
पापकृतो भवन्ति । नरोऽनुजातस्त्रिह कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्-
पद्यति भावितस्तैः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्यास्त्रपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९ ॥

व्याध उवाच । गर्भाधानसमायुक्त कर्मदं सम्प्रदृश्यते । समा-
सेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३० ॥ यथासम्भृतसम्भारः
पुनरेव प्रजायते । शुभकृत् शुभयोनीषु पापकृत् पापयोनिषु ।
शुभैः प्रयोगैर्द्दिव्यं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ ३१ ॥ मोहनीयै-
र्वियोनीषु लघोगामी च क्लिषी । जातिमृत्युजरादुःखैः सततं
समभिद्रुतः ॥ ३२ ॥ सञ्चारे पचप्रमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ।
तिथ्यग्राणि सप्तस्त्राणि गत्वा नरकमेव च ॥ ३३ ॥ जीवाः संपरि-
वर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः । जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य
दुःखितः ॥ ३४ ॥ तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते । ततः
कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बद्ध ॥ ३५ ॥ पचप्रते तु पुनस्तेन
भुक्त्वा पथप्रमिवातुरः । अजस्तमेव दुःखात्तोऽदुःखितः सुखसंचक्रः
॥ ३६ ॥ ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात् कर्मणामुदयादपि । परिक्रामति
संसारे चक्रवद्बद्धवेदनः ॥ ३७ ॥ स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि
कर्मभिः । तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ॥ ३८ ॥ कर्मभि-
र्बद्धमिवापि लोकानश्नाति मानवः । स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्ध-
श्चापि कर्मभिः ॥ ३९ ॥ प्राप्नोति सुकृताल्लोकान् यत्र गत्वा न
शोचति । पापं कुर्वन् पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ॥ ४० ॥
तस्मात् पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत् पापकर्म । अनसूयः कृतञ्च
कल्याणानि च सेवते ॥ ४१ ॥ सुखानि धर्ममर्थञ्च स्वर्गञ्च लभते
नरः । संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४२ ॥ प्राञ्च-
स्यानन्तरा दृष्टिदिह लोके परत्र च । सतां धर्मेषु वर्तते क्रियां

शिष्टवदाचरेत् ॥ ४३ ॥ असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै
 हिज । सन्ति ह्यगमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणः ॥ ४४ ॥
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसङ्करः । प्राज्ञो धर्मेण रमते
 धर्मञ्चैवोपजीवति ॥ ४५ ॥ तस्माद्धर्माद्वाप्तेन धनेन हिजसत्तम ।
 तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ ४६ ॥ धर्मात्मा
 भवति हेतुवन् चित्तञ्चास्य प्रसीदति । स मित्रजनसन्तुष्ट इह प्रेत्य
 च नन्दति ॥ ४७ ॥ शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत् फलं विदुः ॥ ४८ ॥ धर्मस्य च फलं
 लब्ध्वा न तुष्यति महाहिज । अदृश्यमाणो निर्बेदमापेदे ज्ञान-
 चक्षुषा ॥ ४९ ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुसृज्यते । विरज्यते
 यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५० ॥ सर्वत्यागी च यतते दृष्ट्वा
 लोकं चयात्मकम् । ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५१ ॥
 एवं निर्बेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च । धार्मिकश्चापि भवति
 मोक्षञ्च लभते परम् ॥ ५२ ॥ तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं
 शमो दमः । तेन सर्वानवाप्नोति कामान् यान्मनसेच्छति ॥ ५३ ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च । ब्रह्मणः पदमाप्नोति
 यत् परं हिजसत्तम ॥ ५४ ॥

ब्राह्मण उवाच । इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यत-
 व्रत । निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५५ ॥
 कथञ्च फलमाप्नोति तेषां धर्मभूताम्बर । एतदिच्छामि तत्त्वेन
 धर्मं ज्ञातुं निबोध मे ॥ ५६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि हिजव्याध-

संवादे अष्टाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच । विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत् प्राप्य कामं भजते रोषञ्च द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ततस्तदर्थं यतते
कर्म चारभते महत् । दृष्टानां रूपगन्धानामभ्यासञ्च निषिवते
॥ ३ ॥ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्चैतदनन्तरम् । ततो लोभः प्रभ-
वति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेष-
हतस्य च । न धर्मं जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५ ॥
व्याजेन चरतो धर्ममर्थं व्याजेन रोचते । व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु
द्विजसत्तम ॥ ६ ॥ तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वार्थ्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ उत्तरं श्रुतिसम्बद्धं
ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् । अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्तते रागदोषजः
॥ ८ ॥ पापाञ्चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च । तस्याधर्मं प्रवि-
ष्टस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९ ॥ एकशीलैश्च मित्रत्वं भजन्ते
पापकर्मिणः । स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १० ॥
पापात्मा भवति चेद्वं धर्मलाभन्तु मे शृणु । यस्त्वेतान् प्रज्ञया
दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११ ॥ कुशलः सुखदुःखेषु साधुंश्चा-
प्युपसेवते । तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु राजते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । ब्रवीषि सुनृतं धर्म्यं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः समहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १३ ॥

व्याध उवाच । ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १४ ॥ यत्तेषाञ्च
प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम । नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं
विद्यां निबोध मे ॥ १५ ॥ इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यञ्चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्म नातः परतरं भवेत् ॥ १६ ॥ महाभूतानि खं
वायुरग्निरापस्तथा च भूः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च

तद्गुणाः ॥ १७ ॥ तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमसो गुणिषु त्रिषु ॥ १८ ॥ पष्ठन्तु चेतना
नाम मन इत्यभिधीयते । सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहङ्कारस्ततः परम्
॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा । इत्येष
सप्तदशको राशिरव्यक्तसङ्गकः ॥ २० ॥ सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ता-
व्यक्तैः सुसंवृतैः । चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः । एतत्त
सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे नवाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्द्धनीम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मभूताम्बर ।
एकैकस्य गुणान् सम्यक् पञ्चानामपि मे वद ॥ २ ॥

व्याध उवाच । भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३ ॥ भूमिः
पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकञ्च चतुर्गुणम् । गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रय-
श्चाकाशवातयोः ॥ ४ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवन्तराः ॥ ५ ॥ शब्दः स्पर्शश्च
रूपञ्च रसश्चापि द्विजोत्तम । अपामेते गुणा ब्रह्मन् कीर्त्तितास्तव
सुव्रत ॥ ६ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः । शब्दः
स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव तु ॥ ७ ॥ एते पञ्चदश ब्रह्मन्
गुणा भूतेषु पञ्चसु । वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥
अन्योऽन्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् च भवति द्विज । यदा तु विषयी-
भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९ ॥ तदा देही देहभ्रष्टं व्यतिरोचति

कालतः । आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ॥ १० ॥
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः । यैरावृतमिदं सर्वं
जगत्स्तावरजङ्गमम् ॥ ११ ॥ इन्द्रियैः सूच्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति
सूतम् । तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतौन्द्रियम् ॥ १२ ॥
यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु । इन्द्रियाणि यदा
देही धारयन्निव तप्यते ॥ १३ ॥ लोके विततमात्मानं लोक-
ञ्चात्मनि पश्यति । परापरज्ञः सक्तः स न स तु भूतानि पश्यति
॥ १४ ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा । ब्रह्मभूतस्य
संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५ ॥ ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य
पौरुषम् । लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते ॥ १६ ॥ अनादि-
निधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् । अनौपम्यममूर्तञ्च भगवानाह
बुद्धिमान् ॥ १७ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ इन्द्रियाण्येव
तत् सर्वं यत् स्वर्गनरकाबुभौ । निगृहीतविस्मृतानि स्वर्गाय नर-
काय च ॥ १९ ॥ एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ २० ॥ इन्द्रियाणां
प्रसङ्गेन द्वापमृच्छन्त्यसंशयम् । संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं
समाप्नुयात् ॥ २१ ॥ प्रक्षामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधि-
गच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युच्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
रथः शरीरं पुरुषस्य दुष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यहोरथान् । तै-
रप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३ ॥
प्रक्षामात्मनि युक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् । यो धीरो धार-
येद्रक्ष्णीन् स स्यात् परमसारथिः ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां
हयानामिव वर्त्मसु । धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जघेदु-
ध्रुवम् ॥ २५ ॥ इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य
हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाग्नयि ॥ २६ ॥ येषु विप्रतिपद्यन्ते

षट्सु मोक्षात्फलानामे । तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं
फलम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे द्वाविंशतिविंशतोऽध्यायः ॥ २१० ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच । एवञ्च सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २ ॥

व्याध उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान् पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३ ॥ मोक्षात्सकं तम-
स्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् । प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्ञाय
इहोच्यते ॥ ४ ॥ अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्हृत्प्रीकस्तमोऽध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५ ॥ प्रवृत्तवाक्यो
मन्त्री च यो नराग्रेणाऽनसूयकः । विधित्समानो विप्रर्षिं स्तब्धो
मानी स राजसः ॥ ६ ॥ प्रकाशबहुलो धीरो निर्बिधित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान् दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७ ॥ सात्त्विक-
स्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते । यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोक-
वृत्तं जुगुप्सते ॥ ८ ॥ विरागस्य च रूपन्तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्मवत्यहङ्कारः प्रसीदत्यार्जवञ्च यत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सर्वद्वन्द्वानि
प्रशाम्यति परस्परम् । न चास्य संशयो नाम क्वचिद्भवति कथन
॥ १० ॥ शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः । बैश्वत्वं लभते
ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११ ॥ आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्य-
मभिजायते । गुणास्ते कीर्त्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासग्रापर्वणि द्विजव्याध-
संवादे एकादशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २११ ॥

ब्राह्मण उवाच । पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् । अवकाशविशेषिण कथं वर्त्तयतैऽनिलः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर । व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ २ ॥

व्याध उवाच । मूर्द्धानमाश्रितो वक्त्रिः शरीरं परिपालयन् । प्राणो मूर्द्धनि चाग्नौ च वर्त्तमानो विचेष्टते ॥ ३ ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणो प्रतिष्ठितम् । श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मद्योनि-मुपास्यते ॥ ४ ॥ स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः । महान् बुद्धिरहङ्कारो भूतानां विषयश्च सः ॥ ५ ॥ एवन्तुह स सर्वत्र प्राणेन परिपात्यते । पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमपाश्रितः ॥ ६ ॥ वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः । वहन्मूलं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ प्रयत्ने कर्मणि बले स एक-स्त्रिषु वर्त्तते । उदानमिति तं प्राङ्मरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ८ ॥ सन्धौ सन्धौ सन्निविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः । शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ९ ॥ धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमी-रितः । रसान् धातूँश्च दोषाँश्च वर्त्तयन् परिधावति ॥ १० ॥ प्राणानां सन्निपातात् सन्निपातः प्रजायते । उष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ ११ ॥ समानोदानधीर्मध्ये प्राणा-पानौ समाहितौ । समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः ॥ १२ ॥ तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंचितः । स्तोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ १३ ॥ अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १४ ॥ पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वमामाशयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ प्रवृत्ता हृदयात् सर्वे तिर्थगूर्ध्वमधस्तथा । वहन्त्यन्तरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥ १६ ॥ योगिनामेव मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् । जितकुमाः

समा धीरा मूर्ध्न्यात्मानमादधुः ॥ १७ ॥ एवं सर्वेषु विततो
 प्राणापानौ हि देहिषु । एकादशविकारात्मा कलासञ्चारसम्भृतः
 ॥ १८ ॥ मूर्तैर्मन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् । तस्मिन्
 यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाव्यामिवाहितः ॥ १९ ॥ आत्मानं
 हि विजानीहि नित्यं योगिजितात्मकम् । देवो यः संस्थित-
 स्तस्मिन्निर्विन्दु रिव पुष्करे ॥ २० ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं
 योगजितात्मकम् । जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ २१ ॥ अचेतनं
 जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् । ततः परं क्षेत्रविद्दो
 वदन्ति प्रावर्त्तयदो भुवनानि सप्त ॥ २२ ॥ एवं भूतेषु सर्वेषु
 भूतात्मा संप्रकाशते । दृश्यते लग्नया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः
 ॥ २३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्ना-
 त्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ २४ ॥ लक्षणन्तु प्रसादस्य
 यथा द्रुमः सुखं स्वपेत् । निवाते वा यथादीपो दीप्येत् कुशल-
 दीपितः ॥ २५ ॥ पूर्वरान्ने परे चैव युक्तानः सततं मनः । लघ्वा-
 हारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ प्रदीप्तेनेव दीपेन
 मनोदीपेन पश्यति । दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं स तदा विप्र मुच्यते
 ॥ २७ ॥ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः । एतत्
 पवित्रं लोकानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ २८ ॥ नित्यं क्रोधात्तपो
 रक्षेत् धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् । विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानन्तु
 प्रमादतः ॥ २९ ॥ आनृणस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥ ३० ॥ सत्यस्य वचनं
 श्रेयः सत्ये ज्ञानं हितं भवेत् । यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं
 मतम् ॥ ३१ ॥ यस्य सर्वं समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा ।
 त्यागी यस्य हृतं सर्वं स त्यागी च स बुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ यतो न
 गुरुदण्डेन श्रमयेदुपपादयेत् । तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं विद्यां

योगसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥ न हिंसरात् सर्वभूतानि मैत्रायणगति-
 श्यरेत् । नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥
 आकिञ्चन्यं सुसन्तोषी निराशितमचापलम् । एतदेव परं ज्ञानं
 सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ३५ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यत-
 व्रतः । अशोकं स्थानमासाद्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ३६ ॥ तपो-
 नित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना । अजितं जेतुकामेन भाव्यं
 सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ३७ ॥ गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
 एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाङ्गरेकपदं सुखम् ॥ ३८ ॥ परित्यजति यो
 दुःखं सुखञ्चाप्युभयं नरः । ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च
 गच्छति ॥ ३९ ॥ यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम । एतत्ते
 सर्वमास्वरातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि ब्राह्मणव्याध-
 संवादे द्वादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सङ्गथिते कृतस्त्वे मोक्षधर्मे युधि-
 श्ठिर । दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥ न्याययुक्त-
 मिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् । न तेऽस्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्विह
 हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच । प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तच्च पश्य द्विजोत्तम ।
 येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ भगवन्
 क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् । द्रष्टुमर्हसि धर्मं मातरं पितरञ्च
 मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमा-
 क्षितम् । सौधं हृद्यच्चतुःशालमतीव च मनोरमम् ॥ ५ ॥ देवता-
 गृहसङ्घातं देवतैश्च सुपूजितम् । शयनासनसङ्घातं गन्धैश्च परमै-

र्युतम् ॥ ६ ॥ तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ । कृता-
हारौ सुसन्तुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७ ॥ धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा
पादेषु शिरसापतत् ।

वृद्धावूचतुः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मं च धर्मं स्वामभिरक्षतु । प्रीतौ
स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि । गतिमिष्टां तथा ज्ञानं मेधाञ्च
परमाङ्गतः ॥ ८ ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्रं नित्यं काले सुपूजितौ ।
न तेऽन्यद्देवतं किञ्चिद्देवतेश्वपि वर्त्तते ॥ ९ ॥ प्रयतत्वा द्विजातीनां
दमेनासि समन्वितः । पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः
॥ १० ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावाञ्च पूजया । मनसा कर्मणा
वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ॥ ११ ॥ न चान्या हि तथाबुद्धिर्दृश्यते
साम्प्रतं तव । जामदग्नेन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ १२ ॥
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टञ्च पुत्रक । ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां
धर्मव्याधौ न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतु
स्तदा । प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः प्रपच्छ तावभौ ॥ १४ ॥
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे । अनामयञ्च वां कश्चित्
सदैवेह शरीरयोः ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतुः । कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गं च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदा-
न्वितः । धर्मव्याधौ निरौद्धराय ततस्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच । पिता माता च भगवन्नेतौ मे देवतं परम् ।
यद्देवतेभ्यः कर्त्तव्यं तद्देताभ्यां करोम्यहम् ॥ १८ ॥ त्रयस्त्रिंश-
दयथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः । संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा
वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥ उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वन्ति तद्देताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २० ॥ एतौ मे परमं
ब्रह्मन् पिता माता च देवतम् । एतौ पुष्पैः फलैः रत्नैस्तोषयामि

सदा द्विज ॥ २१ ॥ एतावेवाग्नयो महं यान् वदन्ति मनोप्रिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २२ ॥ एतदर्थं मम
प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः । सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करो-
म्यहम् ॥ २३ ॥ स्वयञ्च स्थापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं सम्प्रयच्छामि स्वयञ्च द्विजसत्तम ॥ २४ ॥ अनुकूलं तथा
वच्मि विप्रियं परिवर्जये । अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करो-
म्यहम् ॥ २५ ॥ धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २६ ॥ पञ्चैव गुरवो
ब्रह्मन् पुरुषस्य बुभूषतः । पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विज-
सत्तम ॥ २७ ॥ एतेषु यस्तु वर्त्तत सम्यगेव द्विजोत्तम । भवेयु-
रन्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः । गार्हस्थ्ये वर्त्तमानस्य एष
धर्मः सनातनः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विजव्याध-

संवादे त्रयोदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितरा-
वुभौ । पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रवृत्त-
चक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् । यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छस्व
मिथिलामिति ॥ २ ॥ पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसेद्दयाधः स ते धर्मान् प्रवृत्तप्रति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यत-
व्रत । संस्तुत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४ ॥

व्याध उवाच । यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेव तथा सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५ ॥ त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु
विप्रैतद्दर्शितं मया । वाक्यञ्च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज

॥ ६ ॥ लया विनिष्कृता माता पिता च द्विजसत्तम । अनिरुष्टोऽसि
निष्क्रान्ती गृहान्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥ वेदोच्चारणकार्यार्थ-
मयुक्तं तत्त्वया कृतम् । तव शोकेन वृद्धौ तावन्मीभूतौ मनस्विनौ
॥ ८ ॥ तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यागादयम् । तपस्वी
त्वं महात्मा च धर्मं च निरतः सदा ॥ ९ ॥ सर्वमेतदपार्थन्ते क्षिप्रं
तौ संप्रसादय । अद्भुतस्त्वं मम ब्रह्मन्तान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षिं श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच । यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रन्ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच । दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्म्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्राप्यमकृतात्मभिः । मातापित्रोः सकाशं
हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं माता-
पितोर्हि पूजनम् । अतः परमहं धर्म्मं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥ १३ ॥

ब्राह्मण उवाच । इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे सङ्गतं
लया । ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्म्मप्रदर्शकाः ॥ १४ ॥ एको
नरः सहस्रेषु धर्म्मविद्विद्यते न वा । प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रन्ते
पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ पतमानोऽयं नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवञ्च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६ ॥ राजा ययाति-
र्होहित्रैः पतितस्तारितो यथा । सङ्गिः पुरुषशार्दूल तथाहं
भवता लिह ॥ १७ ॥ मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्म्मधर्म्मविनिश्चयम् ॥ १८ ॥ दुर्ज्ञेयः शाश्वतो
धर्म्मः शूद्रयोनौ हि वर्तते । न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि
कारणम् ॥ १९ ॥ येन कर्म्मविशेषिण प्राप्तेयं शूद्रता लया । एत-
दिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते । कामया ब्रूहि मे सर्वं
सत्येन प्रयतात्मना ॥ २० ॥

व्याध उवाच । अततिक्लमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम ।

शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानव ॥ २१ ॥ अहं हि ब्राह्मणः
पूर्वमासं द्विजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः
॥ २२ ॥ आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्वस्थाभासवानि माम् । कश्चिद्राजा
मम सखा धनुर्वेदपरायणः ॥ २३ ॥ संसर्गादनुषि श्रेष्ठस्ततोऽह-
मभवं द्विज । एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गती नृपः ॥ २४ ॥
सहितो योधमुखैश्च मन्त्रिभिर्य सुसंवृतः । ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र
सुबह्वनायमं प्रति ॥ २५ ॥ अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विज-
सत्तम । ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २६ ॥ भूमौ
निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् । नापराध्याम्यहं किञ्चित्
केन पापमिदं कृतम् ॥ २७ ॥ मन्वानस्तं मृगञ्चाहं संप्राप्तः
सहसा विभो । अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २८ ॥
अकार्यकरणाच्चापि मृगं मे व्यथितं जनः । तमुग्रतपसं विप्रं
निष्टनन्तं महीतले ॥ २९ ॥ अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् ।
क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ॥ ३० ॥ ततः
प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः । व्याधस्त्वं भविता क्रूर
शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि ब्राह्मण-

व्याधसंवादे चतुर्दशधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

— —

व्याध उवाच । एवं श्रोतोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा ॥ १ ॥ अजानता मया
कार्यमिदमद्य कृतं मुने । क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्मिति ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच । नान्यथा भविता शप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यात्त्वहं किञ्चित् कर्त्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥ शूद्रयोन्यां
वर्त्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि । मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि

न संशयः ॥ ४ ॥ तथा शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गश्चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥ शपच्च ये तु
निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः । एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्त्रप्र-
तेजसा ॥ ६ ॥ प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदाम्बर । शरञ्चोद्धृत-
वानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ आश्रमञ्च मया नीतो न च
प्राणैर्व्ययुज्यत । एतत्ते सर्वमाख्यतां यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि । दुष्करं हि कृतं कर्म
जानता जातिमात्मनः ॥ ९ ॥ लोकवृत्तान्ततत्त्वञ्च नित्यं धर्म-
परायण । कर्मदोषश्च वै विद्वन्मात्मजातिवृत्तेन वै ॥ १० ॥ कञ्चित्-
कालमुद्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः । साम्प्रतञ्च मतो मेऽसि
ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्त्तमानो
विकर्मसु । दाम्भिको दुष्कृतः प्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १२ ॥
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः । तं ब्राह्मणमहं मन्ये
वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १३ ॥ कर्मदोषिण विषमां गतिमाप्नोति
दारुणाम् । क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १४ ॥
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः । लोकवृत्तानुवृत्तञ्चा
नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १५ ॥

व्याध उवाच । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्धि ज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १६ ॥ अनिष्ट-
संप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते
चाल्पबुद्धयः ॥ १७ ॥ गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १८ ॥ अनिष्टञ्चान्वितं
पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते । ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युप-
क्रमात् ॥ १९ ॥ शोचतो न भवेत्किञ्चित् केवलं परितप्यते । परि-

त्यजन्ति ये दुःखं सुखं चाप्युभयं नराः ॥ २० ॥ त एव सुखमेधन्ते
ज्ञानदत्ता मनीषिणः । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति
पण्डिताः ॥ २१ ॥ असन्तोषस्य नास्थान्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २२ ॥ न विषादे
मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् । मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध
द्वोरगः ॥ २३ ॥ यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥ अवश्यं क्रिय-
माणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् । न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्
प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥ अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परि-
मोक्षणे । अशोचन्नारभेतैव मुक्त्याव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥ भूते-
ष्वभावं सञ्चिन्त्य ये तु बुद्धेः परङ्गताः । न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः
पश्यन्तः परमाङ्गतिम् ॥ २७ ॥ न शोचामि च वै विद्वन् काला-
काङ्क्षी स्थितोऽहग्रहम् । एतैर्निर्दग्धैर्नैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तमं ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानदत्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥ आपृच्छे
त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु । अप्रमादस्तु कर्त्तव्यो धर्मो
धर्मभृताम्बर ॥ ३० ॥

मार्कण्डेय उवाच । वाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिर्वाच
ह । प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३१ ॥ स तु
गत्वा द्विजः सर्वाः शुश्रूषाः कृतवांस्तदा । मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां
यथान्यायं सुशंसितः ॥ ३२ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यतां निखिलेन
युधिष्ठिर । पृष्टवानसि यत्तात धर्मो धर्मभृताम्बर ॥ ३३ ॥ पति-
व्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम । मातापित्रोश्च शुश्रूषा
धर्मव्याधेन कीर्त्तिता ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् धर्माख्यानमनु-
त्तमम् । सर्वधर्मविदां श्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥ सुख-

अव्यतया विद्वन् मुहूर्तं द्व मे गतः । न हि तप्तोऽस्मि भगवन्
शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पतिव्रतो-
पाख्यानं पञ्चदशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

—००—

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा मां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथं
शुभम् । पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथमग्निर्वनं यातः कथञ्चाप्यङ्गिराः पुनः ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महाद्युतिः ॥ २ ॥ अग्निर्यदा लेके
एव वज्रलङ्घास्य कर्मसु । दृश्यते भगवन् सर्वमेतदिच्छामि वेदि-
तुम् ॥ ३ ॥ कुमारश्च यद्योत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवेत् । यथा-
रुद्राच्च सम्भूतो गङ्गायां वृत्तिकासु च ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं
त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम । कौतूहलसमाविष्टो याथातथं महा-
मुने ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रूद्धो ज्ञतवहस्तपस्तप्तुं वनङ्गतः ॥ ६ ॥ यथा च भगवानग्निः
स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्तापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिराणि च
॥ ७ ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् । आयमस्थो
महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ ८ ॥ तथा स भूत्वा तु तदा
जगत्सर्वं व्यकाशयत् । तपश्चरंस्तु ज्ञतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा
॥ ९ ॥ मृगं ग्लानश्च तेजस्वी न च किञ्चित् प्रजञ्चिवान् । अथ
सञ्चिन्तयामास भगवान् हव्यवाहनः ॥ १० ॥ अन्योऽग्निरिह
लोकानां ब्रह्मणा सम्प्रकल्पितः । अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तथ्यमानस्य
मे तपः ॥ ११ ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवह्नौकांस्तापयन्तं महासुनिम् ॥ १२ ॥ सोऽपासर्प-

च्छनैर्भीतिस्तमुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्वामिस्त्वं पुनर्लोक-
भावनः ॥ १३ ॥ विज्ञातस्यासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ।
त्वमग्निः प्रथमं दृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः । स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व
शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १४ ॥

अग्निरुवाच । नष्टकीर्तिरहं लोके भवान् जातो ह्युताग्रनः ।
भवन्तमेव चास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५ ॥ निक्षिपा-
भ्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजा-
पत्यक एव च ॥ १६ ॥

अङ्गिरा उवाच । कुरु पुण्यं प्रजास्वर्गं भवान्निस्तिमिरा-
पहः । माञ्च देव कुरुष्वग्ने प्रथमं पुत्रमक्षसा ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथा-
करोत् । राजन् बृहस्पतिर्नाम तस्याङ्गिरसः सुतः ॥ १८ ॥ ज्ञात्वा
प्रथमजं तन्तु वङ्गेराङ्गिरसं सुतम् । उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं
तत्र भारत ॥ १९ ॥ स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २० ॥ तत्र नानाविधा-
नग्नीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् कर्मभिर्वज्रभिः खग्रातान्नाना-
र्थान् ब्राह्मणेष्विह ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसो-

पाखराने षोडशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलो-
द्बह । तस्याभवत् शुभा भार्या प्रजास्तस्याञ्च मे शृणु ॥ १ ॥
बृहत्कीर्तिर्वहन्योतिर्वहद्ब्रह्मा बृहन्ननाः । बृहन्नन्वो बृह-
द्भासस्तथा राजन् बृहस्पतिः ॥ २ ॥ प्रजासु तासु सर्वासु रूपे-
णाप्रतिमाभवत् । देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३ ॥

भूतानामेव सर्वेषां तस्यां रागस्तदाभवत् । रागाद्रागेति यामाहु-
 र्द्वितीयाङ्गिरसः सुताम् ॥ ४ ॥ यां कपर्दिसुतामाहुर्दृष्ट्यादृश्येति
 देहिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५ ॥
 पश्यत्यर्द्धिष्मती भाभिर्हविर्मिश्र हविष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां
 पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ॥ ६ ॥ महामखिष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु
 महामते । महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७ ॥
 यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुङ्कुचायते । एकानंशेति तामाहुः
 कुङ्कुमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे

सप्तदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूया यश-
 स्विनी । अग्नीन् साजनयत् पुण्यान् षड्ङ्काञ्चापि पुत्रिकाम् ॥ १ ॥
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः
 शंयुर्नाम महाव्रतः ॥ २ ॥ चातुर्मास्येषु यस्येष्टग्रामश्वमेधेऽग्रजः
 पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥ शंयो-
 रप्रतिमा भार्या सत्यासत्याय धर्मजा । अग्निस्तस्य सुतो दीप्त-
 स्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४ ॥ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्नि-
 रध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्रः उच्यते ॥ ५ ॥ पोष-
 मास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं सुचोदयतम् । भरतो नामतः सोऽग्नि-
 र्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६ ॥ तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स
 भारतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७ ॥
 भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः । महानत्यर्थमहितस्तथा
 भरतसत्तम ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा ।
 प्राङ्गराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९ ॥ हविषा यो

द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेताः स
उचरते ॥ १० ॥ शरयां जनयत् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयं मानयन्नित्यमाह्वाने हेऽष स्रयते ॥ ११ ॥ यस्तु न चरवते
नित्यं यशसा वक्षसा प्रिया । अग्निर्निश्चरवनो नाम पृथिवीं स्तौति
केवलम् ॥ १२ ॥ विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चाक्षिषा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्म्मकृत् ॥ १३ ॥ आक्रोशतां
हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम
शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४ ॥ अनुकूजन्ति येनेह वेदनात्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५ ॥ यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राङ्मरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम-
पावकम् ॥ १६ ॥ अन्तरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स जज्ञे विश्वभुङ्क्षाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारौ यतात्मा
च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम्
॥ १८ ॥ पवित्रा गोमती नाम नदी यस्याभवत् प्रिया । तस्मिन्
कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्म्मकटर्भिः ॥ १९ ॥ वडवाग्निः पिवत्यश्वो
योऽसौ परमदारुणः । ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्क्षाम कविः प्राणाश्रितस्तु
यः ॥ २० ॥ उद्गद्गारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते । ततः स्विष्टं
भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः ॥ २१ ॥ यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्यु-
र्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे मन्यन्ती चाथ पुत्रिका ॥ २२ ॥
स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो
नास्ति रूपेण कश्चन ॥ २३ ॥ अतुल्यलात् कृतो देवैर्नान्ना कामस्तु
पावकः । संहर्षाङ्गारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ॥ २४ ॥ समये
नाशरेच्छन्नमोषो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग त्रिभि-
रुक्थैरभिष्टुतः । महावाचन्तृजनयत् समाश्वासं हि यं विदुः ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि आङ्गिरसे

अष्टादशाधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । कश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणस्य प्राण-
 पुत्रकः । अग्निराङ्गिरसश्चैव चरवन्स्त्रिसुवर्चकः ॥ १ ॥ अचरत्
 स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बह्ववार्षिकम् । पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं ययसा
 ब्रह्मणा समम् ॥ २ ॥ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
 जङ्घे तेजो महार्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३ ॥ समिद्धोऽग्निः
 शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा । लङ्घेत्ते च सुवर्णाभि कृष्णौ
 जङ्घे च भारत ॥ ४ ॥ पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५ ॥ दशवर्षसहस्राणि
 तपस्तप्त्वा महातपाः । जनयत् पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः
 सृजन् ॥ ६ ॥ बृहद्रथन्तरं सृङ्घ्रीं वक्त्राद्वा तरसाहरो । शिवं
 नाभ्यां बलादिन्द्रं वायुनीं प्राणतोऽसृजत् ॥ ७ ॥ बाहुभ्यामनु-
 दात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह । एतान् सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणा-
 मसृजत् सुतान् ॥ ८ ॥ बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य महत्तरः ।
 भानुरङ्गिरसो घोरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९ ॥ प्राणस्य चानु-
 दात्तस्तु व्याखंराताः पञ्चबिंशतिः । देवान् यज्ञमुषश्चान्यान् सृजत्
 पञ्चदशोत्तरान् ॥ १० ॥ सुभीममतिभीमञ्च भीमं भीमबलाबलम् ।
 एतान् यज्ञमुषः पञ्च देवानां ह्यसृजत्तपः ॥ ११ ॥ सुमित्रं मित्र-
 वन्तञ्च मित्रञ्च मित्रवर्द्धनम् । मित्रधर्माणमित्येतान् देवानभ्य-
 सृजत्तपः ॥ १२ ॥ सुरप्रवीरं वीरञ्च सुवेशं सुरवर्चसम् । सुराणा-
 मपि हन्तारं पञ्चैतान्सृजत्तपः ॥ १३ ॥ त्रिविधं संस्थिता हेतून्ते
 पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् । मुष्णान्त्येन स्थिता हेतून्ते स्वर्गतो यज्ञ-
 याजिनः ॥ १४ ॥ तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः ।
 स्यर्द्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५ ॥ वसिर्बर्ह्या
 तदा दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः
 स्थितो भवेत् ॥ १६ ॥ चितामेतद्दहन्नाज्यं पचाभ्यां तत् प्रव-
 र्त्तितम् । मन्त्रैः प्रशमिता हेतून्ते नैष्टं मुष्णान्ति यन्नियम् ॥ १७ ॥

वृहदुक्थस्तपस्यैव पुत्रो भूमिसुपास्थितः । अग्निहीने ह्यमाने
पृथिव्यां सङ्घिरिज्यते ॥ १८ ॥ रथन्तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परि-
पठते । मित्रविन्दाय वै तस्मै हविरध्वर्यवो विदुः । सुमुदे परम-
प्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे
एकोनविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

—*—

मार्कण्डेय उवाच । गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ १ ॥ भरत्येष प्रजाः
सर्वास्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यश्चशिवो नाम शक्तिपूजापरय
सः ॥ २ ॥ दुःखार्त्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः । तपसस्तु
फलं दृष्ट्वा सम्पूज्यं तपो महत् ॥ ३ ॥ उद्धर्तुकामो मतिमान्
पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः । उष्मा चैवोष्णो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते
॥ ४ ॥ अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् । शशुमग्निमथ
प्राङ्गर्वाह्याः वेदपारगाः ॥ ५ ॥ आवसथ्यं द्विजाः प्राङ्गर्हीप्तमग्निं
महाप्रभम् । जर्जस्कुरान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् ॥ ६ ॥
ततस्तपो ह्यजनयत् पञ्चयज्ञसुतानिह । प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग
परिश्रान्तो गवांस्पतिः ॥ ७ ॥ असुरान् जनयन् धीरान्मर्त्याश्चैव
पृथग्विधान् । तपसश्च मनुं पुत्रं भानुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत् ॥ ८ ॥
वृहद्भानुन्तु तं प्राङ्गर्वाह्या वेदपारगाः । भानोर्मर्त्या सुप्रजा
तु वृहद्भासा तु सूर्यजा ॥ ९ ॥ असृजेतान्तु षट् पुत्रान् शृणु
तासां प्रजाविधिम् । दुर्बलानान्तु भूतानामस्त्रं यः सम्प्रयच्छति
॥ १० ॥ तमग्निं बलदं प्राङ्ग. प्रथमं भानुतः सुतम् । यः प्रशान्तेषु
भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ॥ ११ ॥ अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीया
भानुतः सुतः । दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविस्चरते ॥ १२ ॥

विष्णुर्नामैह योऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण
 सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ॥ १३ ॥ अग्निराग्रतणो नाम
 भानोरेवान्वयस्तु सः । चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः
 ॥ १४ ॥ चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तुसः । निशा त्वज-
 नयत् कन्यामग्नीसोमावभौ तथा ॥ १५ ॥ भानोरेवाभवद्भार्या
 सुषुवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः
 ॥ १६ ॥ पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः । अस्थ लोकस्य
 सर्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते ॥ १७ ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो
 वै मनोः सुतः । ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः
 ॥ १८ ॥ कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्म-
 णासौ बभौ भार्या स वङ्गिः स प्रजापतिः ॥ १९ ॥ प्राणानाश्रित्य
 यो देहं प्रवर्त्तयति देहिनाम् । तस्य सन्निहिता नाम शब्दरूपस्य
 साधनः ॥ २० ॥ शुक्लकृष्णागतिर्देवो यो विभर्त्ति ज्ञताशनम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २१ ॥ कपिलं
 परमर्षिञ्च यस्मृद्भिर्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्य-
 योगप्रवर्त्तकः ॥ २२ ॥ अग्रं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वङ्गिर्बुधते ॥ २३ ॥ इमानन्यान्
 समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्राय-
 श्चित्तार्थमुलूषान् ॥ २४ ॥ संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथञ्चिद्वायुनामयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २५ ॥ दक्षिणान्निर्यदा
 द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतये-
 ऽग्नये ॥ २६ ॥ यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २७ ॥ अग्निं रजस्वला
 वै स्त्री संस्पृशेद्दग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्यु-
 मतेऽग्नये ॥ २८ ॥ मृतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो यदा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये ॥ २९ ॥ आत्तो न जुहुया-

दग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादु-
त्तराग्नये ॥ ३० ॥ दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठितम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३१ ॥ स्तृतिकान्गिर्यदा
चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्नि-
मतेऽग्नये ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि आङ्गिरसे
विंशत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २२० ॥

—०:०—

मार्कण्डेय उवाच । आपस्य दुहिता भार्या सहस्य परमा
प्रिया । भूपतिर्भुवमर्त्ता च जनयत् पावकं परम् ॥ १ ॥ भूताना-
ञ्चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनमर्त्तेति सान्व-
येषु द्विजातिषु ॥ २ ॥ महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३ ॥ अग्निर्दह-
पतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य
पावकः ॥ ४ ॥ अपां गर्भो महाभागः सत्त्वभुगग्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवमर्त्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५ ॥ दहन्मृतानि भूतानि
तस्यग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्चेष्टो भरस्य
तु ॥ ६ ॥ स वङ्गिः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः । आयान्तं
नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ॥ ७ ॥ देवास्तत्राधिगच्छन्ति
मार्गमाणा यथादिशम् । दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत्
॥ ८ ॥ देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ
मध्वच्चं प्रियमेतत् कुरुष्व मे ॥ ९ ॥ प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं
ततोऽगमत् । मत्स्यस्तस्य समाचखुः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ १० ॥
मत्स्यो वै विविधैर्भावेर्भविष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा
चापि हव्यवाहोऽब्रवीदहः ॥ ११ ॥ अनुनीयमानो हि भूयं देव-

वाक्यादि तेन सः । नैच्छद्बोद्धुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत् ॥ १२ ॥ स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरान्तदा । भूमिं स्पृष्ट्वाऽजज्ञातून् पृथक् पृथगतीव हि ॥ १३ ॥ पूयात् स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पित्ता-
 न्मारकतं तथा ॥ १४ ॥ यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेष प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्यभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ १५ ॥ शरीरादिविधाश्चान्ये धातवोऽस्यभवनृप । एवं त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः ॥ १६ ॥ भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापित-
 स्तदा । भृशं जज्ज्वाल तेजस्वी तपसाध्यायितः शिखी ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् । तस्मिन्नष्टे जगद्धीत-
 मथर्वाणमथाश्रितम् ॥ १८ ॥ अर्क्ष्यामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः । अथर्वा लसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ॥ १९ ॥ मिषतां सर्व-
 भूतानामुन्ममाथ महार्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्बणा ॥ २० ॥ आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वज-
 नयद्विष्णाग्रान् वेदोक्तान् विविधान् बहून् ॥ २१ ॥ विचरन् विवि-
 धान् दिशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाथ सरस्वती ॥ २२ ॥ गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया । चर्मणूती मही चैव मेघ्या मेधातिथिस्तदा ॥ २३ ॥ ताम्नावती वेदवती नयस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी गोदा-
 वरी तथा ॥ २४ ॥ वेणोपवेणा भीमा च वड्ढवा चैव भारत । भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ॥ २५ ॥ तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नयस्तु धिष्णाग्रानां मातरौ याः प्रकीर्त्तिताः ॥ २६ ॥ अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य पुत्रो विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥ २७ ॥ अत्रेष्टाप्यन्वये जाता ब्रह्मणी मानसाः प्रजाः । अत्रिः पुत्रान् स्रष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८ ॥ तस्य तद्ब्रह्मणः काया-

निर्हरन्ति ज्ञताग्रनाः । एवमेते महात्मानः कीर्त्तितास्तेऽनयो
मया ॥ २८ ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः । अद्भु-
तस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ॥ ३० ॥ तादृशं विद्धि
सर्वेषामेको हेतुः ज्ञताग्रन । एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमो-
ऽङ्गिरा ॥ ३१ ॥ ब्रह्म निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्यथा ।
इत्येष बंशः सुमहानग्नीनां कीर्त्तितो मया । योऽङ्कितो विविधै-
र्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि आङ्गिरसे

एकविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । अग्नीनां विविधा बंशाः कीर्त्तितास्ते
अयानव । शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥
अद्भुतसग्राद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् । जातं ब्रह्मर्षिभार्या-
भिर्ब्रह्मण्यं कीर्त्तिवर्द्धनम् ॥ २ ॥ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः
परस्परम् । तत्राजयन् सदा देवान् दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥
बभूवमानं बलं दृष्ट्वा ब्रह्मशस्त्रैः पुरन्दरः स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्ता-
माप भृशं तदा ॥ ४ ॥ देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयिष्येति श्रमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥ स शैलं मानसं
गत्वा ध्यायन्नर्थमिदं भृशम् । कुशवारत्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया
तदा ॥ ६ ॥ अभिधावतु मां कश्चित् पुरुषस्तातु चैव ह । पतिञ्च
मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥ पुरन्दरस्तु तामाह
मामैर्नास्ति भयं तव । एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत् केशिनं स्थितमग्रतः
॥ ८ ॥ किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् । हस्ते गृहीत्वा
कन्यां तामयैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अनार्यकर्मन् कस्मात्स्वमिमां

कन्यां जिहीर्षसि वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रवा-
धनात् ॥ १० ॥

केश्युवाच । विहजस्व तमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया । क्षमन्ते
जीवतो गन्तुं स्वप्नं पाकशासन ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा गदां केशी
चिक्षेपेन्द्रबधाय वै । तामापतन्तीञ्चिक्षेद मध्ये वज्रेण वासवः
॥ १२ ॥ अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवसृजत् । तदा-
पतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ॥ १३ ॥ बिभेद राजन् वज्रेण
भुवि तन्निपपात ह । पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः
॥ १४ ॥ हिला कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः । अपयाते-
ऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् । कासि कस्यासि किञ्चेह
कुरुष्वि त्वं शुभानने ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
हाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

कन्योवाच । अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता । भगिनी
मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १ ॥ सदैवावां भगिन्यौ तु
सखीभिः सह मानसम् । आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाय प्रजा-
पतिम् ॥ २ ॥ नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः । दृच्छ-
त्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३ ॥ सा हृतानेन भगवन्
मुक्ताहं तद्वलेन तु । त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्ज-
यम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । मम मातृस्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
आख्यातन्तूहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५ ॥

कन्योवाच । अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम । वर-
दानात् पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६ ॥

इन्द्र उवाच । कीदृशन्तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति । एत-
दिच्छाम्यहं योतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७ ॥

कन्योवाच । देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् । जेता
यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि
लया सह विजेष्यति । स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्त्ति-
वर्द्धनः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्त-
यद्भृशम् । अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ १० ॥
अथापश्यत् स उदये भास्करं भास्करद्युतिः । सोमञ्चैव महाभागं
विश्रमानं दिवाकरम् ॥ ११ ॥ अमावास्यां प्रवृत्तायां सुहर्त्ते रौद्र
एव तु । देवासुरञ्च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२ ॥ लोहि-
तैश्च वनैर्युक्तां पूर्वां सन्ध्यां शतक्रतुः । अपश्यन्नोहितोदञ्च भगवान्
वसुणालयम् ॥ १३ ॥ भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च ज्ञतं मन्यैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वज्रिञ्च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ १४ ॥ पर्वं चैव
चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् । तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्य-
गतञ्च तम् ॥ १५ ॥ समालोक्यैकतामेवं शशिनी भास्करस्य च ।
समवायन्तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६ ॥ सूर्याचन्द्र-
मसोर्धोरं दृश्यते परिवेशनम् । एतस्मिन्नेव रात्रग्रन्ते महद्युद्धन्तु
शंसति ॥ १७ ॥ सरित्सिन्धुरपीयन्तु प्रत्यङ्मवाहिनी भृशम् ।
शृगालिन्यग्निवक्त्रा तु प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८ ॥ एष रौद्रश्च
सङ्घातो महान् युक्तश्च तेजसा । सोमस्य वज्रिसूर्याभ्यामङ्गुतोऽयं
समागमः ॥ १९ ॥ जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पति-
र्भवेत् । अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ॥ २० ॥ एष
चेज्जनयेद्भवं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् । एवं सञ्चिन्त्य भगवान्
ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१ ॥ गृहीत्वा देवसेनान्तामवदत् स
पितामहम् । उवाच चास्या देव्यास्त्वं साध शूरं पतिं दिश ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच । यथैव चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन । तथा
 स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ २३ ॥ स भविष्यति सेनानी-
 ख्यया सह शतक्रतो । अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्य-
 वान् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया । तत्रा-
 भ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र दिवर्षयोऽभवन् ॥ २५ ॥ वशिष्ठप्रमुखा मुखरा
 विप्रेन्द्राः सुमहाबलाः । भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमन्तथा-
 ध्वरे ॥ २६ ॥ पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः । द्रष्टुं कृत्वा
 यथान्यायं सुसमिद्धे ज्ञताग्ने ॥ २७ ॥ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं
 सर्वदिवौकसाम् । समाहूतो ज्ञतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात्
 ॥ २८ ॥ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वांग्रतो विधिवत् प्रभुः । आग-
 म्याह्वनीयं वै तैर्हिजैर्मन्त्रतो ज्ञतम् ॥ २९ ॥ स तत्र विविधं हव्यं
 प्रतिगृह्य ज्ञताग्नेः । ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम्
 ॥ ३० ॥ निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत् स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् । खेषा-
 न्मेषूपविष्टाः स्वपन्तीश्च यथासुखम् ॥ ३१ ॥ रुक्मवेदिनिभा-
 स्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः । ज्ञताग्नेनाक्षिःप्रतिभाः सर्वास्तारा
 इवाद्भुताः ॥ ३२ ॥ स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा हिजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ३३ ॥ भूयः स
 चिन्तयामास न न्यायं क्षुभितो ह्यहम् । साध्वः पत्न्यो हिजे-
 न्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ३४ ॥ नैताः शक्या मया द्रष्टुं
 स्मृष्टुं वाप्यनिमित्ततः । गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात् पश्चाम्य-
 भीक्ष्णम् ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । संसृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चन-
 प्रभाः । पश्वमानश्च मुमुद्दे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३५ ॥ निरुध्य
 तत्र सुचिरमेवं वह्निर्बशं गतः । मनस्तासु विनिर्भक्ष्य कामयानो
 वराङ्गनाः ॥ ३६ ॥ कामसन्तप्तहृदयो देहत्यागविनिश्चितः । अलाभे
 ब्राह्मणस्त्रीणामन्निर्वनमुपागमत् ॥ ३७ ॥ स्वाहा तं दक्षदुहिता

प्रथमं कामवत्तदा । सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी
॥ ३८ ॥ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता । सा तं ज्ञात्वा
यथावत्तु वक्त्रं वनमुपागतम् ॥ ३९ ॥ तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्त-
यामास भाविनी । अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम्
॥ ४० ॥ कामयिष्यामि कामार्त्तां तासां रूपेण मोहितम् । एवं
कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
तयोर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या लङ्गिरसः शीलरूपगुणा-
न्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥ १ ॥
जगाम पावकाभ्यासं तच्चोवाच वराङ्गना । मामग्ने कामसन्तप्तां
त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥ करिष्यसि न चेदेवं नृतां मामुप-
धारय । अहमङ्गिरसी भार्या शिवानाम ज्ञताशन । शिष्टाभिः
प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३ ॥

अग्निस्त्वाच । कथं मां त्वं विजानीषि कामार्त्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्त्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४ ॥

शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिद्विर्तेर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ नैथुनायेह
संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतञ्चर । यामयो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि
ज्ञताशन ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतां मुदा-
युतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७ ॥
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रुक्षन्ति कानने । ते ब्राह्मणीनामनृतां

दीपं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८ ॥ तस्मादितद्रक्षमाणं गरुडो सम्भवाम्यहम् । वनान्निर्गमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णो सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् । दृष्टिविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ॥ १० ॥ रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा । राक्षसीभिश्च सम्पूर्णमनेकैश्च मृगहिजैः ॥ ११ ॥ सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ १२ ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तशीर्षां महात्मनाम् । पत्नीसरूपतां कृत्वा कथयामास पावकम् ॥ १३ ॥ दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तया । तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तुः शुश्रूषणेन च ॥ १४ ॥ षट्कुलस्तत्तु निःक्षिप्तमग्नेरेतः कुलन्तम । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५ ॥ तत्स्नानं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं स्नानमनयत् स्नन्दतां ततः ॥ १६ ॥ षट्शिरा दिगुणश्रोत्रो हादशाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ १७ ॥ द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्वभौ । अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतश्चतुर्थग्रामभवद्गुहः ॥ १८ ॥ लोहिताभ्रेण सहता संवृतः सहविद्यता । लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य्य इवोदितः ॥ १९ ॥ गृहीतन्तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् । न्यस्तं यन्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिवृन्तनम् ॥ २० ॥ तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा । सम्मोहयन्निवेमान् स त्रीन् लोकान् सचराचरान् ॥ २१ ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेधौघनिस्वनम् । उत्प्रेततुर्महानागौ चित्रशैरावतश्च ह ॥ २२ ॥ तावापतन्तौ सम्प्रेक्ष्य स बालोऽर्कसमद्युतिः । हाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिञ्चान्येन पाणिना ॥ २३ ॥ अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः । महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनाम्बरम् ॥ २४ ॥ गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड

च महाभुजः । हाभ्यां भुजाभ्यां बलवान् गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम्
 ॥ २५ ॥ प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि । हाभ्यां भुजा-
 भ्यामाकाशं वज्रशोऽभि जघान ह ॥ २६ ॥ क्रीडन् भाति महा-
 सेनस्त्रीन् लोकान् वदनैः पिवन् । पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमा-
 नुदये यथा ॥ २७ ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निषन्तोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयद्मेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्द्दिशः ॥ २८ ॥ स पश्यन् विवि-
 धान् भावांश्चकार निनदं पुनः । तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्
 वज्रधा जनाः ॥ २९ ॥ भीताश्चोद्दिग्दमनसस्तमेव शरणं ययुः । ये
 तु तं संश्रिता दिवं नानावर्णास्तदा जनाः ॥ ३० ॥ तानथाहुः
 पारिषदान् ब्राह्मणान् सुमहावलान् । स तूत्याय महाबाहुर्गुण-
 सान्तुश्च तान् जनान् ॥ ३१ ॥ धनुर्विकृष्य व्यसृजद्वाणान् श्वेते
 महागिरौ । विभेद स शरैः शैलं क्रीडन् हिमवतः सुतम् ॥ ३२ ॥
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् । स विशीर्णोऽपत-
 च्छैलो भृशमार्तस्वरान् रुवन् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्निपतिते लब्धे नेदुः
 शैला भृशं तदा । स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः
 ॥ ३४ ॥ न प्राव्यथद्मेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् । सा तदा
 विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ॥ ३५ ॥ विभेद शिखरं घोरं
 श्वेतस्य तरसा गिरेः । स तेनाभिहतो दीर्घो गिरिः श्वेतोऽचलैः
 सह ॥ ३६ ॥ उत्पपात मर्ही त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः । ततः
 प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ॥ ३७ ॥ आर्त्ता स्कन्दं समा-
 साद्य पुनर्बलवती बभौ । पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अथैनमभजन्नोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ

चतुर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तस्मिन् जाते महासत्त्वे महासिने महा-
बले । समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥ स्त्री-
पुंसोर्विपरीतञ्च तथा इन्द्रानि यानि च । ग्रहा दीप्ता दिशं खञ्च
ररास च मही भृशम् ॥ २ ॥ ऋषयश्च महाघोरान् दृष्टोत्पातान्
समन्ततः । अकुर्वन् शान्तिमुद्दिग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ ३ ॥
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः । तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः
पावकेनाहितो महान् ॥ ४ ॥ सङ्गम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणा-
मिति स्म ह । अपरे गरुडीमाद्गुह्ययानर्थोऽयमाहृतः ॥ ५ ॥
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती । न तु तत्स्वाहया
कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥ सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं
तनयस्त्विति । उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् । तत्पुत्रः षट् तदा
पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ८ ॥ षड्भिरेव तदा जातमाद्गुह्यस्तद्वन-
वासिनः । सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ॥ ९ ॥ अहं
जाने नैतदेवमिति राजन् पुनः पुनः । विश्वामित्रस्तु कुलेष्टिं
सप्तर्षीणां महामुनिः ॥ १० ॥ पावकं कामसन्तप्तमदृष्टः पृष्ठतो-
ऽन्वगात् । तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ११ ॥ विश्वा-
मित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणङ्गतः । स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महा-
सेनस्य चापि सः ॥ १२ ॥ मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि
तयोद्दश । जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ १३ ॥
षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुब्जस्य तु साधनम् । शक्त्या दिव्याः
साधनञ्च तथा परिषदामपि ॥ १४ ॥ विश्वामित्रश्चकारैतत् कर्म
लोकहिताय वै । तस्मादृषिकुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत् प्रियः
॥ १५ ॥ अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः । अब्रवीच्च
मुनीन् सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः । श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते
पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सहिता
 ब्रुवन् । अविषह्यं बलं स्कन्दे जहि शक्राशु माचिरम् । यदि वा
 न निहंस्येनं देवेन्द्रोऽयं भविष्यति ॥ १७ ॥ त्रैलोक्यं सन्निगृह्या-
 स्मांस्त्वाञ्च शक्र महाबलः । स तानुवाच व्यधितो बालोऽयं सुमहा-
 बलः ॥ १८ ॥ स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् । न
 बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ॥ १९ ॥ तेऽब्रुवन्नास्ति ते
 वीर्यं यत एव प्रभाषसे । सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य
 मातरः ॥ २० ॥ कामवीर्यां प्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ।
 तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषमवदनास्तु ताः ॥ २१ ॥ अशक्योऽयं विचि-
 न्यैव तमेव शरणं ययुः । जचुश्चैनं लमस्माकं पुत्रो भव महा-
 बल ॥ २२ ॥ अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रवाः ।
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामस्तनान् प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः संपूज्य
 महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः । अपश्यदग्निमायान्तं पितरं
 बलिनं बली ॥ २४ ॥ स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
 परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २५ ॥ सर्वासां या
 तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा । धात्री स्वपुत्रवत् स्कन्दं शूल-
 हस्ताभ्यरक्षत ॥ २६ ॥ लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहित-
 भोजना । परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पथ्यरक्षत ॥ २७ ॥ अग्नि-
 भूत्वा नैगमेयमृष्टागवत्क्रो बद्धप्रजः । रमयामास शैलस्थं बालं
 क्रौडनकैरिव ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दोत्पत्तौ
 पञ्चविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातर-
 स्तथा । ज्ञताशनमुखाश्चैव दृप्ताः परिषदाङ्गणाः ॥ १ ॥ एते
 चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः । परिवार्य महासेनं स्थिता
 मातृगणैः सह ॥ २ ॥ सन्दिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरे-
 श्वरः । आरुह्यैरावतं स्कन्दं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३ ॥ आदाय
 वज्रं बलवान् सर्वैर्देवगणैर्वृतः । विजिष्वांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्ण-
 तरं ययौ ॥ ४ ॥ उग्रं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ५ ॥ प्रवराध्वरसंवीतं
 श्रिया जुष्टमलङ्कृतम् । विजिष्वांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्व-
 यात् ॥ ६ ॥ विनदन् पार्थ देवेशो द्रुतं याति महाबलः । संहर्ष-
 यन् देवसेनां जिष्वांसुः पावकात्मजम् ॥ ७ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-
 स्तथैव परमर्षिभिः । समीपमथ संप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः
 ॥ ८ ॥ सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः । गुह्योऽपि शब्दं
 तं श्रुत्वा व्यनदत् सागरो यथा ॥ ९ ॥ तस्य शब्देन महता समु-
 द्धूतोदधिप्रभम् । बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ १० ॥
 जिष्वांसुस्तुपसम्प्राप्तान् देवान् दृष्ट्वा स पावकिः । विसर्ज्य मुखात्
 क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकाक्षिपः ॥ ११ ॥ अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि
 भूतले । ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥ १२ ॥ प्रचुप्रताः
 सहसा भान्ति व्यस्तास्तारागणा इव । दहप्रमानाः प्रपन्नास्ते
 शरणं पावकात्मजम् ॥ १३ ॥ देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्ति-
 मुपागताः । त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥ १४ ॥
 तद्विष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् । बिभेद च महार-
 राज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ वज्रप्रचारात् स्कन्दस्य सञ्जातः
 पुरुषोऽपरः । युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृगदिव्यकुण्डलः ॥ १६ ॥
 यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् । सञ्जातमपरं दृष्ट्वा
 कालानलसमयुतिम् ॥ १७ ॥ भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः

शरणं गतः । तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तमः । ततः
प्रहृष्टा स्तदश्या वादित्राण्यभिवादयन् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दमन्त्रा-
गमने षड्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

—०*०—

मार्कण्डेय उवाच । स्कन्दपारिषदां घोरान् शृणुष्वानृत-
दर्शनान् । वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य जघ्नुस्तत्र कुमारकाः ॥ १ ॥ ये
हरन्ति शिशून् जातान् गर्भस्थांश्चैव दारुणाः । वज्रप्रहारात्
कन्याश्च जघ्निरेऽस्य महाबलाः ॥ २ ॥ कुमारस्ते विशाखञ्च
पितृत्वे समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संखेत्र रत्नंश्चागमुखस्तादा
॥ ३ ॥ वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः । मातृणां
प्रेक्षतीनाञ्च भद्रशाखश्च कौशलः ॥ ४ ॥ ततः कुमारं पितरं स्कन्द-
माद्भुर्जना भुवि । रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलम् ॥ ५ ॥
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः । एतास्त्वजनयत्
कन्यास्तपोनाम हताशनः । किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः
समभाषयन् ॥ ६ ॥

कुमार्थ्यं जघुः । भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत् कुरुष्व नः । सोऽब्रवीद्दाढमित्येव
भविष्यध्वं पृथग्विधाः ॥ ७ ॥ शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनः पुनरुदा-
रधीः । ततः सङ्कल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ॥ ८ ॥
काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिका तथा । आर्या पलाला
वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९ ॥ एतासां वीर्यसम्पन्नः शिशु-
र्नामाति दारुणः । स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयङ्करः
॥ १० ॥ एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः । द्वागवक्त्रेण
सहितो नवकः परिकीर्तयते ॥ ११ ॥ षष्ठं द्वागमयं वक्त्रं स्कन्द-

स्यैवेति विद्धि तत् । षट्शिरोऽस्थन्तरं राजन् नित्यं आद्यगणा-
 क्षितम् ॥ १२ ॥ पश्यान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्दप्रते ।
 शक्तिं येनासृजद्विद्यां भद्रशास्त्र इति स्मृत् ॥ १३ ॥ इत्येतद्विवि-
 धाकारं वृत्तं शुकस्य पञ्चमीम् । तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां
 जनाधिप ॥ १४ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि मार्कण्डेयसभास्यापर्वणि स्कन्दो-
 ऽपाख्यानं सप्तविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । उपविष्टन्तु तं स्कन्दं हिरण्यकवचस्त्रजम् ।
 हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १ ॥ लोहिताम्बर-
 संवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं शरीरमम् । सर्वलक्षणसम्पन्नं त्रैलोक्यस्यापि
 सुप्रियम् ॥ २ ॥ ततस्तं वरदं शूरं युवानं ऋतुकुण्डलम् । अभजत्
 पद्मरुपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३ ॥ श्रिया जुष्टः पृथुयशाः
 सुकुमारवरस्तदा । निप्रसी दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी
 ॥ ४ ॥ अप्रुणयन्महात्मनी ब्राह्मणास्तं महाबलम् । इदमाहु-
 स्तदा चैव स्कन्दं तत्र महाजयः ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः । हिरण्यवर्णं भद्रन्ते लोकानां शङ्करो भव ।
 लया प्रह्लावजातेन सर्वलोका वशीकृताः ॥ ६ ॥ अभयञ्च पुन-
 र्दत्तं लघैवेषां सुरोत्तम । तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्या-
 भयङ्करः ॥ ७ ॥

स्कन्द उवाच । किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधना ।
 कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८ ॥

ऋषय ऊचुः । इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजासुखम् ।
 तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुरेश्वरः ॥ ९ ॥ दुर्वृत्तानां
 संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति । अनुशास्ति च भूतानि कार्थ्येषु

बलसूदनः ॥ १० ॥ ससूर्यं च भवेत् सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यनिश्च वायुश्च पृथिव्यापञ्च कारणैः ॥ ११ ॥ एतद्दिग्देवा
कर्त्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् । तच्च वीर बलिश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो
भवस्व नः ॥ १२ ॥

शक्र उवाच । भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिञ्चस्व चैवाय प्राप्तस्त्वपोऽसि सत्तम ॥ १३ ॥

स्कन्द उवाच । शशि तमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहन्ते किङ्करः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४ ॥

शक्र उवाच । बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीन् जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५ ॥ इन्द्रत्वे
तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् । आवयोश्च पिबो भेदः
प्रथयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६ ॥ भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैध-
मुपैष्यति । दिधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ॥ १७ ॥
विग्रहः संप्रवर्त्तत भूतभेदान्महाबल । तत्र त्वं दां रणे तात
यथाश्रद्धं विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ १८ ॥

स्कन्द उवाच । तमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किञ्च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९ ॥

इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ॥ २० ॥ यदि वा
शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु । अभिषिञ्चस्व देवानां सेना-
पत्ये महाबल ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणहितार्थाय सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सोऽभिषिक्तो मधवता सर्वदेवगणैः सच्च ।
अतीव शुश्रूभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । तत्र तत् काञ्चन क्वं
प्रियमानं व्यरोचत ॥ २३ ॥ यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्मगण्ड-

लम् । विश्वकर्माकृता वास्य दिव्या माला हिरण्ययी ॥ २४ ॥
 आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना । आगम्य मनुजव्याघ्र
 सह देव्या परन्तप ॥ २५ ॥ अर्चयामास सुप्रीतो भगवान् गो-
 वृषध्वजः । रुद्रमग्निं हिजाः प्राङ्मुखस्तनुस्ततस्तु सः ॥ २६ ॥
 रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्रुतः पर्वतोऽभवत् । पावकस्येन्द्रियं श्वेते
 कृत्तिकाभिः कृतं नगि ॥ २७ ॥ पूज्यमानन्तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वं
 दिवौकसः । रुद्रस्तनुं ततः प्राङ्मुखं गुणवताम्बरम् ॥ २८ ॥
 अनुप्रविश्य रुद्रेण वक्त्रिं जातो ह्ययं शिशुः । तत्र जातस्ततः
 स्कन्दो रुद्रस्तनुस्ततोऽभवत् ॥ २९ ॥ रुद्रस्य वक्त्रेः स्वाहायाः प्रष्णां
 स्त्रीणाञ्च भारत । जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रस्तनुस्ततोऽभवत्
 ॥ ३० ॥ अजरे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः । भाति दीप्त-
 वपुः श्रीमान् रक्ताभ्याभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१ ॥ कुक्कुटश्चाग्निना
 दत्तस्तस्य केतुरलङ्कृतः । रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव
 लोहितः ॥ ३२ ॥ या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा ।
 अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धनी ॥ ३३ ॥ विवेश कवच-
 च्चास्य शरीरे सहजन्तथा । युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्-
 सदा ॥ ३४ ॥ शक्तिधर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नतिः । ब्रह्म-
 ण्यलमसम्मोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३५ ॥ निवृन्तनञ्च शत्रूणां
 लोकानाञ्चाभिरक्षणम् । स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जना-
 धिप ॥ ३६ ॥ एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः खलङ्कृतः । बभौ
 प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णैर्दुग्धमण्डलः ॥ ३७ ॥ इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च
 देवतूर्थैरवैरपि । देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसाङ्गणैः ॥ ३८ ॥
 एतैश्चान्यैश्च बह्वभिस्तुष्टैर्हृष्टैः खलङ्कृतैः । सुसंवृतः पिशाचानां
 गणैर्देवगणैस्तथा ॥ ३९ ॥ क्रीडन् भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च
 पावकिः । अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ॥ ४० ॥ विनि-
 कृत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा । अथैनमभ्ययुः सर्वा देव-

सेनाः सहस्रशः ॥ ४१ ॥ अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो
 दिशः । ताः समासाद्य भगवान् सर्वभूतगणैर्द्वैतः ॥ ४२ ॥ अश्वि-
 तस्तु स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि । अतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं
 सेनापतिं तदा ॥ ४३ ॥ सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमो-
 क्षिता । अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ४४ ॥
 इति चिन्त्यानयामास देवसेनां खलङ्कृताम् । स्कन्दं प्रोवाच बल-
 भिदियं कन्या सुरोत्तम ॥ ४५ ॥ अजाते लयि निर्दिष्टा तव पत्नी
 स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४६ ॥
 गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसा । एवमुक्तः स जग्राह
 तस्याः पाणिं यथाविधि ॥ ४७ ॥ बृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जजाप च
 जुहाव च । एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः ॥ ४८ ॥
 षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राङ्गर्लक्ष्मीमासां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं
 कुहूश्चैव सदृष्टिमपराजिताम् ॥ ४९ ॥ यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः
 शश्वतो देवसेनया । तदा तमाश्रयलक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी
 ॥ ५० ॥ श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता । षष्ठ्यां
 कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात् षष्ठी महातिथिः ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि स्कन्दो-

पाखराने अष्टाविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं
 कृतम् । सप्तर्षिपत्न्यः षड् देव्यस्तत्सकाशमयागमन् ॥ १ ॥ ऋषिभिः
 संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः । द्रुतमागम्य चोचुस्ता देव-
 सेनापतिं प्रभुम् ॥ २ ॥ वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसन्मितैः ।
 अकारणादुषा तैस्तु पुण्यस्थानात् परिचुप्रताः ॥ ३ ॥ अस्माभिः

किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् । तत् सत्यमेतत् संशुभ्य
तस्मान्नस्नातुमर्हसि ॥ ४ ॥ अक्षयश्च भवेत् स्वर्गस्त्वत्प्रसादादि
नः प्रभो । त्वां पुत्रञ्चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यद्वापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । विवक्षन्तं ततः शक्रं किञ्चार्थमिति सो-
ऽब्रवीत् । उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीदासवस्ततः ॥ ७ ॥
अभिजित् सर्वमाना तु रोहिण्याः कन्यसौ स्वसा । इच्छन्ती
ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनङ्गता ॥ ८ ॥ तत्र स्रष्टोऽस्मि भद्रन्ते
नक्षत्रं गगनाच्चुरतम् । कालन्तिमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय
॥ ९ ॥ धनिष्ठादिस्तथाकालो ब्रह्मणा परिकल्पितः । रोहिणी
ह्यभवत् पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १० ॥ एवमुक्तेन शक्रेण
त्रिदिवं कृत्तिका गता । नक्षत्रं सप्तमीर्षाभं भाभि तदङ्गिदैवतम्
॥ ११ ॥ विनता चाब्रवीत् स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः । इच्छामि
नित्यमेवाहं त्वया पुत्रं सहासितुम् ॥ १२ ॥

स्कन्द उवाच । एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्त्वेहात् प्रयाधि माम् ।
स्तुषया पूज्यमाना वै देवि वत्सप्रसि नित्यदा ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः । इच्छामो मातर-
स्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४ ॥

स्कन्द उवाच । मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यस्म्यया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५ ॥

मातर ऊचुः । यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकन्तु भवेत् स्थानं तासाञ्चैव न तद्ववेत् ॥ १६ ॥ भवेम पूज्या
लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ । प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते
ताः प्रयच्छ नः ॥ १७ ॥

स्कन्द उवाच । दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निर्मेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८ ॥

मातर ऊचुः । इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ
नः । त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९ ॥

स्कन्द उवाच । प्रजा वो दद्वि कष्टन्तु भवतीभिर्ददाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधुनमस्कृताः ॥ २० ॥

मातर ऊचुः । परिरक्षाम भद्रन्ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१ ॥

स्कन्द उवाच । यावत् षोडशवर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावदुपैः पृथग्विधैः ॥ २२ ॥ अहञ्च वः प्रदा-
स्यामि रौद्रनात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिताः सुखं वत्सपथ
पूजिताः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावक-
प्रभः । भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रभुः । अपतत्
सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधार्हितः ॥ २४ ॥ स्कन्देन सोऽस्यनु-
ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्गृहः । स्कन्दापस्मारमित्याङ्गर्ग्रहन्तं द्विज-
सत्तमाः ॥ २५ ॥ विनता तु महारौद्रा कथयते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राङ्गस्तं विद्यात् पूतनाग्रहम् ॥ २६ ॥ कष्टा
दास्यरूपेण घोररूपा निशाचरी । पिशाची दास्यणाकारा कथयते
शीतपूतना ॥ २७ ॥ गर्भान् सा मानुषीणान्तु हरते घोरदर्शना ।
अदितिं रेवतीं प्राङ्गर्ग्रहस्तस्यास्तु रेवतः ॥ २८ ॥ सोऽपि बालान्
महावीरो बाधते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता ता-
माङ्गर्ग्रहसुखिकाम् ॥ २९ ॥ अत्यथं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरा-
सदा । कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसम्भवाः ॥ ३० ॥ तेषां
गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः । तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते
प्रकीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ अज्ञायमाना गच्छन्ति बालकान् रौद्रकर्षिणः ।

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ॥ ३२ ॥ शकुनि-
 स्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता
 शुनां देवी जनाधिप ॥ ३३ ॥ सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां
 सदैव हि । पादपानाच्च या माता करञ्जनिलया हि सा ॥ ३४ ॥
 वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां
 नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३५ ॥ इमे लष्टादृशान्ये वै
 ग्रहा मांसमधुप्रियाः । हिपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकाग्रहे
 ॥ ३६ ॥ कद्रुः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा
 तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३७ ॥ गन्धर्वाणान्तु या माता
 सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि
 दृश्यते ॥ ३८ ॥ या जनित्री लप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपनष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३९ ॥ लोहितस्योदधेः
 कन्या धात्री स्कन्दस्य सा सृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बी सा
 हि पूज्यते ॥ ४० ॥ पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्था प्रमदास्त्रपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिच्छते ॥ ४१ ॥ एवमेते
 कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोडशवर्षाणि
 शिशूनां ह्यग्निवास्तत ॥ ४२ ॥ ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषा-
 र्थैव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४३ ॥
 तेषां प्रथमनं कार्यं स्नानं धूपमथाक्षनम् । बलिकर्मोपचारांश्च
 स्कन्दस्येव्या विशेषतः ॥ ४४ ॥ एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं
 नृणाम् । आयुर्वीर्यञ्च राजेन्द्र सम्यक् पूजानमस्कृताः ॥ ४५ ॥
 जर्हन्तु षोडशादृषाद्यो भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तानहं संप्रव-
 च्छामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६ ॥ यः पश्यति नरो देवान्
 जाग्रहा शयितोऽपि वा । उन्मादयति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं
 विदुः ॥ ४७ ॥ आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ।
 उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८ ॥ अवमन्यति

यः सिद्धान् क्रुद्धश्चापि शपन्ति यम् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः
 सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८ ॥ उपाघ्राति च यो गन्धान् रसांश्चापि
 पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसग्रहः ॥ ५० ॥
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु
 क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५१ ॥ अधिरोहन्ति यं नित्यं
 पिशाचाः पुरुषं प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव
 सः ॥ ५२ ॥ आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये । उन्मा-
 द्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३ ॥ यस्य दोषैः
 प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं
 तस्य शास्त्रतः ॥ ५४ ॥ वैकृत्याच्च भयाच्चैव घोराणाञ्चापि दर्श-
 नात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्तनुत्तस्य तु साधनम् ॥ ५५ ॥
 कश्चित् क्रौडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः । अभिकामस्तथै-
 वान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६ ॥ यावत् सप्ततिवर्षाणि भव-
 न्येते ग्रहा नृणाम् । अतः परं देहिनान्तु ग्रहतुल्यो भवेत् ज्वरः
 ॥ ५७ ॥ अप्रकीर्णन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्तिकं
 अदधानञ्च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५८ ॥ इत्येष ते ग्रहोद्देशो
 मानुषाणां प्रकीर्तितः । न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान् नरान् देवं
 भक्षेष्ट्वरम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि मनुष्यग्रह-

कथने एकोनत्रिंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

—:—

मार्कण्डेय उवाच । यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत् प्रियं
 कृतम् । तथैनमब्रवीत् स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १ ॥ इच्छा-
 म्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् । तामब्रवीत्ततः स्कन्दः
 प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २ ॥

स्वाहोवाच । दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
वाच्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा ह्युताशने ॥ ३ ॥ न स मां
कामिनीं पुत्र सन्त्यग्जानाति पावकः । इच्छामि आश्वतं वासं
वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४ ॥

स्कन्द उवाच । हव्यं कव्यञ्च यत्किञ्चिद्विजानां मन्त्रसंस्तुतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ॥ ५ ॥ अयं प्रभृति
दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्यथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया साङ्गं सदा
वत्सप्रति शोभने ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन
पूजिता । पावकेन समायुक्ता भर्ता स्कन्दमपूजयत् ॥ ७ ॥ ततो
ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं
त्रिपुरार्द्धेनम् ॥ ८ ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९ ॥ उमायोन्याञ्च
रुद्रेण शुक्रं सितं महात्मना । अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्चिका-
मिञ्चिकं यतः ॥ १० ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ॥ ११ ॥ आसक्तमन्य-
दृक्षेण तदेवं पञ्चधापतत् । तत्र ते विविधाकारा गणा ज्ञेया
मनोषिभिः ॥ १२ ॥ तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताग्निनः ।
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् । अपूजयदमेयात्मा
पितरं पितृवत्सलः ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धना-
र्थिभिः । व्याधिप्रशमनार्थञ्च तेषां पूजां समाचरेत् । मिञ्चिका-
मिञ्चिकञ्चैव मिथुनं रुद्रसम्भवम् ॥ १४ ॥ नमस्कार्यं सदैवेह
बालानां हितमिच्छता । स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम
नामतः ॥ १५ ॥ वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ।
एवमेते पिशाचानामसङ्ख्येयगणाः स्मृताः ॥ १६ ॥ वण्डायाः

सपताकायाः शृणु मे सम्भवं नृप । ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्या-
विति श्रुते ॥ १७ ॥ गुह्यस्य ते खयं दत्ते शक्रेणानाथ धीमता ।
एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ॥ १८ ॥ पताका
कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता । यानि क्रीडनकान्यस्य
देवैर्दत्तानि वै तदा ॥ १९ ॥ तेरेव रमते देवो महासेनो महा-
बलः । स संवृतः पिशाचानां गणैर्दिवगणैस्तथा ॥ २० ॥ शुशुभे
काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः । तेन वीरेण शुशुभे स शैलः
शुभकाननः ॥ २१ ॥ आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ।
सन्तानकवनैः फलैः करवीरवनैरपि ॥ २२ ॥ पारिजातवनैश्चैव
जवाशोकवनैस्तथा । कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ॥ २३ ॥
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः । तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे
देवर्षयस्तथा ॥ २४ ॥ मेघतूर्थरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ।
तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरसस्तथा ॥ २५ ॥ हृष्टानां तत्र
भूतानां श्रूयते निनदो महान् । एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वत-
संस्थितम् । प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । यदाभिषिक्तो भगवान् सेनापत्येन
पावकिः । तदा संप्रस्थितः श्रीमान् हृष्टो भद्रवटं हरः । रथे-
नादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ २७ ॥ सहस्रं तस्य सिंघानां
तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे । उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचो-
दितम् ॥ २८ ॥ ते पिवन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् । सिंहा
नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेशराः ॥ २९ ॥ तस्मिन्नथे प्रशुपतिः
स्थितो भात्यु मया सह । विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे धने
यथा ॥ ३० ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेशो गुह्यकैः सह । आस्थाय
रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ३१ ॥ ऐरावतं समास्थाय
शक्रश्चापि सुरैः सह । पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम्
॥ ३२ ॥ जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः क्षत्रिभिः समलङ्घितैः । दायनोद्यो

महायज्ञो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ३३ ॥ तस्य दक्षिणतो देवा
 बहवश्चित्तयोधिनः । गच्छन्ति वसुभिः साहं रुद्रैश्च सह सङ्गताः
 ॥ ३४ ॥ यमश्च मृत्युना साहं सर्वतः परिवारितः । घोरैर्व्याधि-
 शतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ३५ ॥ यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रि-
 शिखरः श्रितः । विजयो नाम रुद्रस्य याति भूलः खलङ्घृतः
 ॥ ३६ ॥ तमुग्रपाशो वरुणो भगवान् सलिलेश्वरः । परिवार्य
 शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ३७ ॥ पृष्ठतो विजयस्यापि याति
 रुद्रस्य पट्टिशः । गदामुपलभ्यत्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ ३८ ॥
 पट्टिशन्तुन्वगाद्राजन् छत्रं रौद्रं महाप्रभम् । कमण्डलुश्चाप्यनु तं
 महर्षिगणसेवितः ॥ ३९ ॥ तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन्
 श्रिया वृतः । भृग्वङ्गिरोमः सहितो देवतैश्चानुपूजितः ॥ ४० ॥
 एषान्तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः । याति संहर्षयन्
 सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ ४१ ॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा
 भुजगास्तथा । नद्यो ऋदा समुद्राश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः ॥ ४२ ॥
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये । स्त्रियश्च विविधाकारा
 यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ ४३ ॥ सृजन्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा
 वराङ्गनाः । पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ ४४ ॥
 छत्रञ्च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् । चामरे चापि वायुश्च
 गृहीत्वानिश्च धिष्ठितौ ॥ ४५ ॥ अक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजन्
 श्रिया वृतः । सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ ४६ ॥
 गौरौ विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया । सावित्र्या सह
 सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ ४७ ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे
 ये केचित् कविभिः कृताः । तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमू-
 मुखे ॥ ४८ ॥ गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसी ग्रहः ।
 व्यापृतस्तु श्लेशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै शखा ॥ ४९ ॥ पिङ्गलो
 नाम यज्ञेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः । एभिश्च सहितो देवस्तत्र

याति यथासुखम् ॥ ५० ॥ अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गति-
ध्रुवाः । रुद्रं सत्कर्मभिर्भक्त्याः पूजयन्तीह देवतम् ॥ ५१ ॥ शिव-
मित्येव यं प्राङ्गरीशं रुद्रं पिनाकिनम् । भावैस्तु विविधाकारैः
पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरा-
वृतः । अनुगच्छति देवेशं ब्राह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ५३ ॥ अथा-
ब्रवीन्महासेनं महादेवो वृहद्वचः । सप्तमं मासतस्कन्धं रक्ष
नित्यमतन्द्रितः ॥ ५४ ॥

स्कन्द उवाच । सप्तमं मासतस्कन्दं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद् मा चिरम् ॥ ५५ ॥

रुद्र उवाच । कार्येष्वहं त्वया पुत्र संदृष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्त्वा विससर्ज्जनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ॥ ५७ ॥ सहस्रैव
महाराज देवान् सर्वान् प्रमोहयत् । जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं
भुवनं भृशम् ॥ ५८ ॥ चचाल व्यनदचोर्वीं तमोभूतं जगद्भौ ।
ततस्तद्धारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ॥ ५९ ॥ उमा चैव महा-
भागा देवाश्च समहर्षयः । ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम्
॥ ६० ॥ नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्वलम् । तदैव घोरमसं-
खेयं गर्ज्जच्च विविधा गिरः ॥ ६१ ॥ अभ्यद्रवद्रणे देवान् भगव-
न्तञ्च शङ्करम् । तैर्विसृष्टान्यनीकेषु वाणजालान्यनेकशः ॥ ६२ ॥
पर्वताश्च शतघ्नश्च प्रासासिपरिघागदाः । निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवा-
नीकं महायुधैः ॥ ६३ ॥ क्षणेन व्यद्रवत् सर्वं विमुखञ्चाप्यदृश्यत ।
निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ॥ ६४ ॥ दानवैरर्दितं
सैन्यं देवानां विमुखं बभौ । असुरैर्वध्यमानन्तत् पावकैरिव कान-
नम् ॥ ६५ ॥ अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा । ते विभिन्न-
शिरोदिहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ॥ ६६ ॥ न नाथमधिगच्छन्ति

बध्यमाना महारणे । अथ तदिद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ॥६७॥
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलमिहानवार्द्धितम् । भयं त्यजत भद्रं वः
 शूराः शस्त्राणि गृह्णत ॥ ६८ ॥ कुरुष्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचि-
 ह्यथा भवेत् । जयतेनान् सुदुर्वृत्तान् दानवान् घोरदर्शनान्
 ॥ ६९ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् । शक्रस्य वचनं
 श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ॥ ७० ॥ दानवान् प्रत्ययुद्धन्त शक्रं
 कृत्वा व्यपाश्रयम् । ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥ ७१ ॥
 प्रत्युद्युर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह । तैर्विद्वष्टान्यनीकेषु
 क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ॥ ७२ ॥ शराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं
 बद्ध । तेषां देहं विनिर्भिय शरास्ते निशितास्तदा ॥ ७३ ॥
 निष्पतन्तो ह्यदृश्यन्त नगिभ्य इव पन्नगाः । तानि दैत्यशरीराणि
 निर्भिन्नानि स्र सायकैः ॥ ७४ ॥ अपतन् भूतले राजन् छिन्ना-
 आणीव सर्वशः । ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वदैवगणैर्युधि ॥ ७५ ॥
 त्रासितं विविधैर्वाणैः कृतञ्चैव पराङ्मुखम् । अथोत्क्रुष्टं तदा
 हृष्टैः सर्वदैवैरुदायुधैः ॥ ७६ ॥ संहतानि च तूर्याणि प्रावाद्यन्त
 ह्यनेकशः । एवमन्योन्यसंसक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥ ७७ ॥
 देवानां दानवानाञ्च मांसशोणितकर्दमम् । अनयोर्देवलोकस्य
 सहस्रैर्वाभ्यदृश्यत ॥ ७८ ॥ तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति
 दिवौकसः । ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणाञ्च महास्वनाः ॥ ७९ ॥
 बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः । अथ दैत्यबलाहोरा-
 न्निष्पपात महाबलः ॥ ८० ॥ दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं
 गिरिम् । ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ॥ ८१ ॥
 तमुद्यतगिरिं राजन् व्यद्रवन्त दिवौकसः । अथाभिद्रुत्य महिषो
 दिवांश्चिन्नेप तं गिरिम् ॥ ८२ ॥ पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य
 पार्थिव । भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ८३ ॥ अथ तै-
 र्दानवैः सार्द्धं महिषस्त्रासयन् सुरान् । अभ्यद्रवद्रुणे तूष्णं सिंहः

क्षुद्रमृगानिव ॥ ८४ ॥ तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
 न्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ८५ ॥ ततः स महिषः
 क्रुद्धस्त्रुणं रुद्ररथं ययौ । अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूवरम्
 ॥ ८६ ॥ यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः । रैसतूरो-
 दसी गाढं मुमुद्गश्च महर्षयः ॥ ८७ ॥ अनदंश्च महाकाया दैत्या
 जलधरोपमाः । आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्त्राभिरित्युत ॥ ८८ ॥
 तथाभूते तु भगवानहनन्महिषं रणे । सस्मार च तदा स्कन्दं
 मृत्युन्तस्य दुरात्मनः ॥ ८९ ॥ महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रौ रुद्रस्य
 चानदत् । देवान् सन्त्नासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ९० ॥
 ततस्तस्मिन् भये घोरे देवानां समुपस्थिते । आजगाम महासेनः
 क्रोधात् सूर्य इव ज्वलन् ॥ ९१ ॥ लोहिताम्बरसंवीतो लौहित-
 स्त्रग्विभूषणः । लोहिताश्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ९२ ॥
 रथमादित्यसङ्घाश्रमास्थितः कनकप्रभम् । तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा
 व्यद्रवत् सहसा रणे ॥ ९३ ॥ स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य
 विदारणीम् । मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ९४ ॥
 सा मुक्ताभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् । पपात भिन्ने शिरसि
 महिषस्यक्तजीवितः ॥ ९५ ॥ पतता शिरसा तेन हारं षोडश-
 योजनम् । पर्वताभेन पिहितं तद्गम्यं ततोऽभवत् ॥ ९६ ॥
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् । क्षिप्ता क्षिप्ता तु सा
 शक्तिर्हत्वा शत्रून् सहस्रशः ॥ ९७ ॥ स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते
 देवदानवैः । प्रायःशरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ॥ ९८ ॥
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः । स्कन्दपारिषदैर्हत्वा
 भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ९९ ॥ दानवान् भक्षयन्तस्ते प्रपिवन्तश्च
 शोणितम् । क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ १०० ॥
 तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानजिघ्रानान् खगः । तथा स्कन्दोऽजय-
 च्छत्रून् खेन वीर्येण कीर्त्तिमान् ॥ १०१ ॥ संपूज्यमानस्त्रिदशै-

रभिवाद्य महेश्वरम् । शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णं शुरिवांशुमान्
 ॥ १०२ ॥ नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् । तदाब्रवी-
 त्महासेनं परिव्वज्य पुरन्दरः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं
 महिषो हतः । देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयताम्बरः ॥ १०४ ॥
 सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः । शतं महिषतुल्यानां
 दानवानां महारणे ॥ १०५ ॥ निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्व-
 तापिताः । तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ॥ १०६ ॥
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुत्तमपतिरिव प्रभुः । एतत्ते प्रथमं देव
 खरातं कर्म भविष्यति ॥ १०७ ॥ त्रिषु लोकेषु कीर्तिंश्च तवाक्षय्या
 भविष्यति । वशगाष्ट भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ १०८ ॥
 महासेनमेवमुक्त्वा विनिवृत्तः स दैवतैः । अनुज्ञातो भगवता त्रयस्व-
 केण शचीपतिः ॥ १०९ ॥ गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च द्विवौ-
 कसः । उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ११० ॥
 स हत्वा दानवगणान् पूज्यमानो महर्षिभिः । एकाङ्गैर्वाजयत् सर्वं
 त्रैलोक्यं वज्रिनन्दनः ॥ १११ ॥ स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जल
 समाहितः । स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ११२ ॥

इति आरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि स्कन्दयुद्धे

त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महा-
 त्मनः । त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विखरातानि द्विजोत्तम ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः पाण्डवेद्येन महात्मा ऋषि-
 सन्निधौ । उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्हिनः ॥ ३ ॥ कामजित् कामदः

कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः । मिश्रः श्रीघ्नः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः
शुभाननः ॥ ४ ॥ अमीषस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा । दीप्त-
शक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत् कूटमोहनः ॥ ५ ॥ षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा
पवित्रो मातृवत्सलः । कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः
॥ ६ ॥ प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः । सुव्रतो ललितश्चैव
बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७ ॥ खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवनो-
द्भवः । विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥ ८ ॥ वासुदेव-
प्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु । नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्ति-
कैयस्य यः पठेत् । स्वर्गं कीर्त्तिं धनञ्चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं शक्त्या
गुहं नामभिरप्रमेयम् । षडाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि
कुरुप्रवीर ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेश्यो
ब्रह्मवतां वरिष्ठः । ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसंप्रती लं ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्म-
णानाञ्च नेता ॥ ११ ॥ स्वाहा स्वधा लं परमं पवित्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं
प्रथितः षडर्चिः । सम्बत्सरस्त्वं ऋतवश्च षड्वै मासार्द्धमासा-
वयनं दिशश्च ॥ १२ ॥ लं पुष्कराक्षस्वरविन्दवक्त्रः सहस्रवक्त्रोऽसि
सहस्रबाहुः । लं लोकपालः परमं हविश्च लं भावनः सर्वसुरा-
सुराणाम् ॥ १३ ॥ तमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः प्रभुर्विभूषाप्रथ
शत्रुजेता । सहस्रभूस्त्वं धरणी तमेव सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक् च
॥ १४ ॥ सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः सहस्रपात्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव स्वाहामहौकृतिकानान्तथैव ॥ १५ ॥
लं क्रीडसे प्रणमुख कुक्कुटेन यथेष्टनानाविधकामरूपी । दक्षोऽसि
सोमो मरुतः सदैव धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६ ॥ सना-
तनानामपि शाश्वतस्त्वं प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा । ऋतस्य
कर्ता दितिजान्तकस्त्वं जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७ ॥
स्त्वं तपस्तत् परमं तमेव परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम् । धर्मस्य

कामस्य परस्य चैव तत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८ ॥ व्याप्तं
जगत् सर्वसुरप्रवीर शक्त्या यया संस्तुत लोकनाथ । नमोऽस्तु ते
द्वादशनेत्रवाही अतः परं वेद्वि गतिं न तेऽहम् ॥ १९ ॥ स्कन्दस्य
य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः । आवयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणु-
याद्वा द्विजेदितम् ॥ २० ॥ धनमायुर्धनो दीप्तं पुत्रान् शत्रुजय-
न्तथा । स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१ ॥

इति आदित्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि कार्तिकेयस्तवे

एकत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

समाप्तञ्च मार्कण्डेयसमाख्यापर्व ॥

—*—

अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशते तदाश्रमम् ॥ १ ॥ जहास्यमाने
सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः । चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योऽन्यस्य
प्रियंवदे ॥ १ ॥ कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदूत्यिताः ।
अथाब्रवीत् सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥ सात्राजिती
वाञ्छसेनीं रक्षसीदं सुमध्यमा । केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवा-
नधि तेष्ठसि ॥ ४ ॥ लोकपालोपमान् वीरान् यूनः परमसंहतान् ।
कथञ्च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ५ ॥ तव वश्या हि
सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने । सुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतदब्रवीहि
मे ॥ ६ ॥ व्रतचर्या तपो वास्ति स्नानमन्त्रौषधानि वा । विद्या-
वीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ७ ॥ ममाद्याचक्षु पाञ्चालि
यशस्यं भगदैवतम् । येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः
॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी । पतिव्रता महा-

भागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८ ॥ असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये
 मामनुपृच्छसि । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ १० ॥
 अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते । तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं
 कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११ ॥ यदैव भर्ता जानीयान्मन्मूल-
 परां स्त्रियम् । उद्विजेत तदैवास्याः सर्पादेश्छगतादिव ॥ १२ ॥
 उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् । न जातु वशगो
 भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्मर्कणा ॥ १३ ॥ अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्
 परमदारुणान् । मूलप्रचारैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १४ ॥
 जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते । तत्र चूर्णाणि दत्तानि
 हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५ ॥ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः
 पलितास्तथा । अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धवधिरास्तथा ॥ १६ ॥
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत । न जातु विप्रियं भर्तुः
 स्त्रिया कार्यं कथञ्चन ॥ १७ ॥ वर्ताम्यहन्तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु
 महात्मसु । तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभागे यशस्विनि ॥ १८ ॥
 अहङ्कारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा । सदारान् पाण्ड-
 वान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १९ ॥ प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधा-
 यात्मानमात्मनि । शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनाञ्चित्तचारिणी ॥ २० ॥
 दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थितादुरवेक्षितात् । दुरासितादुर्द्र-
 जितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २१ ॥ सूर्यवैश्वानरसमान् सोम-
 कल्पान्महारथान् । सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः ॥ २२ ॥
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि खलङ्कृतः । द्रव्यवानभिस्त्रपो वा
 न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३ ॥ नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च
 भर्तरि । न संविशामि नाश्रामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २४ ॥
 चेलादनादा ग्रामादा भर्तारं गृहमागतम् । अस्थित्यायाभिनन्दामि
 आसनेनोदकेन च ॥ २५ ॥ प्रमृष्टभाण्डा मिष्टान्ना काले भोजन-
 दायिनी । संयता गुप्ताधान्या च सुसंमृष्टनिवेशिना ॥ २६ ॥ अति-

रस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती । अनुकूलवती नित्यं भवा-
 म्यनलसा सदा ॥ २७ ॥ अनर्म चापि हसितं हारि स्थानमभी-
 क्षाशः । अवस्कारे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च वर्ज्ये ॥ २८ ॥ अति-
 हासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्ज्ये । निरताहं सदा सत्ये
 भर्तृणामुपसेवने ॥ २९ ॥ सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन ।
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ॥ ३० ॥ सुमनोवर्णका-
 पेता भवामि व्रतचारिणी । यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न
 सेवते ॥ ३१ ॥ यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्ज्याम्यहम् ।
 यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ॥ ३२ ॥ खलङ्गता सुप्रयता
 भर्तुः प्रियहिते रता । ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्रू मे कथिताः
 पुरा ॥ ३३ ॥ भिक्षाबलिः आद्वमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥ ३४ ॥ तान्
 सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता । विनयान्नियमांश्चैव सदा
 सर्वात्मनाश्रिता ॥ ३५ ॥ मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानु-
 पालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम् ॥ ३६ ॥
 पत्न्याश्च ये हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गति-
 र्नान्या तस्य का विप्रियञ्चरेत् ॥ ३७ ॥ अहं पतीन्नातिशये
 नात्यन्त्रे नातिभूषये । नापि परिवर्द्धे श्वश्रू सर्वदा परियन्त्रिता
 ॥ ३८ ॥ अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च । भर्तारो वशगा
 मञ्चं गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ३९ ॥ नित्यमार्थ्यामहं कुन्ती वीरसू-
 सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४० ॥
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नापि परिवर्द्धे चाहं
 तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ४१ ॥ अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि
 स्र नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंशद्दासीक एकैको
 याम् विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४३ ॥ दशान्यानि सहस्राणि येषा-

मन्त्रं सुसंस्कृतम् । क्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनाम्बुर्देतसाम् ॥४४॥
तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदवादिनः । यथाहं पूजयामि
स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५ ॥ अतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य
महात्मनः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्टः खलङ्कृतः ॥४६॥
महार्हमाख्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः । मणीन् हेम च
विभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४७ ॥ तासां नाम च रूपञ्च भोज-
नाच्छादनानि च । सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥४८॥
अतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवा-
रात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत ॥ ४९ ॥ अतमश्वसहस्राणि दश नागा-
शुतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५० ॥ एत-
दासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्थ्यपालयत् । येषां सङ्ख्यां विधिञ्चैव
प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१ ॥ अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानाञ्चैव
सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२ ॥ सर्वं
राज्ञः समुद्यमायञ्च व्ययमेव च । एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्ड-
वानां यशस्विनि ॥ ५३ ॥ मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरत-
र्षभाः । उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५४ ॥ तमहं
भारमासक्तमनाध्वं दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रग्रहानि
घटामि वै ॥ ५५ ॥ अष्टयं वरुणस्यैव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्मि कोषं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६ ॥ अनिशायां
निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या
रात्रिरहश्च मे ॥ ५७ ॥ प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।
नित्यकालमहं सत्ये एतत् संवदनं मम ॥ ५८ ॥ एतज्जानाम्यहं
कर्तुं भर्तृसंवदनं महत् । असत्स्त्रीणां समाचारनाहं कुर्यां न
कामये ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया
तदा । उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६० ॥

अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां
हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ ६१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
निजकार्यकथने द्वात्रिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

— —

द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गभपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रह-
णाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्-
स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १ ॥ नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु
सदेवकेषु । यथा पतिस्तुष्यति सर्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपि-
तश्च हन्यात् ॥ २ ॥ तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः श्रय्यासनान्यु-
त्तमदर्शनानि । वस्त्राणि मातृयानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको
विपुला च कीर्त्तिः ॥ ३ ॥ सुखं सुखिनेह न जातु लभ्यं दुःखिन
साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च
नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४ ॥ तथाशनैश्चारुभरग्रमात्यैर्हार्दिकैश्च-
योगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा लाभेव
संश्लिष्यति तद्विधत्स्व ॥ ५ ॥ श्रुत्वा स्वरं हारगतस्य भर्तुः प्रत्यु-
त्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं लरितासनेन पादो न चैनं
प्रतिपूजयस्व ॥ ६ ॥ सम्प्रेषितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्वं
स्वयमेव कार्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भज-
तीति सत्ये ॥ ७ ॥ ललन्निधौ यत्कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं
परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवे-
द्विरागः ॥ ८ ॥ प्रियांश्च रक्तांश्च क्षितांश्च भर्तुस्तान् भोजयेथा
विविधैरुपायैः । द्वेषैरपक्षैरक्षितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहको-
द्यतैश्च ॥ ९ ॥ मदं प्रमादं पुरुषेषु हिला संयच्छ भावं प्रतिगृह्य
मौनम् । प्रद्युम्नशास्त्रावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रक्षिते कदा-

जित् ॥ १० ॥ महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव
सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च
वर्च्याः ॥ ११ ॥ एतद्यज्ञस्यं भगदैवतञ्च स्वर्गं तथा शत्रुनिवर्हणञ्च ।
महार्हमाख्याभरणाङ्गरागा भर्त्तरिमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि द्रौपदी-
कर्त्तव्यकथने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महा-
त्मभिः । कथाभिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनाह्विनः ॥ १ ॥ ततस्तैः
संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः । आरुरुक्षूरयं सत्यामाह्वयामास
केशवः ॥ २ ॥ सत्यभामा ततस्तत्र खजिला द्रुपदात्मजाम् । उवाच
वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३ ॥ कृष्णो माभूत् तवोत्कण्ठा
मा व्यथा मा प्रजागरः । भर्तृभिर्देवसङ्गाभिर्जितां प्राप्स्यसि
मेदिनीम् ॥ ४ ॥ न ह्येवं शीलसम्पन्ना नैवं पूजितलक्षणाः । प्राप्नु-
वन्ति चिरं लोभं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५ ॥ अवश्यञ्च त्वया भूमि-
रियं निहतकण्टका । भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्दन्धेति श्रुतं
मया ॥ ६ ॥ धार्तराष्ट्रबधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च । युधि-
ष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रव्यसे द्रुपदात्मजे ॥ ७ ॥ यास्ताः प्रव्रजमानां
त्वां प्राहसन् दर्पमोहिताः । ताः क्षिप्रं पतसङ्कल्पाः द्रव्यसि त्वं
कुरुस्त्रियः ॥ ८ ॥ तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् । विद्धि
संप्रस्थितान् सर्वांस्तान् कृष्णो यमसादनम् ॥ ९ ॥ पुत्रस्ते प्रति-
बिम्बश्च सुतसोमस्तथाविधः । श्रुतकर्माण्युनिश्चैव शतानीकश्च
नाकुलिः ॥ १० ॥ सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः । सर्वे
कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११ ॥ अभिमन्युरिव
प्रीता दारवत्यां रता भृशम् । त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वा-

त्मना स्थिता ॥ १२ ॥ प्रीयते तव निर्दन्द्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ।
 दुःखिता तेन दुःखिन सुखिन सुखिता तथा ॥ १३ ॥ भजेत् सर्वा-
 त्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा । भानुप्रभृतिभिश्चैतान् विशिनष्टि
 च केशवः ॥ १४ ॥ भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
 रामप्रभृतयः सर्वे भजन्यन्वकवृषायः ॥ १५ ॥ तुल्यो हि प्रणय-
 स्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि । एवमादि प्रियं सत्यं हृदयसुक्ता
 मनोऽनुगम् ॥ १६ ॥ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति । तां
 कृष्णां कृष्णामहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ आरुरोह रथं
 शीरेः सत्यभामाथ भाविनी । स्मयित्वा तु यदुद्येष्टो द्रौपदीं परि-
 सान्तू च । उपवर्त्तत ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात् पुरं स्वकम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि सत्यभामा-

कृष्णगमने चतुस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

अथ धोषयात्रापर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं वने वर्त्तमाना नराग्र्याः शीतोष्णा-
 वातातप्रकर्षिताङ्गाः । सरस्तदासाय वनञ्च पुण्यं ततः परं
 किमकुर्वन्तः पार्थाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरस्तदासायः तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्-
 सृज्य विधाय वैशम् । वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च नदीप्रदेशांश्च
 तदा विचेरुः ॥ २ ॥ तथा वने तान् वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवन्तश्च
 तपोधनाश्च । अभ्याययुर्वेदविदः पुराणास्तान् पूजयामासुरथो
 नराग्र्याः ॥ ३ ॥ ततः कदाचित् कुशलः कथासुः विप्रोऽभ्यगच्छ-
 द्भुवि कौरवेयान् । स तैः समेत्याथ यदृच्छेयैव वैचित्रवीर्यैः

नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४ ॥ अथोपविष्टः प्रतिसत्कृत्य वृद्धेन राज्ञा
 कुरुसत्तमेन । प्रचोदितः स कथायाम्बभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्
 यमौ च ॥ ५ ॥ कृशाञ्च वातातपकर्षिताङ्गान् दुःखस्य चोग्रस्य
 सुखि प्रपन्नान् । ताञ्चाप्यनायामिव वीरनाथां कृशां परिक्षेप-
 गुणेन युक्ताम् ॥ ६ ॥ ततः कथास्तस्य निग्रस्य राजा वैचित्रवीर्यः
 कृपयाभितप्तः । वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथा दुःख-
 नदीं प्रपन्नान् ॥ ७ ॥ प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा निःश्वास-
 वातोपहतस्तदानीम् । वाचङ्मथञ्चित् स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमात्म-
 प्रभवं विचिन्त्य ॥ ८ ॥ कथन्तु सत्यः शुचिरार्य्यवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां
 मम धर्मराजः । अजातशत्रुः पृथिवीतले स श्रुते पुरा राज्ञव-
 कूटशायी ॥ ९ ॥ प्रबोध्यते मागधसूतपूर्गेर्नित्यं स्तुवद्भिः स्व-
 मिन्द्रकल्पः । पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडा-
 तलस्थः ॥ १० ॥ कथन्तु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरि-
 ष्णुताङ्गः । श्रुते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः
 ॥ ११ ॥ तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वशे स्थितो धर्मसुतस्य
 राज्ञः । विदूयमानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न श्रुते वसतीरमर्षात् ॥ १२ ॥
 यमौ च कृष्णाञ्च युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तम् । विनि-
 श्वसन् सर्प इवोग्रतेजा ध्रुवं न श्रुते वसतीरमर्षात् ॥ १३ ॥ तथा
 यमौ चाप्यसुखौ सुखाह्नौ समृद्धरूपावमरौ दिवीव । प्रजागरस्थौ
 ध्रुवमप्रशान्तौ धर्मेण सत्येन च वार्य्यमाणौ ॥ १४ ॥ समीरणे-
 नाथ समो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् । स धर्मपाशेन
 सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिश्वस्य सहस्रमर्षम् ॥ १५ ॥ स चापि भूमौ
 परिवर्तमानो बध्मं सुतानां मम काङ्क्षमाणः । सत्येन धर्मेण च
 वार्य्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिको रणोऽन्यैः ॥ १६ ॥ अजातशत्रौ
 तु जिते निवृत्त्या दुःशासनो यत् शस्त्राण्यवोचत् । तानि प्रवि-
 शानि वृकोदराङ्गं दहन्ति कक्षाग्निरिवेन्धनानि ॥ १७ ॥ न पाप-

कन्धरास्यति धर्मपुत्रो धनञ्जयश्चाप्यनुवत्स्रते तम् । अरण्यवासेन
विवर्धते तु भीमस्य कोपान्गिरिवानिलेन ॥ १८ ॥ स तेन कोपेन
विदह्यमानः करं करेणाभिनिपौड्य वीरः । विनिश्चसत्युष्णामतीव
घोरं दहन्निवेमान्ध्रम पुत्रपौत्रान् ॥ १९ ॥ गाण्डीवधन्वा च वृको-
दरश्च संरक्षिणावन्तककालकल्पौ । न श्रेययेतां शुवि शत्रुसेनां
अरान् किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २० ॥ दुर्योधनः शत्रुनिः सूत-
पुत्रो दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः । मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
यद्भूतमालम्ब्य हरन्ति राज्यम् ॥ २१ ॥ शुभाशुभं कर्म नरो
हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्ता । स तेन मुह्यत्यवशः फलेन
मोक्षः कथं स्यात् पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२ ॥ क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च वीजे
देवे च वर्षत्युत्कालयुक्तम् । न स्यात् फलं तस्य कुतः प्रसिद्धिरन्यत्र
देवादिति चिन्तयामि ॥ २३ ॥ कृतं मताक्षेण यथा न साधु
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन । मया च दुष्पुत्रवशानुगेन यथा कुक्ष-
णामयमन्तकालः ॥ २४ ॥ ध्रुवं प्रवास्यत्यसमौरितोऽपि ध्रुवं
प्रजास्यत्युत गर्भिणी या । ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथा
क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५ ॥ क्रियेत कक्षादपरे च कुर्याद्वित्तं
न दद्याः पुरुषाः कथञ्चित् । प्राप्स्यार्थकालञ्च भवेदनर्थः कथं नु
तत् स्यादिति तत् कुतः स्यात् ॥ २६ ॥ कथन्नु भियेत न च
स्रवेत न च प्रसिचेदिति रक्षितव्यम् । अरच्छमाणं शतधा प्रकी-
र्येत् ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७ ॥ गतो ह्यरण्यादपि
शक्रलोकं धनञ्जयः पश्यत वीर्यमस्य । अस्त्राणि दिव्यानि चतु-
र्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८ ॥ स्वर्गं हि गत्वा
सशरीर एव को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् । अन्यत्र कालोप-
हताननेकान् समीक्षमाणस्तु कुक्षन् मुमुक्षून् ॥ २९ ॥ धनुर्ग्राह-
श्चार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् । अस्त्राणि
दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽसौ ॥ ३० ॥

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ । शबो-
धयत् कर्णमुपेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि धृतराष्ट्रसिद्धवाक्ये
पञ्चत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रम्राज्य पाण्ड-
वान् वीरान् स्वेन वीर्येण भारत । भुङ्क्ष्वीमां पृथिवीमेको दिविं
शम्बरहा यथा ॥ २ ॥ प्राचग्राश्च दक्षिणात्याश्च प्रतीचग्रीहीच-
वासिनः । कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३ ॥ या
हि सा दीप्यमानेव पाण्डवानभजत् पुरा । साद्य लक्ष्मीस्त्वया
राजन्मवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्य-
मानां युधिष्ठिरे । अपश्याम श्रियं राजन् दृश्यते सा तवाद्य वै
॥ ५ ॥ शत्रवस्तव राजेन्द्र न चिरं शोककर्षिताः । सा तु बुद्धि-
बलेनेयं राक्षस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ॥ ६ ॥ त्वया क्षिप्ता मत्तावाहो
दीप्यमानेव दृश्यते । तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ॥ ७ ॥
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इतिवाद्मिनः । तवेयं पृथिवी
राजन् निखिला सागराश्वरा ॥ ८ ॥ सपर्वतवना देवी सग्राम-
नगराकरा । नानावनोद्देशवती पर्वतैरुपशोभिता ॥ ९ ॥ वन्द्य-
मानो द्विजैराजन् पूज्यमानश्च राजभिः । पौरुषाद्विवि देवेषु
भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १० ॥ रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव
वासवः । कुरुभिस्त्वं वृत्तो राजन् भासि नक्षत्रराडिव ॥ ११ ॥
यैः स ते नाद्रियेताञ्चा न च ते शासने स्थिताः । पश्यामस्तान्
श्रियाद्दीनान् पाण्डवान् वनवासिनः ॥ १२ ॥ श्रूयते च महाराज
सरो हैतवनं प्रति । वसन्तः पाण्डवाः सार्द्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभि

॥ १३ ॥ स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः । तापयन्
पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १४ ॥ स्थितो राज्ये
चुप्रतान् राज्याच्छ्रिया हीनाच्छ्रियावृतः । असमृद्धान् समृद्धार्यः
पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १५ ॥ महाभिजनसम्पन्नं भद्रे महति
संस्थितम् । पाण्डवास्त्राभिवीक्षन्तु ययातिमिव नाङ्गणम् ॥ १६ ॥
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशास्यते । पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां
सा समर्था भवत्युत ॥ १७ ॥ समस्थो विषमस्थान् हि दुर्हृदो-
योऽभिवीक्षते । जगतीस्थानिवाद्भिस्थः किमतः परमं सुखम्
॥ १८ ॥ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि बिन्दति । प्रीतिं
नृपतिश्चादूर्ल याममित्राघदर्शनात् ॥ १९ ॥ किन्तु तस्य सुखं न
स्यादाश्रमे यो धनञ्जयम् । अभिवीक्षेत सिद्धार्यो वल्कला-
जिनवाससम् ॥ २० ॥ सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिन-
संव्रताम् । पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः
॥ २१ ॥ विनिन्दतां तथात्मानं जीवितञ्च धनचुप्रतम् । न तथा
हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति । वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः
खलङ्कृताः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना
सह । तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये
षट्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

—००—

वैशम्पायन उवाच । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्ध्वोधन-
स्ततः । हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रवीषि
यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् । न त्वम्यनुज्ञां लप्स्यामि
गमने यत्न पाण्डवाः ॥ २ ॥ परिदिवति तान् वीरान् धृतराष्ट्रो

महीपतिः । मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३ ॥
 अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकञ्चिकीर्षितम् । एवमप्यायति रक्ष-
 न्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ न हि हैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत् प्रयो-
 जनम् । उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ॥ ५ ॥ जानासि
 हि यथा क्षत्ता यूतकाल उपस्थिते । अब्रवीद्यच्च मां त्वाच्च सौबलं
 वचनं तदा ॥ ६ ॥ तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत् परिदेवि-
 तम् । विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥ ममापि
 हि महान् हर्षो यदहं भीमफाल्गुनौ । क्षिष्टावरणं पश्येयं
 कृष्णया सहिताविति ॥ ८ ॥ न तथा ह्याप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसु-
 धामिमाम् । दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान् वल्कलाजिनवाससः ॥ ९ ॥
 किन्तु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् । द्रौपदीं कर्णं पश्येयं
 काषायवसनां वने ॥ १० ॥ यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च
 पाण्डवः । युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११ ॥
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तदनम् । यथा चाभ्यनुजानी-
 याद्वच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२ ॥ स सौबलेन सहितस्तथा दुः-
 शासनेन च । उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तदनम् ॥ १३ ॥
 अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय च । कथमेव गविष्यामि समीपं
 मार्थिवस्य ह ॥ १४ ॥ मयि तत्रोपविष्टे तु भीमे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टुं ब्रूयाः सहसौबल ॥ १५ ॥ वचो भीमस्य
 राज्ञश्च निश्चस्य गमनं प्रति । व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पिता-
 महम् ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जम्बूरावसथान् प्रति ।
 व्युषितायां रजन्यान्तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततो
 दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् । उपायः परिदृष्टोऽयं तन्नि-
 बोध जनेश्वर ॥ १८ ॥ घोषा हैतवने सर्वं लक्ष्मप्रतोक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९ ॥ उचितं हि सदा
 गन्तुं घोषयात्रां विशास्यते । एवञ्च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातु-

मर्हति ॥ २० ॥ तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१ ॥ उपायोऽयं
 मया दृष्टो गमनाय निरामयः । अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयि-
 ष्यति चाप्युत ॥ २२ ॥ घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामी न संशयः ॥ २३ ॥ ततः प्रहसिताः
 सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः । तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरु-
 सत्तमम् ॥ २४ ॥

इति आरुण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि घोषयात्रामन्त्रणे
 सप्तत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रं ततः सर्वं ददृशुर्जनमेजय ।
 पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥ ततस्तैर्विहितः
 पूर्वं समङ्गो नाम वल्लवः । समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ २ ॥ अनन्तरञ्च राधेयः शकुनिश्च विश्राम्यते । आहूतः
 पार्थिवश्चेष्टं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥ रमणीयेषु देशेषु घोषाः
 संप्रति कौरव । स्मरणं समयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४ ॥
 मृगया चोदिता राजन्ममिन् काले सुतस्य ते । दुर्योधनस्य गमनं
 समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
 विश्रम्यन्तस्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति स्मरे ॥ ६ ॥ ते तु तत्र नर-
 व्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् । अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र
 वः स्वयम् ॥ ७ ॥ हृद्यना निर्जितास्तौ तु कर्षिताश्च महावने ।
 तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८ ॥ धर्मराजो न
 संक्रुध्येद्धीमसेनस्त्वमर्षणः । यशसेनस्य दुहिता तेज एव तु केव-
 लम् ॥ ९ ॥ यूयञ्चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः । ततो विनि-

ईहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥ अथ वा सायुधा वीरा
मन्युनाभिपरिप्लुताः । सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा
॥ ११ ॥ अथ यूयं बद्धत्वात्तानाच्चिपन्तः कथञ्चन । अनार्यं
परमं तत् स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥ उषितो हि महा-
बाहूरिन्द्रलोके धनञ्जयः । दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्या-
गतो वनम् ॥ १३ ॥ अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्राय न हन्यादो महारथः ॥ १४ ॥ अथ वा
मदचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यति । उद्दिग्मवासो विश्वाम्नादः खं
तत्र भविष्यति ॥ १५ ॥ अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरम् ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥ तस्माद्गच्छन्तु
पुरुषाः स्मरणायाप्तकारिणः । न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव
भारत ॥ १७ ॥

शकुनिर्वाच । धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातञ्च संसदि ।
तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥ अनुवृत्ताश्च तत्
सर्वं पाण्डवा धर्मचारिणः । युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं
करिष्यति ॥ १९ ॥ भृगयाञ्चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्तते भृशम् ।
स्मरणान्तु चिकीर्षामी न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥ न चानार्थ-
समाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति । न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां
प्रतिश्रयः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥ अनुज्ञातस्तु
गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा । निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता
वृतः ॥ २३ ॥ दुःशासनेन च तथा सौबलेन च धीमता । संवृतो
भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४ ॥ तं निर्यान्तं महा-
बाह्वं द्रष्टुं हैतवनं सरः । पौराणानुययुः सर्वं सहदारा वनञ्च
तत् ॥ २५ ॥ अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च । पत्तवो

बहुसाहस्रा ह्यथाश्च नवतिः शताः ॥ २६ ॥ शकटापणवेशाश्च
वणिजी वन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः
॥ २७ ॥ ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत् स्वनः । प्रावृषीव
महावायोरुद्धतस्य विशास्यते ॥ २८ ॥ गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा
दुर्योधनस्तदा । प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो हैतवनं सरः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनहैतवन-
गमने अष्टत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने
वसन् । जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १ ॥ रम-
णीये समाश्रान्तिं सीदके समहीरुहे । दिशे सर्वगुणोपेते चक्रुराव-
सथन्नराः ॥ २ ॥ तथैव तत्समीपस्थान् वृथगावसथान् बहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातृणाञ्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥ ददर्श स तदा गावः
शतशोऽथ सहस्रशः । अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वाः लक्षयामास पार्थिवः
॥ ४ ॥ अङ्गयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपहृतांस्त्वपि । बालवत्सांश्च
या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५ ॥ अथ संस्मारणं कृत्वा
लक्षयित्वा त्रिहायणान् । वृत्तो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुसु-
नन्दनः ॥ ६ ॥ स च पौरजनः सर्वैः सैनिकाश्च सहस्रशः । यथो-
पजीषच्चिक्रीदुर्वने तस्मिन् यथामराः ॥ ७ ॥ ततो गोपाः प्रगा-
तारः कुशला नृत्यवादने । धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन् कन्याश्चैव खल-
ङ्गताः ॥ ८ ॥ स स्त्रीगणावृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु । तेभ्यो
यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः
सर्वे तरङ्गून् महिषान् मृगान् । गवयर्क्षवराक्षांश्च समन्तात् पर्य-
कालयन् ॥ १० ॥ स ताञ्छरैर्विनिर्भिय गजांश्च सुबहून् वने ।
रमणीयेषु दिशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११ ॥ गोरसानुप-

युञ्जान उपभोगांश्च भारत । पश्यन् स रमणीयानि वनान्युप-
वनानि च ॥ १२ ॥ मत्तभ्रमरजुष्टानि वर्हिणाभिस्तानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं दैतवनं सरः ॥ १३ ॥ मत्तभ्रमरसंजुष्टं
नीलकण्ठरवाकुलम् । सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागवकुलैर्युतम् ॥ १४ ॥
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् । यदृच्छ्या च ततस्थो
धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ ईजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विशा-
म्यते । दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६ ॥ कृत्वा
निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव । द्रौपद्या सहितो धीमान् धर्म-
पत्न्या नराधिपः ॥ १७ ॥ ततो दुष्योधनः प्रेष्यानाद्दिदेश सह-
स्रशः । आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १८ ॥
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः । चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडान्
जग्मुर्दैतवनं सरः ॥ १९ ॥ प्रविशन्तं वनं द्वारि गन्धर्वाः समवार-
यन् । सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं दैतवनं सरः ॥ २० ॥ तत्र
गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशाम्यते । कुवेरभवनाद्राजन्नाजगाम
गणावृतः ॥ २१ ॥ गणैरप्सरसाञ्चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत् संवृतं सरः ॥ २२ ॥ तेन तत्
संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः । प्रतिजग्मुस्ततो राजन् यत्र
दुष्योधनो नृपः ॥ २३ ॥ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान् युद्ध-
दुर्मदान् । प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४ ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः । शरो दैतवनं गत्वा गन्धर्वा-
निदमब्रुवन् ॥ २५ ॥ राजा दुष्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत ॥ २६ ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः
प्रहसन्तो विशाम्यते । प्रत्यब्रुवंस्तान् पुरुषानिदं हि परुषं वचः
॥ २७ ॥ न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः । योऽस्माना-
ज्ञापयत्येवं वैश्वानिव दिवौकसः ॥ २८ ॥ यूयं समूर्षवश्चापि मन्द-
प्रज्ञा न संशयः । ये तस्य वचनादेवमस्मान् ब्रूत विचेतसः ॥ २९ ॥

गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः । न चेदद्यैव गच्छध्वं
धर्मराजविवेचनम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्र-
यायिनः । सम्प्राद्रवन् यतो राजा दृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि धीषयात्रापर्वणि गन्धर्वदुर्योधनसेना-
संवादे एकीनचत्वारिंशदधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपा-
गमन् । अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवान् प्रति ॥ १ ॥ गन्धर्वै-
र्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्य-
भापत भारत ॥ २ ॥ आसतेनानधर्मज्ञानमविप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडते सर्वदेवैः सह शतक्रतुः ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा
धार्तराष्ट्रा महावलाः । सर्वे एवामिसन्नद्धा योधाश्चापि सहस्रशः
॥ ४ ॥ ततः प्रमथ्य सर्वांस्तांस्तदनं विविशुर्वलात् । सिंहनादेन
महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५ ॥ ततोऽपरैरवार्थ्यन्त गन्धर्वैः
कुरुसैनिकाः । ते वार्थ्यमाणा गन्धर्वैः सान्त्वय वसुधाधिप ॥ ६ ॥
ताननादृत्य गन्धर्वांस्तदनं विविशुर्महत् । यदा वाचा न तिष्ठन्ति
धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७ ॥ ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने
न्यवेदयन् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति ॥ ८ ॥
अनार्थान् आसतेत्येतांश्चित्रसेनो ह्यमर्षणः । अनुज्ञाताश्च गन्धर्वा-
श्चित्रसेनेन भारत ॥ ९ ॥ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभि-
द्रवन् । तान् दृष्ट्वापततः शीघ्रान् गन्धर्वानुद्यतायुधान् ॥ १० ॥
प्राद्रवन्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ॥ ११ ॥ राधेयस्तु तदा वीरो
नासीत्तत्र पराङ्मुखः । आपतन्तीन्तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम्
॥ १२ ॥ महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । क्षुरप्रैर्विशिखै-

मर्त्तव्यत्वादन्तैस्तथायसैः ॥ १३ ॥ गन्धर्वाञ्छतशोऽभिप्लवधुत्वात्
 सूतनन्दनः । पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ॥ १४ ॥
 क्षणेन व्यधमत् सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् । ते बभ्यमाना गन्धर्वाः
 सूतपुत्रेण धीमता ॥ १५ ॥ भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सह-
 स्रशः । गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ॥ १६ ॥ आपतद्भि-
 र्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः । अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ १७ ॥ दुःशासनो विकर्ष्यश्च ये चान्ये दृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गण्डनिःस्वनैः ॥ १८ ॥ मूयश्च योधया-
 मासुः कृत्वा कर्षमथाग्रतः । महता रथसंघेन हयवारेण चाप्युत
 ॥ १९ ॥ वैकर्त्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान् समवारयन् । ततः सं-
 न्यपतन् सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ॥ २० ॥ तदा सुतमुलं युद्ध-
 मभवत्तोमहर्षणम् । ततस्ते ऋदवोऽभूवन् गन्धर्वाः शरपीडिताः
 ॥ २१ ॥ उच्चक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान् प्रेक्ष्य पीडितान् । गन्धर्वा-
 स्त्वासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्वमर्षणः ॥ २२ ॥ उत्पपातासनात्
 क्रुद्धो बधे तेषां समाहितः । ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्र-
 मार्गवित् ॥ २३ ॥ तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ।
 एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारतं ॥ २४ ॥ पथ्यवर्त्तत
 गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह । ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता
 तदा ॥ २५ ॥ प्राद्रवन्त रणे भीता येन राजन् जिजीष्रवः ।
 भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ २६ ॥ कर्णो वैकर्त्तनो
 राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः । दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि
 सौबलः ॥ २७ ॥ गन्धर्वान् योधयामासुः समरे ऋशविहताः ।
 सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८ ॥ जिघांसमानाः
 सहिताः कर्णमभ्यद्रवद्रणे । असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महा-
 बलाः ॥ २९ ॥ सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात् पथ्यवाकिरन् ।
 अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन् ध्वजमन्ये न्यपातयन् ॥ ३० ॥ ईषामन्ये

हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् । अन्ये हतं वस्त्रयञ्च बन्धुरञ्च
तथापरे ॥ ३१ ॥ गन्धर्वा बह्मसाहस्रास्तिलशो व्यधमन्नयम् । ततो
रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् । विकर्णरथमास्थाय मोक्षाया-
श्चानचोदयत् ॥ ३२ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णरणभङ्गे
चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४० ॥

वैशम्पायन उवाच । गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महा-
रथे । सम्प्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १ ॥ तान्
दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । दुर्योधनो महा-
राज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २ ॥ तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गन्ध-
र्वाणां महाचमूम् । महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिन्दमः ॥ ३ ॥
अचिन्त्य शरवर्षन्तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् । दुर्योधनं जिघांसन्तः
समन्तात् पर्येवारयन् ॥ ४ ॥ युगमीषां वस्त्रयञ्च तथैव ध्वज-
सारथी । अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पञ्च तिलशो व्यधमच्छरैः ॥ ५ ॥
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि । अभिदुत्य महाबाहु-
र्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६ ॥ तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं
रथे । सख्यैर्गृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७ ॥ विविंशति-
चित्रसेनावादायान्ये विदुद्रुवुः । बिन्दानुबिन्दावपरे राजदारांश्च
सर्वशः ॥ ८ ॥ योधाश्च धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः । पूर्वप्रमनैः
संहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९ ॥ शकटापनवेशाश्च यानयुग्मञ्च
सर्वशः । शरणं पाण्डवान् जग्मुर्ऋयमाणे महीपतौ ॥ १० ॥

सैनिका जघुः । प्रियदर्शी महाबाहु धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्ऋयते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११ ॥ दुःशासनो दुर्विप्रहो
दुर्मुखो दुर्जयस्तथा । बह्वा ऋयन्ते गन्धर्वैराजदाराश्च सर्वशः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राज-
 षड्विनः । आर्त्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३ ॥ तांस्तथा
 व्यथितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधिष्ठिरम् । वृद्धान् दुर्योधना-
 मात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ महता हि प्रयत्नेन सन्नद्ध
 गजवाजिभिः । अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५ ॥
 अन्यथा वर्त्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा । दुर्मन्त्रितमिदं ताव-
 द्राज्ञो दुर्यूतदेविनः ॥ १६ ॥ हेष्टारमन्ये क्लीवस्य पातयन्तीति
 नः श्रुतम् । इदं कृतन्नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्या
 लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः । येनास्माकं हृतो भार
 आसीनानां सुखावहः ॥ १८ ॥ शीतवातातपसद्वांस्तपसा चैव
 कर्षितान् । समस्थो विषमस्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १९ ॥
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः । ये शीलमनुवर्त्तन्ते ते
 पश्यन्ति पराभवम् ॥ २० ॥ अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षि-
 तम् । अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २१ ॥ एवं
 ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् । न कालः परुषस्यायमिति
 राजाभ्यभाषत ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणे

एकचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— —

युधिष्ठिर उवाच । अस्मानभिगतांस्तात भयार्त्ताञ्छरणै-
 षिणः । कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्वमौढ्यम् ॥ १ ॥
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर । प्रसक्तानि च वैराणि
 कुलधर्मो न नश्यति ॥ २ ॥ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां वाह्यः प्रार्थ-
 यते कुलम् । न मर्षयन्ति तत् सन्तो वाह्येनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३ ॥
 जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् । स एवं परिभूया-

स्नानकार्षींदिदमप्रियम् ॥ ४ ॥ दुर्योधनस्य ग्रहणात् गन्धर्वेण
 बलात् प्रभो । स्त्रीणां वाच्याभिमर्षाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५ ॥
 शरणञ्च प्रपन्नानां त्राणार्थञ्च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः
 सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६ ॥ अर्जुनश्च यमौ चैव तञ्च वीरापरा-
 जितः । मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा द्वियमाणं सुयोधनम् ॥ ७ ॥ एते
 रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः
 काञ्चनध्वजाः ॥ ८ ॥ सखनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमान् रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९ ॥ एतानास्थाय
 वै ता ता गन्धर्वान् योद्धुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्व-
 मतन्द्रिताः ॥ १० ॥ य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिच्छागतम् ।
 परं शक्त्याभिरुह्येत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ ११ ॥ क इहाथ्यो
 भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः । प्राञ्जलिं शरणपन्नं दृष्ट्वा शत्रु-
 मपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ वरदानञ्च राज्यञ्च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्षीमास्त्रीणि चैकञ्च तत्समम् ॥ १३ ॥ किञ्चाप्य-
 धिकमेतस्माददापन्नः सुयोधनः । तद्वाङ्मूलमाश्रित्य जीवितं
 परिमार्गते ॥ १४ ॥ स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १५ ॥ साम्नेव तु
 यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः
 कुसुनन्दन ॥ १६ ॥ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १७ ॥ अथासौ मृदु-
 युद्धेन नमुञ्चेक्ष्मीमकौरवान् । सर्वोपायैर्विमोचग्रास्ते निगच्छ
 परिपन्थिनः ॥ १८ ॥ एतावद्धि मया शक्यं सन्देष्टुं वै वृकोदर ।
 वैताने कर्मणि तते वर्त्तमाने च भारत ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनञ्जयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यात् कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्र-

जान् । अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २१ ॥
अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः । कौरवाणां तदा
राजन् पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि धौप्रयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणानु-
ज्ञायां द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

—*—

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ अभेद्यानि ततः सर्वे
समनश्चन्त भारत । जाम्बूनद्विचित्राणि कवचानि महारथाः
॥ २ ॥ आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः । ते दंष्ट्रिता
रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ॥ ३ ॥ पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त
ज्वलिता इव पावकाः । ताग्रथान् साधुसम्पन्नान् संयुक्तान् जवनै-
र्हयैः ॥ ४ ॥ आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः । ततः
कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ५ ॥ प्रयातान् सहितान्
दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् । जितकाशिनश्च खचरास्वरिताश्च
महारथाः ॥ ६ ॥ क्षणेनैव वने तस्मिन् समाजग्मुर्भीतवत् ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रथगतान्
वीरान् पाण्डवांश्चतुरो रणे । तांस्तु विभ्राजितान् दृष्ट्वा लोक-
पालानिवोद्यतान् ॥ ८ ॥ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ।
रात्रस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ ९ ॥ क्रमेण मृदुना
युद्धमुपक्रान्तञ्च भारत । न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः
॥ १० ॥ शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं यदा । ततस्तान्
युधि दुर्द्वेषान् सव्यसाची परन्तपः ॥ ११ ॥ सान्त्तुपूर्वमिदं वाक्य-
मुवाच खचराग्रणे । विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम्
॥ १२ ॥ त एवमुक्ता गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना । उत्सयन्त-

स्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १२ ॥ एकस्यैव वयं तात कुर्याम
 वचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चराभो विगतज्वराः ॥ १३ ॥
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्त्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्मा-
 कमन्यस्तस्मात् सुरेश्वरात् ॥ १४ ॥ एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्ती-
 पुत्रो धनञ्जयः । गन्धर्वान् पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १५ ॥
 न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदाराभिर्मर्शश्च
 मानुषैश्च समागमः ॥ १६ ॥ उत्सृजध्वं महावीर्या धृतराष्ट्र-
 सुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १७ ॥
 यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोक्षयिष्यामि
 विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची
 धनञ्जयः । ससर्ज निशितान् वाणान् खचरान् खचरान् प्रति ॥ १९ ॥
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलीकृताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त पाण्ड-
 वाश्च दिवौकसः ॥ २० ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
 बभूव भीमवेगानां पाण्डवानाञ्च भारत ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे

त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दिव्यास्त्रसम्पन्ना गन्धर्वा हेम-
 मालिनः । विसृजन्तः शरान् दीप्तान् समन्तात्पथ्यवारयन् ॥ १ ॥
 चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः । रणे संन्यपतन्नाजं-
 स्तद्गृह्णन्तमिवाभवत् ॥ २ ॥ यथा कर्षस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य
 चोभयोः । गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३ ॥ तान्
 समापततो राजन् गन्धर्वाञ्छृत्यो रणे । प्रत्यगृह्णन्तरव्याघ्राः
 शरवर्षैरनेकशः ॥ ४ ॥ ते कीर्त्त्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः सम-
 न्ततः । न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्त्तितुम् ॥ ५ ॥ अति-

क्रुद्धानभिक्रुद्धो गन्धर्वानर्जुनस्तदा । लक्षयित्वाथ दिव्यानि महा-
 स्त्राण्युपचक्रके ॥ ५ ॥ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसाद-
 नम् । आग्नेयेनार्जुनः सङ्घेऽगन्धर्वाणां बलीकृतः ॥ ६ ॥ तथा
 भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनाम्बरः । गन्धर्वान् शतशो राजन्
 जघान निमित्तैः शरैः ॥ ७ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ
 बलीकृतौ । परिगृह्णाग्रतो राजन् जघतुः शतशः शरान् ॥ ८ ॥
 ते बध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः । उत्पेतुः खमुपादाय
 धतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ ९ ॥ स तानुत्पतितान् दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धन-
 क्षयः । महता शरजालेन समन्तात् पर्यवारयत् ॥ १० ॥ ते
 बद्धाः शरजालेन अकुन्ता इव पञ्चरे । ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदा-
 शक्त्यष्टिवृष्टिभिः ॥ ११ ॥ गदाशक्त्यष्टिवृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्र-
 वित् । गात्राणि चाहनद्भ्रूल्लैर्गन्धर्वाणां धनक्षयः ॥ १२ ॥ शिरोभिः
 प्रपतद्भिश्च चरणैर्वाङ्गभिस्तथा । अश्ववृष्टिरिवाभाति परेषामभव-
 द्भयम् ॥ १३ ॥ ते बध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिष्ठमन्तरौक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १४ ॥ तेषान्तु शर-
 वर्षाणि सव्यसाची परन्तपः । अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्
 प्रत्यविध्यत ॥ १५ ॥ स्थूलकर्म्मन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्जं कुरुनन्दनः ॥ १६ ॥ ते दृष्ट्यमाना
 गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः । दैतेया इव अज्रेण विषादमगमन्
 परम् ॥ १७ ॥ जङ्घ्वाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः । विसर्प-
 माणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १८ ॥ गन्धर्वास्त्रासितान्
 दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत । चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्र-
 वत् ॥ १९ ॥ तस्याभिपततस्तूष्णं गदाहस्तस्य संयुगे । गदां
 सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २० ॥ स गदां बद्ध्वा
 दृष्ट्वा कृतां वाणैस्तरखिना । संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास
 पाण्डवम् ॥ २१ ॥ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि सम्प्रयुक्तानि सर्वशः ।

दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २२ ॥ स वार्यमाणै-
स्त्रैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान् माययान्तर्हित-
स्तदा ॥ २३ ॥ अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताडया-
मास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २४ ॥ अन्तर्धानबधञ्चास्य चक्रो
क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बह्वृक्षपो धनञ्जयः ॥ २५ ॥
स बध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदा-
त्मानं प्रियः सखा ॥ २६ ॥ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि
माम् । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ॥ २७ ॥ सं-
जहारास्त्रमथ तत् प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः । दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे
संहतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ २८ ॥ संजह्रुः प्रदुतानश्वान् शरवेगान्
धनूंषि च । चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमार्वापि । पृष्ट्वा
कौशल्यमन्योऽन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि गन्धर्वपराभवे

चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

—०००—

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १ ॥ किन्ते व्यवसितं
वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थञ्च सदारोऽयं निगृहीतः सुयो-
धनः ॥ २ ॥

चित्रसेन उवाच । विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्मस्य च धनञ्जय ॥ ३ ॥ वनस्थान् भवतो
ज्ञात्वा क्षिप्यमानाननाथवत् । समस्थो विप्रमस्थांस्तान् द्रक्ष्यामी-
त्यनवस्थितान् ॥ ४ ॥ इमे हंसितुं प्राप्ता द्रौपदीञ्च यशस्विनीम् ।
ज्ञात्वा चिकीर्षितञ्चै प्रां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५ ॥ गच्छ दुर्यो-
धनं बद्धा सक्षामात्यमिहानय । धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सह म्नातभि-

राहवे ॥ ६ ॥ स च प्रियसखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः । वच-
नाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७ ॥ अयं दुरात्मा बद्धश्च
गमिष्यामि सुरालयम् । नेष्टाम्येनं दुरात्मानं पाकघासनघासनात् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य सन्देशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९ ॥

चित्रसेन उवाच । प्रापोऽयं नित्यसन्तुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ॥ १० ॥ नेदञ्चिकीर्षितं
तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु
यथेच्छसि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते सर्व एव राजानमभिजग्मु र्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२ ॥ अजातशत्रु-
स्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्ध-
र्वान् प्रशशंस च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या भवद्भिर्वलिभिः शक्तैः सर्वैर्न
हिंसितः । दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १४ ॥
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खिचरैः । कुलं न परिभूतं मे
मोक्षणेऽस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो
दर्शनेन वः । प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो ब्रजत माचिरम् ॥ १६ ॥
अनुज्ञातस्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता । सहाप्सरोग्भिः सं-
हृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १७ ॥ देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्
समजीवयत् । दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १८ ॥
ज्ञातींस्तानवमुत्रप्राप्य राजदारांश्च सर्वशः । कृत्वा च दुष्करं कर्म
प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १९ ॥ सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना
महारथाः । बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथामनयः ॥ २० ॥
ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः संहितस्तदा । युधिष्ठिरस्तु प्रणया-
दिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ मास्य तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं
क्वचित् । न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २२ ॥

स्वस्तिमान् सहितैः सर्वभ्रातृभिः कुसुनन्दन । गृहान् व्रज यथा-
कानं वैमनस्यञ्च माकृथाः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधन-
स्तदा । अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ॥ २४ ॥ विदीर्य-
माणो व्रीडावान् जगाम नगरं प्रति । तस्मिन् गते कौरवेये
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो
हिजातिभिः । तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः । तथा
द्वैतवने तस्मिन् विजहार मुदायुतः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोक्षणे

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

—०*०—

जनमेजय उवाच । शत्रुभिर्जितवदस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानिनः सुदुरात्मनः ॥ १ ॥ कत्यनस्याव-
लिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः । सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवा-
नवमन्यतः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३ ॥ तस्य लज्जा-
न्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः । प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशम्पायन
कीर्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धर्मराजनिःसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयो-
धनः । लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत् सुदुःखितः ॥ ५ ॥ स्वपुरं
प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः । शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः
पराभवम् ॥ ६ ॥ विमुच्य पथि यानानि दिशे सुयवसोदके ।
सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ॥ ७ ॥ हस्त्यश्वरथ-
पादातं यथास्थानं न्यवेशयत् । अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलन-
प्रभे ॥ ८ ॥ उपप्लुतं यथासीमं राहणा रात्रिसंचये । उपागम्या-

ब्रवीत् कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८ ॥ दिष्टा जीवसि गान्धारे
दिष्टा नः सङ्गमः पुनः । दिष्टा लया जिताश्चैव गन्धर्वाः काम-
स्तपिणः ॥ १० ॥ दिष्टा समग्रान् पश्यामि भ्रातृंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून् यो युक्तान् निर्जितारौन्महारथान् ॥ ११ ॥ अहं त्वमि-
दुतः सर्वगन्धर्वैः पश्यतस्तव । नाशक्तुं वं स्थापयितुं दीर्यमाणाञ्च
वाहिनीम् ॥ १२ ॥ शरच्छताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिषोडितः ।
इदन्तुत्यङ्गुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १३ ॥ अरिष्टानक्षतां-
श्चापि सदारबलवाहनान् । विमुक्तान् सम्प्रपश्यामि युद्धात्तस्मा-
दमानुषात् ॥ १४ ॥ नैतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् पुमान् विद्यति
भारत । यत्कृतन्ते महाराज सह आढभिराहवे ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधन-
स्तदा । उवाच चाङ्गराजानं वास्यगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः कर्णदुर्योधनसंवादे
षट्चत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुर्योधन उवाच । अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्छत्रून् गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १ ॥ आयो-
धितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम । मया सह महाबाहो कृत-
श्चोभयतः क्षयः ॥ २ ॥ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा विय-
हताः । तदा नो न समं युद्धमभवत् खिचरैः सह ॥ ३ ॥ परा-
जयञ्च प्राप्ताः स्मो रणे वन्धनमेव च । समृत्यामात्यपुत्राश्च सदार-
बलवाहनाः ॥ ४ ॥ उच्चैराकाशमार्गेण क्षियमाणाः सुदुःखिताः ।
अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ॥ ५ ॥ उपगम्या-
ब्रुवन् दीनाः पाण्डवान् शरणप्रदान् । एष दुर्योधनो राजा
धार्तराष्ट्रः सहानुजः ॥ ६ ॥ सामात्यदारो क्षियते गन्धर्वैर्दिव-

माश्रितैः । तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ॥ ७ ॥
 परामर्शो माभविष्यत् कुरुदारेषु सर्वशः । एवमुक्ते तु धर्मात्मा
 ज्येष्ठः पाण्डु सुतस्तदा ॥ ८ ॥ प्रसाद्य पाण्डवान् सर्वानाज्ञापयत
 मोक्षणे । अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥
 सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः । यदा चास्मान्-
 मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ॥ १० ॥ ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ
 च बलीकृतौ । मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान् प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥
 अथ सर्वे रणं सुक्ता प्रयाताः खिचरा दिवम् । अस्मानेवाभिकर्षन्तो
 दीनान्मुदितमानसाः ॥ १२ ॥ ततः समन्तात् पश्यामः शरजालेन
 वेष्टितम् । अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम् ॥ १३ ॥
 समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन श्रितैः शरैः । धनञ्जयसखात्मानं
 दर्शयामास वै तदा ॥ १४ ॥ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य पर-
 स्परम् । कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १५ ॥ ते
 समेत्य तथान्योऽन्यं सन्नाहान् विप्रमुच्य च । एकीभूतास्ततो
 वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः । अपूजयेतामन्योऽन्यं चित्रसेन-
 धनञ्जयौ ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि कर्णदुय्योधनसंवादे

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

— —

दुय्योधन उवाच । चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
 इदं वचनमक्लीवमब्रवीत् परवीरहा ॥ १ ॥ भ्रातृनर्हसि मे वीर
 मोक्तुं गन्धर्वसत्तम । अनर्हधर्षणा ह्रीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना । उवाच यत् कर्णं वयं
 मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥ ३ ॥ द्रष्टारः स सुखाङ्गीनान् सदारान्
 पाण्डवानिति । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ॥ ४ ॥

भूमेर्विवरमन्वेच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः । युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः
सह पाण्डवैः ॥ ५ ॥ अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्प्रवेदयन् ।
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशङ्गतः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरस्योपहृतः
किन्तु दुःखमतः परम् । ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा
॥ ७ ॥ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् । प्राप्तः स्यां
यद्यहं वीर बधं तस्मिन्महारणे ॥ ८ ॥ श्रेयस्तद्भवता मच्चं नैवं
भूतस्य जीवितम् । अभूद्यशः पृथिव्यां मे खरातं गन्धर्वतो बधात्
॥ ९ ॥ प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः । यत्त्वय मे
व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ॥ १० ॥ इह प्रायमुपाश्रिष्ये यूयं
व्रजत वै गृहान् । आतरश्चैव मे सर्वं यान्तुद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११ ॥
कर्षप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये । दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रया-
न्तुद्य पुरं प्रति ॥ १२ ॥ न ह्यहं सम्प्रयास्यामि पुरं शत्रुनिरा-
कृतः । शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृतया ॥ १३ ॥ स
सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः । वारणाह्वयमासाद्य
किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४ ॥ भीष्मद्रोणौ कृपद्रौणौ विदुरः
सञ्जयस्तथा । वाह्निकः सौमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसम्मतः ॥ १५ ॥
ब्राह्मणाः श्रेणिमुखराश्च तथोदासीनवृत्तयः । किं मां वक्ष्यन्ति
किञ्चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १६ ॥ रिपूणां शिरसि स्थित्वा
तथा विक्रम्य चोरसि । आत्मदोषात् परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि
तानहम् ॥ १७ ॥ दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १८ ॥ अहो नार्ह-
मिदं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतम् । स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तो-
ऽस्मि संशयम् ॥ १९ ॥ तस्मात् प्रायमुपाश्रिष्ये न हि शक्यामि
जीवितुम् । चेतयानो हि को जीवेत् कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ २० ॥
शत्रुभिश्चावहंसितो मानी पौरुषवर्जितः । पाण्डवैर्विक्रमाढेयश्च
सावमानमवेक्षितः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथा-
 ब्रवीत् । दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२ ॥ प्रतीच्छ-
 त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव । प्रशाधि पृथिवीं स्वीतां कर्ष-
 सौबलपालिताम् ॥ २३ ॥ भ्रातृन् पालय विश्वब्धं मरुतो वृत्रहा
 यथा । बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४ ॥ ब्राह्म-
 णेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः । बन्धूनां सुहृदाञ्चैव
 भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५ ॥ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देव-
 गणान् यथा । गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६ ॥
 नन्दयन् सुहृदः सर्वान् शात्रवांश्चावभर्त्सयन् । कण्ठे चैनं परि-
 ष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो
 दुःशासनोऽब्रवीत् । अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च
 ॥ २८ ॥ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः । प्रसीदित्यपत-
 न्मौ द्रव्यमानेन चेतसा ॥ २९ ॥ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं
 जलमुत्सृजन् । उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३० ॥
 विदीर्येत् सकला भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् । रविरात्मप्रभां
 जह्यात् सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१ ॥ वायुः शैघ्रमथो
 जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् । शृण्वेत्तोयं समुद्रेषु वज्रिरप्युष्णातां
 त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न चाहं लट्टते राजन् प्रशास्यं वसुन्धराम् । पुनः
 पुनः प्रसीदति वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ त्वमेव नः कुले राजा
 भविष्यसि शतं समाः । एवमुक्त्वा स राजानं सुखरं प्ररुद ह
 ॥ ३४ ॥ पादौ संस्पृश्य मानार्हो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत । तथा
 तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ॥ ३५ ॥ अधिगम्य व्यथा-
 विष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत । विषीदथः किं कौरव्यौ बालिष्ठात्
 प्राकृताविव ॥ ३६ ॥ न शोक्रः शोचमानस्य विनिवर्त्तत कर्हिचित् ।
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ॥ ३७ ॥ सामर्थ्यं किं
 ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः । धृतिं गृह्णीतं मा शत्रून् शोचन्तौ

नन्दयिष्यथः ॥ ३८ ॥ कर्त्तव्यं हि कृतं राजन् पाण्डवैस्तव मोक्ष-
णम् । नित्यमेव प्रियं कार्य्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ३९ ॥
पाण्डमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतञ्चराः । नार्हस्येवङ्गते मन्युं
कर्त्तुं प्राकृतवदयथा ॥ ४० ॥ विषयास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं
समास्थिते । उत्तिष्ठ व्रज भद्रन्ते समाश्वसय सोदरान् ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्षदुर्व्योधनसंवादे

अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

कर्ष उवाच । राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्दीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ १ ॥ सद्यो वशं
समापन्नः शत्रूणां शत्रु कर्षण । सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषय-
वासिभिः ॥ २ ॥ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्त्तव्यं नृपतेः प्रियम् ।
प्रायःप्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ॥ ३ ॥ निगृह्यन्ते
च युद्धेषु मोक्षन्ते चैव सैनिकैः । सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये
सन्ति मानवाः ॥ ४ ॥ तैः सङ्गम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ।
यद्येवं पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभिः ॥ ५ ॥ यदृच्छ्या मोक्षि-
तोऽसि तत्र का परिदेवना । न चैतत् साधु यद्वा राजन् पाण्डवास्त्वां
नृपोत्तम ॥ ६ ॥ स्वसेनया सम्प्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ।
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ॥ ७ ॥ भवतस्ते सहाया वै
प्रेष्यतां पूर्वमागताः । पाण्डवैर्यानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ॥ ८ ॥
सत्त्वस्थान् पाण्डवान् पश्य न ते प्रायमुपाविशन् । उत्तिष्ठ राजन्
भद्रन्ते न चिरं कर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषय-
वासिभिः । प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ १० ॥
महाकथमेतद्वाजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि । स्थास्यामीह भवत्पादौ

शुश्रूषन्तरिमर्द्देन ॥ ११ ॥ नोत्सहे जीवितुमहं तद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधन-
संवादे एकोनपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन् राजच्छकुनिः सौबलस्तदा ॥ १ ॥

शकुनिस्त्वाच । सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छतं कौरव त्वया ।
मया हृतां श्रियं स्त्रीतां तां मोहादपचाय किम् ॥ २ ॥ त्वम-
बुद्ध्याय नृपते प्राणानुत्सृष्टुमर्हसि । अथ वायवगच्छामि न
वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३ ॥ यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न निय-
च्छति । स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाश्रयसि ॥ ४ ॥ अति-
भीरुमतिक्लीवं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् । व्यसनादिप्रयाक्रान्तं न
भजन्ति नृपं प्रजाः ॥ ५ ॥ तत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं
भवेत् । मा कृतं शोभनं पार्थः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६ ॥ यत्र
हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः । तत्र शोचसि राजेन्द्र
विपरीतमिदं तव ॥ ७ ॥ प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं
स्मर । प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ८ ॥ क्रिया-
मेतां समाज्ञाय कृतञ्चस्त्वं भविष्यसि । सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा
समवस्थाय चैव तान् । पितरं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुख-
मवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विह्वलं भ्रातृसौहृदात् । बाहुभ्यां साधु-

जाताभ्यां दुःशासनमरिन्दमम् ॥ १० ॥ उत्थाप्य सम्परिव्रज्य
 प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि । कर्णसौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ
 ॥११॥ निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा । व्रीडयाभि-
 परीतात्मा नैराश्वमगमत् परम् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदस्यैव सम-
 न्युरिदमब्रवीत् । न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाक्षया ॥१३॥
 नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत । निश्चितेयं मम मतिः
 स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४ ॥ गच्छध्वं नगरं सर्वं पूज्याश्च गुरवो
 मम । त एवमुक्ताः प्रत्यूचुराजानमरिमर्दनम् ॥ १५ ॥ या गति-
 स्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत । कथं वा सम्प्रवेक्ष्यामस्वहि-
 क्षीनाः पुरं वयम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन
 च । बद्धप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न विचार्यते ॥ १७ ॥ दर्मा-
 स्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्भृतराष्ट्रजः । संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा मृतले
 समुपस्थितः ॥ १८ ॥ कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
 वागग्रतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९ ॥ मनसोप-
 चितिं कृत्वा निरस्य च वहिष्क्रियाः । अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा
 दैतेयदानवाः ॥ २० ॥ पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनि-
 र्जिताः । ते स्वपक्षद्वयन्तन्तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ॥ २१ ॥
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसम्भवम् । वृहस्पत्युशनोक्तैश्च
 मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ॥ २२ ॥ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याज्ञोपनिषदि-
 क्रियाः । मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा संप्रवर्तयन् ॥ २३ ॥ जुह्व-
 त्यनी हविः क्षीरं मन्त्रवत् सुसमाहिताः । ब्राह्मणा वेदवेदाङ्ग-
 पारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४ ॥ कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा
 महाद्भुता । कृत्या समुत्थिता राजन् किङ्करोभौति चाब्रवीत् ॥२५॥
 आहुदैव्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्रायोपविष्टं राजानं
 धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २६ ॥ तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रसन्नौ

तदा । निमेषाद्गमचापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २७ ॥ समा-
दाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् । दानवानां मुहूर्त्तञ्च तमा-
नीतं न्यवेदयत् ॥ २८ ॥ तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ सङ्गृह्य
दानवाः । प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः । साभिमान-
मिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे
पञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दानवा जनुः । भो सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोदह ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १ ॥ अकार्षीः
साहसमिदं कस्मात् प्रायोपवेशनम् । आत्मत्यागी ह्यधो याति
वाचप्रतां चायशस्कारीम् ॥ २ ॥ न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपापेषु
कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्दिधाः ॥ ३ ॥ निय-
च्छेतां मतिं राजन् धर्मार्थसुखनाशिनीम् । यशःप्रतापवीर्यघ्नीं
शत्रूणां हर्षवर्द्धनीम् ॥ ४ ॥ श्रूयतां हि प्रभो तत्त्वं दिव्यताञ्चात्मनो
नृप । निर्माणञ्च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५ ॥ पुरा त्वं
तपसाम्नाभिर्लब्धो राजन्महेश्वरात् । पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो
वज्रसञ्चयः ॥ ६ ॥ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधः कायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयी देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७ ॥ एवमौश्वर-
संयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम । देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि
न मानुषः ॥ ८ ॥ क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदन्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्वविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९ ॥ तदलन्ते
विषादेन भयं तव न विद्यते । सहायार्थञ्च ते वीराः सम्भूता
भुवि दानवाः ॥ १० ॥ भौषट्प्रोणकुपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११ ॥ नैव पुत्रान्

च भ्रातृन् पित्रन् च बान्धवान् । नैव शिष्यान् च ज्ञातीन् बालान्
स्थविरान् च ॥ १२ ॥ युधि सम्प्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरु-
सत्तम । निःस्त्रेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३ ॥
प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्त्रेहमुत्सृज्य दूरतः । हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः
कलुषीकृतमानसाः ॥ १४ ॥ अविज्ञानविमूढाश्च देवाश्च विधि-
निर्मितात् । व्याभाषमाणाश्चान्योऽन्यं न मे जीवन् विमोक्ष्यसे
॥ १५ ॥ सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः । श्लाघमानाः
कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १६ ॥ तेऽपि पञ्च महात्मानः
प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । वधञ्चैषां करिष्यन्ति देवयुक्ता महा-
बलाः ॥ १७ ॥ दैत्यरक्षोगणाश्चैव सम्भूताः क्षत्रयोनिषु । योत्-
स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १८ ॥ गदाभिर्मुषलैः
शूलैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा । यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसम्भवम्
॥ १९ ॥ तत्रापि विहितोऽस्माभिर्बधोपायोऽर्जुनस्य वै । हतस्य
नरकस्यात्मा कर्षंभूर्त्तिमुपाश्रितः ॥ २० ॥ तद्वैरं संस्मरन् वीरं
योत्स्यते केशवार्जुनौ । स ते विक्रमशीरुण्डीरो रणे पाथं विजे-
ष्यति ॥ २१ ॥ कर्षः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः । जाले-
तच्छृङ्गना वज्री रक्षाथं सव्यसाचिनः ॥ २२ ॥ कुण्डले कवचञ्चैव
कर्षस्यापहरिष्यति । तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ॥ २३ ॥
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति । प्रख्यातास्तेऽर्जुनं
वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २४ ॥ असपत्ना त्वया हीयं
भोक्तव्या वसुधा नृप । मा विप्रादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते
॥ २५ ॥ विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव । गच्छ वीर
न ते बुद्धिरन्या कार्या कथञ्चन । त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवता-
नाञ्च पाण्डवाः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राज-
कुक्षरम् । समाश्वास्य च दुर्द्विषं पुत्रवद्दानवर्षभाः । स्थिरां कृत्वा

बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्ता च भारत ॥ २७ ॥ गम्यतामिद्व्यनुज्ञाय
 जयमाप्नुहि चेत्यथ । तैर्विस्मृतं महाबाहुं कृत्वा सैवानयत् पुनः
 ॥ २८ ॥ तमेव दिशं यत्नासौ तदा प्रायमुपाविशत् । प्रतिनिक्षिप्य
 तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता च राज्ञा सा
 तथैवान्तरधीयत । गतायामश्न तस्यान्तु राजा दुर्योधनस्तदा
 ॥ ३० ॥ स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत । विजेष्यामि रणे
 पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ ३१ ॥ कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्या-
 मित्रघातिनः । असन्यत बधे युक्तान् समर्यांश्च सुयोधनः ॥ ३२ ॥
 एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । विनिर्जये पाण्डवा-
 नामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्त-
 रात्मना । अर्जुनस्य बधे क्रूरां करोति स तदा मतिम् ॥ ३४ ॥
 संशप्तकाश्च ते वीरा राज्ञसाविष्टचेतसः । रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः
 फाल्गुनस्य बधेऽपि ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्त-
 चेतसः । न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशाम्यते ॥ ३६ ॥
 न चाचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः । दुर्योधनं निशान्ते च
 कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ॥ ३७ ॥ सयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं
 हेतुमद्वचः । न मृतो जयते शत्रून् जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ३८ ॥
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः । न कालोऽद्य विषा-
 दस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३९ ॥ परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां
 स महाभुजम् । उत्तिष्ठ राजन् किं शेषि कस्माच्छोचसि शत्रुहन्
 ॥ ४० ॥ शत्रून् प्रताप्य वीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि । अथ वा
 ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ॥ ४१ ॥ सत्यन्ते प्रतिजानामि
 बधिष्यामि रणोर्जुनम् । गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ॥ ४२ ॥
 आनयिष्याम्यहं पार्थान् वशं तव जनाधिप । एवमुक्तस्तु कर्णेन
 दैत्यानां वचनात्तथा ॥ ४३ ॥ प्रणिपातेन चाद्येषामुदतिष्ठत्
 सुयोधनः । दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४४ ॥

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् । रथनागाश्वकलिलां
पदातिजनसङ्कुलाम् ॥ ४५ ॥ गङ्गौघप्रतिमा राजन् प्रयाता सा
महाचमूः । श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४६ ॥
रथैर्नागैः पदातिश्च शुशुभेऽतीव सङ्कुला । व्यपेताभ्रघने काले
द्यौरिवाव्यक्तशरदौ ॥ ४७ ॥ जयाश्रीभिर्हिज्जेन्द्रैः स स्तूयमानो-
ऽधिराजवत् । गृह्णन्क्षलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४८ ॥
सुयोधनो यमावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् । कर्णेन साङ्गं राजेन्द्र
सौबलेन च दिविना ॥ ४९ ॥ दुःशासनादवश्यास्य आतरः सर्व
एव ते । भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च वाह्निकः ॥ ५० ॥
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा । प्रयान्तं नृपसिंहन्तमनु-
जग्मुः कुरूवृद्धाः । कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५१ ॥

इति आरव्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनपुरप्रवेशे

एकपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

— — —

जनमेजय उवाच । वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासा किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १ ॥ कर्णो वैकर्तनश्चैव
शकुनिश्च महाबलः । भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच । एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ३ ॥ भीष्मोऽब्रवी-
न्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः । उक्तं तात यथा पूर्वं गच्छतस्ते
तपोवनम् ॥ ४ ॥ गमनं मे न रुचितं तव तत्र कृतञ्च ते । ततः
प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ॥ ५ ॥ मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः
पाण्डवैर्न च लज्जसे । प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विश्राम्यते
॥ ६ ॥ सूतपुत्रोऽपयाङ्गीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् । क्रोशतस्तव
राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ७ ॥ दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां

महात्मनाम् । कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८ ॥
 न चापि पादभाक् कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम । धनुर्वेदे च शीर्ष्यं
 च धर्मं वा धर्मवत्सल ॥ ९ ॥ तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्ते-
 र्महात्मभिः । सन्धिं सन्धिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः । प्रहस्य सहसा राजन्
 विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११ ॥ तन्तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासना-
 दयः । अनुजग्मुर्महेश्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ तांस्तु
 सम्प्रस्थितान् दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः । लज्जया व्रीडितो
 राजन् जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३ ॥ गते भीष्मे महाराज धार्त-
 राष्ट्रो जनेश्वरः । पुनरागम्य तं दिशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४ ॥
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते । कथञ्च सुकृतं तत्
 स्यान्मन्त्रयामोऽद्य यद्वितम् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६ ॥ तद्देषाच्च
 महाबाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति । विगर्हते च मां नित्यं तत्समीपे
 नरेश्वर ॥ १७ ॥ सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
 तत्समक्षं यदुक्तञ्च भीष्मेणामित्रकर्षण ॥ १८ ॥ पाण्डवानां यशो
 राजंस्तव निन्दाञ्च भारत । अनुजानीहि मां राजन् सम्यक्त्यबल-
 वाहनम् ॥ १९ ॥ जेष्यामि पृथिवीं राजन् समैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २० ॥ तामहन्ते
 विजेष्यामि एक एव न संशयः । सम्पश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरु-
 कुलाधमः ॥ २१ ॥ अनित्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानन्तु विगर्हतु ॥ २२ ॥ अनुजानीहि
 मां राजन् ध्रुवो हि विजयस्तव । प्रतिजानामि ते सत्यं राज-
 न्नायुधमालमे ॥ २३ ॥ तच्छ्रत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरत-
 र्षभ । प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४ ॥

धन्योऽस्मानुग्रहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः । हितेषु वर्त्तसे
नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५ ॥ यदा च मन्यसे वीर सर्व-
शत्रुनिवर्हणम् । तदा निगच्छ भद्रन्तो ह्यनुग्राहि च मामिति
॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता । सर्वमाज्ञा-
पयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७ ॥ निर्ययौ च महेष्वासी
नक्षत्रे शुभदैवते । शुभे तिथौ मुहूर्त्ते च पूज्यमानो दिजातिभिः
॥ २८ ॥ मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः । नादय-
त्रथघोषिण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णोद्विजये
द्विपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णो महेष्वासी बलेन महता
वृतः । द्रुपदस्य पुरं रम्यं सरोध भरतर्षभ ॥ १ ॥ युद्धेन महता
चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् । सुवर्णं रजतञ्चापि रत्नानि विविधानि
च ॥ २ ॥ करञ्च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम । तं विनिर्जित्य
राजेन्द्र राजानस्तस्य वीऽनुगाः ॥ ३ ॥ तान् सर्वान् वशगांश्चक्रे
करञ्चैर्नानदापयत् । अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान्
॥ ४ ॥ भगदत्तञ्च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् । हिमवन्तं
महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ॥ ५ ॥ प्रययौ च दिशः सर्वान्नृप-
तीन् वशमानयत् । स ह्यैवतिकान् जित्वा करं सर्वानदापयत्
॥ ६ ॥ अवतीर्थ ततः शैलात् पूर्वां दिशमभिद्रुतः । अङ्गान्
वङ्गान् कलिङ्गांश्च मण्डिकान् मिथिलानथ ॥ ७ ॥ मागधान् कर्क-
खण्डांश्च निवेश्य विषयेत्वनः । आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिचक्रञ्च
योजयत् ॥ ८ ॥ पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् ।

वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलीं मृत्तिकावतीम् ॥ ८ ॥ मोहनं पत्तन-
 चैव त्रिपुरां कोशलां तथा । एतान् सर्वान् विनिर्जित्य कर-
 मादाय सर्वशः ॥ १० ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जिह्वा
 महारथान् । रुक्मिणं दक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ ११ ॥
 स युद्धन्तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् । प्रीतोऽस्मि तव
 राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२ ॥ न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां
 समपालयम् । प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि
 ॥ १३ ॥ समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्डुरं शैलञ्च सोऽगमत् । स कैरवं
 रणे चैव नीलञ्चापि महीपतिम् ॥ १४ ॥ वेणुहारिसुतञ्चैव धे-
 चान्ये नृपसत्तमाः । दक्षिणस्यान्दिशि नृपान् करान् सर्वानदा-
 पयत् ॥ १५ ॥ शैशुपालं ततो गत्वा विजिगेः सूतनन्दनः । पार्श्व-
 स्थांश्चापि नृपतीन् वशे चक्रे महाबलः ॥ १६ ॥ आवन्त्यांश्च वशे
 कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ । वृषिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि
 निर्जित्यत् ॥ १७ ॥ वारुणीं दिशमागम्य यावनान् वर्वरांस्तथा ।
 नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८ ॥ विजित्य
 पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । सन्नेच्छाटविकान् वीरः
 सपर्वतनिवासिनः ॥ १९ ॥ भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्माल-
 वानपि । गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नौतिकृत् प्रहसन्निव ॥ २० ॥
 शशकान् यवनांश्चैव विजिगेः सूतनन्दनः । नम्रजित्प्रमुखांश्चैव
 गणान् जिह्वा महारथान् ॥ २१ ॥ एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा
 महारथः । विजित्य पुरुषव्याघ्री नागसाह्वयमागमत् ॥ २२ ॥
 तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः । प्रत्युहम्य महाराज
 सभ्रातृपितृबान्धवः ॥ २३ ॥ अर्चयामास विधिना कर्षमाहव-
 शोभिनम् । आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणा जनेश्वरः ॥ २४ ॥
 यन्न भीषान् च द्रोणान् कृपान् च वाह्निकात् । प्राप्तवानस्मि
 भद्रन्ते खत्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५ ॥ बहूना तु किमुक्तेन शृणु

कर्णं वचो मम । सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ॥ २६ ॥
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् । अन्ये वा पुरुष-
 व्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७ ॥ स भवान् धृतराष्ट्रं तं
 गान्धारीञ्च यमस्विनीम् । पश्य कर्णं महेष्वास अदितिं वज्र-
 भृद्यथा ॥ २८ ॥ ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशम्पते । हाहा-
 काराश्च बहवो नगरे नागसङ्घे ॥ २९ ॥ केचिदेनं प्रशंसन्ति
 निन्दन्ति स्म तथापरे । तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जना-
 धिप ॥ ३० ॥ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतास्वरः । स-
 पर्वतवनाकाशं ससमुद्रां सनिष्कृष्टाम् ॥ ३१ ॥ दैत्यैश्चावचैः पूर्णां
 पत्तनैर्नगरैरपि । द्वीपैश्चानूपसम्पूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२ ॥
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु प्रार्थिवान् । अक्षयं धनमादाय
 सुतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च गृहे राजन्मभ्यन्तरमरि-
 न्द्रम् । गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४ ॥ पुत्र-
 वच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् । धृतराष्ट्रेण चास्त्रिष्व-
 ग्रेम्णा चापि विसर्जितः ॥ ३५ ॥ तदाप्रभृति राजा च
 शकुनिश्चापि सौबलः । जानते निर्जितान् पार्थान् कर्णेन युधि-
 भारत ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णोद्दिग्धिजये
 त्रिपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । जित्वा तु पृथिवीं राजन् सूतपुत्री
 जनाधिप । अब्रवीत् परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १ ॥
 कर्ण उवाच । दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिन्द्रम् ॥ २ ॥ तवाद्य पृथिवी

वीर निःसपत्ना नृपोत्तम । तां पालय यथा शक्रो हतशत्रु-
र्महामनाः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्
पुनः । न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सहाय-
श्चानुरक्तश्च मदर्थञ्च समुद्यतः । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु
यथातथम् ॥ ५ ॥ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महेत् ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पादय सूतज ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्ततः
कर्णो राजानमिदमब्रवीत् । तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे
नृपोत्तम ॥ ७ ॥ आह्वयन्तां द्विजवराः सम्भाराश्च यथाविधि ।
सन्धियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्च समा-
हृता यथोक्ता वेदपारगाः । क्रियां कुर्वन्तु ते राजन् यथाशास्त्र-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः । प्रवर्त्ततां
महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन घातैराष्ट्रो-
विशाम्पते । पुरोहितं समानाथ्य वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज-
सूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् । आहर त्वं मम कृते यथान्यायं
यथाक्रमम् ॥ १२ ॥ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः । न स
शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ आर्हन्तुं कौरवश्रेष्ठ
कुले तव नृपोत्तमः । दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप
॥ १४ ॥ अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम । अस्ति लन्यन्महेत्
सत्रं राजसूयसमं प्रभो ॥ १५ ॥ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं
वचो मम । य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ॥ १६ ॥
ते करान् संप्रयच्छन्तु सुवर्णञ्च कृताकृतम् । तेन ते क्रियतामद्य
लाङ्गलं नृपसत्तम ॥ १७ ॥ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन
भारत । तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ॥ १८ ॥ प्रव-
र्त्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः । एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः
सत्पुरुषोचितः ॥ १९ ॥ एतेन नेष्टवान् कश्चिद्वते विष्णुं पुरा-

तनम् । राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्रद्धेत्येष महाक्रतुः ॥ २० ॥ अस्माकं
रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत । निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्
स्पृहा तव ॥ २१ ॥ एवमुक्तास्तु तैर्विघ्नैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णञ्च सौबलञ्चैव भ्रातृभ्यैवेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रोचते मे वचः
कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः । रोचते यदि युष्माकं तस्मात्
प्रब्रूत मा चिरम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्युचुर्नराधिपम् ।
सन्दिदेश ततो राजा व्यापारस्थान् यथाक्रमम् ॥ २४ ॥ हलस्य
करणो चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः । यथोक्तञ्च नृपश्रेष्ठ कृतं
सर्वं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञारम्भे
चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च
ये । विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रो न्यवेदयत् ॥ १ ॥ सज्जं
क्रतुवरं राजन् कालप्राप्तञ्च भारत । सौवर्णञ्च कृतं सर्वं लाङ्गलञ्च
महाधनम् ॥ २ ॥ एतच्छला नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशास्यते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्त्तनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रवृत्ते यज्ञः
प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः । दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशस्त्रं यथा-
क्रमम् ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायथाः । भीष्मो
द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५ ॥ निमन्त्रणार्थं
दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् । पार्थिवानाञ्च राजेन्द्र ब्राह्मणानां
तथैव च ॥ ६ ॥ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः । तत्र
कञ्चित् प्रयातन्तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ गच्छ द्वैतवनं
शीघ्रं पाण्डवान् पापपूरुषान् । निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्
वने तथा ॥ ८ ॥ स गत्वा पाण्डवान् सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च ।

दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८ ॥ स्ववीर्यार्जितमर्यौव-
 मवाप्य कुरुसत्तमः । तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः
 ॥ १० ॥ अहन्तु प्रेषितो राजन् कौरवेण महात्मना । आमन्त्रयति
 वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११ ॥ मनोऽभिलषितं राक्षस्त्रं
 क्रतुं द्रष्टुमर्हथ । ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम्
 ॥ १२ ॥ अब्रवीन्नृपभार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः । यजते
 क्रतुमुखेन पूर्वेषां कौर्त्तिवर्धनः ॥ १३ ॥ वयमप्युपयास्यामो न-
 त्विदानीं कथञ्चन । समयः प्रतिपाद्यो नो यावदर्थं त्रयोदशम् ॥ १४ ॥
 श्रुत्वेतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् । तदा तु नृपतिर्गन्ता
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं
 पातयिष्यति । वर्षान्नयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १६ ॥
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः । आगन्ताहं तदा-
 स्मीति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १७ ॥ शेषास्तु पाण्डवा राज-
 नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् । दूताश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवे-
 दयत् ॥ १८ ॥ अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः । ब्राह्म-
 णाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १९ ॥ ते त्वञ्जिता यथा-
 शास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् । मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि
 नरेश्वराः ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्रः संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥ यथा सुखी जनः
 सर्वः क्षतः स्यादन्नसंयुतः । तुष्येच्च यत्नसदने तथा क्षिप्रं विधी-
 यताम् ॥ २२ ॥ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिन्दम । यथा
 प्रमाणतो विद्वान् पूजयामास धर्मवित् ॥ २३ ॥ भक्ष्यपेयान्नपानेन
 भात्यैश्चापि सुगन्धिभिः । वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्ट-
 वत् ॥ २४ ॥ कृत्वा ह्यावसथान् वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वस्तु ॥ २५ ॥ विसर्ज्या-
 मास नृपान् ब्राह्मणांश्च सहस्रशः । विद्वज्च च नृपान् सर्वान्

भ्रातृभिः परिवारितः । विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्ष-
सौबलैः ॥ २६ ॥

इति आरण्यपर्वणि धीषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञसमाप्नो

पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

—*—

वैशम्पायन उवाच । प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरचु-
तम् । जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवूराजसत्तमम् ॥ १ ॥ लाजै-
श्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्णैश्च जनास्ततः । जचुर्दिष्टा नृपाविघ्नः समा-
प्तोऽयं क्रतुस्तत्र ॥ २ ॥ अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३ ॥ नैव तस्य क्रतो-
रेष कलामर्हति षोडशीम् । एवं तत्राब्रुवन् केचिद्वातिकास्तं
जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अतिसर्वानयं क्रतुः । ययाति-
र्महृषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ॥ ५ ॥ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः
सर्वे दिवं गताः । एता वाचः शुभाः शृणुन् सुहृदां भरतर्षभ
॥ ६ ॥ प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः । अभिवाद्य ततः
पादौ मातापित्रोर्विश्राम्यते ॥ ७ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य
च धीमतः । अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ॥ ८ ॥
निषसादासने मुखेन भ्रातृभिः परिवारितः । तमुत्थाय महाराज
सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ९ ॥ दिष्टा ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महा-
क्रतुः । हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ॥ १० ॥ आहृते-
ऽहं नरश्रेष्ठ त्वां समाजयिता पुनः । तमब्रवीन्महाराजो धार्तरा-
ष्ट्रो महायथा ॥ ११ ॥ सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरा-
त्मसु । निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ॥ १२ ॥ राज-
सूये पुनर्वीर त्वमेवं बर्धयिष्यसि । एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य
भारतः ॥ १३ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ।

सोऽब्रवीत् कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्पुसत्तमः ॥ १४ ॥ कदा तु तं
 क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् । निहत्य पाण्डवान् सर्वानाहंरि-
 ष्यामि कौरवाः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ कौलालजं
 न खादियं चरिष्ये चासुरव्रतम् । नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो
 येन केनचित् ॥ १७ ॥ अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिज्ञाते फाल्गुनस्य बधे कर्णेन संयुगे ॥ १८ ॥ विजितांश्चाप्य-
 मन्यन्त पाण्डवान्मृतराष्ट्रजाः । दुर्योधनोऽपि राजेन्द्रो विसृज्य
 नरपुङ्गवान् ॥ १९ ॥ प्रविवेश गृहं श्रीमान् यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्म्वैश्वानि भारत ॥ २० ॥ पाण्डवाश्च
 महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः । चिन्तयन्तस्तमेवाथं नालभन्त
 सुखं क्वचित् ॥ २१ ॥ भूयश्च चारैः राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य बधं प्रति ॥ २२ ॥ एतच्छ्रुत्वा धर्म-
 सुतः समुद्दिग्धो नराधिप । अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम्
 ॥ २३ ॥ अनुत्तरंश्च संक्षेपान्नशान्तिमुपयाति सः । तस्य चिन्ता-
 परीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ २४ ॥ बह्व्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं
 हैतवनं वनम् । धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुन्धराम् ॥ २५ ॥
 आढभिः सहितो वीरैर्भीमद्रोणकृपैस्तथा । सङ्गम्य सूतपुत्रेण
 कर्णेनाहवशोभिना ॥ २६ ॥ दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो मही-
 मताम् । पूजयामास विप्रेन्द्रान् क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २७ ॥
 भ्रातृणाञ्च प्रियं राजन् स चकार परन्तपः । निश्चित्य मनसा वीरो
 दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां
 षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः । समाप्तञ्च धोषयात्रापर्व ॥ २५६ ॥

अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥

जनमेजय उवाच । दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महा-
बलाः । किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ हैतवने
मृगाः । स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २ ॥ ता-
नब्रवीत् स राजेन्द्रो वेपमानान् कृताञ्जलीन् । ब्रूत यद्वक्तुकामाः
स्थः के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन
यशस्विना । प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥ वयं
मृगा हैतवने हतशिष्टास्तु भारत । नोत्सीदेम महाराज क्रियतां
वासपथ्येयः ॥ ५ ॥ भवतो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६ ॥ वीजभूता
वयं केचिदवशिष्टा महामते । विवर्द्धेमहि राजेन्द्र प्रासादात्ते
युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ तान् वेपमानान् वितस्तान् वीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान् दृष्ट्वा सुदुःखात्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तांस्तथे-
त्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः । यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि
च तत्तथा ॥ ९ ॥ इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत् सहितान् भ्रातॄन् दयापन्नो मृगान् प्रति ॥ १० ॥ उक्तो
रात्रौ मृगैरस्मिन् स्वप्नान्ते हतशेषितैः । तन्तुभूताः स भद्रन्ते दया
नः क्रियतामिति ॥ ११ ॥ ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौ-
कसाम् । साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुज्यमहे ॥ १२ ॥ पुन-
र्वद्भूमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् । मरुभूमेः शिरःस्थानं दृष्ट्वा
विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ।
ततस्तो पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैः
सहिता राजन् ये च तत्र सहोषिताः । इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेषै-
रनुगतास्तदा ॥ १५ ॥ ते यात्रानुसृतैर्मार्गैः खनैः शुचिजला-

न्वितैः । दृष्टुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसायुतम् ॥ १६ ॥ विवि-
शुस्ते स कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्त्वदा । तदनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं
सुकृतिनो यथा ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरमृगस्वप्नदर्शने
सप्तपञ्चाशदधिकद्विशतोऽध्यायः । समाप्तञ्च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ २५७ ॥

अथ ब्रीहद्रौणिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महा-
त्मानाम् । वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १ ॥ फल-
मूलाग्रनास्ते हि सुस्वार्हा दुःखमुत्तमम् । प्राप्तकालमनुध्यान्तः
सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराध-
जम् । चिन्तयन् स महाबाहुर्भातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३ ॥ न
सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः । दौरात्मप्रमनुपश्यंस्तत्
काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४ ॥ संस्मरन् पुरुषा वाचः सूतपुत्रस्य
पाण्डवः । निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत् कोपविषं महत् ॥ ५ ॥
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी । स च भीमो महा-
तेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमुदीचन्तः सेद्धर्दुःख-
मुत्तमम् । अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥ ७ ॥ वपु-
रन्यदिवाकार्षु रत्नाहामर्षचेष्टितैः । कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः
सत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ प्रत्युद्गम्य महा-
त्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः
॥ १० ॥ तोषयन् प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः । तानवेक्ष्य
कुशान् पौत्रान् वने वन्येन जीवतः ॥ ११ ॥ महर्षिरनुकम्पार्थ-

मब्रवीद्वाष्पगद्गदम् । युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृताम्बर
 ॥ १२ ॥ नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत् सुखम् । सुखदुःखे
 हि पुरुषः पथ्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥ न ह्यनन्तं सुखं कश्चित्
 प्राप्नोति पुरुषर्षभ । प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया
 ॥ १४ ॥ उदयास्तमनश्चो हि न हृष्यति न शोचति । सुखमाप-
 तितं सेवेद्दुःखमापतितं वहेत् ॥ १५ ॥ कालप्राप्तमुपासीत शस्या-
 नामिव कर्षकः । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६ ॥
 नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत । सत्यमार्जवमक्रोधः
 संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥ अनसूया विहिंसा च शौचमिन्द्रिय-
 संयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥
 अधर्मरुचयो मूढास्तिथ्यैर्गतिपरायणाः ॥ कृच्छ्रयोनिमनुप्राप्ता
 न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९ ॥ इह यत् क्रियते कर्म तत्परत्रोप-
 भुज्यते । तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ २० ॥ यथा-
 शक्तिं प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च । काले प्राप्ते च हृष्टात्मा
 राजन् विगतमत्सरः ॥ २१ ॥ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथा-
 र्जवम् । अक्रोधनोऽनसूयश्च निवृत्तिं लभते पराम् ॥ २२ ॥ दान्तः
 शमपरः शश्वत् परिक्षेपं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा
 दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३ ॥ संविभक्ता च दाता च भोगवान्
 सुखवान्नरः । भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २४ ॥ मान्य-
 मानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति
 विजितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात् कल्याणमतिरेव सः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
 किंस्विदङ्गुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 अर्थं च महतीं दृष्ट्वा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८ ॥ परित्यज्य

प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि मचासते । प्रविशन्ति नरा वीराः
 समुद्रमटवीन्तथा ॥ २९ ॥ कृषिगोरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवा ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेकोनिर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३० ॥ तस्मादुःखा-
 र्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः । न दुष्करतरं दानान्तस्माद्दानं मतं
 मम ॥ ३१ ॥ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् । पात्रे
 काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३२ ॥ अन्यायात् समु-
 पात्तेन दानधर्मो धनेन यः । क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो
 भयात् ॥ ३३ ॥ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ अत्राप्युदा-
 हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । ब्रीहिद्रोणपरित्यागात् यत् फलं
 प्राप मुद्गलः ॥ ३५ ॥

इति आरख्यपर्वणि ब्रीहिद्रौणिकाख्यानपर्वणि दानकथने
 अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

— — —

युधिष्ठिर उवाच । ब्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महा-
 त्मना । कस्मै दत्तश्च भगवन् विधिना केन चात्य मे ॥ १ ॥ प्रत्यक्ष-
 धर्मा भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः । सफलं तस्य जन्माहं मन्ये
 सद्धर्मचारिणः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । शिलोञ्जवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः ।
 आसीद्राजन् कुरुक्षेत्रे सत्यवागनख्यकः ॥ ३ ॥ अतिथिव्रती
 क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः । सत्रमिष्टीकृतं नाम समु-
 पास्ते महातपाः ॥ ४ ॥ सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारी बभूव
 च । कपोतवृत्तग्रा पक्षेण ब्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५ ॥ दर्शञ्च
 प्रीर्णमासञ्च कुर्वन् विगतमत्सरः । देवतातिथिशेषेण कुरुते देह-
 यापनम् ॥ ६ ॥ तस्येन्द्रः सच्चितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।

प्रत्यगृह्णन्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७ ॥ स पर्वकालं कृत्वा
तु मुनिवृत्तग्रा समन्वितः । अतिथिभ्यो ददावनं प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना ॥ ८ ॥ ब्रौहिद्रोणस्य तद्व्रतस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं
मात्सर्यहीनस्य वर्द्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९ ॥ तच्छृतान्यपि भुञ्जन्ति
ब्राह्मणानां मनीषिणाम् । मुनेस्त्र्यागविशुद्धग्रा तु तदन्नं वृद्धि-
मर्च्छति ॥ १० ॥ तन्तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुहलं शंसितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११ ॥ बिभ्रच्चानियतं
वेशमुन्मत्त इव पाण्डव । विक्रचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा
मुनिः ॥ १२ ॥ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः । अन्ना-
र्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ स्वागतन्तेऽस्त्विति
मुनिं मुहलः प्रत्यभाषत । पादमाचमनीयञ्च प्रतिपाद्यान्नसत्तमम्
॥ १४ ॥ प्रादात् स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रती । उन्म-
त्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तदन्नं रसवत्
स एव क्षुधयान्वितः । बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुहलः
॥ १६ ॥ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं
लिलिपेऽन्नानि यथागतमगाच्च सः ॥ १७ ॥ एवं द्वितीये संप्राप्ते
यथाकाले मनीषिणः । आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छ्रोपजीविनः
॥ १८ ॥ निराहारस्तु स मुनिस्त्वङ्गं मार्गयते पुनः । न चैनं
विक्रियां नेतुमशकन्मुहलं क्षुधा ॥ १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं
नावमानो न सम्भ्रमः । सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम्
॥ २० ॥ तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्थे
यथा कालं षट्कृत्स्नः कृतनिश्चयः ॥ २१ ॥ न चास्य मनसः किञ्चि-
द्विकारं ददृशे मुनिः । शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः
॥ २२ ॥ तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुहलं ततः । तत्समो नास्ति
लोकेऽस्मिन् दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३ ॥ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्या-
दत्ते धैर्यमेव च । रसानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान् प्रति

॥ २४ ॥ आहारप्रभवाः प्राणा मनोदुर्निग्रहञ्चलम् । मनसश्चेन्द्रि-
याणाञ्चाप्यैकाग्रं निश्चितं तपः ॥ २५ ॥ अमेणोपार्जितं त्यक्तं
दुःखं शुद्धेन चेतसा । सत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६ ॥
प्रीताः स्तोऽनुग्रहीताश्च समेत्य भवता सह । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं
संविभागो दमः शमः ॥ २७ ॥ दया सत्यञ्च धर्मश्च त्वयि सर्वं
प्रतिष्ठितम् । जितास्ते कर्मभिलोकाः प्राप्तोऽसि परमाङ्गतिम् ॥ २८ ॥
अहो दानं विषुष्टन्ते सुमहत् स्वर्गवासिभिः । सशरीरो भवान्
गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९ ॥ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो
मुनेः । देवदूतो विमानेन मुहूर्तं प्रत्युपस्थितः ॥ ३० ॥ हंससारस-
युक्तेन किङ्किणीजालमालिना । कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्ध-
वता तथा ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२ ॥ तमेवंवादिन-
मृषिर्देवदूतमुवाच ह । इच्छामि भवता प्रोक्तान् गुणान् स्वर्ग-
निवासिनाम् ॥ ३३ ॥ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे तत्र सुखं किञ्च दोषो वा , देवदूतक ॥ ३४ ॥ सतां सप्तपदं
मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः । मित्रताञ्च पुरस्कृत्य पृच्छामि
त्वामहं विभो ॥ ३५ ॥ यदत्र तथं पथञ्च तद्ब्रवीच्च विचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रौहिद्रोणिकाख्यानपर्वणि स्वर्गगुणप्रश्ने
एकोनषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

देवदूत उवाच । महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बद्ध मन्तव्यं विमृष्यस्यबुधो यथा ॥ १ ॥ उपरिष्टाच्च
खलोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः । जङ्घगः सत्यथः शश्वद्देवयान-
चरो मुने ॥ २ ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायश्चयाजिनः । ना-

कृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३ ॥ धर्मात्मानो जिता-
 त्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः । दानधर्मरताः पुंसः सुराश्चा-
 हवलक्षणाः ॥ ४ ॥ तत्र गच्छन्ति धर्माग्रं कृत्वा श्रमदमात्मकम् ।
 लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् सद्भिराचरितान् नृभिः ॥ ५ ॥ देवाः
 साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च मौद्गल्य
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६ ॥ एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगने-
 कशः । भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७ ॥
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्ययः । मेरुः पर्वतराष्ट्र-
 यत्र देवोद्यानानि मुद्गलः ॥ ८ ॥ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः
 पुण्यकर्मणाम् । न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्नशीतोष्णो भयं तथा ॥ ९ ॥
 बीभत्समशुभं वापि तत्र किञ्चिन्न विद्यते । मनोक्षाः सर्वतो गन्धाः
 सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १० ॥ शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र
 वै मुने । न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११ ॥ ईदृशः
 स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः । सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्या-
 त्मकर्मभिः ॥ १२ ॥ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मादपिद्विजान्युत ॥ १३ ॥ न संखेदो न
 दौर्गन्ध्रं पुरीषं मूलमेव च । तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र
 वै मुने ॥ १४ ॥ न स्नायन्ति स्नजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते ॥ १५ ॥ ईर्ष्याशोकक्रमा-
 पेता मोहमात्सर्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ते महा-
 मुने ॥ १६ ॥ तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव । उप-
 र्थ्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः ॥ १७ ॥ पुरस्ताद्-
 ब्राह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्यृषयो ब्रह्मन्
 पूताः स्त्रैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८ ॥ ऋभवी नाम तत्रान्ये देवाना-
 मपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः ॥ १९ ॥
 स्वयम्भूभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे । न तेषां स्त्री-

कृतस्तापो न लोकेष्वर्थमत्सरः ॥ २० ॥ न वर्त्तयन्त्याहुतिभिस्ते
 नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः ॥ २१ ॥
 न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेशु
 परिवर्त्तन्ति ते तथा ॥ २२ ॥ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः
 सुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने
 ॥ २३ ॥ देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा । दुष्प्रापा
 परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४ ॥ तद्यस्मिंश्चिदे देवा
 येषां लोका मनीषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधि-
 पूर्वकैः ॥ २५ ॥ सयं दानकृतां व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं तया । तां
 भुङ्क्षु सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६ ॥ एतत् स्वर्गसुखं
 विप्र लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषा-
 नपि निबोध मे ॥ २७ ॥ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं
 दिवि । न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८ ॥
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां
 पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९ ॥ असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः
 श्रियः । यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम् ॥ ३० ॥
 संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रज्ञानेषु च मात्सेषु
 ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१ ॥ आब्रह्मभवनादिते दोषा मौद्गल्य
 दारुणाः । नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२ ॥
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्चुप्रतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुशययोगेन
 मनुष्येषूपजायते ॥ ३३ ॥ तत्रापि स महाभागः सुखभागमिजायते ।
 न चेत्सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४ ॥ इह यत् क्रियते
 कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता
 ॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यतां यन्मां पृच्छसि मुद्गल । तवानु-
 कम्पया साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ॥ ३६ ॥

व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृषे धिया ।

विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥३७॥ देवदूत नमस्तोऽस्तु
गच्छ तात यथासुखम् । महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखिन वा
॥३८॥ पतनान्ते महद्दुःखं परितापः सुदारुणः । स्वर्गभाजश्चरन्तीह
तस्मात् स्वर्गं न कामये ॥ ३९ ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति
चलन्ति च । तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४० ॥

मुद्गल उवाच । महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव अस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ४१ ॥

देवदूत उवाच । ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तदिष्टोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यं विदुः ॥ ४२ ॥ न तत्र विप्र
गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहे-
रभिद्रुताः ॥ ४३ ॥ निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्धाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स
मुनिर्वाक्यं देवदूतं विमृज्य तम् । शिलोच्छ्वत्तिर्धर्मात्मा शम-
मातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४५ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्लकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४६ ॥ ध्यानयोगादलं-
लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् । जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाण-
लक्षणां ॥ ४७ ॥ तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात् स्त्रीतात् परिभ्रष्टस्तपसा तद्वाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ सुख-
स्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् । पर्याधिणोपसर्पन्ते नरं
नेमिमरा इव ॥ ४९ ॥ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात्तयोद्भादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् व्यासः पाण्डव-
नन्दनम् । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥

इति आरण्यपर्वणि ब्रौहिद्रोणिकाख्यानपर्वणि मुद्गल-
ज्ञानप्राप्तौ षष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६० ॥

समाप्तञ्च ब्रौहिद्रोणिकाख्यानपर्व ॥

अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच । वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १ ॥ सूर्य्यदत्ताक्षया-
न्नेन कृषाया भोजनावधि । ब्राह्मणांस्तर्घ्यमाणेषु ये चान्नार्थ-
मुपागताः ॥ २ ॥ आरण्यानां ऋगाणाञ्च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्व्योधनादयः ॥ ३ ॥ कथं तेष्वनु-
वर्तन्त पापाचारा महामुने । दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते
स्थिताः । एतदाचक्षु भगवन् वैशम्पायन पृच्छतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसता-
मिव । दुर्व्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् । तथा तेर्निकृति-
प्रज्ञः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ ५ ॥ नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु
दुरात्मसु । अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहाबलाः ॥ ६ ॥
शिष्यायुतसमीपे तो दुर्वासा नाम कामतः । तमागतमभिप्रेक्ष्य
मुनिं परमकोपनम् ॥ ७ ॥ दुर्व्योधनो विनीतात्मा प्रश्नयेण दमेन
च । सहितो भ्राष्टुभिः श्रीमानातिथेग्र न्यमन्त्रयत् ॥ ८ ॥ विधि-
वत् पूजयामास स्वयं किङ्करवत् स्थितः । अहानि कतिचित्तल
तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ ९ ॥ तच्च पथ्यचरद्राजा दिवारात्रमत-
न्द्रितः । दुर्व्योधनो महाराज आपात्तस्य विशङ्कितः ॥ १० ॥
क्षधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप । इत्युक्त्वा गच्छति
स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११ ॥ न भोक्ष्यामद्य मे नास्ति
क्षधेत्युक्तेत्यदर्शनम् । अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः
॥ १२ ॥ कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः । पूर्ववत्
कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन् स सः ॥ १३ ॥ वर्तमाने तथा
तस्मिन् यदा दुर्व्योधनो नृपः । विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टो-
ऽभवन्मुनिः । आह चेनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १४ ॥

दुर्वासा उवाच । वरं वरय भद्रन्ते यत्ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षिर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १६ ॥ प्रागेव मन्त्रित-
श्चासीत् कर्षदुशासनादिभिः । याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य
दुर्मतिः ॥ १७ ॥ अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत । शिष्यैः
सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १८ ॥ अल्लतकुले
महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः
परिवारितः ॥ १९ ॥ गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य लमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २० ॥ भोजयित्वा
द्विजान् सर्वान् पतींश्च वरवर्णिनी । विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा
सुखासीनां भवेद्यदा ॥ २१ ॥ तदा त्वं तत्र गच्छेद्य यद्यनुग्राह्यता
मयि । तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २२ ॥
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः । कृतार्थमिव चात्मानं
तदा मुने सुयोधनः ॥ २३ ॥ करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुद्दितो
भृशम् । कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मदा ॥ २४ ॥

कर्ष उवाच । दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्द्धसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २५ ॥ दुर्वासः क्रोधजे
वक्त्रौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः । खैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं
तमः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थं ते निष्कृतिप्रज्ञा राजन् दुर्योधना-
दयः । हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वास आतिथेः
एकषष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु
 पाण्डवान् । भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन् वने मुनिः
 ॥ १ ॥ अभ्यागच्छत् परिवृतः शिथैरयुतसम्मितैः । दृष्ट्वायान्तं
 तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ जगामाभिमुखः श्रीमान्
 सह भ्रातृभिरच्युतः । तस्मै बद्धाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ॥ ३ ॥
 विधिवत् पूजयित्वा तमातिथेः न न्यमन्त्रयत् । आङ्गिकं भगवन्
 कृत्वा शीघ्रमेह्येति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥ जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं
 शिथैः सद्धानघः । भोजयेत् सहश्रियं मां कथमित्यविचिन्तयन्
 ॥ ५ ॥ न्यमञ्जत् सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः । एतस्मि-
 न्नन्तरे राजन् द्रौपदी योषिताम्बरा ॥ ६ ॥ चिन्तामवाप परमा-
 मन्नहेतोः पतिव्रता । सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत्
 ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिस्सदनम् । कृष्ण कृष्ण
 महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥ वासुदेव जगन्नाथ प्रण-
 तार्त्तिविनाशन । विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वर्क्षतः प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥
 प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर । आकूतीनाञ्च चित्तीनां
 प्रवर्त्तक नतास्मि ते ॥ १० ॥ वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गति-
 र्भव । पुराणपुरुष प्राण मनोवृत्तप्राद्यगोचर ॥ ११ ॥ सर्वाध्यक्ष
 पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । पाहि मां कृपया देव शरणागत-
 वत्सल ॥ १२ ॥ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भाक्षणेक्ष्ण । पीता-
 म्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १३ ॥ त्वमादिरन्तो भूतानां
 त्वमेव च परायणम् । परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतीमुखः
 ॥ १४ ॥ त्वामेवाङ्गः परं वीजं निधानं सर्वसम्पदाम् । त्वया
 नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ॥ १५ ॥ दुःशासनादहं
 पूर्वं सभायां मोचिता यथा । तथैव सङ्घटादस्मान्मामुद्धर्तु-
 मिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णाया भक्त-
 वत्सलः । द्रौपद्याः सङ्घटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १७ ॥
 पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः । तत्राजगाम लरितो
 ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १८ ॥ ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया
 मुदा । अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥ ततस्ता-
 मब्रवीत् कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशतुरः । शीघ्रं भोजय मां कृष्णो
 पश्चात् सर्वं करिष्यसि ॥ २० ॥ निश्चम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता
 वाक्यमब्रवीत् । स्थाव्यां भास्करदत्तायामनं मद्भोजनावधि ॥ २१ ॥
 भुक्तवत्यस्मादहं देव तस्मादनं न विद्यते । ततः प्रोवाच भगवान्
 कृष्णां कमललोचनः ॥ २२ ॥ कृष्णो न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे
 मयि । शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २३ ॥ इति
 निर्वन्धतः स्थालीमानाय स यदूदहः । स्थाव्याः कण्ठेऽथ संलग्नं
 आकान्तं वीक्ष्य केशवः ॥ २४ ॥ उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरि-
 रीश्वरः । विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्ट्यास्त्विति यन्नभुक् ॥ २५ ॥
 आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् । भीमसेनं महा-
 बाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २६ ॥ ततो जगाम लरितो भीम-
 सेनो महायशः । आकारितुन्तु तान् सर्वान् भोजनायं नृपोत्तम
 ॥ २७ ॥ स्नातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन् । ते
 चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽधमर्षणम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाद्द्वारान्
 सान्तरसान् तप्तया परमया युताः । उत्तीर्थ्य सलिलात्तस्माद्दृष्ट-
 वन्तः परस्परम् ॥ २९ ॥ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वानं वयं स्नातुं समागताः ॥ ३० ॥ आकण्ठ-
 तप्ता विप्रर्षे किंस्विद्भुज्जामहे वयम् । वृथा पाकः कृतोऽस्माभि-
 स्तत्र किं करवामहे ॥ ३१ ॥

दुर्वासा उवाच । वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
 मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३२ ॥ सुखानुभावं

राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः । विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रया-
ज्जनात् ॥ ३३ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३४ ॥ सदाचाररता
नित्यं वासुदेवपरायणाः । क्रुद्धास्ते निर्द्वेहेयुर्वै तूलराशिमिवा-
नलः । तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तास्ते हिजाः सर्वे मुनिना गुरुणा
तदा । पाण्डवेभ्यो भयं भीता द्रुपुस्ते दिग्धो दृष्ट ॥ ३६ ॥ भीम-
सेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् । तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विच-
चार गवेषयन् ॥ ३७ ॥ तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विदु-
तान् । युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ ततस्ते
पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः । प्रतीचन्तः कियत्कालं जिता-
त्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥ निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान् स क्ल-
यिष्यति । कथञ्च निस्तरेमास्मात् कृच्छ्रादैवोपसादितात् ॥ ४० ॥
इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्चसन्तो मुहुर्मुहुः । उवाच वचनं
श्रीमान् कृष्णः प्रत्यक्षताङ्गतः ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषिः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४२ ॥ न भयं विद्यते
तस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम् । तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पला-
यितः ॥ ४३ ॥ धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचर्विगतज्वराः ॥ ४५ ॥ त्वया नाथेन
गोविन्द दुस्तरामापदं विभो । तीर्णाः प्लवमवासाद्य मज्जमाना
महार्णवे ॥ ४६ ॥ स्वस्ति साधय भद्रन्ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपदीसहिताः प्रभो ॥ ४७ ॥ जघुः प्रहृष्ट-
मनसो विहरन्तो वनादनम् । इति तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टो-

ऽहमिह लया ॥ ४८ ॥ एवं विधान्यलोकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरा-
त्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कृष्णगमने
द्विषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् बह्वृगीऽरण्ये अटमाना महा-
रथाः । काम्यके भरतश्रेष्ठा विजङ्गुस्ते यथामराः ॥ १ ॥ प्रेक्ष-
माणा बह्वविधान् वनोद्देशान् समन्ततः । यथर्तुकालरम्याश्च
वनराजौः सुपुष्पिताः ॥ २ ॥ पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्मह-
दनम् । विजङ्गुरिन्द्रप्रतिमाः कञ्चित् कालमरिन्दम ॥ ३ ॥ ततस्ते
यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् । मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं
परन्तपाः ॥ ४ ॥ द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य दणविन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५ ॥ ततस्तु राजा
सिन्धूनां वार्द्धचक्षुर्महायशः । विवाहकामः शाल्वेयान् प्रयातः
सोऽभवत्तदा ॥ ६ ॥ महता परिवर्हेण राजयोगेन संहृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्द्धमुपायात् काम्यकञ्च सः ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्
प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् । तिष्ठन्तीमाश्रमहारि द्रौपदीं
निर्जने वने ॥ ८ ॥ विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भाजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभमिव विद्युतम् ॥ ९ ॥ अप्सरा देव-
कन्या वा माया वा देवनिर्मिता । इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशु-
स्तामनिन्दिताम् ॥ १० ॥ ततः स राजा सिन्धूनां वार्द्धचक्षुर्जय-
द्रथः । विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११ ॥ स
कोटिकास्यं राजानमब्रवीत् काममोहितः । कस्य लेषानवद्याङ्गी
यदि वापि न मानुषी ॥ १२ ॥ विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां
प्राप्यातिसुन्दरीम् । एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम्

॥ १३ ॥ गच्छ जानीहि सौम्येनां कस्य वात्र कुतोऽपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४ ॥ अपि नाम
 वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी । भजेद्दयायतापाङ्गी सुदती
 तनुमध्यमा ॥ १५ ॥ अथहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
 गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६ ॥ स
 कोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा रथात् प्रस्कान्य कुण्डली । उपेत्य पप्रच्छ
 तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने
 त्रिषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

— —

कोटिकास्य उवाच । का त्वं कदम्बस्य विनाम्य शाखामेका-
 श्रमे तिष्ठसि शोभमाना । देहीष्यमानान्निशिखिव नक्तं व्याधूय-
 माना पवनेन सुभ्रु ॥ १ ॥ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्य-
 रण्येषु विभेषि किन्तु । देवी तु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा
 दैत्यवराङ्गना वा ॥ २ ॥ वपुष्मती वीरगराजकन्या वनेचरी वा
 क्षणदाचरस्त्री । यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य
 धनेश्वरस्य ॥ ३ ॥ धातुर्विधातुः सवितुर्विभीर्वा शक्रस्य वा त्वं
 सद्नात् प्रपन्ना । न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम
 त्वेहि नाथम् ॥ ४ ॥ वयं हि मानं तव वर्द्धयन्तः पृच्छाम भद्रे
 प्रभवं प्रभुञ्च । आचक्ष्व बभ्रुंश्च पतिं कुलञ्च तत्त्वेन यच्चेह करोषि
 कार्यम् ॥ ५ ॥ अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो यं कोटिकास्येति विदु-
 र्मनुष्याः । असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे हृतोऽनिश्वयने
 यथैव ॥ ६ ॥ त्रिगर्तराज्ञः कमलायताक्षः क्षेमङ्करो नाम स एष
 वीरः । अस्मात् परस्वेष महाधनुष्मान् पुत्रः कुलिन्दाधिपते-
 र्वरिष्ठः ॥ ७ ॥ निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वत-

वासनित्यः । असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे श्यामो युवा तिष्ठति
दर्शनीयः ॥ ८ ॥ इक्ष्वाकुरात्रः सुबलस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विषतां
सुगात्रि । यस्यानुयात्रा ध्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका द्वादश
राजपुत्राः ॥ ९ ॥ शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे मखिषु दीप्ता इव
हव्यवाहाः । अङ्गारकः कुक्षरो गुप्तकश्च शत्रुञ्जयः सृञ्जयसुप्रह्वौ
॥ १० ॥ भयङ्करोऽथ भ्रमरो रविश्च धूरः प्रतापः कुहनश्च नाम ।
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ॥ ११ ॥
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगी स एषः । तस्या-
परे भ्रातरोऽहीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाद्याः ॥ १२ ॥ सौ-
वीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति । एतैः
सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः । अजानतां
खग्रापय नः सुकेशि कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने

चतुःषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्टा शिवीनां
प्रवरेण तेन । अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां संगृह्णती कौशिक-
मुत्तरीयम् ॥ १ ॥ बुद्धग्राभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशी त्वा-
मभिभाष्टुमर्हति । न त्वेव वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो वाप्यथ
वापि नारी ॥ २ ॥ एका ह्यहं सम्प्रति तेन वाचं ददामि वै भद्रं
निबोध चेदम् । अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका त्वामालपेयं निरता
स्वधर्म ॥ ३ ॥ जानामि च त्वां सुरयस्य पुत्रं यं कोटिकास्येति
विदुर्मनुष्याः । तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्यमाखगामि बन्धून् प्रथितं
कुलञ्च ॥ ४ ॥ अपत्यमस्मि द्रुपदस्य रात्रः कृणोति मां शैव्य विदु-
र्मनुष्याः । साहं वृणो पञ्च जनान् पतिले ये खाण्डवप्रस्थगताः

श्रुतास्ते ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्राश्च पुत्री
 पुण्ड्रप्रवीरौ । ते मां निवेष्टेह दिशश्चतस्त्रो विभज्य पार्या मृगयां
 प्रजाताः ॥ ६ ॥ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं
 वंमजाबुद्धीचीम् । मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्त
 वृद्धीपद्यातुम् ॥ ७ ॥ सम्मानिता आस्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाहा-
 नवरीचप्रध्वम् । प्रियातिथिर्वर्मश्रुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभि-
 वीक्ष्य युष्मान् ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैव्यात्मजं
 चन्द्रशुभौ प्रतीता । विवेश तां पर्श्वभालां प्रशस्तां सञ्चिन्त्य तेषा-
 नतिमिलधर्मम् ॥ ९ ॥

इति आरक्ष्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये

पञ्चषष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 यदुक्तं कृष्णाया साङ्गं तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ १ ॥ कोटिकास्यवचः
 श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् । यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे
 रजते जनः ॥ २ ॥ सीमन्तिनीनां मुखग्रायां विनिवृत्तः कथं भवान्
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ॥ ३ ॥ प्रति-
 भान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनादेव हि नगस्तथा
 मेऽपहृतं भृशम् । तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्यात् शैव्य
 नामुषी ॥ ४ ॥

कोटिक उवाच । एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पद्मानां पाण्डुपुत्राणां सन्धिषी सम्मता भृशम् ॥ ५ ॥ सर्वेषाञ्चैव
 पार्यानां प्रिया बहुमता सती । तथा समेत्य सौवीर सौवीरा-
 भिरुखो व्रज ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदी-

मिति । पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७ ॥ स
प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको दद्या । आत्मना सततः कुर्या-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कुशलन्ते वरारोहे भर्तारस्तोऽप्यना-
मयाः । येषां कुशलकामासि तेषां कश्चिदनानयाः ॥ ९ ॥

द्रौपद्युवाच । अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कीदृशे वले तथा ।
कश्चिदेकः शिवीनाढ्यान् सौवीरान् सह सिन्धुभिः । अमुतिष्ठसि
धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ १० ॥ कौरव्यः कुशली राजा
कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अहञ्च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान् परि-
पृच्छसि ॥ ११ ॥ पादं प्रतिगृह्णाणेदमासनञ्च नृपालज । सृगान्
पञ्चशतञ्चैव प्रातराशं ददामि ते ॥ १२ ॥ ऐषोद्यान् पृषतान्
न्यङ्गून् हरिणान् शरभान् शयान् । ऋक्षान् सुखन् शम्बरांश्च
शवयांश्च सृगान् बहून् ॥ १३ ॥ वराहान्सहिषांश्चैव याश्चान्या
सृगजातयः । प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥

जयद्रथ उवाच । कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १५ ॥ गतश्रीकान्
हृतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः । अरण्यवासिनः पार्थिवान्
रोजुं तमर्हसि ॥ १६ ॥ न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संचये वसेत् ॥ १७ ॥ श्रिया विहीना
राष्ट्राश्च विनष्टाः श्राश्र्वतीः समाः । अलन्ते पाण्डुपुत्राणां
भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १८ ॥ भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजे-
नान् सुखमाप्नुहि । अखिलान् सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं तथा
सह ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । द्रव्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदय-
कम्पनम् । कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात् समुत्प्लुटीमुखी ॥ २० ॥
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा । मैवमित्यब्रवीत्
कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २१ ॥ सा ब्राह्ममाणा भर्तृ-

णामुपचातमनिन्दिता । विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि
युञ्जती ॥ २२ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
षट्षष्ट्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सरोधरागोपहतेन बह्मना सराग-
नैत्रेण नतीन्ततभ्रुवा । मुखिन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्तं
द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १ ॥ यश्चस्त्रिन्स्त्रीक्ष्णविषाम्बहारधानतिब्रुव-
न्मूढ न लज्जसे कथम् । महेन्द्रकल्पान्निरतान् स्वकर्मसु स्थितान्
समूहेष्वपि यच्चरक्षसाम् ॥ २ ॥ न किञ्चिद्दीप्तं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्त्रिनं सम्परिपूर्णविद्यं भषन्ति
हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३ ॥ अहन्तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेता-
दृशे क्षत्रियसन्निवेशे । यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं पाणौ गृहीत्वा
प्रतिसंहरेत ॥ ४ ॥ नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपेत्यकां हैमवतीं
चरन्तम् । दण्डीव यूथानपसेधसे त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम्
॥ ५ ॥ बाह्यात् प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पक्षाणि मुखा-
क्षुनासि । पदा समाहत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा दृक्ष्यसि भीम-
सेनम् ॥ ६ ॥ महाबलं धीरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७ ॥
कृष्णारगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदृशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८ ॥
यथा च वेणुः कदली नली वा फलव्यभावाय न भूतये पुनः । तथैव
मार्तैः परिरक्षमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९ ॥

जयद्रथ उवाच । जानामि कृष्णो विदितं मयैतद्यथाविधास्ते
गरदेवपुत्राः । न त्वेवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं आसन्नितुं

त्वयाद्य ॥ १० ॥ वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णो कुलेषु सर्वेऽनवमेषु
जाताः । षष्ठ्यो गुणेश्वोऽभ्यधिका विहीनान्मन्यामहे द्रौपदि
पाण्डुपुत्रान् ॥ ११ ॥ सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्य-
मात्रेण वयं हि शक्याः । आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती सौवीर-
राजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२ ॥

द्रौपद्युवाच । महाबला किन्तुह दुर्बलेव सौवीरराजस्य
मताहमस्मि । नाहं प्रमाथादिह सम्प्रतीता सौवीरराजं कृपणं
वदेयम् ॥ १३ ॥ यस्या हि कृष्णो पदवीञ्चरेतां समास्थितावेक-
रथे समेतौ । इन्द्रोऽपि तां नापहरेत् कथञ्चिन्मनुष्यमात्रः कृपणः
कुतोऽन्यः ॥ १४ ॥ यथा किरीटी परवीरघातौ निघ्नप्रथस्थो
द्विषतां मनांसि । मदन्तरे लङ्घजिनीं प्रवेष्टा कच्चं दहन्मिरिवो-
ष्णागेषु ॥ १५ ॥ जनाङ्गिनः सान्धकवृष्णिवीरो महेष्वासाः कैकेया-
श्चापि सर्वे । एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवी-
ञ्चरेयुः ॥ १६ ॥ मौर्वीविस्मृष्टा स्तनयितृघोषा गाण्डीवमुक्ता-
स्त्वतिवेगवन्तः । हस्तं समाहृत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं घोर-
तरं नदन्ति ॥ १७ ॥ गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान् पतङ्गसंघा-
निव शीघ्रवेगान् । यदा द्रव्यस्यर्जुनं वीर्यशालिनं तदा स्वबुद्धिं
प्रति निन्दितासि ॥ १८ ॥ सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो गाण्डीव-
धन्वा मुङ्गरुदहंश्च । यदा शरानर्पयिता तवोरसि तदा मनस्ते
किमिवाभविष्यत् ॥ १९ ॥ गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्रौ
सम्पतन्तौ दिशश्च । अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा चिरं ताप-
मुपैष्यसेऽधम ॥ २० ॥ यथा चाहं नातिचरे कथञ्चित् पतीन्महा-
हर्षान्ननसापि जातु । तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थः
परिकुप्यमाणम् ॥ २१ ॥ न सम्भ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये त्वया
नृशंसेन विद्वृष्यमाणा । समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्वनं
काम्यकमागतास्मि ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिहृक्ष-
भाणा न च भर्त्सयन्ती । प्रोवाच मा मां स्पृशतेति भीता धौम्यं
प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २३ ॥ जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जय-
द्रथस्तं समवाक्षिपत् सा । तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात
शाखीव निवृत्तमूलः ॥ २४ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहु-
र्विनिश्चस्य च राजपुत्री । सा कृष्यमाणा रथमारुरोह धौम्यस्य
पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २५ ॥

धौम्य उवाच । नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २६ ॥ क्षुद्रं ब्रूता फलं
पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः । आसाद्य पाण्डवान् वीरान् धर्म-
राजपुरोगमान् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा क्रियमाणां तां राजपुत्रीं यश-
स्विनीम् । अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणे
सप्तषष्ठ्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । ततो दिशः सम्पृ विहृत्य पार्था मृगान्
वराहान् महिषांश्च हत्वा । धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्
चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १ ॥ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महा-
वनं तदिहगोपमुष्टम् । भ्रातृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरो
व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २ ॥ आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य मृगा
दिजाः क्रूरमिमे वदन्ति । आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्ती महावनं
शत्रुभिर्बाध्यमानम् ॥ ३ ॥ क्षिप्रं निवर्त्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे
दूयति दहते च । बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरहूयते प्राण-
पतिः शरीरे ॥ ४ ॥ सरः सुपर्शेन हतोरगं यथा राष्ट्रं यथा-

राजकमात्तलक्ष्मि । एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डैर्यथा
 पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५ ॥ ते सैन्धवैरत्यनिलोग्रवेगैर्महाजवैर्वाजिभि-
 रुद्धमानाः । युतैर्बृहद्भिः सुरयैर्नृवीरास्तदाश्रमायाभिमुखा
 बभूवुः ॥ ६ ॥ तेषान्तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्त्ततां वाममुपेत्य
 पार्श्वम् । प्रव्याहरत्तत् प्रविमृष्य राजा प्रोवाच भीमञ्च धन-
 क्षयञ्च ॥ ७ ॥ यथा वदत्येष विहीनयोनिः शालावृको वा ससु-
 पेत्य पार्श्वम् । सुव्यक्तमस्त्रानवमन्य पापैः कृतोऽभिमर्द्दः कुरुभिः
 प्रसङ्ग ॥ ८ ॥ इत्येव ते तदनमाविशन्तो मत्तत्यरण्ये मृगया-
 च्चरित्वा । बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां प्रेष्यबधूं
 प्रियायाः ॥ ९ ॥ तामिन्द्रसेनस्वरितोऽभिमृष्य रथादवप्लुत्य ततो-
 ऽभ्यधावत् । प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्त्ततरस्तदा-
 नीम् ॥ १० ॥ किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किन्ते मुखं शुष्यति
 दीनवर्णम् । कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः प्रमाथिता द्रौपदी
 राजपुत्री ॥ ११ ॥ अचिन्त्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरु-
 पुङ्गवानाम् । यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा
 समुद्रम् ॥ १२ ॥ तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि सन्त-
 प्यति धर्मपुत्रः । को ह्रीदृशानामरिमर्द्दनानां क्लेशक्षमाणामपरा-
 जितानाम् ॥ १३ ॥ प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव
 प्रमूढः । न बुध्यते नाथवतीमिहाय वहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम्
 ॥ १४ ॥ कस्याय कायं प्रतिभिय घोरा महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः
 शराग्रगः । मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि यथाय कृष्णा पुन-
 रेष्यतीति ॥ १५ ॥ निहत्य सर्वान् दिषतः समग्रान् पार्थाः समे-
 ष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या । अथाब्रवीच्चारुमुखं विमृष्य धात्रेयिका
 सारथिमिन्द्रसेनम् ॥ १६ ॥ जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पञ्चेन्द्र-
 कल्पान् परिभूय कृष्णा । तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न
 क्षान्ति तथैव भग्नाः ॥ १७ ॥ आवर्त्तयध्वं क्षुण्वात शीघ्रं न

दूरयातिव हि राजपुत्री । सन्नद्धध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा महान्ति
 वाक्त्रणि च दंशनानि ॥ १८ ॥ गृह्णीत चापानि महाधनानि
 शरांश्च शीघ्रं पदवीञ्चरध्वम् । पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
 प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता ॥ १९ ॥ ददाति कर्त्तुं चिद्वदनेन तनुं
 वराज्यपूर्णमिव भस्मनि स्तुचम् । पुरा तुषाम्नाविव ह्वयते हविः
 पुरा श्मशाने स्तग्निवापविध्यते ॥ २० ॥ पुरा च सोमोऽध्वरगोऽव-
 लिङ्गते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते । महत्परिणये मृगया-
 च्छरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २१ ॥ मा वः प्रियायाः
 सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभाभं वदनं प्रसन्नम् । स्पृश्याच्छभं कश्चि-
 दकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् । एतानि वर्त्मान्यनु-
 यात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगर्हि ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं मास्मत्-
 सकाशे परेषाण्यवोचः । राजानो वा यदि वा राजपुत्रा बलेन
 मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं तान्येव वर्त्मा-
 न्यनुवर्त्तमानाः । मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छसन्तो ज्या विक्षिपन्तश्च महा-
 धनुर्भ्यः ॥ २४ ॥ ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धूतं वै वाजिखुर-
 प्रणुन्नम् । पदातीनां मध्यगतञ्च धौम्यं विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति
 ॥ २५ ॥ ते सान्तुर्धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेति राज-
 पुत्राः । स्नेहा यथैवामिषसम्पुक्ता जवेन तत्सैन्यमयाभ्यधावन्
 ॥ २६ ॥ तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरक्षानां धर्षणाद्याश्चसेन्याः ।
 क्रोधः प्रजज्जाल जयद्रथञ्च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थिताञ्च ॥ २७ ॥
 प्रचक्रुश्चाप्यथ सिन्धु राजं वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च । यमौ च राजा
 च महाधनुर्धरास्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रोपदीहरणपर्वणि पार्थागमने

अष्टषष्ठ्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १ ॥ तेषां ध्वजा-
ग्राण्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् । जयद्रथो
याज्ञसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २ ॥ आया-
न्तीमे पञ्च रथा महान्तो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते । सा जानती
खप्रापय नः सुकेशि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । किन्ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरैरनायुधं कर्म
कृत्वातिघोरम् । एते वीराः पतयो मे समेता न वः शेषः कश्चि-
दिहास्ति युद्धे ॥ ४ ॥ आखप्रातव्यं त्वेव सर्वं समूर्षो मया तुभ्य
पृथया धर्म एषः । न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा संपश्यन्त्याः
सानुजं धर्मराजम् ॥ ५ ॥ यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ नन्दोप-
नन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ । एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं सदा जनाः
कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६ ॥ य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्ड-
घोणस्तनुरायताक्षः । एनं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं
पतिं मे ॥ ७ ॥ अध्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात् प्राणान् धर्म-
चारी नृवीरः । परैश्चेनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलि-
न्यस्तशस्त्रः ॥ ८ ॥ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शाल-
मिव प्रवृद्धम् । सन्दष्टौष्ठं भुक्नुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पति-
र्ममैषः ॥ ९ ॥ आजानेया बलिनः साधुदान्ता महाबलाः शूर-
मुदा वहन्ति । एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमेतिशब्दोऽस्य गतः
पृथिव्याम् ॥ १० ॥ नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं
विस्मरते कदाचित् । वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न
च गच्छत्यतीव ॥ ११ ॥ धनुर्धराग्र्यो धृतिमान् यशस्वी जितेन्द्रियो
वृद्धसेवी नृवीरः । भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम
पतिर्ममैषः ॥ १२ ॥ यो वै न कामान्न भयान्न लोभान्न प्रजेद्धमं न
नृशंसश्च कुर्यात् । स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शमु-

सहः प्रमाथी ॥ १३ ॥ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानां भय-
हर्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परि-
रक्षन्ति सर्वे ॥ १४ ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो
नकुलः पतिर्मे । यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान्
सहदेवो द्वितीयः ॥ १५ ॥ यस्याद्य कर्म द्रुपदसे मूढसत्त्व शत-
क्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्गरे । शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रिय-
ङ्गरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६ ॥ य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघ-
न्यजः पाण्डवानां प्रियश्च । बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७ ॥ स एष शूरो नित्यममर्ष-
णश्च धीमान् प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे । त्यजेत् प्राणान् प्रविशेद्व्य-
वाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् ॥ १८ ॥ सदा मनस्वी क्षत्रधर्म-
रतश्च कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः । विशीर्यन्तीं नावमिवा-
र्णवान्ते रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ॥ १९ ॥ सेनान्तरे मां हत-
सर्वयोधां विद्धोमितां द्रुपदसि पाण्डुपुत्रैः । इत्येते वै कथिताः
पाण्डुपुत्रा यास्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः । यद्येतेभ्यो मुच्यसे
रिष्टदेहः पुनर्जन्मं प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाख्यक्ता
वस्तान् प्राञ्जलींस्तान् पदातीन् । रथानीकं शरवर्षाम्भकारं चक्रुः
क्रुद्धाः सर्वतः संनिगच्छ ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पार्थयुद्धे

एकोनसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

—०*०—

वैशम्पायन उवाच । सन्तिष्ठत प्रहरत तूष्णं विपरिधावत ।
इति स सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १ ॥ ततो घोर-
तमः शब्दो रणे समभवत्तदा । भीमार्जुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां

सयुधिष्ठिरान् ॥ २ ॥ शिविसौवीरसिन्धूनां विषादश्चाप्यजायत ।
तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव बलीकृतान् ॥ ३ ॥ हैमचित्र-
समुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् । प्रगृह्णात् स्वङ्गीमः सैन्धवं
कालचोदितम् ॥ ४ ॥ तदन्तरमथावृत्य कोटिकास्थोऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्यै वृकोदरम् ॥ ५ ॥ शक्तितोमरनाराचै-
र्वीरवाङ्मप्रचोदितैः । कीर्यमाणोऽपि बद्धभिर्न स भीमोऽभ्य-
कम्पत ॥ ६ ॥ गजन्तु स गजारोहं पदातींश्च चतुर्दश । जघान
गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७ ॥ पार्थः पञ्चशताङ्कूरान्
पार्वतीयान् महारथान् । परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनी-
मुखे ॥ ८ ॥ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९ ॥ ददृशे नकुलस्तत्र
रथात् प्रस्कृत्य खड्गधक् । शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत्
प्रवपन्मुहुः ॥ १० ॥ सहदेवस्तु सन्धाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्दुर्मेभ्य इव वर्हिणः ॥ ११ ॥ ततस्त्रिगर्तः
सधनुरवतीर्य महारथात् । गदया चतुरो बाह्वान् राक्षस्तस्य
तदावधीत् ॥ १२ ॥ तमभ्यासगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
अर्धचन्द्रेण वाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३ ॥ स भिन्नहृदयो
वीरो वक्त्राच्छोणितमुदमन् । पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव
द्रुमः ॥ १४ ॥ इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात् प्रस्कृत्य धर्मराट् । हताश्वः
सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५ ॥ नकुलन्तुमिसन्धाय क्षेम-
ङ्गरमहामुखौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६ ॥
तोमरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ । रक्षैकेन विपाठेन जघ्ने
माद्रवतीसुतः ॥ १७ ॥ त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८ ॥ नकुलस्त्वपभी-
स्तस्माद्रथाच्चर्मसिपाणिमान् । उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ
गिरिरिवाचलः ॥ १९ ॥ सुरथस्तं गजवरं बधाय नकुलस्य तु ।

प्रेषयामास सक्रीधमभ्युच्छितकरं ततः ॥ २० ॥ नकुलस्तस्य नागस्य
 समीपे परिवर्त्तिनः । सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्त
 ॥ २१ ॥ स विनद्य मृच्छानादं गजः कङ्कणभूषणः । पतन्मवाक्-
 शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपातयत् ॥ २२ ॥ स तत् कर्म महत्
 कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः । भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महा-
 रथः ॥ २३ ॥ भीमस्त्वापततो रात्रः कोटिकास्यस्य सङ्गरे । सूतस्य
 नुदतो वाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४ ॥ न बुबोध हतं सूतं
 स राजा बाहुशालिना । तस्याश्वा व्याद्रवन् संखेत्र हतसूता-
 स्ततस्ततः ॥ २५ ॥ विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरताम्बरः ।
 जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ हादृशानान्तु
 सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः । चक्रेत् निशितैर्मल्लैर्धनूंषि च
 शिरांसि च ॥ २७ ॥ शिवीनिक्ष्वाकुमुखग्रांश्च त्रिगर्तान् सैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः संखेत्र वाणगोचरमागतान् ॥ २८ ॥ साहिताः
 प्रत्यदृश्यन्त वज्रशः सव्यसाचिना । सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च
 महारथाः ॥ २९ ॥ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३० ॥ प्रवृद्ध-
 कङ्ककाकोलमासगोमायुवायसाः । अदृग्धन्तव वीराणां हतानां
 मांसशोणितैः ॥ ३१ ॥ हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां सन्तस्तः पलायनमनाभवत् ॥ ३२ ॥ स तस्मिन्
 सङ्गले सैन्ये द्रौपदीमवतार्थं ताम् । प्राणप्रेप्सुरुपाधावत् वनं
 येन नराधमः ॥ ३३ ॥ द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४ ॥ ततस्तद्विद्रुतं सैन्य-
 मपयाते जयद्रथे । आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः
 ॥ ३५ ॥ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् । वारयामास
 निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६ ॥

सहः । तमस्मिन् समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७ ॥ तमे-
वान्विष भद्रन्ते क्तिन्ते योधैर्निपातितैः । अनामिषमिदं कर्म कथं
वा मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥

वैशम्पयन उवाच । द्रुपुः शूरो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ हतप्रवीरा
रिपवो भूयिष्ठं विदुता दिशः । गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु
भवानितः ॥ ४० ॥ यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन् द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१ ॥ न हि मे
मोक्षते जीवन्मुढः सैन्धवको नृपः । पातालतलसंस्थोऽपि यदि
शत्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स
सैन्धवः । दुःशर्लामभिसंस्तृत्य गान्धारीञ्च यशस्विनीम् ॥ ४३ ॥

वैशम्पयान उवाच । तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुले-
न्द्रिया । कुपिता क्लीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४ ॥
कर्त्तव्यञ्चेत् प्रियं मच्चं बध्यः स पुरुषाधमः । सैन्धवापसहः पापो
दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५ ॥ भार्याभिहर्त्ता वैरी यो यश्च राज्य-
हरो रिपुः । याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्षव्यः कथञ्चन ॥ ४६ ॥
द्रुपुः शूरो न रव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः । राजा निववृते कृष्णा-
मादाय सपुरोहितः ॥ ४७ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धवृषी-
मठम् । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रेरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८ ॥ द्रौपदी-
मनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तेः समाहितैः । समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो
भ्रातृमध्यगः ॥ ४९ ॥ ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान् सिन्धुसौवीरान् द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५० ॥ स
तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह । प्रविवेशाश्रमं कृष्णा
यमाभ्यां सह भाविनी ॥ ५१ ॥ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोध-
गतं रिपुम् । स्वयमश्वान्स्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२ ॥

इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः । क्रोशमात्रगतान्श्वान्
 सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३ ॥ स हि दिव्यास्त्रसम्पन्नः कृच्छ्रकाले-
 ऽप्यसम्भ्रमः । अकरोद्दृष्ट्वा कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४ ॥
 ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनञ्जयौ । हताश्वं सैन्धवं भीत-
 मेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५ ॥ सैन्धवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथाश्वान्
 स्वान् सुदुःखितः । अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणश्च धनञ्जयम् ॥ ५६ ॥
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् । सैन्धवं त्वभिसम्प्रेक्ष्य
 पराक्रान्तं पलायने ॥ ५७ ॥ अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो
 वाक्यमब्रवीत् । अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे वलात् ॥ ५८ ॥
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् । कथं ह्यनुचरान् हिला
 शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५९ ॥ इत्युच्यमानः पार्थिव सैन्धवो न न्यव-
 र्त्तत । तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहस्राभ्यद्रवदली । मावधीरिति
 प्रार्थस्तं दयावान् प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥

इति आरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथग्रहणे

सप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७० ॥

समाप्तञ्च द्रौपदीहरणपर्व ॥

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । जयद्रथस्तु सम्प्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यता-
 युधौ । प्राधावत्तूर्खमव्यग्रौ जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १ ॥ तं
 भीमसेनो धावन्तमवतीर्थं रथादली । अभिद्रुत्य निजग्राह केश-
 पचे ह्यमर्षणः ॥ २ ॥ समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले ।
 शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३ ॥ पुनः सञ्जीव-
 मानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः । पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहर-
 हिलपिष्यतः ॥ ४ ॥ तस्य जानु ददौ भीमो जंघे चैनमरत्निना ।

स मोहमगमाद्रजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५ ॥ सरोषं भीमसेनस्तु
वारयामास फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति
कौरवः ॥ ६ ॥

भीम उवाच । नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णायास्तदनर्हायाः परिल्लेष्टा नराधमः ॥ ७ ॥ किन्तु शक्यं
मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी । त्वञ्च वालिग्रया बुद्ध्या सदैवा-
स्मान् प्रवाधसे ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण वाणेन किञ्चिद्ब्रुवतस्तदा ॥ ९ ॥ विकल्पयित्वा
राजानं ततः प्राह वृकोदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे
गदतः शृणु ॥ १० ॥ दासोऽस्मीति त्वया वाचं संसक्तु च सभासु
च । एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११ ॥ एव-
मस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं
भीममाहवशोभिनम् ॥ १२ ॥ तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पार्थो
वृकोदरः । रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्डितम् ॥ १३ ॥
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा । अस्येत्याश्रममध्यस्थ-
मभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जय-
द्रथम् । तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५ ॥
राजानञ्चाब्रवीद्धीमो द्वौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं गतो
ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६ ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणयं वचः । मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १७ ॥
द्वौपदी चाब्रवीद्धीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोऽयं मुच्यतां
राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८ ॥ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभि-
वाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा
॥ १९ ॥ तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जय-
द्रथं दृष्ट्वा गृहीतं संव्यसाचिना ॥ २० ॥ अदासो गच्छ मुक्तासि
मैवं कार्ष्णीः पुनः क्वचित् । स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वं क्षुद्रः क्षुद्र-

सहायवान् ॥ २१ ॥ एवंविधं हि कः कुर्यात्स्वदन्यः पुरुषाधमः ।
 गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुमस्य तम् ॥ २२ ॥ तं प्रेक्ष्य भरत-
 श्रेष्ठ कृपाञ्जले नराधिपः । धर्मे ते बद्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मं मनः
 कृथाः ॥ २३ ॥ साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।
 एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ २४ ॥ जगाम
 राजन् दुःखात्तो गङ्गाद्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा
 विरूपाक्षमुमापतम् ॥ २५ ॥ तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृष-
 ध्वजः । बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरञ्चास्मै
 ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २६ ॥

जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्ड-
 वान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

महेश्वर उवाच । अजयांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ २८ ॥ वदथ्यां तप्ततपसं
 नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम्
 ॥ २९ ॥ मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोक-
 पालेभ्यो वज्रादीन्समहाश्वरान् ॥ ३० ॥ देवदेवो ह्यनन्तात्मा, विष्णुः
 सुरगुरुः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान्
 ॥ ३१ ॥ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । सपर्वतार्क्षव-
 हीपं सशैलवनकाननम् ॥ ३२ ॥ निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचा-
 रिणः । अथान्तरीक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ॥ ३३ ॥ घोरस्वरा
 विनद्दिनस्तडिन्मालावलम्बिनः । समुत्तिष्ठन् दिशः सर्वा विवर्षन्तः
 समन्ततः ॥ ३४ ॥ ततोऽग्निं नाशयामासुः सम्यक्तामिनिनियामकाः ।
 अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य्य सर्वशः ॥ ३५ ॥ एकार्ष्ये तदा
 तस्मिन्नुपशान्ते चराचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ॥ ३६ ॥
 चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्नुता मही । ततो नारायणाख्यस्तु
 सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्नुकाम-

स्त्वतीन्द्रियः । फणासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ॥ ३८ ॥
 सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् । कुन्देन्दुहारगोक्षीर-
 मृणालकुसुदप्रभम् ॥ ३९ ॥ तत्रासौ भगवान् देवः स्वप्नं जल-
 निधौ तदा । नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः
 ॥ ४० ॥ सत्त्वोद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् । इमञ्चोदा-
 हरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४१ ॥ आपो नारास्तु तनव
 इत्यपां नाम शुश्रुम । अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः
 ॥ ४२ ॥ प्रधानसमकालन्तु प्रजाहेतोः सनातनः । ध्यानमात्रे तु
 भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४३ ॥ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभि-
 पद्माद्दिनिःसृतः । तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ॥ ४४ ॥
 शून्यं दृष्ट्वा जगत् कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् । ततो मरीचि-
 प्रमुखान्महर्षीन्सृजन्तव ॥ ४५ ॥ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि तत्स्थानि
 स्थावराणि च । यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४६ ॥
 सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः । रौद्रीभावेन शमयि-
 त्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ न श्रुतन्ते सिन्धुपते विष्णो-
 रद्भुतकर्मणः । कथप्रमानानि सुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४८ ॥
 जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले । तदा चैकार्ष्यवे तस्मिन्नेका-
 काशे प्रभुश्चरन् ॥ ४९ ॥ निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले सम-
 न्ततः । प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ॥ ५० ॥ जले
 निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्त्तुं मनसेच्छति । किन्तु रूपमहं कृत्वा
 सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५१ ॥ एवं सञ्चिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन
 चक्षुषा । जलप्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥ ५२ ॥ कृत्वा
 वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसम्मितम् । दशयोजनविस्तीर्णमायतं शत-
 योजनम् ॥ ५३ ॥ महापर्वतवर्षाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् । महा-
 मेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५४ ॥ भूत्वा यक्षवराहो
 वै अपः संप्राविशत् प्रभुः । दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविश-

न्महीम् ॥ ५५ ॥ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः । नरस्य
 कृत्वा र्जितनुं सिंहस्या र्जितनुं प्रभुः ॥ ५६ ॥ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा
 पाणिं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः
 ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः । शूलोद्यतकरः
 स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५८ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ-
 चयसन्निभः । देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥
 समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा । नारसिंहेन वपुषा
 हारितः करजैर्मृगम् ॥ ६० ॥ एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं
 रिपुघातिनम् । भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ॥ ६१ ॥
 कथ्यपात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्वैर् वर्षसहस्रे तु
 प्रसूता गर्भमुत्समम् ॥ ६२ ॥ दुर्हिनाभोदसदृशो दीप्ताक्षो वामना-
 कृतिः । दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ॥ ६३ ॥ जटौ
 यज्ञोपवीती च भगवान् बालरूपधक् । यज्ञवाटं गतः श्रीमान्
 दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ ६४ ॥ वृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो
 मखि । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ॥ ६५ ॥ प्रीतो-
 ऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तस्तु बलिना
 वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानो-
 ऽभ्यभाषत । मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमवयम् ॥ ६७ ॥
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं
 रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६८ ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु
 स मेदिनीम् । ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ६९ ॥
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः । येन देवाः प्रादु-
 रसन् वैशावज्ञोचरते जगत् ॥ ७० ॥ असतां निग्रहार्थाय धर्म-
 संरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ॥ ७१ ॥
 स एष भगवान् विष्णुः कृष्णोति परिकीर्त्तयते । अनाद्यन्तमजं देवं
 प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ ७२ ॥ यं देवं विदुषो गान्ति तस्य

कर्माणि सैश्वर्य । यमाङ्गरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ७३ ॥
 श्रीवत्सधारिणं दिवं पीतकौशेयवाससम् । प्रधानं शस्त्रविदुषां
 तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७४ ॥ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुल-
 विक्रमः । समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७५ ॥ न
 शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो
 रणे पार्थं विजेष्यते ॥ ७६ ॥ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं
 बलम् । चतुरः पाण्डुवात्राजन् दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्हिनः ॥ ७८ ॥ वामनैर्विकटैः
 कुञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः । वृतः पारिषदैर्धोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ७९ ॥
 त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेननिपातनः । उमासहायो भगवां-
 स्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८० ॥ जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवनं
 ययौ । पाण्डवाश्च वने तस्मिन्प्रवसन् काम्यके तथा ॥ ८१ ॥

इति आरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि जयद्रथ-
 वरप्राप्तौ एकसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

समाप्तञ्च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

अथ रामोपाख्यानपर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
 त्तमम् । अत जङ्घं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जय-
 द्रथम् । आसाञ्चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषां
 मध्ये महर्षीणां शृणुतामनुश्रोचताम् । मार्कण्डेयमिदं वाक्य-
 मब्रवीत् पाण्डुनन्दनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भगवन् देवर्षीणां त्वं खरातो भूतभविष्य-

वित् । संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४ ॥
 दुपदस्य सुता क्षेपा वेदिमध्यात् समुत्थिता । अयोनिजा महा-
 भागा स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५ ॥ मन्ये कालश्च भगवान्
 देवञ्च विधिनिर्मितम् । भवितव्यञ्च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः
 ॥ ६ ॥ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् । संस्पृशे-
 दीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥ न हि पापं कृतं किञ्चित्
 कर्म वा निन्दितं क्वचित् । द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो
 महान् ॥ ८ ॥ तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः । तस्याः
 संहरणात् पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥ पराजयञ्च संग्रामे
 ससहायः समाप्तवान् । प्रत्याहता तथास्माभिर्हता तत् सैन्यं
 बलम् ॥ १० ॥ तद्धारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् । दुःखश्चायं
 वने वासी मृगयायाञ्च जीविका ॥ ११ ॥ हिंसा च मृगजातीनां
 वनौकोभिर्वनौकसाम् । ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम्
 ॥ १२ ॥ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभागवतरो नरः । भवता दृष्ट-
 पूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने
 दिसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
 रक्षसा जानकी तस्य हता भार्या बलीयसा ॥ १ ॥ आश्रमा-
 द्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । मायामास्थाय तरसा हता
 मध्रं जटायुषम् ॥ २ ॥ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
 बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्धा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन्नामः कुले जातः किंवीर्यः कि-
 म्पराक्रमः । रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं कस्य तेन ह ॥ ४ ॥

एतन्मे भगवन् सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं
रामस्यास्तिष्ठकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरा-
तनम् । सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ॥ ६ ॥ अजो
नामाभवद्राजा महानिद्धाकुवंशजः । तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्
स्वाध्यायवान् शुचिः ॥ ७ ॥ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थ-
कोविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ८ ॥ रामस्य
माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु । सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमि-
त्रायाः परन्तपौ ॥ ९ ॥ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा
विभो । याञ्चकार स्वयं लथा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १० ॥
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् । रावणस्यापि ते जन्म
व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ ११ ॥ पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः
प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ १२ ॥
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो
नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः ॥ १३ ॥ पितरं स समुत्सृज्य पितामह-
मुपस्थितः । तस्य कोपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना ॥ १४ ॥
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्द्धेन वै द्विजः । प्रतीकाराय
सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १५ ॥ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ
वैश्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेश्वरं लोकपालत्वमेव च ॥ १६ ॥
ईशानेन तथा सखं पुत्रञ्च नलकूवरम् । राजधानीनिवेशञ्च लङ्कां
रक्षोगणान्विताम् ॥ १७ ॥ विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्ज ददौ
प्रभुः । यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वैश्रवणोत्पत्तौ
त्रिसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभव-
 न्मुनिः । विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १ ॥ ब्रुवधे
 तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुबेरस्तत्प्रसादायं यतते स
 सदा नृप ॥ २ ॥ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसैः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३ ॥ ताः सदा तं
 महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीत-
 विशारदाः ॥ ४ ॥ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विश्राम्यते ।
 अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५ ॥ स तासां
 भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रा-
 नेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६ ॥ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते हौ पुत्रौ
 राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्षदशग्रीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि ॥ ७ ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे
 श्वरः शूर्पणखा तथा ॥ ८ ॥ विभीषणस्तु रूपेण सर्वभ्योऽभ्य-
 धिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९ ॥
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो
 महासत्त्वपराक्रमः ॥ १० ॥ कुम्भकर्षो बलेनासीत् सर्वभ्योऽभ्य-
 धिको युधि । मायावी रणशौण्डव्य रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११ ॥
 श्वरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः । सिद्धविघ्नकरो
 चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे
 सुचरितव्रताः । जघुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३ ॥
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् । पित्रा साङ्गं समासीनमृद्धपा
 परमया युतम् ॥ १४ ॥ जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतिनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्धौरेण तपसा तदा ॥ १५ ॥ अतिष्ठदेक-
 पादेन सहस्रं परिवत्सरान् । वायुमहो दशग्रीवः पञ्चानिः सुस-
 माहितः ॥ १६ ॥ अधःशायी कुम्भकर्षो यताहारी यतव्रतः ।
 विभीषणः श्रीर्षपर्षमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७ ॥ उपवासरति-

धीमान् सदा जयपरायणः । तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदा-
रधीः ॥ १८ ॥ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः । परि-
चर्याञ्च रक्षाञ्च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रे तु
शिरश्छला दमाननः । जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः
॥ २० ॥ ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्प्रवारयत् । प्रलीभ्य
वरदानेन सर्वानेव पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । प्रीतोऽस्मि वो निवर्त्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते लेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२ ॥ यद्यदग्नौ ज्ञतं
सर्वं शिरस्ते महदीप्सया । तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथे-
प्सया ॥ २३ ॥ वैरूप्यञ्च न ते देहे कामरूपधरस्तथा । भवि-
ष्यसि रणोऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४ ॥

रावण उवाच । गन्धर्वदेवासुरतो यच्चराक्षसतस्तथा । सर्प-
किन्नरभूतेभ्यो न मे भूयान् पराभवः ॥ २५ ॥

श्रीब्रह्मोवाच । य एते कीर्त्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयन्तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रन्ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेते हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः ॥ २७ ॥ कुम्भकर्णमथो-
वाच तथैव प्रपितामहः । स वव्रे महतीं निद्रां तमसा अस्तचेतनः
॥ २८ ॥ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह । वरं वृणीष्व
पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९ ॥

विभीषण उवाच । परमापहतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितञ्च भगवन् ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३० ॥

ब्रह्मोवाच । यस्माद्राक्षस्योनौ ते जातस्यामित्तकर्षण । ना-
धर्मं धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो बिभा-
स्यते । लङ्कायाश्चरावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२ ॥

हिला स भगवान् लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् । गन्धर्वयक्षानुगतो
 रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य
 रावणः । अथाप तं वैश्रवणो न लामेतद्वहिष्यति ॥ ३४ ॥ यस्तु
 त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति । अवमन्य गुरुं माञ्च क्षिप्रं त्वं
 न भविष्यसि ॥ ३५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुसरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६ ॥ तस्मै स भगवां-
 स्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः । सेनापत्यं ददौ धीमान् यक्ष-
 राक्षससेनयोः ॥ ३७ ॥ राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महा-
 बलाः । सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्द्धाननम् ॥ ३८ ॥ दश-
 ग्रीवश्च दैत्यानां देवानाञ्च बलीकृतः । आक्रम्य रत्नान्यहरत्
 कामरूपी विहङ्गमः ॥ ३९ ॥ रावयामास लोकान् यत् तस्मा-
 द्रावण उच्यते । दशग्रीवः कामबली देवानां भयमादधत् ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवर-

प्राप्तौ चतुःसप्तत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
 हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १ ॥

अग्निस्त्वाच । योऽसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
 अबध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २ ॥ स बाधते प्रजाः
 सर्वा विप्रकारैर्महाबलः । ततो नस्त्रातु भगवान्नान्यस्त्राता हि
 विद्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच । न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसी ।
 विहितं तत्र यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४ ॥ तदर्थमव-
 तीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्
 कर्म करिष्यति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्र-
वीत् । सर्वे देवगणैः साङ्गं सम्भव त्वं महीतले ॥ ६ ॥ विष्णोः
सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान्
कामरूपबलान्वितान् ॥ ७ ॥ ततो भागानुभागेन देवगन्धर्व-
दानवाः । अवतर्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरक्षसा ॥ ८ ॥ तेषां
समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुञ्जा समभवत्तदा ॥ १० ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव
सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ११ ॥
तेऽन्ववर्तन् पितॄन् सर्वे यशसा च बलेन च । भेत्तारो गिरि-
शृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ॥ १२ ॥ वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे
क्षौबबलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १३ ॥
मागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे । यत्रेच्छकनिवासाश्च केचि-
दत्र वनौकसः ॥ १४ ॥ एवं विधाय तत् सर्वं भगवान् लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत् कार्यं यथा यथा ॥ १५ ॥ सा तद्वचः
समाश्राय तथा चक्रे मनोजवा । इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसन्धु-
क्षणे रता ॥ १६ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वानरा-
द्युत्पत्तौ पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

—*—

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं भगवता जम्भ रामादीनां पृथक्
पृथक् । प्रस्थानकारणं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथप्रताम् ॥ १ ॥
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । संप्रस्थितौ वने ब्रह्मन्
मैथिली च यशस्विनी ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच । जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३ ॥ क्रमेण चास्य ते
 पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः । वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः
 ॥ ४ ॥ चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव । यदा तदा
 दशरथः प्रीतिमानभवत् सुखी ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां
 रमयामास हि प्रजाः । मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः
 ॥ ६ ॥ ततः स राजा मतिमान् मलात्मानं वयोऽधिकम् । मन्त्रया-
 मास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७ ॥ अभिषेकाय रामस्य यौव-
 राज्येन भारत । प्राप्तकालञ्च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८ ॥
 लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् । दीर्घबाहुं महो-
 रस्कं नीलकुञ्चितमूर्ध्वजम् ॥ ९ ॥ दीप्यमानं श्रिया वीरं भक्तादन-
 वरं रणे । पारगं सर्वधर्माणां वृहस्पतिसमं मतौ ॥ १० ॥ सर्वा-
 नुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् । जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टि-
 मनोहरम् ॥ ११ ॥ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
 धृतिमन्तमनाद्यथं जेतारमपराजितम् ॥ १२ ॥ पुत्रं राजा दश-
 रथः कौशल्यानन्दवर्धनम् । सन्दृश्य परमां प्रीतिमगच्छत् कुसु-
 नन्दन ॥ १३ ॥ चिन्तयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्यवान् ।
 अथ्यभाषत भद्रन्ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४ ॥ अद्य पुण्यो निशि
 ब्रह्मन् पुण्यं योगमुपैष्यति । सम्भाराः संभ्रियन्तां वै रामश्चोप-
 निमन्त्र्यताम् ॥ १५ ॥ श्व एष पुण्यो भविता यत्र रामः सुतो
 मया । यौवराज्येभिषिक्तव्यः पौरेषु सहमन्त्रिभिः ॥ १६ ॥ इति
 तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा । कैकेयीमभिगम्येदं काले वचन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ अद्य कैकेयि दौर्भागं राज्ञा ते खप्रापितं
 महत् । आग्नीविप्रस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दधतु दुर्मने ॥ १८ ॥ सुभगा
 खलु कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषिच्यते । कुतो हि तव सौभाग्यं
 यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १९ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वा-
 भरणभूषिता । वेदौविलम्बमध्येव विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २० ॥

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्त्रिता । प्रणयं व्यञ्जयन्तीव
मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सत्यप्रतिज्ञं यन्मे त्वं काममेकं निरूप्य-
वान् । उपाकुर्वस्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व सङ्घटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच । वरं ददामि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अबध्यो बध्यतां कोऽय बध्यः कोऽय विमुच्यताम् ॥ २३ ॥ धनं
ददानि कस्याय ह्रियतां कस्य वा पुनः । ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र
यत् किञ्चिद्विद्वत्तमस्ति मे ॥ २४ ॥ पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातु-
र्वर्ण्यस्य रक्षिता । यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि मा
चिरम् ॥ २५ ॥ सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् । आत्मनो
बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६ ॥ आभिषेचनिकं यत्ते
रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः
॥ २७ ॥ नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । जटा-
चीराजिनधरो रामो वसतु तापसः ॥ २८ ॥ स तद्राजा वचः
श्रुत्वा विप्रियं दासणोदयम् । दुःखात्तो भरतश्चेष्ट न किञ्चि-
द्वाजहार ह ॥ २९ ॥ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय
वीर्यवान् । वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्योभवत्विति ॥ ३० ॥
तमन्वगच्छन्लक्ष्मीवान् धनुष्मालक्ष्मणस्तदा । सीता च भार्या
भद्रन्ते वैदेही जनकात्मजा ॥ ३१ ॥ ततो वनगते रामे राजा
दशरथस्तदा । समयुज्यत दिवस्य कालपर्यावधर्मणा ॥ ३२ ॥
रामन्तु गतमाज्ञाय राजानन्तु तथागतम् । आनाथ्यं भरतं देवी
कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ राम-
लक्ष्मणौ । गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४ ॥
तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं वत ते कृतम् । पतिं हत्वा कुलञ्चेद-
मुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५ ॥ अयशः पातयित्वा मे मूर्द्ध्नि त्वं
कुलपांसने । सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्रसूरोद ह ॥ ३६ ॥
स चारित्रं विशोध्यथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ । अन्वयाङ्ग्रात रामं

विनिवर्त्तनलालसः ॥ ३७ ॥ कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च कैकेयीञ्च सुदुः-
 खितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३८ ॥
 वशिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः । पौरजानपदैः सार्धं
 रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९ ॥ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सह-
 लक्ष्मणम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४० ॥ विस-
 र्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा । नन्दिग्रामेऽकरोद्वाज्यं
 पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४१ ॥ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजान-
 पदागमम् । प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४२ ॥ सत्-
 कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्या-
 माश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४३ ॥ वसतस्तस्य रानस्य ततः शूर्पणखा-
 कृतम् । खरेणासीन्महदैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४४ ॥ रक्षाथं
 तापसानान्तु राषवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि
 राक्षसान् ॥ ४५ ॥ दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य सुमहाबलौ । चक्रे
 क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राषवः ॥ ४६ ॥ हतेषु तेषु रक्षःसु
 ततः शूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासौष्ठौ लङ्कां भातुर्निवेशनम्
 ॥ ४७ ॥ ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता । पपात
 पादयोर्भ्रातुः संशुष्कासधिरानना ॥ ४८ ॥ तान्तथा विकृतां दृष्ट्वा
 रावणः क्रोधमूर्च्छितः । उत्पपातासनात् क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुप-
 सृगन् ॥ ४९ ॥ खानमात्यान् विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
 केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ५० ॥ कः शूलं
 तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषिवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः
 स्वपते सुखम् ॥ ५१ ॥ आग्नीविषं धीरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केशरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्पृश्य तिष्ठति ॥ ५२ ॥ इत्येवं
 ब्रुवतस्तस्य श्रोतोभ्यस्तेजसोऽक्षिषः । निशेत्सर्दक्षतो रात्रौ वृक्षस्येव
 खरन्ध्रतः ॥ ५३ ॥ तस्य तत्सर्वमाचखगौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५४ ॥ ततो ज्ञातिवधं

आत्मा रावणः कालचोदितः । रामस्य वधमाकाङ्क्षन् मारीचं
मनसागमत् ॥ ५५ ॥ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्नुग्र
ह । जङ्घमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५६ ॥ त्रिकूटं
समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं
महोदधिम् ॥ ५७ ॥ तमतीत्याथ गोकर्षमभ्यगच्छद्दधाननः ।
दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५८ ॥ तत्राभ्यगच्छ-
न्मारीचं पूर्वाभात्यं दधाननः । पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपा-
श्रितम् ॥ ५९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणगमने

षट्सप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥२७६॥

मार्कण्डेय उवाच । मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावण-
मागतम् । पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १ ॥
विश्रान्तश्चैनमासीनं मलासीनः स राक्षसः । उवाच प्रसृतं वाक्यं
वाक्यञ्चो वाक्यकोविदम् ॥ २ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्षः कञ्चित्
क्षेमं पुरे तव । कञ्चित् प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३ ॥
किमिहागमने चापि कार्यन्ते राक्षसेश्वर । कृतमित्येव तद्विद्धि
यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ शशंस रावणस्तस्मै तत् सर्वं
रामचेष्टितम् । समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५ ॥
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् । अलन्ते राममासाद्य
वीर्यञ्चो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६ ॥ वाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं
महात्मनः । प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना । तमुवाचाथ सक्रोधो
रावणः परिभर्त्सयन् ॥ ८ ॥ अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते

ध्रुवम् । मारीचश्चिन्तयामास विप्रिष्टान्तरणं वरम् ॥ ८ ॥ अवश्यं
 मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् । ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो
 राक्षसेश्वरम् ॥ १० ॥ किन्ते सच्चं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि
 तत् । तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ॥ ११ ॥ रत्नशृङ्गो
 मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः । ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां राम-
 च्छोदयिष्यति ॥ १२ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भवि-
 ष्यति । तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ॥ १३ ॥ भार्या-
 वियोगाद्बुद्धिरेतत् सच्चं कुरुष्व मे । इत्येवमुक्त्वा मारीचः
 कृत्वादकमथात्मनः ॥ १४ ॥ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत् सुदुः-
 खितः । ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ १५ ॥ चक्रतु-
 स्तद्यथा सर्वमुभौ यत् पूर्वमन्वितम् । रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः
 कुण्डी त्रिदण्डधृक् ॥ १६ ॥ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं दैशमुप-
 जग्मतुः । दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् ॥ १७ ॥
 चोदयामास तस्यार्थं सा रामं विधिचोदिता । रामस्तस्याः प्रियं
 कुर्वन् धनुरादाय सत्वरः ॥ १८ ॥ रक्षार्थं लक्षणं न्यस्य प्रययौ
 मृगलिप्सया । स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान्
 ॥ १९ ॥ अन्वधावन्मृगं रामो पुरुस्तारामृगं यथा । सोऽन्तर्हितः
 पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ॥ २० ॥ चकर्ष मृहदध्वानं रामस्तं
 ब्रुबुधे ततः । निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ॥ २१ ॥
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् । स रामवाणाभिहतः
 कृत्वा रामस्वरं तदा ॥ २२ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्त-
 खरेण ह । शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणाङ्गिरम् ॥ २३ ॥
 सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः । अलन्ते शङ्कया भीरु-
 को रामं प्रहरिष्यति ॥ २४ ॥ मुहूर्ताद्रक्ष्यसे रामं भर्तारं तं
 शुचिस्मिते । इत्युक्त्वा सा प्रसूदती पथ्यशङ्कत लक्ष्मणम् ॥ २५ ॥
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा । सा तं पुरुषमारब्धा

वक्तुं साध्वी पतिव्रता ॥ २६ ॥ नैष कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थ-
यसे हृदा । अथ्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ॥ २७ ॥
पतेयं गिरिशृङ्गादा विशेयं वा हताशनम् । रामं भर्तारमुत्सृज्य
न त्वहं त्वां कथञ्चन ॥ २८ ॥ निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूलौ क्रोष्टुकं
यथा । एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ॥ २९ ॥ पिधाय
कक्षौ सदृत्तः प्रस्थितो येन राघवः । स रामस्य पदं गृह्य प्रससार
धनुर्वरः ॥ ३० ॥ अवीक्षमाणो विम्बोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तथा ।
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ अभव्यो भव्यरूपेण
मस्मच्छन् द्रवानलः । यतिवेशप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम्
॥ ३२ ॥ सा तमालच्छ संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमन्त्रया-
मास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३ ॥ अवमन्य ततः सर्वं स्वरूपं
प्रतिपद्य च । सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४ ॥
सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लङ्का पुरी
नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वं वरनारीषु शोभि-
ष्यसि मया सह । भार्या मे भव सुश्रीणि तापसं त्यज राघवम्
॥ ३६ ॥ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी । पिधाय
कक्षौ सुश्रीणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३७ ॥ प्रपतेद्गौः सनक्षत्रा
पृथिवी शकली भवेत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम्
॥ ३८ ॥ कथं हि भिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय
महाभागं करेणुः शूकरं स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ कथं हि पीत्वा माध्वीकं
पीत्वा च मधुमाधवीम् । लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति
स्मरे ॥ ४० ॥ इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः ।
क्रोधात् प्रस्फुरमाणोष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ॥ ४१ ॥ तामभि-
द्रुत्य सुश्रीणीं रावणः प्रत्यपिधयत् । भर्त्सयित्वा तु रुद्धेण स्वरेण
गतचेतनाम् ॥ ४२ ॥ मूर्खजेषु निजग्राह जडमाचक्रमे ततः ।

तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः । रुदतीं रामरामेति
 क्रियमाणं तपस्विनीम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीताहरणे

सप्तसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
 गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥ १ ॥ स ददर्श तदा
 सीतां रावणाङ्गतां स्तुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं
 राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
 प्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥ न हि मे मोक्षसे
 जीवन् यदि नोत्सृजसे बधूम् । उक्तैव राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरै-
 र्भृशम् ॥ ४ ॥ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतम् । चक्षार
 रुधिरं भूरि गिरिप्रस्रवणैरिव ॥ ५ ॥ स बध्यमानो गृध्रेण
 रामप्रियद्वितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पत-
 त्रिणः ॥ ६ ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । ऊर्ध्व-
 माचक्रमे सीतां गृहीलाङ्गेन राक्षसः ॥ ७ ॥ यत्र यत्र तु वैदेही
 पश्यत्याश्रममण्डलम् । सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भूष-
 णम् ॥ ८ ॥ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् । तत्र वासी
 महद्दिव्यमुत्सर्ज्य मनस्विनी ॥ ९ ॥ तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात
 पवनोद्धतम् । मध्ये सुपीतं पद्मानां विद्युन्मेषान्तरे यथा ॥ १० ॥
 अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव । ददर्शाय पुरीं रम्यां
 वज्रहारां मनोरमाम् ॥ ११ ॥ प्राकारवपसम्वाधां निर्मितां विश्व-
 कर्मणा । प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ एवं
 हतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् । निवृत्तो दृष्ट्वा धीमान्

आतरं लक्ष्मणन्तथा ॥ १३ ॥ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षस-
 सेविते । इति तं आतरं दृष्ट्वा प्राप्नोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥
 मृगरूपधरेणाय रक्षसा सोपकर्षणम् । आतुरागमनञ्चैव चिन्त-
 यन् पर्येतप्यत ॥ १५ ॥ गर्हयन्नेव रामस्तु लरितस्तं समासदत् ।
 अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥ तस्य तत्
 सर्वमाचखगौ सीताया लक्ष्मणो वचः । यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही
 पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥ दक्षमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
 स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८ ॥ राक्षसं शङ्क-
 मानस्तं विवृष्य बलवद्धनुः । अभ्यधावस काकुत्स्थस्ततस्तं सह-
 लक्ष्मणः ॥ १९ ॥ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्युचतुश्च
 तौ ॥ २१ ॥ ततो ददृशुस्तौ तं क्षिन्नपक्षद्वयं खगम् । तयोः
 शशंस गृध्रस्तु सीतार्थं रावणादधम् ॥ २२ ॥ अपृच्छद्राघवो गृध्रं
 रावणं कान्दिशं गतः । तस्य गृध्रः शिरःकम्पै राचवच्चे ममार च
 ॥ २३ ॥ दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिद्वितम् । सत्-
 कारं लभयामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥ ततो दृष्ट्वा-
 श्रमपदं व्यपविद्धवृषीमठम् । विध्वस्तकलसं भूयं गोमायुश्चत-
 सङ्कुलम् ॥ २५ ॥ दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्हितौ ।
 जम्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ ॥ २६ ॥ वने महति
 तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि
 सर्वशः ॥ २७ ॥ शब्दञ्च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ।
 अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ॥ २८ ॥ मेघपर्वतसङ्काशं
 शालस्तम्भं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम्
 ॥ २९ ॥ यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषाद-
 भगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३० ॥ स राममभिसंग्रेह्य

कुप्यते घेन तन्मुखम् । विप्रस्यस्याब्रवीद्रामं पश्चावस्थामिमां मम
 ॥ ३१ ॥ हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपपन्नः । राज्यभ्रंशश्च
 भवतस्तातस्य मरणन्तथा ॥ ३२ ॥ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं
 कोशलागतम् । द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम्
 ॥ ३३ ॥ द्रक्ष्यन्त्यार्थस्य धन्या ये कुशलजग्मजीजलैः । अभि-
 शिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ॥ ३४ ॥ एवं बद्धविधं
 धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमे-
 श्वाप्यसंभ्रमः ॥ ३५ ॥ मा विषीद् नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 क्षिप्रस्य दक्षिणं बाहुं क्षिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३६ ॥ इत्येवं
 वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भृशतीक्ष्णेन
 निवृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७ ॥ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गे-
 नाजघ्नवान् बली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम्
 ॥ ३८ ॥ नुनर्जघान पाश्वै वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् । गतासु-
 रपतङ्गमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३९ ॥ तस्य देहादिनिःसृत्य
 गुरुषो दिव्यदर्शनः । दृष्टे दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन्
 ॥ ४० ॥ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । कामया
 किमिदञ्चित्तमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे ॥ ४१ ॥ तस्याचक्षे गन्धर्वो
 विश्वावसुरहं नृप । प्राप्तो ब्राह्मणभाषेन योनिं राक्षससेविताम्
 ॥ ४२ ॥ रावणेन हृता सीता राक्ष्सा लङ्काधिवासिना । सुग्रीव-
 मभिगच्छस्व स ते सखं करिष्यति ॥ ४३ ॥ एषा पम्पा शिवजला
 हंसकारण्डवायुता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडाकिनी
 ॥ ४४ ॥ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता
 वानरराजस्य बालिनो हेममालिनः ॥ ४५ ॥ तेन त्वं सह सङ्गम्य
 दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करि-
 ष्यति ॥ ४६ ॥ एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् । ध्रुवं
 वानरराजस्य विदिता रावणादयः ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हिती

दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मयं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ४८ ॥

इति आरख्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि विश्वावसुमोक्षणे
अष्टसप्तत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पद्मां रामः समासदत् ॥ १ ॥ भास्तेन
सुग्रीतेन सुखिनामृतगन्धिना । सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम
मनसा प्रियाम् ॥ २ ॥ विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामवाणाभिसन्तप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ न त्वामेवंविधो
भावः स्मृष्टुमर्हति मानद । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्ध-
शीलिनम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च । तां
त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५ ॥ अभिगच्छाव सुग्रीवं
शैलस्थं हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समा-
श्रवस ॥ ६ ॥ एवं बद्धविधैर्वाक्यैर्लक्षणेन स राघवः । उक्तः
प्रकृतिमापेदे कार्यं चानन्तरोऽभवत् ॥ ७ ॥ निषेव्य वारि पद्मा-
यास्तर्पयित्वा पितृनपि । प्रतस्थतुस्मौ वीरौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ ८ ॥ तावद्व्यमूकमभ्येत्य बद्धमूलफलदुग्धम् । गिर्यग्रे
वानरान् पञ्च वीरौ ददृशुस्तदा ॥ ९ ॥ सुग्रीवः प्रेषयामास
सचिवं वानरं तयोः । बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम्
॥ १० ॥ तेन सम्भाष्य पूर्वन्तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः । सख्यं वानर-
राजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११ ॥ तद्वासी दर्शयामासुस्तस्य
कार्यं निवेदिते । वानराणान्तु यत् सीता ह्रियमाणा व्यपा-
सृजत् ॥ १२ ॥ तत् प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्चर्यं स्वयं रामोऽभ्यपिचयत् ॥ १३ ॥ प्रतिजज्ञे च

काकुत्स्थः समरे बालिनो बधम् । सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरा-
 नयनं नृप ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धरां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवः
 प्राप्य किष्किन्धरां ननादौघनिमस्वनः । नास्य तं ममृषि बाली
 तारा तं प्रत्यपेक्षयत् ॥ १६ ॥ यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष
 वानरः । मन्ये चाश्रयवान् प्राप्नो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं
 वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या
 समन्विता । केनापाश्रयवान् प्राप्नो ममेष आदृगन्धिकः ॥ १९ ॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत्
 प्राज्ञा शृणु सर्वकपीश्वर ॥ २० ॥ हतदारो महासत्त्वो रामो
 दशरथात्मजः । तुल्यारिमिततां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१ ॥
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम
 मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२ ॥ मेन्द्रश्च द्विविदश्चापि हनू-
 मांश्चानिलात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः
 ॥ २३ ॥ सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलः । अलन्तव
 विनाशाय रामवीर्यबलाश्रयात् ॥ २४ ॥ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो
 हितमुक्तं कपीश्वरः । पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम्
 ॥ २५ ॥ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जङ्गाम शुहामुखात् । स्थितं
 मात्यवतोऽभ्यासे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६ ॥ असकृत्त्वं मया
 पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः । मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा
 मरसे पुनः ॥ २७ ॥ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं सम्बोधयन्निव ॥ २८ ॥ हतदारस्य मे
 राजन् हतराज्यस्य च त्वया । किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि
 समागतम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ सन्निपेततुः ।
 समरे बालिसुग्रीवौ शालतालशिलाशुधौ ॥ ३० ॥ उभौ जघ्नु-

रन्योन्यसुभौ भूमौ निपेततुः । उभौ ववल्गातुश्चित्रं सृष्टिभिश्च
 निजघ्नतुः ॥ ३१ ॥ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिचर्तौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२ ॥ न विशेष-
 स्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते । सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्
 कण्ठ आसजत् ॥ ३३ ॥ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठ-
 सक्तया । श्रीमानिव महाशैली मलयो मेघमालया ॥ ३४ ॥
 कृतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः । विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं
 बालिसुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५ ॥ विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव
 तदा वभौ । वितत्रास तदा बाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६ ॥
 स भिन्नहृदयो बाली वक्त्राच्छोणितमुदहन् । ददर्शावस्थितं रामं
 ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३७ ॥ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात
 भुवि मूर्च्छितः । तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसमौजसम् ॥ ३८ ॥
 हते बालिनि सुग्रीवः किष्किन्यग्रां प्रत्यपद्यत । ताञ्च तारापति-
 मुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९ ॥ रामस्तु चतुरो मासान्
 पृष्ठे मात्स्यवतः शुभे । निवासमकरोद्धीमान् सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः
 ॥ ४० ॥ रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात् कृतः । सीतां
 निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४१ ॥ अशोकवनिकाभ्यासे
 तापसाश्रमसन्निभे । भट्सरणातन्वङ्गी तापसीवेशधारिणी ॥ ४२ ॥
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा । उवास दुःखवसतिं
 फलमूलकृताग्रना ॥ ४३ ॥ दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसा-
 धिपः । प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४४ ॥ द्रुक्षीं
 व्रक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्वकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाञ्च
 त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोक्तृ-
 मूर्ध्वजाः । परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४६ ॥
 तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाचगो दारुणस्वराः । तर्जयन्ति सदा
 रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४७ ॥ खादाम पाटयामैनां तिलयः

प्रविभर्ज्यताम् । येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४८ ॥
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः । भर्तृशोकसमाविष्टा
 निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४९ ॥ आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे
 लोभोऽस्ति जीविते । विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्ध्वजम्
 ॥ ५० ॥ अथेवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता । शोषयि-
 ष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५१ ॥ न लन्यमभि-
 गच्छेयं पुमांसं राघवादृते । इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यद्-
 नन्तरम् ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जम्मुस्तत् सर्वमादितः ॥ ५३ ॥ गतास्तु
 तास्तु सर्वास्तु त्रिजटा नाम राक्षसी । सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा
 प्रियवादिनी ॥ ५४ ॥ सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे
 सखि । भयं त्वं त्यज वामोस् शृणु चेदं वचो मम ॥ ५५ ॥
 अविश्वरो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः । स रामस्य हिता-
 न्वेषी लक्ष्मणे हि स मावदत् ॥ ५६ ॥ सीता मद्वचनादाचरा समा-
 श्वास्य प्रसाद्य च । भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली
 ॥ ५७ ॥ सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा । कृतवान्राघवः
 श्रीमान् लक्ष्मणं च समुद्यतः ॥ ५८ ॥ मा च तेऽस्तु भयं भोः
 रावणाज्जोकगर्हितात् । नलकूवरभाषेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि
 ॥ ५९ ॥ शतो ह्येष पुरा पापो बधूं रक्षां परामृषन् । न शक्नो-
 त्यवशं नारीमुपेतुमजितेन्द्रियः ॥ ६० ॥ क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता
 सुग्रीवेणाभिरक्षितः । सौमित्रिसंहितो धीमांस्त्राह्वेतो मोक्षयि-
 ष्यति ॥ ६१ ॥ स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्ट्वा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६२ ॥ दारुणो ह्येष
 दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः । स्वभावात् शीलदोषेण सर्वेषां
 भयवर्धनः ॥ ६३ ॥ स्रज्वते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः । मया
 वनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६४ ॥ तैलाभिषिक्तो

विकची मज्जन् पङ्के दधाननः । असकृत् खरयुक्ते तु रथे
 नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६५ ॥ कुम्भकर्षादयश्चेमे मग्नाः पतित-
 मूर्ध्वजाः । गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाख्यानुलेपना ॥ ६६ ॥
 श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाख्यानुलेपनः । श्वेतपर्वतमारूढ
 एक एव विभीषणः ॥ ६७ ॥ सचिवास्तस्य चत्वारः शुक्लमाख्यानु-
 लेपनाः । श्वेतपर्वतमारूढा मोच्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६८ ॥
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा । यशसा पृथिवीं
 कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६९ ॥ अस्थिसञ्चयमारूढो भुञ्जानो
 मधुपायसम् । लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिग्धनुः सर्वतो दिग्भम् ॥ ७० ॥
 रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता । असकृत् त्वं मया
 दृष्टा गच्छन्ती दिग्मुत्तमम् ॥ ७१ ॥ हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं
 भर्त्रा समन्विता । राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७२ ॥
 इत्येतन्मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः । बभूवाशावती बाला
 पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७३ ॥ यावद्भ्यागता रौद्राः पिशाचप्रस्ताः
 सुदारुणाः । ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतासन्तुने
 एकीनाशौत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मलिन-
 वाससम् । मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीञ्च पतिव्रताम् ॥ १ ॥
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले । रावणः काम-
 वाणात्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिम्पुर्षै-
 र्युधि । अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३ ॥ दिव्या-
 भ्वरधरः श्रीमान् सुमृष्टमणिकुण्डलः । विचित्रमाख्यमुकुटी वसन्त
 द्वे मूर्तिमान् ॥ ४ ॥ स कल्पवृक्षसदृशो यत्रादपि विभूषितः ।

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयङ्करः ॥ ५ ॥ स तस्यास्तनुमध्यायाः
 समीपे रजनीचरः । ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६ ॥
 स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः । इदमित्यब्रवीद्बालां
 तस्तां रोहीमिवाबलाम् ॥ ७ ॥ सीते पथ्याप्तिमेतावत् कृतो भर्तु-
 रनुग्रहः । प्रसादं कुरु तन्वद्भि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८ ॥
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाश्वरा । भव मे सर्वनारीणा-
 मुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९ ॥ सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणाञ्च
 योषितः । सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानाञ्चापि योषितः ॥ १० ॥
 चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः । द्विस्तावत् पुरुषा-
 दानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११ ॥ ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये
 महचनकारिणः । केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा । उपातिष्ठन्ति वामोरु
 यथैव भ्रातरं मम ॥ १३ ॥ पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षादिश्रवसो
 सुनेः । पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४ ॥ दिव्यानि
 भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च । यथैव त्रिदशेशस्य तथैव
 मम भाविनि ॥ १५ ॥ क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा
 तेन वैदेही परिवृत्य शुभाननम् । दृणमन्तरितं कृत्वा तमुवाच
 निशाचरम् ॥ १७ ॥ अश्विनेनाति वामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षति ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं
 तं चद्रं वैदेही पतिदेवता । असकृद्ददौ वाक्यमीदृशं राक्षसे-
 श्वर ॥ १९ ॥ विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभागप्रया । तद्भर्तु-
 मुख भद्रन्ते मानसं विनिवर्त्तयताम् ॥ २० ॥ परदाराम्बलभ्या
 च सततञ्च पतिव्रता । न चैवोपयिकौ भार्या मानुषी कृपणा तव
 ॥ २१ ॥ विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि । प्रजा-
 पतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ॥ २२ ॥ न च पालयसे

धर्मे लोकपालसमः कथम् । आतरं राजराजानं महेश्वरसखं
 प्रभुम् ॥ २३ ॥ धनेश्वरं व्यपदिशन् कथन्तिह न लज्जसे ।
 इत्युक्त्वा प्रारुदत् सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ॥ २४ ॥ शिरोधराञ्च
 तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा । तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घवेणी
 सुसंयता ॥ २५ ॥ ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ।
 श्रुत्वा तद्भावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥ २६ ॥ प्रत्याखरातो-
 ऽपि दुर्मन्धाः पुनरेवाब्रवीद्वचः । काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकर-
 ध्वजः ॥ २७ ॥ न त्वामकामां सुश्रोणि समेधे चारुहासिनीम् ।
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ॥ २८ ॥ आहार-
 भूतमस्माकं राममेवानुसूयसे । इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षस-
 महेश्वरः ॥ २९ ॥ तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ।
 राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्षिता । सेव्यमाना त्रिजटया
 तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवादे

अशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८० ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
 वसन् माख्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा विमले
 व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् । ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा
 ॥ २ ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना । महीधरस्थः
 शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३ ॥ प्रभाते लक्षणं वीरमभ्यभाषत
 दुर्मनाः । सीतां संसृज्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४ ॥
 गच्छ लक्षणं जानीहि किष्किन्धायां कपौश्वरम् । प्रमत्तं ग्राम्य-
 धर्मेषु कृतज्ञं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५ ॥ योऽसौ कुलाधमो मृढो

मया राज्येऽभिषिचितः । सर्ववानरगोपुच्छा यमृच्छाश्च भजन्ति वै
 ॥ ६ ॥ यदर्थं निहतो बाली मया रघुकुलोदह । त्वया सह
 महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७ ॥ कृतघ्नं तमहं मन्ये वान-
 रापसदं भुवि । यो मामेवं गतं ब्रूढो न जानीतेऽयं लक्ष्मण ॥ ८ ॥
 असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् । कृतोपकारं मां नून-
 मवमन्यात्पया धिया ॥ ९ ॥ यदि तावदनुद्युक्तः श्रेते कामसुखा-
 त्मकः । नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १० ॥ अथापि
 घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः । तामादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्
 भव मा चिरम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते
 रतः । प्रतस्थे सचिरं गच्छ समार्गणगुणं धनुः ॥ १२ ॥ किष्किन्धा-
 हारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः । सप्रोष इति तं मत्वा राजा
 प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३ ॥ तं सदारी विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगा-
 धिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४ ॥ तमब्र-
 वीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः । स तत् सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः
 कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ समृत्यदारो राजेन्द्रः सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६ ॥ नास्मि लक्ष्मण
 दुर्मन्धा नाकृतज्ञो न निर्घृणः । श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्थ-
 णो कृतः ॥ १७ ॥ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषाञ्च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १८ ॥ यैरियं सवना
 साद्रिः सपुरा सागराम्बरा । विचेतव्या मही वीर सग्रामनगरा-
 करा ॥ १९ ॥ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति । ततः
 श्रोथसि रामेण सहितः सुमहत् प्रियम् ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मण-
 स्तेन वानरेन्द्रेण धीमता । त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्य-
 पूजयत् ॥ २१ ॥ स रामं सहसुग्रीवो मात्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ इत्येवं वानरे-
 न्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः । दिशस्तिस्त्रिविचित्राय न तु ये

दक्षिणाङ्गताः ॥ २३ ॥ आचक्षुस्तत्र रामाय महीं सागरमेख-
 लाम् । विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वै ॥ २४ ॥ गतास्तु
 दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः । आशावांस्तेषु काकुत्स्थः
 प्राणानात्तोऽभ्यधापयत् ॥ २५ ॥ हिमासीपरमे काले व्यतीते
 प्लवगास्ततः । सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६ ॥
 रक्षितं बालिना यत्तु स्फूर्तं मधुवनं महत् । त्वया च प्लवगश्रेष्ठ-
 स्तद्भूङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७ ॥ बालिपुत्रोऽङ्गदत्तैव ये चान्ये प्लवग-
 र्षभाः । विचेतुं दक्षिणामाशां राजन् प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८ ॥
 तेषां तत् प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् । कृतार्थानां हि
 भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९ ॥ स तद्रामाय मेधावी शशंस
 प्लवगर्षभः । रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टान्तु मैथिलीम् ॥ ३० ॥
 हनूमत्प्रमुखाद्यापि विश्रान्तास्ते प्लवङ्गमाः । अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं
 रामलक्षणसन्निधौ ॥ ३१ ॥ गतिञ्च सुखवर्णञ्च दृष्ट्वा रामो हनू-
 मतः । अगमत् प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥ ३२ ॥ हनू-
 मतप्रमुखास्ते तु वानराः पूर्यमानसाः । प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं
 लक्षणन्तथा ॥ ३३ ॥ तानुवाचागताग्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४ ॥ अपि राज्य-
 मयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः । निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य
 जनकात्मजाम् ॥ ३५ ॥ अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् ।
 हतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवचनं रामं
 प्रत्युवाचानिलात्मजः । प्रियमाख्यामि ते राम दृष्ट्वा सा जामकी
 मया ॥ ३७ ॥ विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् । आन्ताः
 काले व्यतीतेषु दृष्टवन्तो महाशुह्राम् ॥ ३८ ॥ प्रविशामो वयं
 तान्तु बहुयोजनमायताम् । अन्यकारां सुविपिनां गहनां कीट-
 सेविताम् ॥ ३९ ॥ गत्वा समहदध्वानमादित्यस्य प्रभान्ततः । दृष्ट-
 वन्तः स तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४० ॥ मयस्य किल दैत्यस्य

तदासीद्देशं राघव । तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥४१॥
 तथा दत्तानि भोज्यानि पाषाणि विविधानि च । भुक्त्वा लब्धवलाः
 सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४२ ॥ निर्याय तस्मादुद्देशात् पश्चामो
 लवणाम्बसः । समीपे सङ्घमलयौ ददुर्दृष्टं महागिरिम् ॥ ४३ ॥
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणाक्षयम् । विषखा व्यथिताः
 खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४४ ॥ अनेकप्रतविस्तीर्णं योज-
 नानां महोदधिम् । तिमिनक्रभषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः
 ॥ ४५ ॥ तत्रानघनसङ्कल्पं कृत्वासीना वयं तदा । ततः कथान्ते
 गृध्रस्य जटायोरभवत् कथा ॥ ४६ ॥ ततः पर्वतशृङ्गमं घोररूपं
 भयावहम् । पक्षिणं दृष्टवन्तः स वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७ ॥
 सोऽस्मान्तर्कयत् भोक्तुमयाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । भोः क एष मम
 भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४८ ॥ सम्पातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो
 भ्राता खगाधिपः । अन्योऽन्यस्पर्द्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ४९ ॥
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः । तदा मे चिरदृष्टः
 स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ॥ ५० ॥ निर्द्दग्धपक्षः पतितो ह्यह-
 मस्मिन् महागिरौ । तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः
 ॥ ५१ ॥ व्यसनं भवतश्चेदं सञ्ज्ञेपाहै निवेदितम् । स सम्पातिस्तदा
 राजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ ५२ ॥ विषमचेताः पप्रच्छ पुनर-
 स्मानरिन्दम । कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ॥ ५३ ॥
 इच्छामि सर्वमेवैतत् श्रोतुं प्रवगसत्तमाः । तस्याहं सर्वमेवैत-
 द्भवतो व्यसनागमम् ॥ ५४ ॥ प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरणी-
 ऽब्रुवम् । सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ॥ ५५ ॥
 रावणो विदितो मङ्गं लङ्का चास्य महापुरी । दृष्टा पारे समु-
 द्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ॥ ५६ ॥ भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्यत्र
 विचारणा । इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्तराः ॥ ५७ ॥
 सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परन्तप । नाध्यवास्यद्यदा कश्चित्

सागरस्य विलङ्घनम् ॥ ५८ ॥ ततः पितरमाविश्य पुष्पवेऽहं महा-
 र्णवम् । शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९ ॥ तत्र
 सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती । उपवासतपःशीला भर्तृ-
 दर्शनलालसा ॥ ६० ॥ जटिला मलदिग्धाङ्गी कृष्णा दीना तप-
 स्विनी । निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ॥ ६१ ॥ उप-
 स्मृत्याब्रुवञ्चाथ्यामभिगम्य रहोगताम् । सीते रामस्य दूतोऽहं
 वानरो भारतात्मजः ॥ ६२ ॥ तद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्नो विहा-
 यसा । राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६३ ॥ सर्व-
 शाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ । कुशलं लाब्रवीद्रामः सीते
 सौमित्रिणा सह ॥ ६४ ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानु-
 प्रच्छति । क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ॥ ६५ ॥
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः । मुहूर्तमिव च ध्यात्वा
 सीता मां प्रत्युवाच ह ॥ ६६ ॥ अवेमि त्वां हनूमन्तमविश्वप्रवचना-
 दहम् । अविश्वगो हि महाबाहो राक्षसी वृक्षसम्मतः ॥ ६७ ॥
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वदिधैः सचिवैर्हतः । गम्यतामिति चोक्त्वा मां
 सीता प्रादादिदं मणिम् ॥ ६८ ॥ धारिता येन वैदेही काल-
 मेतमनिन्दिता । प्रत्ययार्थं कथाञ्चेमां कथयामास जानकी ॥ ६९ ॥
 क्षिप्तमिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ । भवता पुरुषव्याघ्र
 प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ७० ॥ ग्राहयित्वाहमात्मानं ततो दग्ध्वा
 च तां पुरीम् । सम्प्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमाचक्षयत् ॥ ७१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि हनूमत्प्रत्या-
 गमने एकाशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
 समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥ ततः कीटिसह-
 स्त्रेण वानराणां तरस्विनाम् । श्वशुरो बालिनः श्रीमान् सुप्रेणी
 राममभ्ययात् ॥ २ ॥ कीटीशतवृतो वापि गयो गवय एव च ।
 वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक् पृथगदृश्यताम् ॥ ३ ॥ षष्टिकीटि-
 सहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत । गोलार्जुनो महाराजा गवाक्षो
 भीमदर्शनः ॥ ४ ॥ गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
 कीटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥ पनसो नाम मेधावी
 वानरः सुमहाबलः । कीटीर्दश द्वादश च त्रिंशतश्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
 श्रीमान् दधिमुखो नाम हरित्वक्षोऽतिवीर्यवान् । प्रचकर्ष महा-
 सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥ कृष्णानां मुखपाण्डूनामृक्षाणां
 भीमकर्मणाम् । कीटीशतसहस्रेण जाम्बवान् प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
 एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः । असंख्यया महाराज
 समीयूरामकारणात् ॥ ९ ॥ गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव
 गर्जताम् । श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥
 गिरिकूटनिभाः केचित् केचिन्महिषसन्निभाः । शरदभ्रप्रतीकाशाः
 केचिद्धिङ्गलकाननाः ॥ ११ ॥ उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च
 वानराः । उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून् समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥
 स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः । निवेशमकरोत्तत्र सुग्री-
 वानुमते तदा ॥ १३ ॥ ततस्तोषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
 तिर्यौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्त्तौ चाभिपूजिते ॥ १४ ॥ तेन व्यूढेन
 सैन्येन लोकानुदत्तयन्निव । प्रययौ राघवः श्रीमान् सुग्रीवसहित-
 स्तदा ॥ १५ ॥ मुखमासीत् सैन्यस्य हनूमान्मासतात्मजः । जघनं
 पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ
 राघवौ तत्र जग्मतुः । वृतौ हरिमहामात्यैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव
 ॥ १७ ॥ प्रवभौ हरिसैन्यन्तत् शालतालशिलायुधम् । सुमह-

क्कालिभवनं यथासूत्र्योदयं प्रति ॥ १८ ॥ नलनीलाङ्गदक्राथ-
 भैन्दद्विविदपालिता । ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये
 ॥ १९ ॥ विविधेषु वनेष्वेव बह्ममूलफलेषु च । प्रभूतमधुमांसेषु
 वारिमत्सु श्वेषु च ॥ २० ॥ निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरि-
 सानुषु । उपायाद्धरिसेना सा क्षीरोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
 द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बह्मलध्वजम् । विलाबलं समासाद्य निवास-
 मकरोत्तदा ॥ २२ ॥ ततो दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुखानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३ ॥ उपायः कोनु
 भवतां मतः सागरलङ्घने । इयं हि महती सेना सागरश्चाति-
 दुस्तरः ॥ २४ ॥ तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानरा बह्ममानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु तत्कुत्स्नकारकम् ॥ २५ ॥ केचिन्तौभि-
 र्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः । नेति रामस्तु तान् सर्वान्
 शान्त्युयन् प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व-
 वानराः । क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७ ॥
 नावो न सन्ति सेनाया बह्मप्रस्तारयितुं तथा । वणिजामुपघातञ्च
 कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८ ॥ विस्तीर्णञ्चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण
 वै परः । प्लवोत्पप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९ ॥ अहं क्षिप्तं
 जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः । प्रतिशेष्याम्युपवसन् दर्शयि-
 श्यति मान्ततः ॥ ३० ॥ न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निज्वलनोज्ज्वलैः ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा सहसौ-
 मित्रिरुपसृश्याथ राघवः । प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत् कुश-
 संस्तरे ॥ ३२ ॥ सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नदनदीभर्ता श्रीमान् यादोगणैर्वृतः ॥ ३३ ॥ कौशल्या-
 मातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः । इदमित्याह रत्नानामाकरैः
 शतशोवृतः ॥ ३४ ॥ ब्रूहि किन्ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 ऐश्वर्यकुर्वन्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ मार्ग-

मिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते । येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां
 पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६ ॥ यद्येवं याचतो मागं न प्रदास्यति मे
 भवान् । शरेस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७ ॥
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः । उवाच व्यथितो वाक्य-
 मिति बद्धाङ्गलिं स्थितः ॥ ३८ ॥ नेच्छामि प्रतिघातन्ते नास्मि
 विघ्नकरस्तव । शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९ ॥
 यदि दास्यामि ते मागं सैन्यस्य व्रजतो ज्ञया । अन्येऽप्याज्ञापयि-
 ष्यन्ति मामेवं धनुषोबलात् ॥ ४० ॥ अस्ति तत्र नलो नाम
 वानरः शिल्पिसम्मतः । लघुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः
 ॥ ४१ ॥ स यत् काष्ठं दृष्ट्वा वापि शिलाभ्या चोपस्यते मयि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२ ॥ इत्युक्तान्तर्हिते
 तस्मिन् रामो नलमुवाच ह । कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि
 मतो मम ॥ ४३ ॥ तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४ ॥ नलसेतुरिति
 ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि । रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो
 गिरिसन्निभः ॥ ४५ ॥ तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्दिभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६ ॥ प्रतिजग्राह
 रामस्तं स्वागतेन महामनाः । सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत् प्रणिधिः
 स्यादिति स्म ह ॥ ४७ ॥ राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् सुचरिते-
 ङ्गितैः । यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ॥ ४८ ॥ सर्व-
 राक्षसरालये चाप्यभ्यषिञ्चद्दिभीषणम् । चक्रे च मन्त्रावरजं सुहृदं
 लक्ष्मणस्य च ॥ ४९ ॥ विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्क्षवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराश्विप ॥ ५० ॥ ततो गत्वा समा-
 साद्य लङ्घोद्यानान्यनेकशः । भेदयामास कपिभिर्महान्ति च
 बहूनि च ॥ ५१ ॥ तत्रस्थौ रावणामात्यौ मन्त्रिणौ शुकसारणी ।
 चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२ ॥ प्रतिपन्नी

यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ । दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः
पश्चादवाहजत् ॥ ५३ ॥ निवेश्योपवने सैन्यं तत्पुरः प्राञ्च-
वानरम् । प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सेतुबन्धने

इग्रीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । प्रभूतान्नोदके तस्मिन् बहुमूलफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत् पर्यरक्षत ॥ १ ॥ रावणः
संविधिज्ञे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् । प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढ-
प्राकारतीरणा ॥ २ ॥ अगाधतोयाः परिखा मौननक्रसमाकुलाः ।
बभ्रुवुः सप्तदुर्धर्षाः खादिरैः शङ्खुभिश्चिताः ॥ ३ ॥ कपाटयन्त्र-
दुर्धर्षाः बभ्रुवुः सङ्गजोपलाः । साग्रीविषघटा योधाः ससर्जरस-
पांशवः ॥ ४ ॥ सुप्रलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः । अन्विताश्च
शतस्त्रीभिः समधूच्छिष्टमुदराः ॥ ५ ॥ पुरदारेषु सर्वेषु शुल्भाः
स्थावरजङ्गमाः । बभ्रुवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया दारदेशमुपागतः । विदितो राक्षसेन्द्रस्य
प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥ मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां समहा-
बलः । शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥ स समा-
साद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसम्बृतम् । रामसन्देशमामन्त्र्य वाग्मी
वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥ आह त्वां राघवो राजन् कोशलेन्द्री महा-
यशः । प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १० ॥
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । विनश्यन्त्यनयाविष्टा
देशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥ त्वयैकेनापराधं मे सीतामाहरता
बलात् । वधायानपराधानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥ ये त्वया
बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः । ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चा-

प्यवमानिताः ॥ १३ ॥ राजर्षयश्च निहताः रुदत्यश्च हताः स्त्रियः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥ हन्तास्मि त्वं
 संहामात्यैर्युध्यस्व पुरुषो भव । पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य
 निशाचर ॥ १५ ॥ सुचक्रतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हि-
 चित् । अराक्षसमिमं लोकं कर्त्तास्मि निमित्तैः शरैः ॥ १६ ॥ इति
 तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः । श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः
 क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ इङ्गितश्चास्ततो भर्तुश्चलारो रजनीचराः ।
 चतुर्ष्वङ्गेषु जगद्भ्यः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥ तांस्तथाङ्गेषु
 संसत्तानङ्गदो रजनीचरान् । आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतल-
 माविशत् ॥ १९ ॥ वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः । भुवि
 सन्निवृद्धयाः प्रहारवरपीडिताः ॥ २० ॥ संसत्तोहर्म्यं शिखरा-
 त्तस्मात् पुनरवापतत् । लङ्घयित्वा पुरीं लङ्घां स्वबलस्य समीपतः
 ॥ २१ ॥ कौशलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः । विश्वशाम स
 तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥ ततः सर्वाभिसारेण हरीणां
 वातरंहसाम् । भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३ ॥
 विभीषणर्चाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः । दक्षिणं नगरद्वार-
 मवामृद्गादुरासदम् ॥ २४ ॥ करभारुणगात्राणां हरीणां युद्ध-
 शालिनाम् । कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५ ॥ प्रलम्ब-
 बाहूस्करजङ्घान्तरविलम्बिनाम् । ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः
 कोट्योव्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च
 वानरैः । नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७ ॥
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः । तरुणादित्यसदृशैः शण-
 गौरैश्च वानरैः ॥ २८ ॥ प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात् कपिली-
 कृतम् । राक्षसा विस्मिता राजन् सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९ ॥
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान् कर्णाटशिखराणि च । भग्नोन्मथित-
 शृङ्गाणि यन्त्राणि च विचिच्छिपुः ॥ ३० ॥ परिगृह्य शतघ्नीश्च

सचक्राः सगुडोपलाः । विचिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महास्रनाः
॥ ३१ ॥ प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा । प्रदुद्रुवुस्ते
शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः
कामरूपिणः । निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घशः ॥ ३३ ॥
शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः । प्राकारं शोभयन्तस्ते
परं विक्रममास्थिताः ॥ ३४ ॥ स माषराग्निसदृशैर्वभूव क्षणदार-
चरैः । कृतो निर्वाणरो भूयः प्राकारो भौमदर्शनैः ॥ ३५ ॥ पेतुः
शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः । स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तव
निशाचराः ॥ ३६ ॥ केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७ ॥ निष्टनन्तो
ह्यभयतस्तत्र वानरराक्षसाः । हता निपतिता भूमौ न सुच्यन्ति
परस्परम् ॥ ३८ ॥ रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नस्तान् रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ सौमि-
त्रिरपि नाराचैर्दृढघन्वा जितक्लमः । आदिश्यादिश्व दुर्गस्थान्
पातयामास राक्षसान् ॥ ४० ॥ ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां
राघवाश्रया । कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्ष्यो जयोत्तरः ॥ ४१ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि लङ्काप्रवेशे

त्रयशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततो निविशमानांस्तान् सैनिकाव्रावणा-
नुगाः । अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षद्ररक्षसाम् ॥ १ ॥ पर्वणः
पतनो जम्भः खरः क्रोधं वशो हरिः । प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैव-
मादयः ॥ २ ॥ ततोऽभिपततां तेषां दृष्ट्यानां दुरात्मनाम् । अन्त-
र्धानबधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३ ॥ ते दृश्यमाना हरिभि-
र्बलिभिर्दूरपातिभिः । निहताः सर्वशो राजन् महीं जग्मुर्गताः

सवः ॥ ४ ॥ अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावय । राक्ष-
 संानां बलैर्घोरैः पिशाचानाञ्च संवृतः ॥ ५ ॥ युद्धभास्त्रविधानञ्च
 उशना इव चापरः । व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत्
 ॥ ६ ॥ राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूढानीकं दशाननम् । वार्हस्यत्वं
 विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहनिशाचरम् ॥ ७ ॥ समेत्य युयुधे तत्र ततो
 रामेण रावणः । युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८ ॥
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः । तुण्डेन च नलस्तत्र
 पटुशः पनसेन च ॥ ९ ॥ विसृज्य यं हि यो मेने सह तेन समे-
 यिवान् । युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १० ॥ स
 संप्रहारो बभूवे भौरूपां भयवर्द्धनः । लोमसं हर्षणो घोरः पुरा
 देवासुरे यथा ॥ ११ ॥ रावणो राममानच्छेच्छक्तिशूलासि-
 द्धृष्टिभिः । निशितैरायसैस्तीक्ष्णैरावणञ्चापि राघवः ॥ १२ ॥
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः । इन्द्रजिञ्चापि सौमित्रिं
 विभेद बह्वभिः शरैः ॥ १३ ॥ विभीषणः प्रहस्तञ्च प्रहस्तश्च
 विभीषणम् । खगपत्नैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षहतव्ययः ॥ १४ ॥ तेषां
 बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः । विव्यथुः सकला येन त्रयो-
 लोकाश्चराचराः ॥ १५ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयुद्धे

चतुरशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभी-
 षणम् । गदया ताडयामास विनय्य रणकर्कशः ॥ १ ॥ स
 तयाभिहतो धीमान् गदया भीमवेगया । नाकम्यत महाबाहु-
 र्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २ ॥ ततः प्रमृष्ट्य विपुलां शतघण्टां
 विभीषणः । अनुमन्त्र्य महाशक्तिं चिच्छेपास्य शिरः प्रति ॥ ३ ॥

पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽग्निविगया । हृतीत्तमाङ्गो ददृशे
 वातरुग्म इव द्रुमः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संखिप्रहस्तं क्षणदा-
 चरम् । अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगीन महता कपीन् ॥ ५ ॥ तस्य
 मेघोपमं सैन्यमापतक्षीमदर्शनम् । दृष्ट्वैव सहसा दीर्क्षा रणे
 वानरपुङ्गवाः ॥ ६ ॥ ततस्तान् सहसा दीर्क्षान् दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययौ कपिभ्यर्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वावस्थितं
 संखिप्रहरयः पवनात्मजम् । महत्या त्वरया राजन् संन्यवर्तन्त
 सर्वशः ॥ ८ ॥ ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योऽन्यमभिधावताम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे
 घोरे रुधिरकईमे । धूम्राक्षः कपिसैन्यन्तत् द्रावणामास पत्निभिः
 ॥ १० ॥ तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् । प्रतिजग्राह
 हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११ ॥ तयोर्युद्धमभूद्द्वोरं हरिराक्षस-
 वीरयोः । जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२ ॥
 गदाभिः परिवेशैव राक्षसो जघ्निवान् कपिम् । कपिश्च जघ्निवान्
 रक्षः सस्त्रम्विटपैर्दुर्मैः ॥ १३ ॥ ततस्तमतिकोपेन साश्वं स-
 रथसारथिम् । धूम्राक्षमवधीत् क्रुद्धो हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १४ ॥
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् । हरयो जातविश्रम्भा
 जग्मु रभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५ ॥ ते बध्यमाना हरिभिर्बलिभिर्जित-
 काशिभिः । राक्षसा भग्नसङ्कल्पा लङ्कामभ्यपतन् भयात् ॥ १६ ॥
 तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निष्ठाचराः । सर्वं राक्षे यथावृत्तं
 रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं
 निहतं युधि । धूम्राक्षञ्च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८ ॥
 सुदीर्घमिव निश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् । उवाच कुम्भकर्णस्य
 कर्मकालोऽमागतः ॥ १९ ॥ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादितैः सुमहा-
 स्वनैः । शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २० ॥ प्रबोध्य
 महता चैनं यद्वेनागतसाध्वसः । स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं

राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततोऽब्रवीद्भगवन्कुम्भकर्णं महाबलम् ।
 भन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णयमोदधी ॥ २२ ॥ य इदं
 दारुणाकारं न जानीषि महाभयम् । एष तीर्त्वाण्वं रामः सेतुना
 हरिभिः सह ॥ २३ ॥ अवमन्येह नः सर्वान् करोति कदनं महत् ।
 मया लपहता भार्या सीता नामास्य जानकी ॥ २४ ॥ तां नेतुं
 स इहायातो बद्धा सेतुं महार्थवे । तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः
 खजनो हतः ॥ २५ ॥ तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वामृते शत्रु-
 कर्षण । संदंशितो विनिर्याय बलेन बलिनाम्बर ॥ २६ ॥ रामा-
 दीन् समरे सर्वान् जहि शत्रून् रन्दम । दूषणावरजौ चैव वज्र-
 वेगप्रमाथिनौ ॥ २७ ॥ तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ।
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ॥ २८ ॥ सन्दिदेशेति-
 कर्त्तव्यं वज्रवेगप्रमाथिनौ । तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूष-
 णानुजौ । कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूष्णं निययतुः पुरात् ॥ २९ ॥

इति आरख्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षणगमने
 पञ्चाशीत्यधिकविंशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । ततो निर्याय स्वपुरात् कुम्भकर्णः सहा-
 नुगः । अपश्यत् कपिसैन्यन्तत् जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १ ॥ स
 वीक्षमाणस्तत् सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया । अपश्यच्चापि सौमित्रिं
 धनुष्याणि व्यवस्थितम् ॥ २ ॥ तमध्येत्याशु हरयः परिवब्रूः सम-
 न्ततः । अभ्यन्तंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ॥ ३ ॥ करजै-
 रतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् । बद्ध्वा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः
 प्रवज्रमाः ॥ ४ ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैराक्षसेन्द्रमताडयन् । स
 ताड्यमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ॥ ५ ॥ बलं चण्डबला-
 स्त्रपञ्च वज्रबाहुञ्च वानरम् । तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य

रक्षसः ॥ ६ ॥ उदक्रोशन् परिव्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा । तानुच्चैः
क्रोशतः सैन्यान् श्रुत्वा स हरियूथपान् ॥ ७ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः
कुम्भकर्णमपेतभीः । ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ॥ ८ ॥
शालेनाजघ्नवान् मूर्द्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः । स महात्मा महा-
वेगः कुम्भकर्णस्य मूर्द्धनि ॥ ९ ॥ विभेद शालं सुग्रीवो न चेवा-
व्यथयत् कपिः । ततो विनद्य सहसा शालस्पर्शविबोधितः ॥ १० ॥
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरदलात् । ह्रियमाणन्तु सुग्रीवं
कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याभ्यद्रवहीरः सौमित्रिर्मित्र-
नन्दनः । सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गवं महाशरम् ॥ १२ ॥
प्राहिणोत् कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा । स तस्य देहावरणं
भित्त्वा देहञ्च सायकः ॥ १३ ॥ जगाम दारयन् भूमिं रुधिरेण
समुक्षितः । तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपौश्वरम् ॥ १४ ॥
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रि-
मुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १५ ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं चुराभ्या-
मुच्छितौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १६ ॥
तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । चुरैश्चिच्छेद
लघुस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १७ ॥ स बभूवातिकायश्च बहु-
पादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्द्वादाराद्रिचयोपमम् ॥ १८ ॥
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनि-
र्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं
तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसा प्राद्रवन् भयात् ॥ २० ॥
तथा तान् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ । अवस्थाप्याथ
सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ २१ ॥ तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ
वज्रवेगप्रमाथिनौ । अभिजग्राह सौमित्रिर्विनयोभौ पतत्रिभिः
॥ २२ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धमभवत्क्षोमहर्षणम् । दूषणानुजयोः
पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २३ ॥ महता शरवर्षेण राक्षसौ

सोऽभ्यवर्षत । तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तं समवर्षताम् ॥ २४ ॥
 मुहूर्तमेवमभवत् वज्रवेगप्रमाथिनीः । सौमित्रेण महाबाहोः
 संप्रहारः सुदारुणः ॥ २५ ॥ अथाद्रिष्टुङ्गमादाय हनूमान्भारुता-
 त्तजः । अभिद्रुत्याददे प्राणान् वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २६ ॥ नीलश-
 म्भता ग्राव्णा दुष्प्रणावरजं हरिः । प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रमथाय
 महाबलः ॥ २७ ॥ ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामकटुकोदयः । राम-
 रावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २८ ॥ अतश्च नैर्ऋतान्
 वन्या जघ्रुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः । नैर्ऋतास्तत्र बध्यन्ते प्रायेण न तु
 वानराः ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि कुम्भकर्षादिबध-
 षड्भोगीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । ततः श्रुत्वा हतं संखिः कुम्भकर्षं सहा-
 नुगम् । प्रहस्तञ्च महेश्वासं धूम्राक्षञ्चातितेजसम् ॥ १ ॥ पुत्र-
 मिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत । जहि रामममित्रघ्नं सुग्री-
 वञ्च सलक्ष्मणम् ॥ २ ॥ तया हि मम सत्पुत्र यशोदीप्तमुपा-
 र्जितम् । जित्वा वज्रधरं संखिः सहस्राक्षं सचीपतिम् ॥ ३ ॥
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्हृत्तवरैः शरैः । जहि शत्रूनमित्रघ्न
 मम शस्त्रभृताम्बर ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसोदुञ्च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५ ॥ न गता या प्रह-
 स्तेन कुम्भकर्णेन चामघ । वैरस्यापचितिः सङ्घो तां गच्छ त्वं
 महाभुज ॥ ६ ॥ त्वमद्य निमित्तैर्वाणैर्हत्वा शत्रून् ससैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुराजित्वेव वासवम् ॥ ७ ॥ इत्युक्तः स तथे-
 त्युक्त्वा रथमास्थाय हंशितः । प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं

प्रति ॥ ८ ॥ ततो विश्वाव्य विष्यष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः । आह्वया-
मास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥ तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च
प्रगृह्य सशरं धनुः । त्रासयंस्तलघोषिण सिंहः क्षुद्रमृगान् यथा
॥ १० ॥ तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृह्णिनोः । दिव्यास्त-
विदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्द्धिनोस्तदा ॥ ११ ॥ रावणिस्तु यदा नैनं
विशेषयति सायकैः । ततो गुरुतरं यद्वमातिष्ठहलिनाम्बरः ॥ १२ ॥
तत एनं महावेगैरद्भियामास तोमरैः । तानागतान् स चिच्छेद
सौमित्रिर्निमित्तैः शरैः ॥ १३ ॥ ते निवृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्यत्नतः
धरणीतले । तमङ्गदो बालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ॥ १४ ॥
अभिदुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि । तस्येन्द्रजित्संभ्रान्तः
प्राप्तेनोरसि वीर्यवान् ॥ १५ ॥ प्रहर्तुमैच्छत्तत्रास्य प्रासं चिच्छेद
लक्ष्मणः । तमभ्यासगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ॥ १६ ॥ गदया-
ताडयत् सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् । तमचिन्त्यप्रहारं स बल-
वान् बालिनः सुतः ॥ १७ ॥ ससर्ज्जन्द्रजितः क्रोधात् शालस्कन्धं
तथाङ्गदः । सोऽङ्गदेन रूषोत्सृष्टो बधायेन्द्रजितस्तसुः ॥ १८ ॥
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् । ततो हताश्वत्
प्रस्कन्द्य रथात् स हतसारथिः ॥ १९ ॥ तत्रैवान्तर्दधे राजन्
मायया रावणात्मजः । अन्तर्हितं विदित्वा तं बद्धमायञ्च राक्ष-
सम् ॥ २० ॥ रामस्तं देशमागम्य तत् सैन्यं पथैरक्षत । स
राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ॥ २१ ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु
लक्ष्मणञ्च महाबलम् । तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा
॥ २२ ॥ बोधयामासतु रभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ । स रूषा
सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ २३ ॥ असृजत् सायकान् भूयः
अतशोऽथ सहस्रशः । तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान्
॥ २४ ॥ हरयो विविशुर्व्योमं प्रगृह्य महतीः शिलाः । तांश्च तौ
चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ॥ २५ ॥ स भृशं ताडयन्

वीरौ रावणिर्मायया वृतः । तौ शरैरावृतौ वीरौ भ्रातरौ
रामलक्ष्मणौ । पेततुर्गङ्गाङ्गुलिं स्तुर्ध्याचन्द्रमसाविव ॥ २६ ॥

इति आरुण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजित्युद्धे
सप्ताशीत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तावुमौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ । बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १ ॥ तौ वीरौ
शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे । रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव
पञ्जरे ॥ २ ॥ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्द्धं परिवार्य्य ततः स्थितः ॥ ३ ॥ सुषिणमैन्द्र-
द्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च । हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः
॥ ४ ॥ ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः । बोधयामास
तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५ ॥ विशल्यौ चापि सुग्रीवः
क्षणेनैतौ चकार ह । विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया
॥ ६ ॥ तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्ययावुदतिष्ठताम् । गततन्द्रीक्ष्मौ
चापि क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७ ॥ ततो विभीषणः पार्थ राम-
मिच्छाकुनन्दनम् । उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८ ॥
इदमग्धो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् । शुद्धकोऽभ्यागतः
श्वेताक्षत्सकाशमरिन्दम ॥ ९ ॥ इदमग्धः कुवेरस्ते महाराजः
प्रयच्छति । अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनायं परन्तप ॥ १० ॥
अनेन गृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत । भवान् द्रुक्ष्यति यस्मै च
प्रदास्यति नरः स तु ॥ ११ ॥ तथेति रामस्तहारि प्रतिगृह्णाभि-
संस्कृतम् । चकार नेत्रयोः शौचं लक्षणं च महामनाः ॥ १२ ॥
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा । मैन्द्रद्विविदनीलाश्च प्रायः
प्लवगसत्तमाः ॥ १३ ॥ तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।

क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूष्यासन् युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इन्द्रजित्
 कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः । निवेद्य पुनरागच्छत् खरया-
 जिशिरः प्रति ॥ १५ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सवा ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६ ॥ अकृताङ्गिक-
 मेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् । शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ
 लक्ष्मणः ॥ १७ ॥ तयोः समभवद्युद्धं अन्योन्यं विजिगीषतोः । अतीव
 चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८ ॥ अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णं
 सौमित्रिं मर्मभेदिभिः । सौमित्रिश्चानलस्यशैरविध्यद्रावणिं शरैः
 ॥ १९ ॥ सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । असृज-
 लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशौविषोपमान् ॥ २० ॥ तस्यासून् पावक-
 स्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः । यथानिरहरदीरस्तन्मो निगदतः
 शृणु ॥ २१ ॥ एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् । द्विती-
 येन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२ ॥ तृतीयेन तु वाणेन
 पृथुधारेण भास्वता । जहार सुनसञ्चापि शिरो आजिष्णुकुण्ड-
 लम् ॥ २३ ॥ विनिकृत्तभुजस्कन्धं कवन्धं भीमदर्शनम् । तं हत्वा
 सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनाम्बरः ॥ २४ ॥ लङ्गां प्रवेशयामासुस्तं
 रथं वाजिनस्तदा । ददर्श रावणस्तच्च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५ ॥
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात् संभ्रान्तमानसः । रावणः शोक-
 मोहात्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६ ॥ अशोकवनिकास्थां तां
 रामदर्शनलालसाम् । खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह
 ॥ २७ ॥ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् । शमयामास
 संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८ ॥ महारान्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं
 हन्तुमर्हसि । हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते वशे ॥ २९ ॥
 न चेष्टादेहभेदेन हतास्यादिति मे मतिः । जहि भर्तारमेवास्या
 हते तस्मिन् हता भवेत् ॥ ३० ॥ न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि
 शतक्रतुः । असक्रुद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासिता त्रिदशा युधि ॥ ३१ ॥ एवं

बहुविधैर्वाक्यैरविन्द्यो रावणं तदा । क्रुद्धं स प्रमथामास जगद्दे-
स च तद्वचः ॥ ३२ ॥ निर्याणो स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो वै कल्पप्रतामिति ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इन्द्रजिह्वे

अष्टाशीत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

—*—

मार्कण्डेय उवाच । ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपा-
तिते । निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १ ॥ सर्वतो
राक्षसैर्वैर्विविधायुधपाणिभिः । अभिदुद्राव रामं स योधयन्
हरियूथपान् ॥ २ ॥ तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमान् जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पथ्यवारयन् ॥ ३ ॥ ते दशग्रीव-
सैन्यं तदृक्षवानरपुङ्गवाः । दुर्मैर्विध्वंसयाञ्चक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः
॥ ४ ॥ ततः स सैन्यमालोक्य बध्यमानमरातिभिः । मायावी
चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तस्य दंष्ट्रादिनि-
ष्क्रान्ताः शतशोऽप्य सहस्रशः । राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त भरशक्त्युष्टि-
पाणयः ॥ ६ ॥ तान् रामो जघ्निवान् सर्वान् दिव्येनास्त्रेण
राक्षसान् । अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥
कृत्वा रामस्य रूपानि लक्ष्मणस्य च भारत । अभिदुद्राव रामञ्च
लक्ष्मणञ्च दधाननः ॥ ८ ॥ ततस्ते राममच्छन्तो लक्ष्मणञ्च क्षपा-
चराः । अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतभरासनाः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा
राक्षसेन्द्रस्य मायामिद्धाकुनन्दनः । उवाच रामं सौमित्रिरस-
भ्रान्तो वृहद्वचः ॥ १० ॥ जहीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रति-
रूपकान् । जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११ ॥
ततो हर्ष्यश्चयुक्तेन रथेनादित्यवक्षसा । उपतस्थे रथे रामं
मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२ ॥

मातलिरुवाच । अयं हर्ष्यश्चयुगजैर्लो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
 अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ शतशः पुरुष-
 व्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् । तदनेन नरव्याघ्र मया यत्नेन
 संयुगे ॥ १४ ॥ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ।
 इत्युक्त्वा राघवस्तथं वचोऽशङ्कत मातलेः ॥ १५ ॥ मायैषा राक्षस-
 स्येति तमुवाच विभीषणः । नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरा-
 त्मनः ॥ १६ ॥ तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते । ततः
 प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ॥ १७ ॥ रथेनाभिपपा-
 ताथ दशग्रीवं रूषान्वितः । हाहा कृतानि भूतानि रावणे सम-
 भिद्रुते ॥ १८ ॥ सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथानदन् ।
 दशकन्धराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ॥ १९ ॥ अलक्ष्मीपम-
 मन्यत्र तयोरेव तथाभवत् । स रामाय महाघोरं विससर्ज निशा-
 चरः ॥ २० ॥ भूलमिन्द्राग्निप्रखं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् । तच्छूलं
 सत्वरं रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म
 रावणं भयमाविशत् । ततः क्रुद्धः ससर्ज्वाशु दशग्रीवः शिता-
 ञ्छरान् ॥ २२ ॥ सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ।
 ततो भूयुङ्जीः भूलानि मुषलानि परश्वधान् ॥ २३ ॥ शक्तीश्च
 विविधाकाराः शतघ्नीश्च शिताञ्छरान् । तां मायां विकृतां दृष्ट्वा
 दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २४ ॥ भयात् प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतो
 दिग्म् । ततः सुपतं समुखं हैमपुङ्गवं शरोत्तमम् ॥ २५ ॥ तूणा-
 दादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह । तं वाणवर्धं रामेण
 ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ॥ २६ ॥ जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरो-
 गमाः । अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा-
 स्त्रोदीरणाच्छ्रोत्रोर्देवदानवकिन्नराः । ततः ससर्ज तं रामः शर-
 मप्रतिमौजसम् ॥ २८ ॥ रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
 मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ॥ २९ ॥ स तेन राक्षस-

श्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः । प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभि-
परिप्लुतः ॥ ३० ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणात्तिष्ठकर्मणा ॥ ३१ ॥ तत्पुत्रं महा-
भागं पञ्चभूतानि रावणम् । अंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्र-
तेजसा ॥ ३२ ॥ शरीरघातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नैशु-
र्ब्रह्मास्त्रनिर्देष्टा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणबधे

एकोनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

—०३०—

मार्कण्डेय उवाच । स हत्वा रावणं चूडं राक्षसेन्द्रं सुर-
हिषम् । बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥ ततो
हृते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः । आशीर्भिर्ययुक्ताभिरानर्चुस्तं
महाभुजम् ॥ २ ॥ रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः । गन्धर्वाः
पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशलयाः ॥ ३ ॥ पूजयित्वा तथा रामं
प्रतिजग्मु र्यथागतम् । तन्महीत्सवसङ्काशमासीदाकाशमचुरत ॥ ४ ॥
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महाययाः । विभीषणाय प्रददौ
प्रभुः परपुरस्करयः ॥ ५ ॥ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुर-
स्कृताम् । अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६ ॥
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः । प्रतीच्छ देवीं
सदृतां महात्मन् जानकीमिति ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादव-
तीर्थं रथोत्तमात् । वाष्पेणापिहितं सीतां ददर्शेच्चानन्दनः
॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् । मलोप-
चितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९ ॥ उवाच रामो वैदेहीं
परामर्शविशङ्कितः । गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्थं तन्मया
कृतम् ॥ १० ॥ मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि । जरां

ब्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११ ॥ कथं ह्यस्मद्विधो
 जातु जानन् धर्मविनिश्चयम् । परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि
 धारयेत् ॥ १२ ॥ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
 मोक्षहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्द्यथा ॥ १३ ॥ ततः सा
 सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः । पपात देवी व्यथिता
 निकृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥ योऽप्यस्या हर्षसम्भूते सुखराग-
 स्तदाभवत् । क्षणेन स पुनर्नष्टो निश्वास इव दर्पणे ॥ १५ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् । गतासुकल्या निश्चेष्टा
 दभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६ ॥ ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन
 चतुर्मुखः । पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥
 अक्रान्तिश्च वायुश्च यमो वरुण एव च । यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा
 सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८ ॥ राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरभूतिमान् ।
 विमानेन महार्ह्येण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९ ॥ ततोऽन्तरीक्षं
 तत्सर्वं देवगन्धर्वसङ्कुलम् । शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभ-
 स्तलम् ॥ २० ॥ तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१ ॥ राजपुत्र न
 ते दीपं करोमि विदिता हि ते । गतिः स्त्रीणां नराणाञ्च शृणु
 चेद् वचो मम ॥ २२ ॥ अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३ ॥ अग्नि-
 रापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च । विमुञ्चन्तु मम प्राणान् यदि
 पापं चराम्यहम् ॥ २४ ॥ यथाहं लट्टते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचि-
 न्तयम् । तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे वागासीत् सर्वा विश्रावयन् दिशः । पुण्या संहर्षणी
 तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६ ॥

वायुरुवाच । भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन् सङ्गच्छ सह भार्यया ॥ २७ ॥

अग्निस्त्वाच । अहमन्तः शरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
तेस्तद्धमपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८ ॥

वरुण उवाच । रसा वै मत्प्रसूताहि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगच्छताम् ॥ २९ ॥

ब्रह्मोवाच । पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधौ सदृत्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३० ॥ शत्रुरेष
त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् । यक्षाणां दानवानाञ्च महर्षी-
णाञ्च पातितः ॥ ३१ ॥ अबध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात् पुरा-
भवत् । कक्षाञ्चित् कारणात् पापः कश्चित् कालमुपेक्षितः ॥ ३२ ॥
बधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना । नलकूवरभापेन रक्षा-
चास्याः कृता मया ॥ ३३ ॥ यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्या-
मपि ध्रुवम् । शतधास्य फलेन्मूर्धा द्रव्युक्तः सोऽभवत् पुरा ॥ ३४ ॥
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते । कृतं त्वया महत्
कार्यं देवानाममरप्रम ॥ ३५ ॥

दशरथ उवाच । प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रन्ते पिता दशरथोऽस्मि
ते । अनुजानामि राज्यञ्च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३६ ॥

राम उवाच । अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनान्तव ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ।
गच्छायोध्यां प्रशाधीति रामं रक्तान्तलोचनम् ॥ ३८ ॥ सम्पूर्णा-
नीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते । ततो देवान्ममस्कृत्य सुहृद्भि-
रभिनन्दितः ॥ ३९ ॥ महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स संमेयि-
यिवान् । ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविन्धयाय परन्तप ॥ ४० ॥
त्रिजटाञ्चार्यमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् । तमुवाच ततो
ब्रह्मा द्वैः शक्रपुरोगमैः ॥ ४१ ॥ कौशल्यामातरिष्ठांस्ते वरानद्य
ददानि कान् । वव्रे रामः स्थितिं धर्मं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥ ४२ ॥

राक्षसैर्निहतानाञ्च वानराणां समुद्भवम् । ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते
तथेतिवचने तदा ॥ ४३ ॥ समुत्सृष्टुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ।
सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ॥ ४४ ॥ रामकीर्तार्थं
समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति । दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसा-
दकृताः सदा ॥ ४५ ॥ उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स हरिलोचन ।
ततस्ते प्रेक्ष्यमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्धानं
ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा रामन्तु जानक्या सङ्गतं शक्र-
सारथिः ॥ ४७ ॥ उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः । देव-
गन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ॥ ४८ ॥ अपनीतं त्वया दुःख-
मिदं सत्यपराक्रम । सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ४९ ॥
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति । इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य
रामं शस्त्रभृताम्बरम् ॥ ५० ॥ सम्पूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्य-
वर्चसा । ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५१ ॥
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः । विधाय रक्षां लङ्कायां
विभीषणपुरस्कृतः ॥ ५२ ॥ सन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरा-
लयम् । पुष्पकेण विमानेन खिचरेण विराजता ॥ ५३ ॥ काम-
गेन यथामुखैररमात्यैः संवृतो वशी । ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र
शिखे स पार्थिवः ॥ ५४ ॥ तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्व-
वानरैः । अथैनान् राघवः काले समानीयामिपूज्य च ॥ ५५ ॥
विसर्जयामास तदा रत्नैः सन्तोष्य सर्वशः । गतेषु तेषु सर्वेषु
गोपुच्छूर्त्तुषु तेषु च ॥ ५६ ॥ सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्वां पुन-
राविशत् । विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ५७ ॥ पुष्प-
केण विमानेन वैदेह्या दर्शयन् वनम् । किष्किन्वान्तु समासाद्य
रामः प्रहरताम्बरः ॥ ५८ ॥ अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्य-
षिचयत् । ततस्तीरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ॥ ५९ ॥
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति । अयोध्यां स समासाद्य

पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ॥ ६० ॥ भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापय-
त्तदा । लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ॥ ६१ ॥ वायु-
पुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् । स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरत-
ञ्जीरवाससम् ॥ ६२ ॥ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ।
सङ्गतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ राघवः सह
सौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ । ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा
तदा ॥ ६४ ॥ वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहृष्टं समवापतुः । तस्मै
तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ॥ ६५ ॥ न्यासं निर्यातया-
मास युक्तः परमया मुदा । ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमते-
ऽहनि ॥ ६६ ॥ वशिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् । सो-
ऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं समुहृज्जनम् ॥ ६७ ॥ विभीषणञ्च
पौलस्त्यमन्वजानाङ्गहान् प्रति । अभ्यर्च्य विविधैर्भोगैः प्रीति-
युक्तौ मुदा युतौ ॥ ६८ ॥ समाधार्थिकर्त्तव्यं दुःखिन विससर्ज
ह । पुष्पकञ्च विमानं तत् पूजयित्वा स राघवः ॥ ६९ ॥ प्रादा-
दैश्वर्यायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः । ततो देवर्षिसहितः सरितं
गोमतीमनु । दशाश्वमेधानाजङ्गे जास्तथान् स निरर्गलान् ॥ ७० ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामराज्याभिषेके
नवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९० ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र
क्षत्रियोऽसि परन्तप । बाहुवीर्याश्रिते मार्गे वर्त्तसे दीप्तनिर्भये
॥ २ ॥ न हि ते वृजिनं किञ्चिद्वर्त्तते परमणुपि । अस्मिन्मार्गे
निषीदियुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३ ॥ संहत्य निहतो वृत्रो
मरुद्विर्वज्रपाणिना । नमुचिष्येव दुर्द्धरो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४ ॥

सहायवति सर्वार्थाः सन्तिष्ठन्तीह सर्वशः । किन्तु तस्याजितं संखिप्र
यस्य भ्राता धनञ्जयः ॥ ५ ॥ अयञ्च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीम-
पराक्रमः । युवानौ च महेश्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६ ॥
एभिः सहायैः कल्माक्षं विषीदसि परन्तप । य इमे वज्रिणः
सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ॥ ७ ॥ त्वमप्येभिर्महेश्वासैः सहायैर्देव-
रूपिभिः । विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान् भरतर्षभः ॥ ८ ॥ इतश्च
त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना । बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभि-
र्महात्मभिः ॥ ९ ॥ आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथञ्च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १० ॥ असहायेन
रामेण वैदेही पुनराहृता । हत्वा संखिप्र दशग्रीवं राक्षसं भीम-
विक्रमम् ॥ ११ ॥ यस्य शाखामृगा मित्राण्यृचाः कालमुखास्तथा ।
जात्यन्तरगता राजन्नेतत् बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ १२ ॥ तस्मात् सर्वं
कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ । तद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति
परन्तप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन
धीमता । त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इति आरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिराश्वासे

एकनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

समाप्तञ्च रामोपाख्यानपर्व ॥

अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥

युधिष्ठिर उवाच । नात्मानमनुशोचामि नेमान् भ्रातृन् महा-
मुने । हरणञ्चापि राज्यस्य यथेमां दुपदात्मजाम् ॥ १ ॥ द्यूते
दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् । जयद्रथेन च पुन-

वर्नाच्चापि हता बलात् ॥ २ ॥ अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वापि
वा श्रुता । पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन् कुलस्त्रीणां महाभागं
शुधिष्ठिर । सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्रा राजकन्यया ॥ ४ ॥
आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः । ब्रह्मण्यश्च महात्मा
च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ यज्ज्ञा दानपतिर्दक्षः पौरजान-
पदप्रियः । पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६ ॥ क्षमा-
वाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । अतिक्रान्तेन वयसा सन्ताप-
मुपजग्मिवान् ॥ ७ ॥ अपत्योत्पादनार्थञ्च तीव्रं नियममास्थितः ।
काले नियमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ इत्था शत-
सहस्रं स सावित्रा राजसत्तम । षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव
मितभोजनः ॥ ९ ॥ एतेन नियमेनासीदृषां षष्टादशैव तु । पूर्व-
वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १० ॥ रूपिणी तु तदा
राजन् दर्शयामास तं नृपम् । अग्निहोत्रात् समुत्थाय हर्षेण
महतान्विता । उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११ ॥

सावित्रुवाच । ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ वरं वृणी-
ष्व्वाश्वपते मद्राज यदीप्सितम् । न प्रमादश्च धर्मेषु कर्त्तव्यस्ते
कथञ्चन ॥ १३ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मोऽप्यया
मया । पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४ ॥ तुष्टास्मि
यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् । सन्तानं परमो धर्म इत्याहु-
र्मां हिजातयः ॥ १५ ॥

सावित्रुवाच । पूर्वमेव मया राजन्ममिप्रायमिमं तव । ज्ञात्वा
पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६ ॥ प्रसादाच्चैव तस्मात्ते
स्वयम्भुविद्धिताद्भुवि । कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भवि-

श्रुति ॥ १७ ॥ उत्तरञ्च न ते किञ्चिदग्राह्यं कथञ्चन । पिता-
महानिर्गणं तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं
नृपः । प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्विविधं । अन्तर्हितायां
सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ॥ १९ ॥ स्वराज्ये चावसदीरः प्रजा
धर्मेण पालयन् । कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २० ॥
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे । राजपुत्र्यास्तु
गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ॥ २१ ॥ व्यवर्द्धत तदा शुक्ले तारा-
पतिरिवाम्बरे । प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम्
॥ २२ ॥ क्रियाश्च तस्या सुदितश्चक्रे स नृपसत्तमः । सावित्र्या
प्रीतया दत्ता सावित्र्या हृतया ह्यपि ॥ २३ ॥ सावित्रीत्येव
नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता । सा विश्वहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत
नृपात्मजा ॥ २४ ॥ कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ।
तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ॥ २५ ॥ प्राप्तेयं देव-
कन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः । तान्तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्ती-
मिव तेजसा ॥ २६ ॥ न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ।
अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७ ॥ ज्जलानि
विधिवदिप्रान् वाचयामास पर्वणि । ततः सुमनसः श्रेष्ठाः प्रति-
गृह्य महात्मनः ॥ २८ ॥ पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ।
सामिवाद्य पितुः पादौ श्रेष्ठाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९ ॥ कृताञ्जलि-
र्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता । यौवनस्थान्तु तां दृष्ट्वा स्वां
सुतां देवरूपिणीम् । अयाचमानाञ्च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभ-
वत् ॥ ३० ॥

राजोवाच । पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१ ॥ प्रार्थितः पुरुषो
यश्च स निवेद्यस्त्वया मम । विमृष्टाहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्-

सितम् ॥ ३२ ॥ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३३ ॥ अप्रदाता
पिता वाचगो वाचग्रथानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रश्च वाचगो
मातुररक्षिता ॥ ३४ ॥ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाचगो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रञ्च गम्यताञ्चेत्यचोदयत् ॥ ३६ ॥ साभिवाद्य पितुः
पादौ ब्रूहिदिव तपस्विनी । पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जंगामाविचा-
रितम् ॥ ३७ ॥ सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८ ॥ मान्यानां
तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् । वनानि क्रमशस्तात सर्वा-
ण्येवाभ्यगच्छत् ॥ ३९ ॥ एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजसुखग्रानान्तं तं देशं जगाम ह ॥ ४० ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीस्वयम्बरे
दिनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समा-
गतः । उपविष्टः सभामध्ये कथायोगिन भारत ॥ १ ॥ ततोऽभि-
गम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा । आजगाम पितुर्वंश सावित्री
सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥ नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं तदा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच । क्व गताभूत् सुतेयन्ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्तुं न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिरुवाच । कार्य्येण खलूनेनैवं प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्चोदिता
शुभा । दैवतस्यैव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच । आसीच्छालुषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवी-
पतिः । द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः । सामीप्येन हृतं राज्यं
क्षिप्तेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥ स बालवत्सया सार्द्धं भार्यया
प्रस्थितो वनम् । महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने । सत्यवानुरूपो मे भर्त्तृति
मनसा वृतः ॥ १० ॥

नारद उवाच । अहो वत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अज्ञानन्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ ११ ॥ सत्यं वद-
त्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते । तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नमित्तत्
सत्यवानिति ॥ १२ ॥ बालस्याश्वः प्रियाश्वास्य करोत्यश्वंश्च
मृगण्णयान् । चित्रेऽपि विलिखत्यश्वंश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच । अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृवत्सलः ॥ १४ ॥

नारद उवाच । विवस्वानिव तेजस्वी वृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच । अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि
सत्यवान् । रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

नारद उवाच । सांक्रुते रन्तिदेवस्य स्वयत्तया दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवाही च शिविरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥ यथातिरिव
चोदारः सोमवत् प्रियदर्शनः । रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्-
सेनसुतो बली ॥ १८ ॥ स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयते-
न्द्रियः । स मैत्रः सोऽनसूयश्च स क्लीमान् धृतिमांश्च सः ॥ १९ ॥

नित्यश्रयार्ज्वं तस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा । सङ्क्षेपतस्तपो-
वृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच । गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन् प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच । एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्त्तितुम् ॥ २२ ॥ एको दोषोऽस्ति
नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् । सम्बत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं
करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच । एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४ ॥ यथा मे
भगवानाह नारदो देवसत्कृतः । सम्बत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं
करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच । सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥ २६ ॥ दीर्घायु-
रथ वाल्पायुः सप्तणो निर्गुणोऽपि वा । सकृद्भृतो मया भर्त्ता न
द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभि-
धीयते । क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८ ॥

नारद उवाच । स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ २९ ॥ नान्यस्मिन्
पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः । प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते
दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच । अविचात्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वचः । करि-
ष्याम्येतदेवञ्च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच । अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्याम्यहं तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रप्रवाहे
नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

—

मार्कण्डेय उवाच । अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्त-
यन् । समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १ ॥ ततो
वृद्धान् द्विजान् सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् । समाह्वय दिने पुण्ये
प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥ मेधारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं
नृपः । पद्मग्रामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिन्तमुपागमत् ॥ ३ ॥ तत्रा-
पश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् । कौश्यां वृष्ट्यां समासीनं चक्षु-
र्हीनं नृपं ब्रूया ॥ ४ ॥ स राजा तस्य राजर्षिः कृत्वा पूजां यथा-
र्हतः । वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५ ॥ तस्यार्थ-
मासनञ्चैव गाञ्चाविद्य स धर्मवित् । किमागमनमित्येवं राजा
राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥ तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यताञ्च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच । सावित्री नाम राजर्षिं कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्तुष्यार्थं त्वं गृहाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच । चुरताः स्म राज्यादनवासमाश्रिताश्चराम
धर्मं नियतास्तपस्विनः । कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे निवत्स्यते
क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच । सुखञ्च दुःखञ्च भवाभवात्मकं यदा विजा-
नाति सुताहमेव च । न मद्दिधे युज्यति वाक्यमीदृशं विनिश्चये-
नाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १० ॥ आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्
प्रणतस्य च । अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यतातुं न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुत्तमो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च । स्त्रुषां प्रतीच्छ मे
कन्यां भार्यां सत्यवतः सतः ॥ १२ ॥

द्युमत्सेन उवाच । पूर्वमेवाभिलषितः सम्बन्धो मे लया सह ।
भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥ अभिप्रायस्त्वयं
यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः । स निर्वर्त्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि
मेऽतिथिः ॥ १४ ॥ ततः सर्वान् समानाथ्य द्विजानाश्चमवासिनः ।
यथाविधि समुदाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥ दत्त्वा चाश्वपतिः
कन्यां यथाहं सपरिच्छदम् । ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया
मुदा ॥ १६ ॥ सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्त्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥ गते पितरि
सर्वाणि सन्नप्रस्थाभरणानि सा । जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषाय-
मेव च ॥ १८ ॥ परिचारे गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च । सर्वकामक्रिया-
भिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥ श्वश्रून् शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छा-
दनादिभिः । श्वश्रुरं देवसत्कारैर्वाचःसंयमनेन च ॥ २० ॥ तथैव
प्रियवादेन नैपुण्येन शमेन च । रहस्यैवोपहारेण भर्त्तारं पथ्यतोष-
यत् ॥ २१ ॥ एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् । कालस्तप-
स्यतां कश्चिद्पाक्रामत भारत ॥ २२ ॥ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठ-
न्यास्तु दिवानिशम् । नारदेन यदुक्तं तदाक्यं मनसि वर्त्तते ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रुग्रहाचे
चतुर्नवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

— —

मार्कण्डेय उवाच । ततः काले बद्धतिथे व्यतिक्रान्ते कदा-
चन । प्राप्तः स कालो मर्त्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥ गणय-
न्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते । यदाक्यं नारदेनोक्तं वर्त्तते
हृदि नित्यशः ॥ २ ॥ चतुर्थेऽहनि मर्त्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भाविनी ।

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३ ॥ तं श्रुत्वा नियमं
तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः । उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्
परिसान्त्वनम् ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच । अतितोषोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपा-
त्मजे । तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्रुवाच । न कार्यं स्तात सन्तापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं ह्रीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच । व्रतं भिन्द्येति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथ-
ञ्चन । पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधौ वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महा-
मनाः । तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥ श्वो-
भूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ । दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः
सा रात्रिर्व्यत्यवर्त्तत ॥ ९ ॥ अद्य तद्विवसञ्चेति ज्ञत्वा दीपं ज्ञता-
शनम् । युगमात्रोदिते सूर्य्यं कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ॥ १० ॥
ततः सर्वान् द्विजान् वृद्धान् श्वश्रून् श्वशुरमेव च । अभिवाद्यानु-
पूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥ अवैधव्याग्निपस्ते तु
सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः । जघुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः
॥ १२ ॥ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा । मनसा ता
गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णान्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥ तं कालं तं मुहूर्त्तञ्च
प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा । यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता
॥ १४ ॥ ततस्तु श्वश्रूश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् । एकान्त-
मास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तमः ॥ १५ ॥

श्वशुरावूचतुः । व्रतं यथोपदिष्टं तत्तथा तत् पारितं लया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्रुवाच । अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं सन्नाप्रमाणायाः सावित्री भोजनं प्रति । स्वस्मै परशुमादाय सत्यवान् प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥ सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि । सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच । वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भार्वाणि । व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्रुवाच । उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः । गमने च कृतोत्साहं प्रतिषिद्धं न मार्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच । यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् । मम त्वामन्त्रय गुरु न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच । साभिवाद्याब्रवीच्छृणुं श्वशुरश्च महाव्रता । अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३ ॥ इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्य्या श्वशुरेण ह । अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २४ ॥ गुर्वग्निहोतार्यकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव । न निवार्य्यो निवार्य्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥ युवाभ्यां न निवार्य्याहं सह यास्यामहं वनम् । सम्बत्सरः किञ्चिद्दूतो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् । वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६ ॥

युमत्सेन उवाच । यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्तृषामम । नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥ तदेषा लभतां कामं यथामिलपितं बधूः । अप्रमादश्च कर्त्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी । सह भर्ता हसन्तीह हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥ सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः । मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥ नदीः पुष्पवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् । सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३१ ॥ निरीक्षमाणा

भर्तारं सर्वावस्थामनिन्दिता । मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः
स्मरन् ॥ ३२ ॥ अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी । द्विधेव
हृदयं कृत्वा तच्च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्या

वनगमने पञ्चनवत्यधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय
वीर्यवान् । कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपातयत् ॥ १ ॥ तस्य
पातयतः काष्ठं खेदो वै समजायत । व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे
शिरसि वेदना । सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच अमपीडितः ॥ २ ॥

सत्यवानुवाच । व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च । अस्वस्थमिव चात्मानं
लक्षये मितभाषिणि ॥ ३ ॥ शूलैश्चि शिरो विद्धमिदं संलक्ष्या-
म्यहम् । तत् स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ४ ॥
सा समासाय सावित्री भर्तारमुपगम्य च । उत्सङ्गेऽस्य शिरः
कृत्वा निषसाद् महीतले ॥ ५ ॥ ततः सा नारदवचो विमृषन्ती
तपस्विनी । तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसञ्च युयोज ह ॥ ६ ॥
मुहूर्तादेव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् । बद्धमौलिं वपुष्मन्त-
मादित्यसमतेजसम् ॥ ७ ॥ श्यामावदातं रक्ताक्षं पाण्डुरङ्गं भया-
वहम् । स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८ ॥ तं
दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य अग्नेः शिरः । कृताञ्जलिस्वाचार्षा
हृदयेन प्रवेपती ॥ ९ ॥

सावित्र्युवाच । दैवतं त्वामिजानामि वपुरेतद्धमानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किञ्च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच । पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोऽन्विता ।

अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११ ॥ अयं ते
सत्यवान् भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः । नेष्यामि तमहं बद्धा
विद्धेऽतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२ ॥

सावितृप्रवाच । श्रूयते भगवन् दूतास्तवागच्छन्ति मामवान् ।
नेतुं किल भवान् कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । इत्युक्तः पितर राजस्तां भगवान् स्वचिकी-
र्षितम् । यथावत् सर्वमाख्यतां तत्प्रियायं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥
अथञ्च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः । नाहो मत्पुरुषैर्नेतु-
मतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं
वयङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६ ॥
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् । निर्विचेष्टं शरीरं तदु-
बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७ ॥ यमस्तु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणा-
मुखः । सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत । नियमव्रत-
संसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८ ॥

यम उवाच । निवर्तं गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्थौर्द्धदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानुष्ठं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९ ॥

सावितृप्रवाच । यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २० ॥ तपसा गुरुभक्त्या
च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च । तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः
॥ २१ ॥ प्राज्ञः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः । मित्रताञ्च
पुरस्कृत्य किञ्चिद्व्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥ नानात्मवन्तस्तु वने
चरन्ति धर्मञ्च वासञ्च प्रतिश्रयञ्च । विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३ ॥ एकस्य धर्मेण सतां
मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः । मा वै द्वितीयं मा तृतीयञ्च
वाञ्छेत्तस्मात् सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच । निवर्तं तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराचर-

व्यञ्जनहेतुयुक्तया । वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ददानि, ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५ ॥

सावित्रुप्रवाच । चुप्रतः स राज्यादनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः
श्वशुरो ममाश्रमे । स लब्धचक्षुर्बलवान् भवेन्नृपस्तव प्रसादा-
ज्ज्वलनार्कसन्निभः ॥ २६ ॥

यम उवाच । ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं
भविता च तत्तथा । तवाध्वना ग्लानिभिवोपलक्ष्ये निवर्त्त गच्छस्व
न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्रुप्रवाच । श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि
भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा । यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश
भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८ ॥ सतां सकृत् सङ्गतमीप्सितं परं
ततः परं भिन्नमिति प्रचक्षते । न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं ततः
सतां सन्निवसेत् समागमे ॥ २९ ॥

यम उवाच । मनोऽनुकूलं बुधबुद्धिबर्द्धनं त्वया यदुक्तं वचनं
हिताश्रयम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वर-
यस्व भाविनि ॥ ३० ॥

सावित्रुप्रवाच । हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं
लभतां स पार्थिवः । जज्ञात् स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीय-
मेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच । स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वध-
र्मात् परिहास्यते नृपः । कृतेन कामेन मया नृपालजे निवर्त्त
गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्रुप्रवाच । प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता नियम्य चैता
नयसे निकामया । ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां
गिरमीरितां मया ॥ ३३ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा
गिरा । अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४ ॥ एव-

स्त्रायश्च लोकोऽयं मनुष्या भक्तिपेशलाः । सन्तस्ते चाप्यमित्रेषु
दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच । पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा लया वाक्य-
मिदं समीरितम् । विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणी-
ष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच । ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितुः
पुत्रशतं तथौरसम् । कुलस्य सन्तानकरञ्च यद्भवेत्तृतीयमेतदर-
यामि ते वरम् ॥ ३७ ॥

यम उवाच । कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितु-
रस्तु ते शुभे । कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथः
स्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच । न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूर-
तरं प्रधावति । अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु
भूय एव च ॥ ३९ ॥ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत
उच्यसे बुधैः । समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर
धर्मराजता ॥ ४० ॥ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु
यः । तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥ सौहृ-
दात् सर्वभूतानां विश्वासी नाम जायते । तस्मात् सत्सु विशेषेण
विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२ ॥

यम उवाच । उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने शुभे न तादृक्
लहते श्रुतं मया । अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं
वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच । ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह
यत् कुलोद्वहम् । शतं सुतानां बलवीर्यशालिनामिदं चतुर्थं वर-
यामि ते वरम् ॥ ४४ ॥

यम उवाच । शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां भविष्यति प्रीति-

करं तवाबले । परिश्रमस्ते न भवेन्नुपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथ-
स्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्रुप्रवाच । सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति
न च व्यथन्ति । सतां सद्भिर्नाफलः सद्भिमोऽस्ति सद्भ्यो भयं नाबु-
वर्त्तन्ति सन्तः ॥ ४६ ॥ सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं सन्तो
भूमिं तपसा धारयन्ति । सन्तो गतिभूतभव्यस्य राजन् सतां
मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७ ॥ आर्य्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय
शाश्वतम् । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ॥
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्कु नित्यं तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९ ॥

यम उवाच । यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोऽनुकूलं
शुपदं महार्थवत् । तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणी-
ष्वप्रतिभं पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्रुप्रवाच । न तेऽपवर्गः सुकृताहिनाकृतस्तथा यथान्येषु
वरेषु मानद । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येवमहं
पतिं विना ॥ ५१ ॥ न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये
भर्तृविनाकृता दिवम् । न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं न भर्तृ-
हीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥ वरातिर्गर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो
यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ एष
भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि । अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः
स भविष्यति ॥ ५५ ॥ चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्द्धमवाप्स्यति ।
इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण स्वर्गातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥ त्वयि पुत्र-
शतञ्चैव सत्यवान् जनयिष्यति । ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः

पुत्रपौत्रिणः ॥ ५७ ॥ खरातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ।
 पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥ मालव्यां मालवा
 नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः । भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षात्रिया-
 स्त्रिदशोपमाः ॥ ५९ ॥ एवं तस्मै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
 निर्वर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६० ॥ सावित्रापि यमे
 याते भर्तारं प्रतिलभ्य च । जगाम तत्र यत्रास्य भर्तुः श्यावं कले-
 वरम् ॥ ६१ ॥ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगच्छ च । उत्सङ्गे
 शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६२ ॥ संज्ञाञ्च स पुनर्लब्ध्वा
 सावित्रीमभ्यभाषत । प्रोथागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच । सुचिरं वत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्ष ह ॥ ६४ ॥

सावित्रुवाच । सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।
 गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥ विश्रान्तोऽसि
 महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज । यदि शक्यं समुत्तिष्ठ बिगाढां
 पश्य सर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच । उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
 दिशः सर्वा वनान्ताश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥ फला-
 हारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे । ततः पाटयतः काष्ठं
 शिरसो मे रुजामवत् ॥ ६८ ॥ शिरोऽभितापसन्तप्तः स्थातुं चिर-
 मशक्नुवन् । ततोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥
 तयोपगूढस्य च मे निद्रयोपहृतं मनः । ततोऽपश्यन्तमो घोरं
 पुरुषञ्च महौजसम् ॥ ७० ॥ तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि
 सुमध्यमे । स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥
 तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते । श्वस्ते सर्वं यथावृत्त-
 माख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते पितरौ
 पश्य सुव्रत । बिगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

नक्तञ्चराश्चरन्त्येते दृष्टाः क्रूराभिभाषिणः । श्रूयन्ते पश्यंश्चाश्च
मृगाणाञ्चरतां वने ॥ ७४ ॥ एतान् घोराञ्छिवानादान् दिशं
दक्षिणपश्चिमाम् । आस्थाय विरुवन्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥

सत्यवानुवाच । वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् । न
विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुञ्चैव न शक्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्रुप्रवाच । अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित् क्वचित् ॥ ७७ ॥ ततो-
ऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः । काष्ठानीमानि सन्तीह
जहि सन्तापमात्मनः ॥ ७८ ॥ यदि नोत्सहसे गन्तुं संरुजं त्वं
हि लक्ष्ये । न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७९ ॥
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव । वसावेह क्षपामेकां
रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच । शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्ष्ये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८१ ॥ न कदा-
चिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः । अनागतायां सन्ध्यायां
माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८२ ॥ दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्त-
प्येते गुरू मम । विचिनोति हि मां तातः सदैवाश्रमवासिभिः
॥ ८३ ॥ मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा । उपा-
लव्यश्च बह्वश्विरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥ का त्ववस्था तयो-
रद्य मदर्थमिति चिन्तये । तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति
॥ ८५ ॥ पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ । भृशं सुदुः-
खितौ वृद्धौ बह्वश्वः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८६ ॥ त्वया हीनौ न जीवाव
मुहूर्तमपि पुत्रक । यावद्वरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम्
॥ ८७ ॥ वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः । त्वयि पिण्डश्च
कीर्त्तिश्च सन्तानञ्चावयोरिति ॥ ८८ ॥ माता च संशयं प्राप्ता मत्-
कृतेऽनपकारिणी । अहञ्च संशयं प्राप्तः कुच्छमापद्मास्थितः ॥ ८९ ॥

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे । व्यक्तमाकुलया
 बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ८० ॥ एकैकमस्यां वेलायां पृच्छ-
 त्याश्रमवासिनम् । नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ॥ ८१ ॥
 भर्तारञ्चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् । मत्कृतेन हि तावद्य
 सन्तापं परमेष्ठितः ॥ ८२ ॥ जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ
 मयेति ह । तयोः प्रियं मे कर्त्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥ ८३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तौ गुरु-
 प्रियः । उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्तः सुखरं प्रसरोद ह ॥ ८४ ॥
 ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् । प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां
 सावित्री धर्मचारिणी ॥ ८५ ॥ यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं
 ज्ञतं यदि । श्वश्रुश्वश्रुभर्तृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ८६ ॥ न
 स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् । तेन सत्येन तावद्य
 ध्रितेतां श्वश्रुरौ मम ॥ ८७ ॥

सत्यवानुवाच । कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि मा चिरम् ।
 पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ८८ ॥ न जीविष्ये
 वरारोहे सत्येनात्मानमालभे । यदि धर्मे च ते बुद्धिर्माञ्चे जीवन्त-
 मिच्छसि । मम प्रियं वा कर्त्तव्यं गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ ८९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । सावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य
 भाविनी । पतिसुत्यापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ९० ॥
 उत्थाय सत्यवांश्चापि विनृज्याङ्गानि पाणिना । सर्वा दिशः समा-
 लोच्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ ९१ ॥ तसुवाचाथ सावित्री श्वः
 फलानि हरिष्यसि । योगक्षेमार्थमेतन्ते नेष्यामि परशुन्तुहम्
 ॥ ९२ ॥ कृत्वा कटिनभारं सा दृक्षशाखावलम्बिनम् । गृहीत्वा
 परशुं भर्तुः सक्राशे पुनरागमत् ॥ ९३ ॥ वामे स्कन्धे तु
 वामोरुर्भर्तुर्वाङ्गं निवेश्य च । दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गज-
 गामिनी ॥ ९४ ॥

सत्यवानुवाच । अभ्यासगमनाङ्गीर पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोक्तितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५ ॥ आगतौ
स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च । यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं
मा विचारय ॥ १०६ ॥ पलाशखण्डे चैतस्मिन् पन्था व्यावर्तते
द्विधा । तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ तरस्व च ॥ १०७ ॥
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितराबुभौ । ब्रुवन्नेव त्वरायुक्तः
संप्रादायाश्रमं प्रति ॥ १०८ ॥

इति आरख्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सत्यवदाश्रमगमने
प्रख्यवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

— — —

मार्कण्डेय उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महा-
बलः । लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्टां सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥ स सर्वा-
नाश्रमान् गत्वा शैव्यया सह भार्यया । पुत्रहेतोः परामार्त्तिं
जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥ तावाश्रमान्दीशैव वनानि च सरांसि
च । तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३ ॥ श्रुत्वा
शब्दन्तु यं कञ्चिदुन्मूलौ सुतशङ्कया । सावित्रा सहितोऽभ्येति
सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४ ॥ भिन्नैश्च परुषैः पादैः सत्रुषैः शोणि-
तोक्षितैः । कुशकण्टकविज्ञाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५ ॥ ततो-
ऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः । परिवार्य समाश्लास्य
तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥ तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृक्षै-
स्तपोधनैः । आश्लासितो विचित्रार्थैः पूर्वरात्रां कथाश्रयैः ॥ ७ ॥
ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृक्षौ पुनर्दिदृक्षया । बाह्ये वृक्षानि पुनस्त-
स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८ ॥ पुनरुक्त्वा च कर्षणं वाचं तौ शोक-
कर्षितौ । हा पुत्र हा साध्वि बधु क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ।
ब्राह्मणः सत्यवाक् तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १० ॥

गौतम उवाच । वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे सञ्चितं
महत् । कौमारं ब्रह्मचर्यञ्च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११ ॥ समा-
हितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे । वायुमक्षीपवासश्च कृतो
मे विधिवत् सदा ॥ १२ ॥ अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परचिकी-
र्षितम् । सत्यमेतन्निबोधध्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिशु उवाच । उपाध्यायस्य मे वक्तात् यथा वाक्यं विनि-
सृतम् । नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः । यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भरद्वाज उवाच । यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन
च । आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

हात्मा उवाच । यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा
व्रतम् । गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७ ॥

आपस्तम्ब उवाच । यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै सृग-
पक्षिणः । पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच । सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवमाश्वसितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तप-
स्त्रिभिः । तांस्तान् विगणयन् सर्वांस्ततः स्थिर द्रुवाभवत् ॥ २० ॥
ततो मुहूर्त्तात् सावित्री भर्ता सत्यवता सह । आजगामाश्रमं
रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । पुत्रेण सङ्गतं तान्तु चक्षुष्यन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वं वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥ समागमेन
पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च । चक्षुषश्चात्मनो लाभान्निभिर्दिष्ट्या

विवर्द्धसे ॥ २३ ॥ सर्वैरस्माभिरुक्तं यत् तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयः समृद्धिस्तो क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥ ततोऽग्निं तत्र
संज्वात्य द्विजास्तो सर्व एव हि । उपासाञ्चक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं
महीपतिम् ॥ २५ ॥ शैव्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिता ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६ ॥ ततो राज्ञा
सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः । जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छु-
नृपतेः सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रागेव नागतं कस्मात् सभार्य्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात् कोऽनुबन्धस्तवामवत् ॥ २८ ॥ सन्तापितः
पिता माता वयञ्चैव नृपात्मज । कस्मादिति न जानीमस्तत् सर्वं
वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच । पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसंहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरेदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३० ॥ सुप्तश्चाहं
वेदनया चिरमित्युपलक्ष्ये । तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन
॥ ३१ ॥ सर्वेषामेव भवतां सन्तापो मा भवेदिति । अतो विरा-
त्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच । अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ श्रोतु-
मिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्स्य परावरम् । त्वां हि जानामि
सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४ ॥ त्वमत्र हेतुं जानीषि
तस्मात् सत्यं निरुच्यताम् । रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र
वदस्व नः ॥ ३५ ॥

सावित्र्युवाच । एवमेतद्यथा वेत्स्य सङ्कल्पो नान्यथा हि वः ।
न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तद्यगमेव तत् ॥ ३६ ॥ मृत्युर्मे
पत्यु राख्यतातो नारदेन महात्मना । स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो
नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥ सुप्तश्चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।

स एनमनयदद्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥ अस्तीषं तमहं
 देवं सत्येन वचसा विभुम् । पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत
 तान्मम ॥ ३९ ॥ चक्षुषी च स्वराज्यञ्च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रमतं पुत्राणाञ्चात्मनः शतम् ॥ ४० ॥ चतुर्वर्षशतायु-
 र्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् । भर्तुर्हि जीवितार्थन्तु मया चीरान्तिदं
 व्रतम् ॥ ४१ ॥ एतत् सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।
 यथावृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः । निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य
 तमोमये ऋदे । त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साध्वि
 पुनः कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव वरस्त्रियं
 तामृषयः समागताः । नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा शिवेन जग्मु-
 र्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्रीकथायां
 सप्तनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

—०:०—

मार्कण्डेय उवाच । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्य-
 मण्डले । कृतपूर्वाङ्गिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधना ॥ १ ॥ तदेव
 सर्वं सावित्र्या महाभागं महर्षयः । द्युमत्सेनाय नादृष्यन्
 कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वीभ्योऽभ्या-
 गता नृप । आचक्षुर्निहतञ्चैव स्वेनामात्येन तं द्विषम् ॥ ३ ॥ तं
 मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सवान्धवम् । न्यवेदयन् तथावृत्तं
 विद्रुतञ्च द्विषद्वलम् ॥ ४ ॥ ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं
 प्रति । सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५ ॥ अनेन
 निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप । प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गञ्च

ते बलम् ॥ ६ ॥ प्रयाहि राजन् भद्रन्ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७ ॥ चक्षुषन्तश्च तं
 दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् । मूर्ध्ना निपातिताः सर्वे विस्मयोत्-
 फुल्ललोचनाः ॥ ८ ॥ ततोऽभिवाद्य तान् वृद्धान् द्विजानाश्रम-
 वासिनः । तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९ ॥ शैव्या
 च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा । नरयुक्तेन यानेन प्रययौ
 सेनया वृता ॥ १० ॥ ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरो-
 हिताः । पुत्रश्चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषिचयन् ॥ ११ ॥ ततः
 कालेन महता सावित्र्याः कीर्त्तिवर्द्धनम् । तद्वै पुत्रशतं जज्ञे
 शूराणामनिवर्त्तिनाम् ॥ १२ ॥ भ्रातृणां सोदराणाञ्च तथैवा-
 स्याभवत् शतम् । मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहद्वलम् ॥ १३ ॥
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च । भर्तुः कुलञ्च
 सावित्र्या सर्वं कृच्छात् समुद्धृतम् ॥ १४ ॥ तथैवैषापि कल्याणी
 द्रौपदी शीलसम्पता । तारयिष्यति वः सर्वान् सावित्रीव कुला-
 ङ्गना ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महा-
 त्मना । विशोको विज्वरो राजन् काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥
 यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् । स सुखी सर्व-
 सिद्धारथी न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७ ॥

इति आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि द्युमत्सेन-
 राज्यलाभे अष्टनवत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

समाप्तञ्च पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥

अथ कुण्डलाहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच । यत्तत्तदा महद्ब्रह्मन् लोमशो वाक्य-
मब्रवीत् । इन्द्रस्य वचनादेव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् । तच्चाप्यहरिष्यामि
धनञ्जय इतो गते ॥ २ ॥ किन्तु तज्जपतां श्रेष्ठ कर्षं प्रति मह-
द्भयम् । आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ ते राजशार्दूल कथयामि कथा-
मिमाम् । पृच्छन्तो भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४ ॥ हादशे
समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे । पाण्डूनां हितकृच्छ्रक्रः कर्षं
भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्षमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हं शयने
वीरं स्पृष्ट्वास्तरणसंवृते । शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्य-
वादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्त्रेहाच्च भारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो वेद-
विद्वद्भूला सूर्यो योगर्द्धिस्त्वपवान् । हितार्थमब्रवीत् कर्षं सान्तु-
पूर्वमिदं वचः ॥ ९ ॥ कर्षं महचनं तात शृणु सत्यभृताम्बर ।
ब्रुवतोऽस्य महाबाहो सौहृदात् परमं हितम् ॥ १० ॥ उपाया-
स्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया । ब्राह्मणच्छृणुना कर्षं
कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ विदितं तेन शीलन्ते सर्वस्य जगत-
स्तथा । यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्देहास्येव न याचसे ॥ १२ ॥ त्वं
हि तात देहास्येव ब्राह्मणोभ्यः प्रयाचितम् । वित्तं यच्चान्यदप्याङ्ग-
नं प्रत्याखगसि कस्यचित् ॥ १३ ॥ त्वान्तु चैवविधं ज्ञात्वा स्वयं वै
पाकशासनः । आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचञ्चैव भिक्षितुम् ॥ १४ ॥
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया । अनुनेयः परं शक्त्या
श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५ ॥ कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणै-
र्वज्रभिस्त्वया । अन्यैर्वज्रविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६ ॥

रत्नैस्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्बहुविधैरपि । निदर्शनैश्च बहुभिः
कुण्डलेष्पुः पुरन्दरः ॥ १७ ॥ यदि दास्यसि कस्य त्वं सहजे
कुण्डले शुभे । आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥
कवचेन समायुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च मानद । अबध्यस्त्वं रणेऽरीणा-
मिति विद्धि वचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्न-
सम्भवम् । तस्माद्भूक्ष्यं त्वया कस्य जीवितञ्चेत् प्रियं तव ॥ २० ॥

कस्य उवाच । को मासेवं भवान् प्राह दर्शयन् सौहृदं परम् ।
कामया भगवन् ब्रूहि को भवान् द्विजवेशष्ठक् ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अहं तात सहस्रांशुः सौहृदास्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२ ॥

कस्य उवाच । श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताय हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३ ॥ प्रसादये त्वां
वरद प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् । न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि
ते प्रियः ॥ २४ ॥ व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो ।
यथाहं द्विजमुखिभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यद्या-
गच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छद्मनाहतः । हितार्थं पाण्डुपुत्राणां
खिचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६ ॥ दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म
चोत्तमम् । न मे कीर्त्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७ ॥
महिषस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् । युक्तं हि यशसा
युक्तं मरणं लोकसम्मतम् ॥ २८ ॥ सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले
सह वर्मणा । यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९ ॥
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् । तन्मे कीर्त्तिकरं
लोके तस्याकीर्त्तिर्भविष्यति ॥ ३० ॥ वृणोमि कीर्त्तिं लोके हि
जीवितेनापि भानुमन् । कीर्त्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्त्तिस्तु
नश्यति ॥ ३१ ॥ कीर्त्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मातृवत् ।
अकीर्त्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२ ॥ अयं पुराणः

श्लोको हि स्वयं गौतो विभावसो । धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्त्ति-
 रायुर्नरस्य ह ॥ ३३ ॥ पुरुषस्य परे लोके कीर्त्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्त्तिरायुर्विवर्द्धिनी ॥ ३४ ॥ सोऽहं शरी-
 रजे दत्त्वा कीर्त्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् । दत्त्वा च विधिवद्दानं
 ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५ ॥ जुला शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म
 सुदुष्करम् । विजित्य च परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६ ॥
 भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् । वृद्धान् बालान्
 द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७ ॥ प्राप्स्यामि परमं
 लोके यशः स्वर्गमनुत्तमम् । जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्त्तिस्तद्विद्धि
 मे व्रतम् ॥ ३८ ॥ सोऽहं दत्त्वा भवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छुद्धिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्षसंवादे
 एकोनशताधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

सूर्य उवाच । माहितं कर्म कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १ ॥ शरीरस्या-
 विरोधेन प्राणिभिः प्राणभृद्हर । इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्त्तिश्च
 त्रिदिवे स्थिरा ॥ २ ॥ यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि शाश्व-
 तीम् । सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३ ॥
 जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतस्तथा । ये चान्ये बान्धवाः
 केचिल्लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण
 निबोध तत् । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५ ॥
 मृतस्य कीर्त्तर्ता किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः । मृतः कीर्त्तिं न
 जानीते जीवन् कीर्त्तिं समञ्जुते ॥ ६ ॥ मृतस्य कीर्त्तिर्मर्त्यस्य
 यथा माला गतायुषः । अहन्तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्-

सया ॥ ७ ॥ भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना । भक्तो-
ऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ८ ॥ ममापि भक्तिरुत्-
पन्ना स त्वं कुरु वचो मम । अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं
दैवनिर्मितम् ॥ ९ ॥ अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत् क्रियतामविशङ्कया ।
देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ तस्मान्नाख्यमि-
ते गुह्यं काले वेत्स्यसि तद्भवान् । पुनरुक्तञ्च वक्ष्यामि त्वं राधेय
निषोध तत् ॥ ११ ॥ मास्मै ते कुण्डलोऽदास्त्वं भिक्षिते वज्र-
पाणिना । शोभसे कुण्डलाभ्याञ्च रुचिराभ्यां महाद्युते ॥ १२ ॥
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि । कीर्त्तिश्च जीवतः साध्वी
पुरुषस्येति विद्धि तत् ॥ १३ ॥ प्रत्याखिप्रयस्त्वया तात कुण्डलार्थं
सुरेश्वरः । शक्या बद्धविधैर्वाक्यैः कुण्डलोप्सा त्वयानघ ॥ १४ ॥
विद्वन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः । हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्य-
कृतभूषणैः ॥ १५ ॥ पुरन्दरस्य कर्णं त्वं बुद्धिमेतामपानुद । त्वं
हि नित्यं नरव्याघ्र स्पृक्षसे सव्यसाचिना ॥ १६ ॥ सव्यसाची त्वया
चेह युधि शूरः समेष्यति । न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां
समन्वितम् ॥ १७ ॥ विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः सखा भवेत् ।
तस्मान्न देये शक्राय त्वयेते कुण्डले शुभे । संग्रामे यदि निर्जेतुं
कर्णं कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाक्षरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे
त्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

—*—

कर्ण उवाच । भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्स्य गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदियं कथञ्चन ॥ १ ॥ न मे दारा न मे
पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च । तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं
गोपते मम ॥ २ ॥ दृष्टानाञ्च महात्मानो भक्तानाञ्च न संशयः ।

कुर्वन्ति भक्तिमिष्टाञ्च जानीषि त्वञ्च भास्कर ॥ ३ ॥ इष्टो भक्तश्च
मे कर्षो न चान्यद्देवतं दिवि । जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह
मद्वितम् ॥ ४ ॥ भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः । इति
ब्रवीमि तिग्मांशो त्वन्तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ विभेमि न तथा
मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् । विशेषिण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा
सताम् ॥ ६ ॥ प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
यच्च मामात्य देव त्वं पाण्डवं प्राप्त्वा न प्रति ॥ ७ ॥ व्येतु सन्ता-
पजं दुःखं तव भास्कर मानसम् । अर्जुनं प्रति माञ्चैव विजेष्यामि
रणेऽर्जुनम् ॥ ८ ॥ तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्वबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत् तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९ ॥ इदं त्वमनु-
जानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम । भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवित-
मात्मनः ॥ १० ॥

सूर्य उवाच । यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमध्येनमयो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ११ ॥ नियमेन प्रद्यां
ते कुण्डले वै शतक्रतो । अबध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां सम-
न्वितः ॥ १२ ॥ अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः । प्रार्थ-
यानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १३ ॥ स त्वमध्येन-
माराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः । अभ्यर्थयेथा देविशममोघार्थं पुर-
न्दरम् ॥ १४ ॥ अमोघां देहि मे शक्तिमन्निवविनिवर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्षं कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १५ ॥ इत्येव
नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले । तथा त्वं कर्षं संग्रामे हनि-
ष्यसि रणे रिपून् ॥ १६ ॥ नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं
पुनः । सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽय सहस्रशः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्षः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टं
यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि । तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसात्सै वृष-

स्तदा ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः क्षयन्निव ॥ २० ॥ ततस्तत्त्वमिति
ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा । शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् वै वासवं प्रत्य-
पालयन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि सूर्यकर्णसंवादे
एकाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

जनमेजय उवाच । किन्तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्माधिहोषा-
रक्षिणा । कीदृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव कीदृशम् ॥ १ ॥ कुतश्च
कवचन्तस्य कुण्डले चैव सत्तम । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि
तपोधन ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजन् ब्रवीम्येतत्तस्य गुह्यं विभा-
वसोः । यादृशे कुण्डले ते च कवचञ्चैव यादृशम् ॥ ३ ॥ कुन्ति-
भोजं पुरा राजन् ब्राह्मणः पथ्युपस्थितः । तिग्मतेजा महाप्रांशुः
श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४ ॥ दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वल-
न्निव । मधुपिङ्गो मधुरवाक् तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५ ॥ स
राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत् सुमहातपाः । भिक्षामिच्छामि वै
भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६ ॥ न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा
तव चानुगैः । एवं वत्सगामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥
यथाकामञ्च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च । शय्यासने च मे राज-
न्नापराध्येत कश्चन ॥ ८ ॥ तमब्रवीत् कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं
वचः । एवमस्तु परञ्चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ मम कन्या
महाप्राज्ञ पृथा नाम यशस्विनी । शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता
चैव भाविनी ॥ १० ॥ उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु तं

विप्रमभिपूज्य यथाविधि । उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुल-
 लोचनाम् ॥ १२ ॥ अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३ ॥ त्वयि वत्से
 पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् । तन्मे वाक्यममिथ्या त्वं कर्तु-
 मर्हसि कर्हिचित् ॥ १४ ॥ अयं तपस्वी भगवान् स्वाध्यायनियतो
 द्विजः । यद्यदब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणो
 हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परन्तपः । ब्राह्मणानां नमस्कारैः
 सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६ ॥ अमानयन् हि मानार्हान् वाता-
 पिश्व महासुरः । निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७ ॥
 सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि साम्प्रतम् । त्वं सदा नियता
 कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८ ॥ जानामि प्रणिधानते
 बाढ्यात् प्रभृति नन्दिनि । ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह
 ॥ १९ ॥ तथा प्रेषेषु सर्वेषु मित्रसम्बन्धिमादृषु । मयि चैव
 यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २० ॥ न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे
 चान्तःपुरे च ते । सम्यग्वृत्तगानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१ ॥
 सन्देष्टव्यान्तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति । पृथे बालेति कृत्वा
 वै सुता चासि ममेति च ॥ २२ ॥ वृष्णीनाञ्च कुले जाता भूरस्य
 दयिता सुता । दत्ता प्रीतिमता मच्चं पित्रा बाला पुरा स्वयम्
 ॥ २३ ॥ वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम । अग्रमग्रे
 प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४ ॥ तादृशे हि कुले जाता
 कुले चैव विवर्द्धिता । सुखात् सुखमनुप्राप्ता ऋदात् ऋदमिवा-
 गता ॥ २५ ॥ दौष्कुलेया विशेषेण कथञ्चित् प्रग्रहं गताः ।
 बालभावादिकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६ ॥ पृथे राजकुले
 जन्म रूपञ्चापि तवाद्भुतम् । तेन तेनासि सम्पन्ना समुपेता च
 भाविनी ॥ २७ ॥ सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानञ्च भाविनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योच्यसे पृथे ॥ २८ ॥ एवं प्राप्स्यसि

कल्याणि कल्याणमनवे ध्रुवम् । कोपिते च द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं
दक्षेत मे कुलम् ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथोपदिशे
द्व्यधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

कुन्त्युवाच । ब्राह्मणं यन्निता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ एष चैव
स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति । तव चैव प्रियङ्गार्थं श्रेयश्च परमं
मम ॥ २ ॥ यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि । यद्यर्ध-
रात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३ ॥ लाभो ममैष राजेन्द्र
यद्वै पूजयती द्विजान् । आदिशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यान्नरोत्तम
॥ ४ ॥ विश्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः । वसन्
प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥ यत् प्रियञ्च द्विज-
स्यास्य हितञ्चैव तवानघ । यतिष्यामि तथा राजन् व्येतु ते
मानसो ज्वरः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवी-
पते । तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते बधाय च ॥ ७ ॥ साह-
मेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् । न मत्कृते व्यथां राजन्
प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८ ॥ अपराधेऽपि राजेन्द्र राज्ञामश्रे-
यसे द्विजाः । भवन्ति चप्रवर्णो यदत् सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९ ॥
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् । यथा त्वया नरेन्द्रेण
भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १० ॥ एवं ब्रुवन्तीं बद्धशः परिष्वज्य
समर्थं च । इति चेति च कर्त्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ॥ ११ ॥

राजोवाच । एवमेतत्त्वया भद्रे कर्त्तव्यमविशङ्कया । मद्धि-
ताथं तथात्माथं कुलार्थञ्चाप्यनिन्दिते ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तां
कन्यां कुन्तिभोजो महायशः । पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय
द्विजवत्सलः ॥ १३ ॥ इयं ब्रह्मन् मम सुता बाला सुखविवक्षिता ।

अपराध्येत यत् किञ्चिन्न कार्यं हृदि तत्त्वया ॥ १४ ॥ द्विजातयो
महाभागा वृद्धबालतपस्विषु । भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो ह्यपराधेषु
नित्यदा ॥ १५ ॥ सुमहत्पराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा आह्वा द्विजोत्तम ॥ १६ ॥ तथेति
ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः । हंसचन्द्रांशुसङ्काशं गृह्णन्
न्यवेदयत् ॥ १७ ॥ तत्राग्निशरणे क्षिप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आह्वारादि च सर्वं तत् तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ निश्चिप्य राज-
पुत्री तु तन्द्नीं मानं तथैव च । आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्या-
भिराधने ॥ १९ ॥ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत् परिचाराहं देववत् पर्येतोषयत् ॥ २० ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथाद्विजपरिचर्यायां
त्रयविक्रान्तशतोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्यां महाराज ब्राह्मणं संश्रित-
व्रतम् । तोषयामास शुद्धेन मनसा संश्रितव्रता ॥ १ ॥ प्रात-
रेधाम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्विजसत्तमः । तत आयाति राजेन्द्र सायं
रात्रावथो पुनः ॥ २ ॥ तच्च सर्वासु वेल्लासु भोक्ष्यभोक्ष्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या बर्द्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३ ॥ अन्नादिसमुदा-
चारः शय्यासनकृतस्तथा । दिवसे दिवसे तस्य बर्द्धते न तु क्षीयते
॥ ४ ॥ निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा । ब्राह्मणस्य पृथा
राजन्न चकाराप्रियन्तदा ॥ ५ ॥ व्यस्ते काले पुनश्चेति न चेति
वद्भगो द्विजः । सुदुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् । शिष्यवत् पुत्रवच्चैव
स्वद्वच सुसंयता ॥ ७ ॥ यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य
सा । प्रीतिमुत्पादयामास कन्या रत्नमनिन्दिता ॥ ८ ॥ तस्यास्तु

शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः । अवधाने च भूयोऽस्याः परं यत्न-
मथाकरोत् ॥ ८ ॥ तां प्रभाते च सायञ्च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्य्यया ॥ १० ॥ तं सा परम-
मित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी । ततः प्रीतिमवापाग्रां कुन्तिभोजो
महामनाः ॥ ११ ॥ ततः सम्वत्सरे पूर्णं यदासौ जपताम्बरः ।
नापश्यद्भुक्तं किञ्चित् पृथायाः सौहृद्दे रतः ॥ १२ ॥ ततः प्रीत-
मना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे
परिचारेण ते शुभे ॥ १३ ॥ वरान् वृणीष्व कल्याणि दुरापां
मानुषैरिह । यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४ ॥

कुन्त्युवाच । कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम । त्वं
प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । यदि नेच्छसि रुतस्त्वं वरं भद्रे शुचि-
स्मिते । इमं मन्त्रं गृह्णाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६ ॥ यं
यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तेन तेन वशे भद्रे स्थात-
व्यन्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ अकामो वा सकामो वा स समेष्टति ते
वशम् । विबुधो मन्त्रसंश्रान्तो भवेद्भृत्य इवानतः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनि-
न्दिता । तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापमयानृप ॥ १९ ॥ तत-
स्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास स द्विजः । मन्त्रग्रामं तदा राज-
न्मथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २० ॥ तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोज-
मुवाच ह । उषितोऽस्मि सुखं राजन् कन्यया परितोषितः ॥ २१ ॥
तव गीहेषु विहितं सदा सुप्रतिपूजितः । साधयिष्यामहे ताव-
दित्युक्तान्तरधीयत ॥ २२ ॥ स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्त्वैवान्त-
र्हितं तदा । बभूव विस्मयाविष्टः पृथाञ्च समपूजयत् ॥ २३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामन्त्रप्राप्तौ

चतुरधिकद्विमतोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते तस्मिन् द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कारणा-
न्तरे । चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १ ॥ अयं
वै कौटुम्बस्तेन मम दत्तो महात्मना । मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये
नातिचिरादिति ॥ २ ॥ एवं सञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शत्तुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्वबाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३ ॥ ततो हर्म्य-
तलस्था सा महार्हशयनोचिता । प्राचरां दिशि समुद्यन्तं ददर्शा-
दित्यमण्डलम् ॥ ४ ॥ तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत् सा सुमध्यमा ।
न चातप्यत रूपेण भानोः सम्वरागतस्य सा ॥ ५ ॥ तस्या दृष्टि-
रभूद्विद्या सापश्यद्विव्यदर्शनम् । आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां
विभूर्प्रितम् ॥ ६ ॥ तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत् साय तस्य देवस्य भाविनी ॥ ७ ॥ प्राणानुप-
सृष्य तदा ह्याजुहाव दिवाकरम् । आजगाम ततो राजंस्वर-
माणो दिवाकरः ॥ ८ ॥ मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हस-
न्निव । अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ९ ॥ योगात्
कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च । आवभाषि ततः कुन्तीं
सान्ना परमवल्लुना ॥ १० ॥ आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्र-
बलात्कृतः । किङ्करोम्यवशो राक्षि ब्रूहि कर्त्ता तदस्मि ते ॥ ११ ॥

कुन्त्युवाच । गम्यतां भगवंस्तत्र यत एवागतो ह्यसि । कौतू-
हलात् समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ १२ ॥

सूर्य उवाच । गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाह्वय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १३ ॥ तवाभिसन्धिः
सुभगे सूर्यात् पुत्रो भवेदिति । वीर्य्यणाप्रतिभो लोके कवचो
कुण्डलीति च ॥ १४ ॥ सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्कल्पमङ्गने ॥ १५ ॥ अथ गच्छाम्यहं
भद्रे त्वया सङ्गम्य सुसन्निते । यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम
प्रियम् ॥ १६ ॥ अपिष्ये त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरञ्च ते ।

त्वत्कृते तान् प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ॥ १७ ॥ पितरञ्चैव
ते भूढं यो न वेत्ति तवानयम् । तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ
मन्त्रमदात्तव ॥ १८ ॥ शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ।
एते हि विबुधाः सर्वे पुरन्दरमुखा दिवि ॥ १९ ॥ त्वया प्रलब्धं
पश्यन्ति स्मयन्त इव भाविनि । पश्य चैनान् सुरगणान् दिव्य-
चक्षुरिदं हि ते । पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽपश्यन्निदमान् राजपुत्री सर्वानेव
स्वेषु धिष्णोऽग्रे खस्थान् । प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं
रोचमानांस्तथैव ॥ २१ ॥ सा तान् दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला सूर्यं
देवी वचनं प्राह भीता । गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्या-
भावाद्दुःख एषोऽपचारः ॥ २२ ॥ पिता माता गुरवश्चैव योऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने । नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २३ ॥ मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूत-
स्त्वं विभावसो । बाह्यादालेति तत् कृत्वा क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । बालेति कृतानुनयं तवाहं ददानि नान्यानु-
नयं लभेत । आत्मप्रदानं कुरु कुन्ति कन्ये शान्तिस्तवैव हि भवेच्च
भीरु ॥ २५ ॥ न चापि गन्तुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भाविनि ॥ २६ ॥ गमिष्याम्यन-
वद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् । सर्वेषां विबुधानाञ्च वक्तव्यः स्यां
तथा शुभे ॥ २७ ॥ सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि माह-
यम् । विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्याह्वाने

पञ्चाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । सा तु कन्या बद्धविधं ब्रुवन्ती मधुरं
वचः । अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १ ॥ न शशाक
यदा बाला प्रत्याखरातुं तमोनुदम् । भीता शपात्ततो राजन्
दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २ ॥ अनागसः पितुः शपो ब्राह्मणस्य
तथैव च । मन्निमित्तः कथं न स्यात् क्रुद्धादस्माद्भिभावसोः ॥ ३ ॥
बालेनापि सता मोहाद्भृशं पापकृतान्यपि । नाभ्यासादयितव्यानि
तेजांसि च तपांसि च ॥ ४ ॥ साहमद्य भृशं भीता गृहीता च
करे भृशम् । कथन्तुकार्थं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा वै शपपरितस्ता बद्ध चिन्तयती
हृदा । मोहेनापि परीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६ ॥ तं
देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम । त्रीडाविह्वलया वाचा शप-
तस्ता विश्राम्यते ॥ ७ ॥

कुन्त्युवाच । पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८ ॥ त्वया तु सङ्गमो
देव यदि स्याद्भिधिवर्जितः । मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्त्ति-
र्नशेत्ततः ॥ ९ ॥ अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपताम्बर । ऋते प्रदा-
नादन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १० ॥ आत्मप्रदानं दुर्द्धर्षं तव कृत्वा
सती ह्यहम् । त्वयि धर्मो यश्चैव कीर्त्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११ ॥

सूर्य उवाच । न ते पिता न ते माता गुरवो वा शूचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रन्ते शृणु मे वचः ॥ १२ ॥ सर्वान् कामयते
यस्मान् कमेर्धातोश्च भाविनि । तस्मात् कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा
वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भाविनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४ ॥ अनादृताः स्त्रियः
सर्वा नराश्च वरवर्णिनि । स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति
स्रुतः ॥ १५ ॥ सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यति ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशः ॥ १६ ॥

कुन्त्युवाच । यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोनुद । कुण्डली
कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७ ॥

सूर्य उवाच । भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
अभेद्यञ्चामृतमयं तस्य भर्त्रे भविष्यति ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच । यदेतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् । मम
पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९ ॥ अस्तु मे सङ्गमो
देव यथोक्तं भगवंस्त्वया । तदीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्
स च ॥ २० ॥

सूर्य उवाच । अदित्या कुण्डले राशि दत्ते मे मत्तकाश्रिणि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१ ॥

कुन्त्युवाच । परमं भगवन्नेवं सङ्गमिष्ये त्वया सह । यदि
पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विह-
ङ्गमः । स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३ ॥
ततः सा विह्वलेवासीत् कन्या सूर्यस्य तेजसा । पपात चाथ सा
देवी शयने मूढचेतना ॥ २४ ॥

सूर्य उवाच । सार्धयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्य-
मथान्नवीत् । एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६ ॥
इति श्लोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन् पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७ ॥
तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगेनाविश्वात्मसंस्थाञ्चकार । न
चैवैनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथासूर्यसङ्गमे

षडधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गर्भः समभवत् पृथ्वायाः पृथिवी-
 पते । शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाश्वरे ॥ १ ॥ सा बान्धव-
 मयाहाला गर्भं तं विनिगूहती । धारयामास सुश्रोणी न चैनां
 बुबुधे जनः ॥ २ ॥ न हि तां वेद नाप्यन्या काचिद्वात्रेयिकासृते ।
 कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ततः कालेन सा
 गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी । कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम्
 ॥ ४ ॥ तथैवावद्वक्त्रं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् । हृद्यं च त्वप्रम-
 स्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५ ॥ जातमात्रञ्च तं गर्भं धात्र्या
 सम्मन्त्र्य भाविनी । मञ्जुषायां समाधाय स्वास्तीर्णायां समन्ततः
 ॥ ६ ॥ मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा । श्लक्ष्णायां
 सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७ ॥ जानती चाप्यकर्तव्यं
 कन्याया गर्भधारणम् । पुत्रस्त्वेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यवेदयत्
 ॥ ८ ॥ समुत्सृजन्ती मञ्जुषामश्वनद्यास्तदा जले । उवाच रुदती
 कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९ ॥ स्वस्ति ते चान्तरीक्षेभ्यः
 पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक । दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १० ॥
 शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः । आगताश्च तथा
 पुत्र भवन्तूद्गोहचेतसः ॥ ११ ॥ पातु त्वां वरुणो राजा सलिले
 सलिलेश्वरः । अन्तरीक्षेऽन्तरीक्षस्थः पवनः सर्वशस्तथा ॥ १२ ॥
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपताम्बरः । येन इत्तोऽसि मे पुत्र
 दिव्येन विधिना किल ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या
 विश्वे च देवताः । मरुतश्च महेन्द्रेण दिशश्च सदिगौश्वराः ॥ १४ ॥
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च । वेत्सग्रामि त्वां विदेशेऽपि
 कवचेनाभिसूचितम् ॥ १५ ॥ धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानु-
 र्विभावसुः । यस्त्वां द्रव्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६ ॥
 धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रले कल्पयिष्यति । यस्यांस्त्वं दृषितः
 पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७ ॥ को नु स्वप्नस्तथा दृष्टो या

त्वामादित्यवर्चसम् । दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८ ॥
 पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोज्ज्वलम् । सुललाटं सुकेशान्तं
 पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९ ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्प-
 माणकम् । अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुणितम् ॥ २० ॥
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगोचरम् । हिमवदनसम्भूतं सिंहं
 केशरिणं यथा ॥ २१ ॥ एवं बद्धविधं राजन् विलप्य करुणं पृथा ।
 अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२ ॥ रुदती पुत्र-
 शोकात्तां निश्रीये कमलेक्षणा । धात्र्या सह पृथा राजन् पुत्र-
 दर्शनलालसा ॥ २३ ॥ विसर्जयित्वा मञ्जूषां सम्बोधनमयात्
 पितुः । विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४ ॥ मञ्जूषा
 लश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् । चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो
 गङ्गां जगाम ह ॥ २५ ॥ गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनु ययौ
 पुरीम् । स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुद्धमानकः ॥ २६ ॥ अमृ-
 तादुत्थितं दिव्यं तनुवर्मं सकुण्डलम् । धारयामास तं गर्भं देवञ्च
 विधिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि पृथामञ्जूषाक्षेपणे
 सप्ताधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै
 सखा । सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १ ॥ तस्य
 भार्याभवद्राजन् रूपेणासदृशी भुवि । राधा नाम महाभागा न
 सा पुत्रमविन्दत ॥ २ ॥ अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ।
 सा ददर्शाथ मञ्जूषामुद्धमानां यदृच्छया ॥ ३ ॥ दत्तरक्षाप्रति-
 सरामन्वालयमानशोभिताम् । उर्मोतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुप-
 हरम् ॥ ४ ॥ सा तां कौतूहलात् प्राप्तां ग्राहयामास भाविनी ।

ततो निवेद्यामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ५ ॥ स तामुद्धृत्य
मण्डूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् । यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपश्य-
त्तत्र बालकम् ॥ ६ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं हेमवर्मधरं तथा ।
मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ७ ॥ स सूतो भार्यया
साङ्गं विस्मयोत्फुल्ललोचनः । अङ्गमारोप्य तं बालं भार्यां वचन-
मब्रवीत् ॥ ८ ॥ इदमत्यङ्गुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भाविनि ।
दृष्टवान् देवगर्भोऽयं मन्योऽस्माकमुपागतः ॥ ९ ॥ अनपत्यस्य
पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मन । इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स
महीपते ॥ १० ॥ प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यक्तपिणम् ।
पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रियादृतम् ॥ ११ ॥ पुपोष चैनं विधि-
वदवधे स च वीर्यवान् । ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः
सुताः ॥ १२ ॥ वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् । नामास्य
वसुषेणेति ततश्चक्रुर्हिजातयः ॥ १३ ॥ एवं स सूतपुत्रत्वं जगा-
मामितविक्रमः । वसुषेण इति खयातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १४ ॥
सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु ज्येष्ठः पुत्रः स वीर्यवान् । चारेण विदितः
शासीत् पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १५ ॥ सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं
समयेन तम् । दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुत्रं वारणसाह्वयम् ॥ १६ ॥
तत्रोपसदनञ्चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि । सख्यं दुर्योधनेनैवमगमत्
स च वीर्यवान् ॥ १७ ॥ द्रोणात् कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्राम-
ञ्चतुर्विधम् । लब्ध्वा लोकेऽभवत् खयातः परमेष्वासताङ्गतः ॥ १८ ॥
सन्धाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये रतः । योद्धुमाशंसते नित्यं
फाल्गुनेन महात्मना ॥ १९ ॥ सदा हि तस्य स्रष्टासीदर्जुनेन
विशाम्यते । अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ २० ॥
एतद्बुद्धं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः । यः सूर्यसम्भवः कर्षः
कुन्ध्यां सूतकुले तदा ॥ २१ ॥ तन्तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च
समन्वितम् । अबध्यं समरे मत्ता पर्येतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥

यदा च कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् । स्तौति मध्यन्दिने
प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिलोत्थितः ॥ २३ ॥ तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा
धनहेतुना । नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति हिजातिषु ॥ २४ ॥
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां दिहीत्युपस्थितः । स्वागतञ्चेति
राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि राधाकर्णप्राप्तौ
अष्टाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छृण्वन्ना वृतम् ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १ ॥ हिरण्यकण्ठीः
प्रमदा ग्रामान् वा बह्मगोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रमुवाचा-
धिरथिस्ततः ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । हिरण्यकण्ठः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीति-
वर्धनम् । नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३ ॥
यदेतत् सहजं वर्म कुण्डले च तवानव । एतदुत्कृत्य मे दिहि
यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं
परन्तप । एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५ ॥

कर्ण उवाच । अविनिं प्रमदा गाश्च निवापं बह्मवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बह्मविधैर्वाक्यैर्याचमानः स तु
हिजः । कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७ ॥ सान्त्वितश्च
यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि । न चान्यं स हिजश्रेष्ठः कामया-
मास वै वरम् ॥ ८ ॥ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै हिजसत्तमः ।
तदेनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९ ॥ सहजं वर्म मे विप्र
कुण्डले चामृतोद्भवे । तेनाबध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम्

॥ १० ॥ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् । प्रति-
गृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां विमु-
क्तोऽहं वर्मणा सहजेन च । गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विज-
सत्तम ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदान्यं न वरं वव्रे भगवान् पाक-
शासनः । ततः प्रहस्य कर्षस्तं पुनरित्यब्रवीदचः ॥ १३ ॥ विदितो
देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो । न तु न्याय्यं मया दातुं तव
शक्र वृथा वरम् ॥ १४ ॥ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात् त्वया दियो
वरो मम । अन्येषाञ्चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५ ॥
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचन्तथा । बध्यतामुपयास्यामि
त्वञ्च शक्रावहास्यताम् ॥ १६ ॥ तस्मादिनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म
चोत्तमम् । हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७ ॥

शक्र उवाच । विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।
तेन ते [सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८ ॥ काममस्तु तथा
तात तव कर्षं यथेच्छसि । वर्जयित्वा तु मे वचं प्रवृणीष्व यथे-
च्छसि ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वास-
वम् । अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २० ॥

कर्ण उवाच । वर्मणा कुण्डलाभ्याञ्च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसङ्घानां घातिनीं पृथनामुखे ॥ २१ ॥ ततः सञ्चिन्त्य
मनसा मुहूर्तमिव वासवः । शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथा-
ब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्मं चैव शरीरजम् ।
गृह्णाण कर्षं शक्तिन्तुमनेन समयेन च ॥ २३ ॥ अमोघा हन्ति
शतशः शत्रून् मम करचुरता । पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्
विनिघ्नतः ॥ २४ ॥ सेयं तव करप्राप्ता हलैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च मामेवैशक्तिं सूतज ॥ २५ ॥

कर्ष उवाच । एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
गर्जन्तं प्रतपन्तञ्च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६ ॥

इन्द्र उवाच । एवं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वन्तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७ ॥ यमाहुर्वेद-
विद्वांसो वाराहमपराजितम् । नारायणमचिन्त्यञ्च तेन कृष्णेन
रक्ष्यते ॥ २८ ॥

कर्ष उवाच । एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरबधे मम । अमोघां
देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९ ॥ उत्कृत्य तु प्रदा-
स्यामि कुण्डले कवचञ्च ते । निकृत्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता
भवेत् ॥ ३० ॥

इन्द्र उवाच । न ते बीभत्सता कर्ष भविष्यति कथञ्चन । व्रण-
श्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१ ॥ यादृशस्ते पितु-
र्वर्णस्तेजश्च वदताम्बर । तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ष भविता पुनः
॥ ३२ ॥ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये । प्रमत्तो मोक्ष्यसे
चापि त्वय्यैषा पतिष्यति ॥ ३३ ॥

कर्ष उवाच । संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्य शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशा-
म्यते । शस्त्रं गृहीत्वा निश्चितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५ ॥ ततो
द्वा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्षमात्मानमेवम् । दृष्ट्वा सर्वे
सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६ ॥ ततो
दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्पवर्षञ्च दिव्यम् । दृष्ट्वा कर्षं
शस्त्रसङ्घातगात्रं मुहुश्चापि क्षयमानं नृवीरम् ॥ ३७ ॥ ततश्छित्त्वा
कवचं दिव्यमङ्गान्तथैवाद्रं प्रददौ वासवाय । तथोत्कृत्य प्रददौ
कुण्डले ते कर्षात्तस्मात् कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८ ॥ ततः शक्रः
प्रहसन् वज्रयित्वा कर्षं लोके यशसा योजयित्वा । कृतं कार्यं

पाण्डवानां हि मेने ततः पश्चाद्विवमेवोत्पपात ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा कर्णं
मुषितं धार्तराष्ट्रा दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् । ताञ्चावस्थां
गमितं सूतपुत्रं श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननेषु ॥ ४० ॥

जनमेजय उवाच । क्वस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः कुत-
श्चैते श्रुतवन्तः प्रियं तत् । किं वाकार्षुर्द्वादशाब्दे व्यतीते तन्मे
सर्वं भगवान् व्याकरोतु ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । लब्ध्वा कृष्णां सैन्यं द्रावयित्वा विप्रैः
सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते । मार्कण्डेयात् श्रुतवन्तः पुराणं देव-
र्षीणाञ्चरितं विस्तरेण ॥ ४२ ॥ प्रत्याजम्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्धं सूतपौरोगवैश्च । ततः पुण्यं दैतवनं नृवीरा निस्ती-
र्थ्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३ ॥

इति आरण्यपर्वणि कुण्डलाहरणपर्वणि कर्म्मस्य वर्मकुण्डल-
दाने नवाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

समाप्तञ्च कुण्डलाहरणपर्व ॥

अथ आरण्यपर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनु-
त्तमम् । विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २ ॥ पुन-
र्दैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः । स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्र-
वह्मपादपम् ॥ ३ ॥ अनुभुक्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन् पाण्डवास्तत्र कृष्णाया सह भार्यया ॥ ४ ॥ वसन् दैतवने
राजा कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्री च
पाण्डवौ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।

क्षमार्च्छन्ति विपुलं सुखोदकं परन्तपाः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रति-
वसन्तस्ते यत् प्रापुः कुरुसत्तमाः । वने ह्येषं सुखोदकं तत् प्रव-
च्छामि ते शृणु ॥ ७ ॥ अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
मृगस्य धर्ममाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥ तदादाय गतो
राजंस्त्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो
महाजवः ॥ ९ ॥ क्रियमाणन्तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥ अजातशत्रु-
मासीनं भ्रातृभिः सहितं वने । आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं सन्तप्तश्चेद-
मब्रवीत् ॥ ११ ॥ अरणीसहितं मन्थं समासक्तं वनस्थितौ । मृगस्य
धर्ममाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥ तमादाय गतो राजं-
स्त्वरमाणो महामृगः । आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महा-
जवः ॥ १३ ॥ तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणस्य वचः
श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिरः । धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः
सह ॥ १५ ॥ सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्तरपुङ्गवाः । ब्राह्मणार्थं
यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १६ ॥ कर्णिनालीकनाराचानुत्-
सृजन्तो महारथाः । नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्ति-
कात् ॥ १७ ॥ तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः । अपश्यन्तो
मृगं आन्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ शीतलच्छायमागम्य
न्यग्रोधं गह्वरे वने । क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन्
॥ १९ ॥ तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा । अब्रवीत्
भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात् कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥ नास्मिन् कुले जातु
ममज्ज धर्मो न चालस्यादर्थलोपो बभूव । अनुत्तराः सर्वभूतेषु
भूयः सम्प्राप्ताः स्मः संशयं किन्तु राजन् ॥ २१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि पाण्डवमृगान्वेषणे

दशमधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

युधिष्ठिर उवाच । नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् । धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

भीम उवाच । प्रातिकास्यनयत् कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा । न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः । अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच । अकुनिस्त्वां यदाजैप्रीदक्षयूतेन भारत । न मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् । आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५ ॥ पानीयमन्तिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् । एते हि आतरः आन्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६ ॥ नकुलस्तं तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् । अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७ ॥ पश्यामि बङ्गलान् राजन् वृक्षानुदकसंश्रयान् । सारसानाञ्च निष्कादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूष्णैः पानीयमानय ॥ ९ ॥ नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य आसनात् । प्राद्ववद्यत्र पानीयं शीघ्रञ्चैवान्वपद्यत ॥ १० ॥ स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् । पातुकामस्ततो वाचमन्तरीक्षात् स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

यच्च उवाच । मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रभ्रानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिव हरस्व च ॥ १२ ॥ अनादृत्य तु तदाक्यं नकुलः सुपिपासितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३ ॥ चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अब्रवीत् भ्रातरं वीरं सहदेवमरिन्दम ॥ १४ ॥ भ्राता हि चिरयातो नः सहदेव तवाग्रजः । तथैवानय सोदर्यं पानीयञ्च लमानय ॥ १५ ॥ सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत । ददर्श च

हतं भूमौ आतरं नकुलं तदा ॥ १६ ॥ आढ्योकाभिसन्तप्तस्तृषया
 च प्रपीडितः । अभिदुद्राव पानीयं तदा वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥
 मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्ता यथाकामं
 पिवस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपा-
 सितः । अपिवत् शीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥
 अथाब्रवीत् स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आतरौ ते चिर-
 गतौ बीभत्सो शत्रुकर्षण ॥ २० ॥ तौ चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च
 त्वमानय । त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामुपाययः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः । आमुक्तखड्गो मेधावी
 तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥ ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे
 गतौ । तौ ददर्श हतौ तत्र आतरौ श्वेतवाहनः ॥ २३ ॥
 प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः । धनुस्वयम्य कौन्तेयो
 व्यलोकयत तदनम् ॥ २४ ॥ नापश्यत्तत्र किञ्चित् स भूतमस्त्रि-
 न्महावने । सव्यसाची ततः आन्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥
 अभिधावंस्ततो वाक्यमन्तरौक्षात् स शुश्रुवे । किमासीदसि पानीयं
 नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २६ ॥ कौन्तेय यदि प्रश्नांस्तान्मयोक्तान्
 प्रतिपत्स्यते । ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥
 वारितस्त्वब्रवीत् पार्थो दृश्यमानो निवारय । यावदाणैर्विनिर्मिन्नः
 पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानु-
 मन्त्रितैः । प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दविद्धञ्च दर्शयन् ॥ २९ ॥
 कर्षिनालीकनाराघानुत्सृजन् भरतर्षभ । स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा
 दृष्ट्वायामिप्रपीडितः । अनेकैरिषुसङ्घातैरन्तरौचे ववर्ष ह ॥ ३० ॥
 यच्च उवाच । किं विधानेन ते पार्थ प्रश्नानुक्ता ततः पिव ।
 अनुक्ता च पिवन् प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्ततः
 पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । अवञ्चायैव तां वाचं पीत्वैव निपपात
 ह ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्धीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः

सहदेवश्च भीमस्तुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥ चिरङ्गतास्तीयहेतोर्न चाग-
च्छन्ति भारत । तांश्चैवानय भद्रन्ते पानीयञ्च त्वमानय ॥ ३४ ॥
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत । यत्र ते पुरुषव्याघ्रा आत-
रोऽस्य निपातिताः ॥ ३५ ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च
प्रपौडितः । अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ३६ ॥
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै । पास्यामि तावत्
पानीयमिति पार्थो ह्रकोदरः । ततोऽभ्यधावत् पानीयं पिपासु-
र्भस्त्पर्षभः ॥ ३७ ॥

यक्ष उवाच । मा तात साहसं कार्ष्णोर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्य च ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अनुक्त्वैव तु तान् प्रश्नान् पीत्वैव निपपात ह ॥ ३९ ॥ ततश्चिर-
गतान् आतूनथ ज्ञात्वा युधिष्ठिरः । चिरायमाणो बभूवः पुनः
पुनरुवाच ह ॥ ४० ॥ माद्रेयौ किं चिरायिते गाण्डीवी किं चिरा-
यते । महाबलधरस्तत्र किं तु भीमश्चिरायते ॥ ४१ ॥ गच्छा-
न्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः । ससुप्तस्थौ महाबाहु-
र्दृष्ट्यमानेन चेतसा ॥ ४२ ॥ ततः कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुष-
र्षभः । आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ किं-
स्विदनमिदं दुष्टं किंस्विद्दुष्टो मृगो भवेत् । प्राहसन् वा महाभूतं
अप्तास्तेनाथ वापतन् ॥ ४४ ॥ न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र
ते गताः । अन्विच्छद्भिर्वने तोयं कालोऽयमभिपातितः । किं तु
तत् कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ॥ ४५ ॥ एवमादीनि
वाक्यानि विमृश्य नृपसत्तमः । व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महा-
वनम् ॥ ४६ ॥ सूरभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निघ्नवितम् । नील-
भास्वरवर्णैश्च पादपैरुपगोभितम् । अमरैरुपगीतञ्च पक्षिभिश्च
महायथाः ॥ ४७ ॥ स गच्छन् कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ।

दृश्यं तत् सरः श्रीमान् विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४८ ॥ उमेतं
नलिनोजालैः सिन्धुवारैः सुवैतसैः । केतकैः करवीरैश्च पिप्पलै-
श्चैव संवृतम् । अमार्त्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि युधिष्ठिरसरोदर्शने
एकादशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । स दृश्यं हतान् भ्रातृन् लोकपालानिव
चुरतान् । युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिभगौरवान् ॥ १ ॥ विनि-
कीर्णधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् । भीमसेनं यमौ चैव निर्वि-
चेष्टान् यतायुषः ॥ २ ॥ स दीर्घमुष्णं निश्वस्य शोकवाष्पपरि-
प्लुतः । तान् दृष्ट्वा पतितान् भ्रातृन् सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ॥ ३ ॥
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् । ननु त्वया महाबाहो
प्रतिज्ञातं वृकोदर ॥ ४ ॥ सुयोधनस्य मेत्स्यामि गदया सक्थिनी
रणे । व्यथं तद्व्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥ महा-
त्मनि महाबाहौ कुरूष्वां कीर्त्तिवर्द्धन । मनुष्यसम्भवा वाचो विध-
र्मिण्यः प्रतिश्रुताः ॥ ६ ॥ भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्ति कथं
मृषा । देवाश्चापि यदावोचन् सूतके तां धनञ्जय ॥ ७ ॥ सह-
स्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । उत्तरे पारिपात्रे च जगु-
र्भूतानि सर्वशः ॥ ८ ॥ विप्रनष्टां श्रियञ्चैषामाहर्त्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिद्वेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥ सोऽयं
मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः । अयं ममाशां संहत्य शीते
भूमौ धनञ्जयः ॥ १० ॥ आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि
सेहिम । रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिवर्हणौ ॥ ११ ॥
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ । यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ
भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥ अञ्जसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।

यमौ यदितौ दृष्ट्वाय पतितौ नावदीर्यते ॥ १३ ॥ आस्तुज्ञा देश-
 कालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः । अकृत्वा सदृशं कर्म किं श्रेष्ठं
 पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अविच्छतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः । असंज्ञा
 भुवि सङ्गम्य किं श्रेष्ठमपराजिताः ॥ १५ ॥ सानूनिवांद्रेः संसृप्तान्
 दृष्ट्वा भ्रातृन्महामतिः । सुखं प्रसृप्तान् प्रखिन्नः खिन्नः कष्टां दशा-
 ङ्गतः ॥ १६ ॥ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः । शोक-
 सागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ॥ १७ ॥ इतिकर्तव्यताञ्चेति
 देशकालविभागवित् । नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः
 ॥ १८ ॥ अथ संस्तव्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः । एवं विलप्य
 वज्रधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९ ॥ बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः
 केन निपातिताः । नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित्
 ॥ २० ॥ भूतं महद्दिदं मन्ये भ्रातरो धेन मे हताः । एकाग्रं
 चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ २१ ॥ स्यात्तु दुर्धनो-
 धनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् । गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना
 ॥ २२ ॥ यस्य कार्यमकार्थं वा सममेव भवत्युत । कस्तस्य विश्वसे-
 हीरो दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २३ ॥ अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽय-
 न्दुरात्मनः । भवेदिति महाबुद्धिर्बुद्ध्या तदचिन्तयत् ॥ २४ ॥
 तस्यासौ न विप्रियोदमुदकं दूषितं यथा । मृतानामपि चैतेषां बिकृतं
 नैव जायते ॥ २५ ॥ सुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्त-
 यत् । एकैकशश्चौघबलानिमान् पुरुषसत्तमान् ॥ २६ ॥ कोऽन्यः
 प्रतिसमासीत कालान्तकयमादृते । एतेन व्यवसायेन तत्तोयं व्यव-
 गाढवान् । गाहमानश्च तत्तोयमन्तरक्षात् स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यच्च उवाच । अहं वकः शैवलमत्स्यप्रभक्षो नीता मया प्रेत-
 वशं तवानुजाः । त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र न चेत् प्रश्नान्
 पृच्छते व्याकरोषि ॥ २८ ॥ मा तात साहसं कार्ष्णीर्मम पूर्वपरि-
 ग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधान-
भाक् । पृच्छामि को भवान् देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥
हिमवान् पारिपातश्च विन्ध्वो मलय एव च । चत्वारः पर्वताः
केन पातिता भूरितेजसः । अतीव ते महत् कर्म कृतञ्च बलिना-
म्बर ॥ ३१ ॥ यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसाः ।
विषहेरन् महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ न ते जानामि
यत् कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् । कौतूहलं महज्जातं
साध्वसञ्चागतं मम ॥ ३३ ॥ येनास्मद्विगच्छदयः समुत्पन्नशिरो-
ज्वरः । पृच्छामि भगवंस्तस्मात् को भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

यक्ष उवाच । यक्षोऽहमस्मि भद्रन्ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तामश्रिवां श्रुत्वा वाचं स पुरुषा-
चराम् । यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ ३६ ॥
विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् । ज्वलनार्कप्रतीकाश-
मध्दधं पर्वतोपमम् ॥ ३७ ॥ वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
मेघगम्भीरनादेन तर्जयन्तं महास्वनम् ॥ ३८ ॥

यक्ष उवाच । इमे ते भ्रातरो राजन् वार्यमाणा मया सकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ॥ ३९ ॥ न पेय-
मुदकं राजन् प्राणानिह परीप्सता । पार्थ मा साहसं कार्षी-
र्मम पूर्वपरिग्रहः । प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ ४० ॥

युधिष्ठिर उवाच । न चाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ४१ ॥ यदात्मना
स्वमात्मानं प्रशंसेत् पुरुषर्षभ । यथाप्रश्नन्तु ते प्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि
पृच्छ माम् ॥ ४२ ॥

यक्ष उवाच । किंस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्यामितश्चराः ।
कथैनमस्तां नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितथराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४४ ॥

यक्ष उवाच । केन स्त्रित् ओत्रियो भवति केन स्त्रिन्दते
महत् । केन स्त्रिद्वितीयवान् भवति राजन् केन च बुद्धिमान् ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतेन ओत्रियो भवति तपसा विन्दते
महत् । धृत्या द्वितीयवान् भवति बुद्धिमान् वृद्धसेवया ॥ ४६ ॥

यक्ष उवाच । किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्यैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परीवादोऽसतामिव ॥ ४८ ॥

यक्ष उवाच । किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्यैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ५० ॥

यक्ष उवाच । किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं
यजुः । ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

यक्ष उवाच । किं स्त्रिदापततां श्रेष्ठं किं स्त्रिन्निवपतां वरम् ।
किं स्त्रित् प्रतिष्ठमानानां किं स्त्रित् प्रसवतां वरम् ॥ ५३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजन्निवपतां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम् ॥ ५४ ॥

यक्ष उवाच । इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजितः ।
सम्मतः सर्वभूतानामुच्छसन् को न जीवति ॥ ५५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छसन् स जीवति ॥ ५६ ॥

यच्च उवाच । किं खिद्गुस्तरं भूमेः किं खिदुच्चतरञ्च खात् ।
किं खिच्छीघ्रतरं वायोः किं खिद्वज्रतरं दृणात् ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । माता गुस्तरा भूमेः खात् पितोच्चतर-
स्तथा । मनः शीघ्रतरं वाताच्चिन्ता वज्रतरा दृणात् ॥ ५८ ॥

यच्च उवाच । किं खित् सुप्तं न निमिषति किं खिज्जातं न
चोपति । कस्य खिद्गृदयं नास्ति किं खिद्गेन वर्द्धते ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न
चोपति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ॥ ६० ॥

यच्च उवाच । किं खित् प्रवसतो मित्रं किं खिन्मित्रं गृहे
सतः । आतुरस्य च किं मित्रं किं खिन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सारथः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे
सतः । आतुरस्य मिषञ्जितं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ६२ ॥

यच्च उवाच । कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं खिद्धर्मः सनातनः ।
अमृतं किं खिद्राजेन्द्र किं खित् सर्वमिदं जगत् ॥ ६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवा-
मृतम् । सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६४ ॥

यच्च उवाच । किं खिदेको विचरते जातः को जायते पुनः ।
किं खिद्धिमस्य भैषज्यं किं खिदावपनं महत् ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सूर्य्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ६६ ॥

यच्च उवाच । किं खिदेकपदं धर्म्यं किं खिदेकपदं यशः ।
किं खिदेकपदं स्वर्गं किं खिदेकपदं सुखम् ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्गं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ६८ ॥

यच्च उवाच । किं खिदात्मा मनुष्यस्य किं खिद्देवकृतः सखा ।
उपजीवनं किं खिदस्य किं खिदस्य परायणम् ॥ ६९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः
सखा । उपजीवनञ्च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ७० ॥

यच्च उवाच । धन्यानामुत्तमं किं खिन्नानां स्यात् किमु-
त्तमम् । लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ७२ ॥

यच्च उवाच । कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कौश्च सन्धिर्न जीर्यते ॥ ७३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यस्य न शोचन्ति सन्धिः सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७४ ॥

यच्च उवाच । किन्नु हित्वा प्रियो भवति किन्नु हित्वा न
शोचति । किन्नु हित्वा र्थवान् भवति किन्नु हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न
शोचति । कामं हित्वा र्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७६ ॥

यच्च उवाच । किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव मृत्युषु किमर्थं चैव राजसु ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्माय ब्राह्मणे दानं यथोऽर्थं नटनर्तके ।
मृत्युषु भरणार्थं वै भयार्थञ्चैव राजसु ॥ ७८ ॥

यच्च उवाच । केन खिदावृतो लोकः केन खिन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्तजति मित्राणि सङ्गात् स्वर्गं न गच्छति ॥ ८० ॥

यच्च उवाच । मृतः कथं स्यात् पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
आङ्गं मृतं कथं वा स्यात् कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमथोत्रियं आङ्गं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ८२ ॥

यच्च उवाच । का दिक् किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं किञ्च वै
विषम् । आहस्य कालमाखगाहि ततः पिव हरस्व च ॥ ८३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना
विषम् । आहस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यच्च मन्यसे ॥ ८४ ॥

यच्च उवाच । तपः किंलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च क्लीः परिकीर्तिता ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्वं क्लीरकार्यनिवर्त्तनम् ॥ ८६ ॥

यच्च उवाच । किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन् कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किञ्चाज्जिवमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैषित्वमाज्जिवं समचित्तता ॥ ८८ ॥

यच्च उवाच । कः शत्रुदुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कौटुम्बश्च श्रुतः साधुरसाधुः कौटुम्बः श्रुतः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरन-
न्तकः । सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः श्रुतः ॥ ९० ॥

यच्च उवाच । को मोहः प्रोच्यते राजन् कश्च मानः प्रकी-
र्तितः । किमालस्यञ्च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्वात्माभि-
मानिता । धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९२ ॥

यच्च उवाच । किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदा-
हृतम् । स्नानञ्च किं परं प्रोक्तं दानञ्च किमिहोच्यते ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वधर्मं स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रिय-
निग्रहः । स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥ ९४ ॥

यच्च उवाच । कः पण्डितः पुमान् ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात् को मत्सर इति श्रुतः ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख
उच्यते । कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ॥ ८६ ॥

यच्च उवाच । कोऽहङ्कार इति प्रोक्तः कश्च हृन्मः प्रकीर्तितः ।
किन्तु हेवं परं प्रोक्तं किन्तु पैशुन्यमुच्यते ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महाज्ञानमहङ्कारो हृन्मो धर्मध्वजो-
न्मयः । दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ॥ ८८ ॥

यच्च उवाच । धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः । एषां
नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सङ्गमः ॥ ८९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गमः ॥ ९० ॥

यच्च उवाच । अक्षय्यो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ । एत-
न्मे पृच्छतः प्रश्नं शीघ्रं वक्तुमिहार्हसि ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणं स्वयमाह्वय याचमानमकिञ्चनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९२ ॥ वेदेषु
धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु । देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं
नरकं व्रजेत् ॥ ९३ ॥ विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात् सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ ९४ ॥

यच्च उवाच । राजन् कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूयते सुनिश्चितम् ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणु यच्च कुलं तात न स्वाध्यायो न च
श्रुतम् । कारणं हि द्विजले च वृत्तमेव न संशयः ॥ ९६ ॥ वृत्तं
यत्नेन संरक्ष्य ब्राह्मणेन विशेषतः । अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्त-
तस्तु हतो हतः ॥ ९७ ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चाप्ये शास्त्र-
चिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः ज्ञियावान् स पण्डितः ॥ ९८ ॥
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः न शूद्रादतिरिच्यते । योऽन्निहोत्रपरो दान्तः
स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ९९ ॥

यश्च उवाच । प्रियवचनवादी किं लभते विमृशितकार्यकरः
किं लभते । बद्धमित्तकरः किं लभते धर्मं रतः किं लभते
कथय ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशित-
कार्यकरोऽधिकं जयति । बद्धमित्तकरः सुखं वसते यस्य धर्मरतः
स गतिं लभते ॥ १११ ॥

यश्च उवाच । को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च
वार्त्तिका । वद मे चतुरः प्रज्ञान् मृता जीवन्तु बान्धवाः ॥ ११२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शकं पचति स्वे
मृहे । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ११३ ॥ अह-
न्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये । शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति
किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ११४ ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ११५ ॥ अस्मिन्महामोहमये
कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिनेभ्यनेज । मासर्तुदर्वीपरिघटनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता ॥ ११६ ॥

यश्च उवाच । व्याख्याता मे त्वया प्रज्ञा याथातथ्यं परन्तप ।
पुरुषन्निदानौ व्याख्याहि यस्य सर्वधनी नरः ॥ ११७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिवं स्पृशति भूमिञ्च शब्दः पुण्येन
कर्मणा । यावत् स शब्दो भवति तावत् पुरुष उच्यते ॥ ११८ ॥
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च । अतीतानागते चोभे स
वै सर्वधनी नरः ॥ ११९ ॥

यश्च उवाच । व्याख्यातः पुरुषो राजन् यस्य सर्वधनी नरः ।
तस्मात्त्वमेकं भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२० ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्यामो य एष रक्ताक्षो वृहच्छाल इवो-
त्थितः । हृद्योरस्त्रो महाबाहुर्मकुलो यश्च जीवतु ॥ १२१ ॥

यच्च उवाच । प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।
 स कस्मान्नकुलो राजन् सापन्नं जीवमिच्छसि ॥ १२२ ॥ यस्य
 नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् । तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं
 जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥ अथैनं मनुजाः प्राङ्गभीमसेनं प्रियं तव ।
 अथ केनानुभावेन सापन्नं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥ यस्य बाहु-
 बलं सर्वं पाण्डवाः समुपासते । अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीव-
 मिच्छसि ॥ १२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १२६ ॥ आनृ-
 शंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् । आनृशंस्यं चिकीर्षामि
 नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२७ ॥ धर्मशीलः सदा राजा इति मां
 मानवा विदुः । स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यच्च जीवतु ॥ १२८ ॥
 कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्य्ये तु पितुर्मम । उभे सपुत्रे स्यातां
 वै इति मे धीयते मतिः ॥ १२९ ॥ यथा कुन्ती तथा माद्री
 विशेषो नास्ति मे तयोः । मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यच्च
 जीवतु ॥ १३० ॥

यच्च उवाच । यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
 तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३१ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि यच्चयुधिष्ठिरप्रश्नोत्तरे
 द्वादशधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते यच्चवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
 क्षत्रिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
 पृच्छामि को भवान् देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥ वसूनां

वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् । अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री
वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३ ॥ मम^१हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
तं योधं न प्रपस्यामि येन सर्वं निपातिताः ॥ ४ ॥ सुखं प्रति-
प्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये । स भवान् सुहृदस्माकमथ वा नः
पिता भवान् ॥ ५ ॥

यक्ष उवाच । अहन्ते जनकस्तात धर्मोऽमृदुपराक्रमः । त्वां
दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ यशः सत्यं दमः
शौचमार्जवं क्षीरचापलम् । दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो
मम ॥ ७ ॥ अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः । हारा-
ण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥ दिष्ट्या पञ्चसु
रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता । हे पूर्वं मध्यमे हे च हे चान्ते
साम्परायिके ॥ ९ ॥ धर्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥ वरं वृणीष्व
राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ । ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषा-
मस्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति ।
तस्यानयो न लुप्येरन् प्रथमस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यक्ष उवाच । अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेशेन कौन्तेय जिज्ञासाथं तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रन्ते वरं त्वममरोपम ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वर्षाणि द्वादशारण्ये तयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६ ॥ यद्यपि स्वेन
रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् । न वो विज्ञास्यते कश्चित्पिषु

लोकैषु भारत ॥ १७ ॥ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरुदहाः ।
 विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥ यदः सङ्कल्पितं
 रूपं मनसा यस्य यादृशम् । तादृशं तादृशं सर्वं हृन्दतो धारयि-
 ष्यथ ॥ १९ ॥ अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत । जिज्ञा-
 सायं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २० ॥ प्रवृणीष्वपरं सौम्य
 वरमिष्टं ददानि ते । न तप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन् वै वरांस्तव
 ॥ २१ ॥ तृतीयं गच्छतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् । त्वं हि मत्-
 प्रभवो राजन् विदुरश्च ममांशजः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवदेव मया दृष्टो भवान् साक्षात् सना-
 तनः । यं ददासि वरं तुष्टस्तं गृहीष्याम्यहं पितः ॥ २३ ॥ जयिष्यं
 लोभमोक्षौ च क्रोधञ्चाहं सदा विभो । दानैः तपसि सत्ये च मनो
 मे सततं भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच । उपपन्नोऽगुणैरेतैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
 भवान् धर्मः पुनश्चैव यद्योक्तं ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तान्तर्दधे धर्मो भगवान् लोक-
 भावनः । समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २६ ॥ उपेत्य
 चाश्रमं वीराः सर्वे एव गतक्लमाः । आरण्येयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय
 तपस्विने ॥ २७ ॥ इदं समुत्थानसमागतं महत् पितुश्च पुत्रस्य च
 कीर्तिवर्धनम् । पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी सपुत्रपौत्रः शत-
 वर्षभाग्भवेत् ॥ २८ ॥ न चाप्यधर्मेण सुहृद्भिर्भेदने परस्वहारे
 परदारमर्षणे । कदर्थ्यभावे च रमेन्ननः सदा नृणां सदाख्यान-
 मिदं विजानताम् ॥ २९ ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्येयपर्वणि नकुलादिजीवने

त्रयोदशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥३१३॥

— —

वैशम्पायन उवाच । धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्य-
विक्रमाः । अज्ञातवासं वत्स्रान्तच्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ १ ॥
उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संश्रितव्रताः । ये तद्भक्ता वसन्ति
स्र वनवासे तपस्विनः ॥ २ ॥ तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्राञ्ज-
लयस्तदा । अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं दत्तव्रताः ॥ ३ ॥
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् । छद्मना हृतराज्या-
द्यानयाश्च बह्व्यः कृताः ॥ ४ ॥ उषिताश्च वने कृच्छ्रं वर्षं द्वादश
वत्सरान् । अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् । तदसामो
वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्मश्च सह
शौबलः । जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः । युक्तचाराश्च
युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ६ ॥ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यदयं
ब्राह्मणैः सह । समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेम हि ॥ ७ ॥
इत्युक्त्वा दुःखमोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा । संमूर्च्छितोऽभवद्राजा
साश्रुकण्ठो शुधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ तमथाश्वासयन् सर्वं ब्राह्मणा
भ्रातृभिः सह । अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ९ ॥
राजन् विद्वान् भवान् दान्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । नैवविधाः
प्रमुच्यन्ते नराः कस्याञ्चिदापदि ॥ १० ॥ देवैरप्यापदः प्राप्ता-
श्छन्नेश्च बह्व्यस्तथा । तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहायं महात्मभिः
॥ ११ ॥ इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा । छन्नेनोष्य
कृतं कर्म द्विषताश्च विनिग्रहे ॥ १२ ॥ विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य
तथादित्यां निवत्स्रता । गर्भे बधायं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम्
॥ १३ ॥ प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा । बलेर्यथा
हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १४ ॥ ज्ञताग्नेन यज्ञापः
प्रविश्य छन्नमासता । विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया
॥ १५ ॥ प्रच्छन्नश्चापि धर्मश्च हरिणारिविनिग्रहे । वज्रं प्रविश्य
शक्रस्य यत् कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १६ ॥ अर्बुकेण वसता छन्नमुरौ

ब्रह्मर्षिणा तदा । यत् कृतं तात देवेषु कर्म तत्तेऽनघ श्रुतम् ॥१७॥
 एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा । निर्दग्धाः शात्रवाः सर्वे
 वसता भुवि सर्वशः ॥ १८ ॥ विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य
 वै दशग्रीवो हतस्कन्तं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १९ ॥ एवमेव महा-
 त्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह । अजयच्छात्रवान् युद्धे तथा त्वमापि
 जेष्यसि ॥ २० ॥ तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अथाब्रवी-
 न्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः । राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा
 संपरिहर्षयन् ॥ २२ ॥ अत्रेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित् साहसं कृतम् ॥ २३ ॥ सहर्द्वो
 मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ । शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रूणां
 भीमविक्रमौ ॥ २४ ॥ न वयं तत् प्रहस्यामो यस्मिन् योद्धति नो
 भवान् । भवान् विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे रिपून् ॥ २५ ॥
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाश्रितः । प्रयुज्यामृच्छन् भरतान्
 यथा स्वान् स्वान् ययुर्गृहान् ॥ २६ ॥ सर्वे वेदविदो मुखरा
 यतयो मुनयस्तथा । आसेदुस्ते यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षया ॥ २७ ॥
 सह धौम्येन विद्वांसस्तथा पञ्च च पाण्डवाः । उत्थाय प्रययुर्वीराः
 कृष्णामादाय धन्विनः ॥ २८ ॥ क्रोशमात्रमुपागम्य तस्माद्देशान्निभि-
 त्ततः । श्वोभूते मनुजव्याघ्रास्कन्तवासार्यमुद्यताः ॥ २९ ॥ पृथक्
 शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः । सन्धिविश्रहकालज्ञा मन्त्राय
 समुपाविशन् ॥ ३० ॥

इति आरण्यपर्वणि आरण्यपर्वणि अज्ञातवासीद्योगे

चतुर्दशाधिकत्रिंशतोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

समाप्तञ्च आरण्यपर्व ॥

समाप्तञ्च वनपर्व ॥

श्रीमहाभारतम्

विराटपर्व ॥

— :: —

पाण्डवप्रवेशपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्हिताः ॥ १ ॥ पतिव्रता महा-
भागा सततं ब्रह्मवादिनी । द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिता-
वसत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ॥ ३ ॥ तथा तु स वरा-
लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः । गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव
तत् ॥ ४ ॥ कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः । अरणी-
सहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा
धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवर्त्तमानुजान् सर्वानिति होवाच भारत
॥ ६ ॥ दादधेमानि वर्षाणि राज्यविप्रोषिता वयम् । तयोद्दयो-
ऽयं सम्प्राप्तः कृच्छात् परमदुर्वसः ॥ ७ ॥ स साधु कौन्तेय द्रुप-
दो वासमर्जुन रोचय । संवत्सरमिमं यत्र वसेमाविदिताः परैः ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।

अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां नात्र संशयः ॥ ९ ॥ किन्तु वासाय
राष्ट्राणि कीर्त्तयिष्यामि कानिचित् । रमणीयानि गुप्तानि तेषां
किञ्चित् स्म रोचय ॥ १० ॥ सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्ताः परितः
कुरुन् । पाञ्चालाश्चेदिमत्सराश्च शूरसेनाः पटच्चराः ॥ ११ ॥ दशार्णां
नवराष्ट्राञ्च मल्लाः शाल्वा युगन्धराः । कुन्तिराष्ट्रञ्च विपुलं सुराष्ट्रा-
वन्तयस्तथा ॥ १२ ॥ एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
यत्र वत्सग्रामहे राजन् सम्बत्सरमिमं वयम् ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान् प्रभुः ।
अब्रवीत् सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ १४ ॥ अवश्यन्तुव वासायं
रमणीयं शिवं सुखम् । सम्मन्त्र संहितैः सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः
॥ १५ ॥ मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्तोऽथ पाण्डवान् । धर्म-
शीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सततं प्रियः ॥ १६ ॥ विराटनगरे तात
सम्बत्सरमिमं वयम् । कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत
॥ १७ ॥ यानि यानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम् । आसाद्य
मत्स्यं तत् कर्म प्रव्रूत कुरुनन्दनाः ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । नरदेव कथं तस्य राष्ट्रे कर्म करिष्यसि ।
विराटनगरे साधो वत्ससे केन कर्मणा ॥ १९ ॥ मृदुर्वदान्यो
क्षीमांश्च धार्मिकः सत्यसङ्गरः । राजंस्त्वमापदाकृष्टः किङ्करिष्यसि
पाण्डव ॥ २० ॥ न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजा वेद यथा जनः । स
दृमामापदं प्राप्य कथं धीरान्तरिष्यसि ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शृणुध्वं यत् करिष्यामि कर्म वै कुरु-
नन्दनाः । विराटमनुसम्प्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ समा-
स्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः । कङ्क्षो नाम हिजो
भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ॥ २३ ॥ वैदूर्यान् काञ्चनान् दान्तान्
प्रलैज्योतीरसैः सह । कृष्णाक्षालोहिताक्षांश्च निर्वत्सयामि मनो-
रमान् ॥ २४ ॥ विराटराजं रमयन् सामात्यं सहबान्धवम् । न

अ मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ॥ २५ ॥ आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि मां सोऽनुयोच्यते ॥ २६ ॥ इत्येतद्वा मया खरातं विहरिष्याम्यहं यथा । वृकोदर विराटे त्वं वत्स्यसे केन हेतुना ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

— —

भीमसेन उवाच । पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवी नाम भारत ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १ ॥ स्तूपानस्य
करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि
सुशिक्षितैः ॥ २ ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्तहम् ।
आहरिष्यामि दास्युणां निचयान्महतोऽपि च ॥ ३ ॥ यत् प्रेक्ष्य
विपुलं कर्म राजा संयोच्यते स माम् । अमानुषाणि कुर्वाणन्तानि
कर्माणि भारत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा
नृपम् । भक्ष्यान्तरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥ ५ ॥ द्विपा
वा बलिनो राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिग्राह्या यदि मया
निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ६ ॥ ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु
नियोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्द्धयन् ॥ ७ ॥
न त्वेतान् युध्यमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् पातयि-
ष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ८ ॥ आरालिको गोविकर्त्ता
स्तूपकर्त्ता नियोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः
॥ ९ ॥ आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशास्यते । इत्येतत्
प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्तृणां
वरम् । दिधक्षुः खाण्डवं दावं दाभार्हसहितं पुरा ॥ ११ ॥

महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् । सोऽयं किङ्कर्म कौन्तेयः
 करिष्यति धनञ्जयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास
 पावकम् । विजित्यैकरथेनैव हत्वा पन्नगराहसान् ॥ १३ ॥ वासुकेः
 सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः । श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽ-
 र्जुनः किङ्करिष्यति ॥ १४ ॥ सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो
 वरः । आग्नीविषश्च सर्पाणामस्तिजस्विनां वरः ॥ १५ ॥ आशु-
 धानां वरं वज्रं ककुद्भी च गवां वरः । ऋदानामुदधिः श्रेष्ठः
 पर्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरा-
 वणो वरः । पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः ॥ १७ ॥
 यथैतानि विप्रिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर । एवं युवा गुडा-
 केशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरो वासु-
 देवान्महाद्युतिः । गाण्डीवधन्वा बीभत्सुः श्वेताश्वः किङ्करिष्यति
 ॥ १९ ॥ उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वैश्वनि । अस्त्रयोगं
 समासाद्य स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतम् ॥ २० ॥ दिव्यान्यस्त्राणि चाप्तानि
 देवकूपेण भास्वता । यं मन्ये हादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
 वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ॥ २१ ॥ यस्य बाहू समौ
 दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ । दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वह्नः
 कृतः ॥ २२ ॥ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव । त्रिद-
 शानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ २३ ॥ मृगाणामिव
 शार्दूलो गरुडः पततामिव । वरः सन्नद्धमानानां सोऽर्जुनः
 किङ्करिष्यति ॥ २४ ॥

अर्जुन उवाच । प्रतिज्ञां प्रण्डकोऽस्मीति करिष्यामि मही-
 पते । ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्त्तुं नृप दुष्करौ ॥ २५ ॥
 वलयैश्छादयिष्यामि बाहू कृतकिणाविमौ । कर्षयोः प्रतिमुच्यराहं
 कुण्डले ज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनङ्गकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयं प्रकृतिं
 गतः । वैष्णिकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव वृहन्मला ॥ २७ ॥ पठ-

न्याखग्रायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः । रमयिष्ये महीपालमन्यां-
 श्वान्तःपुरे जनान् ॥ २८ ॥ गीतं नृत्यं विचित्रञ्च वादित्वं विविधं
 तथा । शिञ्चयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः ॥ २९ ॥
 प्रजानां समुदाचारं बद्धकर्म कृतं वदन् । ह्यादयिष्यामि कौन्तेय
 माययात्मानमात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परि-
 चारिका । उषितास्तीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च पाण्डव ॥ ३१ ॥
 एतेन विधिना कृन्नः कृतकेन यथानलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र
 विराटभवने सुखम् ॥ ३२ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो
 धर्मभृतां वरिष्ठः । वाक्यं तथासौ विरराम भूयो नृपोऽपरं
 आतरमावभाषि ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

—

युधिष्ठिर उवाच । किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरि-
 ष्यसि । कम तत् त्वं समाचक्षु राज्ये तस्य महीपतेः । सुकुमारश्च
 शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १ ॥

नकुल उवाच । अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
 सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ २ ॥ ग्रन्थिको नाम
 नाम्नाहं कर्मैतत् सुप्रियं मम । कुशलोऽस्मत्प्रश्वशिचायां तथैवाश्व-
 चिकित्सने ॥ ३ ॥ प्रियाश्च सततं मेऽष्टाः कुरुराज यथा तव । ये
 मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ॥ ४ ॥ तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि
 विहरिष्याम्यहं यथा । पाण्डवेन ह्यहं तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।
 विराटनगरे कृन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
 किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्तो विहरिष्यसि ॥ ६ ॥

सहदेव उवाच । गोसङ्घप्राता भविष्यामि विराटस्य मही-
पतेः । प्रतिषिद्धा च दोग्धा च सङ्घप्राते कुशलो गवाम् ॥ ७ ॥
तन्निपाल इति खप्रातो नाम्नाहं विदितस्त्वथ । निपुणञ्च चरि-
ष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ८ ॥ अहं हि सततं गोषु भवता
प्रहितः पुरा । तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशास्यते ॥ ९ ॥
लक्षणाञ्चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम् । तत्सर्वं मे सुविदित-
मन्यच्चापि महीपते ॥ १० ॥ वृषभानपि जानामि राजन् पूजित-
लक्षणां । येषां मूलमुपाधाय अपि बन्धरा प्रसूयते ॥ ११ ॥
सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा । न च मां वेत्स्यते
कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इयं हि नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि
गरीयसी । मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १३ ॥
केन स्र द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति । न हि किञ्चिद्विजा-
नाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १४ ॥ सुकुमारी च बाला च
राजपुत्री यशस्विनी । पतिव्रता महाभागा कथन्तु विचरिष्यति
॥ १५ ॥ मातृगन्धानलङ्कारान् वस्त्राणि विविधानि च । एतान्ये-
वाभिजानाति यतो जाता हि भाविनी ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । सैरिन्ध्री रक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति
भारत । नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १७ ॥
साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्मणि । युधिष्ठिरस्य गेहे
वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ १८ ॥ उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा
राज्ञा च भारत । आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि
॥ १९ ॥ सुदृष्टां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम् । सा
रक्षिष्यति मां प्राप्तां माभूत्ते दुःखमीदृशम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जातासि
भाविनि । न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता ॥ २१ ॥

यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः । कुर्यास्तथा त्वं
कल्याणि लक्ष्येयुर्न ते यथा ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि करि-
ष्यथ । मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरो-
हितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु । सूतपौरोगवैः सार्द्धं द्रुप-
दस्य निवेशने ॥ २ ॥ इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु हारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३ ॥ इमाश्च नाथ्यौ
द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः । पञ्चालानेव गच्छन्तु सूतपौरो-
गवैः सह ॥ ४ ॥ सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राञ्जायन्त पाण्डवाः ।
गता ह्यस्नानपाकीर्य सर्वे हेतवनादिति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तेऽन्योऽन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा
पृथक् पृथक् । धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥

धौम्य उवाच । विहितं पाण्डवाः सर्वे ब्राह्मणेषु सुहृद्वत्सु च ।
याने ग्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥ ७ ॥ त्वया रक्षा विधा-
तव्या कृष्णायाः फाल्गुणेन च । विहितं वो यथान्यायं लोकवृत्त-
मिदं नृप ॥ ८ ॥ विहिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः । एष
धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ॥ ९ ॥ अतोऽहमपि वक्ष्यामि
हेतुमत्र निबोधत । हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥
यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान् दोषांस्तरिष्यथ । दुर्वसन्तुव कौरव्या
जानता राजवेश्मनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परि-
वत्सरम् । ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ॥ १२ ॥ पाण्डवान्नि-
रयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् । भर्ता गोप्ताय भूतानां राजा

पुरुषविग्रहः ॥ १३ ॥ दिष्टद्वारो लभेत् द्रष्टुं रहस्येषु न विश्वसेत् ।
 तद्देवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत् परः ॥ १४ ॥ यो न यानं न
 पथ्यङ्गं न पीठं न गजं रथम् । आरोहेत् सम्मतोऽस्मीति स राज-
 वसतिं वसेत् ॥ १५ ॥ अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन् दुष्टचारिणः । न
 तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वसेत् ॥ १६ ॥ न चानुशिष्याद्राजान-
 मपृच्छन्तं कदाचन । तूष्णीञ्चैनमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ १७ ॥
 असूयन्ति हि राजानो जनानृतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते
 मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १८ ॥ नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कदा-
 चन । अन्तःपुरचरा ये च देष्टि यानहिताश्च ये ॥ १९ ॥ विदिते चास्य
 कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि । एवं विचरतो राज्ञि न क्षति-
 र्जायते क्वचित् ॥ २० ॥ गच्छन्पि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ।
 जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ॥ २१ ॥ न हि पुत्रं न
 नप्तारं न भ्रातरमरिन्दमाः । समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नरा-
 धिपाः ॥ २२ ॥ यत्नाच्चोपचरेद्देनमग्निवद्देववत्स्विह । अनृतेनोप-
 चीर्णो हि हन्यादेव न संशयः ॥ २३ ॥ यद्यद्भर्तानुयुञ्जीत तत्त-
 देवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमवलेपञ्च कोपञ्च परिवर्जयेत् ॥ २४ ॥
 समर्थनासु सर्वासु हितञ्च प्रियमेव च । संवर्णयेत्तद्देवास्य प्रिया-
 दपि हितं वदेत् ॥ २५ ॥ अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु
 च । अप्रियं चाहितं यत्सग्रात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ २६ ॥ नाहमस्य
 प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च सततं हितं कुर्थात्
 प्रियञ्च यत् ॥ २७ ॥ नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।
 स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २८ ॥ दक्षिणं वाध
 वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः । रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं
 पश्चाद्विधीयते ॥ २९ ॥ नित्यं हि प्रतिषिद्धन्तु पुरस्तादासनं मतम् ।
 न च सन्दर्शने किञ्चित् प्रवृत्तमपि संजपेत् ॥ ३० ॥ अपि ह्येत-
 द्हरिद्राणां व्यलीकं स्थानमुत्तमम् । न मृषाभिहितं राज्ञां मनु-

ध्येषु प्रकाशयेत् ॥ ३१ ॥ अस्त्रयन्ति हि राजानो नरानमृतवादिनः ।
 तथैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ॥ ३२ ॥ भूरोऽस्मीति न
 दृष्टः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः । प्रियमेवाचरन् राज्ञः प्रियो
 भवति भोगवान् ॥ ३३ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च
 राजतः । अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ३४ ॥ यस्य
 कोपी महाबाधः प्रसादश्च महाफलः । कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं
 प्राज्ञसम्मतः ॥ ३५ ॥ न चोष्ठौ न भुजौ जानू न च वाक्यं समा-
 क्षिपेत् । सदा वातञ्च वाचञ्च धीवनञ्चाचरेच्छनैः ॥ ३६ ॥ हास्य-
 वस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषु चित् । नातिगाढं प्रहृष्येत न
 चाप्युन्मत्तवद्वसेत् ॥ ३७ ॥ न चातिधैर्य्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजे-
 त्तथा । क्षितन्तु मृदुपूर्वेण दर्शयेदप्रमादजम् ॥ ३८ ॥ लाभे न
 हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः । असंमूढश्च यो नित्यं स
 राजवसतिं वसेत् ॥ ३९ ॥ राजानं राजपुत्रं वा संवर्णयति यः
 सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति प्रियः ॥ ४० ॥
 प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः । न निर्वदति राजानं
 लभते सम्पदं पुनः ॥ ४१ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च गुणवादी विच-
 क्षणः । उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये योऽपि वा भवेत् ॥ ४२ ॥
 अमात्यो हि बलाद्धोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः । न स तिष्ठेच्चिरं
 स्थाने गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ४३ ॥ श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं
 राज्ञा न संवदेत् । विशेषयेन्न राजानं योगप्रभूमिषु सर्वदा ॥ ४४ ॥
 अज्ञानो बलवाञ्छूरम्हायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्दान्तः
 स राजवसतिं वसेत् ॥ ४५ ॥ अन्यस्मिन् प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः
 समुत्पतेत् । अहं किं करवाणौति स राजवसतिं वसेत् ॥ ४६ ॥
 आन्तरे चैव वाद्ये च राज्ञा यश्चैव सर्वदा । आदिष्टो नैव कम्पेत
 स राजवसतिं वसेत् ॥ ४७ ॥ यो वै गृहेभ्यः प्रवसन् प्रियाणां
 नानुसंक्षरेत् । दुःखेन सुखमन्विच्छेत् स राजवसतिं वसेत् ॥ ४८ ॥

समवेशं न कुर्वीत नोच्चैः सन्निहितो हृषेत् । न मन्त्रं बद्धधा
 कुर्थादिवं राक्षः प्रियो भवेत् ॥ ४८ ॥ न कर्मणि नियुक्तः सन्
 धनं किञ्चिदुपसृजेत् । प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बन्धनं यदि वा
 बधम् ॥ ५० ॥ यानं वस्त्रमलङ्कारं यच्चान्यत् सम्पृयच्छति ।
 तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ५१ ॥ एवं संयम्य
 चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः । सम्बत्सरमिमं तातास्तथाशीला
 कुभूषवः । अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनुमिष्टाः स्म भद्रन्ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।
 कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं वा महामतिम् ॥ ५३ ॥ यदेवानन्तरं
 कार्यं तद्भवान् कर्तुमर्हति । तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय
 जयाय च ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ दिज-
 सत्तमः । अक्ररोद्दिधिवत्सवं प्रस्थाने यदिधीयते ॥ ५५ ॥ तेषां
 समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः । समृद्धिद्विजलाभाय पृथिवी-
 विजयाय च ॥ ५६ ॥ अग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपो-
 धनान् । याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षड्देवाथ प्रवव्रजुः ॥ ५७ ॥ गतेषु
 तेषु वीरेषु धौम्योऽथ जपताम्बरः । अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चा-
 लानभ्यगच्छत ॥ ५८ ॥ इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य याद-
 वान् । रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ॥ ५९ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकला-
 पिनः । बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १ ॥ ततस्ते
 दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः । निवृत्ता वनवासाद्वै खराष्ट्रं

प्रेप्सवस्तदा ॥ २ ॥ वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ।
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ॥ ३ ॥ उत्तरेण
दक्षार्णांस्ते पञ्चालान् दक्षिणेन च । अन्तरेण यक्षलोमाञ्छूर-
सेनांश्च पाण्डवाः ॥ ४ ॥ लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्
वनात् । धन्विनो बह्वनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्लशुधारिणः ॥ ५ ॥
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् । पश्यैकपदो दृश्यन्ते
क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ६ ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी
भविष्यति । वसामेहापरां रात्रिं बलवान् मे परिश्रमः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्सग्रामो विस्तृक्ताश्च वनादितः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामादायार्जुनस्तूष्णं द्रौपदीं गज-
राडिव । संप्राप्य नगराभ्यासमवातारयर्जुनः ॥ ९ ॥ स राज-
धानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् । द्वायुधानि समासज्य
प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ १० ॥ सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामी वयं तात पुरं
यदि । समुद्देगं जनस्यास्य करिष्यामी न संशयः ॥ ११ ॥ गाण्डी-
वञ्च महद्गाढं लोके च विहितं नृणाम् । तच्चेदायुधमादाय
गच्छामी नगरं वयम् ॥ १२ ॥ क्षिप्रमस्त्रान् विजानीयुर्मनुष्या
नात्र संशयः । ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः । एकस्मि-
न्नापि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।
भोमशाखा दुरारोहा श्लशानस्य समीपतः ॥ १४ ॥ न चापि
वियते कश्चित् मनुष्य इति मे मतिः । योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा
भवेच्छस्त्राणि पाण्डवाः ॥ १५ ॥ उत्पथे हि वने जाता मृग-
व्यालनिधिविते । समीपे च श्लशानस्य गहनस्य विशेषतः ॥ १६ ॥
समाधायायुधं शम्यां गच्छामी नगरं प्रति । एवमत्र यथायोगं
विहरिष्याम भारत ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स राजानं धर्मराजं युधि-
ष्ठिरम् । प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ येन
देवान्मनुष्यांश्च सर्वान्शैकरथोऽजयत् । स्त्रीतान् जनपदांश्चान्या-
नजयत् कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तदुदारं महाघोषं सपत्नबलसूदनम् ।
अपच्यमकरोत् पार्थो गाण्डीवं सुभयङ्करम् ॥ २० ॥ येन वीरः
कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत् परन्तपः । अमुञ्चदनुषस्तस्य ज्यामच्चथां युधि-
ष्ठिरः ॥ २१ ॥ पाञ्चालान् येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत् प्रभुः ।
प्रत्यप्रिधद्वहनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ २२ ॥ निशम्य यस्य
विस्फारं व्यद्वन्त रणात् पवे । पर्वतस्येव दीर्घस्य विस्फोट-
मग्नेरिव ॥ २३ ॥ सैन्यं येन राजानं पर्यामृषत चानघः ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २४ ॥ अजयत्पश्चि-
मामाशं धनुषा येन पाण्डवः । माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो-
मितभाषिता ॥ २५ ॥ तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छरः संक्रन्दनो युधि ।
कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ॥ २६ ॥ दक्षिणां
दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः । अपच्यमकरोद्दीरः सह-
देवस्तदायुधम् ॥ २७ ॥ खड्गं गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च
महाधनान् । विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निर्दिधुः सह ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथान्वशासन्नकुलं कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । आरुद्धेमां शर्मो वीर धनूंषेतानि निक्षिप ॥ २९ ॥
तामुपारुद्ध नकुलो धनूंषि निद्धे स्वयम् । यानि तस्यावकाशानि
दिव्यरूपपाण्डमन्यत ॥ ३० ॥ यत्र चापश्चत स वै तिरोवर्षाणि
वर्षति । तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ ३१ ॥ शरी-
रञ्च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः । विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरा-
द्देव शर्माभिमाम् ॥ ३२ ॥ आबद्धं श्वमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ।
अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥ ३३ ॥ कुलधर्मोऽय-
मस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि वा समासज्याय वृक्षेऽस्मिन्निति वै

व्याहरन्ति ते ॥ ३४ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः पर-
न्तप । आजग्मुर्नगराभ्यासं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३५ ॥ जयो
जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयदलः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे
तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं
महत् । अज्ञातचर्यां वत्सप्रन्तो राष्ट्रं वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३७ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अस्त्रसंस्थापने
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
अस्तुवन्ननसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥ यशोदागर्भ-
सम्भूतां नारायणवरप्रियाम् । नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुल-
वद्धेनौम् ॥ २ ॥ कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयङ्करीम् । शिला-
तटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम् ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं
दिव्यमाल्यविभूषिताम् । दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखटि-
धारिणीम् ॥ ४ ॥ भारवतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान् वै तारयते पापात् पङ्के गामिव दुर्वलाम् ॥ ५ ॥ स्तोतुं
प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसम्भवैः । आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी
राजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥ नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि
ब्रह्मचारिणि । बालार्कसदृशाकारे पूर्यचन्द्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतु-
र्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे । मयूरपिच्छबलयै केयूराङ्गद-
धारिणि ॥ ८ ॥ भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
स्वरूपं ब्रह्मचर्यञ्च विशदं तव खिचरि ॥ ९ ॥ कृष्णच्छविसमा
कृष्णा सङ्कर्षणसमानना । बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमु-
च्छ्रयो ॥ १० ॥ पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्री विशुद्धा च या भुवि ।
प्राशस्त्यनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ ११ ॥ कुण्डलाभ्यां

सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्याञ्च विभूषिता । चन्द्रविस्फूर्तिना देवि सुखिन
 त्वं विराजसे ॥ १२ ॥ मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना ।
 भुजङ्गाभोगवासेन श्रोणिस्तूत्रेण राजता ॥ १३ ॥ विभ्राजसे
 चावद्धन भोगेनेवेह मन्दरः । ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छितेन
 विराजसे ॥ १४ ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं तया ।
 तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यरक्ष-
 णार्थाय महिषासुरनाशिनि । प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा
 भव ॥ १६ ॥ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा । ममापि
 विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम् ॥ १७ ॥ विन्ध्यो चैव नगश्रेष्ठे
 तव स्थानं हि शाश्वतम् । कालि कालि महाकालि सीधुमांस-
 पशुप्रिये ॥ १८ ॥ कृतानुयाता भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि ।
 भारवतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ॥ १९ ॥ प्रणमन्ति च
 ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि । न तेषां दुर्लभं किञ्चित् पुत्रतो
 धनतोऽपि वा ॥ २० ॥ दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गां स्मृता
 जनैः । कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानाञ्च महार्णवे ॥ २१ ॥ दस्युभि-
 र्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् । जलप्रतरणे चैव कान्तारे-
 ष्वटवीषु च ॥ २२ ॥ ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः ।
 त्वं कीर्त्तिः शीर्षतिः सिद्धिर्ह्यैर्विद्या सन्ततिर्मतिः ॥ २३ ॥ सन्ध्या
 रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया । नृणाञ्च बन्धनं
 मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् । व्याधिं मृत्युं भयञ्चैव पूजिता नाशयि-
 ष्यसि ॥ २४ ॥ सोऽहं राज्यात् परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ।
 प्रणतश्च यथा मूर्द्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥ २५ ॥ त्राहि मां पद्म-
 पत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः । शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्त-
 वत्सले ॥ २६ ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
 उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

देव्युवाच । शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।

भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ २८ ॥ मम प्रसादा-
 न्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् । राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे
 मेदिनीं पुनः ॥ २९ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि
 पुष्कलाम् । मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यञ्च भविष्यति ॥ ३० ॥
 ये च सङ्गीतयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टा प्रदा-
 स्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ ३१ ॥ प्रवासे नगरे वापि संग्रामे
 शत्रुसङ्घटे । अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गह्वरे गिरौ ॥ ३२ ॥
 ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्लभं
 किञ्चिदस्मिन्नोके भविष्यति ॥ ३३ ॥ इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणु-
 याद्वा पठेत वा । तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति
 पाण्डवाः ॥ ३४ ॥ मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् ।
 न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा
 वरदा देवी युधिष्ठिरमरिन्दमम् । रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां
 तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि श्रीदुर्गास्तवे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा
 सभायामुपविष्टमात्रजत् । वैदूर्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानन्दान्
 स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १ ॥ नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं
 महायशः कौरववंशवर्द्धनः । महानुभावो नरराजसत्कृतो दुरा-
 सदस्त्रीक्ष्णविप्रो यथोरगः ॥ २ ॥ बलेन रूपेण नरर्षभो महा-
 नपूर्वरूपेण यथामरस्तथा । महाभ्रजालैरिव संवृतो रविर्यथा-
 नलो भस्मवतश्च वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
 विराटराङ्गिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् । समागतं पूर्य्यशशिप्रभाननं महा-

नुभावं न चिरेण दृष्टवान् ॥ ४ ॥ मन्त्रिद्विजान् सूतमुखान् विश-
स्तथा ये चापि केचित् परितः समासते । पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं
समीपिवान् नृपोपमोऽयं समवेक्षते सभाम् ॥ ५ ॥ न तु द्विजोऽयं
भविता नरोत्तमः पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् । न चास्य
दासो न रथो न कुक्षरः समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ६ ॥
शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं मूर्ध्नाभिषिक्तस्त्विति मे मनोगतम् ।
समीपमायाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ७ ॥
वितर्कयन्तन्तु नरर्षभस्तथा युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।
सम्नाङ् विजानात्विह जीवनार्थिनं विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ८ ॥
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
तमब्रवीत् स्वागतमित्यनन्तरं राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ९ ॥
तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्यात्मना चैवमिदं बभाषि । कामेन
ताताभिवदाम्यहं त्वां कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः । गोत्रञ्च
नामापि च शंस तत्त्वतः किं वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैयाघ्र-
पदः पुनरस्मि विप्रः । अक्षान् प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविता कङ्क्षेति
नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । ददानि ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रशाधि
मत्सगान्वशगो ह्यहं तव । प्रियाश्च धूर्ता मम देविनः सदा भवांश्च
देवोपम राज्यमर्हति ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्राप्तो विवादः प्रथमं विशाम्यते न विद्यते
कश्चन मत्स्य हीनतः । न मे जितः कश्चन धारयिजनं वरो ममै-
षोऽस्तु तव प्रसादजः ॥ १३ ॥

विराट उवाच । हन्यामवश्यं यदि तेऽप्रियञ्चरेत् प्रव्राजयेयं
विषयाद्विजांस्तथा । शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः कङ्क्षो यथाहं
विषये प्रभुस्तथा ॥ १४ ॥ समानयानो भवितारसि मे सखा प्रभूत-

वस्त्रो बहुपानभोजनः । पश्येस्त्वमन्तश्च वहिश्च सर्वदा कृतञ्च ते
हारमपावृतं मया ॥१५॥ ये लानुवादेयुरवृत्तिऋषिता ब्रूयाश्च तेषां
वचनेन मां सदा । दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो न ते भयं
विद्यति सन्निधौ मम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं विराट-
राजेन नरर्षभस्तदा । उवास धीरः परमाश्रितः सुखी न चापि
कश्चिच्चरितं ब्रुवोध तत् ॥ १७

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वलन्नुपा-
ययौ सिंहविलासविक्रमः । खजाञ्च दर्वीञ्च करेण धारयन्नसिञ्च
कामाङ्गमकोपमब्रणम् ॥ १ ॥ स सूदक्षपः परमेण वर्चसा रवि-
र्यथा लोकमिमं प्रकाशयन् । सुकृष्णावासा गिरिराजसारवांस्तं
मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजानमिवान्तिका-
गतं ततोऽब्रवीज्जानपदान् समागतान् । सिंहोन्नतांसोऽयमतीव
रूपवान् प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वः पुरुषो
रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयम् । तथास्य चित्तं ह्यपि
संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य नयामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैव चैनं न
विचारयाम्यहं गन्धर्वराजो यदि वा पुरन्दरः । जानीत कोऽयं
मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभताञ्च मा चिरम् ॥ ५ ॥ विराट-
वाक्येन च तेन चोदिता नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः । उपेत्य
कीन्तेयमथाब्रुवंस्तदा यथा स राजावददचुरतानुजम् ॥ ६ ॥ ततो
विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः । उवाच
सूदोऽस्मि नरेन्द्र वल्लवी भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विराट उवाच । न सूदतां वल्लव अहधामि ते सहस्रनेत्र-
प्रतिमो विराजसे । श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं
नृवरो नरेश्विव ॥ ८ ॥

भीम उवाच । नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि
सूतान् प्रथमं न केवलान् । आस्त्रादिता ये नृपते पुरामवन्
शुधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ९ ॥ बलेन तुल्यश्च न विद्यते
मया नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव । गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानव प्रियम् ॥ १० ॥

विराट उवाच । ददानि ते हन्त वरान्महानसे तथाधि-
कुर्याः कुशलं प्रभाषसे । न चैव मन्ये तव कर्म यत्तमं समुद्रनेमिं
पृथिवीं तमर्हसि ॥ ११ ॥ यथा हि कामो भवतस्तथा कृतं महा-
नसे त्वं भव मे पुरस्कृतः । नराश्च ये तत्र समाहिताः पुरा भवांश्च
तेषामधिपो मया कृतः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् । उवास राजन् च तं पृथग्जनो
बुबोध तत्रानुचराश्च केचन ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि भीमप्रवेशे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । ततः केशान् समुत्क्षिप्य वेलिताग्रान-
निन्दितान् । कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्रथ्य शुचि-
क्षिता ॥ १ ॥ जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना । वासश्च
परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत् ॥ २ ॥ कृत्वा वेशश्च सैरिन्मृगा-
स्ततो व्यचरदार्तवत् । तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपा-
द्रवन् ॥ ३ ॥ अपृच्छन्तेव तां दृष्ट्वा का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा

तानुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्रग्रहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्म चेच्छाभि
वै कर्त्तुं तस्य यो मां युयुक्षति । तस्या रूपेण विधेन स्नान्ताया च
तथा गिरा ॥ ५ ॥ नाश्रद्धधत्ता तां दासीमन्त्रहेतोरुपस्थिताम् ।
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसम्प्रता ॥ ६ ॥ आलोकयन्ती
दृष्ट्वा प्रासादाद्दृष्टुपदात्मजाम् । सा समीक्ष्य तथारूपामनाथा-
मेकवाससम् ॥ ७ ॥ समाह्वयाब्रवीद्भर्त्रे का त्वं किञ्च चिकीर्षसि ।
सा तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्रग्रहमुपागता । कर्म चेच्छाम्यहं
कर्त्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ ८ ॥

सुदृष्टोवाच । नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि भाविनि ।
प्रेषयन्ती च वै दासीर्दासांश्च विविधान् बहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फा
संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता । रक्ता पञ्चसु रक्तोषु हंसगद्गद-
भाषिणी ॥ १० ॥ सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
तेन तेनैव सम्प्रन्ता काश्चीरीव तुरङ्गमी ॥ ११ ॥ अरालपक्ष्मनयना
विम्बोष्ठी तनुमध्यमा । कम्बुग्रीवा गूढाग्ररा पूर्वचन्द्रनिभानना
॥ १२ ॥ शारदोत्पलपत्राच्या शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पल-
सेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ॥ १३ ॥ का त्वं ब्रूहि यथा भर्त्रे
नासि दासी कथञ्चन । यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि
वाप्सराः ॥ १४ ॥ देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता । विद्या-
धरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ॥ १५ ॥ अलम्बुषा मिश्र-
केशी पुण्डरीकाक्ष मालिनी । इन्द्राणी वारुणी वा त्वं लघुर्धातुः
प्रजापतेः । देव्यो देवेषु विख्यतास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १६ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्ति देवी न गन्धर्वी नाप्सरी न च राक्षसी ।
सैरिन्ध्री तु भुजिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १७ ॥ केशान्
जानाम्यहं कर्त्तुं पिप्पि साधु विलेपनम् । मल्लिकोत्पलपद्मानां
चम्पकानां तथा शुभे ॥ १८ ॥ ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परम-
शोभनाः । आराधयं सत्यमामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १९ ॥

कृष्णाञ्च भार्यां पाण्डूनां कुसुणामेकसुन्दरीम् । तत्र तत्र चराम्येका
लभमाना सुभोजनम् ॥ २० ॥ वासांसि यावन्ति लभे तावत्ताव-
द्रमे तथा । मालिनीयेव मे नाम स्वयं देवी चकार सा । साह-
मद्यागता देवि सुदेषो लन्निवेशनम् ॥ २१ ॥

सुदेषोवाच । मूर्द्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
न चेद्दिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियो
राजकुले याश्च याश्चेमा मम वैश्वनि । प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते
पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २३ ॥ वृक्षांश्चावस्थितान् पश्य य इमे
मम वैश्वनि । तेऽपि त्वां सन्नमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २४ ॥
राजा विराटः सुश्रीणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् । विहाय मां वरा-
रोहे गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ २५ ॥ यं हि लमनवद्याङ्गी तर-
लायतलोचने । प्रसक्तमभिवीक्षेयाः स कामवशगो भवेत् ॥ २६ ॥
यश्च त्वां सततं पश्येत् पुरुषश्चारुहासिनि । एवं सर्वानवद्याङ्गि स
चानङ्गवशी भवेत् ॥ २७ ॥ अध्यारोहेद्यथा वृक्षान् बधायैवात्मनो
नरः । राजवैश्वनि ते सुभ्रु रोहितं स्यात्तथा मम ॥ २८ ॥
यथा च कर्कटौ गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः । तथाविधमहं मन्ये
वासं तव शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन ।
गन्धर्वाः पतयो मच्चं युवानः पञ्च भाविनि ॥ ३० ॥ पुत्रा गन्धर्व-
राजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् । रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखा-
चारा तथा ह्यहम् ॥ ३१ ॥ यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ
प्रधावयेत् । प्रीयेरंस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ३२ ॥ यो
हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः । तामेव निवसेद्भ्रात्रिं
प्रविश्य च परां तनुम् ॥ ३३ ॥ न चाप्यहं चालयितुं शक्या
केनचिदङ्गने । दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत्प्रियाः ।
प्रच्छन्नाद्यापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ ३४ ॥

सुदेणोवाच । एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पृक्ष्यसि त्वं कथञ्चन ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परि-
शान्तिता । उवास नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती । न चैनां
वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशे
नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वैशमनु-
त्तमम् । भाषाञ्चैषां समास्थाय विराटं समुपाययौ ॥ १ ॥ गोष्ठ-
मासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः । राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान्
प्राहिणोञ्जातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य आजमानं नर-
र्षभम् । समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ३ ॥ कस्य
वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि । न हि मे दृष्ट-
पूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ४ ॥ सम्प्राप्य राजानमभिव्रतापनं
ततोऽब्रवीन्मेषमहौघनिस्त्रनः । वैश्योऽस्मि नान्नाहमरिष्टनेमि-
गोसङ्ग आसं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ५ ॥ वस्तुं त्वयीच्छामि विशां
वरिष्ठ ताग्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् । न शक्यते जीवितु-
मग्न्यकर्मणा न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥

विराट उवाच । त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्र-
नेमीश्वररूपवानसि । आचक्षु मे तत्त्वमभिव्रतकर्षणं न वैश्यकर्म
त्वयि विद्यते क्षमम् ॥ ७ ॥ कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः किं
वापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् । कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा
वदस्व किञ्चापि तवेह वेतनम् ॥ ८ ॥

सहदेव उवाच । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-

ष्ठिरः । तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतंशतम् ॥ ८ ॥ अपरे
दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे । तेषां गोसङ्ख्या आसं वै
तन्त्रिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च सङ्ख्या-
गतं गवाम् । न मेऽस्यविदितं किञ्चित् समन्ताद्दृश्ययोजनम् ॥ ११ ॥
गुणाः सुविदिता ह्यासन्नम तस्य महात्मनः । आसीच्च स मया
तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रञ्च गावो बद्धला भवन्ति
न तासु रोगो भवतीह कश्चन । तैस्तैरुपायैर्विदितं ममैतदेतानि
शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १३ ॥ ऋषभांश्चापि जानामि राजन्
पूजितलक्षणां । येषां मूत्रमुपाधाय अपि बन्ध्या प्रसूयते ॥ १४ ॥

विराट उवाच । शतं सहस्राणि समाहितानि सर्वर्षवर्षस्य
विमिश्रितान् गुणैः । पशून् सपालान् भवते ददाम्यहं त्वदाश्रया
मे पशवो भवन्तिह ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स राज्ञोविदितो विश्राम्यते-
रुवास तत्रैव सुखं नरोत्तमः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १६ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृश्यत रूपसम्पदा स्त्रीणा-
मलङ्कारधरो वृहत्पुमान् । प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घं
च कम्बूपरि हाटके शुभे ॥ १ ॥ बह्वंश्च दीर्घान् प्रविकीर्य
मूर्द्धजान्महाभुजो वारणतुल्यविक्रमः । गतेन भूमिं प्रतिकम्पय-
स्तदा विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य राजोपगतं
सभातले व्याजात् प्रतिकृन्तमरिप्रमाथिनम् । विराजमानं पर-
मेण वर्चसा सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छच्च

सभानुचारिणः कुतोऽयमायाति पुरा न मे श्रुतः । न चैनमूचु-
र्विदितं तदा नराः सविज्ञयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ सत्त्वो-
पपन्नः पुरुषोऽमरोपमः श्यामो युवा वारणयूथपोपमः । आमुच्य
कम्बूपरि हाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनक्ष कुण्डले ॥ ५ ॥ स्रग्वी
सुकेशः परिधाय चान्यथा शुभोभ धन्वी कवची शरी तथा । आरुह्य
यानं परिधावतां भवान् सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६ ॥
वृद्धो ह्यहं वै परिहातुकामः सर्वान् मत्स्रांस्तरसा पालयस्व ।
नैवविधाः क्षीवरूपा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि
नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते । तमुत्तरार्ये प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि
देव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८ ॥ द्रुदन्तु रूपं मम धेनु किन्तव प्रकी-
र्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् । वृहन्नलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां
वा पिष्टमाटवर्जिताम् ॥ ९ ॥

विराट उवाच । ददामि ते हन्त वरं वृहन्नले सुताञ्च मे
नर्तय याश्च तादृशीः । द्रुदन्तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमिं
पृथिवीं तमर्हसि ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । वृहन्नलां तामभिवीक्ष्य मत्स्रराट् कलासु
नृत्येषु तथैव वादिते । सम्मन्त्र्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च
स्थिरं ततः कुमारौपुरमुत्सर्ज्य ताम् । स शिष्ययामास च गीत-
वादितं सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्च तस्याः
परिचारिकास्तथा प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः । तथा स
सत्रेण धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्वन् सह ताभिरात्मवान् । तथा
च तं तत्र न जज्ञिरे जना वह्निश्चरा वाप्यथ वान्तरेचराः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशणपर्वणि अर्जुनप्रवेशे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराट-
 राजं तरसा समेयिवान् । तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो विमुक्त-
 मभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १ ॥ स वै हयानैश्चत तांस्ततस्ततः
 समीक्षमाणं स ददर्श मत्स्यराट् । ततोऽब्रवीत्ताननुगान्नेरुधरः
 कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २ ॥ अयं हयानीक्षति माम-
 कान् दृढं ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः । प्रवेक्ष्यतामेष समीप-
 माशु मे विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३ ॥ अभ्येत्य राजान-
 ममित्रह्यब्रवीज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु वः । हयेषु युक्तो
 नृपसम्मतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४ ॥

विराट उवाच । ददामि यानानि धन निवेशनं ममाश्वसूतो
 भवितुं लमर्हसि । कुतोऽसि कस्यासि कथं लमागतः प्रब्रूहि शिल्पं
 तव विद्यते च यत् ॥ ५ ॥

नकुल उवाच । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधि-
 ष्ठिरः । तेनाहमश्वेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्षण ॥ ६ ॥ अश्वानां
 प्रकृतिं वेद्मि विनयञ्चापि सर्वशः । दुष्टानां प्रतिपत्तिञ्च कृत्स्नञ्चैव
 चिकित्सितम् ॥ ७ ॥ न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं न मेऽस्ति
 दुष्टा बड़वाः कुतो हयाः । जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवे
 युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८ ॥

विराट उवाच । यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं तदस्तु सर्वं
 त्वदधीनमय वै । ये चापि केचिन्मम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः
 सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९ ॥ इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम ब्रवीहि
 यत्ते प्रसमीक्षितं वसु । न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते प्रभासि
 राजेव हि सम्मतो मम ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे
 समन्तवेदं प्रियमत्र दर्शनम् । कथन्तु भृत्यैः स विनाकुतो वने
 वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा विराट्-

राज्ञा मुदितेन पूजितः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२ ॥ एवं हि मत्सेन न्यवसन्त पाण्डवा यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातचर्यां व्यचरन् समाहिताः समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ ॥

इति विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि नकुलप्रवेशे
द्वादशोऽध्यायः समाप्तञ्च पाण्डवप्रवेशपर्व ॥ १२ ॥

अथ समयपालनपर्व ॥

जनमेजय उवाच । एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । अत जहं महावीर्याः किमकुर्वत वै हिज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । आराधयन्तो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु ॥ २ ॥ दृष्ट्वा विन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः । अज्ञातवासमेवन्तु विराटनगरेऽवसन् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत् प्रियः । तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विश्राम्यते ॥ ४ ॥ स चाचहृदयज्ञस्तं क्रीडयामास पाण्डवः । अक्षवत्यां यथाकामं सूतबह्वानिव हिजान् ॥ ५ ॥ अज्ञातञ्च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् । आदभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथाहं संप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च । अतिदृष्टानि मत्सेन विप्रीणीते युधिष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः । विप्रीणानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहदेवोऽपि गोपानां वेशमास्थाय पाण्डवः । दधि क्षीरं घृतञ्चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९ ॥ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् । तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ १० ॥ कृष्णा तु सर्वान्

भ्रातृस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी । यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति
 भाविनी ॥ ११ ॥ एवं सम्पादयन्तस्ते तदान्योऽन्यं महारथाः ।
 विराटनगरे चैरुः पुनर्गर्भधृता इव ॥ १२ ॥ सशङ्का धार्तराष्ट्रस्य
 भयात् पाण्डुसुतास्तदा । प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णाम्बुष्ष्णान् नरा-
 धिपाः ॥ १३ ॥ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
 आसीत् समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्मतः ॥ १४ ॥ तत्र मत्ताः
 समापेतुर्दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः । समाजे ब्रह्मणो राजन्
 यथा पशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकाया महावीर्याः कालखक्षा
 इवासुराः । वीर्योन्मत्ता बलीदग्रा रात्रा समभिपूजिताः ॥ १६ ॥
 सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः । असङ्कल्पलक्ष्यास्ते
 रङ्गे पार्थिवसन्निधौ ॥ १७ ॥ तेषामेको महानासीत् सर्वमत्ता-
 नयाह्वयत् । आवत्त्वाभानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १८ ॥
 यदा सर्वे विमनसस्ते मत्ता हतचेतसः । अथ सूदेन तं मत्तं
 योधयामास मत्तगराट् ॥ १९ ॥ चोद्यमानस्तदा भीमो दुःखि-
 नैवाकरोन्मतिम् । न हि शक्नोति विवृतं प्रत्याख्वातुं नराधिपम्
 ॥ २० ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलमिथिलधरन् । प्रविवेश
 महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः
 संहर्षयन् जनम् । ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मत्तं समाह्वयत् ॥ २२ ॥
 जीमूतं नाम तं तत्र मत्तं प्रख्यातविक्रमम् । तावुभौ सुमहोत्-
 साहावुभौ भीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविव महाकायौ वारणौ
 प्रष्टिहायनौ । ततस्तौ नरशार्दूलौ बाह्वयुङ्गं समीयतुः ॥ २४ ॥
 वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ । आसीत् सुभीमः
 सम्पातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनाति-
 बलावुभौ । अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेप्सु परस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥
 उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ । कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहु-
 भिर्य सुसङ्घटैः ॥ २७ ॥ सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ।

क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ॥ २८ ॥ तलैर्वज्रनिपातैश्च
 प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥ २९ ॥
 जानुभिश्चाश्लनिघोषैः शिरोभिश्चावघटनैः । तद्युद्धमभवद्दोरमशस्त्रं
 बाहुतेजसा ॥ ३० ॥ बलप्राणेन घूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ।
 अरज्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदीस्थितः ॥ ३१ ॥ बलिनी संयुगे
 राजन् वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः
 ॥ ३२ ॥ आकर्षतुरथान्योऽन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः । ततः शब्देन
 महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ॥ ३३ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ
 नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ ३४ ॥
 चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा । निनदन्तमभिक्रोशन्
 शार्दूल इव वारणम् ॥ ३५ ॥ समुद्यम्य महाबाहुभ्रामयामास
 वीर्यवान् । ततो मल्लाश्च मत्सराश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ ३६ ॥
 भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् । प्रत्यपिषन्महाबाहुर्मल्लं
 भुवि वृकोदरः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् विनिहते वीरे जीभूते लोक-
 विश्रुते । विराटः परमं हर्षमगच्छद्दाम्बवैः सह ॥ ३८ ॥ प्रह-
 र्णात् प्रददौ वित्तं बह्व राजा महामनाः । बलवाय महारुहे यथा
 वैश्रवणस्तथा ॥ ३९ ॥ एवं स सुबह्वन् मल्लान् पुरुषांश्च महा-
 बलान् । विनिघ्नन् मत्सरा राजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमाम् ॥ ४० ॥
 यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च
 हिरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४१ ॥ पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृको-
 दरः । योध्यते स विराटेन सिंहैर्मर्त्तैर्महाबलैः ॥ ४२ ॥ बीभत्-
 सुरपि गीतेन खनृत्येन च पाण्डवः । विराटं तोषयामास सर्वा-
 श्वान्तःपुरस्त्रियः ॥ ४३ ॥ अश्वविनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
 तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्मै प्रदयं
 प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बह्व । विनीतान् वृषभान् दृष्ट्वा सह-
 देवस्य चाभितः ॥ ४५ ॥ धनं ददौ बह्विधं विराटः पुरुषर्षभः ।

द्रौपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्लिश्यमानान्महारथान् ॥ ४६ ॥ नाति-
प्रीतमना राजन्निश्वासपरमाभवत् । एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः
पुरुषर्षभाः । कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि समयपालनपर्वणि जीमूतबधे
तयोद्देशोऽध्यायः समाप्तश्च समयपालनपर्व ॥ १३ ॥

अथ कीचकबधपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु कृन्नेषु मासा दश समाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनी सुदे-
ष्यान्तु शुश्रूषन्ती विशाम्पते । अवसत् परिचारार्हा सुदुःखं जन-
मेजय ॥ २ ॥ तथा चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने । तां
देवीं तोषयामास तथा चान्तःपुरे स्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे
गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापतिर्विराटस्य ददर्श दुपदा-
त्मजाम् ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कीचकः
कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ स तु कामाग्निसन्तप्तः
सुदेष्णामभिगम्य वै । प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
नेयं मया जातु पुरेह दृष्ट्य राक्षो विराटस्य निवेशने शुभा ।
रूपेण चीन्मादयतीव मां भृशं गन्धेन जाता मद्विरेव भाविनी ॥ ७ ॥
का देवरूपा हृदयङ्गमा शुभा ह्याचक्षु मे कस्य कुतोऽत्र शोभने ।
चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे न चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतम्
॥ ८ ॥ अहो तवेयं परिचारिका शुभा प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति
मामियम् । अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते प्रशास्तु मां यच्च
ममास्ति किञ्चन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्च रथं सभाजनं समृद्धियुक्तं
बद्धपानभोजनम् । मनोहरं काञ्चनचित्तभूषणं गृहं महच्छोभयता-

मियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचकस्ततः समस्येत्य
नराधिपात्मजाम् । उवाच कुष्णामभिधान्त्यंस्तदा मृगेन्द्रकन्या-
मिव जम्बुको वने ॥ ११ ॥

कीचक उवाच । का त्वं कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्वं
वरानने । प्राप्ता विराटनगरं तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२ ॥ रूप-
मग्रं तथा कान्तिः सौकुमार्यमनुत्तमम् । कान्त्या विभाति वक्त्रं
ते शशाङ्क इव निर्मलम् ॥ १३ ॥ नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे
शुभे । वाक्यन्ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरतोपमम् ॥ १४ ॥ एवंरूपा
मया नारी काचिदन्या महीतले । न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी
त्वमनिन्दिते ॥ १५ ॥ लक्ष्मीः पद्मालया का त्वमथ भूतिः समध्यमे ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिरथो कान्तिरासां का त्वं वरानने ॥ १६ ॥ अतीव
रूपिणी किन्तुमनङ्गाङ्गविचारिणी । अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभे-
वेन्दोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपि चेक्ष्य पद्माङ्गं स्मितज्योत्स्नीपमं
शुभम् । दिव्यांशुरस्मिभिर्वृत्तं दिव्यकान्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥
निरीक्ष्य चन्द्रवक्त्रान्ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् । कृत्स्ने जगति को
नेह कामस्य वशगो भवेत् ॥ १९ ॥ हारालङ्कारयोग्यौ ते स्तनौ
चोभौ सुशोभनौ । सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निर-
न्तरौ ॥ २० ॥ कुटुलाम्बुरुद्धाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ । काम-
प्रतीदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ॥ २१ ॥ बलीविभङ्गचतुरं
स्तनभारविनामितम् । कराग्रसम्मितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ॥ २२ ॥
दृष्ट्वैव चारुजघनं सरित्पुलिनसन्निभम् । कामव्याधिरसाध्यो
मामप्याक्रामति भाविनि ॥ २३ ॥ जज्वाल चान्निमदनो दावाग्नि-
रिव निर्द्वयः । तत्सङ्गमातिसङ्कल्पविवृद्धौ मां दहत्ययम् ॥ २४ ॥
आत्मप्रदानवर्षेण सङ्गमाश्लोधरेण च । शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं
मन्मथानलम् ॥ २५ ॥ मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।
त्वत्सङ्गमानानिश्चितास्तीव्राः शशिनिभानने ॥ २६ ॥ मध्यं विदार्थ्य

हृदयमिदं निर्हयवेगिताः । प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्ड-
 दारुणाः ॥ २७ ॥ अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।
 आत्मप्रदानसम्भोगैर्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ २८ ॥ चित्रमाख्याम्बर-
 धरा सर्वाभरणभूषिता । कामं प्रकामं सेवे त्वं मया सह विला-
 सिनि ॥ २९ ॥ नार्हसीहासुखं वस्तु सुखाहं सुखवर्जिता ।
 प्राप्तुं खनुत्तमं सौख्यं मत्तत्त्वं मत्तगामिनि ॥ ३० ॥ स्वादून्यमृत-
 कल्पानि पेयानि विविधानि च । पिवमाना मनोज्ञानि रममाणा
 यथासुखम् ॥ ३१ ॥ भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनु-
 त्तमम् । पानं पिव महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ३२ ॥ इदं
 हि रूपं प्रथमं नवं वयो निरर्थकं केवलमद्य भाविनि । अधार्थ्य-
 माणा स्रगिवोत्तमा शुभा न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ३३ ॥
 त्यजामि दारान्मम ये पुरातना भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
 अहञ्च ते सुन्दरि दासवत् स्थितः सदा भविष्ये वयसो वरानने ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।
 निहीनवर्णां सैरिन्ध्रान् बीभत्सां केशकारिणीम् ॥ ३५ ॥ पर-
 दारास्मि भद्रन्ते न युक्तां तव साम्प्रतम् । दयिताः प्राणिनां दारा
 धर्मं समनुचिन्तय ॥ ३६ ॥ परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथ-
 न्चन । विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ३७ ॥ मिथ्या-
 भिगृह्णो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः । अयसः प्राप्नुयाद्द्वोरं
 महा प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु सैरिन्ध्रः कीचकः काम-
 मोहितः । जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदाराभिमर्षणे ॥ ३९ ॥ दोषान्
 बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् । प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धि-
 द्रौपदीमजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥ नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याखयातुं
 वरानने । मां मन्मथसमाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ॥ ४१ ॥
 प्रत्याखयाय च मां भीरु वयसं प्रियवादिनम् । नूनं त्वमसितापाङ्गि

यथात्तापं करिष्यसि ॥ ४२ ॥ अहं हि सुभ्रु राज्यस्य कृतस्त्रस्यास्य
सुमध्यमे । प्रभुर्वासयिता चैव वीर्यं चाप्रतिमः क्षितौ ॥ ४३ ॥
पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह । रूपयौवनसौभाग्यै-
र्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ॥ ४४ ॥ सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कक्षाद्दास्ये रता ह्यसि ॥ ४५ ॥ मया
दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने । भजस्व मां वरारोहे
भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वा तु सा साध्वी कीचके-
नाशुभं वचः । कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्हयन्त्यस्य तद्वचः ॥ ४७ ॥

सैरिन्द्रुप्रवाच । मा स्तपुष्व सुहृत्स्व माद्यात्याक्षीः स्वजी-
वितम् । जानीहि पञ्चभिर्धोरैर्नित्यं मामभिरक्षिताम् ॥ ४८ ॥
न चाप्यहं लया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम । ते त्वां निहन्युः
कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनयः ॥ ४९ ॥ अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं
गन्तुमिच्छसि । यथा निशेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ ५० ॥ अन्तर्महीं
वा यदि वोढुं मुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तथापि
तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खिचराः ॥ ५१ ॥
त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।
किं मातुरङ्गे शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम्
॥ ५२ ॥ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वां शरणं
भविष्यति । न वर्तते कीचक ते दृष्ट्वा शुभं या तेन सञ्जीवन-
मर्थयेत ॥ ५३ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचककृष्णासंवादे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रत्याख्यातो राजपुत्रा सुदेष्णां कीच-
कोऽब्रवीत् । अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥

कीचक उवाच । यथा कैकेयि सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् ।
येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी । तां सुदेष्णो परीप्-
सस्व मोहात् प्राणान् प्रहासिषम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य सा बद्धशः श्रुत्वा वाचं विलपत-
स्तदा । विराटमहिषी देवी कृपाञ्जले मनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमन्त्र-
मभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगञ्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा
सूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सुदेष्णोवाच । पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्त्रञ्च कारय ।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५ ॥ तत्र सम्प्रे-
षितामेनां विजने निरवग्रहे । सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वमाना
रमेद्यदि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचना-
त्तदा । सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम् ॥ ७ ॥
मन्त्रांश्च विविधाकारान् बह्वंश्चोच्चावचांस्तदा । कारयामास
कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ८ ॥ तस्मिन् कृते तदा देवी कीचके-
नोपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९ ॥

सुदेष्णोवाच । उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्ध्री कीचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १० ॥

सैरिन्ध्र उवाच । न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव रात्रिं जानासि यथा स निरपन्नपः ॥ ११ ॥ न चाहमन-
वद्याङ्गि तव वैश्वानि भाविनि । कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां
व्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः
कृतः । प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वैश्वानि भाविनि ॥ १३ ॥ कीच-
कस्तु सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः । सोऽवमंस्याति मां दृष्ट्वा न

यास्ये तत्र शोभने ॥ १४ ॥ सन्ति बह्व्रस्तव प्रेष्ठा राजपुत्रि वशा-
नुगाः । अन्यां प्रेषय भद्रन्ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५ ॥

सुदृष्टोवाच । नैवं त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषिता मया ।
इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं सर्पिधानं हिरण्ययम् ॥ १६ ॥ सा शङ्क-
माना रुदती देवं शरणमीयुषी । प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य
निवेशनम् ॥ १७ ॥

सैरिन्ध्र उवाच । यथाहमन्यं भर्तृभ्यो नाभिजानामि कञ्चन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां मा कुर्यात् कीचको वशे ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमबला
ततः । स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ १९ ॥
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् । तच्चैनां नाजहा-
त्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २० ॥ तां मृगौमिव संव्रस्तां
दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् । उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्विव
पारगः ॥ २१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरणे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

— —

कीचक उवाच । स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १ ॥ सुवर्णमालाः
कम्बूंश्च कुण्डले परिहाटके । नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्नञ्च
शोभनम् ॥ २ ॥ आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ।
अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् । एहि तत्र मया सार्द्धं
पिवस्व मधुमाधवीम् ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।
पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाज्जवीत् ॥ ४ ॥

कीचक उवाच । अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्राः प्रति-
श्रुतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृषत् ॥ ५ ॥

द्वौपद्युवाच । यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदादैन-
सापि जातु । तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टुमस्मि पाप परि-
कृष्यमाणम् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जितृक्ष-
माणः परिभर्त्सयन्तीम् । जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां
सहस्राक्षिपन्तीम् ॥ ७ ॥ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनि-
श्वस्य च राजपुत्री । चिक्षेप तं गाढममृष्यमाणा प्रवेपमानाति-
रुषा शुभाङ्गी । तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शास्त्रीव
निकृत्तमूलः ॥ ८ ॥ सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीच-
कम् । सभां शरणमागच्छत्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ तां
कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृषत् । अथैनां पश्यतो राज्ञः
पातयित्वा पदाबधौत् ॥ १० ॥ तस्या योऽसौ तदार्केण राक्षसः
सन्नियोजितः । स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ११ ॥
स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः । विधूर्त्तमानो निश्चेष्ट-
श्चिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १२ ॥ ताञ्चासीनौ ददृशुर्भीमसेनयुधि-
ष्ठिरौ । अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पराभवम् ॥ १३ ॥
तस्य भीमो बधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः । दन्तैर्दन्तांस्तदा
रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ १४ ॥ धूमच्छायामभजतां नेत्रे
चोच्छ्रितपक्ष्मणी । सखेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्त्तत ॥ १५ ॥
हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा । भूयश्च तरितः क्रुद्धः
सहस्रोत्थातुमैच्छत् ॥ १६ ॥ अथावमृदादङ्गुष्ठमङ्गुष्ठेन युधिष्ठिरः ।
प्रबोधनभयाद्राजा भीमं तं प्रत्यग्बोधयत् ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव
मातङ्गं व्रीक्षमाणं वनस्पतिम् । स तमावारयामास भीमसेनं युधि-
ष्ठिरः ॥ १८ ॥ आलोकयसि किं वृक्षं सूद दारुकृतेन वै । यदि

ते दासभिः कृत्यं वहिर्द्वान्निगृह्यताम् ॥ १८ ॥ सा समाहार-
मासाय रुदती मत्स्रग्रमब्रवीत् । अवेक्षमाणा सुश्रोणी पती-
स्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहि-
ताम् । दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा दुपदात्मजा ॥ २१ ॥

द्रौपद्युवाच । तेषां वैरी न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाबधीत् ॥ २२ ॥ ये ह्यनुर्न
च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । तेषां मां मानिनीं भार्यां
सूतपुत्रः पदाबधीत् ॥ २३ ॥ तेषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघीषः
श्रूयतेऽनिशम् । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाबधीत्
॥ २४ ॥ ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः । तेषां मां
मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाबधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमं हन्तु-
र्धर्मपाशासितास्तु ये । तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदा-
बधीत् ॥ २६ ॥ शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २७ ॥ कथन्ते
सूतपुत्रेण बध्यमानां प्रियां सतीम् । मर्षयन्ति यथा ह्रीवा बल-
वन्तोऽमितीजसः ॥ २८ ॥ क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यन्तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां बध्यमानां दुरात्मना ॥ २९ ॥ मया तु
शक्यं किञ्चिन् विराटे धर्मदूषके । यः पश्यन्मां मर्षयति बध्य-
मानामनागसम् ॥ ३० ॥ न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति
कीचके । दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ३१ ॥
नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्र तवान्तिके । समासदश्च पश्यन्तु
कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ३२ ॥ कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्रः
कथञ्चन । समासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पथ्युपासते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवंविधैर्वचोभिः सा तदा कृष्णाशु-
लीचना । उपालभत राजानं मात्स्रानां वरवर्षिनी ॥ ३४ ॥

विराट उवाच । परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किन्तु स्यात् कौशलं मम ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्य-
पूजयन् । साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ३६ ॥

सभ्या ऊचुः । यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।
परो लाभस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत् कथञ्चन ॥ ३७ ॥ न हीदृशी
मनुष्येषु सुलभा वरवर्ष्मिणी । नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे
वयम् ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं संपूजयन्तस्ते कृष्णां प्रेक्ष्य सभा-
सदः । युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आगमत् ॥ ३९ ॥
अथाब्रवीद्भ्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् । गच्छ सैरिन्ध्र
मातस्थाः सुदृष्टाया निवेशनम् ॥ ४० ॥ भर्तारमनुरुध्यन्त्यः
क्षिश्यन्ते वीरपत्नयः । शुश्रूषया क्षिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत
॥ ४१ ॥ मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव । तेन त्वं
नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्क्षसः ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासि सैरिन्ध्र
शैलूषीव विरोदिषि । विघ्नं करोषि मत्प्राणां दीव्यतां राज-
संसदि ॥ ४३ ॥ गच्छ सैरिन्ध्र गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ।
व्यपनेष्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४४ ॥

सैरिन्ध्र उवाच । अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्यैव ते बध्ना येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्राद्वत् कृष्णा सुदृष्टाया निवे-
शनम् । केशान्मुक्त्वा च सुश्रोणी संरम्भालोहितेक्षणा ॥ ४६ ॥
शुशुभे वदनं तस्या रुदन्याः सुचिरं तदा । मेघलेखाविनिर्मुक्तं
दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ४७ ॥

सुदृष्टोवाच । कस्त्वाबधीदरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
कस्याय न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच । कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतान्तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने ॥ ४९ ॥

सुदेशीवाच । घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसम्भक्तो दुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥

सैरिन्द्रुवाच । अन्ये चैव बधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।
मन्ये चैवाद्य सुव्यक्तं यमलोकं गमिष्यति ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीपरिभवे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा हता सूतपुत्रेण राजपत्नी यश-
स्विनी । बधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ १ ॥
जगामावासमेवाथ तदा सा दुपदात्मजा । कृत्वा शौचं यथान्यायं
कृष्णा सा तनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलि-
लेन सा । चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्वयम् ॥ ३ ॥
किङ्करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम । इत्येवं चिन्तयित्वा
सा भीमं वै मनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यः कर्त्ता ऋते भीमान्ममाद्य
मनसः प्रियम् । तत उत्थाय राज्ञौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥ ५ ॥
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती । भवनं भीमसेनस्य
क्षिप्रमायतलोचना । दुःखिन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ६ ॥

सैरिन्द्रुवाच । तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम
हिषि । तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रान्निषेवसे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वाथ तां शालां प्रविवेश मन-
स्विनी । यस्यां भीमस्तथा शेते मृगराज इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तस्या
रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः । सम्मूर्च्छितेव कौरव्य
प्रजज्वाल च तेजसा । सा वै महानसं प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता

॥ ८ ॥ सर्वश्रेतेव माहेयी वने जाता लिहायनी । उपातिष्ठत
पाञ्चाली वासितेव नरर्षभम् ॥ १० ॥ सा लतेव महाशालं फुल्लं
गोमतितीरजम् । परिष्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम्
॥ ११ ॥ बाह्म्यां परिरथ्येनं प्राबोधयदनिन्दिता । सिंहं सुप्तं वने
दुर्गे मृगराजबधूरिव ॥ १२ ॥ भीमसेनमुपाश्लिष्यद्वस्तिनीव महा-
गजम् । वीणेव मधुरालापा गान्धारं साधु मूर्च्छती । अभ्यभाषत
पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं श्रेष्ठे
भीमसेन यथा मृतः । नामृतस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य
जीवति ॥ १४ ॥ स सम्प्रहाय शयनं राजपुत्रा प्रबोधितः ।
उपातिष्ठत मेघाभः पथ्यङ्गे सोपसंग्रहे ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रीं
कौन्तेयो महिषीं प्रियाम् । केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममा-
न्तिकम् ॥ १६ ॥ न ते प्रकृतिमान् वर्सः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्ष्वा परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १७ ॥ सुखं वा यदि
वा दुःखं द्वेष्टं वा यदि वा प्रियम् । यथावत् सर्वमाचक्षु श्रुत्वा
ज्ञास्यामि यत् क्षमम् ॥ १८ ॥ अहमेव हि ते कृणो विश्वास्यः
सर्वकर्मसु । अहमापस्तु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १९ ॥
शौघमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् । गच्छ वै शयना-
यैव पुरा नान्येव बुध्यते ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकबधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

द्रौपद्युवाच । अशोचत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां
दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् । सभापरिषद्दो मध्ये तन्मां
दहति भारत ॥ २ ॥ प्रार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी ।

अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३ ॥ वनवासगतायाश्च
 सैन्यवेन दुरात्मना । परामर्शो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥
 मत्स्यराज्ञः समक्षन्तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः । कीचकेन पदामृष्टा
 का तु जीवति मादृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानाश्च
 भारत । न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥
 योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । सेनानीः पुरुष-
 व्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ स मां सैरिन्ध्रि वेशेन वसन्तीं
 राजवेश्मनि । नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८ ॥
 तेनोपमन्त्रप्रमाणाया बधार्हेण सपत्नहन् । कालेनेव फलं पक्वं
 हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९ ॥ आतरच्च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्यूत-
 देविनम् । यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १० ॥
 को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह । प्रव्रज्यायैव
 दीव्येत विना दुर्यूतदेविनम् ॥ ११ ॥ यदि निष्कसहस्रेण यच्चा-
 न्यत्सारवहनम् । सायं प्रातरदेविष्यदपि सम्बत्सरान् बहून् ॥ १२ ॥
 रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युगप्रमजाविकम् । अश्ववाहतर-
 सङ्गाश्च न जातुक्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया
 प्रत्यवरोपितः । तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन्
 ॥ १४ ॥ दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनाम् । यं यान्त-
 मनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि
 नृपाणामभितौजसाम् । उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम्
 ॥ १६ ॥ शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे । पात्नी-
 हस्तं दिवारात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसह-
 स्राणि प्रदाय ददतांवरः । द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपा-
 श्रितः ॥ १८ ॥ एनं हि स्वरसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः । साय-
 म्प्रातरुपातिष्ठन् सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥ सहस्रमृषयो यस्य
 नित्यमासन् सभासदः । तपःश्रुतोपसम्पन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः

॥ २० ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंश-
 द्दासीक एकैको यान् बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणा-
 च्छैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् । दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते
 नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः संविभागस्तथैव च । यस्मि-
 न्नेतानि सर्वाणि सोऽतमास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥ अश्वान् वृद्धांस्तथा-
 नाथान् बालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् । विभर्ति विविधान्राजा धृति-
 मान् सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥ सख्यभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधि-
 ष्ठिरः । स एष निरयं प्राप्नो मत्स्यस्य परिचारकः ॥ २५ ॥
 सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे निवसतः
 समये यस्य पार्थिवाः ॥ २६ ॥ आसन् बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यै-
 र्भृतिमिच्छति । पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्त्तिनः ॥ २७ ॥
 स्ववशे विवशो राजा परेषामद्य वर्त्तते । प्रताप्य पृथिवीं सर्वां
 रश्मिवानिव तेजसा ॥ २८ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो
 युधिष्ठिरः । यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ॥ २९ ॥
 तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् । सदस्यं समुपासीनं
 परस्य प्रियवादिनम् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्द्धते माम-
 संशयम् । अतदहं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितम् ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । उपास्ते स
 सभायां यं कृत्स्न वीरा वसुन्धरा ॥ ३२ ॥ तमुपासीनमप्यन्यं पश्य
 भारत भारतम् । एवं बह्विधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
 शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकबधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

—:—

द्रौपद्यवाच । इदन्तु मे महद्दुःखं यत् प्रवक्ष्यामि भारत ।
 न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या दुःखादितद्ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ सूदकर्मणि
 हीने लमसमे भरतर्षभ । ब्रुवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न
 वर्द्धयेः ॥ २ ॥ रूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः । प्रेथत्वं
 समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३ ॥ यदा महानसे सिद्धे
 विराटमुपतिष्ठसे । ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः
 ॥ ४ ॥ यदा प्रहृष्टः सम्नाट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः । हस-
 न्यन्तःपुरे नाथ्यो मम तूद्विजते मनः ॥ ५ ॥ शार्दूलैर्महिषैः सिंहै-
 रागारे योध्यसे यदा । कैकेयाः क्रियमाणायास्तदा मे कश्मलो-
 भवत् ॥ ६ ॥ तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत । प्रेष्याः
 समुत्थिताश्चापि कैकेयीन्ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्य मामनव-
 द्याङ्गीं कश्मलोपहतामिव । स्नेहात् संवासजादभ्यात् सूदमेषा
 शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ।
 कल्याणरूपा सैरिन्ध्री बल्लवश्चापि सुन्दरः ॥ ९ ॥ स्त्रीणां चित्तं
 च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ । सैरिन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं
 करुणवादिनी ॥ १० ॥ अस्मिन् राजकुले चोभौ तुल्यकालनिवा-
 सिनौ । इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्ज्जयत् ॥ ११ ॥
 क्रुध्यन्तीं माञ्च सम्प्रेक्ष्य समशङ्कत मां लयि । तस्यां तथा ब्रुव-
 न्यान्तु दुःखं मां महदाविशत् ॥ १२ ॥ लब्धेवं निरयम्प्राप्ते भीमे
 भीमपराक्रमे । शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १३ ॥
 यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् । सोऽयं राज्ञो विरा-
 टस्य कन्यानां नर्त्तको युवा ॥ १४ ॥ योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे
 जातवेदसम् । सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १५ ॥
 यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् । स लोकपरिभूतेन वेशे-
 नास्ते धनञ्जयः ॥ १६ ॥ यस्य ज्याघ्रेपकठिनौ बाहू परिष-
 सन्निभौ । स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जयः ॥ १७ ॥

यस्य ज्यातलनिर्धोषात् समकम्पन्त शत्रवः । स्त्रियो गीतस्वन-
 न्तस्य मुदिताः पथ्युपासते ॥ १८ ॥ किरौटं सूर्यसङ्काशं यस्य
 मूर्धेन्यशोभत । वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९ ॥
 तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम
 सीदति मे मनः ॥ २० ॥ यस्मिन्स्त्राणि दिव्यानि समस्तानि
 महात्मनि । आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ २१ ॥
 यस्य राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै । समरे नाभ्यवर्तन्त
 वेलामिव महार्णवः ॥ २२ ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां
 नर्तको युवा । आस्ते वेशप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ २३ ॥
 यस्य स रथघोषिण समकम्पत मेदिनी । सपर्वतवना भीमा सह-
 स्थावरजङ्गमा ॥ २४ ॥ यस्मिन् जाते महाभागे कुन्याः शोको
 व्यनश्यत । स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५ ॥
 भूषितं तमलङ्कारैः कुण्डलैः परिचाटकैः । कम्बुपाणिनमायान्तं
 दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्य्यं कश्चि-
 द्रुर्वान्धनुर्द्धरः । सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनञ्जयः ॥ २७ ॥
 धर्मं शौर्य्यं च सत्ये च जीवलोकस्य सम्मतम् । स्त्रीवेशविकृतं
 पाथं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २८ ॥ यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभि-
 र्देवस्त्रिणम् । प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २९ ॥
 मत्स्रमर्थपतिं पाथं विराटं समुपस्थितम् । पश्यामि तूर्य्यमध्यस्थं
 दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३० ॥ नूनमार्था न जानाति कृच्छं
 प्राप्तं धनञ्जयम् । अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्य्युतदेविनम् ॥ ३१ ॥
 तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवाम्पतिम् । गोषु गोवेशमायान्तं
 पाण्डुभूतास्त्रि भारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती
 पुनः पुनः । न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुलो रतिम् ॥ ३३ ॥
 न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् । यस्मिन्नेवंविधं दुःखं
 प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातर-

स्मियम् । गोषु गोवृषश्चाशं मत्सेनाभिनिवेशितम् ॥ ३५ ॥
 संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् । विराटमभिनन्दन्तमथ
 मे भवति ज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्थां प्रशं-
 सति । महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ॥ ३७ ॥ क्री-
 निष्वी मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे । स तेऽरण्येषु वोढव्यो
 यात्रसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनु-
 व्रतः । ज्येष्ठोपचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयिः ॥ ३९ ॥
 इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृहिणी । प्रव्रजन्तं महारण्यं
 तं परिष्वज्य तिष्ठती ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा व्यापृतङ्गोषु वत्सचर्मक्षपा-
 शयम् । सहदेवं युधां श्रेष्ठं किन्तु जीवामि पाण्डव ॥ ४१ ॥
 यस्त्रिभिर्नित्यसम्पन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया । सोऽश्वबन्धो विरा-
 टस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्त्यन्त वृन्दानि दाम-
 ग्रन्यमुदीक्ष्य तम् । विनयन्तस्त्रवेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥
 अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं आजिष्णुमुत्तमम् । विराटमुपतिष्ठन्तं
 दर्शयन्तश्च वाजिनः ॥ ४४ ॥ किन्तु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति
 परन्तप । एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतः
 प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत । वर्तन्ते मयि कौन्तेय
 वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि
 विविधान्युत । शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४७ ॥

इति विराटपर्वणि कौचक्रवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

—

द्रौपद्युवाच । अहं सैरिन्ध्रिवेशेन चरन्ती राजवेश्मनि ।
 शौचदासि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १ ॥ विक्रियां
 पश्य मे तीव्रां राजपुत्राः परन्तप । आत्मकालमुदीक्षन्ती सर्वं

दुःखं क्लान्तवत् ॥ २ ॥ अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जया-
 जयी । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत्
 परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणा-
 मुदयं पुनः ॥ ४ ॥ य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । परा-
 जये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ॥ ५ ॥ किं मां न प्रतिजानीषि
 भीमसेन मृतामिव । दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा बध्यन्ति चापरे
 ॥ ६ ॥ पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् । न दैव-
 स्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ इति चाध्यागमं
 भूयो दैवस्य प्रतिपालये । स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति
 ॥ ८ ॥ इति पथ्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः । दैवेन किल
 यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ॥ ९ ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन
 कार्यो विजानता । यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ॥ १० ॥
 पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्ट्वा चात्र ब्रवीमि ते । महिषी पाण्डु-
 पुत्राणां दुहिता दुपदस्य च ॥ ११ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्ता
 मदन्या का जिजीविषीत् । कुर्वन् परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि
 भारत ॥ १२ ॥ पाण्डवेयांश्च सम्प्राप्तो मम ह्येषो ह्यरिन्दम ।
 आत्मभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परिवारिता ॥ १३ ॥ एवं समुदिता
 नारी कालन्या दुःखिता भवेत् । नूनं हि बालया धातुर्मया वै
 विप्रियं कृतम् ॥ १४ ॥ यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्ति भरतर्षभ ।
 वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव तादृशम् ॥ १५ ॥ यादृशो मे न
 तत्रासीत् दुःखि परमके तदा । तमेव भीम जानीसि यन्मे पार्थ
 सुखं पुरा ॥ १६ ॥ साहन्दासीलमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ।
 नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ भीमधन्वा
 महाबाहुरास्ते ह्यन्न इवानलः । अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां
 वै गतिर्नरैः ॥ १८ ॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्ति-
 तम् । यस्या मम सुखप्रच्या यूयमिन्द्रसमाः सदा ॥ १९ ॥ सा

प्रेक्ष्ये सुखमन्यासामवराणां वरा सती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां
यथा नार्हामि वै तथा ॥ २० ॥ युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य
पर्ययम् । यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्त्तिनी ॥ २१ ॥
आसीत्साय सुदेष्णाया भीताहं वशवर्त्तिनी । यस्याः पुरःसरा
आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ॥ २२ ॥ साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः
पश्चाच्च गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासङ्गं निबोध तत्
॥ २३ ॥ या न जातु स्वयं पिंषि गात्रोदत्तनमात्मनः । अन्यत्र
कुन्त्या भद्रन्ते सा पिनष्पद्य चन्दनम् ॥ २४ ॥ पश्य कौन्तेय पाणी
मे नैवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करा-
वुभौ ॥ २५ ॥ बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २६ ॥ किं नु
वक्ष्यति सम्प्राण्णां वर्णकः सुकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य
चन्दनं किल रोचते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा कीर्त्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य
भामिनी । सरोद् शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २८ ॥ सा
वाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । हृदयं भीमसेनस्य
घटयन्तीदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

द्रौपद्युवाच । नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।
अभागरा यत्र जीवामि मर्त्तव्ये सति पाण्डव ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणवन्तौ
वृकोदरः । सुखमानीय वै पत्नरा सरोद् परवीरहा ॥ ३१ ॥ तौ
गृहीत्वा च कौन्तेयो वाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् । ततः परमदुःखार्त्त
इदं वचनब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकबधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमसेन उवाच । धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य
 च । यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १ ॥ सभा-
 यान्तु विराटस्य करोमि कदनं महत् । तत्र मे कारणं भाति
 कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २ ॥ अथ वा कीचकस्याहं पोथयामि
 पदा शिरः । ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महादिपः ॥ ३ ॥ अप-
 श्यन्तां यदा कृष्णे कीचकेन पदाहताम् । तदैवाहं चिकीर्षामि
 मत्स्रानां कदनं महत् ॥ ४ ॥ तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण
 न्यवारयत् । तदहन्तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५ ॥
 यच्च राष्ट्रात् प्रचव्रनं कुरूणामबधश्च यः । सुयोधनस्य कर्षस्य
 शकुनेः सौबलस्य च ॥ ६ ॥ दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं
 शिरः । तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ ७ ॥ मा
 धमं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते । इदन्तु समुपालम्भं त्वत्तो
 राजा युधिष्ठिरः ॥ ८ ॥ शृणुयादापि कल्याणि कृत्स्नं जज्ञात् स
 जीवितम् । धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ॥ ९ ॥ लोका-
 न्तरगतेष्वेषु नाहं श्रद्धामि जीवितुम् । पुरा सुकन्या भार्या च
 भार्गवं चव्रनं वने ॥ १० ॥ वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ।
 नारायणी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ॥ ११ ॥ पतिमन्वचरदृष्टं
 पुरा वर्षसहस्रिणम् । दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता
 ॥ १२ ॥ पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् । रक्षसा निग्रहं
 प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ॥ १३ ॥ क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राम-
 सेवान्वपद्यत । लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ॥ १४ ॥
 अगस्त्यमन्वयाद्विला कामान् सर्वानमानुषान् । द्युमत्सेनसुतं वीरं
 सत्यवन्तमनिन्दिता ॥ १५ ॥ सावित्रनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ।
 यथैताः कीर्त्तिता नाथ्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ॥ १६ ॥ तथा त्वमपि
 कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः । मा दीर्घं क्षम कालान्तं मासमर्द्धञ्च
 सम्मितम् । पूर्वो त्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ १७ ॥

द्वौपद्युवाच । आर्त्तयैतन्मया भीम कृतं वाष्पप्रमोचनम् ।
 अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १८ ॥ किमुक्तेन
 व्यतीतेन भीमसेन महाबल । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो
 भव ॥ १९ ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया । नित्य-
 मुद्दिजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ २० ॥ तस्या विदित्वा तं
 भावं स्वयं चानृतदर्शनः । कीचकोऽयं तु दुष्टात्मा सदा प्रार्थयते
 हि माम् ॥ २१ ॥ तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
 अब्रुवं कामसंसूदमात्मानं रक्ष कीचक ॥ २२ ॥ गन्धर्वाणामहं
 भार्या पद्मानां महिषी प्रिया । ते त्वां निहन्त्युः कुपिताः शूराः
 साहसकारिणः ॥ २३ ॥ एवमुक्तः स दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच
 ह । नाहं विभेमि सैरिन्धि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २४ ॥ अतं
 अतसहस्राणि गन्धर्वाणामहं रणे । समागतं हनिष्यामि त्वंभीरु
 कुरु मे क्षणम् ॥ २५ ॥ इत्युक्ते चाब्रुवं मत्तं कामातुरमहं पुनः ।
 न त्वम्प्रतिबलश्रेष्ठां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २६ ॥ धर्मं स्थितास्मि
 सततं कुलशीलसमन्विता । नेच्छामि कञ्चिद्वध्यन्तं तेन जीवसि
 कीचक ॥ २७ ॥ एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्राहसत् स्वनवत्तदा । अथ
 मां तत्र कैकेयी प्रैषयत् प्रणयेन तु ॥ २८ ॥ तेनैव दक्षिता पूर्वं
 भ्रातृप्रियचिकीर्षया । सुरामानय कल्याणि कीचकस्य निवेशनात्
 ॥ २९ ॥ सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत् सान्त्वमवर्त्तयत् । सान्त्व-
 प्रतिहते क्रुद्धः परामर्षमनाभवत् ॥ ३० ॥ विदित्वा तस्य सङ्कल्पं
 कीचकस्य दुरात्मनः । तथाहं राजशरणं जवेनैव प्रधाविता ॥ ३१ ॥
 सन्दर्शने तु मां राज्ञः सूतपुत्रः परामृषत् । पातयित्वा तु दुष्टात्मा
 पदाहन्तेन ताडिता ॥ ३२ ॥ प्रेक्षते स विराटस्तु कङ्कस्तु बहवो
 जनाः । रथिनः पीठमर्द्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ॥ ३३ ॥ उपा-
 लब्धो मया राजा कङ्कश्चापि पुनः पुनः । ततो न वारितो राज्ञा
 न तस्य विनयः कृतः ॥ ३४ ॥ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको

नाम सारथिः । त्यक्तधर्मो नृशंसश्च नरस्त्रीसम्मतः प्रियः ॥ ३५ ॥
 शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च सुग्धवान् । दारामर्षी महा-
 भाग लभतेऽर्थान् बहूनपि ॥ ३६ ॥ आहरेदपि वित्तानि परेषां
 क्रोशतामपि । न तिष्ठति स्र सन्मार्गं न च धर्मं बुभूषति ॥ ३७ ॥
 पापात्मा पापभावश्च कामवाणवशानुगः । अविनीतश्च दुष्टात्मा
 प्रत्याख्यतः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्याच्च
 जीवितम् । तद्धर्मं यतमानानां महान् धर्मो नशिष्यति ॥ ३९ ॥
 समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति । भार्यायां रक्ष-
 माणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ ४० ॥ प्रजायां रक्षमाणाया-
 मात्मा भवति रक्षितः । आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां
 विदुर्बुधाः ॥ ४१ ॥ भर्ता तु भार्यया रक्ष्यः कथञ्चायान्ममोदरे ।
 वदतां वर्षधर्मांश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतम् ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य
 सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिवर्हणात् । पश्यतो धर्मराजस्य कीचको
 माम्पदाबधीत् ॥ ४३ ॥ तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल ।
 त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्दीराज्जटासुरात् ॥ ४४ ॥ जयद्रथ-
 न्तथैव त्वमजैषीर्भाटभिः सह । जहीममपि पापिष्ठं योऽयं मामव-
 मन्यते ॥ ४५ ॥ कीचको राजबालभ्याच्छ्लोककृत्स्नम भारत । तमेवं
 कामसंमतं भिक्षुं कुम्भमिवाश्ननि ॥ ४६ ॥ यो निमित्तमनर्थानां
 बहूनां मम भारत । तच्चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ॥ ४७ ॥
 विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशङ्गमम् । श्रेयो हि मरणं
 मच्छभीमसेन तवाग्रतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्णा भीमस्योर-
 समाश्रिता । भीमश्च ताम्परिष्वज्य महत् सान्त्वं प्रयुज्य च
 ॥ ४९ ॥ आश्वासयित्वा बहुशो भृशमात्तां सुमध्यमाम् । हेतु-
 तत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ॥ ५० ॥ प्रमृज्य वदनं
 तस्याः पाणिनाशुसमाकुलम् । कीचकं मनसागच्छत् सङ्गृही-

परिसंलिहन् । उवाच चैनां दुःखास्तौ भोमः क्रोधसम-
न्वितः ॥ ५१ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसन्तुने

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भौमसेन उवाच । तथा भद्रे करिष्यामि यथा लक्ष्मीरु भाषसे ।
अथ तं सूदयिष्यामि कीचकं सहवान्धवम् ॥ १ ॥ अस्याः प्रदोषे
शर्वर्याः कुरुष्वानेन सन्मतम् । दुःखं शोकञ्च निर्दूय याचसेनि
शुचिस्त्रिते ॥ २ ॥ येषां नर्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३ ॥ तत्रास्ति
अयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् । तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्व-
प्रेतान् पितामहान् ॥ ४ ॥ यथा च त्वं न पश्येयुः कुर्वाणां तेन
संविद्धम् । कुर्वास्तथा त्वं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तौ कथयित्वा तु वाष्पमुत्सृज्य
दुःखितौ । रात्रिशेषं तमव्यग्रं धारयामासतुर्द्विदि ॥ ६ ॥ तस्यां
रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः । गत्वा राजकुलाद्यैव
द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा
पदाहनम् । न चैवालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवा-
हिनेह मत्स्यगणां राजा नाम्नायमुच्यते । अहमेव हि मत्स्यगणां
राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९ ॥ मां सुखं प्रतिपद्यस्व दासी भीरु
भवामि ते । अज्ञाय तव सुश्रोणि शतं निष्कं ददुम्यहम् ॥ १० ॥
दासीशतञ्च ते दद्यां दासानामपि चापरम् । रथं चाश्वतरीयुक्त-
मस्तु नौ भीरु सङ्गमः ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच । एवं मे समयं त्वय प्रतिपद्यस्व कीचक । न
त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गतं मया ॥ १२ ॥ अनुप्रवा-

हाङ्गीताम्नि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् । एवं मे प्रतिजानीहि ततो-
ऽहं वशगा तव ॥ १३ ॥

कीचक उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४ ॥ समागमार्थं
रश्मोरु लया मदनमोहितः । यथा त्वां नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सूर्य-
वर्चसः ॥ १५ ॥

द्रौपद्युवाच । यदेतन्नर्तनागारं मत्प्रराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथाग्रहम् ॥ १६ ॥ तमिस्ते
तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते । तत्र दोषः परिहृतो भवि-
ष्यति न संशयः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमर्थमभिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन
ह । दिवसाहं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८ ॥ ततः सा
भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत् । कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्ष-
परिप्लुतः ॥ १९ ॥ सैरिन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तन्नावबुद्धवान् ।
गन्धामरणमाख्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ॥ २० ॥ अलङ्घ्ये तदा-
त्मानं सत्वरं काममोहितः । तस्य तत् कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ-
इवाभवत् ॥ २१ ॥ अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ।
आसीदभ्यधिका चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ॥ २२ ॥ निर्वाणकाले
दीपस्य वर्त्तीमिव दिधक्षतः । कृतसम्प्रत्ययस्तस्याः कीचकः काम-
मोहितः ॥ २३ ॥ नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ।
ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ॥ २४ ॥ उपातिष्ठत
कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकम् । तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य
मया कृतः ॥ २५ ॥ सङ्गमो नर्तनागारे यथावीचः परन्तप ।
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ॥ २६ ॥ एको निषि-
महाबाहो कीचकं तं निस्तृदय । तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मद-
दर्पितम् ॥ २७ ॥ गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ।

दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ॥ २८ ॥ तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ
हृदान्तागमिवोद्धर । अशुदुःखाभिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रन्ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९ ॥

भीमसेन उवाच । एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भाषसे ।
स्वागतं ते वरारोहे यन्मां वेदयसे प्रियम् ॥ ३० ॥ न ह्यन्यं
कञ्चिदिच्छामि सहायं वरवर्षिणि । या मे प्रीतिस्त्वयास्वप्नातः
कीचकस्य समागमे ॥ ३१ ॥ हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्धर-
वर्षिणि । सत्यं भ्रातृंश्च धर्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा । तं गह्वरे प्रकाशे वा
पोथयिष्यामि कीचकम् ॥ ३३ ॥ अथ चेदपि योत्सगन्ति हिंस्ये
मत्सगानपि ध्रुवम् । ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्सेऽवसुन्धराम् ।
कामं मत्सगमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
निगूढस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निस्तूदय ॥ ३५ ॥

भीमसेन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सच्च बान्धवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमान-
स्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते । नागो विलुम्बिवाक्रस्य पोथयि-
ष्याम्यहं शिरः । अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ कृत्वा उपा-
विशत् । मृगं हरिर्निवाटस्थः प्रत्याकाङ्क्षतः कीचकम् ॥ ३८ ॥
कीचकश्चाप्यलङ्घृत्य यथाकाममुपागमत् । तां विलां नर्तनागारं
पाञ्चालीसङ्गमाश्रया ॥ ३९ ॥ मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविश-
त्ततः । प्रविश्य च स तद्देशं तमसा संवृतं महत् ॥ ४० ॥ पूर्वा-
गतं गतस्तत्र भीममप्रतिभोजसम् । एकान्तावस्थितं चैनमाससाद्
सुदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ शयानं शयने तत्र सूतपुत्रः परामृषत् ।
जाज्वल्यमानं कोपेन क्रुष्याधर्षणजेन ह ॥ ४२ ॥ उपसङ्गम्य

चैवैनं कीचकः काममोहितः । हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्रवमानो-
ऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितन्ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
त्वत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम् ॥ ४४ ॥ रूपलावण्य-
युक्ताभिर्युवतीभिरलङ्घ्यतम् । गृहं चान्तःपुरं सुभ्रू, क्रीडारति-
विराजितम् ॥ ४५ ॥ तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसाहमुपागतः ।
अकस्मात् मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः । सुवासा दर्श-
नीयश्च नान्योऽस्ति लाट्यः पुमान् ॥ ४६ ॥

भीमसेन उवाच । दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽथ दिष्ट्यात्मानं प्रशं-
ससि । ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं
वेत्ति विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो मान्य-
स्त्वत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपरा-
क्रमः । सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अथ
त्वां भगिनी पापं कृष्यमाणं मया भुवि । द्रव्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहे-
नेव महागजम् ॥ ५० ॥ निरावाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरि-
ष्यति । सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो
जग्राह केशेषु नाख्यवत्सु महाबलः । स केशेषु परामृष्टो बलेन
बलिनाम्बरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्ड-
वम् । बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते
वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव । कीचकानान्तु मुखग्रस्य नराणा-
मुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ बालिसुग्रीवयोर्भावीः पुरेव 'कपिसिंहयोः ।
अन्योऽन्यमभिसंरक्षौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः समुद्यम्य
भुजौ पञ्चमीर्षाविवोरगौ । नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं घ्नतः क्रोधविषो-
द्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा । स्थिर-
प्रतिघ्नः स रणे पदान् चलितः पदम् ॥ ५७ ॥ तावन्योऽन्यं समा-
श्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् । उभावपि प्रकाशेति प्रवृद्धौ वृषभा-

विव ॥ ५८ ॥ तयोर्ह्यासीत् सुतुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः ।
नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५९ ॥ अभिपत्याथ बाहुभ्यां
प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ६० ॥
स चाप्येनं तदा भीमः प्रतिजग्राह वीर्यवान् । तमाक्षिपत् कौच-
कोऽथ बलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेष्पादुभयो-
र्बलिनोस्तदा । शब्दः समभवद्द्वोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्मन्धे त्वकोदरः । धूनयामास वेगेन वायु-
श्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्वलो बलिना
रणे । व्यसन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६४ ॥ ईष-
दाकलितं चापि क्रोधात् द्रुतपदं स्थितम् । कौचको बलवान्
भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥ पातितो भुवि भीमस्तु कौच-
केन बलीयसा । उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६६ ॥
स्पर्द्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ । निशीथे पर्थ्यकर्षितां
बलिनौ निर्जने स्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहु-
र्मुहुः । बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योऽन्यं प्रतिगर्जताम् ॥ ६८ ॥ तलाभ्यां
स तु भीमेन वक्षस्यभिहतो बली । कौचको रोषसन्तप्तः पदान्
चलितः पदम् ॥ ६९ ॥ मुहुर्त्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःस-
हम् । बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ७० ॥ तं
हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः । वक्षस्यानीय वेगेन मम-
द्वैनं विचेतसम् ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं त्वको-
दरः । जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ७२ ॥
गृहीत्वा कौचकं भीमो विक्राव महाबलः । शार्दूलः पिशिता-
काङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ७३ ॥ तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य
त्वकोदरः । योजयामास बाहुभ्यां पशुं रश्मनया यथा ॥ ७४ ॥
नदन्तश्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् । भ्रामयामास सुचिरं
विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ७५ ॥ प्रमृच्छ तरसा ह्रीर्भ्यां कण्ठं तस्य

वृकोदरः । अपीडयत कृष्णायास्तदा कीपोपशान्तये ॥ ७६ ॥
 अथ तन्मग्नसर्वाङ्गं व्यविजनयनाम्बरम् । आक्रम्य च कटीदेशे
 जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७ ॥ अपीडयत बाहुभ्यां पशुमार-
 ममारयत् । तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ॥ ७८ ॥
 भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह । अद्याहमनृणो भूत्वा
 भ्रातुर्भार्यापहारिणम् । शान्तिं लब्ध्वास्मि परमा हृत्वा सैरिन्द्रि-
 कण्टकम् ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधस-
 रागनेत्रः । आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्ध्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्सर्ज-
 ॥ ८० ॥ निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टौष्ठपुटं बली । समाक्रम्य
 च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः ॥ ८१ ॥ तस्य पादौ च पाणी च
 शिरो ग्रीवाञ्च सर्वशः । काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधक्
 ॥ ८२ ॥ तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृशम् । कृष्णाया
 दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ८३ ॥ उवाच च महातेजा
 द्रौपदीं योषितां वराम् । पश्येनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा-
 कृतः ॥ ८४ ॥ एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः । पादेन
 प्रीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य
 दर्शयित्वा तु कीचकम् । पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्र-
 वीत् ॥ ८६ ॥ प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
 एवन्ते भीरु बध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ॥ ८७ ॥ तत् कृत्वा
 दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् । तथा स कीचकं हत्वा गत्वा
 रोषस्य वै शमम् ॥ ८८ ॥ आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमाया-
 न्नहानसम् । कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ॥ ८९ ॥
 प्रहृष्टा गतसन्तापा सभापालानुवाच ह । कीचकोऽयं हतः शीते
 गन्धर्वैः पतिभिर्मम ॥ ९० ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत ।
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ॥ ९१ ॥ सहस्रैव
 समाजमुरादायोक्त्वाः सहस्रशः । ततो गत्वाथ तद्देशम् कीचकं

विनिपातितम् ॥ ८२ ॥ गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ।
पाणिपादविहीनन्तु दृष्ट्वा च व्यथिताभवन् ॥ ८३ ॥ निरीक्षन्ति
ततः सर्वे परं विस्मयमागताः । अमानुषकृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनि-
पातितम् ॥ ८४ ॥ क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिर-
स्तथा । इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ८५ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकवधे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् काले समागम्य सर्वे तत्रास्य
वान्धवाः । रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥ सर्वे
संहृष्टरोमाणः सन्धस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् । तथा सम्मिन्नसर्वाङ्गं
कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २ ॥ पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणैव दान-
वम् । संस्कारयितुमिच्छन्तो वह्निर्नितुं प्रचक्रसुः ॥ ३ ॥ ददृशुस्ते
ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः । अदूराच्चानवद्याङ्गीं स्तम्भ-
मालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४ ॥ समवेतेषु सर्वेषु ताम्रचुरपकीचकाः ।
हन्तृतां ग्रीष्मसतीं यत्कृते कीचको हतः ॥ ५ ॥ अथ वानैव
हन्तव्या दक्षतां कामिना सह । नृतस्यापि प्रियं कार्य्यं सूत-
पुत्रस्य सर्वथा ॥ ६ ॥ ततो विराटम्रचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहानेनाय दक्षेन तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ पराक्रमन्तु सूतानां
मत्वा राजान्वमोदत । सैरिन्ध्राः सूतपुत्रेण सह दाहं विधा-
म्यतिः ॥ ८ ॥ तां समासाद्य विवस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
मोमुक्षुमानां ते तत्र जग्द्गः कीचका भृशम् ॥ ९ ॥ ततस्तु तां
समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् । जग्मु र्यम्य ते सर्वे श्लुष्मा-
नाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥ ह्रियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनि-
न्दिता । प्राकोशनाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच । जयो जयन्ती विजयो जयत्सेनो जयदलः ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२ ॥ येषां च्या-
 तलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः । व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोष-
 स्तरस्त्रिनाम् ॥ १३ ॥ रथघोषश्च बलवान् गन्धर्वाणां तरस्त्रिनाम् ।
 ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परि-
 देविताः । श्रुत्वैवाभ्यापतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरिन्ध्री
 भाषिताम् । तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरु न विद्यते ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघां-
 सया । ततः सव्यायतं कृत्वा वैशं विपरिवर्तय च ॥ १७ ॥ अद्वारे-
 णाभ्यवस्कन्द्य निर्ज्जगाम वह्निस्तदा । स भीमसेनः प्राकारमारुह्य
 तरसा द्रुतम् ॥ १८ ॥ श्लथानामभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका
 गताः । स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ॥ १९ ॥
 जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा । चितासमीपे गत्वा स
 तत्रापश्यदनस्यतिम् ॥ २० ॥ तालमात्रं महास्कन्धमूर्ध्निशुष्कं विशा-
 ल्यते । तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ २१ ॥ स्कन्ध-
 भारोपयामास दृश्यव्यामं परन्तप । स तं वृद्धं दृश्यव्यामं सस्कन्ध-
 विटपं बली ॥ २२ ॥ प्रसृज्याभ्यद्रवत् सूतान् दण्डपाणिरिवा-
 न्तकः । चरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ॥ २३ ॥ भूमौ
 निपातिता वृद्धाः सङ्घशस्तत्र शेरते । तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा
 गन्धर्वमागतम् ॥ २४ ॥ वित्रेसुः सर्वशः सूता विषादभयकम्पिताः ।
 तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा । २५ ॥ दिधक्षन्तस्तदा
 ज्येष्ठं भ्रातरं ह्यपकीचकाः । परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः
 ॥ २६ ॥ गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् । सैरिन्ध्री
 मुच्यतां ग्रीष्मं यतो नो भयमागतम् ॥ २७ ॥ ते तु दृष्ट्वा तदा-

विद्धं भीमसेनेन पादपम् । विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्वन्तगरं प्रति
॥ २८ ॥ द्रवतस्तांस्तु सम्प्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव । शतं
पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २९ ॥ वृक्षेण तेन राजेन्द्र
प्रभञ्जनसुतो वली । तत आश्वासयत् कृष्णां स विमुच्य विशा-
म्पते ॥ ३० ॥ उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्णां मुखीन्दीनां दुर्द्धरः स वृकोदरः ॥ ३१ ॥ एवन्ते भीरु
बध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् । प्रैहि त्वं नगरं कृष्णो न भयं
विद्यते तव । अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत ।
महावनमिव छिन्नं शिथ्ये विगलितद्रुमम् ॥ ३३ ॥ एवन्ते निहता
राजन् शतं पञ्च च कीचकाः । स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत् सूत-
प्रत्युतम् ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्थ्यश्च सङ्गताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि कीचकबधपर्वणि उपकीचकबधे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । ते दृष्ट्वा निहतान् सूतान्नाच्चे गत्वा
न्यवेदयत् । गन्धर्वैर्निहता राजन् सूतपुत्रा महाबलाः ॥ १ ॥
यथा वज्रेण वै दीक्षं पर्वतस्य महच्छिरः । व्यतिकीर्णाः प्रह-
श्यन्ते तथा सूता महीतले ॥ २ ॥ सैरिन्ध्री च विमुक्तासौ पुन-
रायाति ते गृहम् । सर्वं संशयितं राजन् नगरन्ते भविष्यति ॥ ३ ॥
यथास्त्रपा च सैरिन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः । पुंसांमिष्टश्च विषयो
मैथुनाय न संशयः ॥ ४ ॥ यथा सैरिन्ध्री दोषिण न ते राजन्निदं
पुरम् । विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५ ॥ तेषां
तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः । अब्रवीत् क्रियतामेषां

सूतानां चरमा क्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे ज्ञता-
 ग्रने । दृष्टान्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७ ॥ सुदे-
 श्यामब्रवौद्राजा महिषीं जातसाध्वसः । सैरिन्ध्रीमागतां ब्रूया
 ममैव वचनादिदम् ॥ ८ ॥ गच्छ सैरिन्धि, भद्रन्ते यथाकामं
 वरानने । विभेति राजा सुश्रीणि गन्धर्वैश्चः पराभवात् ॥ ९ ॥
 न हि त्वामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् । स्त्रियास्त्वदीषस्त्वां
 वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ मुक्ता भयात् कृष्णा सूतपुत्रा-
 निरस्य च । मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नमरं प्रति ॥ ११ ॥
 त्रासितेव जृगी वाला शार्दूल्येन मनस्विनी । गात्राणि वाससी
 चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद-
 वन्त दिशो दश । गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन्
 ॥ १३ ॥ ततो महानसद्धारि भीमसेनमवस्थितम् । ददर्श राजन्
 पाञ्चाली यथा मत्तं महादिपम् ॥ १४ ॥ तं विस्मयन्ती ग्रनकैः
 संज्ञाभिरिदमब्रवीत् । गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोक्षिता ॥ १५ ॥

भीम उवाच । ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
 तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा लवृणा विहरन्त्युतः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा नर्तनागारे धनञ्जयमपश्यत् ।
 राक्षः कन्या विराटस्य नर्तनानं महाभुजम् ॥ १७ ॥ ततस्ता
 नर्तनागारादिनिष्क्रम्य सहार्जुनाः । कन्या ददृशुरायान्तीं क्षिष्टां
 कृष्णामनागसम् । दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमूचुः सहर्षिताः ॥ १८ ॥

कन्या ऊचुः । दिष्टा सैरिन्धि, मुक्तासि दिष्टासि पुनरा-
 यता । दिष्टा विनिहताः सूता ये ह्यं क्षिश्यन्त्यनागसम् ॥ १९ ॥

वृहन्नलोवाच । कथं सैरिन्धि, मुक्तासि कथं पापाश्च ते
 हताः । इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २० ॥

सैरिन्ध्र उवाच । वृहन्नले किन्तु तव सैरिन्ध्रा कार्यमय्य वै ।

या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१ ॥ न हि
दुःखमवाप्नोषि सैरिन्ध्री यदुपाश्रुते । तेन मां दुःखितामेवं
पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२ ॥

वृहन्नलोवाच । वृहन्नलापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिथ्यग्योनिगता बाले न चैनमवबुध्यसे ॥ २३ ॥ तया सहोषिता
चास्मि त्वं च सर्वैः सहोषिता । क्षिण्यन्त्यां त्वयि सुश्रीणि को नु
दुःखं न चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्बुद्धयं
क्वचित् । वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म
तत् । प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्र-
वीद्राजपत्नी विराटवचनादिदम् । सैरिन्ध्री गम्यतां शीघ्रं यत्र
कामयसे गतिम् ॥ २७ ॥ राजा बिभेति ते भद्रे गन्धर्वैः परा-
भवात् । तच्चापि तस्मिन् सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि । पुंसा-
मिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥

सैरिन्ध्र उवाच । त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षाम्यतु मामिति ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २९ ॥ ततो मामुप-
नेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् । ध्रुवञ्च श्रेयसा राजा वोच्यते
सह वान्धवैः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकदाहे
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तश्च कीचकवधपर्व ॥ २४ ॥

—:—

अथ गोहरणपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । कीचकस्य तु धातेन सानुजस्य विशा-
म्पते । अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्यन्त पृथग्जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन्
पुरे जनपदे सञ्जल्पोऽभूच्च सर्वशः । शौर्याद्धि बल्लभो राज्ञो

महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २ ॥ आसीत् प्रहर्ता सैन्यानां दारामर्षी च
 दुर्मतिः । स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ इत्य-
 जल्पन्महाराज परानीकविनाशनम् । दिशे दिशे मनुष्याश्च कीचकं
 दुष्प्रवर्षणम् ॥ ४ ॥ अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिश्चराः ।
 मृगयित्वा बहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५ ॥ संविधाय
 यथादृष्टं यथादिग्प्रदर्शनम् । कृतकृत्या न्यवर्तन्त ते चरा नगरं
 प्रति ॥ ६ ॥ तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् । द्रोण-
 कर्णकृपैः सार्द्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७ ॥ सङ्गतं भ्रातृभिश्चापि
 त्रिगत्तैश्च महारथैः । दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥

चरा जचुः । कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
 पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९ ॥ निर्जने मृग-
 सङ्घीर्षं नानाद्रुमलताकुले । लताप्रतानवद्भले नानाशुल्कसमावृते
 ॥ १० ॥ न च विद्वो गता येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः । मार्गमाणाः
 पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११ ॥ गिरिकूटेषु दुर्गेषु नाना-
 जनपदेषु च । जनाकीर्णेषु दिशेषु कटकैषु परेषु च ॥ १२ ॥ नरेन्द्र
 बह्मशोऽन्विष्टा नैव विद्वश्च पाण्डवान् । अत्यन्तं वा विनष्टास्ते
 भद्रन्तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणा वै रथिनां रथि-
 सत्तम । न हि विद्वो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥ १४ ॥
 कञ्चित् कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् । मृगयित्वा यथा-
 न्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ता हारवतीं सूता
 विना पार्थैः परन्तप । न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डवाश्च महा-
 व्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ । न हि
 विद्वो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ॥ १७ ॥ पाण्डवानां
 प्रवृत्तिञ्च विद्वः कर्मापि वा कृतम् । स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत
 ऊर्ध्वं विश्राम्यते ॥ १८ ॥ अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवा-
 महे । इमाञ्च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ॥ १९ ॥ येन

त्रिगर्ता निहता बलेन महता नृप । सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य
कीचकेन पुनः पुनः ॥ २० ॥ स हतः पतितः श्वेते गन्धर्वैर्निशि
भारत । अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा भावभिः सह सोदरैः ॥ २१ ॥
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणाञ्च पराभवम् । कृतकृत्यञ्च कौरव्य विधत्स्व
यदनन्तरम् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा ज्ञात्वा तेषां
वचस्तदा । चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १ ॥ सुदुःखा
खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्तः । तस्मात् सर्वे निरीक्षध्वं क्व
नु ते पाण्डवा गताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठ-
मन्तः । तेषामज्ञातचर्याणामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्य
वर्षस्य शेषञ्चेत् व्यतीयुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयास्ते हि सत्य-
व्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ चरन्त इव नागिन्द्राः सर्वे द्वावीविप्रोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान् प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५ ॥ सर्वे कालस्य
वेत्तारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिताः । प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव
पुनर्वनम् ॥ ६ ॥ तस्मात् क्षिप्रं बुभूत्सध्वं प्रतिकर्तव्यमस्य यत् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपन्नं चिरम्वेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततः
कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत । अन्ये धूर्ता नरा दक्षा निभृताः
साधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरन्तु देशान् संवीताः स्त्रीतान् जनपदा-
कुलान् । तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९ ॥ परि-
चारेषु तीर्थेषु विधिधेष्वाकरेषु च । विज्ञातव्या मनुष्यैस्तेस्तर्कया
सुविनौतया ॥ १० ॥ विविधैस्तत्परैः सम्यक् तज्ज्ञैर्निपुणसंहरैः ।
अन्वेष्टव्याः सुनिपुणैः पाण्डवाश्च न्नवासिनः ॥ ११ ॥ नदीकुच्छेषु

तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च । आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु
 च ॥ १२ ॥ अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागवान् । ज्येष्ठं
 दुःशासनस्तत्र आता आतरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ येषु नः प्रत्ययो
 राजंश्चारेषु मनुजाधिप । ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान् परि-
 मार्गितुम् ॥ १४ ॥ एतच्च कर्णो यत् प्राह सर्वमीहामहे तथा ।
 यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ॥ १५ ॥ एते चान्ये च
 भूयांसो द्दिशाद्देशं यथाविधि । ननु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोप-
 लभ्यते ॥ १६ ॥ अत्यन्तं वा निगूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ।
 व्यालैश्चापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ॥ १७ ॥ अथ वा
 विघ्नं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः । तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा
 खं कुरुनन्दन । कुरु कार्यं मद्दोक्षाहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि कर्षदुःशासनवाक्ये

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थ-
 दर्शिवान् । न तादृशा विनश्यन्ति न प्रयान्ति परामवम् ॥ १ ॥
 शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः । धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च
 धर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं प्रियव्रतं समा-
 क्षिताः । धर्मे स्थितं सत्यवृत्तिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥
 अनुव्रता महात्मानं आतरो आतरं नृप । अजातशत्रुं श्रीमन्तं
 सर्वभ्रातृननुव्रतम् ॥ ४ ॥ तेषां तथाविधेयानां निभृतानां महा-
 त्मनाम् । किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५ ॥
 तस्माद्यत्नात् प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् । न हि ते नाश-
 मृच्छेयुरिति पश्चाम्यहं धिया ॥ ६ ॥ साम्प्रतं चैव यत्कार्यं तच्च
 क्षिप्रमकालिकम् । क्रियतां साधु सञ्चिन्त्य वासुदेवां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७ ॥

अथावत् पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् । दुर्ज्ञेयाः खलु
शूरास्ते दुरापास्तपसावृताः ॥ ८ ॥ शुद्धात्मा गुणवान् पार्थः
सत्यवान्नीतिमान् शुचिः । तेजोराशिरसंखिप्रयो गृह्णीयादपि
अक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे । ब्राह्मणै-
श्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्दिदौ जनाः ॥ १० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
महः । श्रुतवान् देशकालशस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्य-
वाक्योपरमे तदाकथमभिसन्दधत् । हितार्थं समुवाचिमां भारतीं
भरतान् प्रति ॥ २ ॥ युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंवृताम् ।
असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ३ ॥ भीष्मः सम-
वदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् । यश्चैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः
सर्वार्थतत्त्ववित् । तदाकथमभिनन्दामि न मे तत्र विचारणा ॥ ४ ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नाः साधुव्रतसमन्विताः । श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नाना-
श्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ वृद्धानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ।
समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मरता
नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो
महाबलाः ॥ ७ ॥ नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् ।
धर्मतश्चैव शुभास्ते सुवीर्येण च पाण्डवाः ॥ ८ ॥ न नाशमधि-
गच्छेयुरिति मे धीयते मतिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्ड-
वान् प्रति भारत ॥ ९ ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वे-
षितुं परैः । यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै सङ्गिन्य पाण्डवान्
॥ १० ॥ बुद्ध्या प्रयुक्तां न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् । न

त्रियं मादृशैर्नीतिस्तस्य वाच्यं कदाचन ॥ ११ ॥ सा त्रियं साधु
 वक्तव्या न लनीतिः कथञ्चन । वृद्धानुशासने तात तिष्ठता सत्य-
 शीलाना ॥ १२ ॥ अवश्यं त्विह धीरेण सभामध्ये विवक्षता ।
 यथार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ १३ ॥ तत्र नाहं तथा
 मन्ये यथायमितरो जनः । निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन् वै
 त्रयोदशे ॥ १४ ॥ तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमसाम्प्रतम् ।
 पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ दानशीलो
 वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेवकः । जनैर्जनपदे भाव्यो यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ प्रियवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जनः ।
 हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ नासूयको
 न चापौरुर्णामिमानी न मत्सरौ । भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्म-
 मनुव्रतः ॥ १८ ॥ ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाङ्ग्यस्तथैव च । क्रतु-
 वश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १९ ॥ सदा च तत्र
 पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः । सम्पन्नशस्या च मही निरातङ्गा
 भविष्यति ॥ २० ॥ फलवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 गन्धवन्ति च माष्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ २१ ॥ वायुश्च सुख-
 संस्पर्शो निष्प्रतीपश्च दर्शनम् । भयं नाभ्याविशत्तत्र यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ गावश्च बज्रलास्तत्र न कृशा न च दुर्बलाः ।
 पयांसि दधि सर्पोऽपि रसवन्ति हितानि च ॥ २३ ॥ गुणवन्ति च
 पेयानि भोज्यानि रसवन्ति च । तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
 न्विताः । दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥
 धर्माश्च तत्र सर्वेऽस्तु सेविताश्च हिजातिभिः । स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता
 अस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ २६ ॥ देशे तस्मिन् भविष्यन्ति तात पाण्डव-
 संयुते । सम्प्रीतिमान् जनस्तत्र सन्तुष्टः शुचिरव्ययः ॥ २७ ॥
 देवतातिथिपूजासु सर्वभावानुरागवान् । द्रष्टृदानो महीत्साहः स्व

स्वधर्मपरायणः ॥ २८ ॥ अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ त्यक्तवाक्या-
नृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः । शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा
युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यञ्चेष्टप्रियव्रतः । धर्मात्मा
शक्यते ज्ञातुं नापि तात द्विजातिभिः ॥ ३१ ॥ किं पुनः प्राकृते-
स्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं परा
शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ॥ ३२ ॥ क्लीः श्रीः कीर्त्तिः परन्तेज आनृशंस्य-
मथार्जवम् । तस्मात्तत्र निवासन्तु छन्नं यत्नेन धीमतः ॥ ३३ ॥
गतिञ्च परमां तत्र नोत्सहे वक्तुमन्यथा । एवमेतत्तु सच्चिन्त्य यत्
कृतं मन्यसे हितम् । तत् क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं अद्दधासि
मे ॥ ३४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततः शारदतो वाक्यमित्युवाच कृप-
स्तदा । युक्तं प्राप्तञ्च वृद्धेन पाण्डवान् प्रतिभाषितम् ॥ १ ॥
धर्मार्थसहितं श्रुत्वा तत्त्वतश्च सहेतुकम् । तत्रानुरूपं भीष्मेण
समाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २ ॥ तेषाञ्चैव गतिस्तीर्थैर्वास्यैषां प्रचि-
न्त्यताम् । नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ॥ ३ ॥
नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता । किं पुनः पाण्डवा-
स्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४ ॥ तस्मात् सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु
महात्मसु । गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रे
परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानाञ्च प्राप्ते
काले न संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महा-
बलाः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा क्षमितिौजसः ॥ ७ ॥

तस्माद्बलञ्च कीर्षञ्च नीतिश्चापि विधीयताम् । यथाकालोद्घे
 प्राप्ते सम्यक्तैः सन्धीमहे ॥ ८ ॥ तात बुध्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व
 बलमात्मनः । नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्सु बलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चा-
 वचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थञ्चापि भारत । प्रहृष्टमग्रहृष्टञ्च सन्ध्याम-
 स्तथा परैः ॥ १० ॥ सास्त्रा भेदेन दानेन दण्डेन बालिकर्मणा ।
 न्यायेनाक्रम्य च परान् बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११ ॥ सान्त्व-
 यित्वा तु मित्राणि बलञ्चाभाष्यतां सुखम् । सकीर्षबलसंहतः
 सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः
 प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनैश्च बलवाहनैः ॥ १३ ॥
 एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं
 सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ राजा त्रिगर्त्तानां सुशर्मा रथ-
 यूथपः । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच लरितो बली ॥ १ ॥ अस-
 कृन्निहृतः पूर्वं मत्स्यशालेयकैः प्रभो । सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बन्धुभिः साङ्गं बलाद्वलवतां विभो । स
 कर्णमस्युदीच्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञा मे
 राष्ट्रं बाधितमोजसा । प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभवत् पुरा
 ॥ ४ ॥ क्रूरोऽमर्षो स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः
 स तु गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५ ॥ तस्मिन् विनिहते राजा
 हतदण्डो निराश्रयः । भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः
 ॥ ६ ॥ तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च
 सर्वेषां कर्षस्य च महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत् प्राप्तमहं मन्ये कार्य-

मात्ययिकं हि नः । राष्ट्रन्तस्याभियास्यामो बद्धधान्यसमाकुलम् ॥ ८ ॥
 आद्दामोऽस्य रत्नानि विविधानि वस्तूनि च । ग्रामाग्राष्ट्राणि वा
 तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९ ॥ अथ वा गोसहस्राणि शुभानि
 च बहूनि च । विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १० ॥
 कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगतेः विश्राम्यते । गास्तस्यापहरामोऽद्य
 सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेन कृत्वा तु निबद्धीमोऽस्य
 पौरुषम् । हत्वा चास्य चमूं कृत्वा वशमेवानवामहे ॥ १२ ॥
 तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्सगामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च
 भविष्यति न संशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजान-
 मब्रवीत् । सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४ ॥
 तस्मात् क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वद्धयिनीम् । विभज्य चाप्य-
 नीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञो वा कुरुवृद्धोऽयं
 सर्वेषां नः पितामहः । आचार्यश्च यथा द्रोणः कृपः भारदत्त-
 स्तथा ॥ १६ ॥ मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
 सम्मन्त्र्य चाशु निर्यामः साधनार्थं महीपते ॥ १७ ॥ किञ्च नः
 पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः । अत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता
 वापि यमक्षयम् ॥ १८ ॥ यामो राजन्निरुद्धिन्ना विराटनगरं
 वयम् । आद्दामस्यामो हि गास्तस्य विविधानि वस्तूनि च ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय
 तस्य तत् । वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत् स्वयम् ॥ २० ॥
 आसने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् । सह वृद्धैस्तु सम्मन्त्र्य
 क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१ ॥ यथोद्दिष्टे च गच्छामः सहिता-
 स्तत्र कौरवैः । सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२ ॥
 त्रिगतेः सहितो राजा समग्रबलवाहनः । प्रागेव हि सुसंवीतो
 मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३ ॥ जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिव-
 सान्तरे । विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४ ॥ ते

यान्तु संहितास्तत्र विराटनगरं प्रति । क्षिप्रं गोपान् समासाद्य
गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५ ॥ गवां शतसहस्राणि श्रियन्ति गुण-
वन्ति च । वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वस्तूनिमीम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वज्रैर्मही-
पते । सन्नद्धा रथिनः सर्वे सपदाता बलीकृताः ॥ २७ ॥ प्रति-
वैरं चिकीर्षन्तो गोषु गृह्णा महाबलाः । आदातुं गाः सुशर्मथ
कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २८ ॥ अपरे दिवसे सर्वे राजन् सम्भूय
कौरवाः । अष्टम्यान्ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २९ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यप्रदेशयाने
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १ ॥ व्यतीतः समयः
सम्यक् वसतां वै पुरोत्तमे । कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य मही-
पतेः ॥ २ ॥ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा । परां
सम्भावनाञ्चक्रे कुन्तीपुत्रेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ ततस्त्वयोद्देशस्यान्ते
तस्य वर्षस्य भारत । सुशर्मणा गृहीतन्तद्बोधनं तरसा बद्ध ॥ ४ ॥
ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत् । स दृष्ट्वा मत्स्यप्रराजञ्च
रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ५ ॥ शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डला-
ङ्गदधारिभिः । संवृतं मन्त्रिभिः साङ्गं पाण्डवैश्च महात्मभिः ॥ ६ ॥
तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम् । सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य
विराटं प्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान् युधि विनिर्जित्य परिभूय
सबान्धवान् । गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ॥ ८ ॥
तान् परीप्सस्व राजेन्द्र मानेशुः पशवस्तव । तच्छ्रुत्वा नृपतिः
सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ॥ ९ ॥ रथनागाश्वकलिलां पत्ति-

ध्वजसमाकुलाम् । राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यथ भेजिरे ॥ १० ॥
 भानुमन्ति विचित्राणि शूरसेव्यानि भागशः । सवज्जायसगर्भन्तु
 कवचं तत्र काञ्चनम् ॥ ११ ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकी-
 ऽभ्यहारयत् । सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ॥ १२ ॥
 शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् । शतसूर्यं शतावर्तं शत-
 विन्दुशताक्षिमतम् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पं मत्स्यस्य राजा कवच-
 माहरत् । उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ॥ १४ ॥
 सुवर्णपृष्ठं सूर्यार्धं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भञ्च श्वेतं
 वर्म शताक्षिमतम् ॥ १५ ॥ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्य-
 हारयत् । शतशश्च तनुत्राणि यथास्वन्ते महारथाः ॥ १६ ॥
 योत्स्यमाना अनहन्त देवरूपाः प्रहारिणः । सूपस्करेषु शुभ्रेषु
 महत्सु च महारथाः ॥ १७ ॥ पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्व-
 नयोजयन् । सूर्यचन्द्रप्रतीकाशे रथे दिव्ये हिरण्यग्रे ॥ १८ ॥
 महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिन्निग्रे तदा । अथान्यान् विवि-
 धाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वं क्षत्रियाः
 शूरा रथेषु समयोजयन् । अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं
 जघन्यजम् ॥ २० ॥ कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
 युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयन्तां
 रथा ध्वजपताकिनः । कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि
 च ॥ २२ ॥ प्रतिसुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च । वीराङ्ग-
 रूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमे जातु न युध्येयु-
 रिति मे धीयते मतिः । एवं श्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः
 ॥ २४ ॥ शतानीकस्तु पार्थिव्यो रथान् राजन् समादिशत् । सह-
 देवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २५ ॥ ते प्रहृष्टास्ततः
 सूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्दिष्टा नरदेवेन रथान् शीघ्रमयो-
 जयन् ॥ २६ ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ।

विराटः प्रादिश्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ २७ ॥ तान्यामुच्य
 शरीरेषु दंशितास्ते परन्तपाः । रथान् हयैः सुसम्पन्नानास्थाय
 च नरोत्तमाः ॥ २८ ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावर्माहिनः ।
 तरस्विनश्चक्रन्तस्तेऽपि सर्वे युद्धविशारदाः ॥ २९ ॥ रथान् हेमपरि-
 च्छन्नानास्थाय च महारथाः । विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः
 कुरुपुङ्गवाः ॥ ३० ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्य-
 विक्रमाः । भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ३१ ॥
 क्षरन्तश्चैव नागेन्द्राः सुदन्ताः षष्टिहायनाः । आरुढा युद्धकुशलैः
 शिञ्जिता हस्तिसादिभिः ॥ ३२ ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव
 पर्वताः । विशारदानां मुखग्रानां हृष्टानाञ्चानुयायिनाम् ॥ ३३ ॥
 अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च । षष्टिश्चाश्वसहस्राणि
 मत्स्रग्रानामभिनिर्ययुः ॥ ३४ ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरत-
 र्धम । सम्प्रयान्तं तदा राजन्निरीक्षन्तं गवां पदम् ॥ ३५ ॥ तद्-
 वलाग्रं विराटस्य सम्प्रस्थितमशोभत । दृढायुधजनाकीर्णं गजा-
 श्वररथसङ्कुलम् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि मत्स्रराजरणोद्योगे
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहा-
 रिणः । त्रिगर्तानस्प्रशन्नत्स्याः सूर्यो परिणते सति ॥ १ ॥ ते
 त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः । अन्योऽन्यमभिगर्जन्तो
 गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तीमराङ्गश-
 चोदिताः । ग्रामणीरैः समाारुढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥
 तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः । घृतां परस्परं राजन्
 यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमो राजन्नासीत् सूर्योऽवल-

भवति । पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योऽन्य-
 मभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् । उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राञ्चा-
 यत किञ्चन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतन् भूमौ सैन्येन रजसावृताः ।
 द्रुमुभिर्यत्तिसर्पद्विरादित्योऽन्तरधीयत ॥ ७ ॥ खद्योतैरिव संयुक्त-
 मन्तरीक्षं व्यराजत । रक्त्वपृष्ठानि चापानि व्यतिषिक्तानि धन्वि-
 नाम् ॥ ८ ॥ पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् । रथा
 रथैः समाजघ्नः पादतैश्च पदातयः ॥ ९ ॥ सादिनः सादिभिश्चैव
 गजैश्चापि महागजाः । असिभिः पट्टिभैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरै-
 रपि ॥ १० ॥ संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् । निघ्नन्तः
 समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ ११ ॥ न श्रेकुरभिसंरब्धाः
 शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । कृतोत्तरोष्ठं सुनसं कृतकेशमलङ्कृतम्
 ॥ १२ ॥ अदृश्यत शिरस्किन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् । अदृश्यन्त
 च गात्राणि शरैश्चिन्नानि भागशः ॥ १३ ॥ शालस्त्रन्धनिकाशानि
 क्षत्रियाणां महामधे । नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिर्यन्दनोक्षितैः
 ॥ १४ ॥ आस्तीर्णा वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः । रथिनां
 रथिभिश्चात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्तत ॥ १५ ॥ सादिभिः सादिना-
 ञ्चापि पदातीनां पदातिभिः । उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रस-
 र्प्यता ॥ १६ ॥ कञ्जलञ्चाविशह्वोरं निर्मथ्यादभवर्तत । उपाविशन्
 गरुत्मन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे गतिर्येषां दर्श-
 नञ्चान्यरुध्यत । ते घ्नन्तः समरेऽन्योऽन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ १८ ॥
 न श्रेकुरभिसंरब्धाः शूरान् कर्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं
 हत्वा विशालाक्षशतुःशतम् ॥ १९ ॥ प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिग-
 र्तानां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महासेनां बलवन्तौ मनस्विनौ
 ॥ २० ॥ आर्क्षतां बाहुसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि । लक्षयित्वा
 त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ॥ २१ ॥ अग्रतः सूर्यदत्तश्च
 मदिराक्षश्च पृष्ठतः । विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्च शतान् रथान्

॥ २२ ॥ हयानाञ्च शतान्यष्टौ हत्वा पञ्च महारथान् । चरन् स
 विविधान्मार्गान्नयेन रथसत्तमः ॥ २३ ॥ त्रिगर्त्तानां सुशर्माण-
 मार्च्छद्गुण्णरथं रणे । तौ व्यवाहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ
 ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठेषु वृषभाविव । ततो राजा
 त्रिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २५ ॥ मत्स्यं समीयाद्राजानं द्वै-
 रथेन नरर्षभः । ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतीयतुरमर्षणौ ॥ २६ ॥
 शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव । अन्योऽन्यं चापि
 संरब्धौ विचैरतुरमर्षणौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ निश्चितैर्वाणैरसि-
 शक्तिगदाभृतौ । ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २८ ॥
 पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् । तथैव मत्स्य-
 राजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २९ ॥ पञ्चाशद्भिः शितैर्वाणैर्विव्याध
 परमास्त्रवित् । ततः सैन्यं महाराज मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
 नाभ्यजानत्तदान्योऽन्यं सैन्येन रजसा वृतम् ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मविराटयुद्धे
 द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
 अतिष्ठन्वै मुहूर्त्तन्तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोऽन्धकारं
 प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः । कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्
 क्षत्रियान् युधि ॥ २ ॥ ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्त्तत । घोर-
 रूपं ततस्तस्मिन् नावैक्षन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ ततः सुशर्मा त्रैगर्त्तः
 सह भ्रात्रा यवीयसा । अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४ ॥
 ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ । गदापाणी सुसं-
 रब्धौ समभ्यद्रवतां रथान् ॥ ५ ॥ तथैव तेषान्तु बलानि तानि
 क्रुद्धान्यथान्योऽन्यमभिद्रवन्ति । गदासिखङ्गैश्च परश्वधैश्च पाशैश्च

तौच्छाग्रमुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं
त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं विराट-
मोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौ निहत्य पृथग्धूर्यावुभौ तौ
पार्ष्णिसारथी । विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्यताम् ॥ ८ ॥
तमुन्मथ्य सुशर्माथ युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य
प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बल-
वत्तरे । प्राद्रवन्त भयात् मत्स्यस्त्रिगर्तैरर्हिता भयम् ॥ १० ॥
तेषु सन्ताप्यमानेषु कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महाबाहुं
भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ११ ॥ मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुश-
र्मणा । तं मोचय महाबाहो न गच्छेद्विप्रतां वशम् ॥ १२ ॥
उषिताः स्म सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन त्वया
कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३ ॥

भीमसेन उवाच । अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुबल-
माश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य
मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव
स्थितः । एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वन-
स्पतिम् । अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ मा
भीम साहसं कार्ष्णीस्तिष्ठलेष वनस्पतिः । मा त्वां वृक्षेण कर्माणि
कुर्वाणमतिमानुषम् ॥ १८ ॥ जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति
भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ॥ १९ ॥ चापं
वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् । यदेव मानुषं भीम
भवेदन्यैरलक्षितम् ॥ २० ॥ तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु मही-
पतिम् । यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः
समरे तत्र मत्स्यराजं परीप्सत ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
 गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ॥ २२ ॥ व्यमुञ्चच्छर-
 वर्षाणि सतीय द्रव तोयदः । तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथा-
 द्रवत् ॥ २३ ॥ विराटं समवीक्ष्यैनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् । सुशर्मा
 चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ॥ २४ ॥ तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं
 पृष्ठतो रथपुङ्गवः । पश्यतां सुमहत् कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
 परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह । निमेषान्तरमात्रेण
 भीमसेनेन ते रथाः ॥ २६ ॥ रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च
 ससादिनाम् । सहस्रशतसङ्घाताः शूराणामुग्रधन्विनाम् । पातिता
 भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ॥ २७ ॥ पत्तयो निहतास्तेषां गदां
 गृह्य महात्मना । तद्गृह्णा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ॥ २८ ॥
 चिन्तयामास मनसा किं श्रेष्ठं हि बलस्य मे । अपरो दृश्यते सैन्ये
 पुरा मग्नो महाबले ॥ २९ ॥ आकर्ष्यपूर्वैनं तदा धनुषा प्रत्य-
 दृश्यत । सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुनः पुनः ॥ ३० ॥
 ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् । दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणा-
 स्त्रिगर्तान् प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान् दृष्ट्वा पाण्डवान्
 सा महाचमू । वैराटिः परमक्रुद्धो युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमः सप्त सहस्राणि
 यमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणी-
 च्छरैः । शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३४ ॥
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः । ततोऽभ्यपतदत्युग्रः सुश-
 र्माणमुदायुधः । हत्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथः ॥ ३५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः । अभिपत्य सुशर्माणं
 शरैरभ्याहनद्गुणम् ॥ ३६ ॥ सुशर्मापि सुसंरब्धस्त्वरमाणो युधि-
 स्थिरम् ॥ ३७ ॥ अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् । ततो
 राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्य सुशर्माण-

मश्वानस्य व्यपोथयत् । पृष्ठगोपांश्च तस्याथ हत्वा परमसायकैः
 ॥ ३८ ॥ अथास्य स्मरथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् । चक्ररक्षश्च
 शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायाहिरथं दृष्ट्वा त्रिगर्तं
 प्राहरत्तदा । ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ॥ ४१ ॥ गदां
 तस्य परामृश्य तमेवाभ्यद्रवद्बली । स चचार गदापाणिर्ब्रह्मोऽपि
 तरुणो यथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
 राजपुत्र निवर्त्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ४३ ॥ अनेन वीर्य्येण
 कथं गास्त्वं प्रार्थयसे बलात् । कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा घ्येयं तु म
 विषीदसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तः स तु पार्थिवं सुशर्मा रथयूथपः ।
 तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ४५ ॥ भीमस्तु भीम-
 सङ्काशो रथात् प्रस्कन्द्य पाण्डवः । प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः
 सुशर्मणः ॥ ४६ ॥ तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्य्यवान् ।
 त्रिगर्तराजमादातुं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्य
 सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् । समुद्यम्य तु रोषात्तं निष्पिपेष
 महीतले ॥ ४८ ॥ पद्मा मूर्द्धि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ।
 तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥ ४९ ॥ स मोह-
 मगमद्राजा प्रहारवरपीडितः । तस्मिन् गृहीते विरथे त्रिगर्तानां
 महारथे ॥ ५० ॥ अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ।
 निवर्त्तत्र गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ॥ ५१ ॥ अवजित्य
 सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः । स्वबाहुबलसम्पन्ना ह्रीनिषिवा
 यतव्रताः ॥ ५२ ॥ विराटस्य महात्मानः परिलेशविनाशनाः ।
 स्थिताः समक्षन्ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पाप-
 समाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा
 सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ।
 तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास
 विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम् । अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्यधिष्ठि

॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपम् । प्रोवाच
पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा
सुचक्रतां वै नराधमः । एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महा-
बलम् ॥ ५८ ॥

भीम उवाच । जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाचं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवन्ते
जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता
सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुञ्च सुञ्चाधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ।
दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः । अदासो गच्छ मुक्तोऽसि
मैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मनिग्रहे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु सत्रीङः सुशर्मासीदधो-
मुखः । स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥
विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतद्विषः । स्वबाहुबलसम्पन्ना
क्रीनिषिवा यतव्रताः ॥ २ ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनो-
ऽवसन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । अर्क्षयामास
वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥

विराट उवाच । यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत वै सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ४ ॥ ददाम्यलङ्कृताः
कन्या वस्त्रानि विविधानि च । मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिव-
र्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमादय मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्प्राणानीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेतिवादिनं मत्स्रं कौरवेयाः पृथक्
 पृथक् । जनुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रति-
 नन्दाम ते वाक्यं सर्वञ्चैव विशास्यते । एतेनैव प्रतीताः स्म यत्त्वं
 मुक्तोऽयं शत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्रराजो युधि-
 स्थिरम् । पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहि
 त्वामभिषिञ्चामि मत्स्रराजस्तु नो भवान् । मनसश्चाप्यभिप्रेतं
 यथेष्टं भुवि दुर्लभम् ॥ १० ॥ तत्तेऽहं सम्प्रदास्यामि सर्वमर्हति
 नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्षञ्च मणिमुक्तमद्यापि च ॥ ११ ॥
 वैयाघ्रपथ विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते । तत्कृते ह्यद्य पश्यामि
 राज्यं सन्तानमेव च ॥ १२ ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च शत्रुवश-
 ङ्गतः । ततो युधिष्ठिरो मत्स्रं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १३ ॥ प्रति-
 नन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्र भाषसे । आनृशंस्यपरो नित्यं
 सुसुखी सततं भव ॥ १४ ॥ गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव
 पार्थिव । सुहृदां प्रियमाख्यतातुं धीषयन्तु च ते जयम् ॥ १५ ॥
 ततस्तद्वचनाममत्स्रो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्ष्वं पुरं
 गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ १६ ॥ कुमार्यः समलङ्कृत्य पथ्या-
 गच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वल-
 ङ्कृताः ॥ १७ ॥ एताञ्चाज्ञां ततः श्रुत्वा राज्ञा मत्सेग्रन चोदिताः ।
 तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ ते गत्वा
 तत्र तां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे दूता
 जयमधीषयन् ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि विराटजयधोषे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । याति त्रिगर्तान्मत्सेऽत्र तु पशून्स्तान्वै
 परीप्सति । दुर्योधनः सहाभात्यो विराटमुपयादय ॥ १ ॥
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् । द्रौणिश्च सौबलश्चैव
 तथा दुःशासनः प्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्षश्च चित्रसेनश्च वीर्य-
 वान् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३ ॥ एते
 मत्स्यगानुपागम्य विराटस्य महीपतेः । घोषान् विद्राव्य तरसा
 गोधनं जङ्घुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः काल-
 यन्ति च । महता रथवंशेन परिवार्य्य समन्ततः ॥ ५ ॥ गोपा-
 लानान्तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः । आरावः सुमहानासीत्
 सम्प्रहारे भयङ्करे ॥ ६ ॥ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय
 सत्वरः । जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्तवत् ॥ ७ ॥ संप्रविश्व
 पुरं राक्षो नृपवेश्माभ्ययात्ततः । अवतीर्य्य रथात्तूर्णमाखगातुं
 प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा भूमिच्छयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
 तस्मै तत् सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९ ॥ षष्टिं गवां सह-
 स्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्र-
 वर्द्धन ॥ १० ॥ राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि च स्वयम् ।
 त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ तया
 परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः । पुत्रो ममानुरूपश्च भूरथेति
 कुलोद्वहः ॥ १२ ॥ द्रुपस्त्वे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
 तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३ ॥ आवर्तय कुक्षन्
 जित्वा पशून् पशुमताम्बर । निर्द्वैषामनीकानि भीमेन शर-
 तेजसा ॥ १४ ॥ धनुश्चुतैरुक्मपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्वभिः । दिपतां
 भिन्धग्रनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५ ॥ पाशोपधानां ज्या-
 तन्त्रीञ्चापदण्डां महास्वनाम् । शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये
 प्रवादय ॥ १६ ॥ श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
 ध्वजश्च सिंहसौवर्णमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ॥ १७ ॥ रुक्मपुङ्खाः प्रस-

न्नाग्रा मुक्ता हस्तवता लया । ह्यादयन्तु शराः सूर्यं राक्षां
मार्गनिरोधकाः ॥ १८ ॥ रणे जित्वा कुरून् सर्वान् वज्रपाणि-
रिवासुरान् । यशो महद्वाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९ ॥
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः । यथा हि
पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ॥ २० ॥ एवमेव गतिर्नूनं
भवान् विषयवासिनाम् । गतिमन्तो भवन्तुद्य सर्वे विषय-
वासिनः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तदाक्यमभय-
ङ्गरम् । अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरप्रश्नसायां

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

—३०३—

उत्तर उवाच । अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १ ॥ तन्तुहं नाव-
गच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः । पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं
प्रयास्यतः ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३ ॥ स लभेयं यदा
त्वयं हययानविदं नरम् । त्वरावानय यात्राहं समुच्छितमहा-
ध्वजम् ॥ ४ ॥ विगाह्य तत् परानीकं गजवाजिरथाकुलम् । शस्त्र-
प्रतापनिर्वीर्यान् कुरून् जित्वानये पशून् ॥ ५ ॥ दुर्योधनं शान्त-
नवं कर्णं वैकर्त्तनं कृपम् । द्रोणञ्च सहपुत्रेण महेष्वासान् समा-
गतान् ॥ ६ ॥ वित्रासयित्रा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् । अने-
नैव मुहूर्त्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७ ॥ शून्यमासाद्य कुरवः
प्रयान्त्यादाय गोधनम् । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यदहं तत्र

नाभवम् ॥ ८ ॥ पश्येयुरय मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः । किन्तु
पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रबाधते ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राक्षः पुत्रस्य
भाषतः । अतीतः समये काले प्रियां भार्यामनिन्दिताम् ॥ १० ॥
द्रुपदस्य सुतान्तर्नीं पाञ्चालीं पावकात्मजाम् । सत्यार्जवगुणो-
पेतां भर्तुः प्रियहिते रताम् ॥ ११ ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां
सर्वार्थकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि क्षिप्रं महचनादिदम् ॥ १२ ॥
अयं वै पाण्डवस्यासीत् सारथिः सम्मतो दृढः । महायुद्धेषु संसिद्धः
स ते यन्ता भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पुनः पुनः ।
न सामर्षत पाञ्चाली वीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १४ ॥ अथैनमुप-
सङ्गम्य स्त्रीमध्यात् सा तपस्विनी । ब्रौह्मनेव शनकैरिदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १५ ॥ योऽसौ बृहदारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नलेति विखरातः पार्थस्यासीत् स सारथिः ॥ १६ ॥ धनुष्यन-
वरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः । दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या
पाण्डवान् प्रति ॥ १७ ॥ यदा तत् पावको दावमदहत् खाण्डवं
वनम् । अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता ह्युत्तमाः ॥ १८ ॥ तेन
सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः । अजयत् खाण्डवप्रस्थे न
हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १९ ॥

उत्तर उवाच । सैरिन्ध्रं जानासि तथा युवानं नपुंसको
नैव भवेद्यथासौ । अहं न शक्नोमि बृहन्नलां शुभे वक्तुं स्वयं
यत्स्व हयान्ममेति वै ॥ २० ॥

द्रौपद्युवाच । येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः सा वीर वचनं करिष्यति न संशयः ॥ २१ ॥ यदि वै
सारथिः स स्यात् कुर्वन् सर्वान्न संशयः । जित्वा गाश्च समादाय
ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ २२ ॥ एवमुक्तः स सैरिन्ध्रः भगिनीं

प्रत्यभाषत । गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय वृहन्नलाम् ॥ २३ ॥
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्त्तनागृहम् । यत्रास्ते स महा-
बाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि वृहन्नलासारथ्यक्रयने

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा प्राद्रवत्काञ्चनमाख्यधारिणी ज्येष्ठेन
भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी । सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या सा पद्म-
पत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥ १ ॥ तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता । तन्नर्त्तनागारमरालपक्षा
शतच्छदा मेषमिवाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहतोद्ध
स्वनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा । आसाद्य तं वै वरमाख्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ॥ ३ ॥ सा रत्नभूता मनसः प्रिया-
क्षिता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः । सुदर्शनीया प्रमुखि यश-
स्विनी प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ॥ ४ ॥ सुसंहतोर् कनको-
ज्ज्वलत्वं पार्थः कुमारीं स तदाभ्यभाषत । किमागमः काञ्चन-
माख्यधारिणि मृगाक्षि किन्तुं त्वरितेव भाविनी । किं ते मुखं
सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्षु तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं
सखा । प्रहसन्नब्रवीद्राजन् किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तद्ब्रवी-
द्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् । प्रणयन्नावयन्ती सा सखीमध्य इदं
वचः ॥ ७ ॥ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काव्यन्ते नो वृहन्नले । तान्
विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ८ ॥ न चिरं निहतस्तस्य
संग्रामे रथसारथिः । तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्य-
माचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यार्थं वृहन्नले । आच-

चक्षे हयज्ञाने सैरिन्ध्री कौशलं तव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किला-
सीखं सारथिर्दयितः पुरा । तयाजयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
र्षभः । सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु वृहन्नले ॥ ११ ॥
दूरादूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः । अथैतद्वचनं मेऽद्य
निशुक्ता न करिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि
जीवितम् । एवमुक्त्वस्तु सुश्रोण्या तथा सखरा परन्तपः ॥ १३ ॥
जगाम राजपुत्रस्य सकाशमभितौजसः । तमात्रजन्तन्तूरितं प्रभिन्न-
मिव कुञ्जरम् ॥ १४ ॥ अन्वगच्छद्दिशालाक्षी शिशुं गजबधूरिव ।
दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ तया सारथिना
पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । पृथिवीमजयत् कृत्स्नां कुन्तीपुत्री
धनञ्जयः ॥ १६ ॥ सैरिन्ध्री त्वां समाचष्टे सा हि जानाति पाण्ड-
वान् । संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं वृहन्नले ॥ १७ ॥ कुरुभि-
र्योत्स्रमानस्य गोधनानि परीप्सतः । अर्जुनस्य किलासीखं
सारथिर्दयितः पुरा ॥ १८ ॥ तयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डव-
र्षभः । एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं वृहन्नला ॥ १९ ॥ का शक्ति-
र्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि । गीतं वा यदि वा नृत्यं वादितं
वा पृथग्विधम् । तत्करिष्यामि भद्रन्ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥ २० ॥

उत्तर उवाच । वृहन्नले गायनी वा नर्तनी वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व ह्योत्तमान् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बह्व ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ॥ २२ ॥ जर्जमुत्क्षिप्य
कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन् पृथु-
लोचनाः ॥ २३ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः । कव-
चेन महार्ह्येण समनद्धवृहन्नलाम् ॥ २४ ॥ स बिभ्रत् कवचञ्चाग्रं
स्वयमग्र्यं भुजन्तरम् । ध्वजश्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत्
॥ २५ ॥ धनूंषि च महार्ह्येण वाणांश्च रुचिरान् बहून् । आदाय

प्रययौ वीरः स वृहन्नलसारथिः ॥ २६ ॥ अथोत्तरा च कन्याश्च
सख्यस्तामब्रुवंस्तदा । वृहन्नले आनयेथा वासांसि रुचिराणि
च ॥ २७ ॥ पाद्यालिकायं चित्राणि सूक्ष्माणि च ऋदूनि च ।
विजित्य संग्रामगतान् भीमद्रीणमुखान् कुरून् ॥ २८ ॥ एवं ता
ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन् पार्थो
मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ २९ ॥

वृहन्नलोवाच । यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिषे वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु वीमत्सस्ततः प्राचोदय-
द्वयान् । कुरूनभिसुखः शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ३१ ॥ तस्य-
त्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं वृहन्नलया सहितं महाभुजम् । स्त्रियश्च
कन्याश्च दिजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गनाः ॥ ३२ ॥ यद्-
र्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराभवत् खाण्डवदाहमङ्गलम् । कुरून्
समासाद्य रणे वृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्याणे

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । स राजधान्या निर्याय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रयाहीत्यब्रवीत् सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १ ॥ सम-
वितान् कुरून् सर्वान् जिगीषूनवजित्य वै । गास्तेषां क्षिप्रमादाय
पुनरेध्याम्यहं पुरम् ॥ २ ॥ ततस्तांश्चोदयामास सदृष्ट्वान् पाण्डु-
नन्दनः । ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ॥ ३ ॥ आलि-
खन्त इवाकाशमूङ्गः काञ्चनमालिनः । नातिदूरमथो गत्वा मत्स्य-
पुत्रधनञ्जयौ ॥ ४ ॥ अवेहेताममित्रघ्नौ कुरूणांमलिनं बलम् ।
अज्ञानमभितो गत्वा आससाद् कुरूनथ ॥ ५ ॥ तां यमीमन्व-

वीक्षेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः । तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरो-
पमम् ॥ ६ ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बङ्गलपादपम् । दृष्टे
पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ ७ ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां
दिवस्पृक्षुस्सत्तम । तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ८ ॥
कर्णदुर्योधनकृतैर्गुप्तं भ्रान्तमवेन च । द्रोणेन च सपुत्रेण महे-
ष्वासेन धीमता । हृष्टरोमा भयोद्विग्नः प्राथं वैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बङ्गप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १० ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यामि
कुरुसैन्यमनन्तकम् । नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम्
॥ ११ ॥ रथनागाश्वकलितां पत्तिध्वजसमाकुलाम् । दृष्ट्वैव हि
परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२ ॥ यत्न द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः
कर्णो विविंशतिः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च वाह्निकः
॥ १३ ॥ दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः । युति-
मन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव हि कुरु-
नेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः । हृषितानि च रोमाणि कञ्जल-
ज्वागतं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविजातो विजातस्य मौखर्गाद्धूर्तस्य
पश्यतः । परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिग-
र्त्तान्ते पिता यातः शून्ये सम्प्राणिधाय माम् । सर्वां सेना-
मुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सोऽहमेको बहून्
बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः । प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्त्तस्व
वृहन्नले ॥ १८ ॥

वृहन्नलोवाच । भयेन दीनरूपोऽसि हिषतां हर्षवर्द्धनः ।
न च तावत् कृतं कर्म परैः किञ्चित् रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव
च मामात्य वह मां कौरवान् प्रति । सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि
घ्नैते बङ्गला ध्वजाः ॥ २० ॥ मथ्यमामिषगृध्राणां कुक्ष्या-

माततायिनाम् । नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१ ॥
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कथ्यमानोऽभिनिर्वाय
किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै
प्रतियास्यसि । प्रहसिष्यन्ति वीरास्त्वां नरा नार्यश्च सङ्गताः ॥ २३ ॥
अहमप्यत्र सैरिन्ध्रग्रा खरातः सारथ्यप्रकर्मणि । न च शच्याम्य-
निर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरिन्ध्रग्रा-
स्तव वाक्येन तेन च । कथं न युध्येयमहं कुरुन् सर्वान् स्थिरो
भव ॥ २५ ॥

उत्तर उवाच । कामं हरन्तु मत्स्रगानां भूयांसः कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि वृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च
कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरञ्चापि पितुश्चैव
बिभेम्यहम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एत्युक्त्वा प्राद्वद्भीतो रथात् प्रस्कन्य
कुण्डली । त्यक्त्वा मानं च दर्पञ्च निःसृज्य सभरन्धनुः ॥ २८ ॥

वृहन्नलोवाच । नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथो-
त्तमात् । तमन्वधावद्भावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ३० ॥ दीर्घां
वेणीं विधुन्वानः साधुशुक्ले च वाससी । विधूय वेणीं धावन्त-
मजानन्तोऽर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथा रूप-
मवेक्ष्य तम् । तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२ ॥
क एष वैशसंच्छन्तो भस्मन्येव ज्ञताशनः । किञ्चिदस्य यथा पुंसः
किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३ ॥ सास्त्रप्यमर्जुनस्येव क्लीवरूपं
विभक्तिं च । तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥ ३४ ॥
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् । अमरेष्विव देवेन्द्रो
मानुषेषु धनञ्जयः ॥ ३५ ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके

धनञ्जयात् । एकः पुत्री विराटस्य भूय्ये सन्निहितः पुरे ॥ ३६ ॥
 स एष किल निर्याती बालभावान्न पौरुषात् । सत्रेण नूनं कृन्तं
 हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ॥ ३७ ॥ उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्याती
 नगराद्वहिः । स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते । तन्नून-
 मेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्
 पृथक् । न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९ ॥ कृन्तं
 तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत । उत्तरन्तु प्रधावन्तमभि-
 द्रुत्य धनञ्जयः ॥ ४० ॥ गत्वा पदशतं तूष्णं केशपद्मे परामृशत् ।
 सोऽर्जुनेन परामृष्टः पथ्यदिवयदार्त्तवत् । बह्वलं कृपणञ्चैव विरा-
 टस्य सुतस्तदा ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । शृणुयास्त्वं हि कल्याणि वृहन्नले सुमध्यमे ।
 निवर्त्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥ ४२ ॥ शतकुम्भस्य
 शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते । मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवद्वा-
 न्महाप्रभान् ॥ ४३ ॥ हेमदण्डप्रतिच्छेन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः ।
 मत्तांश्च दश मातङ्गान् सुञ्च मान्तुं वृहन्नले ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादौनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
 प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवीत्
 पार्थो भयार्त्तं नष्टचेतसम् । यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रु-
 कर्षण ॥ ४६ ॥ एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।
 प्रयाक्षेतद्रथानीकं मदृबाहुबलरक्षितः ॥ ४७ ॥ अप्रदृश्यतमङ्गोरं
 गुप्तंस्वीरैर्महारथैः । माभैस्त्वं राजपुत्राग्र क्षत्रियोऽसि परन्तप
 ॥ ४८ ॥ कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि । अहं वै
 कुरुभिर्योत्से प्रविश्यामि च ते पशून् ॥ ४९ ॥ प्रविश्येतद्रथानीक-
 मप्रदृश्यं दुरासदम् । यत्तो भव नरश्रेष्ठ योत्सेऽहं कुरुभिः सह
 ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः । समाश्लास्य

मुहूर्त्तन्तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तत एनं विचेष्टन्तमकामं भय-
पीडितम् । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्बरः ॥ ५२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तराश्वसने

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं दृष्ट्वा क्लीववेशेन रथस्थं नरपुङ्गवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखा-
स्तत्र कुरवो रथिसत्तमाः । विप्रस्तमनसः सर्वे धनञ्जयकृता-
ङ्गयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाङ्गुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चण्डाश्च वाताः
संवान्ति रुद्धाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा सम्भृतं
नभः ॥ ४ ॥ रुद्धवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽङ्गुतदर्शनाः । निःसरन्ति
च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५ ॥ शिवाश्च विनन्दन्त्येता
दीप्तायां दिशि दारुणाः । हयाश्चाशूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्य-
कम्पिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्र रूपाणि सन्दृश्यन्ते बहूनि च ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु साध्वसं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥ रक्षध्वमपि
चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वञ्चापि
गोधनम् ॥ ८ ॥ एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । आगतः
क्लीववेशेन पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९ ॥ नदीज लङ्केशवनारि-
केतुर्नगाह्वयो नाम नगारिस्तनुः । एषोऽङ्गनावेशधरः किरीटी
जित्वा वयं नेष्यति चाद्य गावः ॥ १० ॥ स एष पार्थो विक्रान्तः
सव्यसाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तत सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥
क्षेपितश्च वने शूरो वासवेनापि शिञ्चितः । अमर्षवशमापन्नो
वासवप्रतिभो युधि ॥ १२ ॥ नेहास्य प्रतियोद्धारमहम्पश्यामि

कौरवाः । महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः । किरात-
वेशप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ १३ ॥

कर्ण उवाच । सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकल्पते ।
न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य च ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति हादशाब्दान्विशाम्यते ॥ १५ ॥ अथेष कश्चि-
द्दिवान्यः क्लीववेशेन मानवः । शरैरेनं सुनिमित्तैः पातयिष्यामि
भूतले ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे पर-
न्तप । भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषन्तदपूजयन् ॥ १७ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनप्रशंसायां

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्र-
वीत् । सुकुमारं समाज्जाय संग्रामे नातिकीविदम् ॥ १ ॥ समा-
दिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्ववहरोत्तर । नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं
शक्यन्ति मे बलम् ॥ २ ॥ भारद्वापि गुरुं वोढुं कुञ्जराश्वान्
प्रमर्दतः । मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३ ॥ तस्मा-
द्भूमिच्छयारोह शमीमेतां पलाशनीम् । अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां
धनूंषि निहितान्युत ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीमत्सोर्यमयो-
स्तथा । ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५ ॥
अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् । एकं शतसहस्रेण
सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ व्यायामसहमत्यर्थं दृणराजसमं
महत् । सर्वयुधमहामात्रं शत्रुसम्बाधकारकम् ॥ ७ ॥ सुवर्ण-
विकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् । अलम्भारं गुरुं वोढुं दारुणं

चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ।
युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनास्त्रकथने

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

— :: —

उत्तर उवाच । अस्मिन् वृक्षे किलोद्वहं शरीरमिति नः
श्रुतम् । तदहं राजपुत्रः सन् स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ १ ॥ नैव-
विधं मया युक्तमालब्धं क्षत्रयोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्र-
व्रतविदा सदा ॥ २ ॥ स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहनिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं वृहन्नले ॥ ३ ॥

वृहन्नलोवाच । व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंश्चेतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ४ ॥ दायाहं मत्स्य-
राजस्य कुले जातं मनस्विनाम् । त्वां कथं निन्दितं कर्म कारयेऽहं
नृपात्मज ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स पार्थेन रथात् प्रस्कन्द्य
कुण्डली । आरूरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तम-
न्वशासत् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्रात्
धनूंश्चेतानि मा चिरम् ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपा-
नुद । सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि प्रयुवक्षसाम् ॥ ८ ॥ परि-
वेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहनान्येषां परि-
मुच्य समन्ततः ॥ ९ ॥ अपश्यद्गण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ।
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्क्षसाम् ॥ १० ॥ विनिश्चेरुः प्रभा-
दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव
जुष्टताम् ॥ ११ ॥ हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ।

संस्पृश्य तानि क्षापानि भानुमन्ति ब्रह्मन्ति च । वैराटिरर्जुनं राज-
निदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अस्त्रावरोपणे

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । विन्दवो जातरूपस्य शतं यन्निन्निपातिताः ।
सहस्रकोटिसौवर्णाः कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ १ ॥ वरणा यत्र सौवर्णाः
पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपाश्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ २ ॥
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते
कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ ३ ॥ सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति
दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ॥ ४ ॥
शूलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रञ्च कस्यै-
तद्वनुरुत्तमम् ॥ ५ ॥ इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाः पृथवः
कस्य गार्दपत्राः शिलाश्रिताः । चारिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सर्वा-
यसाः शराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्यापः पञ्चशार्दूललक्ष्णः ।
वराहकर्षाभ्यामिथान् शरान् धारयते दश ॥ ८ ॥ कस्येमे पृथ्वी
दीर्घाश्चन्द्रविम्बाद्धर्शनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधि-
राशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरक्षैः सुवाससः । उत्तरै-
रायसैः पीतैर्हमपुङ्खैः शिलाश्रितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहो दिव्यः
शत्रवाणां भयङ्करः । कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिली-
मुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुमहान् । पृथुल-
श्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ॥ १२ ॥ कस्य हेमत्सरु-
र्दिव्यः खड्गः परमनिर्मलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये
कोशे समर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरुनापृथ्वी नैषधो भारसाधनः ।

कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूप-
सम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावक-
प्रभे ॥ १५ ॥ निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्घ्रणः ।
कस्यायमसितः खड्गो हेमविन्दुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविष-
समस्पर्शः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भय-
प्रदः ॥ १७ ॥ निर्दिग्धस्व यथातत्त्वं यथा पृष्ठा वृहन्नखे । विस्मयो
मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यास्तदर्थमे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वृहन्नखोवाच । यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहा-
मात्रं शतकुम्भपरिष्कृतम् । एतत्तदर्जुनस्यासीत् गाण्डीवं परमा-
युधम् ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् । येन दिवान्
मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चावचैर्वाणैः श्लाघ्य-
मायतमव्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ॥ ४ ॥
एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजा-
पतिरधायत ॥ ५ ॥ त्रीणि पञ्चशतं चैव शत्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ ६ ॥ पार्थः पञ्च च
षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः । महावीर्यं महादिव्यमेतत्तदनु-
क्तमम् ॥ ७ ॥ एतत् पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् । पूजितं
सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ ८ ॥ सुपाश्र्वं भीमसेनस्य जात-
रूपग्रहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृतस्त्रां दिशं प्राचीं परन्तपः
॥ ९ ॥ इन्द्रगोपकचित्रञ्च यदेतच्चारुदर्शनम् । राज्ञो युधिष्ठिर-
स्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ १० ॥ सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णः प्रका-

शन्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ११ ॥
 शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः । एतन्माद्रीसुतस्यापि
 सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ १२ ॥ ये लिमे क्षुरसङ्काशाः सहस्रा लोम-
 वाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ १३ ॥ एते
 ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः । भवन्ति वीरस्याक्षय्या
 व्यूहतः समरे रिपून् ॥ १४ ॥ ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रविम्बार्ध-
 दर्शनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ १५ ॥
 हारिद्रवर्णा ये लेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः । नकुलस्य कला-
 पोऽयं पञ्चमार्दूललक्षणः ॥ १६ ॥ येनासौ व्यजयत् कृतक्षां
 प्रतीचीं दिशमाहवे । कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः
 ॥ १७ ॥ ये लिमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः । एते चित्र-
 क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ १८ ॥ ये लिमे निशिताः प्रीताः
 पृथवो दीर्घवाससः । हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राक्ष एते महाशराः
 ॥ १९ ॥ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुन-
 स्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ २० ॥ वैयाघ्रकोशः सुमहान्
 भीमसेनस्य सायकः । गुरुभारसहो दिव्यः शत्रुवाणां भयङ्करः
 ॥ २१ ॥ सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुमनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरव-
 स्यैव धर्मराजस्य धीमतः ॥ २२ ॥ यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहित-
 श्चित्रयोधने । नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ २३ ॥
 यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विज्ञेयं
 सर्वभारसहं दृढम् ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोक्षरणपर्वणि उत्तरस्यास्त्रदर्शने

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

— —

उत्तर उवाच । सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १ ॥ क्व नु स्त्रि-
दर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च भीम-
सेनश्च पाण्डवः ॥ २ ॥ सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।
राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कथञ्चन ॥ ३ ॥ द्रौपदी क्व च
पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता । जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्व-
गमहनम् ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । अहमक्षार्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबन्धोऽथ नकुलः
सहदेवस्तु गोकुले । सैरिन्द्र्ये द्रौपदी विद्धि यत्कृते कीचका
हताः ॥ ६ ॥

उत्तर उवाच । दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे ।
प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि वै ।
वराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसो
भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी
श्वेतवाहनः । भीमत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ९ ॥

उत्तर उवाच । केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १० ॥ अर्जुनः
फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो भीमत्सुरेव च । धनञ्जयश्च केनासि ब्रूहि
तन्मम तत्त्वतः ॥ ११ ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ।
तत्सर्वं यदि मां ब्रूयाः श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केव-
लम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाङ्गमां धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ अभि-
प्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् । नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन
मां विजयं विदुः ॥ १४ ॥ श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति

मे हयाः । संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५ ॥
 उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः
 पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६ ॥ पुरा अक्रेण मे दत्तं युध्यतो
 दानवर्षभैः । किरौटं मूर्द्ध्नि सूर्याभं तेनाङ्गमां किरौटिनम् ॥ १६ ॥
 न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सु-
 रिति विश्रुतः ॥ १७ ॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विक-
 र्षणे । तेन देवमनुष्येषु अव्यसाचीति मां विदुः ॥ १८ ॥ पृथिव्यां
 चतुरन्तायां वर्णो दुर्लभः समः । करोमि कर्म शुक्लञ्च तेन माम-
 र्जुनं विदुः ॥ १९ ॥ अहं दुरापो दुर्द्वेषो दमनः पाकशासनिः ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २० ॥ कृष्ण इत्येव
 दशमं नाम चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद-
 बालकस्य वै ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स पार्थं वैराटिरभ्यवादयदन्ति-
 कात् । अहं भूमिप्लयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २२ ॥
 दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय । लोहिताक्ष महा-
 बाहो नागराजकरोपम ॥ २३ ॥ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि
 तत्त्वम । यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करम् । अतो भयं
 व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि अर्जुनपरिचये
 चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिना मया ।
 कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
 सर्वान्नुदामि ते शत्रून् रणे रणविशारद ॥ २ ॥ स्वस्थो भव महा-

बाहो पश्य मां शत्रुभिः सह । युध्यमानं विमर्दंस्मिन् कुर्वाणं
भैरवं महत् ॥ ३ ॥ एतान् सर्वानुपासजान् क्षिप्रं बभ्रीहि मे
रथे । एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरावानुत्तर-
स्तदा । अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावतरत्ततः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । अहं वै कुरुभिर्योत्सगाम्यवजेष्यामि ते पशून् ।
सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ॥ ६ ॥ त्रिदण्डतूणसम्बाध-
मनेकध्वजसङ्कुलम् । उद्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभिम्
॥ ७ ॥ नगरं ते मया गुप्तरथोपस्थं भविष्यति । अधिष्ठितो
मया सङ्क्षेप रथो गाण्डीवधन्वना । अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे
श्वेतु ते भयम् ॥ ८ ॥

उत्तर उवाच । बिभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं
युधि । केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ९ ॥ इदन्तु
चिन्तयन्नेवं परिसुह्रामि केवलम् । निश्चयञ्चापि दुर्मधा न गच्छामि
कथञ्चन ॥ १० ॥ एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणेः सूचितस्य च । केन
कर्मविपाकेन क्लीवत्वमिदमागतम् ॥ ११ ॥ मन्ये त्वां क्लीववेशेन
चरन्तं शूलपाणिनम् । गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच । भ्रातुर्नियोगात् ज्येष्ठस्य सम्बत्सरमिदं
व्रतम् । चरामि व्रतचर्य्यञ्च सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ नास्मि
क्लीवो महाबाहो परवान् धर्मसंयुतः । समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि
मां त्वं नृपात्मज ॥ १४ ॥

उत्तर उवाच । परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्तर्को न मे वृथा ।
न हीदृशाः क्लीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ॥ १५ ॥ सहायवानस्मि
रणे युध्येयममरैरपि । साध्वसं हि प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि
मे ॥ १६ ॥ अहन्ते संग्रहीष्यामि हयान् शत्रुरथारुजान् । शिञ्चितो
ह्यस्मि सारथेऽथ तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ दारुको वासुदेवस्य

यथा शक्रस्य मातलिः । तथा मां विद्धि सारथेय शिञ्चितं नर-
पुङ्गव ॥ १८ ॥ यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम् ।
दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ १९ ॥ योऽयं धुरं
धुर्यवरो वामं वहति शोभनः । तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवने सदृशं
हयम् ॥ २० ॥ योऽयं काञ्चनसन्नाहः पाणिं वहति शोभनः ।
समं शैव्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ योऽयं वहति ते
पाणिं दक्षिणामभितः स्थितः । बलाहकादभिमतः स ज्वे
वीर्यवत्तरः ॥ २२ ॥ लाभेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
तच्चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विमुच्य बाहुभ्यां बलवानि स
वीर्यवान् । चित्रे काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुच्चतदा शुभे ॥ २४ ॥ कृष्णान्
भङ्गिमतः केशान् श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा । अथासी प्राङ्मुखो
भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ २५ ॥ अपि दध्यौ महाबाहुः सर्वा-
स्त्राणि रथोत्तमे । जघ्नुष पाथं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम्
॥ २६ ॥ इमे स परमोदाराः क्रिङ्गराः पाण्डुनन्दन । प्रणिपत्य
ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ॥ २७ ॥ सर्वाणि मानसानीह
भवतेत्यभ्यभाषत । प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ॥ २८ ॥
अधिच्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्भनुः । तस्य विक्षिप्य-
माणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः ॥ २९ ॥ यथा शैलस्य महतः
शैलेनैवावजघ्नुषः । सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ॥ ३० ॥
पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे । भ्रान्तदिजं खन्त-
हासीत् प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥ तं शब्दं कुरवोऽजानन्
विस्फोटमग्नेरिव । यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ ३२ ॥

उत्तर उवाच । एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारंगान् ॥ ३३ ॥ असहायोऽसि
कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः । अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि

तेऽग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो मा भैषीः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
 युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ॥ ३५ ॥ सहायो वीर-
 यात्रायां कस्तदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देव-
 दानवसङ्कुले ॥ ३६ ॥ खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत् सखा
 मम । निवातकवचैः सार्द्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ ३७ ॥ युध्यतो
 देवराजार्थं कः सहायस्तदाभवत् । स्वयम्बरे तु पाञ्चाख्या राजभिः
 सह संयुगे ॥ ३८ ॥ युध्यतो बह्वभिस्तात कः सहायस्तदाभवत् ।
 उपजीव्य गुरुं द्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ ३९ ॥ वरुणं पावक-
 च्छैव कृपं कृष्णं च माधवम् । पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्न
 योधये । रथं वाहय मे शीघ्रं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारम्भे

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीः कृत्वा प्रद-
 क्षिणाम् । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डु नन्दनः ॥ १ ॥ ध्वजं
 सिंहं रथान्तस्मादपनीय महारथः । प्रणिधाय शमीमूले प्राया-
 दुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितं विश्व-
 कर्मणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३ ॥ मनसा
 चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे
 भूतान्यदेशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं हिरण्यम् ।
 खात्पपात रथन्तूरुणं दिव्यरूपं मनोरथम् ॥ ५ ॥ रथं तमागतं
 दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेत-
 वाहनः ॥ ६ ॥ बह्वगोधाङ्गुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः । ततः
 प्रायादुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वनवन्तं महाशङ्खं बल-
 वानरिमर्दनः । प्राधमदुबलमास्थाय दिप्रतां लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥

ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् । उत्तरश्चापि सन्वस्ती
रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौन्तेयः समु-
द्यम्य च रश्मिभिः । उत्तरं च परिव्वज्य समाश्वसयदर्जुनः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परन्तप ।
कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शङ्ख-
शब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः । कुक्षराणां च नदतां व्यूढा-
नीकेषु तिष्ठताम् ॥ १२ ॥ स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विप्रसरूपो वितस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुक्षराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १४ ॥ नैवविधः
शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः । ध्वजस्य चापिरूपं मे दृष्टपूर्वं
न ह्रीदृशम् ॥ १५ ॥ धनुषश्चापि निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ।
अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषेण
शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् । रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति
मे भृशम् ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे । गाण्डीवस्य च
शब्दे न कर्णौ मे वधिर्रीकृतौ ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच । एकान्तं रथमास्थाय पद्भ्यां तमवपीडय ।
दृढं च रश्मोन् संयच्छ शङ्खं ध्यास्याम्यहं पुनः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शङ्खमुपाध्मासीद्धारयन्निव पर्व-
तान् । द्विषतां दुःखजनकं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ २० ॥ गुहा
गिरीणां च तदा दिशः शैलास्तथैव च । उत्तरश्चापि संलीनो
रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन
च । गाण्डीवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत । तं समाश्वसया-
मास पुनरेव धनञ्जयः ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच । यथा रथस्य निर्घोषो यथा मेघ उदीर्यते ।

प्रकम्पते यथा भूमिनैर्घोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ २३ ॥ अस्त्राणि न
प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः । अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्
शोभनम् ॥ २४ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्वं मृगा घोरप्रवाहिनः ।
ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन् शोभनम् ॥ २५ ॥ अकुनायाप-
सव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् । गोमायुरेष सेनाया रुक्मक्ष्ये
प्रधावति ॥ २६ ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्देहयते भयम् ।
भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्ष्ये ॥ २७ ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेषु
क्षत्रियाणां प्रदृश्यते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृग-
पक्षिणः ॥ २८ ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ।
विशेषत इहास्त्राकं निमित्तानि विनाशने ॥ २९ ॥ उल्काभिश्च
प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव । वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशा-
म्यते ॥ ३० ॥ उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्ततः । तपस्यसे
वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपौडिताम् ॥ ३१ ॥ पराभूता च नः
सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा
विचेतसः । गाश्च प्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्पातदर्शने

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्र-
वीत् । द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १ ॥ उत्तोऽय-
मर्थ आचार्यो मया कर्षेन चासकृत् । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि
दृष्यामि तं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च दादश्ववत्सरान् ।
वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३ ॥ तेषां न ताव-
न्निर्वृत्तं वर्त्तते तु त्रयोदशम् । अज्ञातवासी बीभत्सुरथास्त्राभिः
समागतः ॥ ४ ॥ अनिर्वृत्तेऽपि निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः । पुन-

हर्दशवर्षाणि वने वत्सगन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वा ते न
 जानीयुरस्मान् वा मोह आविष्टः । चीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो
 वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां हि पुनर्द्वेधे नित्यं भवति संशयः ।
 अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७ ॥ स्वार्थं सर्वे
 विमुञ्चन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यग्रा-
 नाञ्च युयुत्सताम् ॥ ८ ॥ यदि बीभत्सुरायातस्तदा कस्यापराधुमः ।
 त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्स्रान् योद्धुमिहागताः ॥ ९ ॥ मत्स्यानां
 विप्रकारांस्ते बह्वनस्मात्प्रकीर्तयन् । तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः
 प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥ प्रथमं तैर्गृहीतव्यं मत्स्रानां गोधनं महत् ।
 सप्तम्यामपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ॥ ११ ॥ अष्टम्यां पुन-
 रस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति । इमा गावो गृहीतव्या गते मत्से
 गवांस्यदम् ॥ १२ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यन्ति यदि वा स्युः परा-
 जिताः । अस्मान् वा ह्युपसन्धाय कुर्युर्मत्सेन सङ्गतम् ॥ १३ ॥
 अथवा तानपाहाय मत्स्रो जनपदैः सह । सर्वथा सेनया सार्द्धं
 संवृतो भीमरूपया ॥ १४ ॥ आयातः केवलां रात्रिमस्मान् योद्धु-
 मुपागतः । तेषामेव महावीर्यैः कश्चिदेष पुरःसरः ॥ १५ ॥
 अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्रो वा हि स्वयं भवेत् । यदेष राजा
 मत्स्रानां यदि बीभत्सुरागतः ॥ १६ ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति
 नः समयः कृतः । अथ कस्मात् स्थिता ह्येते रथेषु नरसत्तमाः
 ॥ १७ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च । सन्धान्त-
 मनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ॥ १८ ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयो-
 ऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् । आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन
 वज्रिणा ॥ १९ ॥ यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ।
 शरैरेभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गह्वरे वने ॥ २० ॥ को हि जीवेत्
 पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः । आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीति-
 विधीयताम् ॥ २१ ॥ जानाति हि मतं तेषां मनस्त्रासयतीव नः ।

अर्जुने चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २२ ॥ तथाहि दृष्ट्वा
 बीभत्समुपायान्तं प्रशंसति ॥ २३ ॥ यथा सेना न भज्येत तथा
 नीतिर्विधीयताम् । ऋषितं क्षुपशृणुने द्रोणे सर्वं विषद्वितम् ॥ २४ ॥
 अद्वैतिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशङ्कता । यथा न विभ्रमेत्सेना
 तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २५ ॥ दृष्टा हि पाण्डवानित्यमाचार्यस्य
 विशेषतः । आसयन्नपरार्थाश्च कथयति स्म स्वयं तथा ॥ २६ ॥ अश्वानां
 ऋषितं श्रुत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वापि व्रजन्तो वा
 सदा ऋषन्ति वाजिनः ॥ २७ ॥ सदा च वायवो वान्ति नित्यं
 वर्षति वासवः । स्तनयित्रोश्च निर्घोषः श्रूयते बह्वशस्तथा ॥ २८ ॥
 किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामाद्देषाद्वा
 रोषाद्वात्मासु केवलात् ॥ २९ ॥ आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञा-
 शोपायदर्शिनः । नैते महाभये प्राप्ते सम्पृष्टव्याः कथञ्चन ॥ ३० ॥
 प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्वाणाः
 पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३१ ॥ बह्वन्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जन-
 संसदि । इज्यास्त्रे चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥
 परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्रा-
 जाविकर्मणि ॥ ३३ ॥ गोधनेषु प्रतोलीषु वरदारमुखिषु च । अन्न-
 संस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ३४ ॥ पण्डितान् पृष्ठतः
 कृत्वा परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्यथा बध्येत वै
 परः ॥ ३५ ॥ गावश्च सम्प्रीतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्ततः । आर-
 ह्याश्च विधीयन्तां यत्र योत्सग्रामहे परान् ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनवाक्ये

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कर्ण उवाच । सर्वानायुष्मतो भीतान् सन्नस्तानिव लक्षये ।
 अयुद्धमनसश्चैव सर्वैश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येष राजा मत्स्रानां
 यदि वीभत्सुरागतः । अहमावारयिष्यामि वेल्लेव मकरालयम् ॥ २ ॥
 मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् । नावृत्तिर्गच्छतामस्ति
 सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३ ॥ रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्त-
 वता मया । क्वाद्यन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४ ॥
 शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् । श्रूयतां तलयोः
 शब्दो मेथ्योराहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि वीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ
 च पञ्च च । जातस्त्रेहश्च युद्धेऽस्मिन् मयि सम्प्रहरिष्यति ॥ ६ ॥
 पात्नीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव । शरौघान् प्रति-
 गृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेष्वासस्त्रिषु
 लोकेषु विश्रुतः । अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८ ॥
 इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्द्विवाजितैः । दृश्यतामद्य वै व्योम
 शलभैरिव संवृतम् ॥ ९ ॥ अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा पतिश्रुतम् ।
 धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १० ॥ मत्कार्मुकविमु-
 क्तानां शराणां नतपर्वणाम् । कः सहेताग्रतः स्थातुमपि सर्वैः सुरा-
 सुरैः । अन्तराच्छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् । शलभाना-
 मिवाकाशे प्रचारः सम्प्रदृश्यताम् ॥ ११ ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्र-
 समतेजसम् । अर्द्धयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥
 रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । विवशं पार्थमादास्ये
 गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ १३ ॥ तमस्मिमिव दुर्द्धर्षमसिशक्तिशरैर्यनम् ।
 पाण्डवाम्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरो-
 वातो रथौघस्तनयिन्नुमान् । शरधारो महामेघः शमयिष्यामि
 पाण्डवम् ॥ १५ ॥ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
 शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनैरुक्म-
 पुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः । आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवा-

चलम् ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं सम्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्यञ्च युध्येयममरैरपि ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्
भस्त्रेण निहतो मया । अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान्
॥ १९ ॥ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् । दिशः
प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवङ्गमः ॥ २० ॥ अद्य दुर्योधनस्याहं
शत्रुं हृदि चिरस्थितम् । समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्
रथात् ॥ २१ ॥ हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पथ्यैवस्थितम् ।
निश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २२ ॥ कामं गच्छन्तु
कुरवो धनमादाय केवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु
मामकम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णविकल्पने

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृप उवाच । सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां
प्रकृतिं वेत्ति नानुबन्धमवेक्ष्यसे ॥ १ ॥ माया हि बहवः सन्ति
आस्त्रमाश्रित्य चिन्तिताः । तेषां युद्धन्तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुरा-
विद्ः ॥ २ ॥ देशकालेन संयुक्तां युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं
तदेवेह फलं न लभते पुनः ॥ ३ ॥ देशे काले च विक्रान्तं कल्या-
णाय विधीयते । आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयते ॥ ४ ॥
भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति पण्डिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन
सन्निपातो न नः क्षमः ॥ ५ ॥ एकः कुरुनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमत-
र्पयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ ६ ॥ एकः
सुभद्रामारोप्य हेरथे कृष्णमाह्वयत् । एकः किरातरूपेण स्थितं
रुद्रमयोधयत् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हतां कृष्णामवा-
जयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि शक्रादस्त्राण्यभिहत ॥ ८ ॥ एकः

सोऽयमरिं जिज्ञा कुरूणामकरोद्यमः । एको गन्धर्वराजानं चित्र-
 सेनमरिन्दमम् ॥ ९ ॥ विजिगेर तरसा सङ्घेऽरिं सेनां प्राप्य सुदु-
 र्जयाम् । तथा निवातकवचाः कालकञ्जाश्च दानवाः ॥ १० ॥
 दैवतैरप्यबध्यास्ते एकेन युधि पातिताः । एकेन हि लया कर्ण
 किं नामेह कृतं पुरा ॥ ११ ॥ एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे
 कृताः । इन्द्रोऽपि न हि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ १२ ॥
 यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्त्तव्यं तस्य भेषजम् । आग्नीविषस्य क्रुद्धस्य
 पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ १३ ॥ अवमुच्य प्रदिशिन्या दंष्ट्रामादातु-
 मिच्छसि । अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ॥ १४ ॥ अन-
 द्रुमः समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि । समिद्धं पावकं वापि घृत-
 मेदोवसाज्जतम् ॥ १५ ॥ घृताक्तश्चौरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्त्तुमिच्छति ।
 आत्मानं कः समुदबध्य कण्ठे बध्वा महाशिलाम् ॥ १६ ॥ समुद्रं
 प्रतरेद्दोभ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् । अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बल-
 वन्तं सुदुर्बलः ॥ १७ ॥ तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत् स
 दुर्मतिः । अस्त्राभिर्ह्येष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ॥ १८ ॥ सिंहः
 पाशविनिर्मुक्तो न नः श्रेष्ठं करिष्यति । एकान्ते पार्थमासीनं कूपे-
 ऽग्निमिव संवृतम् ॥ १९ ॥ अज्ञानादभ्यवस्कन्त्य प्राप्ताः स्त्री भय-
 मुत्तमम् । सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ २० ॥ सैन्या-
 स्तिष्ठन्तु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो
 भवान् द्रोणिस्तथा वयम् ॥ २१ ॥ सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा
 साहसं कृथाः । वयं व्यवसिताः पार्थं वज्रपाणिमिवोद्धतम् ॥ २२ ॥
 षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम संहता यदि । व्यूढानीकानि सैन्यानि
 यत्ताः परमधन्विनः । युध्यामहेऽर्जुनं सङ्घेऽरिं दानवा इव वासवम् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि कृपवाक्ये

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अश्वत्थामोवाच । न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तर-
 द्भताः । न हास्तिनपुरं प्राप्तास्वन्तु कस्य विकत्यसे ॥ १ ॥ सं-
 ग्रामान् सुबहून् जित्वा बभूवुः च विपुलं धनम् । विजित्य च परां
 सेनां नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं
 भाति दिवाकरः । तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान्
 ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयम्भुवा । धनं यैरधि-
 गन्तव्यं यच्च कुर्वन् दुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान् याज-
 येत यजेत च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥
 वैश्योऽधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शुश्रूषणं
 कुर्यान्निष्ठु वर्णेषु नित्यशः । वञ्चनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्ति-
 मास्थिताः ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
 सत्कुर्वन्ति महाभागा शुक्लान् सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन
 को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति । तथा नृशंसस्त्वपोऽयं धार्तराष्ट्रश्च
 निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाभिगम्य वित्तानि को विकत्येद्विचक्षणः ।
 निवृत्त्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमहै रथं युद्धं
 यत्राजैर्षीर्जनञ्जयम् । नकुलं सहदेवं वा धनं येषां त्वया हृतम्
 ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा बलिनां वरः । इन्द्र-
 प्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे विजितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं
 यस्मिन् कृष्णा जिता पुरा । एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मव्रज-
 स्वला ॥ १२ ॥ मूलमेषां महत् कृतं सारार्थी चन्दनं यथा ।
 कर्म कारयिथाः स्मृतं तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्ति
 मनुष्याणां शममालक्षयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कौट-
 पिपौलिकेः ॥ १४ ॥ द्रौपद्यास्तं परिक्षेपं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
 क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ १५ ॥ त्वं पुनः पण्डितो
 भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि । वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः श्रेष्ठं
 करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान्न गन्धर्वाणां सुरान्न च राक्षसान् ।

अथादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोऽभि-
 संक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति । वृद्धं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य
 तमेष्यति ॥ १८ ॥ तत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्मरराट्समम् ।
 वासुदेवसमं युद्धे पार्थं को वा न पूजयेत् ॥ १९ ॥ दिवेन देवं
 युध्येत मानुषेण च मानुषम् । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जु-
 नेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो
 विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१ ॥ यथा
 लमकरोद्युतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः । यथानैषोः सभां कृष्णां तथा
 युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षात्रधर्मस्य
 कोविदः । द्युद्युतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥
 नाद्यान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च । ज्वलतो निशि-
 तान् वाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४ ॥ न हि गाण्डीव-
 निर्मुक्ता गार्द्वपत्राः सुतेजनाः । अन्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि
 दारुणाः ॥ २५ ॥ अन्तकः पवनो मृत्युस्तथानिर्वड्वामुखः ।
 कुर्युरेते क्वचिच्छ्रेणं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां
 द्यूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः । तथा युद्धप्रसंगे सौबलेन
 सुरक्षितः ॥ २७ ॥ युध्यन्तां कामतो योधा नाहं योक्षेऽपि धनञ्जयम् ।
 मत्संगो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्भवां पदम् ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अश्वत्थामाभर्त्सनवाक्ये
 पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

—:—

भीष्म उवाच । साधु पश्यति वै द्रौणिः कृपश्च साधु पश्यति ।
 कर्णस्तु क्षात्रधर्मेण केवलं योद्धुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्यो नामि-
 वक्तव्यः पुरुषेण विजानता । दिशकालौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति
 मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्राः सुप्रहारिणः ।

कथमभ्युदये तेषां न प्रसुह्येत पण्डितः ॥ ३ ॥ स्वार्थं सर्वं विमु-
ह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः । तस्माद्भ्राजन् ब्रवीम्येतद्वाक्यं ते
यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हि यद्वोचत्त्वां तेजःसञ्जननाय तत् ।
आचार्य्यपुत्रः क्षमतां महत् कार्य्यमुपस्थितम् ॥ ५ ॥ नायं कालो
विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते । क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्य्येण
कृपेण च ॥ ६ ॥ भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।
यथा चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ ७ ॥ एवं भवत्सु
ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितम् । चलार एकतो वेदाः चाल-
मेकत्र दृश्यते ॥ ८ ॥ नैतत्क्षमस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र
भारताचार्य्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च
नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्य्यात् द्रोणात् पुरुषसत्तमात्
॥ १० ॥ वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् । जामदग्न्य-
मृते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ ११ ॥ आचार्य्यपुत्रः
क्षमतां नायं कालश्च भेदने । सर्वं संहत्य युध्यामः पाकशासनि-
मागतम् ॥ १२ ॥ बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ १३ ॥

द्रौणिरुवाच । नैवं न्याय्यमिदं वाक्यमस्माकं पुरुषप्रथम ।
किन्तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ॥ १४ ॥ शत्रोरपि
गुणा वाचया दोषा वाचया गुरोरपि । सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे
शिष्ये हितं वदेत् ॥ १५ ॥

दुर्योधन उवाच । आचार्य्य एष क्षमतां शान्तिरस्मिन् विधी-
यताम् । अभिद्यमाने तु गुरौ तद्दत्तं शेषकारितम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १७ ॥

द्रोण उवाच । यदेतत् प्रथमं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
तेनैवाहं प्रसन्नो वै नीतिरत्र विधीयताम् ॥ १८ ॥ यथा दुर्यो-

धनं पार्थो नोपसर्पति सङ्गरे । यथा दुर्योधनो राजा न गच्छे-
द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥ साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधी-
यताम् । वनवासे ह्यनिवृत्ते दर्शयेन्न स्वमर्जुनः ॥ २० ॥ धन-
ञ्जालममानोऽत्र नाद्य तत् क्षन्तुमर्हति । यथा नायं समायुक्ता-
द्वार्त्तराष्ट्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ न च सेना पराजय्यात्तथा नीति-
र्विधीयताम् । उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्तादाक्यमीदृशम् । तदनु-
सृत्य गाङ्गेयो यथावद्वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्म उवाच । कलाकाष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्त्ताश्च दिनानि च ।
अर्द्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १ ॥ ऋतवश्चापि
युज्यन्ते तथा सस्वत्सरा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं
प्रवर्त्तते ॥ २ ॥ तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३ ॥ एषामप्यधिका
मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः । तयोद्देशानां वर्षाणामिति मे वर्त्तते
मतिः ॥ ४ ॥ सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् । एवमेतद्-
ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीमत्सुरागतः ॥ ५ ॥ सर्वं चैव महात्मानः सर्वं
धर्मार्थकोविदाः । येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्वर्मेऽपराधुयुः ॥ ६ ॥
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् । न चापि केवलं
राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७ ॥ तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः
कौरवनन्दनाः । धर्मपाशनिबद्धास्ते न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८ ॥
यच्चानृत इति ध्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवम् । वृणुयुर्मरणं पार्था
नानृतत्वं कथञ्चन ॥ ९ ॥ प्राप्ते काले तु प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्न रर्षभाः ।
अपि वचश्चता गुप्तं तथावीर्या हि प्राण्डवाः ॥ १० ॥ प्रति युध्येम

समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् । तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनु-
ष्ठितम् ॥ ११ ॥ तत्संविधीयतां शीघ्रं मानो ह्यर्थोऽभ्यगात्परम् ।
न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ॥ १२ ॥ एकान्तसिद्धिं
राजेन्द्र सम्प्राप्तश्च धनञ्जयः । सम्पूज्यते तु संग्रामे भावाभावौ
जयाजयौ । अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३ ॥ तस्मा-
द्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितम् । क्रियतामाशु राजेन्द्र
सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ १४ ॥

दुर्योधन उवाच । नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पिता-
मह । युद्धोपचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ क्षिप्रं बलं चतु-
र्भागं गच्छ गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरश्चतुर्भागी गाः समादाय
गच्छतु ॥ १७ ॥ वयं त्वर्द्धेन सैन्येन प्रतियोत्सगाम पाण्डवम् ।
अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिः शारद्वतस्तथा ॥ १८ ॥ प्रतियोत्सगाम
बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयम् । मत्संगं वा पुनरायातमागतं वा शत-
क्रतुम् । अहमावारयिष्यामि वेल्लेव मकरालयम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाकथं कुरुचे तेषां भीष्मेणोक्तं महा-
त्मना । तथैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ २० ॥ भीष्मः
प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरम् । सेनामुखान् व्यवस्थाप्य
व्यूहितुं सम्पूज्यक्रमे ॥ २१ ॥

भीष्म उवाच । आचार्ये मध्ये तिष्ठ त्वमश्रुत्यामा तु सव्यतः ।
कृपः शारद्वतो धीमान् पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ २२ ॥ अग्रतः
सूतपुत्रस्तु कर्षस्तिष्ठतु दंशितः । अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्
स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मसैन्यव्यूहे

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवाणां महा-
रथैः । उपायादर्जुनस्तूष्णीं रथघोषिण नादयन् ॥ १ ॥ ददृशुस्ते
ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । द्रोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य
च निःस्वनम् ॥ २ ॥ ततः सर्वं समालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच । एतद्भुजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते । एष
घोषः स रथजो रोरवीति च वानरः ॥ ४ ॥ वानरः सर्वसेनायां
करोति भयमुत्तमम् । एष तिष्ठन्नथश्रेष्ठे रथे च रथिनाम्बरः ॥ ५ ॥
उत्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमग्ननिस्वनम् । इमौ हि वाणौ
सहितौ पादयोर्मै व्यवस्थितौ ॥ ६ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ
संस्पृश्य मे शरौ । निवर्त्तय हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम्
॥ ७ ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति । चिरदृष्टोऽय-
मस्माभिः प्रज्ञावान् बान्धवप्रियः । अतीव ज्वलितो लक्ष्मणा पाण्डु-
पुत्रो धनञ्जयः ॥ ८ ॥ रथो शरौ चारुतली निषङ्गी शङ्खी पताकी
कवची किरीटी । खड्गो च धन्वी विरराज पार्थः शिखी घृत-
स्रुग्भिरिवावसितः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनः कुर्वन् दृष्ट्वा संग्रामे समव-
स्थितान् । तत्कालसदृशं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । द्रुपते च सेनायां हयान् संयच्छ सारथे ।
यावत्समीचे सैन्येऽस्मिन् क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ११ ॥ सर्वानेता-
ननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् । तस्य मूर्द्ध्नि पतिष्यामि तत एते
पराजिताः ॥ १२ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरः ।
भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १३ ॥ राजानं नात्र
पश्यामि गाः समादाय गच्छति । दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्खे
जीवपरायणः ॥ १४ ॥ उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।

तत्रैव योत्से वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् । तं जित्वा विनि-
वर्त्तिष्ये गाः समादाय सर्वशः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स वैराटिर्हयान् संयम्य यत्नतः ।
नियम्य च ततो रश्मीन् यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १६ ॥ अचोदय-
त्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः । उत्सृज्य रथवंशन्तु प्रयाते
प्र्वेतवाहने ॥ १७ ॥ अभिप्रायं विदित्वा तं कृपो वचनमब्रवीत् ।
नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति ॥ १८ ॥ तस्य
पाष्णिं गृहीष्यामी जवेनाभिप्रयास्यतः । न ह्येनमतिसंकुद्धमेको
युध्येत संयुगे ॥ १९ ॥ अन्यो देवात् सहस्राक्षात् कृष्णाद्वा देवकी-
सुतात् । आचार्याच्च सप्तदाहा भारद्वाजान्महारथात् ॥ २० ॥
किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा । दुर्योधनः पार्थ-
जले पुरा नौरिव मज्जति ॥ २१ ॥ तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम
विश्राव्य चात्मनः । शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ २२ ॥
कीर्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः । नापश्यन्नाहतां
भूमिमन्तरीक्षञ्च पत्रिभिः ॥ २३ ॥ तेषामापततां युद्धे नापयाने-
ऽभवन्मतिः । शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २४ ॥ ततः
शङ्खं प्रदधौ स दिपतां लोमहर्षणम् । विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं
ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २५ ॥ तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन
च । गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ २६ ॥ अमा-
नुषाणां सर्वेषां भूतानां ध्वजवासिनाम् । ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना
धावमानाः समन्ततः । गावः प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशमास्थाय दक्षि-
णाम् ॥ २७ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि गोनिवर्त्तने

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजि-
 त्वाथ धनुर्वेराग्रः । दुर्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणं
 सोऽभिचिकीर्षमाणः ॥ १ ॥ गोष्ठे प्रयातास्तु जवेन मत्स्यान्
 किरीटिनं कार्यकृतञ्च मत्वा । दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातं कुरु-
 प्रवीराः सहस्राभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनौकानि बहूनि गाढं व्यूढानि
 दृष्ट्वा बद्धलध्वजानि । मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता वैराटि-
 मामन्तरं ततोऽभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेन तूष्णीं प्रतिपादयेमान् श्वेतान्
 हयान् काञ्चनरश्मियोक्तान् । जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्नमासादयेयं
 कुरुसिंहवन्दम् ॥ ४ ॥ गजो गजेनेव मया दुरात्मा योद्धुस्समा-
 काङ्क्षति सूतपुत्रः । तमेव मा प्रापय राजपुत्र दुर्योधनोपाश्रय-
 जातदर्पम् ॥ ५ ॥ स तैर्हयैर्वातजवैर्हृद्भिः पुत्रो विराटस्य
 सुवर्षकक्षैः । व्यध्वंसयन्तद्रथिनामनौकं ततोऽवहत्पाण्डवमाजि-
 मध्ये ॥ ६ ॥ तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाटैः संग्रामजिच्छत्रुसहो
 जयश्च । प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं महारथाः कर्षमभीप्समानाः
 ॥ ७ ॥ ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनार्क्षिःशरवेगतापः ।
 व्रातं रथानामदहत्समन्युर्वनं यथाग्निः कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ८ ॥
 तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन । विपाट-
 वर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुजमाससाद् ॥ ९ ॥ ततो विक-
 र्णस्य धनुर्विकृष्ट जाम्बूनदाग्रोपचितं दृढज्यम् । अपातयन्तं
 ध्वजमस्य मथर क्षिन्नध्वजः सोऽभ्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥ तं शत्रु-
 वाणां गणबाधितारं कर्माणि कुर्वन्तमभानुषाणि । शत्रुन्तपः
 कोपममृद्यमाणः समार्हयच्छरवर्षेण पार्थम् ॥ ११ ॥ स तेन
 राज्ञातिरथेन विद्धो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् । शत्रुन्तपं
 पञ्चभिराशु विद्धा ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२ ॥ ततः स
 विद्धो भरर्षभेण वाणेन गात्रावरणातिगेन । गतासुराजौ निप-
 पात भूमौ नगो नगाग्रादिव वातस्रजः ॥ १३ ॥ नरर्षभास्तेन

नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः । चक्रम्पिरे वातवशेन
 काले प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तु पार्थेन नर-
 प्रवीराः गतासबोर्व्व्रां सुषुप्तुः सुवेशाः । वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
 पराजिता वासवजेन सङ्क्षेपे ॥ १५ ॥ सुवर्षकाष्ण्यायसवर्मनद्धा
 नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः । तथा स शत्रून् समरे विनिघ्नन्
 गाण्डोवधन्वा पुष्टप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचार सङ्क्षेपे विदिशो दिशश्च
 दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते । प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते विशा-
 तयित्वा पवनोऽम्बुदांश्च ॥ १७ ॥ तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटी
 चचार सङ्क्षेपेऽतिरथो रथेन । शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य
 वैकर्त्तनभ्रातुरद्दीनसत्त्वः ॥ १८ ॥ एकेन संग्रामजितः शरेण शिरो
 जहाराशु किरीटमाली । तस्मिन् हते भ्रातरि स्रुतपुत्री वैक-
 र्तनो वीर्यमथाददानः ॥ १९ ॥ प्रगृह्य दन्ताविव नागराजौ मह-
 र्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कैवैकर्त्तनः
 शीघ्रमथो जघान ॥ २० ॥ विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वान् विराट-
 पुत्रञ्च करे निजघ्ने । तमापतन्तं सहसा किरीटी वैकर्त्तनं वै
 तरसाभिपत्य ॥ २१ ॥ प्रगृह्य वेगं न्यपतज्जवेन नागं गच्छन्मानिव
 चित्रपक्षः । तावुत्तमौ सर्वधनुर्द्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ
 ॥ २२ ॥ कर्षस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदृक्षमाणाः कुरवोऽवतस्थुः ।
 स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्षकोपः कृतागसं कर्षमुदीच्य हर्षात् ॥ २३ ॥
 क्षणेन साश्वं सरथं सस्रुतमन्तर्द्वेधे घोरशरौघवृष्ट्या । ततः
 सुविद्धाः सरथाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ॥ २४ ॥
 अन्तर्हिता भीष्ममुखाः सहाश्रवाः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ।
 स चापि तानर्जुनबाहुमुक्तान् शराच्छरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ २५ ॥
 तस्थौ महात्मा सधनुः सवाणः सविस्फुलिङ्गानिरिवाशु कर्णः ।
 ततस्त्वभूद्वै तलतालशब्दः सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ॥ २६ ॥ प्रक्षे-
 षितज्यातलनिखनन्तं वैकर्त्तनं पूजयतां कुरूणाम् । उद्धूतलाङ्गूल-

नृपापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणान्तम् ॥ २७ ॥ गाण्डीवनिर्घोष-
 कृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमह-
 यित्वा साश्वं ससूतं सरथं पृषलैः ॥ २८ ॥ तमाववर्ष प्रसभं
 किरीटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं बद्धभिः
 पृषलैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ॥ २९ ॥ तथैव कर्णञ्च किरीट-
 माली संच्छादयामास शितैः पृषलैः । तयोः सुतीक्ष्णान् सृजतोः
 शरौघान् महाशरौघास्त्रविवर्द्धने रणे ॥ ३० ॥ रथे विलम्बाविव
 चन्द्रसूर्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः । अथाशुकारी चतुरो
 हयांश्च पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्णः ॥ ३१ ॥ त्रिभिस्तु यन्तार-
 ममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरेव केतुम् । ततोऽभिविद्धिः सम-
 रावमर्हो प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ॥ ३२ ॥ गाण्डीवधन्वा
 प्रवरः कुक्ष्यामजिह्वगैः कर्णमियाय जिष्णुः । शरास्त्रवृष्ट्या
 निहतो महात्मा प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ॥ ३३ ॥ प्राच्छादयत्
 कर्णरथं पृषलैर्लोकानिमान् सूर्य इवांशुजालैः । स हस्तिनेवा-
 भिहतो गजेन्द्रः प्रगृह्य भलान्निशितान्निषङ्गात् ॥ ३४ ॥ आकर्ण-
 पूर्णञ्च धनुर्विकृष्य विव्याध गात्रेष्वथ सूतपुत्रम् । अथास्य बाह्वस-
 शिरोललाटं ग्रीवावराङ्गानि परावमर्हो ॥ ३५ ॥ शितैश्च वाणै-
 र्युधि निर्विभेद गाण्डीवमुक्तैरग्ननिप्रकाशैः । स पार्थमुक्तैर्विशिखैः
 प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तरस्त्री । विहाय संग्रामशिरः प्रयातो
 वैकर्त्तनः पाण्डववाणतप्तः ॥ ३६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापयाने

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

र्त्तत न पाण्डवः । तान् सर्वान् समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान्
॥ ३६ ॥ दिव्यै रस्त्रै रचिन्त्यात्मा सर्वानाच्छृङ्खलुर्धरान् । स तु
द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समर्पयत् ॥ ३७ ॥ दुःसहं दशभि-
र्वांसैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च । दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं
त्रिभिः ॥ ३८ ॥ भीष्मं शान्तनवं षष्ट्या राजानं च शतैश्च ह ।
कर्णञ्च कर्णिना कर्णं विव्याध परवीरहा ॥ ३९ ॥ तस्मिन् विद्धे
महेष्वासे कर्णं सर्वास्त्रकोविदे । हताश्वस्तु विरथे ततोऽनीक-
मभज्यत ॥ ४० ॥ तत् प्रभन्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुरः ।
अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

उत्तर उवाच । आस्थाय रुचिरं पार्थ रथं सारथिना मया ।
कतमदुयास्यसेऽनीकमुत्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ४२ ॥

अर्जुन उवाच । लौहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४३ ॥ कृपस्यैतदनी-
काग्रं प्रापयस्वैतदेव माम् । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढ-
धन्विनः ॥ ४४ ॥ कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शतकुम्भमयः शुभः ।
आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४५ ॥ सदा ममैष
मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि । सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रद-
क्षिणम् ॥ ४६ ॥ अत्रैव चावरोहैनमेष धर्मः सनातनः । यदि मे
प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यामि
नास्य कोपो भवेदिति । अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते
॥ ४८ ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः । सदा
ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ४९ ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य
निवर्त्तथाः पुनः पुनः । य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥ ५० ॥
सेनाग्रेण तृतीयेन व्यवहार्थ्येण तिष्ठति । यस्य नागो ध्वजाग्रे
वै हेमकेतनसंवृतः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेष राजा सुयो-
धनः । एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजम् ॥ ५२ ॥ प्रापय-

स्वैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः । एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रा-
 स्त्वे प्रथमो मतः ॥ ५३ ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्वं विपुलं
 रणे । नागकक्षा तु रुचिरा ध्वजाग्रौ यस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥ एष
 वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य
 दुरात्मनः ॥ ५५ ॥ यत्तो भवेयाः संग्रामे स्पृष्टे हि सदा मया ।
 यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ॥ ५६ ॥ हस्तावापी वृह-
 द्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वज-
 वरः स्थितः ॥ ५७ ॥ यस्यैतत् पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्द्ध्नि तिष्ठति ।
 महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ ५८ ॥ बलाहकाग्रौ
 सूर्यौ वा य एष प्रमुखि स्थितः । हैमचन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य
 दृश्यते ॥ ५९ ॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एष
 शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ६० ॥ राजश्रियाभि-
 वृद्धश्च दुर्धनधनवानुगः । पञ्चादिषु प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो
 भवेत् ॥ ६१ ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ।
 ततोऽभ्यवहद्व्यग्रौ वैराटिः सव्यसाचिनम् । यत्नातिष्ठत् कृपो
 राजन् योत्सप्रमानो धनञ्जयम् ॥ ६२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरं प्रति कृपाचार्यादीनां
 परिचयदाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्वि-
 नाम् । संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमास्ताः ॥ १ ॥ अभ्यासे
 वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिणः । भीमरूपपाश्र्वा मातङ्गा-
 स्तोमराङ्गुशचोदिताः ॥ २ ॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचो-
 ज्ज्वलाः । ततः शक्रः सुरगणैः समारूढ्य सुदर्शनम् ॥ ३ ॥ सहो-
 पायात्तदा राजन् विश्वाश्रितमस्तां गणैः । तद्देवयज्ञगन्धर्व-

वैशम्पायन उवाच । अपयाति तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।
 अनीकेन तथा स्वेन शनैराच्छन्त पाण्डवम् ॥ १ ॥ बद्धधा तस्य
 सैन्यस्य व्यूहस्यापततः शरैः । अधारयत वेगं स वेत्तेव तु महो-
 दधेः ॥ २ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । दिव्य-
 मस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्ययाद्रथसत्तमः ॥ ३ ॥ यथा रश्मिभिरादित्यः
 प्राच्छादयत मेदिनीम् । तथा गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो
 दिशो दध ॥ ४ ॥ न रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्मणाम् ।
 अनिर्विद्धं शितैर्वाणैरासीद्गुलमन्तरम् ॥ ५ ॥ दिव्ययोगाच्च
 पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिच्छाशिलोपपन्नत्वादस्त्राणाञ्च परि-
 क्रमात् ॥ ६ ॥ वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाग्रं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ।
 कालाग्निमिव बीभत्सुं निर्दहन्तमिव प्रजाः ॥ ७ ॥ नारयः प्रेक्षितुं
 शेकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् । तानि ग्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुन-
 मार्गणैः ॥ ८ ॥ शैलं प्रति नवाभ्राणि व्याप्तानीवाकर्शन्भिः ।
 अशोकानां वनानीव फुल्लानि कुसुमैः शुभैः ॥ ९ ॥ रेजुः पार्थ-
 शरैस्तद्वत्तदा सैन्यानि भारत । स्रजोऽर्जुनशरैः शीघ्रं शुष्यत् पुष्पं
 हिरण्मयम् ॥ १० ॥ छत्राणि च पताकाश्च खि दधार सदागतिः ।
 खबलत्रासनाच्छताः परिपेतुर्दिशो दध ॥ ११ ॥ रथाङ्गद्विधा-
 नादाय पार्थच्छिन्नयुगा हयाः । कर्णकक्षविघ्राणेषु अन्तरोष्ठेषु
 चैव ह ॥ १२ ॥ मर्मस्वङ्गेषु चाहत्यापातयत् समरे गजान् । कौर-
 वाग्रगजानान्तु शरीरैर्गतचेतसाम् ॥ १३ ॥ क्षणेन संवृता भूमि-
 र्मघैरिव नभस्तलम् । युगान्तसमये सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥
 कालक्षयमशेषेण दहत्युग्रशिखः शिखी । तद्वत् पार्थो महाराज
 ददाह समरे रिपून् ॥ १५ ॥ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निःस्त्र-
 नेन च । शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ १६ ॥
 भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः । दैवारिपाच्च बीभत्सुस्तस्मि-
 न्दौर्योधने बले ॥ १७ ॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः ।

रथशक्तिममित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ॥ १८ ॥ सोऽपवात्सहसा
 पश्चात् साहसाच्चाभ्युपेयिवान् । शरव्रतैः सुतीक्ष्णाग्रैः समादिष्टैः
 खगैरिव ॥ १९ ॥ अर्जुनस्तु खमावत्रे लोहितप्राशनैः खगैः ।
 अत्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ २० ॥ दिशासु च तथा
 राजन्नसंख्यताः शरास्तदा । सकृद्देवानतं शिकूरथमभ्यसितुं परे
 ॥ २१ ॥ अलब्धः पुनरश्वैस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा
 दिट् शरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ॥ २२ ॥ दिङ्मनीकेषु बीभत्सोर्न
 ससज्जे रथस्तदा । स तदिक्षोभयामास क्षरातिबलमञ्जसा ॥ २३ ॥
 अनन्तभोगो भुजगः क्रौडन्निव महार्णवे । अस्यतो नित्यमत्यर्थं
 सर्वमेवातिगस्तथा ॥ २४ ॥ अमृतः श्रूयते भूतैर्धनुर्धोषः किरी-
 टिनः । सन्ततास्तत्र मातङ्गा वाणैरल्पान्तरान्तरे ॥ २५ ॥ संवृता-
 स्तेन दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभिः । दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्य-
 दक्षिणमस्यतः ॥ २६ ॥ सततं दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
 पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूषि न कदाचन ॥ २७ ॥ नालक्ष्येषु शराः
 पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपदृच्छतो
 वने ॥ २८ ॥ यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः । नूनं
 पार्थजयैषित्वाच्छक्रः सर्वामरैः सह ॥ २९ ॥ हन्त्यस्मानित्यमन्यन्त
 पार्थेन निहताः परे । घ्नन्तमत्यर्थमहितान्विजयन्तत्र मेनिरे ॥ ३० ॥
 कालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजाः । कुरुसेनाशरीराणि पार्थ-
 नैवाहतान्यापि ॥ ३१ ॥ सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मानुशासनात् ।
 ओषधीनां शिरांसीव द्विषच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ ३२ ॥ अवनेशुः
 कुरूणां हि वीर्याण्यर्जुनजाङ्गयात् । अर्जुनानिलभिन्नानि वना-
 न्यर्जुनविदिषाम् ॥ ३३ ॥ चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहिता-
 न्तराम् । लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनोद्धतैः ॥ ३४ ॥
 बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः । साकं खन्तत्क्षणेनासीत्
 सन्धप्रायामिव लोहितम् ॥ ३५ ॥ अथस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निव-

महोरगसमाकुलम् ॥ ४ ॥ शुशुभेऽभविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मण्ड-
लम् । अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥ तच्च घोरं
महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः स्वैः
पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी ।
मणिरत्नमयी चान्या प्रासादमुपधारयत् ॥ ७ ॥ ततः कामगमं
दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् । विमानं देवराजस्य शुशुभे खिचरं
शुभम् ॥ ८ ॥ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः । गन्धर्वा
राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ९ ॥ तथा राजा वसुमना
बलाच्चः सुप्रतर्द्दनः । अष्टकश्च शिविश्वैव ययातिर्नङ्गुषो गयः ॥ १० ॥
मनुः पूरुषर्षुर्भानुः कृशाश्वः सगरौ नलः । विमानन्देवराजस्य
समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ ११ ॥ अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजा-
पतेः । तथा धातुर्विधातुश्च कुवेरस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ अल-
म्बुषीग्रसेनानां गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः । यथाभागं यथोद्देशं
विमानानि चकाश्विरे ॥ १३ ॥ सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परम-
र्षयः । अर्जुनस्य कुरूणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ॥ १४ ॥ दिव्यानां
तत्र मात्यानां गन्धः पुण्ड्रोऽथ सर्वशः । प्रससार वसन्तादौ वृक्षा-
णामिव पुष्पिणाम् ॥ १५ ॥ आतपत्राणि वासांसि ध्वजाश्च व्यज-
नानि च । तत्र रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ॥ १६ ॥
उपाशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः । दिव्यान् गन्धानुपा-
दाय वायुर्योधानसेवत ॥ १७ ॥ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूप-
मलङ्कृतम् । सम्पतद्भिः स्थितैश्चापि नानारत्नावभासितैः ॥ १८ ॥
विमानैर्विविधैश्चित्तरूपानीतैः सुरोत्तमैः । वज्रभृच्छुभे तत्र
विमानस्थः सुरैर्वृतः ॥ १९ ॥ विभ्रन् मालां महातेजाः पद्मोत्पल-
समायुताम् । विप्रेक्षमाणो बह्वभिर्नाटयत् सनुमाहवे ॥ २० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि देवागमने

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां पाण्डु-
नन्दनः । तत्र वैराटिमासन्नं पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जाम्बु-
नदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते । तस्य दक्षिणतो याहि कृपः
भारहतो यतः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा ।
हयान् रजतसङ्काशान् हेमभाण्डानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्या तु
तत्सर्वं जवमास्थाय चोत्तमम् । प्राहिणोच्चन्द्रसङ्काशान् कुपिता-
निव तान् हयान् ॥ ४ ॥ स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हय-
कोविदः । पुनरावर्तयामास तान् हयान् वातरंहसः ॥ ५ ॥
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च । कुरून् संमोहयामास
मत्सरो यानेन तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतो-
भयः । प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ७ ॥ ततो-
ऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महास्वनम् । प्रदधौ बलमास्थाय नाम
विश्राव्य चात्मनः ॥ ८ ॥ तस्य शब्दो महानासीदुध्मायमानस्य
जिष्णुना । तथा वीर्यवता सङ्कोपे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ९ ॥
पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः । अर्जुनेन समाध्मातः
अतथा यन्न दीर्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे
पुनः । सृष्टो मधवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्-
न्तरे वीरो बलदर्पसमन्वितः । अमृष्यमाणस्तं शब्दं कृपः भार-
हतस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनं प्रति संरब्धो युद्धार्थी स महारथः ।
महोदधिजमादाय दधौ वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स तु शब्देन
लोकांस्त्रीणावृत्य रथिनां वरः । धनुरादाय सुमहज्जगाम्बुमक-
रोत्तदा ॥ १४ ॥ तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ योत्सप्रमानौ महाबली ।
भारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ ततः भार-
हतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगैः । विव्याध परवीरघ्नं निशितैर्मर्म-
भेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।

विकृष्य चिक्षेप बह्वन्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तांश्चित्तै-
 र्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् । कृपश्चिक्षेद पार्थस्य शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ १८ ॥ ततः पार्थश्च संक्रुद्धस्त्रिवान् मार्गान् प्रदर्शयन् ।
 दिशः प्रच्छादयामास वाणौघैः प्रदिशस्तथा ॥ १९ ॥ एकच्छाय-
 मिवाकाशमकरोत् सर्वतः प्रभुः । प्राच्छादयदमेयात्मा पार्थः शर-
 शतैः कृपम् ॥ २० ॥ स शरैरर्हितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखीपमैः ।
 तूष्णं दशसहस्रेण पार्थमप्रतिभौजसम् ॥ २१ ॥ अर्हयित्वा महा-
 त्मानं ननाद समरे कृपः । ततः कनकपर्वाग्रिवीरः सन्नतपर्वभिः
 ॥ २२ ॥ धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः । लरन्
 गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ २३ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णै-
 रविध्यत् परमेषुभिः । ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पावकैः
 ॥ २४ ॥ उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादधाचरवत् । चुपत-
 ङ्गीतममालोक्य स्थानात् कुन्तीसुतस्तदा ॥ २५ ॥ नाविध्यत् पर-
 वीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् । स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः
 सव्यसाचिनम् ॥ २६ ॥ विव्याध दशभिर्वाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ।
 ततः पार्थो धनुस्तस्य भस्त्रेण निशितेन च ॥ २७ ॥ चिक्षेदैकेन
 भूयस्तु हस्तावापमथाहरत् । अथास्य कवचं वाणैर्निशितैर्मर्म-
 भेदिभिः ॥ २८ ॥ व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ।
 तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात् काय आबभौ ॥ २९ ॥ समये मुच्य-
 मानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा । छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय
 कामुकम् ॥ ३० ॥ चकार गौतमः सज्जं तदङ्गुतमिवाभवत् । स
 तदध्यस्य कौन्तेयश्चिक्षेद नतपर्वणा ॥ ३१ ॥ एवमन्यानि चापानि
 बह्वनि कृतहस्तवत् । शारद्वतस्य चिक्षेद पाण्डवः परवीरहा
 ॥ ३२ ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रतापवान् । प्राहिणोत्
 पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ३३ ॥ तामर्जुनस्तदायान्तौ
 शक्तिं हेमविभूषिताम् । वियद्गतां महोत्काभां चिक्षेद दशभिः

शरैः ॥ ३४ ॥ सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता । युग-
पच्चैव भस्मैस्तु ततः सज्यधनुः कृपः ॥ ३५ ॥ तमाशु निशितैः
पार्थं बिभेद दशभिः शरैः । ततः पार्थो महातेजा विशिखा-
ननितेजसः ॥ ३६ ॥ चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ।
अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३७ ॥ प्रष्टेन च शिरः
कायाच्छूरेण रथसारथेः । त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे हाभ्यामक्षं महा-
रथः ॥ ३८ ॥ हादशेन तु भस्मेन चकर्त्तास्य ध्वजोत्तमम् । ततो
वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ॥ ३९ ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं
वक्षस्यविध्यत । स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ४० ॥
गदापाणिरवप्लुत्य तूष्णं चिक्षेप तां गदाम् । सा च सुक्ता गदा
शुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ॥ ४१ ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्ग-
मथागमत् । तन्तु योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ॥ ४२ ॥
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् । ततो विराटस्य सुतः
सव्यमावृत्य वाजिनः ॥ ४३ ॥ यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान्
प्रत्यवारयत् । ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः । अप-
जङ्गुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राङ्गनञ्जयात् ॥ ४४ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि कृपापयाने

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

—००—

वैशम्पायन उवाच । कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अभ्यद्रवदनाष्टयः शीणाश्वः श्वेतवाहनम् ॥ १ ॥ स तु रुक्मरथं
दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात् । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्य-
मब्रवीत् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । यत्त्रैषा काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलङ्घिता ॥ ३ ॥ तत्र मां वद

भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे । अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते वृहन्त-
श्चास्वाहिनः ॥ ४ ॥ स्निग्धविद्रुमसङ्काशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ५ ॥ दोर्ध्वबाहुर्महा-
तेजा बलरूपसमन्वितः । सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रताप-
वान् ॥ ६ ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्यश्वनसा वृहस्पतिसमो नयः । वेदा-
स्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ७ ॥ संसंहाराणि सर्वाणि
दिव्यान्यस्त्राणि मारिष । धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रति-
ष्ठितः ॥ ८ ॥ क्षमा दमश्च सत्यञ्च आनृशंस्यमथार्जवम् । एते
चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं दिजे गुणाः ॥ ९ ॥ तेनाहं योद्धु-
मिच्छामि महाभागीन संयुगे । तस्मात्तं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तर
वाहय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हमभूषणान् ।
चोदयामास तानश्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ ११ ॥ तमापतन्तं
वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् । द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्त-
मिव द्विपम् ॥ १२ ॥ ततः प्राध्मापयच्छङ्खं मेरीशतनिनादिनम् ।
प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १३ ॥ अथ शोणान् सद-
श्वांस्तान् हंसवर्णैर्मनोजवैः । मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्रयन्त
रणे नराः ॥ १४ ॥ तौ रथौ वीर्यसम्पन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
आचार्यशिक्षावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १५ ॥ समाश्लिष्टौ
तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ । दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां
महद्वलम् ॥ १६ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १७ ॥ अभिवाद्य महा-
बाहुः सामपूर्वमिदं वचः । उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः पर-
वीरहा ॥ १८ ॥ उषिताः स्त्री वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १९ ॥ अहन्तु प्रहृते
पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ । इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान् कर्तु-

मर्हति ॥ २० ॥ ततोऽस्मै प्राहिणीत् द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
 अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २१ ॥ ततः शर-
 सहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् । अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्र-
 मस्त्रं विदर्शयन् ॥ २२ ॥ हयांश्च रजतप्रखरान् कङ्कपत्रैः शिला-
 शितैः । अवाकिरद्मेयात्मा पार्थं संकोपयन्निव ॥ २३ ॥ एवं
 प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः । समं विमुञ्चतोः सङ्घेऽपि विशि-
 खान् दीप्ततेजसः ॥ २४ ॥ तावुभौ खरातकर्माणावुभौ वायुसमौ
 जवे । उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ २५ ॥ क्षिपन्तौ
 शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् । व्यस्यन्त ततो योधाः ये
 तत्रासन् समागताः ॥ २६ ॥ शरान् विसृजतोऽस्त्रं साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फाल्गुनात्
 ॥ २७ ॥ रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत । इत्यब्रुवन्
 जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २८ ॥ वीरौ तावभिसंरक्ष्यौ
 सन्निवृष्टौ महाभुजौ । क्वाद्येतां शरव्रातैरन्योऽन्यमपराजितौ
 ॥ २९ ॥ विस्फार्थ्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् । भारद्वाजोऽथ
 संरक्ष्यः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ३० ॥ स सायकमयैर्जालैरर्जु-
 नस्य रथं प्रति । भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोराच्छादयत् प्रभाम्
 ॥ ३१ ॥ पार्थञ्च सुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः । विव्याध निशितै-
 र्वाणैर्मघो वृष्टेऽपि पर्वतम् ॥ ३२ ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनु-
 रादाय पाण्डवः । शत्रुञ्च वेगवान् हृष्टो भारसाधनमुत्तमम्
 ॥ ३३ ॥ विससर्ज शरांश्चितान् सुवर्षविकृतान् बहून् । नाशय-
 ष्वरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ तूष्णं चापविनि-
 र्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् । स रथेन चरन् पार्थः प्रेक्षणीयो धन-
 क्षयः ॥ ३५ ॥ युगपद्विदुः सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत् । एक-
 क्ष्मायमिवाकाशं वाणैश्चक्रे समन्ततः ॥ ३६ ॥ नादृश्यत तदा
 द्रोणी नीहारेणैव संवृतः । तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरो-

त्तमैः ॥ ३७ ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः । दृष्ट्वा तु
 पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ॥ ३८ ॥ स विस्फार्य धनुः-
 श्रेष्ठं मेघस्तनितनिखनम् । अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत् परमा-
 युधम् ॥ ३९ ॥ व्यपातयच्छरांस्तीक्ष्णान् द्रोणः समितिशोभनः ।
 महानभूततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयैः
 पुङ्खैश्चित्वापविनिर्गतैः । प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च
 प्रभाम् ॥ ४१ ॥ ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् । विय-
 च्चराणां वियति दृश्यन्ते बहवो ब्रजाः ॥ ४२ ॥ द्रोणस्य पुङ्ख-
 सक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः
 शरः ॥ ४३ ॥ एवं तौ स्वर्णविकृतान्विसुञ्चन्तौ महाशरान् ।
 आकाशं संवृतं वीराबुक्ताभिरिव चक्रतुः ॥ ४४ ॥ शरास्तयोस्तु
 विबभुः कङ्कवर्हिणवाससः । पन्तयः शरदि खस्थानां हंसानां
 चरतामिव ॥ ४५ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः । द्रोण-
 पाण्डवयोर्घोरं वृत्तवासवयोरिव ॥ ४६ ॥ तौ गजाविव चासाद्य
 विषाणाग्रैः परस्परम् । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः
 ॥ ४७ ॥ तौ व्यवाहरतां युद्धे संरब्धौ रणशोभिनौ । उदीरयन्तौ
 समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४८ ॥ अथ त्वाचार्यमुखिग्रन
 शरान् शृष्टान् शिलाशितान् । न्यवारयच्छितैर्वाणैर्जुनो जयतां
 वरः ॥ ४९ ॥ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः । द्रुभि-
 स्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ५० ॥ जिघांसन्तं नरव्याघ्र-
 मर्जुनं तिग्मतैजसम् । आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृताम्बरः
 ॥ ५१ ॥ अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः सन्नतपर्वभिः । दिव्यान्यस्त्राणि
 मुञ्चन्तं भारद्वाजो महारणे ॥ ५२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फाल्गुनं
 सान्निधायत् । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥
 समर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमानेय-
 मस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ ५४ ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रन्तु ग्रसति स पुनः

पुनः । एवं शूरो महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताञ्छरान् ॥ ५५ ॥
 एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः । तत्रार्जुनेन मुक्तानां
 पततां वै शरीरिषु ॥ ५६ ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते
 स्वनः । ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विशास्यते ॥ ५७ ॥ शोणि-
 ताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः । बाह्वभिश्च सक्तेयूरैर्विचि-
 तैश्च महारथैः ॥ ५८ ॥ सुवर्षचित्तैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
 योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणप्रपीडितैः ॥ ५९ ॥ बलमासीत्समु-
 द्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे । विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भार-
 साधने ॥ ६० ॥ आच्छादयेतामन्योऽन्यं सतच्चन्तौ महेष्पुभिः । तयोः
 समभवद्युद्धन्तुमुलं भरतर्षभ ॥ ६१ ॥ द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलि-
 वासवयोरिव । अथ पूर्यायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२ ॥
 व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणयूते प्रवर्तिते । अथान्तरीक्षे नादो-
 ऽभूत् द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ॥ ६३ ॥ दुष्करं कृतवान् द्रोणो
 यदर्जुनमयोधयत् । प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम्
 ॥ ६४ ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषाञ्च महारथम् । अविभ्रमञ्च
 शिञ्चाञ्च लाघवं दूरपातिताम् ॥ ६५ ॥ पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोण-
 स्याभूच्च विस्मयः । अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ॥ ६६ ॥
 विचकर्ष रणे पार्थो बाह्वभ्यां भरतर्षभ । तस्य वाणमयं वर्षं
 शलभानामिवायतिम् ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वि-
 त्यपूजयन् । न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ६८ ॥
 अनिशं सन्दधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा । ददर्श नान्तरं कथित्
 पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६९ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने
 सुदारुणे । शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ७० ॥
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् । युगपत् प्राप्तंस्तत्र
 द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ७१ ॥ आकीर्यमाणे द्रोणे तु शरै-
 र्गाण्डीवधन्वना । हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७२ ॥

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव
 ये च तत्र समागताः ॥ ७३ ॥ ततो वृन्देन महता रथानां रथ-
 यूथपः । आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ७४ ॥
 अश्वत्यामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य
 कीपञ्चास्याकरोद्भृशम् ॥ ७५ ॥ स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रव-
 द्रणे । किरंश्चरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७६ ॥
 आवृत्य तु महाबाह्वीर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् । अन्तरं प्रददौ
 पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ७७ ॥ स तु लब्ध्वान्तरं तूष्णं
 व्यपायाज्जवनेर्हयैः । छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृन्तः परमे-
 शुभिः ॥ ७८ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणापयाने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रौणिर्महाराज प्रथयावर्ज्जुनं रणे ।
 तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ॥ १ ॥ शरजालेन महता
 वर्षमाणमिवाम्बुदम् । तयोर्द्वांसुरसमः सन्निपातो महानभूत्
 ॥ २ ॥ किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव । न स सूर्यस्तदा
 भाति न च वाति समीरसः ॥ ३ ॥ शरजालावृते व्योम्नि छाया-
 भूते समन्ततः । महान् चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ॥ ४ ॥
 दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरञ्जय । हयानस्यार्जुनः सर्वान्
 कृतवानल्पजीवितान् ॥ ५ ॥ ते राजन्नप्रजानन्त दिशं काञ्चन
 मोहिताः । ततो द्रोष्मिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ ६ ॥
 विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण च । तदस्यापूजयन्
 देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ७ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव
 महारथः । साधुसाध्विति भाषन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ॥ ८ ॥

ततो द्रौणिर्धनुश्छेमपकृष्य रथर्षभम् । पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये
 कङ्कपत्रिभिः ॥ ९ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
 योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ १० ॥ ततोऽर्जुन-
 मावृत्य तेन पार्थः समागमत् । वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारण-
 यूथपः ॥ ११ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः । रणमध्ये
 द्वयोरेवं सुमहत्तोमहर्षणम् ॥ १२ ॥ तौ वीरौ ददृशुः सर्वे कुरवो
 विस्मयान्विताः । युध्यमानौ महावीर्यौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥ १३ ॥
 तौ समाजग्मतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषर्षभौ । शरैराशीविप्राकारै-
 र्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १४ ॥ अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य
 महात्मनः । तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १५ ॥
 अश्वत्थान्नः पुनर्वाणाः क्षिप्रमप्यस्यतो रणे । जग्मुः परिक्षयं
 तूर्णं मभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १६ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्या-
 भ्यधिकं तथा । अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १७ ॥
 ततश्चक्षुर्दृष्टे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः । ददर्श तत्र राधेयं तस्य
 कीपो न्यवर्द्धत ॥ १८ ॥ स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
 तमेक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ १९ ॥ तथा तु विमुखे
 पार्थं द्रोणपुत्रस्य सायकान् । लरिताः पुरुषा राजन्नुपाजङ्गुः
 सहस्रशः ॥ २० ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः ।
 अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ २१ ॥ तमभिदुत्य
 कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः । कामयन् द्वैरथं तेन युद्धं वचन-
 मब्रवीत् ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनाश्वत्थामयुद्धे

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— —

अर्जुन उवाच । कर्षं यत्ते सभामध्ये बद्ध वाचा विकल्पितम् ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ सोऽय कर्षं
मया सार्द्धं व्यवहृत्य महामृधे । आस्यसे बलमात्मीयं न चान्या-
नवमन्यसे ॥ २ ॥ अवीचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्कारं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं
पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन । तदय कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह
॥ ४ ॥ यत्तभायां स पाञ्चालीं क्षिप्यमानां दुरात्मभिः । दृष्ट-
वानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन
यत्त्वया मर्षितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे
॥ ६ ॥ वने द्वादशवर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते । तस्याद्य प्रति-
कोपस्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ७ ॥ एहि कर्षं मया सार्द्धं प्रति-
युध्यस्व सङ्गरे । प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवन्तु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥

कर्षं उवाच । ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वया मर्षितं
पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् । इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा परा-
क्रमम् ॥ १० ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा । तथैव
बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावदने वासो यथोक्त-
श्चरितस्त्वया । तत्त्वं धर्मार्थवित् क्षिष्टः स मया योद्धुमिच्छसि
॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् । तथापि न
व्यथा काचिन्मम स्यादिक्रमिष्यतः ॥ १४ ॥ अयं कौन्तेय कामस्ते
न चिरात् समुपस्थितः । योत्स्यसे हि मया सार्द्धमद्य द्रक्ष्यसि
मे बलम् ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । इदानीमेव तावत्समपातो रणान्ध्रम् । तेन
जीवसि राधेय निहतस्वनुजस्तव ॥ १२ ॥ भीतरं घातयित्वा
कस्यक्त्वा रणशिरश्च कः । लदन्यः कः पुमान् सत्तु ब्रूयादेवं
व्यवस्थितः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति कर्णं ब्रुवन्नेव भीमत्सुरपराजितः ।
 अभ्ययादिसृजन् वाणान् कायावरणभेदिनः ॥ १४ ॥ प्रतिजग्राह
 तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवा-
 म्बुदम् ॥ १५ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
 अविध्यदृष्ट्वान् बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक् पृथक् ॥ १६ ॥ सोऽमृष्य-
 माणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम् । चिक्षेद निशिताग्रेण शरे-
 णानतपर्वणा ॥ १७ ॥ उपासङ्गादुपादाय कर्णो वाणानथापरान् ।
 विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरघोर्युत ॥ १८ ॥ ततः पार्थो
 महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां
 पार्थो व्यधमच्छुरैः ॥ १९ ॥ ततो निपेतुर्वहवो राधेयस्य पदा-
 नुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २० ॥
 ततोऽस्याश्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्वीभत्सुर्भारसाधनः । आकर्णमुक्तैरहनत्
 ते हताः प्रापतन् भुवि ॥ २१ ॥ अथापरेण वाणेन ज्वलितेन
 महौजसा । विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ २२ ॥
 तस्य भिक्षा तनुवाणं कायमभ्यगमच्छुरः । ततः सतमसाविष्टो
 न स किञ्चित् प्रजन्निवान् ॥ २३ ॥ स गाढवेदनो हिला रणं
 प्रायादुदङ्मुखः । ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णापयाने

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्र-
 वीत् । एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्यः ॥ १ ॥ यत्र
 शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं
 तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
 अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशम् ॥ ३ ॥ नाहं शब्ध्यामि

वीरेह नियन्तुं ते ह्योत्तमान् । विषीदन्ति मम प्राणा मनो
विह्वलतीव मे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्पु-
युज्यताम् । त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवन्तीव दिशो दश ॥ ५ ॥
गन्धेन मूर्च्छितश्चाहं वसार्धिरमेदसाम् । द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य
तव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया सङ्गेऽ समा-
गमः । गदाघातेन महता शङ्कानां निस्त्रनेन च ॥ ७ ॥ सिंह-
नादैश्च शूराणां गजानां वृंहितैस्तथा । गाण्डीवशब्देन भृश-
भयनिप्रतिभेन च ॥ ८ ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टाः मूढ-
चेतसः । अलातचक्रप्रतिभं मण्डलं सततं त्वया ॥ ९ ॥ व्याक्षिप्य-
भार्यां समरे गाण्डीवञ्च प्रकर्षतः । दृष्टिः प्रचलिता वीर हृदयं
दीर्यतीव मे ॥ १० ॥ वपुश्चोग्रं तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ।
व्ययच्छतस्तव भुजं दृष्ट्वा भीमे भवत्यपि ॥ ११ ॥ नाददानं न
सन्धानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान् । त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि
विचेतनः ॥ १२ ॥ अवसीदन्ति मे प्राणा भूरियं चलतीव च । न
च प्रतोदं रश्मींश्च संयन्तुं शक्तिरस्ति मे ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । मा भैषीः स्तंभयात्मानं त्वयापि नरपुङ्गव ।
अत्यङ्गुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्ध्वनि ॥ १५ ॥ राजपुत्रोऽसि
भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते । जातस्त्वं शत्रुदमने न विषीदितु-
मर्हसि ॥ १६ ॥ वृत्तिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे पुनः । युध्य-
मानस्य समरे हयान् संयच्छ शत्रुहन् ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं नरसत्तमः ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ सेनाग्रमाशु
भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् । आच्छेत्सग्राम्यहमेतस्य धनुर्ध्या-
मपि चाहवे ॥ १९ ॥ अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ।
शतद्वदामिवायान्तीं स्तनयितोरिवाम्बरे ॥ २० ॥ सुवर्णपृष्ठं
गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम । दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण

स्विहस्यति ॥ २१ ॥ इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः ।
 शोणितोद्गं रथावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २२ ॥ नदीं प्रस्क-
 न्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् । पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखा-
 निरन्तरम् ॥ २३ ॥ वनं कुरूणां ह्येत्यग्रामि शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ २४ ॥ शतं मार्गं
 भविष्यन्ति पावकस्येव कानने । मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि
 केवलम् ॥ २५ ॥ इष्वस्त्रे शिञ्चितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते ।
 असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ २६ ॥ दिवमावृत्य
 तिष्ठन्तं गिरिं भिन्द्यां क्ष पत्रिभिः । अहमिन्द्रस्य वचनात् संग्रा-
 मेऽभ्यहनं पुरा ॥ २७ ॥ पौलोमान् कालकक्षांश्च सहस्राणि
 शतानि च । अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ २८ ॥
 प्रगाढे तुमुलं चित्रमभ्यशिञ्चं प्रजापतेः । अहं पारे समुद्रस्य
 हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २९ ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्र-
 धन्विनाम् । शीर्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ॥ ३० ॥
 मया कुरूणां वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै । ध्वजवृक्षं पत्ति-
 तस्य रथिसिंहगणायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणा-
 मस्तृतेजसा । तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३२ ॥
 पत्नीन् सर्वानतिबलान् योत्स्यमानानवस्थितान् । एकः सङ्काल-
 यिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३३ ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं
 वरुणादपि वारुणम् । अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ।
 वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ३४ ॥ धार्तराष्ट्रं
 वनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु
 ते भयम् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्लासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ।
 व्यवगाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ३६ ॥ तमायान्तं
 महाबाहुं जिगीषन्तं रणे कुरून् । अभ्यवारयद्व्यग्रः क्रूरमर्मा-

पगासुतः ॥ ३७ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत् ।
 विकृष्य कलधौताग्रैः स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३८ ॥ तं चित्रमाख्या-
 भरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छन् भीमधन्वानं चत्वारश्च
 महाबलाः ॥ ३९ ॥ दुःशासनो विकर्ष्यश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
 आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ४० ॥ दुःशासनस्तु
 भस्त्रेण विध्वा वैराटमुत्तरम् । द्वितीयनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्
 स्तनान्तरे ॥ ४१ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
 चक्रेत्तं गार्द्विपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ४२ ॥ अथैनं पञ्चभिः
 पश्चात् प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थवाण-
 प्रपीडितः ॥ ४३ ॥ तं विकर्ष्यः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्द्विपत्रैरजिह्वगैः ।
 विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४४ ॥ ततस्तमपि कौन्तेयः
 शरेणानतपर्वणा । ललाटेऽभ्यहनत्तूष्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ४५ ॥
 ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः
 परीप्सुर्भातरं रणे ॥ ४६ ॥ तावुभौ गार्द्विपत्राभ्यां निशिताभ्यां
 घनञ्जयः । विह्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ४७ ॥ तौ
 हताश्वौ विभिन्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरन्यै-
 रपनीतौ पदानुगैः ॥ ४८ ॥ सर्वा दिग्गन्धाभ्यपतद्बुभीक्षुरपर-
 जितः । किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे

एकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महा-
 रथाः । अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ॥ १ ॥ स
 सायकमयैर्जालैः सर्वतस्ताम्रहारयान् । प्राच्छादयदमेयात्मा
 नौहारेणैव पर्वतान् ॥ २ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्ऋषमाणैश्च

वाजिभिः । मेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥
 नागाश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च । पार्थस्य शर-
 जालानि विनिघ्नेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानस्यन् पाण्डवः
 प्रवभौ रणे । मध्यन्दिनगतोऽर्क्षिणान् शरद्वीव दिवाकरः ॥ ५ ॥
 उपप्रवन्ति वितस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो
 भूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छिद्यमानानां कवचानां महा-
 त्वनाम् । ताम्रराजतलौहानाम्प्रादुरासीन्महाखनः ॥ ७ ॥ कृन्-
 मायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् । गजाश्वसादिनां तत्र शित-
 वाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्थिता मानवैर्मही ।
 प्रतृत्यतीव संग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ९ ॥ शूला गाण्डीव-
 निर्घापं विस्फूर्जितमिवाश्वनेः । तस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन्
 महाहवात् ॥ १० ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजस्तथा ।
 पतितानि स दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितै-
 र्गात्रे बाहुभिश्च सकामुकैः । सहस्तामरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति
 मेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
 अश्ववृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं
 रौद्रं रुद्रपराक्रमः । अवरुद्धोऽचरत् पार्थो वर्षाणि त्रिदशानि
 च ॥ १४ ॥ क्रोधानिमुत्सृजन् घोरो धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमम् ॥ १५ ॥ सर्वं शान्ति-
 परा भूत्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । वित्तासयित्वा तत् सैन्यन्द्राव-
 यित्वा महारथान् ॥ १६ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पथ्यवर्त्तत
 भारत । प्रावर्त्तयन्नदीं घोरां शोणितोदां तरङ्गिणीम् ॥ १७ ॥
 अस्थिशैवालसम्बाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् । शरचापप्लवां घोरां
 केशशैवलशाङ्गलाम् ॥ १८ ॥ तनुव्रोणीषसम्बाधां नागकुर्मां महा-
 द्विपाम् । मेदोवसासृक्प्रवहां महाभयविवर्द्धिनीम् ॥ १९ ॥ रौद्र-
 रूपं महाभीमां श्वापदैरभिनादिताम् । तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहं

क्रव्यादगणसेविताम् ॥ २० ॥ सुक्ताहारोर्मिकलिलां चित्रालङ्कार-
बुद्धदाम् । शरसङ्गमहावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययाम् ॥ २१ ॥ महा-
रथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिखनाम् । चकार च तदा पार्थो
नदीं दुस्तरशीणिताम् ॥ २२ ॥ आददानस्य हि शरान् सम्भाय
च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृष्टे जनः ॥ २३ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्गुलयुद्धे
द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविविं-
शती । द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चापि महारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्च
संरब्धा धनञ्जयजिघांसवः । विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि
च ॥ २ ॥ तान् विकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्चसा । प्रत्युद्ययौ
महाराज समन्ताद्गानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च
रथिनां वरः । तं महास्त्रैर्महावीर्यैः परिवार्य धनञ्जयम् ॥ ४ ॥
शरौघान् सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः । ववर्षुः शर-
वर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ इषुभिर्वज्रभिस्तूष्णं समरे
लोमवाहिभिः । अदूरात् पर्यवस्थाय पूरयामासुरादृताः ॥ ६ ॥
तथा तैरवकीर्णस्य दिव्यैस्त्रैः समन्ततः । न तस्य ह्यङ्गुलमपि
विवृतं सम्पृच्छते ॥ ७ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महा-
रथः । अस्त्रमादित्यसङ्घाशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८ ॥ शर-
रश्मिरिवादित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरीटमाली कौन्तेयः
सर्वान् प्रच्छादयन् कुरुन् ॥ ९ ॥ यथा बलाहके विद्युत्पावको
वा शिलोच्चये । तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १० ॥
यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्भिर्भाजते दिवि । द्योतयन्ती दिशः
सर्वाः पृथिवीञ्च समन्ततः ॥ ११ ॥ तथा दश दिशः सर्वाः पत-

हाण्डीवमावृणोत् । नागाश्वरथिनः सर्वे मुमुक्षुस्तत्र भारत ॥१२॥
 सर्वे शान्तिपरा योधाः स्वचित्तानि न लेभिरे । संग्रामे विमुखाः
 सर्वे योधास्तो हतचेतसः ॥ १३ ॥ एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि
 भरतर्षभ । व्यद्ववन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १४ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनसङ्कुलयुद्धे

त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

— अष्टमोऽध्यायः —

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो भरतानां पिता-
 महः । बध्यमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रशङ्ख
 कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् । शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्म-
 भेदान् प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणोतपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३ ॥ प्रध्माय शङ्खं
 गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन् । प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं सम-
 वारयत् ॥ ४ ॥ तमुदीच्य समायान्तं कौन्तेयः परवीरहा । प्रत्य-
 गृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततो भीष्मः शरा-
 नष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् । समर्पयन्महावेगान् श्वसमाना-
 निवीरगान् ॥ ६ ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
 ज्वलन्तं कपिमाजघ्नः ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७ ॥ ततो भस्मेन
 महता पृथुधारेण पाण्डवः । हतं चिक्षेद भीष्मस्य तूष्णं तद-
 पतङ्गुवि ॥ ८ ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्भृशम् ।
 ग्रीष्मकृद्रथवाहांश्च तथोभौ पाणिंसारथी ॥ ९ ॥ अमृष्यमाण-
 स्तद्भीष्मो जानन्नपि स पाण्डवम् । दिव्येनास्त्रेण महता धन-
 क्षयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदी-
 रयन् । प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेषमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयो-
 स्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् । भीष्मस्य सह पार्थेन बलि-

वासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रेक्षन्ते कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः ।
 भक्षैर्भक्षाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ॥ १३ ॥ अन्तरीक्षे व्यरा-
 जन्त खयोताः प्रावृषीव हि । अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिण-
 मस्यतः ॥ १४ ॥ गाण्डीवमभवद्वाजन् पार्थस्य सृजतः शरान् ।
 ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ १५ ॥ पर्वतं वारि-
 घाराभिच्छादयन्निव तोयदः । तां स वेलामिवोद्धूतां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १६ ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत् ।
 ततस्तानि निवृत्तानि शरजालानि भागशः ॥ १७ ॥ समरे च
 व्यशीर्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुष्पानां शरवृष्टिं
 समुत्थिताम् ॥ १८ ॥ पाण्डवस्य रथात्तूष्णं शलभानामिवायतिम् ।
 व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १९ ॥ ततस्ते कुरवः
 सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् । दुष्करं कृतवान् भीष्मो यदर्जुन-
 मयोधयत् ॥ २० ॥ बलवांस्तस्मिन् दक्षः क्षिप्रकारी धनञ्जयः ।
 कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगन्धारयितुं रणे ॥ २१ ॥ ऋते भ्रान्त-
 नवात् भीष्मात् कृष्णाद्वा देवकीसुतात् । आचार्यप्रवराद्वापि भार-
 हाजान्महाबलात् ॥ २२ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडन्तौ भरत-
 र्षभौ । चक्षूषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २३ ॥ प्रजा-
 पत्यं तथैवैन्द्रमग्नेयं रौद्रदारुणम् । कौवेरं वारुणञ्चैव याम्यं
 वायव्यमेव च ॥ २४ ॥ प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचे-
 रतुः । विजितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ २५ ॥ साधु
 पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु
 योऽयं संदृश्यते महान् । महास्त्राणां सम्प्रयोगः समरे भीष्म-
 पार्थयोः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत ।
 अस्त्रयुद्धे तु निवर्त्तते शरयुद्धमवर्त्तत ॥ २७ ॥ अथ जिष्णुरपावृत्य
 क्षुरधारेण कर्मुकम् । चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरुपपरिष्कृतम्

॥ २८ ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे । समादाय
महाबाहुः सज्यं चक्रे महारथः ॥ २९ ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो
सुमोचाशु धनञ्जये । अर्जुनोऽपि शरांस्तीक्ष्णान् भीष्माय निशि-
तान् बहून् ॥ ३० ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ।
तयोर्द्विव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशिताञ्कुरान् ॥ ३१ ॥ न विशिष्य-
स्तदा राजन् लब्धते स्म महात्मनोः । अथावृणोद्दशदिशः शरै-
रतिरथस्तदा ॥ ३२ ॥ किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनव-
स्तथा । अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ॥ ३३ ॥
बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम् । पाण्डवेन हताः
शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ ३४ ॥ शेरते स्म तदा राजन् कौन्ते-
यस्याभितो रथम् । ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः
॥ ३५ ॥ अगच्छन् पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्त्रिणः । निष्पतन्तो
एथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ॥ ३६ ॥ आकाशे समदृश्यन्त
हंसानामिव पङ्क्तयः । तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः
॥ ३७ ॥ प्रेक्षन्ते स्मान्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः । तं
दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्तमद्भुतम् ॥ ३८ ॥ अशंस देवराजाश्च
चित्रसेनः प्रतापवान् । पश्येमान् पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव
गच्छतः ॥ ३९ ॥ चित्ररूपमिदं क्षिणोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः । नेदं
मनुष्याः संदध्युर्नहोदं तेषु विद्यते ॥ ४० ॥ पौराणानां महा-
स्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः । आददानस्य हि शरान् सन्धाय
च विमुञ्चतः ॥ ४१ ॥ विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत ।
मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाश्वरे ॥ ४२ ॥ न शक्नुवन्ति सैन्यानि
पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् । तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रष्टुं नोत्सहते जनः
॥ ४३ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ तीव्रपराक्रमौ । उभौ सदृश-
कर्माणावुभौ युधि सुदुर्जयौ ॥ ४४ ॥ द्रव्युक्तो देवराजस्तु पार्थ-
भीष्मसमागमम् । पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्णेण भारत ॥ ४५ ॥

ततः शान्तनवो भीष्मो वामं पार्श्वं मताडयत् । पश्यतः प्रतिसन्धाय
विध्यतः सव्यसाचिनः ॥ ४६ ॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण
कार्मुकम् । चिक्षेद् गार्हपत्येण भीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४७ ॥
अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । यतमानं पराक्रान्तं
कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ४८ ॥ स पीडितो महाबाहुर्गर्हीत्वा रथ-
कूवरम् । गाङ्गेयो शुद्धदुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ॥ ४९ ॥ तं
विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् । उपदिशमनुसृत्य रक्ष-
माणो महारथम् ॥ ५० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मापयाने

चतुःषष्ठोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय पलाय-
माने धृतराष्ट्रपुत्रः । उत्सृज्य कौतुं निनदन्महात्मा धनुर्विगृह्या-
र्जुनमाससाद् ॥ १ ॥ स भीमधन्वानमुद्ग्रवीर्यं धनञ्जयं शत्रु-
गणे चरन्तम् । आकर्ष्यपूर्णायतचोदितेन विव्याध भस्मेन ललाट-
मध्ये ॥ २ ॥ स तेन वाणेन समर्पितेन जाम्बूनदाग्रेण सुसंहितेन ।
रराज राजन् महनीयकर्मा यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३ ॥
अथास्य वाणेन विदारितस्य प्रादुर्वभूवास्तृगजस्रमुष्णम् । स तस्य
जाम्बूनदपुङ्खचितो भिला ललाटं सुविराजते स्म ॥ ४ ॥ स तेन
वाणाभिहतस्तरस्त्री दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः । शरानुपादाय
विषाणिकल्पान् विव्याध राजानमहीनसत्त्वः ॥ ५ ॥ दुर्योधन-
श्चापि तमुग्रतेजाः पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः । अन्योऽन्यमाजौ
पुरुषप्रवीरौ समौ समाजन्नतुराजमीदौ ॥ ६ ॥ ततः प्रभिन्नेन
महागजेन महीधराभेन पुनर्विकर्षः । रथेऽतुर्भिर्गजपादरक्षैः
कुन्तीसुतं जिष्णुमथाम्भवावत् ॥ ७ ॥ तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्रं

धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये । आकर्ष्य पूर्य न महायसेन वाणेन
 विव्याध महाजवेन ॥ ८ ॥ पार्थेन सृष्टः स तु गार्दपत्रः आपुङ्ग-
 दंशात् प्रविवेश नागम् । विदार्थ्य शैलप्रवरप्रकाशं यथाशनिः
 पवतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९ ॥ शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रविपिताङ्गो
 व्यथितान्तरात्मा । संसीदमानो निपपात मर्द्यां वज्राहतं शृङ्ग-
 मिवाचलस्य ॥ १० ॥ निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां त्रासादिकर्षः
 सहसावतीर्थः । तूष्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा विविंशतेः स्यन्दन-
 मासुरोह ॥ ११ ॥ निहत्य नागन्तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरा-
 म्बुदाभम् । तथाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्योधनं वक्षसि निर्वि-
 रेद ॥ १२ ॥ ततो गजे राजनि चैव भिन्ने भग्ने विकर्ष्य च
 सपादरक्षे । गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुखराः सहसा-
 पजग्मुः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतञ्च नागं योधांश्च सर्वान् द्रवतो
 निशम्य । रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात् प्रदुद्राव यतो न पार्थः
 ॥ १४ ॥ तं भीमरूपं लरितं द्रवन्तं दुर्योधनं शत्रुसहोऽभिप्रङ्गात् ।
 प्रास्फोटयद्योद्धमनाः किरीटी वाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । विहाय कीर्तिं विपुलां यशश्च युद्धात् परा-
 वृत्य पलायसे किम् । न तेऽद्य तूर्याणि समाहतानि तथैव
 राज्यादवरोपितस्य ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थ-
 स्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि । तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र-
 वृत्तं क्षरं धार्तराष्ट्र ॥ १७ ॥ मोघं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्यो-
 धनेतीह कृतं पुरस्तात् । नहीह दुर्योधनता तवास्ति पलायमानस्य
 रणं विहाय ॥ १८ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि
 दुर्योधन रक्षितारम् । अपैह युद्धात् पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान्
 पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोह्वरणपर्वणि दुर्योधनपलायने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । आह्वयमानश्च स तेन सङ्घेऽत्र महात्मना
 वै धृतराष्ट्रपुत्रः । निर्वर्तितस्तस्य गिरङ्गशेन महागजो मत्त इवा-
 ङ्गुशेन ॥ १ ॥ सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो महारथेनातिरथ-
 स्तरस्त्री । पर्याववर्त्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः
 ॥ २ ॥ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्त्तमानं निवर्त्तत्र संस्तभ्य च विद्वगात्रम् ।
 दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३ ॥
 भीष्मस्ततः शान्तनवो विवृत्य हिरण्यकच्छस्वरयाभिषङ्गी । दुर्यो-
 धनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान्महाबाह्वरधिच्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः
 कृपस्यैव विविंशतिश्च दुःशासनस्यैव विवृत्य शीघ्रम् । सर्वे पुरस्ता-
 दिततेषुचापा दुर्योधनार्थं त्ररिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ स तान्यनीकानि
 निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्योधिनिभानि पार्थः । हंसो यथा मेघ-
 मिवापतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्त्री ॥ ६ ॥ ते सर्वतः सम्परि-
 वार्य पार्थं शस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः । ववर्षुरभ्येत्य शरैः
 समन्तान्मेघा यथा भूधरमम्बुवर्षैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य
 तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् । संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं
 प्रादुश्चकारैन्द्रिवारणीयम् ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य
 शरैः सुधारैर्निशितैः सुपत्रैः । गाण्डीवधोषेण मनांसि तेषां
 महाबलः प्रव्यथयाञ्चकार ॥ ९ ॥ ततः पुनर्भीमरवम्पृच्छ द्रोण्यां
 महाशङ्खमुदारधोषम् । व्यनादयत् स प्रदिशो दिशः खं भुवञ्च
 पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १० ॥ ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमो-
 हिताः पार्थसमीरितेन । उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वे
 तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११ ॥ तथा विसंज्ञेषु बलेषु पार्थः
 सृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः । निर्याहि मध्यादिति मत्स्य-
 पुत्रमुवाच यावत् कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्यशरहतयोः
 सुशुक्ले कर्णस्य पीतं रुचिरञ्च वस्त्रम् । द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले
 वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३ ॥ भीष्मस्य संज्ञान्तु तथैव मन्ये

जानाति सोऽस्त्रप्रतिधातमेषः । एतस्य वाहान् कुरु सव्यतस्त्वमेवं
हि यातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रक्ष्मीन् समुत्सृज्य ततो महात्मा
रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः । वस्त्राण्युपादाय महारथानां तूष्णं
पुनः स्वं रथमारोह ॥ १५ ॥ ततोऽन्वशासच्चतुरः सदृशान्
पुत्रो विराटस्य हिरण्यकञ्चान् । ते तद्व्रतीयुर्ध्वजिनामनीकं श्वेता
वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६ ॥ तथानुयान्तं पुरुषप्रवीरं भीष्मः
शरैरभ्यहनत्तरस्त्री । स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याध
पार्थो दशभिः पृषलैः ॥ १७ ॥ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
विश्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा । तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्यान्धेषं
विदार्यैव सहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥ लब्ध्वा तु सञ्ज्ञां स कुरुप्रवीराः
पार्थं निरीक्ष्याथ सुरेन्द्रकल्पम् । रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ स
धार्तराष्ट्रस्त्वरितं बभाषि ॥ १९ ॥ अयं कथंस्त्रिद्ववता विमुक्तस्तथा
प्रमथ्यीहि यथा न मुञ्चेत् । तमब्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य क्व ते
गता बुद्धिरभूत् क्व वीर्यम् ॥ २० ॥ शान्तिं परां प्राप्य यदा
स्थितोऽभूत्सृज्य वाणांश्च धनुर्विचित्रम् । न त्वेष बीभत्सुरलं
नृशंसं कर्तुं न पापोऽस्य मनो विशिष्टस् ॥ २१ ॥ त्रैलोक्यहेतोर्न-
जहेत् स्वधर्मं सर्वं न तस्मान्निहता रणोऽस्मिन् । क्षिप्रं कुरुन्
याहि कुरुप्रवीर विजित्य गात्र प्रतियातु पार्थः । मा ते स्वकोऽर्थो
निपतेत मोहात्तत्संविधातव्यमरिष्टबन्धम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामह-
स्यात्महितं वचोऽथ । अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनि-
श्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३ ॥ तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वं धन-
क्षयान्निश्चयं विवर्द्धमानम् । निवर्त्तनायैव मनो निदध्मुर्दुर्योधनं ते
परिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो
धनक्षयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् । आभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्त्तं वचो-
ऽब्रवीत् सम्परिहृत्य भूयः ॥ २५ ॥ पितामहं शान्तनवञ्च वृद्धं

द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य भूर्ध्वम् । द्रौणिं कृपञ्चैव कुरून्श्च मान्या-
 ङ्करैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६ ॥ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
 चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण । आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्यान्
 गाण्डीवघोषिण विनाय लोकान् ॥ २७ ॥ स दिवदत्तं सहसा
 विनाय विदार्थ्य वीरो द्विषतां मनांसि । ध्वजेन सर्वानभिभूय
 शत्रून् सहेमजालेन विराजमानः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून्
 किरीटी हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् । आवर्त्तयाश्चान् पशवो
 जितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९ ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
 महदद्भुतं तद्युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन । जम्भुर्यथा स्वं भवनं
 प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ ३० ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धनिवर्त्तने

षडधिकप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । ततो विजित्य संग्रामे कुरून् च वृषभे-
 क्षणः । समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १ ॥ गतेषु
 च प्रभङ्गेषु धातैराष्ट्रेषु सर्वशः । वनान्निष्क्रम्य गहनादहवः कुरु-
 सेनिकाः ॥ २ ॥ भयात् सन्तस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
 मुक्तकेशास्त्वदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासा-
 परिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः । जघुः प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थं
 किङ्करवाम ते ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन ।
 नाहमार्त्तान् जिघांसामि भृशमाश्लासयामि वः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समा-
 गताः । आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन् ॥ ६ ॥ ततो-
 र्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्तृज्य शत्रून् विनिवर्त्तमानम् । विराट-

राष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं नाशक्तुवन्तं कुरवोऽभिधातुम् ॥ ७ ॥ ततः
 स तन्मेषमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् । मत्स्यस्य
 पुत्रं द्विषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिगृह्य भूयः ॥ ८ ॥ पितुः
 सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विदितास्तवैव । तान्मा
 प्रशंसेन्नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्भि स मत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मया
 जिता सा ध्वजिनी कुरूणां मया च गावो विजिता द्विप्रह्वयः ।
 पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि ॥ १० ॥

उत्तर उवाच । यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्तुं
 मम नास्ति शक्तिः । न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां
 वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छ्रित्य
 सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । श्मशानमागत्य पुनः शमीं तामभ्येत्य तस्थौ
 शरविचिताङ्गः ॥ १२ ॥ ततः स वङ्गप्रतिभो महाक्रपिः सदैव
 भूतैर्द्विमुत्पपात । तथैव माया विहिता बभूव ध्वजञ्च सैहं
 युयुजे रथे पुनः ॥ १३ ॥ विधाय तत्रायुधमाजिवर्धनं कुरूत-
 मानामिषुधीः शरांस्तथा । प्रायात्समत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरी-
 टिना सारथिना महात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तु कृत्वा परमार्थकर्म
 निहत्य शत्रून् द्विषतां निहन्ता । चकार वेणीञ्च तथैव भूयो
 जग्राह रथीन् पुनस्तत्तरस्य । विवेश हृष्टो नगरं महात्मा वृह-
 न्नलारूपमुपेत्य सारथिः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निवृत्ताः कुरवः प्रमन्ना वय-
 मास्थिताः । हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ १६ ॥
 पथानमुपसङ्गम्य फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्यवेक्ष्य
 समानीतानि सर्वशः ॥ १७ ॥ गोकुलानि महाबाहो वीर गो-
 पालकैः सह । ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ १८ ॥
 आश्वत्थ पायथिस्ता च परिद्राव्य च बाजिनः । गच्छन्तु त्वरिता-

श्वेमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया । नगरे प्रियमाख्यानं धोषयन्तु च
ते जयम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरस्वरमाणः स दूतानाञ्चापय-
हचनात् फाल्गुनस्य । आचक्ष्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे
विजिताश्चापि गावः ॥ २० ॥ इत्येवं तौ भारतमत्स्यवीरौ संमन्त्र्य
सङ्गम्य ततः शमीं ताम् । अथेत्य भूयो विजयेन दत्तावुत्सृष्टमारो-
पयतां स्र भाण्डम् ॥ २१ ॥ स शत्रुसेनामभिभूय सर्वाभाच्छिष्य
सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायान्नगरं प्रतीतो वृहन्नलासार-
थिना प्रवीरः ॥ २२ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने

सप्तप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनी-
पतिः । विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह ॥ १ ॥ जिला
त्रिगर्तान् संग्रामे गाश्चैवादाय सर्वशः । अशोभत महाराज सह
पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २ ॥ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुः प्रकृ-
तयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्याथ
मत्स्यराट् ॥ ४ ॥ विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतींस्तथा ।
तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरं
परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् । आचक्षुस्तस्य तत्सर्वाः स्त्रियः
कन्याश्च वैश्वनि ॥ ६ ॥ अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ।
विजेतुमभिसंरुध्य एक एवातिसाहसात् ॥ ७ ॥ वृहन्नलासहायश्च
निर्गतः पृथिवीञ्जय । उपायातानतिरथान् भीष्मं शान्तनवं
कृपम् । कथं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च पट्टयान् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा विराटोऽथ भृशामितप्तः श्रुत्वा
 सुतं लेकरथेन यातम् । वृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच सर्वा-
 नथ मन्त्रिमुखान् ॥ ९ ॥ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधा-
 धिपाः । त्रिगर्त्तान्निःसृतान् श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १० ॥
 तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः । उत्तरस्य परीप्सायं
 ये त्रिगर्त्तरविद्धताः ॥ ११ ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं
 पदातिसङ्घांश्च ततः प्रवीरान् । प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्र-
 शस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवं स राजा भक्त्यानां विराटो
 वाहिनीपतिः । व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्
 ॥ १३ ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा । यस्य यन्ता
 गतः प्रण्डो मन्येऽहं स न जीवति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीद्धर्मराजो विद्वस्य विराटराजं
 तु भृशामितप्तम् । वृहन्नलासारथ्येनरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाद्य
 गास्ताः ॥ १५ ॥ सर्वान् महीपान् सहितान् कुरूंश्च तथैव देवा-
 सुरसिद्धयक्षान् । अलं विजेतुं समरे सुतस्ते खनुष्ठितः सार-
 थिना हि तेन ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्र-
 गामिनः । विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञ-
 स्तत्सर्वमाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम् । पराजयं कुरूणाञ्चाप्यु-
 पायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८ ॥ सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च
 पराजिताः । उत्तरः सह सूतेन कुशलौ च परन्तपः ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च पला-
 यिताः । नाद्भुतं लेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुरून् । ध्रुव
 एव जयस्तस्य यस्य यन्ता वृहन्नला ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटो नृपतिः सम्प्र हृष्टतनूरुहः ।
 श्रुत्वा स विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ २१ ॥ आच्छा-

दयित्वा दूतांस्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्यर्चयत् । राजमार्गः क्रियन्तां
मे पताकाभिरलङ्घिताः ॥ २२ ॥ पुष्पोपहारैरर्चयन्तां देवताश्चापि
सर्वशः । कुमारा द्यौधमुखग्राश्च गणिकाश्च खलङ्घिताः ॥ २३ ॥
वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घण्टावान्मानवः
शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ॥ २४ ॥ शृङ्गाटकेषु सर्वेषु समाख्यातु
जयं मम । उत्तरा च कुमारीभिर्वज्रीभिः परिवारिता । शृङ्गार-
वेशाभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं परं
स्वस्तिकपाणि भूतम् । मेर्यञ्च तूर्याणि च वारिजाश्च वैशैः परार्द्धैः
प्रमदाः शुभाश्च ॥ २६ ॥ तथैव सूतैः सह मांगधैश्च नान्दीरवाद्याः
पणवास्तूर्यवाद्याः । पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुन-
मनन्तवोर्यम् ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च खल-
ङ्घिताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अद्या-
नाहर सैरिन्ध्र कङ्क द्यूतं प्रवर्त्तताम् । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा
पाण्डवः प्रत्यभाषत ॥ २९ ॥ न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः
श्रुतम् । तं त्वामद्य मुदायुक्तं नाहं देवितुमुत्सहे । प्रियं तु ते
चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ॥ ३० ॥

विराट उवाच । स्त्रियो गावो हिरण्यञ्च यच्चान्यदसु किञ्चन ।
न मे किञ्चित् रुच्यन्ते अन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३१ ॥

कङ्क उवाच । किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र बद्धदोषेण मानद ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ ३२ ॥ श्रुतस्ते यदि
वा दृष्टः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः । सराष्ट्रं समहत् स्कीतं भ्रातृंश्च
त्रिदशोपमान् ॥ ३३ ॥ राज्यं हारितवान् सर्वं तस्माद्द्यूतं न
रोचये । अथ वा मन्यसे राजन् दौव्याम यदि रोचते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रवर्त्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्र-

वीत् । पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३५ ॥ ततो-
ऽब्रवीन्महात्मा स एनं राजा युधिष्ठिरः । वृहन्नला यस्य यन्ता
कथं स न जयेत् युधि ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः
पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे प्रष्टुं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि
॥ ३७ ॥ वाचग्रावाचं न जानीषि नूनं मामवमन्यसे । भीष्म-
द्रोणमुखान् सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३८ ॥ वयस्यत्वात्तु
ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे । नेदृशं तु पुनर्वाचं यदि जीवितु-
मिच्छसि ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तनः
कृपः । दुर्योधनश्च राजेन्द्रस्तथान्ये च महारथाः ॥ ४० ॥ मरु-
द्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्यतिः । कोऽन्यो वृहन्नलायास्तान्
प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ४१ ॥ यस्य बाहुवले तुल्यो न भूतो न
भविष्यति । अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ॥ ४२ ॥ यो
जयेत् संहितान् सर्वान् ससुरासुरमानवान् । तादृशेन सहायेन
कस्मात् स न विजेष्यते ॥ ४३ ॥

विराट उवाच । बह्व्यसः प्रतिप्रिद्धोऽसि न च वाचं निय-
च्छसि । नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहन-
ङ्गृगम् । सुखे युधिष्ठिरं कोपान्मैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४५ ॥ दल-
वत् प्रतिविद्धस्य नस्तःशोणितमावहत् । तदप्राप्तं महीं पार्थः
पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४६ ॥ अवैक्षत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः
स्थिताम् । सा ज्ञात्वा तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४७ ॥
पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता । तच्छोणितं प्रत्य-
गृह्णाद्यत् प्रसुप्ताव नस्ततः ॥ ४८ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्मन्त्रैश्च
विविधैस्तथा । अवकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं खैरमागतः ॥ ४९ ॥
सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा । आसाद्य भवनद्वारं

पित्रे संप्रत्यविदयत् ॥ ५० ॥ ततो दास्यः प्रविश्यैव विराटमिद-
मब्रवीत् । वृयन्नलासहायस्ते पुत्रो दार्थ्युत्तरः स्थितः ॥ ५१ ॥
ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् । प्रवेक्ष्यतामभौ
तूष्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५२ ॥ क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः
कर्ष्य उपाजपत् । उत्तरः पविशत्वेको न प्रवेक्ष्या वृहन्नला
॥ ५३ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् । यो
ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ५४ ॥ अन्यत्र
संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन । न मृष्याद्भृशसंकुद्धो मां
दृष्ट्वा तु सशोणितम् । विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबल-
वाहनम् ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्
पृथिवीञ्जयः । सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कञ्चाप्युपतिष्ठत ॥ ५६ ॥
ततो रुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमनागसम् । भूमावासीनमेकान्ते सै-
रिन्द्रा प्रत्युपस्थितम् ॥ ५७ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण
द्वोत्तरः । केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ॥ ५८ ॥

विराट उवाच । मयायं ताडितो जिह्वो न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि षण्डं प्रशंसति ॥ ५९ ॥

उत्तर उवाच । अकार्थं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निर्दहेत् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्र-
वर्द्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६१ ॥
क्षमयन्तन्तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत । चिरं क्षान्तमिदं राजन्
मन्युर्विद्यते मम ॥ ६२ ॥ यदि क्षेतत् पतेद्भूमौ रुधिरं मम
नस्ततः । सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ६३ ॥ न
दूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याद्दूषकम् । बलवन्तं प्रभुं राजन्
क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश वृह-
 न्नला । अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ६५ ॥ क्षाम-
 यित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् । प्रशंसं ततो मत्स्यः
 शृणुतः सव्यसाचिनः ॥ ६६ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दि-
 वर्द्धन । त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥ पदं
 पदसहस्रेण यश्चरन्नापराधुयात् । तेन कर्णेन ते तात कथ-
 मासीत्समागमः ॥ ६८ ॥ मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न
 विद्यते । तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ६९ ॥ आचार्य्यो
 वृष्णिवीराणां कौरवाणाञ्च यो द्विजः । सर्वक्षत्रस्य चाचार्य्यः
 सर्वशस्त्रभृताम्बरः ॥ ७० ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समा-
 गमः । आचार्य्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ७१ ॥ अश्व-
 त्यामेति विस्वरातस्तेनासीत् सङ्गरः कथम् । रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति
 हृतस्वा वणिजो यथा ॥ ७२ ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत्
 समागमः । पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेश्चमिः ॥ ७३ ॥
 दुर्योधनेन ते तात कथमासीत् समागमः । अवगाढा द्विषन्तो मे
 सुखो वातोऽभिवाति माम् ॥ ७४ ॥ यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभि-
 र्ग्रस्तमाहवे । तेषां भयाभिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥ ७५ ॥
 नूनं प्रकाव्य तान् सर्वांस्त्वया युधि नरर्षभ । आच्छिन्नं गोधनं
 सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ॥ ७६ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे

अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

उत्तर उवाच । न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः
 परे । कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ॥ १ ॥ स हि
 भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् । स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्र-

सन्नहनो युवा ॥ २ ॥ तेन ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
तस्य तत् कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ३ ॥ स हि
भारहतं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च षड्रथान् । सूतपुत्रञ्च भीष्मञ्च चकार
विमुखान् शरैः ॥ ४ ॥ दुर्योधनं विकर्षञ्च स नागमिव यूथपम् ।
प्रभग्नमब्रवीद्धीतं राजपुत्रं महाबलः ॥ ५ ॥ न ह्यास्तिनपुरे त्राणं
तव पश्यामि किञ्चन । व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज
॥ ६ ॥ न भोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । पृथिवीं
भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ७ ॥ स निवृत्तो नर-
व्याघ्रो मुञ्चन् वचनिभान् शरान् । सचिवैः संवृतो राजा रथे
नाग इव श्वसन् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूद्रूसकम्पश्च मारिष ।
स तत्र सिंहसङ्काशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ९ ॥ तत् प्रणुद्य रथा-
नीकं सिंहसंहननो युवा । कुरुंस्तान् प्रहसन् राजन् संस्थितान्
हृतवाससः ॥ १० ॥ एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्जिताः ।
शार्दूलैरेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ॥ ११ ॥

विराट उवाच । क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ।
यो मे धनमथाजैषीत् कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ १२ ॥ इच्छामि
तमहं द्रष्टुमर्चितुञ्च महाबलम् । येन मे त्वञ्च गावश्च रक्षिता
देवसूनुना ॥ १३ ॥

उत्तर उवाच । अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः । स
तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाखयायमानन्तु कृन्तं सत्रेण पाण्ड-
वम् । वसन्तं तत्र नाञ्चासीद्विराटो वाहिनीपतिः ॥ १५ ॥ ततः
पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना । प्रददौ तानि वासांसि
विराटदुहितुः स्वयम् ॥ १६ ॥ उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि
नवानि च । प्रतिगृह्यामवत् प्रीता तानि वासांसि भाविनी ॥ १७ ॥
मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा । इति कर्तव्यतां सर्वां

राजन् पार्थ युधिष्ठिरे ॥ १८ ॥ ततस्तथा तद्गदधाद्यथावत्
पुरुषर्षभ । सह पुत्रेण बत्स्यस्य प्रहृष्टा भरतर्षभाः ॥ १९ ॥

इति विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तञ्च गोहरणपर्व ॥ ६९ ॥

— —

अथ वैवाहिकपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्ताताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं पुर-
स्कृत्य सर्वाभरणमूषिताः । द्वारि भक्ता यथा नागा भ्राजमाना
महारथाः ॥ २ ॥ विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्णोष्विवाम्भयः ॥ ३ ॥ तेषु तत्रोप-
विष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः । आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि
सर्वशः ॥ ४ ॥ श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ अथ मत्स्यो-
द्ब्रवीत् कङ्कं देवर्ष्यपमवस्थितम् । मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशाना-
मिवेश्वरम् ॥ ६ ॥ स क्लिलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया वृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्घितः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य
तत् । स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच । इन्द्रस्यार्द्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मर्षयः श्रुतवांस्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान्
धर्म एष वीर्यवताम्बरः । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसाञ्च परा-
यणः ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । न
चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥ ११ ॥ न देवा
नासुराः कैचिन्न मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्व यक्षप्रवरा सकिन्नर-

महोरगाः ॥ १२ ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
 पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥ १३ ॥ महर्षिकल्पो
 राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी
 जितेन्द्रियः ॥ १४ ॥ धनेश्व सञ्जयैश्वर्यशक्रवैश्वर्योपमः । यथा-
 मनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ॥ १५ ॥ एवमेष महातेजाः
 प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणामृषभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥
 अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा । संसरन्ति दिशः
 सर्वा यशसोऽस्य इवांशवः ॥ १७ ॥ उदितस्येव सूर्यस्य तेजसो नु
 गभस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुक्षराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥
 अन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत् कुरून् । त्रिंशदेवं सहस्राणि
 रथाः काञ्चनमालिनः ॥ १९ ॥ सदस्वैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽनुययु-
 स्तदा । एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २० ॥ अब्रुव-
 न्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः
 किङ्करा यथा ॥ २१ ॥ सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः ।
 एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् ॥ २२ ॥ वैश्यानिव
 महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां
 महात्मनाम् ॥ २३ ॥ उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् । एष
 वृद्धामनायांश्च पङ्कूनन्धांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ पुत्रवत् पालयामास
 प्रजा धर्मेण वै विभुः । एष धर्मं दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः
 ॥ २५ ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः । औपतापेन
 चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ॥ २६ ॥ सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि
 वा विभुः । न शक्यन्तेऽहस्य गुणाः प्रसङ्गग्रातुं नरेश्वर ॥ २७ ॥ एष
 धर्मपरो नित्यमानुशंस्यश्च पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः
 पार्थिववर्षभः । कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

विराट उवाच । यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ।
 कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १ ॥ नकुलः सह-
 देवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी । यदा द्यूतजिताः पार्था न
 प्राप्तायन्त ते क्वचित् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । य एष बलवान् ब्रूते स्तदस्त्व नराधिप ।
 एष भीम महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान्
 हत्वा पर्वते गन्धमादने । सौगन्धिकानि दिव्यानि ज्ञप्षार्थं समुपा-
 हरत् ॥ ४ ॥ गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् । व्याघ्रा-
 नृक्षान् वराहांश्च हतवान् स्त्रीपुरे तव ॥ ५ ॥ यश्चासीदश्वबन्धस्ते
 नकुलोऽयं परन्तपः । गोसङ्घः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ
 ॥ ६ ॥ शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ । महारथसह-
 स्त्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥ एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या
 चारुहासिनी । सैरिन्ध्री द्रौपदी राजन् यस्यार्थं कीचका हताः
 ॥ ८ ॥ अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः । भीमादव-
 रजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उषिताः स्त्रो महा-
 राज सुखं तव निवेशने । अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव
 प्रजाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च
 पाण्डवाः । तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् । पुनरेव
 च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ॥ ११ ॥

उत्तर उवाच । य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महान् सिंह
 इव प्रवृद्धः । प्रचण्डघोषः पृथुदीर्घनेत्रस्ताभ्रायताक्षः कुरराज
 एषः ॥ १२ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
 पृथ्वाधतांसी गुरुदीर्घबाहुर्वकीर्णः पश्यत पश्यतैनम् ॥ १३ ॥
 यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुस्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
 सिंहोन्नतांसी गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ १४ ॥

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ । मनुष्य-
लोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥ १५ ॥ आभ्यान्तु
पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलामा
सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं निवेद्य तान् पार्थान् पाण्डवान्
पञ्च भूपतेः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ १७ ॥

उत्तर उवाच । अयं स द्विषतां हन्ता नृगाणामिव केशरी ।
अचरद्रथवृन्देषु निघ्नं स्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १८ ॥ अनेन
विद्धो मातङ्गी महानेकेषुणा हतः । सुवर्षकक्ष्यः संग्रामे हन्ता-
भ्यामगमन्महीम् ॥ १९ ॥ अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो
युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे वधिरीकृतौ ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रताप-
वान् । उत्तरं प्रत्युवाचेममभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥ प्रसादनं
पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय
यदि मन्यसे ॥ २२ ॥

उत्तर उवाच । आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे
मतम् । पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ २३ ॥

विराट उवाच । अहं खलुपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २४ ॥ एतेषां बाहु-
वीर्येण अस्माकञ्च जयो मधे । एवं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ प्रसादयामो भद्रन्ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ।
यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिप । क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं
धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्टः समेत्य
राज्ञा समयञ्चकार । राज्यञ्च सर्वं विसर्ज्य तस्मै सदण्डकोषं
सपुरं महात्मा ॥ २७ ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रताप-

वान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्यादिष्टेति चाब्रवीत् ॥ २८ ॥
 समुपाधाय मूर्ध्नि संश्लिष्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च
 माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २९ ॥ नादृश्यदर्शने तेषां विराटो
 वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या सम्पा-
 लितं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ३१ ॥ इदञ्च राज्यं पार्थाय
 ऽच्चान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत् सर्वं पाण्डवा अविशङ्कया
 ॥ ३२ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः । अयं ह्यौप-
 यिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा धर्मराजः
 पार्थमेव नञ्जयम् । इक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत्
 ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्णाश्च हं राजन् स्तुषां दुहितरं तव । युक्त एव
 हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

—

विराट उवाच । किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
 प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन् सुतां तव ।
 रहस्यञ्च प्रकाशञ्च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो बहुमत-
 श्चासं नर्तको गीतकोविद् । आचार्यैव च मां नित्यं मन्यते दुहिता
 तव ॥ ३ ॥ वयःस्थया तया राजन् सह सम्बत्सरोपितः । अति-
 शङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४ ॥ तस्मान्निमन्त्रये-
 ऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप । शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः
 कृता मया ॥ ५ ॥ स्तुषायां दुहितुश्चापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।

अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशापादहं
भीतो मिथ्यावादात् परन्तप । स्तुष्टार्थमुत्तरां राजन् प्रति-
गृह्णामि ते सुताम् ॥ ७ ॥ स्वस्तीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिष्य-
र्यथा । दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्वकीविदः ॥ ८ ॥ अभि-
मन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशास्यते । जामाता तव युक्तो वै
भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥

विराट उवाच । उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य
एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १० ॥ यत् कृत्यं मन्यसे
पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् । सर्वे कामाः समृद्धाश्च सम्बन्धी यस्य
केऽर्जुनः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । अन्वशासत् समं योगं समये मत्प्रपार्थयोः ॥ १२ ॥
ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयो
विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च
पाण्डवाः । उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४ ॥ अभि-
मन्युश्च बीभत्सुरानिनाय जनार्दनम् । आनर्त्तभ्योऽपि दाशार्हा-
नानयामास पाण्डवः ॥ १५ ॥ काशीराजश्च शैव्यश्च प्रीयमाणो
युधिष्ठिरे । अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपती ॥ १६ ॥
अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः । द्रौपद्याश्च सुता
वीरा शिखण्डी चापरराजितः ॥ १७ ॥ दृष्टद्युम्नश्च दुर्दर्षः सर्व-
शस्त्रभृताम्बरः । समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः
॥ १८ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे भूरास्तनुत्यजः । तानागता-
नभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्बरः ॥ १९ ॥ पूजयामास विधिवत्
समर्थबलवाहनान् । प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे
॥ २० ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमद्वासु-
देवो वनमाली हलायुधः ॥ २१ ॥ कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयु-

धानश्च सात्यकिः । अनाष्टिस्तथाक्रूरः शम्भो निषठ एव च
 ॥ २२ ॥ अभिमन्युमुपादाय सह माता परन्तपाः । इन्द्रसेना-
 दयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ २३ ॥ आययुः सहिताः सर्वे
 परिसम्बन्धरोषिताः । दधनागसहस्राणि हयानाञ्च दशायुतम्
 ॥ २४ ॥ रथानामर्बुदं पूषं निखर्वञ्च पदातिनाम् । वृष्णाग्रन्धकाश्च
 बहवो भोजाश्च परमौजसः ॥ २५ ॥ अन्वयुर्वृष्णिगार्दूलं वासु-
 देवं महाद्युतिम् । स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः
 ॥ २६ ॥ ततो विवाहो विधिवद्वधे मत्स्यपार्थयोः । ततः
 शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखान्दुम्बरास्तथा ॥ २७ ॥ पार्थैः संयुज्य-
 मानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वैश्वनि । उच्चावचान्मृगान् जघ्नुर्मथ्याश्च
 शतशः पशून् ॥ २८ ॥ सुरामैरेयपानानि प्रभूतानभ्यहारयन् ।
 गायनाख्यानगीताश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ २९ ॥ स्तुवन्तस्तानु-
 प्रातिष्ठन् सूताश्च सह मागधैः । सुदेशाञ्च पुरस्कृत्य मत्स्यग्रा-
 नाञ्च वरस्त्रियः ॥ ३० ॥ आजग्मुश्चाकसर्वाङ्गरः सुसृष्टमणि-
 कुण्डलाः । वस्योपपन्नास्ता नाय्यो रूपावत्यः खलङ्गताः ॥ ३१ ॥
 सर्वाश्चाभ्यभवत् कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया । परिवार्योत्तरां
 तास्तु राजपुत्रीमलङ्कृताम् ॥ ३२ ॥ सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्यो-
 पतस्थिरे । तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थं धनञ्जयः ॥ ३३ ॥
 सौमद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा । तत्रातिष्ठन्महाराजो
 रूपमिन्द्रस्य धारयन् ॥ ३४ ॥ स्तुष्ट्वां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्री
 युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ३५ ॥
 विवाहं कारयामास सौमद्रस्य महात्मनः । तस्मै सप्तसहस्राणि
 हयानां वातरंक्षसाम् ॥ ३६ ॥ हे च नागयते मुखे प्रदादद्भधनं
 तदा । जुष्टा सम्यक् समिदाग्निं अर्चयित्वा द्विजन्मनः ॥ ३७ ॥
 राज्यं बलञ्च कोषञ्च सर्वमात्मानमेव च । कृते विवाहे तु तदा
 धर्मपुत्री युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहर-

इचुग्रतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ३८ ॥
 भूषणानि च मुखग्रानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च
 हृद्यानि पानानि विविधानि च ॥ ४० ॥ तन्महोत्सवसङ्काशं दृष्ट-
 पुष्टजनावृतम् । नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

इति विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे
 द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

समाप्तम् वैवाहिकपर्वम् ॥

समाप्तञ्च विराटपर्वम् ॥

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
 JNANA SIMHAS ANAMANDIR
 LIBRARY
 Jangamwadi Math, VARANASI,
 Acc No. 1689
 SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
 JNANA SIMHAS ANAMANDIR
 LIBRARY
 Jangamwadi Math, VARANASI,
 Acc No. 1158

॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ २ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ ३ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ ४ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ५ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ६ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ७ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ८ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ९ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ १० ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

